

Микола Лазарович

**Етнополітика
української влади доби
національно-визвольних змагань
1917–1921 років:
компаративний аналіз**

Монографія

Микола Лазарович

**ЕТНОПОЛІТИКА
УКРАЇНСЬКОЇ ВЛАДИ
ДОБИ НАЦІОНАЛЬНО-
ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ
1917–1921 РОКІВ:
КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ**

Монографія

Тернопіль
ТНЕУ
2013

УДК 323.1(477)«1917/1921» : 311.213.6
ББК 66.3(4Укр), 5 + 63.3(4Укр)612
Л 17

*Рекомендовано до друку за рішенням вчених рад
Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича
(протокол № 4 від 28 березня 2013 р.)
і Тернопільського національного економічного університету
(протокол № 6 від 12 квітня 2013 р.)*

Науковий редактор

Ю. І. Макар,

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин
(Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича)

Рецензенти:

М. М. Алексієвець,

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії
(Тернопільський національний педагогічний університет імені В. Гнатюка);

І. А. Побочий,

доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри філософії та політології
(Національна металургійна академія України);

О. М. Рудакевич,

доктор політичних наук, професор кафедри філософії та політології
(Тернопільський національний економічний університет);

С. В. Юрченко,

доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри політичних наук і міжнародних відносин
(Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського)

Лазарович М. В.

Л 17 Етнополітика української влади доби національно-визвольних змагань 1917–1921 років: компаративний аналіз : моногр. / М. В. Лазарович. – Тернопіль : ТНЕУ, 2013. – 760 с.
ISBN 978-966-654-326-7

У монографії здійснено комплексний компаративний аналіз та узагальнення особливостей і тенденцій етнополітичної політики української влади в умовах визвольних змагань 1917–1921 рр. Визначено основні аспекти політико-правового становища, життєдіяльності, форм самоорганізації і самоврядування національних меншин означеного часопростору, їхньої ролі в українському державотворенні та політичному житті.

УДК 323.1(477)«1917/1921» : 311.213.6
ББК 66.3(4Укр), 5 + 63.3(4Укр)612

ISBN 978-966-654-326-7

© Лазарович М. В., 2013

© ТНЕУ, 2013

*Світлій пам'яті
ректора
Чернопільського національного
економічного університету
С. І. Юрія
присвячую*

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	5
ВСТУП.....	7
I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ.....	11
1.1. Політико-правові підходи забезпечення прав національних меншин.....	11
1.2. Стан наукового розроблення теми.....	32
1.3. Джерельна база.....	66
II. ІНОНАЦІОНАЛЬНЕ ПОЛЕ УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ.....	87
2.1. Етнодемографічна специфіка розвитку.....	87
2.2. Соціальна структура.....	126
2.3. Політико-правовий статус.....	159
III. ДИХОТОМІЯ ДЕКЛАРУВАННЯ ТА ДЕТЕРМІНАНТ РЕАЛІЗАЦІЇ ОСНОВНИХ ПРАВ І СВОБОД.....	182
3.1. Забезпечення умов етнокультурного та політичного розвитку.....	182
3.2. Національно-персональна автономія.....	256
3.3. Нормотворчі та інституційні заходи щодо захисту фізичних прав.....	285
IV. НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ ЯК СУБ'ЄКТИ ЕТНОПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН.....	409
4.1. Політична інституалізація.....	409
4.2. Українське державотворення крізь іноетнічну призму.....	439
4.3. Участь у представницьких та виконавчих структурах влади.....	509
ВИСНОВКИ.....	555
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	562
ДОДАТКИ.....	668

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВУЦВК	Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
ВЦВК	Всеросійський центральний виконавчий комітет
ВЦКДПП	Всеукраїнський центральний комітет допомоги постраждалим від погромів
ВЧК (ЧК)	«Всероссийская чрезвычайная комиссия»
ГС	Генеральний Секретаріат
Губвиконком	Губернський виконавчий комітет
Губревком	Губернський революційний комітет
ДАСБУ	Державний архів Служби безпеки України
ЕСЕ	Електронна єврейська енциклопедія
ЄДО	Єврейське демократичне об'єднання
ЄКГБ	Єврейський комітет громадської безпеки
ЄНП	Єврейська народна партія
ЄНР	Єврейська національна рада
ЄНС	Єврейський національний секретаріат
ЄСДРП ПЦ	Єврейська соціал-демократична робітничка партія «Поалей Ціон»
ЗОУНР	Західна Область Української Народної Республіки
ЗУНР	Західно-Українська Народна Республіка
ІПіЕНД	Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
КНЦ	Київський національний центр
КДП	Конституційно-демократична партія [Росії]
КП(б)У	Комуністична партія (більшовиків) України
КТНУ	Конгрес Трудового Народу України
МЄС	Міністерство єврейських справ
МПС	Міністерство польських справ
МРС	Міністерство російських справ
Наркомат	Народний комісаріат
Наркомвійськсправ	Народний комісаріат військових справ
Наркомос	Народний комісаріат освіти
ОЄКРП	Об'єднана єврейська комуністична робітничка партія
ОЄСРП	Об'єднана єврейська соціалістична робітничка партія
ПВК	Польський виконавчий комітет
ПДЦ	Польська демократична централь
ПКВ	Польські кадри військові
ПКД	Польський корпус допомоговий
ПНДП	Польська національно-демократична партія
ПОВ	Польська організація військова
ППС	Польська партія соціалістична
Протофіс	Союз промисловості, торгівлі, фінансів і сільського господарства

ПСП	Партія соціалістів-революціонерів [Росії]
РНК	Рада Народних Комісарів
РНМ	Рада Народних Міністрів
РПЦ	Російська православна церква
РСДРП(б)	Російська соціал-демократична робітничка партія (більшовиків)
РСФФР	Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
СДКПІЛ	Соціал-демократія Королівства Польського і Литви
СЄРП	Соціалістична єврейсько-робітничка партія
СОР	Сіоністська організація Росії
СРН	Союз російського народу
ССРП	Сіоністсько-соціалістична робітничка партія
СУАФ	Союз українських автономістів-федералістів
ТКУ	Трудовий Конгрес України
ТНСП	Трудова народно-соціалістична партія [Росії]
ТУП	Товариство українських поступовців
УАН	Українська академія наук
УАПЦ	Українська автокефальна православна церква
УГА	Українська галицька армія
УГВК	Український генеральний військовий комітет
УД	Українська Держава
УНДП	Українська національно-демократична партія
УНП	Українська народна партія
УНР	Українська Народна Республіка
УНРада	Українська Національна Рада
УНРП	Українська народно-республіканська партія
УПЛСР	Українська партія лівих соціалістів-революціонерів
УПСР	Українська партія соціалістів-революціонерів
УПСС	Українська партія соціалістів-самостійників
УПСФ	Українська партія соціалістів-федералістів
УРП	Українська радикальна партія
УСДП	Українська соціал-демократична партія
УСДРП	Українська соціал-демократична робітничка партія
УСРР	Українська Соціалістична Радянська Республіка
УСС	Українські січові стрільці
УТП	Українська трудова партія
УХДП	Українська хліборобсько-демократична партія
УЦР	Українська Центральна Рада
ЦДАВО України	Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦДАГО України	Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦДІАК України	Центральний державний історичний архів України, м. Київ
ЦДІАЛ України	Центральний державний історичний архів України, м. Львів
ЦК	Центральний комітет

ВСТУП

У ХХІ ст. поступальний розвиток будь-якої демократичної держави неможливий без урахування прагнень її етнічних меншин. Насущним це твердження є й для України, що з давніх часів має багатоетнічний склад населення. Крім господарів-українців, на її території проживали представники інших народів, котрі різнилися походженням, мовою, культурою, традиціями, звичаями, вірою, рівнем політичного розвитку, ступенем етнічної самоорганізації тощо. Їхня частка в складі населення України, як і їхня абсолютна кількість, ніколи не були стабільними.

Зростання поліетнічності українських територій значною мірою було спричинене колонізаційною політикою тих держав, зокрема Польщі, Російської та Австро-Угорської імперій, у складі яких вони тривалий час перебували. Так, Західна Україна наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. стала однією з найбільших поліетнічних територій Європи. Значним був відсоток нацменшинного населення і в Наддніпрянщині, де він більш ніж у чотири рази перевищував відповідний показник сусідніх російських губерній. Такі обставини зумовлювали загострення національних відносин, робили іноетнічне населення вагомим чинником політичної історії українського народу, що на початку ХХ ст. прагнув відродити державну незалежність.

Розгортання тогочасних революційних подій було спрямоване на досягнення соціальної справедливості та відновлення національної державності. Однак поліетнічність населення України передбачала вжиття заходів для забезпечення громадянських прав і свобод національних меншин, а також умов для їхньої етнокультурної самобутності та політичного розвитку. Таку діяльність в означеному хронотопі послідовно здійснювали діячі Української Центральної Ради (УЦР), Другого Гетьманату, Директорії Української Народної Республіки (УНР), Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР; після злуки з УНР – Західна Область УНР (ЗОУНР)).

Від успішної міжетнічної взаємодії багато в чому залежала не лише інтенсивність національного відродження України, а й результати новітнього державотворення. Особливо рельєфно необхідність такої співпраці виявилася на початковому етапі революції, коли демократичні сили українства та національних меншин робили перші кроки у відстоюванні інтересів своїх народів. Усвідомлюючи обмеженість соціальної бази національного руху в містах і відносно нечисленність

української інтелігенції, провідники українства прагнули заручитися підтримкою іноетнічного населення в справі відродження України. З огляду на це одним із пріоритетних завдань вони вважали необхідність залучення представників національних меншин до практичної діяльності з розбудови української державності.

Однією з найяскравіших сторінок Української революції 1917–1921 рр. і водночас результатом міжетнічної співпраці було ухвалення Закону Центральної Ради «Про національно-персональну автономію». Такий крок не мав аналогів в історії і став підтвердженням послідовної політики України, спрямованої на задоволення інтересів іноетнічного населення й досягнення міжнаціональної злагоди.

Прикладом успішного ведення етнополітики української влади була також співпраця з національними меншинами в галузі освіти. Її результатом стало рішення про передачу управління шкільними справами кожної національності відділам освіти відповідних національних представництв. Відповідно іноетнічне населення, насамперед росіяни, євреї та поляки, отримало змогу безпосередньо впливати на організацію і розвиток власної освіти.

Перебіг революційних подій початку ХХ ст. супроводжувався також низкою негативних, а подекуди трагічних факторів, від котрих найбільше потерпали незахищені верстви населення, серед них і значна частина національних меншин. Насамперед ідеться про протистояння, які відбувалися за соціальною, політичною і національною ознаками. Найбільш ганебним різновидом останньої стали антиєврейські погроми, зумовлені спадком імперської доби, деморалізацією значної частини учасників Першої світової війни та всеохопною анархією, спричиною агресією радянської Росії проти УНР. Їх здійснювали представники різних влад і політичних сил, які діяли в означеному часопросторі.

Українська влада, ставлення якої до єврейських погромів було негативним, намагалася боротися проти цього зла всіма доступними засобами, зокрема, шляхом нормотворчого та інституційного забезпечення проблеми, застосування військової сили і запровадження різного роду покарань, у т. ч. смертної кари, стосовно погромників, надання матеріальної допомоги постраждалим тощо. Ефективність таких дій, хоч і була значною мірою детермінована складними умовами воєнного часу та анархії, все ж забезпечувала позитивні результати. Так, чимало нормативних документів, які видавали органи української влади, низка запроваджених ними інституцій та інші заходи були своєчасними, нерідко мали системний характер, відповідали гостроті моменту і сприяли порятунку багатьох тисяч цивільного населення від смерті та знущань.

Головним висновком, зробленим на основі аналізу цих трагічних подій, має стати усвідомлення, що всі національні конфлікти, які виникають між народами, їхніми групами чи окремими індивідами, потрібно вирішувати лише шляхом переговорів і взаємних компромісів.

Загалом етнополітика Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, ЗУНР/ЗОУНР* та їхніх урядів була демократичною, поміркованою і не призводила до міжетнічних конфліктів. Органи української влади не лише декларували визнання прав національних меншин, їхню громадянську, етнічну й віросповідну рівноправність, а й уперше в світовій практиці гарантували їм національно-культурну автономію та представництво в уряді, вважаючи це обов'язковою умовою демократизації національних взаємовідносин.

Завдяки означеним урядовим заходам й ініціативності меншин було забезпечено умови для вільного розвитку етнічних спільнот, їхнього соціально-економічного, політичного, культурного та інституційного відродження. Розпочали діяльність національно-культурні товариства, школи, бібліотеки, було розгорнуто пришвидшену підготовку вчителів, вільне видання книг і періодики національними мовами тощо. Українсько-іноетнічна співпраця, незважаючи на певні випробовування революційної доби і декларативність деяких заходів влади, забезпечувала набуття нового досвіду й передбачала усвідомлення необхідності добросусідського співжиття всіх народів України.

Актуальність теми дослідження зумовлена значущістю національних меншин в етнічній структурі багатьох держав світу, в т. ч. України, і самою специфікою етнонаціональних відносин. Останні характеризуються здатністю регенерувати старі й спричинювати нові міжетнічні конфлікти. Особливо злободенно ця проблема постала в ХХ ст. Болісною вона залишається й сьогодні, тому від результатів пошуку шляхів гармонізації міжнаціональних відносин, подолання суперечностей, що час від часу виникають між етносуб'єктами, від ефективної протидії та попередження ксенофобії в суспільстві залежить доля не лише окремих осіб, а й народів. Зокрема, крайніми виявами інтолерантності в етнонаціональній сфері стали такі акти геноциду першої половини минулого століття, як масове знищення вірмен в Османській імперії, Голодомор 1932–1933 рр. в Україні, єврейський Голокост часів Другої світової війни.

* Для того, щоб не ускладнювати сприйняття матеріалу, далі в тексті вживатиметься аббревіатура «ЗУНР».

Нині, згідно з Всеукраїнським переписом населення 2001 р., в Україні проживають представники понад 130 національностей і народностей, що становлять 22,2%¹ від усіх громадян держави. Чимало з них, за словами професора О. Калакури², з одного боку, є нащадками етносів, історично пов'язаних своїм поселенням на українських землях із давніх часів, а з іншого – вони виступають як представники народів, чия доля тісно пов'язана з Україною. У міжнаціональних взаєминах, їхніх позитивних і негативних сторонах сконцентровано великий потенціал повчального історичного досвіду, який досі недостатньо осмислений і заслуговує на належне дослідження, щоб на його основі долати стереотипи, успадковані з минулого, на засадах взаєморозуміння і співпраці. Національні меншини відіграють роль народних дипломатичних представників своїх історичних батьківщин в Україні й водночас сприяють порозумінню і взаємозближенню українського та інших народів, налагодженню міждержавного партнерства.

Нехтування етнонаціональним чинником, який є одним зі складових системи безпеки країни, може спричинити виникнення певних проблем, оскільки спроби розіграти «етнічну карту» в Україні не припиняються з часу проголошення її незалежності. Лише формування дієвої концепції державної етнополітики дасть змогу забезпечити гармонійне поєднання інтересів титульної нації й іноетнічного населення. Вагомим підґрунтям такої діяльності може стати політико-правовий досвід вирішення національних проблем, зокрема в Україні періоду визвольних змагань 1917–1921 рр. Без критичного осмислення й узагальнення минулих етнополітичних здобутків і прорахунків та їхнього інтегрального наукового відображення в історіографії неможливо конструктивно вирішити сучасні міжнаціональні проблеми, прогнозувати і моделювати їхній розвиток у майбутньому.

¹ Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>.

² *Калакура О. Я.* Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті / *О. Я. Калакура.* – К. : Знання України, 2007. – С. 12.

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

1.1. Політико-правові підходи забезпечення прав національних меншин

Перш ніж удатися до політико-правового аналізу забезпечення прав національних меншин, важливо визначити сутність самого поняття «меншина». Першими його природу ще в 1920–1930-х рр. почали з'ясовувати соціологи, етнологи і певною мірою антропологи.

Предметніше розробленням наукової концепції меншин займалися дослідники середини – другої половини ХХ ст. Серед них американські соціологи С. Веглі, Л. Вірт, М. Харріс, Р. Шермерхорн, голландський соціолог Г. ван Амерсфорт. Зокрема, Л. Вірт поняття «меншина» визначив так: «Група людей, яка на підставі своїх фізичних чи то культурних характеристик відрізняється від інших у суспільстві проживання відмінним і нерівноправним ставленням до себе, й яка вважає себе об'єктом колективної дискримінації»³. С. Веглі та М. Харріс вважали, що меншину можна визначити за такими показниками: 1) меншини є підпорядкованими сегментами комплексних державних суспільств; 2) меншинам властиві специфічні або культурні риси, які з позицій домінуючих сегментів вважаються такими, що заслуговують на меншу увагу; 3) меншини – це самосвідомі спільноти, об'єднані специфічними рисами, що властиві їхнім членам; 4) членство в меншинах визначається походженням; 5) члени меншин прагнуть (унаслідок свідомого вибору чи необхідності) до шлюбів усередині своєї групи. Р. Шермерхорн у своїй відомій книзі «Компаративні етнічні відносини», поряд з іншими атрибутами меншини, про які згадували його попередники, підкреслив ще одну її характеристику, а саме те, що вона представляє меншу половину населення того чи іншого суспільства. Г. ван Амерсфорт звернув увагу на такі властивості меншини: вона є перманентним

³ Цитовано за: *Свтух В.* До проблеми визначення поняття «етнічна меншина» / В. Свтух // Етнічні меншини Східної та Центральної Європи: компаративний аналіз становища та перспективи розвитку / за ред. В. Свтуха та А. Зуппана. – К. : ІНТЕЛ, 1994. – С. 14.

колективом населення держави, кількісний склад (мається на увазі невеликий) виключає меншину з ефективної участі у політичних процесах, меншина перебуває у занедбаній позиції⁴. У подібному ключі феномен меншини характеризували також інші дослідники.

Офіційним документом, що запровадив поняття меншини, став Міжнародний пакт про громадянські і політичні права*, ухвалений Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р.⁵ У ст. 27 він проголосив принцип, згідно з яким «...у тих країнах, де існують етнічні, релігійні та мовні меншості, особам, які належать до таких меншостей, не може бути відмовлено в праві разом з іншими членами тієї ж групи користуватися своєю культурою, сповідувати свою релігію і виконувати її обряди, а також користуватися рідною мовою»⁶. Отже, документом гарантовано право меншин на їхню національну, етнічну, релігійну або мовну самобутність або самобутність за сукупністю цих ознак і право на збереження особливостей⁷, які вони хотіли б розвивати.

Однак у повному обсязі права меншин набули юридичного закріплення в Декларації про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин, прийнятій резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 18 грудня 1992 р.⁸ Вона стала першим спе-

⁴ *Євтух В.* До проблеми визначення поняття «етнічна меншина»... – С. 14–15.

* Професор П. Рабінович визначив політичні права як можливість людини брати участь у державному і громадському житті, впливати на діяльність різноманітних державних органів, а також громадських об'єднань політичного спрямування (зокрема, права на громадянство та правосуб'єктність, участь у формуванні представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування, участь у державному управлінні суспільством, створення й участь у діяльності громадських об'єднань, державний захист від порушень прав і свобод людини) [*Рабінович П.* Основні права людини / П. Рабінович // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 572].

⁵ *Кузнецов О.* Права народов и национальных меньшинств в международном праве и российском законодательстве / О. Кузнецов // Человек в социальном мире: проблемы, исследования, перспективы. – Вып. 2. – С. 26.

⁶ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Прийнято 16 грудня 1966 року Генеральною Асамблеєю ООН [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_043.

⁷ Положения о поощрении и защите прав лиц, принадлежащих к меньшинствам [Електронний ресурс] // Права человека: изложение фактов. – [Управление Верховного комиссара Организации Объединенных Наций по правам человека при Отделении Организации Объединенных Наций в Женеве]. – 1998. – № 18 / Rev. 1. – С. 5. – Режим доступу : <http://www.ohchr.org/Documents/Publications/FactSheet18Rev.1ru.pdf>.

⁸ Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин. Прийнято резолюцією 47/135 Генеральної Асамблеї ООН від 18 грудня 1992 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_318.

ціальним міжнародно-правовим актом, присвяченим визначенню та регламентації прав меншин⁹. Незважаючи на свій незначний обсяг – усього 9 статей, Декларація детально закріплює і врегульовує права національних або етнічних, релігійних та мовних меншин, а також обов'язки держави, на території якої вони проживають або громадянами якої вони є, щодо їхнього захисту, забезпечення і заохочення до створення умов для розвитку самобутності.

Порівнюючи текст Декларації з Міжнародним пактом про громадянські і політичні права, юристи-міжнародники зазначають, що перша чіткіше формулює вимогу про позитивні дії щодо реалізації прав меншин¹⁰. Якщо в ст. 27 Пакту йдеться про те, що представникам меншин «не може бути відмовлено в праві...», то в ст. 2 Декларації використано формулювання, згідно з яким вони «мають право...»¹¹. Таким чином, її положення виходять за рамки невтручання держави в життя етнічних спільнот, а дефініція «вільно та без втручання чи дискримінації у будь-якій формі»¹² вимагає від держави створення і забезпечення умов, що не допускають обмежень з боку приватних чи посадових осіб, державних інститутів і громадських організацій, а також суспільства загалом.

Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин дала поштовх до розроблення і прийняття аналогічних трансрегіональних чи континентальних міжнародних правових актів. У Європі робота над цією проблематикою просунулася далі, ніж в інших частинах світу. Паралельно з підготовкою тексту Декларації в рамках ООН в 1989 р. було ухвалено Підсумковий документ Віденської зустрічі представників держав-учасників Наради з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ; з 1995 р. – Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ)), який надав меншинам широкі права. Їх було знову підтверджено на зустрічі представників держав-учасниць НБСЄ в Копенгагені в 1990 р. і на Женевській зустрічі експертів у 1991 р. Проблему національних меншин було порушено також у Паризькій хартії для нової Європи, підписаної главами держав-учасниць НБСЄ в листопаді 1990 р., в якій було висловлено рішучість заохочувати їхні права. У тому самому році Європейська комісія зі законодавчого забезпечення демократії, створена Комітетом міністрів Ради Європи, склала перелік прав меншин¹³.

⁹ Кузнецов О. Права народов и национальных меньшинств... – С. 26.

¹⁰ Там само.

¹¹ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права...; Декларація про права осіб...

¹² Декларація про права осіб...

¹³ Кузнецов О. Права народов и национальных меньшинств... – С. 27.

Положення означених міжнародних правових актів набули розвитку і систематизованого закріплення в Рамковій конвенції про захист національних меншин, прийнятої Комітетом міністрів Ради Європи на сесії в Страсбурзі 1 лютого 1995 р.¹⁴ Це перший зобов'язальний багатосторонній документ, що на сьогодні є найповнішим з усіх міжнародних актів у галузі прав меншин. Держави, котрі ратифікували Рамкову конвенцію, зобов'язані узгодити своє національне законодавство, а також адміністративну та юридичну практику відповідно до її положень.

Україна підписала Рамкову конвенцію 15 вересня 1995 р. і надала їй чинності відповідно до Закону № 703/97-ВР від 9 грудня 1997 р.¹⁵ Однак, маючи великий досвід забезпечення прав національних меншин, зокрема під час Української революції 1917–1921 рр., наша держава послідовно втілює принципи міжетнічного порозуміння з часу проголошення незалежності. Передусім ідеться про створення відповідної законодавчої бази України, котра б відображала концептуальні засади державної етнополітики.

Ще в серпні 1991 р. було ухвалено Постанову Президії Верховної Ради України «Про Звернення Президії Верховної Ради України до громадян України всіх національностей»¹⁶, у жовтні того самого року – Закон про громадянство України¹⁷ (Закон утратив чинність на підставі однойменного Закону¹⁸ від 18 січня 2001 р.), в листопаді – Декларацію прав національностей України¹⁹, в червні 1992 р. – Закон про національні меншини в Україні²⁰, в лютому 1994 р. – Закон про правовий статус іноземців²¹ (Закон утратив чинність на підставі Закону про право-

¹⁴ Рамкова конвенція про захист національних меншин. Страсбург, 1 лютого 1995 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_055.

¹⁵ Закон України Про ратифікацію Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин. 9 грудня 1997 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/703/97-вр>.

¹⁶ Постанова Президії Верховної Ради України «Про Звернення Президії Верховної Ради України до громадян України всіх національностей». 26 серпня 1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1442-12>.

¹⁷ Закон України про громадянство України. 8 жовтня 1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1636-12>.

¹⁸ Закон України про громадянство України. 18 січня 2001 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2235-14>.

¹⁹ Декларація прав національностей України. 1 листопада 1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1771-12>.

²⁰ Закон України Про національні меншини в Україні. 25 червня 1992 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2494-12>.

²¹ Закон України Про правовий статус іноземців. 4 лютого 1994 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.brama.com/ua-consulate/zakon_psi.htm.

вий статус іноземців та осіб без громадянства²² від 22 вересня 2011 р.) та ін. Квінтесенція цих документів знайшла відображення в Конституції України, в статті 11 якої зазначено: «Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України»²³. Водночас, відповідно до статті 1 Закону про національні меншини²⁴, всі громадяни України користуються захистом держави на рівних підставах. При забезпеченні прав осіб, які належать до національних меншин, держава виходить з того, що вони є невід'ємною частиною загально визнаних прав людини.

Ще одним перспективним документом, спрямованим на створення умов для гармонійного розвитку і консолідації всіх етнічних складових українського суспільства, має стати Концепція державної етнонаціональної політики України. Відповідний законопроект ще 29 лютого 2012 р.²⁵ схвалив Кабінет Міністрів України.

Необхідність захищати права національних меншин від можливих утисків з боку домінуючої більшості активізувала дослідження проблеми визначення меншини, з'ясування питань, що вона собою являє, ким визначається ця меншість, хто може користуватися правами меншин. Ці питання та можливі відповіді на них були предметом низки досліджень, підготовлених експертами, і тривалих дебатів у ході багатьох форумів, на яких обговорювали проблеми захисту меншин. Проте остаточних відповідей на ці запитання не отримали. Крім того, незважаючи на важливість досліджуваної проблеми, не вдалося ухвалити загальне визначення поняття «меншина», яке б задовольнило зацікавлені сторони.

²² Закон України Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства. 22 вересня 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3773-17>.

²³ Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.

²⁴ Закон України Про національні меншини в Україні. 25 червня 1992 р. ...

²⁵ Проект Закону про Концепцію державної етнонаціональної політики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=42769&pf35401=216410>; Концепція державної етнонаціональної політики України [Додаток до проекту Закону про Концепцію державної етнонаціональної політики України] [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=42769&pf35401=216420>; Уряд схвалив проект Закону України «Про Концепцію державної етнонаціональної політики України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245011289&cat_id=244274160.

Складність пошуку прийняттого визначення полягало в різноманітності ситуацій, пов'язаних з існуванням меншин. Зокрема, декотрі з них живуть компактно в строго визначених районах окремо від основної частини населення, інші – розкидані по території країни. В одних меншин добре розвинене почуття колективної самобутності, підкріплене історією, яка живе в пам'яті або зафіксована на папері, в той час як інші зберегли лише розпливчате уявлення про свою спільну спадщину. В деяких випадках меншини користувалися й користуються значним ступенем автономії. В інших випадках автономія або самоврядування не мають якихось історичних коренів. Деякі групи меншин, можливо, потребують більшого захисту, оскільки порівняно з іншими меншинами вони триваліший час проживають у відповідній країні або мають сильніше прагнення до зміцнення своєї самобутності²⁶. Разом із цим, як зазначають дослідники, відсутність узгодженого визначення не перешкоджало процесові розроблення нових стандартів і діяльності щодо заохочення прав меншин.

Позитивним результатом проведеної роботи стало те, що вдалося виявити низку особливостей національних меншостей, котрі дають змогу охопити більшу частину ситуацій, пов'язаних із меншинами. З огляду на це, у документах ООН та інших міжнародних організацій виділяють ключові ознаки, завдяки яким меншина виступає суб'єктом міжнародного права. За основу вироблення позиції ООН стосовно меншин було взято тлумачення, запропоноване 1977 р. членом Підкомісії у справах запобігання дискримінації і захисту меншин Комісії з прав людини ООН Ф. Капоторті. «Меншини – це у порівнянні з рештою населення держави менша за чисельністю частина, яка не займає панівного становища і члени якої – громадяни цієї держави – володіють з етнічної, і релігійної чи мовної точок зору характеристиками, які відрізняються від характеристик іншої частини населення, і виявляють (навіть якщо й опосередковано) почуття солідарності з метою збереження своєї культури, своїх традицій, релігій або мови»²⁷. Отже, меншина – це група людей, для якої характерними є такі ознаки:

²⁶ Реализация особых прав и содействие осуществлению дополнительных мер по защите меньшинств [Электронный ресурс] // Права человека: изложение фактов. – [Управление Верховного комиссара Организации Объединенных Наций по правам человека при Отделении Организации Объединенных Наций в Женеве]. – 1998. – № 18 / Rev. 1. – С. 21. – Режим доступа : <http://www.ohchr.org/Documents/Publications/FactSheet18Rev.1.ru.pdf>.

²⁷ Цитовано за: Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького ; Укр. асоц. політологів. – [2-ге вид., допов. і переробл.]. – К. : Генеза, 2004. – С. 188–189.

1) вона кількісно менша, ніж інша частина населення держави, що становить більшість;

2) не перебуває у панівному становищі;

3) складається з громадян даної держави;

4) володіє етнічними (національними), релігійними, культурними, мовними рисами, відмінними від відповідних рис іншої частини населення;

5) виявляє почуття солідарності, спрямоване на збереження своєї культурної традиції, релігії і мови²⁸.

Крім зазначеного, важливим є положення про те, що наявність національних, культурних, мовних і релігійних ознак групи не обов'язково підтверджує існування меншини, оскільки з точки зору міжнародного права рішення про визнання меншинами груп на території кожної держави залишається за державою. Тобто меншини існують лише там, де їх наявність визнано державою²⁹, в іншому випадку міжнародно-правовий захист меншин буде значно ускладнено.

Кожен із типів меншин – від релігійних, расових до тих, які визначають за характером їхньої поведінки, – поряд із загальними для всіх властивостями, має специфічні риси, зумовлені їхнім походженням чи демографічно-соціальним статусом³⁰. Специфіка понять «етнічна меншина» і «національна меншина» пов'язані з особливостями походження від таких суспільних феноменів, як етнос і нація.

Якщо етноси як форма існування соціуму формувалися в глибині віків, то нації, за твердженням фахівців, – значно пізніше: на думку Е. Сміта – в середньовіччі, Г. Геллера – у XVIII ст., українських дослідників – у другій половині XVII – XVIII ст. Серед основних якісних характеристик етносу – мова, специфічні елементи матеріальної та духовної культури (звичаї, обряди, норми поведінки), релігія, самосвідомість. Важливим моментом у диференціації понять «етнос» та «нація» є те, що перший може існувати і компактно (в межах однієї території), і дисперсно, розсіяно на різних територіях³¹, тобто розрізнені групи етносу тривалий час можуть зберігати основні якісні характеристики.

²⁸ Антонюк О. В. Етнічні (національні) меншини / О. В. Антонюк // Політологічний енциклопедичний словник... – С. 189.

²⁹ Дехканов С. А. Международно-правовые аспекты защиты меньшинств : дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 / С. А. Дехканов. – Москва, 2010. – С. 82–83.

³⁰ Свтух В. До проблеми визначення поняття «етнічна меншина»... – С. 16.

³¹ Там само. – С. 17.

Щодо поняття «нація», то є безліч найрізноманітніших дефініцій, що характеризують її зміст, але досі нема жодної, яка була б визнана науково загальноприйнятною. Першу спробу систематизації об'єктивних ознак нації ще в середині XIX ст. зробив видатний італійський націоналог, професор Туринського університету С. Манчіні. Він навів такі основні зовнішні ознаки нації: 1) спільна територія; 2) спільне походження; 3) спільна мова; 4) спільні звичаї й побут; 5) спільні переживання; спільна історична минувшина; 6) спільне законодавство та спільна релігія. Разом із цим, Манчіні мусив визнати, що згаданих об'єктивних ознак недостатньо для утворення нації, оскільки не лише окремо, а й разом узяті вони були «немов мертвою матерією, хоч і життєздатною, але без подиху життя». Цим подихом, що оживив націю, стала національна свідомість, тобто «почування, яке вона витворює із самої себе та яке дає їй змогу утримуватися назовні і виявлюватися внутрі»³².

Загалом у поглядах дослідників на зміст поняття «нація» є значні відмінності, котрі можна об'єднати у дві групи. Перша представляє ті, що дають змогу трактувати «націю» як людську спільноту, яка базується на культурних, психологічних характеристиках, і для якої обов'язковим є спільна свідомість, за основу котрої взято спільне походження. Для цієї спільності однією з основних ознак є те, що вона існує в межах однієї території, тобто спільна територія виступає тут найпершим необхідним атрибутом. Друга група відмінностей дає змогу трактувати націю як державу³³.

Незважаючи на те, що етимологічно зміст слів «етнос» і «нація» збігається – «ethnos» по-грецьки і «natio» по-латині означають «народ»³⁴, сучасні дослідники не ототожнюють ці дефініції. Під етносом нині розуміють історично сформовану стійку спільність людей, яка володіє сукупністю ідентифікаційних ознак, самосвідомістю і самоназвою. Термін «нація», котрий вживали в Новий час для позначення сукупності громадян держави, на відміну від підданих самовладного короля, згодом набув також етнічної забарвленості, але жодна з концепцій нації не стала загальноприйнятною. Досі в західній (насамперед в англійській та французькій) літературі й практиці категорії нації і національності застосовують більше в політико-правовому, ніж етнічному значенні. Істотною мірою під впливом таких країн, як США, Великобританія,

³² Бочковський О. І. Вступ до націоналістики / О. І. Бочковський. – Мюнхен : УТГІ, 1992. – С. 177–178.

³³ Свух В. До проблеми визначення поняття «етнічна меншина»... – С. 17–18.

³⁴ Словник іншомовних слів: 23 000 слів та термінологічних словосполучень / уклад. : Л. О. Пустовіт, О. І. Скопненко, Г. М. Сюта та ін. – К. : Довіра, 2000. – С. 436, 665.

Франція, що стояли біля витоків ООН, а нині займають провідні позиції в світі, у міжнародно-правових документах (і в самій назві ООН) слово «нація» вживається у значенні «державна». Натомість у науці й повсякденному побуті Німеччини, Росії, України та інших пострадянських держав запанувало поняття нації як типу етносу. З огляду на це дослідники підкреслюють різницю між «нацією-державою» (співгромадянством) і «нацією-етносом» (етнонацією): якщо перша охоплює сукупність громадян однієї держави, незалежно від походження, то друга – людей одного етнічного походження, незалежно від громадянства³⁵.

Логічними є міркування тих науковців, котрі визначають націю як ступінь розвитку етносу й суспільства, як етнічний колектив, що усвідомлює свою природно-історичну спільність і організований у формі національної держави³⁶. Групи з відмінною етнічною ідентичністю в межах утворюваних національних держав і становлять етнонаціональні меншини.

Як і етнос та нація, похідні від них поняття «етнічна меншина» і «національна меншина» близькі за змістом. Нема чіткого розмежування між ними й у міжнародному праві. Аналіз різних джерел дає підстави визначити їхню спорідненість, а не тотожність. Етнічну меншину можна розглядати як самоусвідомлювану групу громадян держави, яка є кількісною меншістю, членам якої притаманні спільність походження й етнокультурних характеристик, відмінних від домінуючої етнічної спільноти, непанівне становище у суспільстві, колективна воля до виживання і прагнення до рівності з більшістю населення. Національна меншина виступає тією групою, яка формується і на базі ознак етнічної меншини, й водночас на основі певних політичних характеристик. Тобто національна меншина – це етнічна меншина у поліетнічному суспільстві, яка перебуває на стадії політизації, активної участі у політичному житті держави проживання³⁷. В українській нормативно-правовій базі до національних меншин, відповідно до ст. 3 Закону про національні меншини в Україні, «належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою»³⁸.

³⁵ Юрьев С. С. Правовой статус национальных меньшинств (теоретико-правовые аспекты) / С. С. Юрьев. – [2-е изд., испр. и дополн.]. – Москва : Эдиториал УРСС, 2000. – С. 17–18.

³⁶ Котляр Ю. В. Методологічні основи термінології, пов'язаної з національними меншинами / Ю. В. Котляр // Історичний архів. – 2008. – Вип. 2. – С. 34.

³⁷ Антонюк О. В. Етнічні (національні) меншини... – С. 189.

³⁸ Закон України Про національні меншини в Україні. 25 червня 1992 р. ...

Існування етнонаціональних меншин та їхня життєдіяльність можливі за певних умов внутрішнього і зовнішнього порядку. До внутрішніх чинників потрібно віднести кількісний склад, уміння зберігати єдність, що виникає на ґрунті спільних етнокультурних рис. І нарешті, етнонаціональна меншина набуває правового порядку тоді, коли всередині неї формуються різного роду структурні одиниці (культурні, політичні, соціальні та інші організації). Зовнішнім фактором виступає етнополітика держави, на території якої вони проживають³⁹.

Саме поняття «національна меншина» вперше було застосовано у Німеччині в XIX ст. у зв'язку з розвитком німецького націоналізму⁴⁰. В офіційному лексиконі воно з'явилося недавно – після того, як його вжили в Заключному акті Наради з безпеки і співробітництва в Європі, підписаному 1 серпня 1975 р. у Гельсінкі⁴¹. Термін «етнічна меншина» виник у 50-х рр. XX ст. і з 60-х рр. його вживають як синонім дефініції «національна меншина»⁴² з постійними намаганнями замінити і витіснити останню з наукового обігу.

Поява етнонаціональних меншин – результат різноманітних процесів, пов'язаних із взаємодією і трансформацією держав, зміною їхніх меж, масовими міграціями, коли меншини опинялися поза межами історичного розселення в інонаціональному оточенні, найчастіше в «чужій» державі.

Наявність етнонаціональних меншин формує складний комплекс політико-правових, соціально-економічних, культурних проблем, пов'язаних із пошуком балансу державних та етнічних інтересів, серед яких збереження етнокультурної спадщини та самобутності меншин, визначення їхнього статусу, конституційно-правове забезпечення прав, захист їхніх інтересів. Меншини нерідко стають ґрунтом для виникнення міжетнічних і міждержавних конфліктів, що робить їх однією з найбільш вразливих груп у суспільстві, яке їх приймає⁴³. Проблема меншин особливо загострюється в періоди розпаду імперій і багатонаціональних держав, як це було під час краху Австро-Угорської, Османської, Російської імперій на початку XX ст.

³⁹ Антонюк О. В. Етнічні (національні) меншини... – С. 189.

⁴⁰ Котляр Ю. В. Методологічні основи термінології... – С. 34.

⁴¹ Юрьев С. С. Правовой статус национальных меньшинств... – С. 16.

⁴² Котляр Ю. В. Методологічні основи термінології... – С. 34.

⁴³ Нам И. В. Национальные меньшинства Сибири и Дальнего Востока в условиях революции и гражданской войны: 1917–1922 гг. : автореф. дис. на соискание уч. степени д-ра ист. наук : спец. 07.00.02 / И. В. Нам. – Томск : Том. гос. ун-т, 2008. – С. 3.

Пошуку моделі найбільш гармонійних національних відносин у багатонаціональній державі служить етнополітика. Як науковий термін вона увійшла в праці західних політологів із початку 1960-х рр. у зв'язку з етнічним ренесансом, що охопив країни Європи й Америки. Згідно з визначенням О. Майбороди, етнополітика – це сфера суспільного життя в полінаціональних державах, до якої належать політичні взаємовідносини державної нації («нації-держави») з етнічними групами всередині держави, а також етнічних груп між собою⁴⁴. Зіткнення інтересів цих основних суб'єктів етнополітики концентрується навколо питання розподілу влади, соціальних і матеріальних благ, а також збереження етнічної ідентичності груп. Зміст етнополітики полягає в т. зв. політизації етнічності, тобто в активізації діяльності етнічних груп та їх переході від суто культурних до політичних вимог.

Модель гармонійних національних відносин має враховувати як соціальну (класову, професійну, вікову і т. ін.) приналежність людей та їхні відповідні інтереси, так і ті інтереси, що впливають з етнічної ідентичності. Обов'язковою умовою успішного функціонування етнополітичної моделі є врахування феномену етнічної ідентичності національного складу населення в діяльності всіх державних інститутів⁴⁵. Держава зобов'язана забезпечувати умови для реалізації всіма народами-етносами країни загальнолюдських і етнонаціональних прав.

У зв'язку з темою дослідження доцільно прослідкувати світову традицію захисту меншин, яка має довгочасну історію. Перші спроби було зроблено в XVI–XVII ст., хоча тоді проблема меншин, а тим більше їхнього захисту, в міжнародно-правовому плані ще не стояла. Швидше йшлося про статус окремих груп підданих однієї або обох договірних держав, тобто про обсяг громадянських прав. Договори того часу стосувалися здебільшого релігійних меншин і обумовлювали право на свободу віросповідання⁴⁶. Упродовж століть ставлення держав до проблем захисту меншин змінювалося і вдосконалювалося.

Однією з перших угод, якою вдалося врегулювати статус меншин, став Авгсбурзький релігійний мир 1555 р. Підписавши його, протеста-

⁴⁴ *Майборода О.* Етнополітика / О. Майборода // Мала енциклопедія етнодержавознавства... – С. 488.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ *Катько Н.* Международная защита прав национальных меньшинств: исторический аспект / Н. Катько // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 2002. – № 2. – С. 9; *Соколовский С. В.* Права меньшинств: антропологические, социологические и международно-правовые аспекты [Електронний ресурс] / С. В. Соколовский. – Москва : Москов. обществ. науч. фонд, 1997. – 217 с. – Режим доступу : http://polbu.ru/sokolovsky_prava/.

нські князі Німеччини та імператор Карл V Габсбург поклали край війнам між католиками й протестантами. За умовами миру було встановлено незалежність німецьких князів у релігійних питаннях і затверджено за ними право визначати релігію своїх підданих (згідно з принципом «*cuius regio, ejus religio*» – «чия влада, того і віра»). Лютеранство, поряд із католицизмом, визнано офіційним віросповіданням⁴⁷.

Найбільш ранніми історичними прикладами застосування міжнародного права для врегулювання проблем, що зачіпали внутрішню політику держави у сфері громадянських прав окремих груп населення, можна вважати Оснабрюкський і Мюнстерський договори 1648 р.⁴⁸ Їх було укладено в рамках Вестфальського миру, який знаменував собою закінчення Тридцятирічної війни (1618–1648 рр.) між Німеччиною та Францією і Швецією. Останні дві країни свого часу втрутилися у внутрішньонімецький конфлікт, щоб підтримати протестантських князів проти католика імператора. В такий спосіб вони прагнули послабити конкурента й одночасно посилити свій вплив у центрі Європи.

За Вестфальським миром, поряд із наданням німецьким князям права проводити самостійну політику і мати дипломатичні зносини з іншими державами, в Німеччині було проголошено свободу віросповідання. Гарантами рівноправності релігійних меншин – кальвіністів і лютеран, що проживали на німецьких землях, виступили Швеція і Франція⁴⁹. Парадокс ситуації полягав у тому, що, декларуючи ідею захисту меншин, котрі перебували в нерівноправному становищі порівняно з основним населенням Німеччини, Франція громила вдома власних протестантів⁵⁰. Загалом «гаранти» досягли своєї мети: Вестфальський мир закріпив політичне роздроблення Німеччини і фактично покінчив з її імперськими амбіціями.

Аналізуючи причини й наслідки Вестфальського миру, як і інших подібних документів, дослідники звернули увагу на історичний характер зв'язку між державним суверенітетом і проблемою меншин. Визнання прав останніх у ньому виявилось пов'язаним стійкими асоціаці-

⁴⁷ Ермолаев В. А. Аугсбургский религиозный мир / В. А. Ермолаев // Советская историческая энциклопедия : в 16 т. Т. 1 : Аалтонен–Аяны / гл. ред. Е. М. Жуков ; Науч. совет изд-ва «Сов. энцикл.» ; Отд-ние истории наук АН СССР. – Москва : Сов. энцикл., 1961. – С. 932.

⁴⁸ История дипломатии : в 3 т. Т. 1 / под ред. В. П. Потёмкина. – Москва : ОГИЗ, 1941. – С. 211–212; Дехканов С. А. Международно-правовые аспекты защиты меньшинств... – С. 86.

⁴⁹ Соколовский С. В. Права меньшинств...; Дехканов С. А. Международно-правовые аспекты защиты меньшинств... – С. 86.

⁵⁰ История дипломатии... – С. 209.

ями з ідеєю капітуляції, обмеженням суверенітету, применшенням значення держави, втручанням в її внутрішні справи⁵¹. Як наслідок, у суспільстві, передусім серед його еліти, почав формуватися негативний стереотип, пов'язаний із меншинами та забезпеченням їхніх прав.

Незважаючи на зазначене, активізація питання про становище релігійних, етнонаціональних, мовних чи ще якихось меншин будь-якої держави виявилася ефективною, тому впродовж наступних століть не раз ставала зручним інструментом міжнародної політики. За її допомогою одна сторона намагалася підпорядкувати собі іншу, прикриваючи своє втручання у внутрішні справи останньої захистом меншин. Наприклад, поразка Османської імперії у війні з державами «Священної ліги» – Австрією, Венецією, Московією та Річчю Посполитою призвела до укладення в 1698–1699 рр. у Карловицях (нині м. Карловац, Хорватія) системи договорів переможеної з кожним із переможців. У їхніх текстах знайшло відображення прагнення європейських держав послабити Османську імперію і підпорядкувати її своїм впливам за допомогою вже випробуваного способу – зобов'язавши Порту охороняти свободу віросповідання своїх підданих⁵².

Захист одновірців в інших державах у своїх інтересах ефективно використовувала російська дипломатія. Яскравим прикладом цього може бути Кючук-Кайнарджийський мирний договір 1774 р. між Росією та Османською імперією. У ньому, зокрема, містилися положення, присвячені правам християн і християнської церкви на Балканському півострові й у придунайських провінціях, захоплених турками. Порушення цих прав могло розглядатися як недотримання умов договору⁵³ і давало Росії дієвий інструмент для впливу на Порту.

Подібними за суттю були також Російсько-польські конвенції 1767 і 1775 рр.⁵⁴ Окрім політичних складових, вони містили гарантії прав релігійних меншин у Польщі.

Поряд із політичним та економічним прагматизмом, геостратегічними розрахунками, певну частку гуманізму стосовно меншин та їхнього захисту проявив Віденський конгрес. Зокрема, безсумнівно позитивним моментом стала його декларація від 8 лютого 1815 р. про припинення торгівлі неграми. Работоргівлю було засуджено як явище,

⁵¹ Соколовский С. В. Права меньшинств...

⁵² Дехканов С. А. Международно-правовые аспекты защиты меньшинств... – С. 86–87.

⁵³ Катко Н. Международная защита прав национальных меньшинств... – С. 9.

⁵⁴ Дадіани Л. Защита прав национальных меньшинств – одна из основ демократии [Електронний ресурс] / Л. Дадіани, А. Абашидзе // Обозреватель. – 1994. – № 16–17. – Режим доступу : http://www.rau.su/observer/N16-17_94/16-17_09.htm.

«противне законам і людинолюбству, і загальній моральності»⁵⁵. Також представники антинаполеонівської коаліції уперше на міждержавному рівні порушили проблему статусу національних меншин (досі правовому регулюванню підлягало лише право вільного віросповідання), хоча й не іменували їх такими, а лише фіксували наявність інонаціональних груп, зокрема поляків, які мали бути захищені від дискримінації. В ст. I Генерального акту від 28 травня 1815 р. Віденський конгрес визначив, що «поляки як російські піддані, а також австрійські та пруські, матимуть народних представників в національних державних установах, згідно з тими умовами політичного існування, які кожним із вищеназваних урядів буде визнано за найкорисніші в його володіннях»⁵⁶. Щоправда, прогресивний характер Генерального акту було дещо знівельовано тією обставиною, що він не встановив процедур реалізації означеної норми, залишивши це питання цілком на «монарший розсуд» глав відповідних держав, і не передбачав ніякого контролю за її виконанням.

У подібному ключі великі держави розглядали проблеми меншин після закінчення Кримської війни. Попри те, що Османська імперія належала до табору переможців, її соратники, насамперед Великобританія і Франція, змусили султана декларувати в ст. IX підсумкового Паризького мирного трактату від 18 березня 1856 р. рівноправність усіх своїх підданих, незалежно від їх релігійної та національної приналежності⁵⁷. Передусім ішлося про християнське населення васальних територій імперії.

Підставою для сумнівів у ширості як Османської імперії, так і її «натхненників» була відсутність не тільки колективного, а й індивідуального механізму контролю за здійсненням узятих зобов'язань. Внаслідок цього жодна угода і жодне зобов'язання Туреччини щодо меншин не були виконані.

Зрозуміло, що подібний підхід до вирішення проблеми численних народів, котрі в складі імперій перебували на становищі меншин, останніх задовольнити не міг. Ще в 1820 р. європейські монархи зіткнулися з народними повстаннями в Іспанії, Неаполі, П'ємонті. У 1821 р. розпочалася національно-визвольна боротьба греків проти турецького панування, в результаті якої Греція в 1828 р. здобула незалежність. Далі була проба сил під час «Весни народів» 1848–1849 рр., пі-

⁵⁵ Юр'єв С. С. Правовой статус национальных меньшинств... – С. 17.

⁵⁶ Там само. – С. 17–18.

⁵⁷ Сборник договоров России с другими государствами, 1856–1917 / сост. Козьменко И. В. ; под ред. Адамова Е. А. – Москва : Госполитиздат, 1952. – С. 26.

сля котрої національні рухи продовжували розвиватися. До 1861 р. відбулося об'єднання Італії (в 1871 р. створено Італійське королівство), 18 серпня 1866 р. підписано договір про утворення союзу німецьких держав на чолі з Пруссією (у січні 1871 р. проголошено Німецьку імперію). В лютому 1867 р. Австрійську імперію перетворено в дуалістичну Австро-Угорщину, рішеннями Берлінського конгресу 1878 р. визнано незалежність Румунії, Сербії та Чорногорії⁵⁸. Таким чином, за короткий термін на політичній мапі Європи виникли нові держави, засновані за національною ознакою.

З останньої третини ХІХ ст. в законодавстві різних країн з'явилися норми, що гарантували права не релігійних, а етнонаціональних та мовних меншин. Зокрема, у ст. 19 Конституційного закону Австрії від 21 грудня 1867 р. записано: «Всі етнічні меншини в державі... мають абсолютне право зберігати та розвивати свою національність і свою мову. За всіма мовами... визнаються рівні права в тому, що стосується освіти, управління або суспільного життя... державні навчальні заклади повинні бути влаштовані таким чином, щоб дати можливість усім етнічним групам отримувати необхідну освіту своєю мовою без примусового вивчення іншої мови провінції»⁵⁹.

На початку ХХ ст. ідея міжнародного захисту етнонаціональних меншин набула динаміки й організованості. Оскільки держави не мали особливої практики в цій справі⁶⁰, в деяких із них розпочалося вивчення означеної проблеми в межах міжнародного права⁶¹. З'явилася низка друкованих праць, автори яких, зокрема О. Бауер⁶², В. Вільсон⁶³, К. Каутській⁶⁴, К. Кульчіцькій (Мазовецькій)⁶⁵, В. Ленін⁶⁶, Т. Масарик⁶⁷,

⁵⁸ Юрьев С. С. Правовой статус национальных меньшинств... – С. 122.

⁵⁹ Арашук Р. Р. Эволюция политико-правового статуса этнических меньшинств с начала XIX века до настоящего времени [Электронный ресурс] / Р. Р. Арашук // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. – Режим доступа : <http://www.jurnal.org/articles/2008/polit60.html>.

⁶⁰ Абашидзе А. Х. Противоправность дискриминации национальных меньшинств и защита их прав в современном международном праве / А. Х. Абашидзе // Международное право и практика освободившихся стран. – Москва, 1988. – С. 77.

⁶¹ Дехканов С. А. Международно-правовые аспекты защиты меньшинств... – С. 15.

⁶² Див.: Бауэр О. Национальный вопрос і соціаль-демократія / О. Бауэр. – Санкт-Петербург : Серп, 1909. – 600 с.

⁶³ Див.: Вильсон В. Государство. Прошлое и настоящее конституционных учреждений : сь приложением текста важнейших конституций / В. Вильсон ; пер. под ред. А. С. Яценко ; сь предисл. М. М. Ковалевского. – Москва : Изд. В. М. Саблина, 1905. – 800 с.

⁶⁴ Див.: Каутский К. Борьба национальностей и государственное право в Австрии / К. Каутский. – К., 1906. – 232 с.; Кавці [Каутській] К. Народність і її початки : з додатком В. Будзиновського / К. Кавці. – Нью-Йорк : Голос правди, 1918. – 67 с.

К. Реннер⁶⁸, Й. Сталін⁶⁹, виходячи з різних позицій, намагалися осмислити актуалізоване часом «національне питання». Так, ідеологи австромарксистської концепції О. Бауер і К. Реннер вважали, що джерелом і носієм національних прав мають бути не території, а національні спілки, котрі створюються за допомогою особистого добровільного волевиявлення і володіють публічно-правовим статусом.

Важливим чинником, що вплинув на вироблення принципів вирішення проблем меншин і політики щодо них, відображених згодом у документах Ліги Націй, стали документи деяких міжнародних організацій, спеціально присвячені проблемам меншин. Зокрема, варто згадати «Проект декларації прав національностей», підготовлений міжнародним Бюро національностей під час роботи відповідної конференції, що працювала 1915 р. в Парижі і Лозанні. Згідно з цим документом, європейські національності мали отримати право на створення федера-

⁶⁵ Див.: *Кульчицькій (Мазовецькій) К.* Автономія і федерація вь современных конституціонных государствъ / К. Кульчицькій (Мазовецькій) ; пер. с польск. А. Паткина. – Москва : Петровская б-ка, 1907. – 216 с.

⁶⁶ Див.: *Ленин В. И.* Тезисы по национальному вопросу // Полное собрание сочинений. – [5 изд.]. Т. 23 : Март – сентябрь 1913 / В. И. Ленин. – Москва : Изд-во полит. л-ры, 1973. – С. 314–322; *Ленин В. И.* Критические заметки по национальному вопросу // Полное собрание сочинений. – [5 изд.]. Т. 24 : Сентябрь 1913 – март 1914 / В. И. Ленин... – С. 113–150; *Ленин В. И.* О «культурно-национальной» автономии // Полное собрание сочинений. – [5 изд.]. Т. 24 : Сентябрь 1913 – март 1914 / В. И. Ленин... – С. 174–178; *Ленин В. И.* К вопросу о национальной политике // Полное собрание сочинений. – [5 изд.]. Т. 25 : Март – июль 1914 / В. И. Ленин..., 1969. – С. 64–72; *Ленин В. И.* О праве нации на самоопределение // Полное собрание сочинений. – [5 изд.]. Т. 25 : Март – июль 1914 / В. И. Ленин... – С. 255–320; *Ленин В. И.* Социалистическая революция и право наций на самоопределение // Полное собрание сочинений. – [5 изд.]. Т. 27 : Август 1915 – июнь 1916 / В. И. Ленин... – С. 252–266.

⁶⁷ Див.: *Юрьев С. С.* Правовой статус национальных меньшинств... – С. 6.

⁶⁸ Див.: *Синоптикусь [Реннер К.]*. Государство и нация. Исследование съ государственно правовой точки зрения возможных принциповъ разрешения национальнаго вопроса. (Къ национальному вопросу вь Австріи) / К. Реннер ; пер. Г. С. Михаловскаго. – Санкт-Петербургъ : Книгоизд-во «Искры», 1906. – 62 с.; *Шпрингеръ Р. [Реннер К.]*. Национальная проблема: (Борьба национальностей вь Австріи) / К. Реннер ; ред. М. Б. Ратнер. – Санкт-Петербургъ : Изд-е т-ва «Общественная польза», 1909. – 293 с.

⁶⁹ Див.: *Сталин И. В.* Как понимает социал-демократия национальный вопрос? // Сочинения. – Т. 1 / И. В. Сталин. – Москва : ОГИЗ ; Гос. изд-во политической литературы, 1946. – С. 32–55; *Сталин И. В.* На пути к национализму (Письмо с Кавказа) // Сочинения. – Т. 2 / И. В. Сталин... – С. 285–289; *Сталин И. В.* Марксизм и национальный вопрос // Сочинения. – Т. 2 / И. В. Сталин... – С. 290–367; *Сталин И. В.* Об отмене национальных ограничений // Сочинения. – Т. 3 / И. В. Сталин... – С. 16–19; *Сталин И. В.* Выступления на VII (апрельской) конференции РСДРП (большевиков). 24–29 апреля 1917 г. // Сочинения. – Т. 3 / И. В. Сталин... – С. 48–57.

льної чи унітарної держави, а національні меншини – права на місцеву, муніципальну, освітньо-культурну та релігійну автономію.

Ще одна міжнародна група – «Центральна організація міцного миру» (Гаага) в 1915 р. розробила т. зв. «Мінімальну програму миру», а в 1917 р. – «Проект міжнародного договору про права національних меншин», в першій статті якого стверджувалося право «кожної національності, що становить частину договірних держав, розвивати свою національність і мову». Далі в документі було перераховано конкретні права меншин у галузі національної культури, релігії, політики (пропорційне представництво в органах влади) й запропоновано заснувати міжнародні органи – Комісію і Трибунал національностей для контролю за дотриманням умов договору⁷⁰.

Зі зростаючими національно-визвольними рухами змушені були рахуватися також обидва протиборчі табори Першої світової війни. Їхня дипломатія офіційно визнала право поневолених народів на самовизначення. Так, Британський міністр закордонних справ Е. Грей навесні 1915 р. проголосив, що «союznики воюють за велику ідею, щоб європейські народи могли існувати власним життям та плекати свої питомі політичні форми, а також і свій національний розвиток у повній свободі без огляду на те, чи вони великі, чи малі». Восени того самого року члена свого кабінету підтримав і прем'єр-міністр Г. Асквіт, підкресливши, що «Англія воюватиме доки не буде забезпечена незалежність малим європейським народам». Про те, що «тривкий мир у світі буде можливим лише тоді, коли Франція й союznики знову виборють волю народів», заявляв і очільник французького уряду А. Бріан⁷¹. 22 січня 1917 р. президент США В. Вільсон у заяві до Сенату висунув тезу про те, що «...кожен нарід малий чи великий або могутній має сам рішати без поневолення й загрози про форму своєї влади й розвитку...»⁷². Згодом він сформулював свої пропозиції у «14 пунктах», які були взяті за основу Версальської системи договорів. Із подібними заявами виступили також дипломати держав Центрального блоку (Четвертного союзу), переважно німецькі, мовляв, «Німеччина бореться... за визволення всіх народів»⁷³. Проте це була риторика, а практика виглядала інакше. Кожен із воюючих таборів використовував гасло самовизначення народів для розкладу ворожих держав і не поширював його на свої поневолені народи.

⁷⁰ Соколовский С. В. Права меньшинств...; Бочковський О. І. Вступ до націології... – С. 37.

⁷¹ Бочковський О. І. Вступ до націології... – С. 269–270.

⁷² Address of President Woodrow Wilson to the U.S. Senate 22 January 1917 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.firstworldwar.com/source/peacewithoutvictory.htm>.

⁷³ Бочковський О. І. Вступ до націології... – С. 270.

Спричинений Першою світовою війною крах імперської системи континентальної Європи та утворення на її уламках незалежних держав за принципом «одна нація – одна держава»⁷⁴ ще більше актуалізував проблему політико-правового статусу етнонаціональних меншин. Їхня кількість* завдяки набуттю окремими народами власної державності хоч і зменшилася порівняно з 1914 р. із 86 до близько 40 млн. осіб⁷⁵, але все ж залишалася значною, щоб ними легковажити. Так, частка етнонаціональних меншин відносно всього населення становила майже третину в європейській частині Туреччини, близько 40% – в Іспанії, Латвії і Литві, до 50% – у Румунії й Польщі, більше половини – в Югославії і Чехословаччині. При цьому німці, розсіяні в 13 країнах Європи, нараховували понад 13 млн. осіб; українці – 10 млн. у п'яти державах** ; євреї – близько 6,5 млн.; росіяни – близько 1 млн. осіб у п'яти європейських країнах⁷⁶.

Складність цієї ситуації змушені були враховувати держави-переможниці, тому більш значущою зміною, яку привнесла Версальська система міжнародних відносин у правове становище етнонаціональних меншин, стало створення системи їхнього міжнародного захисту⁷⁷. Раніше діяли лише гарантії захисту, а самі міжнародні механізми дотримання прав етнонаціональних меншин були вироблені в рамках Ліги Націй після Першої світової війни.

⁷⁴ Товт М. М. Міжнародно-правовий захист національних меншин (тенденції сучасного розвитку) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.11 [Електронний ресурс] / М. М. Товт. – К., 2002. – 16 с. – Режим доступу : <http://mydisser.com/ru/catalog/view/6/41/3705.html>.

* Польський націолог С. І. Папроцькі обчислив, що перед 1914 р. Європа мала близько 86 млн. (23%) національних меншин, а після 1919 р. їх залишилося всього 36 млн. (7,9%). Щоправда, між дослідниками цього питання нема згоди щодо статистики наявних меншин. Англійський науковець лорд І. Дікінзон, автор праці «Меншості», мінімально обчислював їх щонайменше в 30 млн. Чеський демограф І. Ауерган у монографії «Мовні меншості в Європі» (1924 р.) збільшив цю цифру до 60 млн. (15%) осіб. Звіт конгресів європейських національних меншин, констатував, що в цьому об'єднанні було зорганізовано 40 млн. меншин [Бочковський О. І. Вступ до націології... – С. 273].

⁷⁵ Бочковський О. І. Вступ до націології... – С. 273.

** О. Бочковський вважав, що майже 12 млн. українців були розпорозені в 4 чужих державах і 8,5 млн. німців – у 10 державах [Бочковський О. І. Вступ до націології... – С. 273].

⁷⁶ Юрьев С. С. Правовой статус национальных меньшинств... – С. 146.

⁷⁷ Арашук Р. Р. Эволюция политико-правового статуса этнических меньшинств...; Соколовский С. В. Права меньшинств...

Певною мірою на формування системи міжнародного захисту меншин вплинула діяльність єврейських національних організацій, котрі домагалися від світової спільноти гарантій щодо забезпечення прав етнонаціональних меншин. Відомий «Білль про права» Американського єврейського конгресу, а також численні меморандуми, адресовані урядам США, Англії і Франції, містили вимоги конкретних гарантій захисту прав єврейських меншин у країнах повоєнної Європи, а також проекти вирішення окремих питань процедури і механізму Ліги Націй у цій сфері⁷⁸. Один із таких меморандумів навів на ідею створення в структурі Ліги «Комітету нових держав і захисту меншин».

Провідну роль у забезпеченні прав етнонаціональних меншин і при вирішенні спорів та суперечностей, пов'язаних із процесом дотримання означених прав, відводили саме Лізі Націй. Це було пов'язано з детальним розробленням нею системи процедур, механізмів реалізації та контролю за дотриманням прийнятих норм про права меншин⁷⁹. Так, відповідно до рекомендації Ради Ліги Націй від 15 грудня 1920 р. політичною умовою для укладення мирних договорів або для визнання нових держав і їхнього вступу до цієї міжнародної організації⁸⁰ було вжиття ними заходів щодо захисту прав етнонаціональних меншин.

Зазначені міжнародно-правові норми поширювалися на приблизно 39 млн. осіб, котрі проживали в 16 країнах і розмовляли 36 мовами⁸¹. Зобов'язань щодо захисту меншин повинні були дотримуватися як країни, переможені у війні, так і новостворені держави. Зокрема, вони мали забезпечити всім громадянам: однаковий захист життя і свободи, незалежно від походження, національності, мови, раси і релігії; право на відправлення релігійних культів відповідно до канонів своєї конфесії; рівність перед законом, однакові політичні і громадянські права, в т. ч. право вступу на службу безвідносно раси, мови і релігії; умови, за яких не мало бути ніяких обмежень у користуванні своєю мовою в особистих і публічних відносинах; право меншин влаштовувати за свій рахунок школи, церкви і благодійні установи, користуватися рідною мовою в суді, а також право вибору громадянства. Держави також мали

⁷⁸ Соколовский С. В. Права меньшинств...

⁷⁹ Араишук П. Р. Эволюция политико-правового статуса этнических меньшинств...; Соколовский С. В. Права меньшинств...

⁸⁰ Кочарян В. В. Предотвращение дискриминации. Защита национальных меньшинств и проблема коллективных (групповых) прав [Електронний ресурс] / В. В. Кочарян // Հրաբեր Հասարակական Գիտությունների / Herald of the Social Sciences. – 1996. – № 1. – С. 125. – Режим доступу : [http://raber.asj-oa.am/2467/1/1996-1\(124\).pdf](http://raber.asj-oa.am/2467/1/1996-1(124).pdf).

⁸¹ Товт М. М. Міжнародно-правовий захист національних меншин...

сприяти навчання національних меншин на їхній мові, якщо ці меншини були «значними». Взяті міжнародні зобов'язання держав із дотримання прав етнонаціональних меншин мали перевагу перед будь-якими внутрішніми законодавчими та підзаконними актами⁸².

Отже, на даному етапі розвитку суспільства міжнародно-правовий захист меншин мав здійснюватися двома основними шляхами: 1) через заборону дискримінації в користуванні основними правами людини на підставі рівності перед законом; 2) через визнання спеціальних прав, що належали меншині та її членам як особливій спільності. І якщо суттю першого підходу були визнання і захист прав, які мали індивідуальний характер і стосувалися всіх жителів країни, то змістом другого компонента був захист прав, сформульованих як права осіб, що належали до меншин, або як права меншин як таких, тобто були колективними правами. Наявність у системі захисту меншин Ліги Націй цих двох начал дала підстави дослідникам вести мову якщо не про встановлення певного балансу між ними, то принаймні про наявність певної пропорції: означена система заснована як на принципі рівності в користуванні правами індивідуального порядку, так і на визнанні необхідності поваги до спеціальних прав, що мають колективний (груповий) характер і передбачають можливість збереження етнічних, культурних, релігійних, мовних особливостей групи⁸³, тобто її ідентичності й самобутності.

Гарантом виконання зобов'язань щодо меншин відповідними державами, виходячи з міжнародних договорів, вважалася Рада Ліги Націй. Допускалася подача петицій про порушення прав меншин, можливість розгляду яких ґрунтувалася на нормі ч. 2 ст. 11 Статуту Ліги Націй. Згідно з нею будь-який член Ліги мав право «дружнім чином» звернути увагу «на яку завгодно обставину, здатну вплинути на міжнародні відносини і, отже, викликати загрозу мирові або добрій згоді між націями, від якої мир залежить»⁸⁴. Однак, як виявилось, система подання петицій була неефективною. Німецький націолог Г. Трутгард у праці «Союз Народів і петиції меншостей» (1931 р.) констатував, що протягом 1920–1931 рр. 19 національних меншин із 13 держав подали до Ліги Націй усього 525 петицій (у т. ч. 63 українських), які торкалися 338 справ. Із них 24 скарги через формальні причини було зразу відхилено. До розгляду відповідні органи прийняли тільки 50 справ, що охоплювали 147 петицій. У результаті було частково покладено лише

⁸² Юрьев С. С. Правовой статус национальных меньшинств... – С. 151.

⁸³ Кочарян В. В. Предотвращение дискриминации... – С. 125–126.

⁸⁴ Юрьев С. С. Правовой статус национальных меньшинств... – С. 151.

10 справ⁸⁵. Це означало, що ефективність розгляду Лігою Націй петицій від національних меншин становила менше 3%.

Загалом систему міжнародно-правових процедур, що склалася в рамках Ліги Націй, важко назвати досконалою. Її найістотнішими недоліками були такі. По-перше, неуніверсальний характер, тобто неоднаковий для всіх членів Ліги, що стосувався становища лише тих меншин, котрі проживали на території новостворених або переможених у світовій війні держав, і виключав взяття зобов'язань перед власними меншинами з боку держав Антанти. По-друге, система захисту прав меншин не будувалася на безумовній забороні дискримінації за етнічною ознакою. По-третє, договори містили багато невизначених формулювань із важливих питань. При цьому поліпшення системи утруднювалося тим, що зміст договорів можна було змінити лише за згодою більшості Ради Ліги⁸⁶. По-четверте, існував розрив між декларованими в міжнародних документах правами меншин і реальною ситуацією, що склалася в національних державах⁸⁷. Яскравою ілюстрацією такої невідповідності була відверто шовіністична політика польського та румунського урядів щодо української меншини⁸⁸, котра становила значну частину населення Польщі і Румунії.

Загалом, критично оцінюючи післявоєнну систему договорів, спрямовану на захист етнонаціональних меншин, усе ж слід визнати правоту відомої дослідниці проблем тоталітаризму Х. Арендт у тому, що справжнє значення цих угод полягає не стільки в їх практичному застосуванні, як у самому факті їхнього гарантування міжнародним органом – Лігою Націй. Меншини існували і раніше, але меншість як постійний інститут, визнання того, що мільйони людей живуть поза нормальним правовим захистом і потребують додаткових гарантій своїх найпростіших прав з боку якогось зовнішнього органу, що цей стан не тимчасовий і договори потрібні, щоб встановити якийсь тривалий *modus vivendi*, – все це було чимось новим, що, безумовно, не траплялося в такому масштабі в європейській історії⁸⁹. Попри численні зміс-

⁸⁵ Бочковський О. І. Вступ до націології... – С. 272.

⁸⁶ Арашуків Р. Р. Еволюція політико-правового статусу етнічних меншинств...; Соколовський С. В. Права меншинств...; Дехканов С. А. Международно-правовые аспекты защиты меньшинств... – С. 16.

⁸⁷ Юрьев С. С. Правовой статус национальных меньшинств... – С. 152.

⁸⁸ Див.: Лазарович М. В. Історія України : навч. посіб. – [3-тє вид., стер.] / М. В. Лазарович. – К. : Знання, 2013. – С. 421–425, 438–439.

⁸⁹ Арендт Х. Истоки тоталитаризма / Х. Арендт ; пер. с англ. И. В. Борисовой и др. ; послесл. Ю. Н. Давыдова ; под ред. М. С. Ковалевой, Д. М. Носова. – Москва : Центр-Ком, 1996. – С. 370.

тові прогалини та надмірну формалізацію, новий механізм захисту меншин був значно досконалішим, ніж усі спроби попередніх століть.

Нове переосмислення цінностей та перегляд підходів міжнародного співтовариства до забезпечення прав національних меншин було викликане зміною геополітичної парадигми світу після Другої світової війни. Стратегією політико-правового вирішення означеної проблеми стали захист культурної розмаїтості як спільного надбання людської цивілізації, попередження конфліктів на міжетнічному ґрунті, розв'язання їх мирним шляхом.

1.2. Стан наукового розроблення теми

Досліджувана проблема має міждисциплінарний характер і перебуває на стику політології, етнополітології, етнології, права, історії та деяких інших галузей соціально-гуманітарних знань. Критично-порівняльний аналіз історіографії, пов'язаної з темою монографії, для зручності здійснено за проблемно-хронологічним принципом. З огляду на це відповідно до структури дослідження виділено такі складові:

I. Праці загальнотематичного характеру.

II. Демографічні, соціальні та політико-правові засади розвитку іноетнічного населення напередодні Української революції.

III. Нормотворче та інституційне забезпечення громадянських прав і свобод, умов етнокультурної самобутності та політичного розвитку національних меншин.

IV. Політична суб'єктність етнічних спільнот у контексті політики українських урядів.

Серед праць першої групи слід виокремити ті, що присвячені загальним засадам політико-правового забезпечення умов життєдіяльності та розвитку національних меншин, концептуальним основам формування етнонаціональної політики. Їхніми авторами були як вітчизняні науковці, зокрема, О. Антонюк, О. Биков, О. Бочковський, В. Бурдяк, І. Варзар, Ю. Волошин, М. Дністрянський, М. Драгоманов, В. Євтух, О. Калакура, О. Картунов, О. Копиленко, В. Котигоренко, І. Кресіна, А. Круглашов, І. Курас, Ю. Левенець, О. Майборода, О. Мироненко, Л. Нагорна, О. Нікітюк, М. Обушний, В. Панібудьласка, М. Панчук, С. Римаренко, Ю. Римаренко, Л. Рябошапка, М. Товт, В. Трощинський, Л. Шкляр, М. Шульга та інші⁹⁰, так і зарубіжні дослідники –

⁹⁰ Антонюк О. В. Етнічні (національні) меншини... – С. 188–189; Антонюк О. В. Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан / О. В. Антонюк // Український історичний

журнал. – 1999. – № 3. – С. 44–56; № 4. – С. 15–28; *Антонюк О. В.* Основи етнополітики : навч. посіб. / О. В. Антонюк. – К. : МАУП, 2005. – 432 с.; *Биков О. М.* Конституційно-правовий статус національних меншин в Україні / О. М. Биков ; за ред. В. Ф. Погорілка ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корещького. – К., 2001. – 351 с.; *Бочковський О. І.* Вступ до націоналістичної... – 338 с.; *Бурдяк В. І.* Політика і права людини : підруч. / В. І. Бурдяк, С. Д. Василенко, В. І. Веренько. – Чернівці : Чернів. нац. ун-т, 2011. – 536 с.; *Бурдяк В. І.* Політична культура, ідеологія, психологія : навч. посіб. / В. І. Бурдяк, Н. Ю. Ротар. – Чернівці : Рута, 2000. – 104 с.; *Варзар І.* Національні меншини (вітчизняний досвід правового регулювання) / І. Варзар, Ю. Римаренко // Мала енциклопедія етнодержавознавства... – С. 556–557; *Варзар І. М.* Політична етнологія: пропедевтичний курс / І. М. Варзар. – К. : Персонал, 2011. – 354 с.; *Волошин Ю. О.* Конституційно-правові засади самоорганізації національних меншин в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 / Ю. О. Волошин. – К., 2001. – 18 с.; *Дністрянський М. С.* Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики : моногр. / М. С. Дністрянський. – Львів : Літопис, 2006. – 490 с.; *Драгоманов М. П.* Политические сочинения. Т. 1 : Центр и окраины / М. П. Драгоманов ; под ред. И. М. Гревса и Б. А. Кистяковского. – Москва : Типогр. Т-ва И. Д. Сытина, 1908. – LXXXII, 486, VII с.; Етнічні меншини Східної та Центральної Європи... – 208 с.; Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / О. Б. Беренштейн, Н. А. Зіневич, В. Т. Зінич та ін. ; за ред. В. І. Наулка. – К. : Голов. спеціаліст. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001. – 424 с.; Етнополітична культура в Україні: реалії та виклики часу. – К. : ІПіЕНД, 2010. – 431 с.; Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі? : збірник – К. : ІПіЕНД, 2002. – 295 с.; *Євтух В. Б.* Національні меншини: між державною етнополітикою та самовизначенням / В. Б. Євтух // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 2. – С. 93–104; *Євтух В.* Національні меншини – об'єкт державної етнополітики / В. Б. Євтух // Український географічний журнал. – 1997. – № 3. – С. 3–9; *Євтух В.* Про національну ідею, етнічні меншини, міграції... / В. Б. Євтух. – К. : Стило, 2000. – 236 с.; *Калакура О. Я.* Поляки в етнополітичних процесах... – 508 с.; *Картунов О.* Концепції прав людини та етнонаціональних меншин: від конфлікту до компромісу / О. Картунов // Політичний менеджмент. – 2005. – № 2. – С. 3–23; *Котиленко О.* Держава і право України. 1917–1920 : навч. посіб. / О. Котиленко, М. Котиленко. – К. : Либідь, 1997. – 208 с.; *Котисоренко В. О.* Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт / В. О. Котисоренко. – К. : Світогляд, 2004. – 722 с.; *Курас І. Ф.* Етнополітика: історія і сучасність: статті, виступи, інтерв'ю 90-х років / І. Ф. Курас. – К. : Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України, 1999. – 656 с.; *Левенець Ю. А.* Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX – початок XX століття) / Ю. А. Левенець ; НАН України ; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. – К. : Стило, 2001. – 584 с.; *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе : у 2 т. / І. Лисяк-Рудницький. – К. : Основи, 1994; *Майборода О.* Етнополітика... – С. 488; *Нагорна Л. П.* Регіональна ідентичність: український контекст / Л. П. Нагорна. – К. : ІПіЕНД, 2008. – 405 с.; *Нікітюк В. О.* Статус національних меншин (порівняльно-правовий аспект) / В. О. Нікітюк. – К., 1996. – 188 с.; *Обушний М.* Етнос і нація: проблеми ідентичності / М. Обушний. – К. : Центр духовн. культури, 1998. – 204 с.; *Панчук М.* Національні меншини як об'єкт етнополітичних досліджень / М. Панчук, О. Калакура // Етнополітологія в Україні... – С. 239–252; *Римаренко С. Ю.* Права нації та права людини: між Сціллою та Харібдою / С. Ю. Римаренко. – К. : Світогляд, 2005. – 78 с.; *Римаренко С. Ю.* Самовизначення особи, нації, держави: (Етнополітологічний

А. Абашидзе, Б. Андерсон, Р. Арашуков, Х. Арендт, О. Бауер, Ю. Бромлей, Т. Васильева, Е. Гелнер, Л. Дадіані, С. Дехканов, Ф. Капоторті, Н. Катько, В. Кимлічка, В. Кочарян, О. Кузнєцов, С. Пунжин, К. Реннер, С. Соколовскій, Р. Тузмухамедов, С. Юрьєв та інші⁹¹.

Важливими в дослідженні етнонаціональної політики держави є історіографічні праці. Їхні автори простежили основні етапи та повноту висвітлення проблеми, узагальнили окремі її аспекти і періоди, з'ясували концептуальні й методологічні засади, найхарактерніші тенденції, окреслили напрямки подальшого вивчення⁹². У контексті цього

аналіз) : моногр. / С. Ю. Римаренко. – К. : Юрид. кн., 1999. – 543 с.; *Римаренко Ю.* Національний розвій України: проблеми і перспективи / Ю. Римаренко. – К. : Юрінком. – 1995. – 272 с.; *Рябошапко Л. І.* Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000) : моногр. / Л. І. Рябошапко. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 484 с.; *Товт М. М.* Міжнародно-правовий захист національних меншин...; *Шкляр Л. Є.* Етнонаціональні чинники державотворення: політологічний аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук : спец. 23.00.02 / Л. Є. Шкляр. – К., 1996. – 40 с.

⁹¹ *Абашидзе А. Х.* Противоправность дискриминации национальных меньшинств и защита их прав... – С. 74–89; *Андерсон Б.* Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – [2-ге, перероб. вид.] / Б. Андерсон ; пер. з англ. В. Морозова. – К. : Критика, 2001. – 272 с.; *Арашуков Р. Р.* Эволюция политико-правового статуса этнических меньшинств...; *Арендт Х.* Истоки тоталитаризма... – 672 с.; *Бауэр О.* Национальный вопрос и социаль-демократия...; *Бромлей Ю. В.* Очерки теории этноса / Ю. В. Бромлей. – Москва : Наука, 1983. – 412 с.; *Васильева Т. А.* Правовой статус этнических меньшинств в странах Западной Европы / Т. А. Васильева // Государство и право. – 1992. – № 8. – С. 133–142; *Дадіані Л.* Защита прав национальных меньшинств...; *Дехканов С. А.* Международно-правовые аспекты защиты меньшинств... – 237 с.; *Катько Н.* Международная защита прав национальных меньшинств... – С. 9–12; *Кимлічка В.* Лібералізм і права меншин / В. Кимлічка ; пер. з англ. Р. Ткачук ; гол. ред. і авт. передм. Дж. Перлін ; наук. ред. І. Лизогуб. – Харків : Центр освітн. ініціатив, 2001. – 176 с.; *Кочарян В. В.* Международно-правовые проблемы защиты национальных меньшинств : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 / В. В. Кочарян. – Санкт-Петербург, 1996. – 21 с.; *Кузнєцов О.* Права народов и национальных меньшинств... – С. 25–29; *Націоналізм: Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернста Гелнера* : антологія / *Наук. т-во ім. В. Липинського* ; пер. Ю. Бадзьо та ін. ; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – [2-ге вид., перероб. і доп.]. – К. : Смолоскип, 2006. – XLIV + 684 с. : іл.; *Пунжин С.* Проблема защиты прав меньшинств в международном праве / С. Пунжин // Государство и право. – 1992. – № 8. – С. 123–132; *Синоптикусъ [Реннер К.]*. Государство и нация...; *Соколовский С. В.* Права меньшинств... – 217 с.; *Тузмухамедов Р.* Национальные меньшинства под защитой международного права / Р. Тузмухамедов // Государство и право. – 1996. – № 2. – С. 109–118; *Шпрингеръ Р. [Реннер К.]*. Национальная проблема...; *Юрьєв С. С.* Правовой статус национальных меньшинств... – 368 с.

⁹² *Бейкер М.* Погляд одного історика на розвиток сучасної історіографії Української революції 1917–1920 рр. / М. Бейкер // Україна модерна. – 2005. – № 9. – С. 69–79; *Білян П. Я.* Історіографія української революції 1917 – початку 1918 р. : дис. на здобуття наук. сту-

пеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 / П. Я. Білян. – Львів, 2001. – 234 с.; *Васильчук Г. М.* Історія національних меншин радянської України 1920-х – 1930-х років : історіограф. нотатки / Г. М. Васильчук // Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2009. – Вип. 2. – С. 213–223; *Великочий В.* Джерела до вивчення державного будівництва в ЗУНР / В. Великочий. – Івано-Франківськ : Плай, 2003. – 278 с.; *Величенко С.* Що нового чути про революції? Регіональна історіографія революцій 1917–1921 років в Україні / С. Величенко // Україна модерна. – 2006. – Ч. 10. – С. 189–209; *Вишиванюк О.* Національно-визвольні змагання українського народу 1917–1920 років в історіографічному дискурсі діаспори / О. Вишиванюк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2009. – Вип. 18. – С. 626–633; *Грибосєдов С. В.* Українська держава гетьмана П. Скоропадського: історіографічне дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 / С. В. Грибосєдов. – К., 2001. – 19 с.; *Грицак Я.* Українська революція, 1914–1923: нові інтерпретації / Я. Грицак // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. – 1999. – Вип. 2. – С. 121–125; *Дерев'яно С. М.* ЗУНР в українській історіографії / С. М. Дерев'яно, А. М. Панчук // Український історичний журнал. – 1995. – № 2. – С. 28–36; *Друмов В.* Українська Гетьманська Держава 1918 року у висвітленні зарубіжної історіографії / В. Друмов, В. Шкварець // Останній гетьман. – К., 1993. – С. 113–122; Етнополітична ситуація в Україні: спроби наукової інтерпретації / АН України ; Ін-т соціології ; Центр етносоціолог. та етнополіт. дослідж. – К., 1993. – 110 с.; *Калакура Я. С.* Нові підходи до висвітлення гетьманату Павла Скоропадського в сучасній українській та зарубіжній історіографії / Я. С. Калакура // Архіви України. – 2011. – Вип. 2–3. – С. 262–274; *Капелюшний В. П.* Українська національна державність доби визвольних змагань (1917–1921 рр.): Історіографія : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.06 / В. П. Капелюшний. – К., 2004. – 46 с.; *Литвин С.* Погромник чи захисник євреїв: Найсуперечливіша проблема петлюріани в українській історіографії / С. Литвин // Етнічна історія народів Європи. – 2000. – Вип. 4. – С. 23–29; *Литвин С.* Симон Петлюра у 1917–1926 роках. Історіографія та джерела : моногр. / С. Литвин. – К. : Аквілон-Прес, 2000. – 464 с.; *Макаренко Н.* Історіографія формування політичного статусу та правового становища національних меншин в Російській імперії кінця XIX – початку XX ст. / Н. Макаренко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – 2003. – Вип. 23. – С. 235–246; *Павлишин О.* Історіографія Української революції 1917–1921 рр. / О. Павлишин // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. – Львів, 2004. – С. 168–183; *Пендзей І.* Окремі аспекти історіографії ЗУНР / І. Пендзей // Галичина. – 2001. – № 5–6. – С. 210–213; *Радченко Л. О.* Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917–1920 років / Л. О. Радченко. – Харків, 1996. – 120 с.; *Рафальський О. О.* Історіографічні нотатки про політико-правове становище національних меншин у 1917–1920 роках / О. О. Рафальський // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – 2000. – Вип. 14. – С. 195–207; *Рафальський О. О.* Національні меншини України у XX столітті : історіограф. нарис / О. О. Рафальський ; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К. : Поліус, 2000. – 447 с.; *Солдатенко В. Ф.* Доба української революції (1917–1920 рр.) у новітній історіографії / В. Ф. Солдатенко // Гілея. – 2005. – Вип. 1. – С. 87–151; Вип. 2. – С. 68–103; Вип. 3. – С. 50–72; *Солдатенко В. Ф.* Єврейські погроми в УНР 1919 р.: міркування з приводу деяких історіографічних тенденцій / В. Ф. Солдатенко // Гілея. – 2007. –

дослідження найбільш вагомою з історіографічних робіт стала монографія О. Рафальського «Національні меншини України в ХХ столітті: Історіографічний нарис», в якій значне місце відведено порівняльному аналізу праць, присвячених становищу іноетнічного населення в період Української революції. Лейтмотив наукової розвідки полягає в тому, що результати Національно-визвольних змагань українців значною мірою були детерміновані ставленням до них представників національних меншин.

Як і історіографічні праці, найновіші тенденції для певного етапу розвитку тієї чи іншої галузі науки відображають науково-довідкові та енциклопедичні видання. Передусім це стосується найбільш вживаних визначень понять, термінів, категорій. Першою в Україні синтетичною працею такого типу став довідник «Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії»⁹³, підготовлений авторським колективом п'яти академічних установ НАН України та ряду ВНЗ. У ньому було зроблено спробу не лише внести корективи до тлумачення теоретичних питань відповідно до нових реалій, а й подолати стереотипи минулого, прогнозувати перспективи етнонаціонального розвитку України. У словнику довідника вміщено терміни, які охоплюють основні розділи етнонаціональної проблематики, міжетнічного спілкування та етнополітологічного знання.

Одним із найпомітніших явищ етнонаціональної сфери періоду державної незалежності України і водночас логічним продовженням попереднього видання була «Мала енциклопедія етнодержавознавства»⁹⁴, в котрій окреслено вихідні теоретико-методологічні засади нової соціально-політичної науки – етнічного державознавства. Згідно з авторським трактуванням, етнодержавознавство – це галузь науки, метою якої є творче осмислення й переосмислення концептуального, теорети-

Вип. 10. – С. 4–18; 2008. – Вип. 11. – С. 4–19; Вип. 12. – С. 4–14; *Солдатенко В. Ф.* Новітні тенденції та актуальні проблеми історіографічного освоєння досвіду Українського національного руху у 1917–1922 роках / В. Ф. Солдатенко // *Гілея*. – 2009. – Вип. 20. – С. 4–30; *Солдатенко В. Ф.* Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920) / В. Ф. Солдатенко ; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К. : Кн. пам'яті України ; Просвіта, 1999. – 507 с.; *Стопчак М. В.* Утворення і діяльність Директорії Української Народної Республіки (1918–1920 рр.) : історіограф. нарис / М. В. Стопчак. – Вінниця, 2010. – 809 с.; Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. – Львів, 2004. – 406 с.; Українська революція і державність (1917–1920 рр.) : наук.-бібліограф. вид. / редкол. : О. С. Онищенко (голова) та ін. ; НАН України ; Нац. б-ка ім. В. І. Вернадського. – К., 2001. – 816 с.

⁹³ Етнонаціональний розвиток України : терміни, визначення, персоналії / відп. ред. : Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас. – К., 1993. – 807 с.

⁹⁴ Мала енциклопедія етнодержавознавства... – 942 с.

чного багатства політології, правознавства, філософії, соціології, політичної етнології та інших наук⁹⁵. Тобто воно покликане стати своєрідним інтегратором етнофілософського, етносоціологічного та етнологічного знання про державотворення.

Значний обсяг матеріалу з проблем етнопонаціональної політики, історії окремих етносів, правових засад їхнього функціонування, міжетнічних відносин тощо міститься в низці інших енциклопедично-довідкових видань. Серед них: «Довідник з історії України», «Електронна єврейська енциклопедія», «Енциклопедія історії України», «Енциклопедія українознавства», «Національний склад населення України в ХХ сторіччі», «Політологічний енциклопедичний словник», «Українське державотворення: невitreбуваний потенціал...»⁹⁶ та ін. Важливими є біографічні⁹⁷, а також бібліографічні покажчики⁹⁸, зокрема з серії

⁹⁵ Мала енциклопедія етнопоназнавства... – С. 14.

⁹⁶ Довідник з історії України : у 3 т. / за ред. І. Підкови та Р. Шуста. – К. : Генеза, 1993–1999; Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України ; Ін-т іст. України. – К. : Наук. думка, 2003–2012; Енциклопедія українознавства. Загальна частина : у 3 т. / голов. ред. : В. Кубійович, З. Кузеля. – [Репринт. відтворення вид. 1949 р.]. – К., 1994–1995; Енциклопедія українознавства. Словникова частина : в 10 т. / голов. ред. В. Кубійович ; Наук. т-во ім. Т. Шевченка. – [Репринт. відтворення вид. 1955–1984 рр.]. – Львів : НТШ, 1996–2000; Етнічний довідник : у 3 ч. / за ред. В. Б. Євтуха – К. : Центр етносоціолог. та етнополіт. дослідж. Ін-ту соціолог. НАН України, 1996–1997; Етнопонаціональна структура українського суспільства : довід. / В. Б. Євтух та ін. ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2004. – 343 с.; Історія міст і сіл УРСР : енциклопед. : в 26 т. / голов. редкол. : П. Т. Тронько (голова) та ін. ; АН УРСР ; Ін-т іст. – К. : Головн. редакц. УРЕ АН УРСР, 1968–1973; Малий словник історії України / В. Смолій (відп. ред.), С. Кульчицький, О. Майборода та ін. – К. : Либідь, 1997. – 464 с.; Політологічний енциклопедичний словник... – 736 с.; Радянська енциклопедія історії України : у 4 т. / ред. кол. : А. Д. Скаба (відп. ред.) та ін. ; АН УРСР. – К. : Гол. ред. укр. рад. енцикл., 1969–1972; Українське державотворення: невitreбуваний потенціал : словн.-довід. / за ред. О. М. Мироненка. – К. : Либідь, 1997. – 560 с.; *Чорний С.* Національний склад населення України в ХХ сторіччі : довід. / С. Чорний. – К. : Картограф, 2001. – 88 с.; Електронна єврейська енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.eleven.co.il/>.

⁹⁷ *Верстюк В. Ф.* Діячі Української Центральної Ради : біогр. довід. / В. Ф. Верстюк, Т. С. Осташко. – К. : Б. в., 1998. – 256 с.; Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті / гол. ред. ради Я. Ісаєвич ; упоряд. : М. Литвин, І. Патер, І. Соляр ; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2009. – 350 с.; *Литвин М. Р.* Збройні сили України першої половини ХХ ст.: Генерали і адмірали / М. Р. Литвин, К. С. Науменко ; НАН України ; Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича. – Львів–Харків : Сага, 2007. – 239 с.; *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921) : у 2 кн. / Я. Тинченко. – К. : Темпора, 2007, 2011.

⁹⁸ Етнічна історія грецької спільноти в Україні : бібліогр. довід.-показч. / відп. ред. М. Ф. Дмитрієнко ; упоряд. Я. О. Іщенко ; Ін-т іст. України НАН України. – К., 2003. –

«Етноси України»⁹⁹, яку з 1997 р. регулярно видає Книжкова палата України. Значний фактографічний матеріал вміщено в хронологічних довідниках і календарях¹⁰⁰. Названі видання допомагають орієнтуватися у великому масиві літератури, подій і дат, присвячених життєдіяльності національних меншин.

Домінуюче місце серед праць з обраної тематики посідають дослідження комплексного характеру, автори котрих розглядали різні аспекти державної етнополітики періоду Української революції 1917–1921 рр. Важливе значення в цьому зв'язку мають праці тих політичних діячів, які творили не лише українську політику, а й саму державність.

288 с.; Етнічні спільноти України: етнографічні особливості : рек. бібліогр. покажч. / авт.-уклад. С. М. Остапенко ; відп. ред. В. О. Кононенко ; НПУ. – К., 2000. – 79 с.; Національні меншини в Україні : інформ.-бібліогр. покажч. / упоряд. : І. Винниченко, В. Горовий ; Ін-т дослідж. діаспори. – [2-ге вид., доп.]. – К. : Стило, 2003. – 252 с. та ін.

⁹⁹ Болгари в Україні : наук.-допом. бібліограф. покажчик, 1917–1941 / уклад. Н. А. Дехтярова та ін. – К. : Кн. палата України, 2000. – 148 с. – (Етноси України); Етноси України. 1917–1941 : наук.-допом. бібліограф. покажчик / уклад. Н. А. Дехтярова, С. Г. Кузнецова, Н. П. Македон. – К. : Кн. палата України, 1997. – 134 с. – (Етноси України); Євреї в Україні : наук.-допоміж. бібліогр. покажч., 1917–1941 : у 2 ч. Ч. 1 / уклад. Н. А. Дехтярова та ін. – К. : Кн. палата України, 1999. – 185 с. – (Етноси України); Євреї в Україні : наук.-допоміж. бібліогр. покажч., 1917–1941 : у 2 ч. Ч. 2 / уклад. Н. А. Дехтярова та ін. – К. : Кн. палата України, 2000. – 240 с. – (Етноси України); Німці в Україні : наук.-допоміж. бібліогр. покажч., 1917–1941 / уклад. : Н. А. Дехтярєва, С. Г. Кузнецова, Н. Л. Македон. – К. : Кн. палата України, 1998. – 178 с. – (Етноси України); Татари в Україні : наук.-допоміж. бібліогр. покажч., 1917–1941 / уклад. : Н. А. Дехтярєва, С. Г. Кузнецова, Н. Л. Македон. – К. : Кн. палата України, 1997. – 129 с. – (Етноси України) та ін.

¹⁰⁰ 1917 год на Киевщине : хроника событий / сост. А. Иргизов, В. Манилов, Ф. Ястребов ; под ред. В. Манилова. – К. : Гос. изд-во Украины, 1928. – 580 с.; Велика українська революція: (Матеріали до історії відновлення укр. державности) : Календар іст. подій за лют. 1917 р. – берез. 1918 р. / упоряд. Я. Зозуля ; УВАН у США ; Коміс. для устійнення фактів і дат укр. визвол. боротьби 1917–1920 рр. – [2-ге вид.]. – Нью-Йорк, 1967. – 112 с.; Великая октябрьская социалистическая революция и победа советской власти на Украине : хроника важнейших ист.-парт. и рев. событий : в 2 ч. – К. : Политиздат Украины, 1977–1982; *Верстюк В.* Україна від найдавніших часів до сьогодення : хронолог. довід. / В. Верстюк, О. Дзюба, В. Репринцев. – К. : Наук. думка, 1995. – 688 с.; Україна: хроніка XX століття. Роки 1911–1916 : довід. вид. / О. Донік, В. Молчанов, В. Любченко та ін. ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К., 2007. – 147 с.; Україна: хроніка XX століття. Рік 1918 : довід. вид. / А. П. Гриценко, О. Й. Щусь ; НАН України ; Ін-т іст. України. – К., 2005. – 402 с.; Україна: хроніка XX століття. Рік 1919 : довід. вид. / НАН України ; Ін-т іст. України. – К., 2005. – 236 с.; Україна: хроніка XX століття. Рік 1920 : довід. вид. / НАН України ; Ін-т іст. України. – К., 2005. – 311 с.; Україна: хроніка XX століття. Рік 1921 : довід. вид. / НАН України ; Ін-т іст. України. – К., 2006. – 289 с.

Насамперед ідеться про науковий доробок теоретика українського національно-визвольного руху М. Грушевського¹⁰¹, котрий обґрунтував ідеї децентралізації постімперської Росії, її федералізації, гарантування прав національних меншин та їхнього пропорційного представництва у державній владі і органах місцевого самоврядування. Як стверджував В. Солдатенко, в працях М. Грушевського концентрувалися досягнення попередньої суспільно-політичної думки українства, уроки віковичного історичного генезису нації, теоретичні передбачення подальших шляхів розвитку українського суспільства, вибір найбільш прийнятних, перспективних варіантів спрямування визвольного руху, його стратегії, форм і методів боротьби, лінії поведінки в конкретних ситуаціях. Для осягнення концепції Української революції за доби Центральної Ради нема потреби аналізувати всі політичні документи. Вони переважно вторинні і в них лише в той чи інший спосіб оформлялися ідеї, висновки, настанови, вироблені М. Грушевським¹⁰². У цьому руслі варто також розглядати засади етнонаціональної політики, розроблені в статтях М. Грушевського в 1917 – першій половині 1918 р. Вони передбачали рівноправність усіх націй України, забезпечення умов етнокультурної самобутності та політичного розвитку національних меншин¹⁰³ і стали концептуальними практично для всього періоду Української революції. Так, у статті «Чи Україна тільки для українців?» професор Грушевський, в особі котрого поєдналися провідний політик революційної доби, що безпосередньо впливав на хід тогочасних процесів, та звиклий до аналізу подій професійний історик, наго-

¹⁰¹ *Грушевський М.* Вільна Україна / М. С. Грушевський. – Нью-Йорк : Укр. друк. і вид. спілка, 1918. – 29 с.; *Грушевський М.* Новий період історії України: За роки від 1914 до 1919 / М. С. Грушевський ; упоряд. А. Ф. Трубайчук. – К. : Либідь, 1992. – 46 с.; *Грушевський М.* Спомини / М. С. Грушевський // Київ. – 1988. – № 9. – С. 116–149; № 10. – С. 131–138; № 11. – С. 120–137; № 12. – С. 116–138; 1989. – № 8. – С. 103–154; № 9. – С. 108–149; № 10. – С. 122–158; № 11. – С. 113–155; 1992. – № 2. – С. 109–125; № 3. – С. 130–142; *Грушевський М.* Українська Центральна Рада й її універсали / М. С. Грушевський // Книжник. – 1991. – № 4. – С. 1–16; *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть / М. С. Грушевський. – К. : Т-во «Знання» України, 1991. – 240 с.; Стаття М. С. Грушевського «Українці» // Національні відносини в Україні у ХХ ст. : зб. док. і матеріалів / редкол. : І. Ф. Курас (голова), М. І. Панчук та ін. – К. : Наук. думка, 1994. – С. 10–26.

¹⁰² *Солдатенко В. Ф.* Українська революція : іст. нарис / В. Ф. Солдатенко. – К. : Либідь, 1999. – С. 7.

¹⁰³ Див.: *Грушевський М.* Вільна Україна... – С. 17–18, 19–20, 21; *Грушевський М.* На порозі нової України. Гадки і мрії // Хто такі українці і чого вони хочуть... – С. 165–170; *Грушевський М.* Народностям України // Хто такі українці і чого вони хочуть... – С. 103–105; *Грушевський М.* Чи Україна тільки для українців? // Хто такі українці і чого вони хочуть... – С. 105–107.

лошував на тому, що Україна стане Батьківщиною для всіх, незалежно від національності тих, хто живе в ній, любить її, працює для добра краю і його людності¹⁰⁴.

На увагу заслуговує також реферат Ф. Матушевського «Права національних меншостей»¹⁰⁵, прочитаний 6 квітня 1917 р. на Всеукраїнському національному конгресі та опублікований 27 квітня того самого року в газеті «Нова Рада». Автор розглядав національні меншини як суб'єктів політичних відносин і вважав, що державна влада зобов'язана дослухатися до їхнього голосу, зважати на їхні інтереси, шукати шляхи забезпечення меншинам усіх громадянських прав у політичному, соціальному, національному і релігійному житті. Висловивши переконання, що автономна Україна стане гарантом забезпечення всіх прав національних меншин, Ф. Матушевський визначив складові державної етнополітики: демократичне виборче законодавство; рівність усіх громадян перед законом; широке місцеве самоврядування; забезпечення національного пропорційного представництва в органах державної влади; права етносів на рідну мову.

Певною мірою проблеми етнополітики українських урядів досліджуваного хронотопу розглянуто в працях В. Винниченка, Д. Дорошенка, М. Ковалевського, І. Мазепи, С. Петлюри, П. Скоропадського, П. Христюка, А. Чайковського, М. Шаповала та інших діячів¹⁰⁶ Націо-

¹⁰⁴ Грушевський М. Чи Україна тільки для українців?.. – С. 106.

¹⁰⁵ Матушевський Ф. Права національних меншостей : реферат, прочитаний на Всеукр. нац. конгресі / Ф. Матушевський // Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. Документи і матеріали / редкол. : В. Верстюк (відп. ред.) та ін. ; упоряд. : В. Верстюк та ін. ; Ін-т іст. України НАН України та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2003. – С. 148–154.

¹⁰⁶ Винниченко В. Відродження нації: Історія української революції (марець 1917 р. – грудень 1919 р.) : у 3 ч. / В. Винниченко. – [Репринт. відтворення вид. 1920 р.]. – К. : Вид-во політ. д-ри України, 1990; Винниченко В. Заповіт борцям за визволення / В. Винниченко. – К. : Криниця, 1991. – 128 с.; Винниченко В. Щоденник. 1911–1920. Т. 1 / В. Винниченко. – Едмонтон–Нью-Йорк, 1980. – 500 с. : іл.; Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923 рр. : у 2 т. / Д. Дорошенко. – К. : Темпора, 2002; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.) : наук.-попул. вид. / Д. Дорошенко. – К. : Темпора, 2007. – 632 с. : іл.; Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії / М. Ковалевський. – Інсбрук (Австрія) : Накладом М. Ковалевської, 1960. – 720 с.; Лозинський М. Галичина в роках 1918–1920 / М. Лозинський. – Прага, 1922. – 228 с. – (Українська революція. Розвідки і матеріали. Кн. 5); Мазена І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921 / І. Мазена ; авт. передм. та комент. В. Яблонський. – К. : Темпора, 2003. – 608 с. : іл.; Петлюра С. Вибрані твори та документи / С. В. Петлюра. – К. : Довіра, 1994. – 271 с.; Петлюра С. В. Народі Український: вибрані статі, листи, документи / С. В. Петлюра. – Харків : Лівий берег, 1992. – 149 с.; Петлюра С. В. Статті / С. В. Петлюра ; упоряд. та авт. передм. О. Климчук. – К. :

нальної революції. Обіймаючи відповідальні посади та володіючи необхідною інформацією, вони, хоч здебільшого фрагментарно і побіжно, висвітлили становище іноетнічного населення, його настрої, ставлення до української влади, проаналізували основні заходи останньої в етно-політичній сфері.

Більш детально означені проблеми розроблено в низці спеціальних праць, що охоплюють їх або як складові хронологічно ширших монографічних розвідок, або їхні окремі аспекти. Серед них насамперед слід відзначити колективну монографію «Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект»¹⁰⁷, у якій досліджуваної теми стосуються перших два розділи: «Національні меншини в Україні на початку ХХ ст.» і «Національні меншини в період Української національно-демократичної революції». Авторський колектив зосередив увагу на аналізі динаміки етнодемографічних процесів, змінах у правовому становищі, участі представників національних меншин у громадсько-політичному та духовно-культурному житті України, можливостях задоволення їхніх прав і потреб. Перспективно виглядають дослідження взаємозв'язку між державним устроєм і становищем етнічних груп, політичною системою і вирішенням етнонаціональних суперечностей, з'ясування оптимальної моделі існування поліетнічного суспільства.

У подібному ракурсі проаналізовано становище іноетнічного населення України означеного періоду в перших двох розділах ще одної колективної монографії «Національне питання в Україні ХХ – початку

Дніпро, 1993. – 341 с.; *Петлюра С.* Статті. Листи. Документи. Т. IV / С. В. Петлюра. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2006. – 704 с.; *Симон Петлюра.* Статті, листи, документи. Т. 1 / Симон Петлюра. – Нью-Йорк : УВАН у США, 1956. – 480 с.; *Симон Петлюра.* Статті, листи, документи. Т. 2 / Симон Петлюра. – Нью-Йорк : УВАН у США ; Б-ка ім. С. Петлюри в Парижі, 1979. – 627 с.; *Симон Петлюра.* Статті, листи, документи. Т. 3 / Симон Петлюра ; упоряд. В. Сергійчук. – К. : В-во ім. О. Теліги, 1999. – 616 с.; *Скоропадський П.* Спогади: кінець 1917 – грудень 1918 року / П. Скоропадський ; редкол. : Я. Пеленський (голов. ред.) та ін. – К.–Філадельфія, 1995. – 495 с.; *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4 т. / П. Христюк. – [Фототип. передрук для студій із вид. 1921 р.]. – Нью-Йорк : Вид-во Чарторийських, 1969. – (Українська революція. Розвідки і матеріали); *Чайковський А.* Чорні рядки. Спогади комісара ЗУНР / А. Чайковський // *Дзвін.* – 1990. – № 6. – С. 43–79; *Шаповал М.* Велика революція і українська визвольна програма / М. Шаповал. – Прага : Вільна спілка, 1927. – 333 с.

¹⁰⁷ *Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект* / М. Панчук, В. Войналович, О. Галенко та ін. ; редкол. І. Ф. Курас (голов. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т політ. і етнонац. досліджень. – К., 2000. – 357 с.: іл.

XXI ст.: історичні нариси»¹⁰⁸. Однак, простежуючи зміни політичних і державних доктрин у вирішенні етнонаціонального питання, становища та міри впливу на них українців і решти етносів України, авторський колектив із незрозумілих причин проігнорував період Директорії УНР.

Досліджуючи закономірності й особливості формування, зміни та розвитку правового становища національних меншин на різних етапах розвитку України, певну увагу правовим взаєминам української державності і національних меншин у період 1917–1920 рр. приділив у першому розділі монографії «Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000)» Л. Рябошапко¹⁰⁹. Однак, вивчаючи широкий хронологічний період, автор, як і авторські колективи двох попередніх видань, не мав можливості всебічно й глибоко дослідити політику урядів щодо національних меншин під час Української революції.

Серед загальних праць, що стосуються обраної тематики, варто також назвати дослідження Г. Абрамсона, О. Брика, Б. Гудя, С. Гольдельмана, О. Красівського, Г. Кривошия, К. Лисюка, А. Марголіна, І. Міронової, І. Погребинської, М. Рафеса, В. Солдатенка та інших науковців¹¹⁰, де зосереджена значна частина наративу та аналітики щодо становища національних меншин на початку ХХ ст.

¹⁰⁸ Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст. : іст. нариси / ред. рада : В. М. Литвин (голова) та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій ; керівн. авт. кол. Л. Д. Якубова ; НАН України ; Ін-т іст. України. – К. : Ніка-Центр, 2012. – 592 с.

¹⁰⁹ *Рябошапко Л. І.* Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000) : моногр. / Л. І. Рябошапко. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 484 с.

¹¹⁰ *Брик О.* Українсько-єврейські взаємовідносини / О. Брик. – Вінніпег (Канада) : Накладом автора, 1961. – 383 с.; *Гудь Б. В.* Українці – поляки: хто винен? У пошуку першопричин українсько-польських конфліктів першої половини ХХ століття : моногр. / Б. В. Гудь. – Львів : Кальварія, 2000. – 192 с.; *Гольдельман С. І.* Жидівська національна автономія в Україні 1917–1920 / С. І. Гольдельман. – Мюнхен–Париж–Єрусалим : Дніпрова хвиля, 1967. – 138 с.; Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Ілюстрована історія. – Львів–Івано-Франківськ : Манускрипт – Львів, 2008. – 524 с.: іл.; *Красівський О.* Галичина у першій чверті ХХ ст. Проблеми польсько-українських стосунків / О. Я. Красівський. – Львів, 2000. – 415 с.; *Кривоший Г. Ф.* Національні меншини і українська революція / Г. Ф. Кривоший // Українська революція, 1917 – початок 1918 рр.: Проблеми, пошуки, узагальнення. – Запоріжжя : Просвіта, 1998. – С. 159–188; *Лисюк К.* В обороні української правди: Справа українсько-жидівських взаємовідносин / К. Лисюк. – Онтаріо–Каліфорнія, 1964. – 40 с.; *Марголін А.* Україна і політика Антанты (Записки єврея і громадянина) / А. Марголін. – Берлін : Изд-во С. Эфронъ, 1922. – 397 с.; *Міронова І. С.* Національні меншини України : навч.-метод. посіб. / І. С. Міронова. – Миколаїв–Одеса : ТзОВ ВІД, 2006. – 305 с.; *Погребинська І.* Українсько-єврейські взаємини у Галичині у кінці ХІХ – на початку ХХ сторіччя / І. Погребинська // Етнічна історія народів Європи: Національні меншини. Етноархеологія. – 1999. – Вип. 3. – С. 61–65; *Рафес М. Г.* Два года револю-

Важливе місце в дослідженні належить працям, присвяченим окремим національним меншинам України – росіянам¹¹¹, євреям¹¹², полякам¹¹³, німцям¹¹⁴ та іншим¹¹⁵. Вони дають уявлення про життя етнічних

ции на Украине (Эволюция и раскол «Бунда») / М. Г. Рафес. – Москва : Гос. изд-во, 1920. – 168 с.; *Солдатенко В. Ф.* Українська революція : іст. нарис... – 976 с.; Abramson H. A Prayer for the Government. Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917–1920 / Henry Abramson. – Cambridge : Harvard University Press, 1999. – 258 p.

¹¹¹ Жуковський А. Росіяни на Україні [1917–18] / А. Жуковський // Енциклопедія українознавства. Словникова частина : в 10 т. Т. 7... – С. 2616–2617; *Зінченко Ю.* Росіяни / Ю. Зінченко // Етнонаціональний розвиток України... – С. 484–485; *Зінченко Ю.* Росіяни / Ю. Зінченко // Мала енциклопедія етнодержавознавства... – С. 597; *Кравців Б.* Росіяни на Україні / Б. Кравців // Енциклопедія українознавства. Словникова частина : в 10 т. Т. 7... – С. 2612–2616; Україна і Росія в історичній ретроспективі : нариси в 3 т. / редрада : акад. НАН України В. М. Литвин (голова) та ін. ; відп. ред. акад. НАН України В. А. Смолій ; Ін-т іст. України НАН України. – К. : Наук. думка, 2004; *Чистов В.* Российско-украинские отношения через призму теории этногенеза [Електронний ресурс] / В. Г. Чистов. – Режим доступу : http://img1.liveinternet.ru/images/attach/c/0/3747/3747158_Rossyskoukrainskie_otnosheniya_cherez_prizmu_teorii_yetnogenezata.txt.

¹¹² *Барнави Э.* Евреи и XX век : анализ. словарь / Э. Барнави, С. Фридендер ; пер. с фр. Т. А. Баскаковой и др. ; под общ. ред. Т. А. Баскаковой. – Москва : Текст ; Лехаим, 2004. – 1021 с.; *Гон М.* «Єврейська вулиця» Західноукраїнської Народної Республіки / М. М. Гон // Хроніка-2000. – 1998. – Вип. 21–22. – С. 252–260; *Джонсон П.* Популярная история евреев / П. Джонсон ; пер. с англ. И. Л. Зотова. – Москва : Вече, 2000. – 672 с.; *Дикий А.* Евреи в России и в СССР / А. Дикий. – Москва : Алгоритм, 2010. – 322 с.; *Дубнов С. М.* Евреи в России и Западной Европе в эпоху антисемитской реакции / С. М. Дубнов. – Москва–Петроград : Изд-во Л. Д. Френкеля, 1923. – 378 с.; *Дубнов С. М.* Краткая история евреев / С. М. Дубнов. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2000. – 576 с.; Єврейська громадсько-політична думка ХХ – початку ХХІ сторіччя в Україні : моногр. / керізн. авт. кол. А. Ю. Подольський. – К. : ППЕНД, 2011. – 362 с.; *Кандель Ф.* Книга времен и событий. Т. 3 : История евреев Советского Союза (1917–1939) [Електронний ресурс] / Ф. Кандель ; науч. ред. М. Кипнис. – Иерусалим–Москва : Гешарим ; Мосты культуры, 2002. – 485 с. : ил. – Режим доступу : <http://felixkandel.org/index.php/books/421.html>; Книга о русском еврействе. 1917–1967 / под ред. Я. Г. Фрумкина, Г. Я. Аронсона, А. А. Гольденвейзера. – Нью-Йорк : Союз рус. евреев, 1968. – 480 с.; Нариси з історії та культури євреїв України. – [вид. третє] / упоряд. та ред. : Л. Фінберг, В. Любченко. – К. : Дух і Літера, 2009. – 440 с. : іл.; Очерки по истории еврейского народа / под ред. проф. С. Эттингера. – Тель-Авив : Ам Овед, 1972. – 872 с.; *Погребинська І.* Євреї в Західноукраїнській Народній Республіці (до проблеми українсько-єврейських взаємин) / І. М. Погребинська, М. М. Гон ; НАН України ; Ін-т нац. відносин і політології. – К. : б. в., 1997. – 86 с. : іл.; *Шестопад М.* Євреї на Україні : іст. довідка / М. Шестопад ; упоряд. і передм. В. В. Яременка. – К. : МАУП, 2002. – 240 с.; *Энгель В. В.* Курс лекций по истории евреев в России [Електронний ресурс] / В. В. Энгель. – Режим доступу : <http://jhistory.nfurman.com/russ/russ001-13.htm>.

¹¹³ *Буравський О. А.* Поляки Волині у другій пол. ХІХ – на поч. ХХ ст. Соціально-економічне становище та культурний розвиток : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / О. А. Буравський. – Чернівці, 2003. – 20 с.; *Григорий М.* Поляки на Україні. Польсько-українські відносини в історичній перспективі /

груп напередодні та в ході Української революції, допомагають простежити якісні й кількісні зміни в їхньому середовищі, загальні й специфічні риси їхньої діяльності, порівняти політику правлячих режимів щодо різних національних меншин.

Наукові праці другої групи охоплюють питання демографічних, соціальних та політико-правових засад розвитку іноетнічного населення напередодні Української революції. Зокрема, детальний аналіз демографічного стану та соціально-майнової диференціації на етнічних українських землях напередодні Першої світової війни зробив основоположник української соціології М. Шаповал¹¹⁶, котрий, базуючись на даних досліджень попередників, за відповідний момент узяв обрахунки про населення України за станом на 1914 р. Всебічну характеристику соціоетнічних та економічних структур окремих регіонів Російської імперії, порівняльний аналіз її етнічних груп здійснив і подав австрійський історик А. Каппелер¹¹⁷. Діалектику міжетнічних взаємовідносин у параметрах їхніх суперечностей, конфліктів і пошуків компромісів у півавстрійських Галичині й Буковині в 1867–1914 рр. досліджено в мо-

М. Григорієв. – Скрантон, 1936. – 356 с.; *Калакура О. Я.* Поляки в етнополітичних процесах... – 508 с.; *Комар В. Л.* Поляки на постімперському просторі Росії 1918–1921 рр. / В. Л. Комар // *Гілея*. – 2011. – Вип. 48. – С. 134–140; *Скальський В.* Політичне життя польської громади під час Української революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.) / В. Скальський // *Український історичний збірник*. – 2008. – Вип. 11. – С. 185–202.

¹¹⁴ *Васильчук В. М.* Німці України: суспільний та національний аспекти ХХ – початок ХХІ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 / В. М. Васильчук. – Донецьк, 2006. – 39 с.; *Горбань Т.* Німецькі колонії Півдня України в добу національно-демократичної революції / Т. Горбань // *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень*. – 2000. – Вип. 14. – С. 91–116; *Монолатій І. С.* Соціально-економічне становище та культурний розвиток німців у Галичині (1772–1923 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / І. С. Монолатій. – К., 2002. – 20 с.; Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення : моногр. – К.–Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – 416 с.; *Питання німецької історії* : зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2007. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Pni/2007/07aaingg.pdf; *Этнические немцы России: Исторический феномен «народа в пути»* : материалы XII Междунар. науч. конф., (Москва, 18–20 сентяб. 2008 г.). – Москва : МСНК-пресс, 2009. – 632 с.

¹¹⁵ *Волкова С. А.* Чехи на півдні України (60-ті рр. ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / С. А. Волкова. – Одеса, 2007. – 20 с.; *Луцький Ю. В.* Чехи на Україні (1917–1933) / Ю. В. Луцький // *Вітчизна*. – 1994. – № 3–4. – С. 122–132.

¹¹⁶ *Шаповал М.* Велика революція... – С. 6–22.

¹¹⁷ *Каппелер А.* Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / А. Каппелер ; пер. з нім. Х. Назаркевич, наук. ред. М. Крикун. – Львів : Вид-во Укр. католицького ун-ту, 2005. – ХІІ+360 с.

нографії І. Монолатій¹¹⁸. Зокрема, увагу звернуто на витоки формування поліетнічності західноукраїнських земель, специфіку етносоціального розвитку регіону, пріоритети етнонаціональної політики держави. Демографічні, економічні та культурно-освітні аспекти життєдіяльності німців, чехів і євреїв Волинської губ. проаналізовано в науковому виданні М. Бармака¹¹⁹. Подібні проблеми актуалізовано в кандидатських дисертаціях І. Мухіної та В. Надольської¹²⁰. Питанням соціально-етнічних конфліктів між поляками й українцями наприкінці XVIII – на початку ХХ ст. на Правобережній Україні присвятив значну за обсягом працю французький історик-славіст Д. Бовуа¹²¹. Проблеми національної політики російського царизму того самого часопростору дослідила Н. Щербак¹²².

Важливий внесок у вивчення причини переселення та основних тенденцій зростання чисельності й розселення найбільших національних меншин України, з'ясування етнічного співвідношення мешканців міст і сіл зробили В. Ботушанський, В. Гвоздик, М. Генік, А. Кіссе, В. Кубійович, Ю. Левенець, Н. Макаренко, І. Міронова, О. Субтельний, С. Чорний¹²³ та ін. Ряд науковців присвятили свої праці дослідженню

¹¹⁸ *Монолатій І. С.* Разом, але майже окремо. Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867–1914 рр. : моногр. / І. Монолатій. – Івано-Франківськ : Лілея–НВ, 2010. – 736 с.

¹¹⁹ *Бармак М. В.* Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914 рр.): розселення, господарське життя, міграції / М. В. Бармак. – Тернопіль, 1999. – 208 с.

¹²⁰ *Мухіна І. Г.* Участь національних меншин у суспільно-політичному та економічному житті Харківської губернії (XIX – початок ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / І. Г. Мухіна. – Харків, 2006. – 19 с.; *Надольська В. В.* Національні меншини на Волині (середина XIX – початок ХХ століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. : спец. 07.00.05. / В. В. Надольська. – К., 1996. – 27 с.

¹²¹ *Бовуа Д.* Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914) / Д. Бовуа ; авториз. пер. с фр. М. Крисань. – Москва : Новое лит. обозр., 2011. – 1008 с. : ил.

¹²² *Щербак Н. О.* Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок ХХ століття) : моногр. / Н. О. Щербак. – К. : Ризографіка, 2005. – 616 с.

¹²³ *Ботушанський В. М.* Національний склад населення Північної Буковини (друга половина XIX – початок ХХ ст.) / В. М. Ботушанський // Питання нової та новітньої історії країн Європи і Північної Америки. – 1993. – Вип. 2, ч. 1. – С. 45–54; *Гвоздик В. С.* Формування етнічних груп населення Півдня України на початку ХХ ст. / В. С. Гвоздик // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України : зб. наук. праць VI Всеукр. наук.-практ. конф., 6–8 жовт. 2005 р. / за заг. ред. М. В. Дедкова. – Запоріжжя : Облдержадміністрація ; ЗНТУ, 2005. – С. 130–134; *Кіссе А. І.* Міжетнічна взаємодія в Україні: етноісторичні традиції /

означеної проблеми через призму російської¹²⁴, єврейської¹²⁵, польської¹²⁶, німецької¹²⁷ та інших національних меншин України.

Особливості виробничої зайнятості, суспільного поділу праці та суспільної структурованості серед українських етносів, вплив етнічного чинника на соціальне розшарування населення України знайшли відображення в наукових доробках О. Доніка, М. Костюка, І. Монолатія, Т. Ніколасвої, М. Тимофіїва, М. Чумака, В. Шевченка¹²⁸. Основні тен-

-
- A. I. Kisse // Наукові праці. – 2004. – Т. 34, вип. 21. – С. 99–106; *Кубійович В.* Переселення на центральних і східних землях до 1930 р. / В. Кубійович // Енциклопедія українознавства. Загальна частина : у 3 т. Т. 1... – С. 147–149; *Макарчук С. А.* Етнічна історія України / С. А. Макарчук. – К. : Знання, 2008. – 471 с.; *Міронова І. С.* Національні меншини України... – С. 12–24; Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект... – С. 10–21, 41–49; *Субтельний О.* Україна: історія / О. Субтельний ; пер. з англ. Ю. І. Шевчука ; вст. ст. С. В. Кульчицького. – К. : Либідь, 1991. – С. 243–246; *Чорний С.* Національний склад населення України... – 88 с.
- ¹²⁴ *Зінченко Ю.* Росіяни / Ю. Зінченко // Мала енциклопедія етнодержавознавства... – С. 597; *Кравців Б.* Росіяни на Україні... – 2612–2616.
- ¹²⁵ *Кабузан В.* Євреї на Україні, в СРСР і світі: чисельність і розміщення / В. Кабузан, В. Наулко // Український історичний журнал. – 1991. – № 6. – С. 56–68; *Р. М. Жиди / Р. М.* // Енциклопедія українознавства. Словникова частина : в 10 т. Т. 2... – С. 670–680; *Самарцев І.* Євреї в Україні на початку XX ст. / І. Самарцев // Український історичний журнал. – 1994. – № 4. – С. 19–29.
- ¹²⁶ *Калакура О. Я.* Поляки в етнополітичних процесах... – С. 100–115; *Лісевич І.* Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864–1917 рр.) / І. Лісевич // Український історичний журнал. – 1997. – № 2. – С. 43–54.
- ¹²⁷ *Задерейчук І. П.* Німецька колонізація українських земель у XVIII – на початку XIX ст. / І. П. Задерейчук // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Т. 19, № 3. – С. 30–38; *Кривець Н. В.* Німці в Україні / Н. В. Кривець // Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 7 : Мл – О... – С. 417–419; *Монолатій І. С.* Соціально-економічне становище та культурний розвиток німців... – С. 12; *Р. М. Німці на Україні / Р. М.* // Енциклопедія українознавства. Словникова частина : в 10 т. Т. 5... – С. 1768–1774.
- ¹²⁸ *Донік О. М.* Купецьке промислове підприємництво в Україні (XIX – початок XX ст.) / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2006. – Вип. XI. – С. 154–168; *Костюк М. П.* Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.) / М. П. Костюк. – Тернопіль : Підруч. і посіб., 2003. – 384 с.; *Монолатій І.* Австрійська Буковина: особливості національних, професійних та мовних поділів [Електронний ресурс] / І. С. Монолатій // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2009. – Ч. 56. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n56texts/monolatij1.htm>; *Ніколаєва Т. М.* Соціальний і національний склад підприємницького прошарку в Україні в останній третині XIX – на початку XX ст. / Т. М. Ніколаєва // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2007. – Вип. 14. – С. 285–292; *Тимофіїв М.* Жиди і народне господарство України / М. Тимофіїв // Хліборобська Україна. Кн. 4. – 1922–1923. – С. 237–299; *Чумак М. М.* Етнічний склад купецтва Лівобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст. / М. М. Чумак // Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка. – 2010. – № 19. – С. 237–242; *Шевченко В.* Приватне банкірське підприємницт-

денції розвитку освіти національних меншин України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. як важливого чинника для розуміння соціальних умов розвитку інонаціонального населення, його етнічної самоідентифікації, формування національної еліти тощо дослідили такі науковці, як О. Берестень, О. Борејко, О. Буравський, Т. Курінна, Ю. Поліщук, М. Потапенко, Н. Шип¹²⁹ та ін.

Політико-правове становище іноетнічного населення українських земель, що перебували в складі Російської та Австро-Угорської імперій, було об'єктом дослідження М. Гаухмана, О. Дмитренка, В. Дякіна, С. Кальяна, Н. Кона, В. Майснера, А. Міндліна, Н. Мірошніченка, І. Монолатія, І. Погребинської, Ю. Поліщука та ін.¹³⁰ Порівняльний

во в Одесі (ХІХ – початок ХХ ст.) : моногр. / В. В. Шевченко ; НАН України ; Ін-т іст. України. – К., 2010. – 266 с., іл.

¹²⁹ *Берестень О. С.* Суспільно-політична та культурно-просвітницька діяльність німецьких і менонітських колоністів Півдня України (1905–1914 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / О. С. Берестень. – Дніпропетровськ, 2006. – 21 с.; *Борејко О. М.* Єврейське шкільництво Волині в контексті полілогу культур (др. пол. ХІХ – поч. ХХ ст.) [Електронний ресурс] / О. М. Борејко // Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка. – 2004. – № 19. – С. 63–66; *Буравський О. А.* Громадська діяльність польської інтелігенції Волині, її внесок в українську і європейську науку у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / О. А. Буравський // Українська полоністика. – 2004. – Вип. 1. – С. 10–17; *Курінна Т.* З витоків благодійності й освіти єврейських громад в Україні у ХІХ – на початку ХХ ст. / Курінна Т. // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – 2006. – Вип. ХІ. – С. 257–267; *Поліщук Ю.* Освіта німецьких колоністів Правобережної України в кінці ХVІІІ – на початку ХХ століття в політико-правовому полі російського царизму / Ю. Поліщук // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. – 2008. – Вип. 40. – С. 298–314; *Потапенко М. В.* Польська національна освіта у Наддніпрянській Україні в добу Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.) [Електронний ресурс] / М. В. Потапенко // Література та культура Полісся. – 2009. – Вип. 56. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ltkp/2009_56/Statti/21.html; *Шип Н. А.* Интеллигенция на Украине (ХІХ в.) : ист.-социол. очерк / Н. А. Шип ; отв. ред. В. Г. Сарбей ; АН УССР ; Ин-т ист. Украины. – К. : Наук. думка, 1991. – 172 с.

¹³⁰ *Гаухман М. В.* Російська національна політика щодо єврейського питання в Правобережній Україні (1905–1914 рр.) / М. В. Гаухман // Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка. – 2010. – № 19. – С. 164–175; *Дмитренко О.* Політика царського уряду і радянської влади щодо німецької національної меншини / О. Дмитренко, Н. Мірошніченко // Німецькі поселенці в Україні... – С. 254–260; *Дякин В. С.* Национальный вопрос во внутренней политике царизма (ХІХ – начало ХХ вв.) / В. С. Дякин. – Санкт-Петербург : ЛИСС, 1998. – 1004 с.; Западные окраины Российской империи / ред. М. Долбилов, А. Миллер. – Москва : Новое лит. обозрение, 2006. – 608 с. : ил.; *Кальян С.* Антиеврейська політика царського уряду (1880–1907 рр.) [Електронний ресурс] / С. Кальян // Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи – єврейська історія та культура кінця ХІХ – початку ХХ ст. : матеріали Х Міжнар. наук. конф. – Режим доступу : <http://www.judaica.kiev.ua/Conference/Conf2002/Conf07-02.htm>; *Кон Н.* Благословение на геноцид. Миф о всемирном заго-

аналіз основних тенденцій етнополітики імперських урядів в Україні здійснили Ю. Левенець і Н. Макаренко¹³¹. Важливими у цьому контексті є також праці І. Задерейчука, Б. Речістера, Г. Турченка, В. Хітерера, І. Яшунського та інших вчених, де відображено становище національних меншин України, зокрема єврейської, німецької й польської, в роки Першої світової війни¹³². Автори висновують, що війна істотно загострила становище національних меншин, негативно вплинула на їхній економічний добробут, призвела до зростання антиімперських настроїв.

воре євреїв и «Протоколах сионских мудрецов» [Електронний ресурс] / Н. Кон ; пер. с англ. С. С. Бычкова ; общая ред. и послесл. Т. А. Карасовой и Д. А. Черняховского. – Москва : Прогресс, 1990. – Режим доступа : <http://www.lib.ru/POLITOLOG/nkon.txt>; *Майснер В.* Исторический путь немцев в Украине / В. Майснер // Німецькі поселенці в Україні... – С. 85–91; *Миндлин А.* Плеве и евреи [Електронний ресурс] / А. Миндлин // Параллели. – 2002. – № 1. – Режим доступа : <http://amindlin.narod.ru/>; *Монолатій І. С.* Інші свої. Політична участь етнічних акторів пізногабсбурзьких Галичини і Буковини : моногр. / І. С. Монолатій. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2012. – 432 с.; *Погребінська І. М.* Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) / І. М. Погребінська // Український історичний журнал. – 1996. – № 4. – С. 124–132; *Поліщук Ю. М.* Національні меншини Правобережної України в політико-правовому полі Російської імперії в кінці XVIII – на початку XX століття: аналіз джерельної бази / Ю. М. Поліщук // Гілея. – 2008. – Вип. 17. – С. 116–131.

¹³¹ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект... – С. 21–28.

¹³² *Бахтурина Ю.* Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны / Ю. Бахтурина. – Москва : АИРО-XX, 2000. – 264 с.; *Задерейчук І. П.* Становище німецької школи в роки Першої світової війни на півдні України / І. П. Задерейчук // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2005. – Вип. XIX. – С. 165–168; *Лазарович Н. В.* Политико-правовое положение национальных меньшинств Украины в условиях Первой мировой войны / Н. В. Лазарович // Вестник ВЭГУ. – 2012. – № 6 (62). – С. 151–156; *Речістер Б.* К истории антисемитизма. Разгром галицких евреев в годы Первой мировой войны [Електронний ресурс] / Б. Речістер // Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи – єврейська історія та культура кінця XIX – початку XX ст. : матеріали X Міжнар. наук. конф. – Режим доступа : <http://www.judaica.kiev.ua/Conference/Conf2002/Conf18-02.htm>; *Турченко Г. Ф.* Особливості етносоціальних змін у південноукраїнському регіоні в 1914–1917 рр. / Г. Ф. Турченко // Державна етнологічна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України : зб. наук. праць V Всеукр. наук.-практ. конф., 2–3 жовт. 2003 р. / ред. кол. : В. О. Котигоренко (співголова), М. В. Дедков (співголова), Н. В. Деркач (співголова) та ін. – Запоріжжя : Облдержадміністрація ; ЗНТУ ; Сімферополь : Доля, 2003. – С. 135–140; *Хітерер В.* К истории еврейского населения Галиции и Буковины накануне и в годы Первой мировой войны / В. Хітерер // Євреї в Україні: історія, культура, традиції : зб. наук.-публіц. статей. – К., 1997. – С. 78–90; *Яшунський І.* Российское еврейство и мировая война [Електронний ресурс] / И. Яшунский ; предисл. и публ. В. Кельнера ; послесл. Г. Абрамовича. – Москва, 1999. – Режим доступа : <http://www.jewish-heritage.org/kelner.htm#k1>.

Серед наукових праць третьої групи дослідження, яка охоплює питання нормотворчого та інституційного забезпечення громадянських прав і свобод, умов етнокультурної самобутності та політичного розвитку національних меншин у добу Української революції, комплексне вивчення проблеми відсутнє. Окремі її аспекти представлені в низці монографій та статей. Передусім ідеться про згадані теоретичні засади етнополітики, розроблені в публікаціях і документах революційної доби та в працях пізнішого часу таких українських діячів, як М. Грушевський, В. Винниченко, П. Скоропадський, С. Петлюра, Д. Дорошенко, П. Христюк, М. Шаповал та ін.

Загальний аналіз проблем, окреслених назвою третьої групи, здебільшого відображено в монографії В. Устименка¹³³, в якій основну увагу зосереджено на розгляді динаміки етнодемографічних процесів, змінах у правовому становищі, участі представників національних меншин у громадсько-політичному та духовно-культурному житті України, можливостях задоволення їхніх прав і потреб. Проте, розглядаючи етнополітику Центральної Ради, Гетьманату та Директорії, автор поминув увагою перебіг етнополітичних процесів на території ЗУНР. У подібному ключі означені проблеми висвітлено в статтях В. Гусєва, С. Кота, В. Нестеренка, В. Солдатенка та ін.¹³⁴ Низка авторів присвятила свої дослідження становищу неукраїнського населення та основним тенденціям етнополітики органів влади окремих державних формацій

¹³³ Устименко В. М. Етнополітична політика як фактор державотворення в Україні (1917–1920 рр.) / В. М. Устименко ; НАН України ; Ін-т іст. України. – К. : Ін-т іст. України, 2010. – 144 с.

¹³⁴ Гусєв В. Національні меншини в планах розбудови української держави (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії) / В. Гусєв // Розбудова держави. – 1993. – № 12. – С. 27–33; Кот С. Олександр Шульгин та формування міжнаціональної політики УНР / С. Кот // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. – 1999. – Вип. 8. – С. 116–125; Нестеренко В. А. Національна політика українських урядів у світлі конфліктологічної парадигми (1917–1920 рр.) / В. А. Нестеренко // Формування та діяльність українських національних урядів періоду української революції 1917–1921 рр. : матеріали Всеукр. наук. конф., (Кам'янець-Подільський, 6–7 груд. 2007 р.) / ред. кол. : В. А. Смолій (співголова), О. М. Завальнюк (співголова), О. П. Рєєнт та ін. ; НАН України ; Ін-т іст. України. – Кам'янець-Подільський : Оіум, 2008. – С. 179–189; Солдатенко В. Етнополітичні чинники і проблема національних меншин у концепції і практичному досвіді Української революції (1917–1920 рр.) / В. Ф. Солдатенко // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – 2008. – Т. XIX. – С. 351–365; Солдатенко В. Українська революція і етнополітичні відносини: Проблеми дослідження / В. Солдатенко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. – 1999. – Вип. 8. – С. 3–20.

періоду Української революції – Центральної Ради¹³⁵, Гетьманату¹³⁶, Директорії¹³⁷, ЗУНР¹³⁸.

Проблеми забезпечення умов етнокультурного та політичного розвитку іноетнічного населення простежено в публікаціях В. Верстюка та В. Сиволапова¹³⁹, які, зокрема, з'ясували механізми національного

¹³⁵ Глуценко К. В. Деякі аспекти забезпечення прав національних меншин у період відродження української державності в 1917–1918 рр. (Центральна Рада) / К. В. Глуценко // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – 2005. – Т. VI. – С. 366–371; Гомотюк О. Конституційні та інституційні гарантії прав національних меншин в УНР / О. Гомотюк, С. Паньків // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє : щорічник. – Тернопіль, 1999. – С. 152–155; Горбань Т. Етнополітика Української Центральної Ради / Т. Горбань // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. – 1999. – Вип. 8. – С. 30–36; Макаренко Н. Проблема політико-правового становища національних меншин в УНР (1917–1918 рр.): за матеріалами періодичної преси / Н. Макаренко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. – 1999. – Вип. 8. – С. 80–85; Макаренко Т. П. Політика Української Центральної Ради щодо національних меншин (березень 1917 – квітень 1918 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Т. П. Макаренко. – Бердянськ, 2008. – 21 с.; Устименко В. М. Формування правової бази для регулювання міжетнічних відносин у період Української Центральної Ради / В. М. Устименко // Український історичний журнал. – 2012. – № 1. – С. 79–88.

¹³⁶ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 77–79; Пиріг Р. Національна політика Української гетьманської держави (квітень–грудень 1918 р.) / Р. Я. Пиріг // Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст. : іст. нариси... – С. 127–135; Устименко В. М. Етнополітичні процеси в Українській Державі 1918 року / В. М. Устименко // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії : матеріали Всеукр. наук. конф., 19–20 трав. 2008 р. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2008. – С. 267–275.

¹³⁷ Гошуляк А. До питання про національну політику УНР доби Директорії / А. Гошуляк // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. – 1999. – Вип. 8. – С. 110–115; Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї / Т. Гунчак. – К. : Либідь, 1993. – 48 с.; Лозовий В. Національна політика Директорії УНР / В. Лозовий // Центральна Рада і український державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної Ради) : матеріали наук. конф., 20 берез. 1997 р. : у 2 ч. Ч. 1 / НАН України ; Ін-т іст. України. – К., 1997. – С. 106–115; Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 87–109.

¹³⁸ Великочий В. Національно-культурна політика ЗУНР у контексті українсько-польських відносин (1918–1919) / В. Великочий // Українська історична наука на порозі ХХІ ст. : доп. та повідомл. Міжнар. наук. конгресу, (Чернівці, 16–18 трав. 2000 р.). Т. 2. – Чернівці, 2001. – С. 266–270; Карпенко О. Національна політика ЗУНР / О. Карпенко, Н. Калатівська // Міжнар. наук. конф., присвячена 75-річчю ЗУНР. – Івано-Франківськ, 1991. – С. 58–60; Котляр Ю. В. Етнонаціональні питання в Західно-Українській Народній Республіці / Ю. В. Котляр // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2009. – Вип. 18. – С. 175–180; Чехович В. Національна політика уряду ЗУНР / В. Чехович // Мала енциклопедія етнодержавознавства... – С. 325–326.

¹³⁹ Верстюк В. Ф. Склад і структура Української Центральної Ради / В. Ф. Верстюк // Проблеми вивчення історії української революції. 1917–1921 рр. – 2009. – Вип. 4. –

представництва в органах української влади, О. Войналовича і Н. Ставицької¹⁴⁰ – державну національно-культурну й освітню політику щодо національних меншин, О. Кудлай і Т. Макаренко¹⁴¹ – діяльність Генерального секретарства міжнародних справ УНР та ін.

Важливою сторінкою Української революції було ухвалення Закону про національно-персональну автономію, який став першою у світовій практиці спробою не лише законодавчо забезпечити права національних меншин, а й ввести їх у загальні конституційні рамки держави. Серед ідеологів та розробників, котрі в своїх працях прагнули обґрунтувати ідею національно-персональної автономії, варто назвати О. Бауера, М. Грушевського, М. Драгоманова, В. Жаботинського, К. Кульчицького (Мазовецького), К. Реннера, І. Франка¹⁴². Так, М. Драгоманов виступав за те, щоб національні меншини, які проживали в Україні, отримали не лише рівні громадянські права, а й культурну автономію¹⁴³, зокрема право на офіційний статус рідної мови та національну школу.

С. 5–30; *Сиволапов В. О.* Питання кількісного представництва національних меншин у Центральній Раді (травень – липень 1917 р.) [Електронний ресурс] / В. О. Сиволапов // *Історичні записки.* – 2008. – Вип. 20, ч. 1. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Istz/2008_20/sivolapov.pdf.

¹⁴⁰ *Войналович О.* Державна політика Центральної Ради у шкільній освіті для національних меншин / О. Войналович // *Історія України: маловідомі імена, події, факти.* – 1999. – Вип. 7. – С. 198–202; *Ставицька Н.* Державна національно-культурна політика серед національних меншин в добу Української революції / Н. Ставицька // *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень.* – 1999. – Вип. 9. – С. 86–90.

¹⁴¹ *Кудлай О. Б.* Створення та діяльність народного міністерства міжнародних справ Української Народної Республіки (червень 1917 – квітень 1918 рр.) / О. Б. Кудлай ; НАН України ; Ін-т іст. України. – К., 2008. – 116 с.; *Макаренко Т. П.* Діяльність Генерального секретарства (міністерства) з міжнародних (міжнародних) справ УНР / Т. П. Макаренко // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* – 2005. – Вип. 10. – С. 168–174.

¹⁴² *Бауер О.* Національний впрсь і соціаль-демократія...; *Грушевський М.* Народностям України... – С. 103–105; *Драгоманов М. П.* Великорусській интернаціональ и польско-украинській впрсь / М. П. Драгоманов. – Казань : Типо-літографія Окружного штаба, 1906. – 135 с.; *Жаботинський В.* Non multum, sed multa // *Вибрані статті з національного питання* / В. Жаботинський ; пер., вступн. ст., прим. та комент. І. Клейнера. – К. : Республ. асоц. українознавців, 1991. – С. 40–44; *Кульчицький (Мазовецький) К.* Автономія и федерация...; *Синоткиусь [Реннер К.]*. Государство и нація...; *Стаття М. С. Грушевського «Українці»*... – С. 18–20; *Франко І.* Свобода і автономія // *Твори в 50-ти т. Т. 45 : Філософські праці* / І. Франко ; за ред. В. Ю. Євдокименка. – К. : Наук. думка, 1986. – С. 439–447; *Шпрингер Р.* [Реннер К.]. Национальная проблема...

¹⁴³ Цитовано за: *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе : у 2 т. Т. 1... – С. 380.

Загальну характеристику ідеї національно-персональної автономії та її реалізації подано в дослідженнях І. Варзара, Я. Верменича, М. Гона, В. Гусєва, С. Гольдельмана, Я. Лазура, Е. Львової, І. Нам, А. Осіпова, І. Погребинської, В. Устименка та ін.¹⁴⁴ Зокрема, визначний діяч української єврейської громади С. Гольдельман, порівнюючи зорганізовану на території УНР Єврейську національну автономію з «блискучою кометою», яка «засвітила на жидівському небі й зникла без сліду», зазначав: «Жидівська національна автономія і Українська національна революція явилися на світ як сіямські близнята. З упадком самостійної української держави прийшов автоматично кінець жидівській автономії»¹⁴⁵.

У низці праць дослідники висвітлили окремі аспекти проблеми. Так, К. Оніщенко, І. Погребинська, І. Чуркіна та інші науковці¹⁴⁶ простежи-

¹⁴⁴ *Варзар І.* Федералізм в Україні (проблеми національно-персональної автономії) / І. Варзар // Мала енциклопедія етнодержавознавства... – С. 643–644; *Верменич Я. В.* Національно-персональна автономія / Я. В. Верменич // Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 7... – С. 348; *Гон М.* Національно-персональна автономія у стратегії державного будівництва: українсько-польський досвід 1918–1923 рр. / М. Гон // Людина і політика. – 2004. – № 1. – С. 59–67; *Гусєв В.* Закон Центральної Ради «Про персонально-національну автономію»: передумови, історія прийняття та наслідки / В. Гусєв // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. – 1999. – Вип. 8. – С. 72–79; *Гольдельман С. І.* Жидівська національна автономія...; *Лазур Я. В.* Правове регулювання національно-культурної автономії: світовий та вітчизняний досвід : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 / Я. В. Лазур. – К., 2006. – 19 с.; *Львова Э.* Национально-персональная автономия: идея и воплощение / Э. Львова, И. Нам, Н. Наумова // Политические исследования. – 1993. – № 2. – С. 129–135; *Нам І.* Національно-персональна (культурна) автономія в історії та сучасності / І. Нам // Етнічні меншини Східної та Центральної Європи... – С. 138–148; *Осіпов А.* Національно-культурна автономія. Ідея і реалізація. Естонський опыт / А. Осіпов, И. Никифоров. – Таллин, 2008. – 69 с.; *Погребинська І.* Автономізм у політичному просторі східноєвропейського єврейства / І. М. Погребинська // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. – 2008. – Вип. 40. – С. 352–362; *Устименко В.* Національно-персональна автономія: теорія, історія і практика / В. М. Устименко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. – 1998. – Вип. 5. – С. 104–113; *Goldelman S. I.* Jewish national autonomy in Ukraine. 1917–1920 / S. I. Goldelman. – Chicago, 1968. – 130 p.

¹⁴⁵ *Гольдельман С. І.* Жидівська національна автономія... – С. 134.

¹⁴⁶ *Оніщенко К. О.* Витоки та перші спроби застосування інституту національно-культурної автономії / К. О. Оніщенко // Держава і право. – 2009. – Вип. 44. – С. 708–715; *Погребинська І.* Єврейська національна автономія та діяльність Національного Секретаріату в Україні (1918–1919 рр.) [Електронний ресурс] / І. М. Погребинська // Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи – єврейська історія та культура кінця XIX – початку XX ст. : матеріали X Міжнар. наук. конф. – Режим доступу : <http://www.judaica.kiev.ua/Conference/Conf16-02.htm>; *Чуркіна І. В.* Программы культурно-национальной автономии: создание и варианты / И. В. Чуркина // Вопросы истории. – 1999. – № 4–5. – С. 70–81.

ли витоки і розвиток ідеї національно-персональної автономії в українському й європейському контексті; І. Барталь, В. Гусєв, В. Кривенький, Л. Ладига, С. Тютюкін, В. Шелохаєв та інші вчені¹⁴⁷ – ставлення до національно-персональної автономії політичних партій і громадських діячів; Д. Дорошенко, О. Мироненко, Н. Снісаренко, І. Шехтман¹⁴⁸ – процес обговорення та ухвалення Закону про національно-персональну автономію в Центральній Раді.

Характеризуючи названий закон, не всі дослідники оцінювали його позитивно. Наприклад, до критиків основних положень закону належали Д. Дорошенко та О. Копиленко, причому з протилежних позицій. Перший висловлював зауваження з приводу того, що закон «утворював якусь державу в державі»¹⁴⁹, а другий, що нібито він вказував на «другосортне»¹⁵⁰, залежне становище національних меншин.

Надзвичайно складною для вивчення є проблема єврейських погромів, спричинених сукупністю історичних стереотипів, соціально-економічних суперечностей та антагонізмів. Наявні дослідження означеного явища мають широкий діапазон: від повного заперечення участі українців у погромному русі до намагання цілковито перекласти провини за антиєврейські ексцеси на учасників українського національно-визвольного табору. Правда ж полягає в тому, що до єврейських пог-

¹⁴⁷ *Барталь І.* Автономия, автономизм, «диаспоризм» / *И. Барталь* // Барнави Э. Евреи и XX век... – С. 21–32; *Гусєв В.* До питання про національну програму Бунду (1897–1917 рр.): Від громадянської рівноправності євреїв до культурно-національної автономії [Електронний ресурс] / *В. І. Гусєв* // Доля єврейської духовної та матеріальної спадщини в XX столітті : матеріали ІХ Міжнар. наук. конф., 28–30 серп. 2001 р. – К., 2002. – С. 19–29. – Режим доступу : <http://www.judaica.kiev.ua/Conference/Conf4.htm>; *Кривенький В. В.* Национальные партии России / *В. В. Кривенький, Н. Д. Постников, М. И. Смирнова* // Политические партии России: история и современность / под ред. А. И. Зевелева, Ю. П. Свириденко, В. В. Шелохаева. – Москва : РОССПЭН, 2000. – С. 260–298; *Ладига Л. І.* Національне питання в Україні у програмах партій та роботах громадських діячів (90-х рр. XIX ст. – 20-х рр. XX ст.) / *Л. І. Ладига* // Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка. – 2010. – № 19. – С. 184–192; *Тютюкін С. В.* Меньшевики / *С. В. Тютюкін* // Политические партии России... – С. 227–242; *Шелохаєв В. В.* Кадеты / *В. В. Шелохаєв* // Политические партии России. – С. 151–168.

¹⁴⁸ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 : у 2 т. Т. 1 : Доба Центральної Ради / *Д. Дорошенко*. – Ужгород, 1932. – С. 273–276; *Мироненко О.* Національні союзи в УНР / *О. Мироненко* // Мала енциклопедія етнодержавознавства... – С. 337–338; *Снісаренко Н.* Національно-персональна автономія / *Н. Снісаренко* // Мала енциклопедія етнодержавознавства... – С. 338–339; *Шехтман І. Б.* Еврейская общественность на Украине (1917–1919 гг.) / *И. Б. Шехтман* // Книга о русском еврействе... – С. 22–43.

¹⁴⁹ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. : у 2 т. Т. 1... – С. 270.

¹⁵⁰ *Копиленко О. Л.* «Сто днів» Центральної Ради / *О. Л. Копиленко*. – К. : Україна, 1992. – С. 144–145.

ромів вдавалися представники всіх влад і політичних сил, які діяли в Україні впродовж 1917–1921 рр. Відповідно означені події необхідно розглядати у контексті непростих об'єктивних обставин, що склалися в одному з найбільш критичних періодів української історії.

Серед досліджень, в яких більш-менш комплексно та об'єктивно проаналізовано антиєврейський погромний рух, варто назвати праці Т. Гунчака, С. Гусева-Оренбурзького, В. Іваниса, В. Сергійчука, І. Чериковера, О. Шульгина та ін.¹⁵¹ Автори більшості з них свої твердження ілюструють значною кількістю раніш невідомих архівних документів, які дають змогу з'ясувати причини, наслідки та імена винуватців трагічних подій означеного хронотопу.

У ряді праць висвітлено окремі аспекти антисемітського руху: погроми в Російській імперії¹⁵², злочини, вчинені деморалізованими сол-

¹⁵¹ *Гунчак Т.* Симон Петлюра та євреї... – 48 с.; *Гусев-Оренбургский С. И.* Багровая книга. Погромы 1919–1920 гг. на Украине / С. И. Гусев-Оренбургский. – Нью-Йорк : Ладога, 1983. – 252 с.; *Иванис В.* Симон Петлюра – Президент України. 1879–1926 / В. Иванис. – Торонто : Накладом «5-ї станиці Союзу бувших укр. вояків», 1952. – С. 134–214; *Сергійчук В.* Погроми в Україні. 1914–1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, приховуваної в радянських архівах / В. Сергійчук ; вступ. ст. В. Михальчука. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 1998. – 543 с.; *Сергійчук В.* Симон Петлюра і єврейство / В. Сергійчук. – [вид. 2-ге, допов.]. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2006. – 152 с.; *Сергійчук В.* Уся правда про єврейські погроми: Мовою невідомих документів і матеріалів / В. Сергійчук ; Ін-т дослідж. модерної історії України ; Фондація ім. С. Петлюри. – К. : Козаки, 1996. – 122 с.; Україна. Евреи Украины 1914–1920 гг. [Електронний ресурс] // Электронная еврейская энциклопедия. – Режим доступу : <http://www.eleven.co.il/article/15410>; *Чериковер И.* Антисемитизм и погромы на Украине 1917–1918 гг. (К истории украинско-еврейских отношений) / И. Чериковер ; вступ. ст. С. М. Дубнова. – Берлин : Ostjuidisches historisches archiv, 1923. – 335 с.; *Шульгин О.* Україна і червоний жах: Погроми в Україні / О. Шульгин ; пер. з фр. О. Леонтович та М. Мулової-Войтовецької ; за ред. Н. Пазуняка. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2001. – 104 с.; *Hunczak T.* Symon Petliura and the Jews: A Reappraisal / T. Hunczak. – Toronto-Munich : Ukrainian Historical Ass'n, 1985. – 61 p.; *Shoulguin A.* The Problems of the Ukraine: Ethnic Question, National Culture, Economic Life, Will of the People / A. Shoulguin. – London : Ukrainian Press Bureau, 1919. – 34 p.; The Jewish pogroms in Ukraine / I. Bachynskyi, A. Margolin, M. Wishnitzer, I. Zangwill. – Washington, 1919. – 24 p. – Friends of Ukraine (U.S.).

¹⁵² *Гаухман М. В.* Російська національна політика щодо єврейського питання... – С. 167–167; *Д. П.* Погромы в России / Д. П. // Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона : в 16 т. Т. 12. – Санкт-Петербург : Изд-во Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон, 1912. – С. 611–622; *Кон Н.* Благословение на геноцид / Н. Кон // Карта. – Б. д. – № 28–29. – С. 89–95; *Миндлин А.* Плеве и евреи...; *Р. М.* Жиди... – С. 672; *Хитерер В.* Еврейские погромы и самооборона в Российской империи [Електронний ресурс] / В. Хитерер // Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи – єврейська історія та культура кінця XIX – початку XX ст. : матеріали X Міжнар. наук. конф. – Режим доступу : <http://www.judaica.kiev.ua/Conference/Conf2002/Conf20-02.htm>; *Хитерер В.* Еврейские

датами російської армії в 1917 р.¹⁵³, повстанськими загонами¹⁵⁴, частинами Армії УНР¹⁵⁵, Добровольчої армії¹⁵⁶, польського війська¹⁵⁷, Червоної армії¹⁵⁸ тощо.

Дані про причини і передумови єврейських погромів відображено в працях О. Брика, О. Будницького, Т. Гунчака, І. Мазепи, В. Сергійчука,

-
- погромы на Украине в октябре 1905 г. [Електронний ресурс] / В. Хитерер. – Режим доступу : <http://www.jewish-heritage.org/prep52.htm>; Шульгин В. «Что нам в них не нравиться...»; Об антисемитизме в России / В. В. Шульгин. – Москва : Рус. кн., 1994. – 448 с.
- ¹⁵³ Гриневич В. Національне військове питання в діяльності союзу євреїв-воїнів КВО (липень 1917 – січень 1918 рр.) / В. Гриневич, Л. Гриневич. – К., 2001. – 150 с.; Полетика Н. Воспоминания [Електронний ресурс] / Н. Полетика. – Режим доступу : <http://lib.ru/memuary/poletika/wospominaiu.txt>; Хитерер В. Погромы, вчинені частинами російської армії в Галичині [Електронний ресурс] / В. Хитерер. – Режим доступу : http://holocaust-ukraine.net/ru/razdel_iii.htm.
- ¹⁵⁴ Савченко В. Авантюристы гражданской войны: Историческое расследование / В. А. Савченко. – Харьков : Фолио, 2000. – 368 с.
- ¹⁵⁵ Кедровський В. Хто спричинив Проскурівський погром / В. Кедровський // За державність: Матеріали до історії Війська Українського. Зб. 11. – Торонто, 1966. – С. 199–203; Кульчицький Ю. Симон Петлюра і погроми / Ю. Кульчицький // Симон Петлюра : зб. студійно-наук. конф. в Парижі (трав. 1976) : статті, замітки, матеріали / за ред. В. Косика. – Мюнхен–Париж : Укр. вільний ун-т, 1980. – С. 137–159.
- ¹⁵⁶ Будницький О. В чужом піру похмелье (Євреї і русская революция) [Електронний ресурс] / О. Будницький // Вестник Еврейского университета в Москве. – 1996. – № 3. – Режим доступу : <http://www.jewish-heritage.org/ve13a2r.htm>; Гольденвейзер А. А. Из киевских воспоминаний (1917–1921 гг.) / А. А. Гольденвейзер // Архив Русской революции. – Т. 6. – Берлин (Германия), 1991. – С. 161–303; Козерод О. Білий рух і євреї [Електронний ресурс] / О. Козерод. – Режим доступу : http://holocaust-ukraine.net/ru/razdel_iii.htm; Шехтман И. Б. Погромы Добровольческой армии на Украине (К истории антисемитизма на Украине в 1919–1920 гг.) / И. Б. Шехтман ; вступ. ст. И. М. Чериковера. – Берлин : Восточно-еврейский ист. архив, 1932. – 386+[4] с.; Штиф Н. Погромы на Украине (Период Добровольческой армии) / Н. Штиф. – Берлин : Изд-во Восток, 1922. – 96 с.
- ¹⁵⁷ Коган С. Евреи в Западно-Украинской Народной Республике / С. Коган // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2009. – Вип. 18. – С. 194; Погребинська І. Погроми в Польщі, Галичині та українське єврейство / І. Погребинська // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. – 2000. – Вип. 10. – С. 167–179; Радевич-Винницький Я. До історії українсько-єврейських відносин (згадки про єврейську долю у «Кривавій Книзі» екзильного уряду ЗУНР) [Електронний ресурс] / Я. Радевич-Винницький // Єврейська історія і культура в Україні : матеріали конф., (Київ, 8–9 груд. 1994 р.). – Режим доступу : <http://www.jewish-heritage.org/ru94a45r.htm>.
- ¹⁵⁸ Каган В. Свидетельства созерцателя [Електронний ресурс] / В. Каган // Континент. – 1983. – № 36. – С. 370–375. – Режим доступу : <http://www.machanaim.co.il/surround/vkagan/art1.html>; Кац А. Евреи. Христианство. Россия [Електронний ресурс] / А. Кац. – Режим доступу : http://ok.zhitinsky.spb.ru/library/katz/trakta_c.htm; Присяжный Н. С. Первая Конная армия на польском фронте в 1920 году / Н. С. Присяжный. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского ун-та, 1992. – 64 с.

Дж. Франкеля, П. Христюка, І. Чериковера, О. Шульгина, Я. Грицака та ін.¹⁵⁹ Більшість із дослідників погоджувалася, що головною причиною погромного руху була анархія, спричинена агресією російських більшовиків.

Наслідки погромів були страхітливими, однак підсумкові, систематизовані дані кількості актів насильства проти єврейського населення та їхніх жертв історики поки не спроможні назвати. Йдеться лише про приблизні цифри, які різняться між собою дуже істотно. Загальний аналіз окресленої проблеми відображено в працях О. Будницького, В. і Л. Гриневичів, С. Гусева-Оренбурзького, П. Джонсона, Г. Костирченка, С. Кульчицького, З. Островського, В. Савченка, В. Солдатенка, Д. Тарасюка, В. Енгеля та ін.¹⁶⁰

¹⁵⁹ Брик О. Українсько-єврейські взаємовідносини... – С. 107, 163–164, 167, 198; Будницький О. Крушение империи и раскол российского еврейства (1917–1920) [Електронний ресурс] / О. Будницький // Доля єврейських громад центральної та східної Європи в першій половині ХХ століття : матеріали XI Міжнар. наук. конф., 26–28 серп. 2003 р. – К., 2004. – Режим доступу : <http://www.judaica.kiev.ua/Conference/Conf2003/04.htm>; Винниченко В. Відродження нації... Ч. III... – С. 187, 363–366; Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї... – С. 13–15; Гусев-Оренбургский С. И. Багровая книга...; Копиленко О. Держава і право України... – С. 162; Кульчицкий Ю. Симон Петлюра і погроми... – С. 151; Лозовий В. Національна політика Директорії УНР... – С. 109–110; Мазена І. Україна в огні й бурі революції... – С. 96–99, 100–101; Полетика Н. Воспоминания...; Попович М. В. Нарис історії культури України / М. В. Попович. – К. : АртЕк, 1998. – С. 569; Рафес М. Г. Два года революции на Украине... – С. 164; Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство... – С. 41, 43, 47–49; Субтельний О. Україна: історія... – С. 314, 318; Тима П. Діалоги порозуміння. Українсько-єврейські взаємини / П. Тима, І. Хруслінська. – К. : Дух і літера, 2011. – С. 78; Украина. Евреи Украины 1914–1920 гг. ...; Франкель Дж. Российская империя и Советский Союз / Дж. Франкель // Барнави Э. Евреи и ХХ век... – С. 514–515; Христюк П. Замітки і матеріяли до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4 т. Т. IV... – С. 105–107, 114, 164; Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине... – С. 25–27, 110, 115; Шульгин О. Україна і червоний жах... – С. 25, 42–45, 47–49, 66; Ярослав Грицак: «Вміння відрізнити юдофобію від антисемітизму дає нам ключ до розуміння української специфіки» / Я. Грицак, І. Хруслінська // Український журнал. – 2009. – № 10. – С. 32–33.

¹⁶⁰ Будницький О. В. Российские евреи между красными и белыми (1917–1920) / О. В. Будницький. – М. : РОССПЭН, 2005. – С. 7; Гриневич Л. Євреї в Україні... – С. 80; Гусев-Оренбургский С. И. Багровая книга... – С. 14; Джонсон П. Популярная история евреев... – С. 513; Костырченко Г. В. Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм / Г. В. Костырченко. – Москва : Междунар. отношения, 2003. – С. 56–57; Кульчицкий С. В. Антисемитизм в Україні / С. В. Кульчицкий // Энциклопедія історії України : у 10 т. Т. 1 : А – В... – С. 96; Ларин Ю. Евреи и антисемитизм в СССР / Ю. Ларин. – Москва–Ленинград : Гос. изд-во, 1929. – С. 55; Островский З. С. Еврейские погромы 1918–1921 / З. С. Островский. – Москва : Школа и Кн., 1926. – С. 74; Савченко В. А. Симон Петлюра / В. А. Савченко ; худож.-оформ. Л. Д. Киркач-Осипова. – Харьков : Фолио, 2006. – С. 407; Солдатенко В. Ф. Єврейські погроми в УНР... – Вип. 10. – С. 6; Тара-

Істотну проблему для встановлення справжніх наслідків погромного руху становлять гіпертрофікація його розмірів* та численні провокації і фальсифікації дійсного стану речей, вчинені на території України прихильниками більшовицького і білогвардійського режимів для того, щоб, з одного боку, дискредитувати українську владу перед західними країнами, які сприймали антисемітську тему надзвичайно чутливо, а з іншого – перекинути власну вину на супротивника. Інформація про такі факти міститься у працях О. Брика, С. Гольдельмана, Е. Райса, В. Сергійчука, І. Чериковера, О. Шульгина¹⁶¹ та ін.

Особливих успіхів у дискредитації українського руху та його очільників досягнули російські більшовики, котрі, завоювавши Україну, отримали практично безмежні можливості для підміни понять. Серед перших тем, підданих фальсифікації, значну увагу було приділено українсько-єврейським відносинам періоду революції 1917–1921 рр. Чого варте лише більшовицьке «редагування» книжки С. Гусева-Оренбурзького «Багряна книга. Погроми 1919–1920 рр. в Україні». У передмові до неї Р. Бронская зазначала, що на її прикладі «...можна написати цілу дисертацію про роботу більшовицької цензури над текстом друкованого твору. Там, де справа стосується участі в погромах радянських військ, вилучені шматки і навіть цілі глави. Так, наприклад, майже цілком вилучена трагічна глава про погромну діяльність більшовиків у Росаві. І, якщо в «Багряній книзі» автор неодноразово наголошував, що на кривавому погромному плацдармі одночасно діяли чотири різні групи, одна з яких – «радянські загони», то в цій редакції [виданій більшовиками у петроградській друкарні «Пропагандист». – Авт.] ви прочитаєте про «три групи»: радянські загони навіть не згаду-

сюк Д. Без вины виноватые (Еврейские погромы в годы Гражданской войны в России) / Д. Тарасюк // Карта. – Б. д. – № 28–29. – С. 88; Энгель В. В. Курс лекций по истории евреев в России...

* Той факт, що розміри погромного руху іноді перебільшувалися, відзначали О. Брик, В. Винниченко, В. Сергійчук, І. Чериковер [Див.: *Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство...* – С. 58; *Брик О. Українсько-єврейські взаємовідносини...* – С. 167–168, 170, 172, 178, 183, 185–186; *Українська Центральна Рада. Документи і матеріали* : у 2 т. Т. 2 : 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / упоряд. : В. Ф. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Наук. думка, 1997. – С. 33; *Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине...* – С. 53, 84].

¹⁶¹ *Брик О. Українсько-єврейські взаємовідносини...* – С. 167, 176; *Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія...* – С. 126; *Райс Е. Несправедливі обвинувачення / Е. Райс // Симон Петлюра : зб. студійно-наук. конф. в Парижі...* – С. 108; *Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство...* – С. 77–78, 80–81; *Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине...* – С. 112, 150–151; *Шульгин О. Україна і червоний жах...* – С. 48.

валися»¹⁶². У такому ж ключі подано події в книзі З. Островського «Єврейські погроми. 1918–1921»¹⁶³. Дійшло до того, що, описавши Глухівський погром, здійснений у березні 1918 р. більшовиками*, і навівши конкретні приклади звірств¹⁶⁴, згаданий автор і словом не обмовився, що вони були справою рук червоноармійців.

Більш цинічними були спроби радянської влади цілковито перекласти відповідальність за єврейські погроми на керівництво УНР: наприклад, у написаній під її диктовку брошурі П. Красного «Трагедія українського єврейства...»¹⁶⁵. Міфологема про український національний рух як про антисемітський була панівною в радянській історичній науці¹⁶⁶. Подібних уявлень дотримуються й деякі сучасні автори¹⁶⁷, котрі ототожнюють ті події, що відбувалися на території України, з державною політикою українського уряду. Характерним прикладом може бути книга професора Єврейського університету в Єрусалимі Ш. Авінері, в якій автор заявив, що «...зі всіх національних рухів Східної Європи саме український націоналізм виділявся особливою ненавистю до всього інородного загалом і до євреїв зокрема...»¹⁶⁸.

У цьому переліку також перебуває наймасштабніша антиукраїнська провокація, підготовлена більшовицькими спецслужбами, – вбивство С. Петлюри та зумовлений ним судовий процес. Ці події висвітлено в працях¹⁶⁹ українських і закордонних авторів.

¹⁶² Гусев-Оренбургский С. И. Багровая книга... – С. VII.

¹⁶³ Островский З. С. Еврейские погромы... – 135 с.

* Жажіття Глухівського погрому в своїй праці описав І. Чериковер [Див.: Чериковер І. Антисемітизм и погромы на Украине... – С. 145–147].

¹⁶⁴ Островский З. С. Еврейские погромы... – С. 36.

¹⁶⁵ Красный П. Трагедия украинского еврейства. К процессу Шварцбарда / П. Красный. – Харьков : Гос. изд-во Украины, 1928. – 71 с.

¹⁶⁶ Див., напр-д: Хміль І. Петлюра і петлюрівщина / І. Хміль // Український історичний журнал. – 1990. – № 3. – С. 107–119.

¹⁶⁷ Див.: Фінкельштейн Ю. Загадка Симона Петлюри или парадокс антисемитизма / Ю. Фінкельштейн // Новое русское слово. – 1995. – 1 декаб.; Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство... – С. 3–97; Кот С. Олександр Шульгин та формування міжнаціональної політики УНР... – С. 121.

¹⁶⁸ Цитовано за: Заремба О. Єврейська культура періоду національно-визвольних змагань в Україні (1917–1920) / О. Заремба // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. – 2000. – Вип. 10. – С. 115.

¹⁶⁹ Веденєєв Д. Вбити й зганьбити. Загибель Симона Петлюри. Обставини та загадки [Електронний ресурс] / Д. Веденєєв. – Режим доступу : our-clio.blogspot.com/2011/.../blog-post_12.html; Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана / С. Литвин. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2001. – С. 491–534; Михальчук В. Вбивство С. Петлюри / В. Михальчук // Український історичний журнал. – 1997. – № 2. – С. 111–125; Рябчук М. Спокута метафізичних провін / М. Рябчук // Ковальчик А. Пан Петлю-

Боротьбу української влади проти єврейських погромів та антисемітської пропаганди відображає значна кількість документальних матеріалів, зокрема законів, постанов, розпоряджень, наказів, звернень, інших офіційних документів революційної доби, ухвалених державними структурами різного рівня. Цій проблемі також присвячено ряд спеціальних досліджень¹⁷⁰, окремі її аспекти¹⁷¹ розглянуто в загальних працях окресленої теми.

До четвертої історіографічної групи належать дослідження, в яких відображено політичну суб'єктність етнічних спільнот у контексті по-

ра? – Б. м. : Акта – 2011. – С. 7; *Табачник Д.* Вбивство Симона Петлюри / *Д. Табачник* // Український історичний журнал. – 1992. – № 7/8. – С. 112–123; № 9. – С. 122–128; Трагедія двох народів. Матеріали до спору між українською та російською соц.-дем. партіями з приводу убійства С. Петлюри. – Прага–К. : Вид. Закордонної делегації УСДРП, 1928. – 86 с.; *Яковлів А.* Паризька Трагедія 25 травня 1926 р. (до процесу Шварцбарта) / *А. Яковлів*. – Париж : Вид. Комітету оборони пам'яті С. Петлюри та Комітету будови УАПЦ храму св. Симона в Парижі, 1958. – 39 с. та ін.

¹⁷⁰ *Гунчак Т.* Симон Петлюра та євреї...; *Єкельчик С.* Трагічна сторінка української революції: Симон Петлюра та єврейські погроми в Україні (1917–1920) / *С. Єкельчик* // Симон Петлюра та українська національна революція : зб. праць Другого конкурсу петлюрознавців України / упоряд. та передм. *В. Михальчука*. – К. : Рада, 1995. – С. 165–217; *Прохода В.* Вождь та військо / *В. Прохода* // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – К. : Фенікс, 1992. – С. 109–148; *Сергійчук В.* Симон Петлюра і єврейство...; *Стахів М.* Заходи уряду і провідних сил України проти погромництва / *М. Стахів* // Правничий Вісник. – 1970–1971. – Кн. 3. – С. 30–43; *Фельдман А.* Угода Жаботинський–Славинський. Сторінка з історії українсько-єврейських взаємин / *А. Фельдман* // Сучасність. – 1976. – Ч. 10 (190). – С. 111–116; *Финкельштейн Ю.* Загадка Симона Петлюри или парадокс антисемитизма...; *Харченко В.* Міф про Симона Петлюру на тлі українсько-єврейських стосунків доби революції / *В. Харченко* // Симон Петлюра та українська національна революція... – С. 218–256; *Шульгин О.* Україна і червоний жах...

¹⁷¹ *Іванис В.* Симон Петлюра – Президент України... – С. 165–166, 190–191; *Кандель Ф.* Книга времен и событий. Т. 3...; *Кобута С.* Західно-Українська Народна Республіка: нетиповий приклад українського державотворення під час Української революції 1917–1921 рр. / *С. Кобута* // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2009. – Вип. 18. – С. 56–57; *Ком С.* Олександр Шульгин та формування міжнаціональної політики УНР... – С. 123–125; *Лозовий В.* Національна політика Директорії УНР... – С. 110–111; *Мазепа І.* Творена держава. (Боротьба 1919 року) / *І. Мазепа* // Збірник пам'яті Симона Петлюри... – С. 74; *Маргольн А.* Україна и политика Антанты... – С. 126, 127, 131–132, 150, 189–191, 264, 272–273, 276–277, 285–290, 296–299, 312–313, 389–393; *Рафес М.* Два года революции на Украине... – С. 133, 149–150; *Солдатенко В. Ф.* Єврейські погроми в УНР...; *Тинченко Я.* Вбивця Петлюри / *Я. Тинченко* // Політика і культура. – 2001. – № 29. – С. 42–43; *Феденко П.* Повстання Нації / *П. Феденко* // Збірник пам'яті Симона Петлюри... – С. 93; *Чериковер И.* Антисемитизм и погромы на Украине... – С. 56, 83, 85, 122, 135–136, 146, 163, 176, 180, 187, 189–190.

літики українських урядів. Серед них як уже згадані праці¹⁷², так і публікації, характерні для даної групи¹⁷³. Зокрема, О. Старух, застосовуючи партійно-політичний критерій, в якому фокусувалися суспільно-класові і національні інтереси, проаналізував сутність та ставлення різних політичних партій, у т. ч. загальноросійських, до питання політичного статусу України після розпаду Російської імперії. Розвиток українсько-єврейських відносин під час революції, діяльність єврейських

¹⁷² Брик О. Українсько-єврейські взаємовідносини... – С. 106, 147; Винниченко В. Відродження нації... Ч. I... – С. 89–90, 194–208, 258, 286–288, 296–297; Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 13–14, 19, 26–27, 30–39, 46, 53–66, 69–73, 75, 81–82, 98, 105, 110–117, 118, 124, 128; Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. : у 2 т. Т. I... – С. 61–65, 119–120, 268, 270–273, 324–325; Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923 рр. : у 2 т. Т. 2... – С. 70; Кандель Ф. Книга времен и событий. Т. 3...; Кривошій Г. Ф. Національні меншини і українська революція... – С. 166–170, 176–179; Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 64–65, 68, 70–73, 95; Рафес М. Два года революции на Украине... – С. 38, 42, 47, 53–58, 60–61, 82, 92–93, 116–117, 144, 149–150; Устименко В. М. Етнонаціональна політика як фактор державотворення... – С. 30, 63–64, 68, 57–58, 71; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4 т. Т. I... – С. 31, 82–84, 88, 92, 117; Т. II. – С. 18, 49, 126–127; Т. IV. – С. 60–61, 170.

¹⁷³ Батанова Т. Політичні платформи та діяльність єврейських партій в Українській Центральній Раді та Міністерстві з єврейських справ (1917–1918 рр.) / Т. Батанова // Наукові записки. – 2010. – Т. 21. – С. 262–280; Гай-Нижник П. Ставлення польського революційного руху в Наддніпрянській Україні до питання самостійності УНР (1917–1918 рр.) [Електронний ресурс] / П. Гай-Нижник, М. Потапенко // Шляхи становлення незалежності Польщі і України: минуле, сучасне, майбутнє : матеріали V Міжнар. наук. конф., 15–16 листоп. 2008 р. – Житомир, 2009. – С. 50–68. – Режим доступу : <http://hai-nuzhnyk.in.ua/doc/176doc.php>; Гон М. Євреї в час демократичної революції на західноукраїнських землях (1918–1919) [Електронний ресурс] / М. М. Гон // Доля єврейських громад центральної та східної Європи в першій половині ХХ століття : матеріали XI Міжнар. наук. конф., 26–28 серп. 2003 р. – К., 2004. – Режим доступу : <http://www.judaica.kiev.ua/Conference/Conf2003/06.htm>; Демченко Т. Українсько-польське співробітництво у роки Української революції (на прикладі Чернігова 1917 р.) / Т. Демченко, О. Оніщенко // Скарбниця української культури. – 2005. – Вип. 5. – С. 12–17; Калакура О. Я. Польський чинник у діяльності Центральної Ради / О. Я. Калакура // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. – 1999. – Вип. 8. – С. 103–109; Клейнер І. Урок втрачених можливостей: [До історії українсько-єврейських відносин] / І. Клейнер // Сучасність. – 1992. – № 8. – С. 55–75; Красівський О. Я. Еволюція українсько-польських відносин в період революції / О. Я. Красівський // Гілея. – 2008. – Вип. 11. – С. 174–182; Павлишин О. Єврейське населення Східної Галичини у 1918–1919 рр.: соціальний аспект [Електронний ресурс] / О. Павлишин // Галичина. – 2007. – Вип. 12–13. – С. 27–48. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nikp/2006_2007/Pavlychyn.pdf; Старух О. В. Український трикутник: унітаристи, самостійники, федералісти / О. В. Старух // Українська революція: 1917 – початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення). – Запоріжжя : Просвіта, 1998. – С. 65–118.

політичних партій в УНР та ЗУНР розглянули Т. Батанова, М. Гон, І. Клейнер, О. Павлишин. У подібному ракурсі місце етнічних поляків в українському національно-визвольному русі, ставлення їхніх політичних провідників до утворення УНР, проголошення її самостійності тощо висвітлити П. Гай-Нижник, Т. Демченко, О. Калакура, О. Красівський, О. Оніщенко, М. Потапенко.

Значну частину досліджень безпосередньо присвячено створенню, програмним вимогам та діяльності громадсько-політичних об'єднань національних меншин періоду національно-визвольних змагань в Україні. Про це йдеться в монографії В. Куртяка, статтях Л. Лойко, Т. Макаренко, С. Тютюкіна, Т. Щетиніної та ін.¹⁷⁴ Ряд авторів визначили ступінь політичної мобілізації окремих національних меншин – російської¹⁷⁵, єврейської¹⁷⁶, польської¹⁷⁷, німецької¹⁷⁸, охарактеризували

¹⁷⁴ Куртяк В. Ю. Етнічний фактор у діяльності політичних партій в Україні 1917–1921 рр. / В. Ю. Куртяк. – К. : МАУП, 2006. – 156 с.; Лойко Л. Громадські організації етнічних меншин України: історичний досвід створення та діяльності / Л. Лойко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. – 2007. – Вип. 33. – С. 256–273; Макаренко Т. П. Національні вимоги в програмових документах політичних партій національних меншин за доби Центральної Ради / Т. П. Макаренко // Вісник Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. – 2008. – № 11. – С. 159–167; Полный сборник платформ всех русских политических партий. – [изд. втор., исправл. и дополн. по последним резолюциям парт. съездов]. – Санкт-Петербург, 1906. – 131 с.; Тютюкин С. В. Политическое пробуждение России на рубеже XIX–XX веков / С. В. Тютюкин // Политические партии России... – С. 69–83; Френкін М. Національно-визвольний рух у Росії під час Лютневої революції 1917 року як могутній чинник політичної боротьби в державі / М. Френкін // Сучасність. – 1981. – Ч. 3–4 (243–244). – С. 112–125; Щетиніна Т. Виникнення та діяльність громадсько-політичних об'єднань національних меншин в Україні (березень – травень 1917 р.) / Т. Щетиніна // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. – 1999. – Вип. 8. – С. 21–29.

¹⁷⁵ Бойко Ю. Російські історичні традиції в большевицьких розв'язках національного питання / Ю. Бойко. – Париж : Націоналіст. вид-во в Європі, 1964. – 175 с.; Ерофеев Н. Д. Соціалісти-революціонери (середина 90-х гг. XIX в. – октябрь 1917 г.) / Н. Д. Ерофеев // Политические партии России... – С. 169–209; Ерофеев Н. Д. Уход с политической арены эсеров / Н. Д. Ерофеев // Политические партии России... – С. 243–364; Журавлев В. В. РСДРП(б) – РКП(б) на етапе превращення в правящую партию (октябрь 1917–1920 гг.) / В. В. Журавлев // Политические партии России... – С. 387–404; Канищева Н. И. Кадетская партия после большевистского переворота / Н. И. Канищева // Политические партии России... – С. 301–322; Лебедева Г. О. Загальноросійські партії есерів і меншовиків в українській національно-демократичній революції 1917–1920 років : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Г. О. Лебедева. – Дніпропетровськ, 2005. – 20 с.; Милоков П. Н. История второй русской революции / П. Н. Милоков. – Софія : Рос.-болгар. книгоизд-во, 1921. – 867 с.; Стрикун І. Націонал-державна політика в програмних положеннях та діяльності зага-

процес їхньої самоорганізації, створення партій і громадських об'єднань, ставлення іноетнічного населення до українського національного руху.

Важливою проблемою Української революції, від якої значною мірою залежали її результати, була позиція етнічних меншин щодо істо-

льноросійських і білоруських національних партій 1917 р. / І. Стрикун // Український історичний збірник. – 2009. – Вип. 12. – С. 137–149.

¹⁷⁶ *Аронсон Г.* Еврейская общественность в России в 1917–1918 гг. (Материалы, документы, воспоминания) / Г. Аронсон // Книга о русском еврействе... – С. 1–21; *Гон М. М.* Діяльність єврейських політичних партій Західної України в контексті українсько-єврейських взаємин (1918–1929) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.05 / М. М. Гон. – К., 1998. – 19 с.; *Гусев В. І.* Бунд в суспільно-політичному житті України (кінець XIX ст. – 1921 р.) : дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 / В. І. Гусев. – К., 1999. – 396 с.; *Найман О.* Єврейські партії та об'єднання у політичних процесах в Україні (1917–1925) [Електронний ресурс] / О. Найман. – Режим доступу : <http://www.jewish-heritage.org/prep22.htm>; Социалистическая еврейская рабочая партия [Електронний ресурс] // Электронная еврейская энциклопедия. – Режим доступу : <http://www.eleven.co.il/article/13912>; *Рафес М. Г.* Очерки по истории «Бунда» / М. Г. Рафес. – Москва : Моск. рабочий, 1923. – 440 с.; *Симчишин О. С.* Діяльність бундівських організацій у Правобережній Україні на початку ХХ століття / О. С. Симчишин : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01. – Черкаси, 2007. – 21 с.; *Старух А.* Национальный вопрос в теории и практической деятельности еврейских политических партий Украины в период Центральной Рады / О. В. Старух // Еврейское население Юга Украины: Исследования, воспоминания, документы : ежегодник / редкол. : Ф. Г. Турченко и др. ; Запорож. гор. отд-ние о-ва «Украина-Израиль». – Харьков–Запорожье : Евр. мир, 1998. – С. 138–146; *Хонигсман Я.* Политические партии евреев Галиции в конце XIX – начале XX вв. [Електронний ресурс] / Я. С. Хонигсман // Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи – єврейська історія та культура кінця XIX – початку XX ст. : матеріали X Міжнар. наук. конф. – Режим доступу : <http://www.judaica.kiev.ua/Conference/Conf2002/Conf21-02.htm>.

¹⁷⁷ *Мироненко О.* Польські партії і громади в УНР / О. Мироненко // Мала енциклопедія етнодержавознавства... – С. 355; *Потапенко М. В.* Польський демократичний рух у Наддніпрянській Україні (березень 1917 – квітень 1918 рр.) / М. В. Потапенко // Український історичний журнал. – 2010. – № 6. – С. 90–105; *Старух О.* Польські політичні партії і організації та самовизначення України за доби Центральної Ради / О. В. Старух // Українська історична наука на порозі ХХІ ст. : доп. і повідомл. Міжнар. наук. конгресу, (Чернівці, 16–18 трав. 2000 р.). Т. 2. – Чернівці, 2001. – С. 237–242; *Ядловська О. С.* Діяльність польських політичних партій та організацій у південноукраїнському регіоні за доби Центральної Ради / О. С. Ядловська // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2011. – Вип. XXXI. – С. 125–130.

¹⁷⁸ *Турченко Г. Ф.* Национальный рух німецькомовної етнічної групи Південної України в 1917–1918 рр.: проект «Крим-Таврія» / Г. Ф. Турченко // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України : зб. наук. праць VI Всеукр. наук.-практ. конф. ... – С. 169–173; *Ядловська О. С.* Трансформації серед німецького населення півдня України в 1917–1920 рр. / О. Ядловська // Схід. – 2007. – № 2. – С. 64–67.

ричного права українського народу на відновлення своєї державності. Так, Г. Кривоший, простеживши у дисертаційній роботі цей процес протягом 1917 – початку 1918 р., дійшла висновку, що їхнє ставлення до українського визвольного руху, хоч і пройшло складну й суперечливу еволюцію, залишалось настороженим, а то й ворожим. З огляду на це нестійка позиція національних меншин ускладнила перебіг Української революції, проте вирішальним фактором її поразки не була¹⁷⁹. Про різні аспекти поведінки представників іноетнічного населення щодо розбудови української державності йдеться також у розвідках В. Гусева, О. Калакури, О. Павлишина, О. Рубльова та ін.¹⁸⁰ У низці досліджень відображено ставлення до українського державотворення окремих груп іноетнічного населення, зокрема росіян¹⁸¹, євреїв¹⁸² і поляків¹⁸³.

¹⁷⁹ *Кривоший Г. Ф.* Етносоціальна база української революції (березень 1917 – лютий 1918 рр.) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Г. Ф. Кривоший. – Запоріжжя, 1998. – 218 с.

¹⁸⁰ *Гусев В.* Національні меншини в контексті соборності України (1917–1921 рр.) / В. Гусев, О. Калакура // Проблеми соборності України в ХХ столітті. – К., 1994. – С. 76–82; *Павлишин О. І.* Західноукраїнська Народна Республіка / О. І. Павлишин, О. С. Рубльов // Нариси історії української революції 1917–1921 років. Кн. 2 / ред. кол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України ; Ін-т іст. України. – К. : Наук. думка, 2012. – С. 137–240; *Павлишин О.* Львівщина в добу Західно-Української Народної Республіки (1918–1919) : навч. посіб. / О. Павлишин. – Львів : Літопис, 2008. – 224 с.; *Чайковський А.* Чорні рядки...

¹⁸¹ *Брейяр С.* Партия кадетов и украинский вопрос (1905–1917) [Електронний ресурс] / С. Брейяр. – Режим доступу : <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/brejar.htm>; *Гарчева Л.* Політична конфронтація і війна Росії з Україною (1917– початок 1918 р.) / Л. Гарчева // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 1997. – № 3–4. – С. 163–197; *Лукомский А. С.* Противосоветские организации на Украине и начало германства / А. С. Лукомский // Революция на Украине по мемуарам белых / сост. С. А. Алексеев ; под ред. Н. Н. Попова. – К. : Политиздат Украины, 1990. – С. 196–211; *Пиріг Р. Я.* Гетьманат Павла Скоропадського: російський чинник / Р. Я. Пиріг // Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття. – К., 2007. – С. 123–130; *Пономарев А. П.* Русские в этнической истории Украины / А. П. Пономарев // Русские в современном мире. – М., 1998. – С. 116–124.

¹⁸² *Гон М.* Євреї в ЗУНР: стратегія, тактика та вплив на формування взаємин з українцями в міжвоєнний період / М. М. Гон // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2009. – Вип. 18. – С. 181–189; *Кальян С.* Політика єврейської національної громади до проголошення незалежності в УНР [Електронний ресурс] / С. Кальян // Доля єврейських громад центральної та східної Європи в першій половині ХХ століття : матеріали XI Міжнар. наук. конф., 26–28 серп. 2003 р. – К., 2004. – Режим доступу : <http://www.judaica.kiev.ua/Conference/Conf2003/16.htm>; *Лозинська Л. В.* Винниченко та єврейська національна суспільність: До питання про автономію (берез. 1917 – січ. 1918 рр.) / Л. О. Лозинська // Єврейське населення Півдня України: історія та сучасність : тези до наук. конф., (Запоріжжя, 27–28 жовт. 1994 р.). – Запоріжжя, 1995. – С. 26–29; *Монолатій І.* До початків українсько-єврейського діалогу на

Серед пріоритетних завдань провідників українства було прагнення заручитися підтримкою національних меншин у справі відродження України, залучити їх до участі в представницьких та виконавчих структурах української влади. Окреслені проблеми досліджено в низці наукових праць. Зокрема, В. Палієнко висвітлив історичний досвід залучення національних меншин до розбудови української державності; Т. Макаренко простежила діяльність Генерального секретарства з міжнародних справ УНР, спрямовану на активізацію співпраці з представниками неукраїнського населення; О. Мироненко порівняв, як ці процеси відбувалися в період Центральної Ради і ЗУНР; В. Гвоздик, Т. Харченко, Т. Щетиніна і О. Ядловська¹⁸⁴ дослідили участь представників національних меншин у виборчій кампанії до Всеросійських і

Покутті у контексті становлення Західно-Української Народної Республіки [Електронний ресурс] / І. С. Монолатій. – Режим доступу : <http://www.ko.if.ua/histpub/historypub3.htm>; *Старух О. В.* Євреї України і боротьба навколо питання державного устрою в добу Центральної Ради / *О. В. Старух* // Еврейское население Юга Украины: Первые запорожские чтения : докл. и сообщ., 29–30 мая 1997 г. – Запорожье, 1997. – С. 81–86.

¹⁸³ *Борисенко Е. Ю.* Влияние польского фактора на политику большевиков по национальному вопросу (Большевики и украинский вопрос в 1917–1923 годах) / *Е. Ю. Борисенко* // Революционная Россия 1917 года и польский вопрос: Новые источники, новые взгляды : сб. ст. польск. и рос. исслед. – Москва : Ин-т славяновед. РАН, 2009. – С. 179–194; *Калакура О.* Ставлення польської меншини до УНР / *О. Калакура* // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 1999. – Вип. 5. – С. 126–135; *Красівський О.* ЗУНР і Польща: політичне і воєнне протистояння (листопад 1918 – липень 1919 рр.) / *О. Я. Красівський* ; НАН України ; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 1999. – 43 с.; *Скальський В.* Політичне життя польської громади... – С. 188–189, 195–199.

¹⁸⁴ *Гвоздик В.* Участь українських політичних партій в муніципальній кампанії на Півдні України в 1917 р. / *В. С. Гвоздик* // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 1999. – Вип. 5. – С. 71–80; *Макаренко Т. П.* Діяльність Генерального секретарства (міністерства) з міжнародних (міжнародних) справ УНР... – С. 171–173; *Мироненко О.* Національні меншини у ЗУНР / *О. Мироненко* // Мала енциклопедія етнодержавознавства... – С. 332; *Мироненко О.* Національні меншини у складі Центральної Ради / *О. Мироненко* // Мала енциклопедія етнодержавознавства... – С. 332–333; *Палієнко В.* Історичний досвід залучення національних меншин до розбудови Української держави / *В. Палієнко* // Державність. – 1994. – № 1–2 – С. 54–55; *Харченко Т.* До питання про участь представників національних меншин в органах міського самоврядування в 1917–1918 роках / *Т. Харченко* // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. – 1999. – Вип. 8. – С. 46–55; *Щетиніна Т.* Національні меншини України у виборчій кампанії до Всеросійських і Українських установчих зборів (грудень – квітень 1918 р.) / *Т. Щетиніна* // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. – 1999. – Вип. 9. – С. 31–36; *Ядловська О. С.* Участь політичних об'єднань національних меншин у муніципальних виборах (липень – серпень 1917 р.) / *О. С. Ядловська* // Культурологічний вісник. – 2009. – Вип. 23. – С. 71–77.

Українських установчих зборів (грудень 1917 р. – квітень 1918 р.), у муніципальних виборах (липень – серпень 1917 р.), їхню діяльність в органах міського самоврядування в 1917–1918 рр.

У низці публікацій відображено важливі аспекти представництва окремих етносів в органах української влади. Так, про створення, структуру та основні напрями діяльності національних міністерств російських, єврейських і польських справ ідеться в публікаціях В. Гусева, О. Лозинської, О. Мироненка, Т. Щетиніної¹⁸⁵. Історію єврейського представництва в Центральній Раді простежили Т. Батанова і В. Солдатенко¹⁸⁶, участь євреїв у суспільно-політичних процесах ЗУНР, їхнє ставлення до українсько-польської війни 1918–1919 рр. – М. Гон¹⁸⁷, становлення самоврядування євреїв і поляків в Україні – В. Горшков, В. Гусев та Г. Яблонській¹⁸⁸.

Підсумовуючи огляд історіографії, варто вказати на зростання інтересу науковців до вивчення етнополітики української влади доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Вона представлена значною кількістю праць, переважно статтями, в яких більшою чи меншою мірою розкрито низку аспектів цієї складної проблеми. Зокрема, доволі повно досліджено етнодемографічну специфіку розвитку, соціальну

¹⁸⁵ *Лозинська Л. О.* В. Винниченко та Міністерство з єврейських справ (1918–1919 рр.) / Л. О. Лозинська, В. І. Гусев // Єврейське населення Півдня України... – С. 36–40; *Мироненко О.* Генеральне секретарство (міністерство) з єврейських справ УНР / О. Мироненко // Мала енциклопедія етнoderжавознавства... – С. 271–272; *Мироненко О.* Генеральне секретарство (міністерство) з польських справ УНР / О. Мироненко // Мала енциклопедія етнoderжавознавства... – С. 272; *Мироненко О.* Генеральне секретарство (міністерство) з російських справ УНР / О. Мироненко // Мала енциклопедія етнoderжавознавства... – С. 272–273; *Щетиніна Т.* Генеральне секретарство (міністерство) з російських справ УНР: створення, структура та основні напрями діяльності / Т. Щетиніна // Гілея. – 2011. – Вип. 5 (47). – С. 30–37.

¹⁸⁶ *Батанова Т.* До історії єврейського представництва в Українській Центральній Раді: декілька документів Міністерства з єврейських справ / Т. Батанова // Пам'ятки : археограф. щорічник. – 2010. – Т. 11. – С. 175–184; *Солдатенко В.* Єврейське представництво в Центральній Раді [Електронний ресурс] / В. Ф. Солдатенко. – Режим доступу : http://holocaust-ukraine.net/ru/razdel_iii.htm.

¹⁸⁷ *Гон М.* Євреї в суспільно-політичних процесах у Східній Галичині 1918–1919 рр. / М. Гон // Українська соборність: ідея, досвід, проблеми: (До 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.) / ред. І. Ф. Курас, В. А. Смолій, В. І. Кучер. – К. : ІПіЕНД, 1999. – С. 205–211; *Гон М.* Єврейський фактор у конфлікті між українським та польським націоналізмом у Західній Україні / М. М. Гон // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 21–22 листоп. 1996 р. – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – С. 80–83.

¹⁸⁸ *Горшков В. П.* Місцеве самоврядування євреїв в Україні: важкі кроки становлення [січень 1918 – березень 1919 рр.] / В. П. Горшков, В. І. Гусев // Єврейське населення Півдня України... – С. 50–53; *Jabłoński H.* Polska autonomia narodowa na Ukrainie...

структуру та політико-правовий статус національних меншин у складі Російської й Австро-Угорської імперій. Значно менше уваги приділено висвітленню питань нормотворчого та інституційного забезпечення громадянських прав і свобод, умов етнокультурної самобутності та політичного розвитку національних меншин в умовах Української революції. Незважаючи на помітний історичний наратив, нових етнополітологічних підходів потребує розгляд політичної суб'єктності етнічних спільнот у контексті політики українських урядів 1917–1921 рр. Серед найчисельніших національних меншин окресленого хронотопу порівняно всебічно досліджено життєдіяльність єврейства, менше поляків, практично в зародковому стані перебуває вивчення російської меншини.

У науковій літературі досі нема не лише жодної монографічної праці, в якій було б комплексно проаналізовано етнополітику української влади доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., а й, за невеликим винятком, спеціальних праць, присвячених окремим питанням досліджуваної тематики. Порівняно всесторонньо означені проблеми розроблено в низці досліджень, що охоплюють їх або як складові хронологічно ширших монографічних розвідок, або їхні окремі аспекти. Відсутні також праці компаративного характеру, в яких було б зіставлено політику окремих державних утворень періоду Української революції щодо іноетнічного населення, їхні нормативні акти, суспільно-політичну активність національних меншин між собою тощо.

З огляду на це автор монографії, котра є спробою комплексного компаративного аналізу та узагальнення особливостей і тенденцій етнонаціональної політики української влади в умовах визвольних змагань 1917–1921 рр., сподівається, що вона стане певним етапом у створенні фундаментального дослідження означеної проблеми. Водночас, автор вважає, що ця праця остаточно не вичерпує зміст порушених у ній питань.

1.3. Джерельна база

Джерельну базу монографії становлять архівні матеріали й опубліковані документи. Насамперед це закони і підзаконні акти, офіційні урядові документи та документи місцевих органів влади, слідчі справи; документи, листи й меморандуми політичних партій та організацій, окремих осіб; огляди тогочасної преси тощо.

Для виявлення архівних матеріалів було опрацьовано фонди низки центральних і місцевих архівів, зокрема Державного архіву Служби

безпеки України (ДАСБУ), Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центрального державного історичного архіву у Києві (ЦДІАК України) та Центрального державного історичного архіву у Львові (ЦДІАЛ України). Значний масив документів введено до наукового обігу вперше.

Найбільш значущий комплекс архівних матеріалів, що стосуються етнополітики української влади доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., зберігають у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України. Вони зосереджені там у різних фондах. Так, нормативні акти, листування, протоколи і журнали засідань Центральної Ради, Генерального Секретаріату, Ради Народних Міністрів (РНМ) УНР, у т. ч. рішення про виготовлення для товаришів секретаря з національних справ «особливих печаток» із написами на них національними мовами, зосереджені у Ф. 1063 (Генеральний Секретаріат / Рада Народних Міністрів УНР).

У Ф. 1115 (Українська Центральна Рада) зібрано матеріали, здебільшого протоколи і стенограми засідань Центральної і Малої рад (спр. 11, 13, 14, 16, 19–21, 30, 31, 33), котрі свідчать про активну державотворчу працю УЦР, її взаємини з представниками національних меншин, зокрема подано Комунікат Польського виконавчого комітету на Русі до Центральної Ради з питань самостійної України (спр. 2, 7). Також вміщено статистичні відомості, звіти про становище на місцях, універсали, низку меморандумів, декларацій, законопроектів, законів, у т. ч. про національно-персональну автономію, ухвалених Центральною Радою (спр. 3, 6, 44, 46).

Вагомий масив інформації про діяльність урядів Другої УНР міститься у Ф. 1065 (Рада Народних Міністрів УНР), зокрема, це протоколи і журнали засідань РНМ УНР (оп. 1, спр. 3, 14–19, 303; оп. 2, спр. 5–11, 299–312, 336–338; оп. 4, спр. 8, 24–25), постанови про надання Міністерству єврейських справ (МЄС) права призначати строк виборів в єврейську раду, про асигнування в розпорядження МЄС коштів, про заходи боротьби проти єврейських погромів (оп. 1, спр. 63, 106, 140; оп. 2, спр. 475; оп. 5-к, спр. 6), Закони РНМ УНР «Про перехід навчальних установ, просвітних інституцій до відома Міністерства єврейських справ» та «Про відновлення чинності закону Центральної Ради від 9 січня 1919 р. про національно-персональну автономію» (оп. 1, спр. 228, 239), листування про єврейські погроми (оп. 2, спр. 24). Там само містяться журнали засідань, закони, постанови і накази Директорії УНР (оп. 1, спр. 38; оп. 4, спр. 5, 9, 11, 14, 15, 32, 37–38), серед яких

проект Конституції УНР, Закон про громадянство УНР, постанови про асигнування коштів МСС (оп. 4, спр. 57, 96; оп. 5, спр. 6).

Значною мірою погляди Головного отамана Армії УНР С. Петлюри, у т. ч. на етнонаціональні процеси, відображають документи, зібрані у Ф. 3809 (Особовий фонд Симона Петлюри), Ф. 3890 (Судова комісія для ведення процесу в справі вбивства Голови Директорії, Головного отамана Військ УНР С. Петлюри в Парижі. 1926–1927), Ф. 4011 (Міжнародний комітет по увічненню пам'яті С. Петлюри в Подєбрадах (ЧСР). 1926–1929 рр.). Серед них варто виокремити листування (ф. 3809, оп. 2, спр. 2–4, 9; ф. 3890, спр. 8, 21; ф. 4011, оп. 2, спр. 4), військові накази (ф. 3890, спр. 13) та відозви (ф. 3809, оп. 1, спр. 6; оп. 2, спр. 6). Зокрема, у «Відозві до населення України» від 16 листопада 1918 р. С. Петлюра закликав «...не допускати чорносотенців, злодіїв та погромників до погромів та вибухів проти євреїв...» (ф. 3809, оп. 2, спр. 6). Окрім названих, важливими документами для розуміння сутності досліджуваного хронотопу є такі: рукопис статті Б. Мартоса «Петлюра й єврейські погроми на Україні» (ф. 3890, спр. 10); доповідь-звіт колишнього командувача Армією УНР генерала М. Омеляновича-Павленка про ставлення військ до єврейського населення у 1920 р. (ф. 4011, оп. 2, спр. 6); листування Міністерства єврейських справ з Міністерством юстиції УНР про утворення слідчої комісії для розслідування подій, пов'язаних з єврейськими погромами (ф. 3890, спр. 22) та ін.

Репрезентативно в ЦДАВО представлено й документальний комплекс Української Держави (УД) 1918 р. Так, Ф. 2469 (Головна квартира гетьмана Української Держави, м. Київ) дає змогу дізнатися про структуру, функції, штати та інші сторони діяльності особистої канцелярії гетьмана П. Скоропадського. Серед фондових документів – доповіді Департаменту Державної варті Міністерства внутрішніх справ УД про політичне становище в Україні, рапорти начальника окремого відділу штабу гетьмана про заходи боротьби з антигетьманськими проявами, листування з редакціями газет тощо. У Ф. 1064 (Рада Міністрів Української Держави, м. Київ) зберігають закони, законопроекти, постанови Ради Міністрів, у т. ч. про громадянство в Українській Державі, протоколи, журнали засідань уряду, різноманітні положення, зокрема, про порядок утворення міських дум і проведення виборів до них, про здійснення українізації державних установ та ін. Російські впливи на державне будівництво в Україні, передусім через кадрові призначення, використання російської мови тощо, відображено в матеріалах Міністерства внутрішніх справ УД (Ф. 1216).

Багатоманітними за складом документів є фонди місцевих органів влади Української Держави (Ф. 1325 (Харківський губернський староста, м. Харків (об'єднаний фонд)), Ф. 1793 (Подільський губернський староста Української Держави, м. Вінниця), Ф. 3616 (Волинський губернський староста, м. Житомир, Волинської губернії), Ф. 4541 (Катеринославський губернський староста Української Держави) та ін.), в яких представлено розпорядження, інструкції, циркуляри, накази уряду, міністерств і відомств, Департаменту Державної варти; розпорядчу документацію губернських та повітових установ, листування з вищими інстанціями і підпорядкованими органами, командирами німецьких та австро-угорських частин; інформаційні матеріали про самочинні дії селян, настрої населення, повстанський рух, діяльність політичних партій тощо.

Серед головних тем Ф. 1092 (Міністерство внутрішніх справ УНР) превалюють повідомлення про погроми на території Другої УНР (оп. 2, спр. 24, 375), боротьбу з ними (оп. 2, спр. 9, 146; оп. 4, спр. 37) та про допомогу постраждалому єврейському населенню (оп. 2, спр. 212). Подано також деякі нормативні акти, в т. ч. Закони РНМ «Про організацію військової влади на місцях», «Про єврейське громадське самоврядування», «Про утворення єврейського комітету допомоги» (оп. 2, спр. 54), Постанова про роботу Особливої слідчої комісії з єврейських справ (оп. 4, спр. 6); детальну інформацію про становище в губерніях, повітах і на фронтах (оп. 2, спр. 11, 57); документи про взаємовідносини між військовою і цивільною владою (оп. 2, спр. 116). Відомості про погроми (оп. 1, спр. 60) та боротьбу проти них (оп. 1, спр. 102) уміщено також у Ф. 2432 (Головна військова судова управа УНР).

У Ф. 2208 (Міністерство юстиції УНР), окрім інформації про погромний рух та боротьбу проти нього органів української влади (оп. 1, спр. 38; оп. 2, спр. 191; оп. 6, спр. 124, 126), також містяться Закони «Про карну відповідальність за образу національної честі та гідності», «Про утворення Особливої слідчої комісії для розслідування протиеврейських погромів», положення та законопроект про єврейське громадське самоврядування (оп. 1, спр. 98, 110, 145), Постанова Ради Народних Міністрів про асигнування 500 000 грн. у розпорядження надзвичайної слідчої комісії для розслідування протиеврейських погромних подій та листування з цього приводу (оп. 1, спр. 270).

Цілковито присвячено питанням розслідування антиєврейських погромів Ф. 1123 (Особлива слідча комісія по розслідуванню протиеврейських погромних подій при Раді Народних Міністрів УНР), в якому зібрано листування з означеної проблеми (спр. 1–35). У фонді міститься

також копія Закону УНР про утворення Особливої слідчої комісії для розслідування протиеврейських погромних подій і пояснююча записка до нього (спр. 36), протоколи засідання Особливої слідчої комісії (спр. 36) та її листування з міністерствами юстиції й єврейських справ (спр. 38, 39, 41).

Окрім євреїв, в означений період митарств зазнали й інші представники іноетнічного населення. Зокрема, інформацію про аграрний погромний рух восени 1917 – взимку 1918 р., спрямований проти великої польської власності у Волинській, Київській та Подільській губерніях, зберігають у Ф. 1390 (Гайсинський повітовий земельний комітет, м. Гайсин Подільської губернії), Ф. 1598 (Троянівський волосний земельний комітет, ст. Троянів Житомирського повіту Волинської губернії), Ф. 1830 (Яришівський волосний земельний комітет УНР, м. Яришів Могилівського повіту Подільської губернії) та ін.

Масштабно представлене в ЦДАВО України Міністерство єврейських справ, документи якого охоплені трьома фондами, що нараховують 345 справ і репрезентують періоди Центральної Ради – Ф. 1748 (Міністерство єврейських справ УНР), Гетьманату – Ф. 1854 (Міністерство єврейських справ) і Директорії – Ф. 2060 (Народне міністерство єврейських справ УНР). У Ф. 1748 варто виділити такі групи матеріалів: закони УЦР (про національно-персональну автономію), циркуляри органів влади (про створення Генерального секретаріату єврейських справ), положення Генерального секретаріату єврейських справ (про Київську єврейську учительську семінарію, про Єврейський національний союз) відозви єврейських політичних партій (спр. 1, 2); повідомлення про єврейські погроми (спр. 6); статистичні дані (спр. 7, 98); матеріали щодо виборів у єврейських общинах (спр. 10–31, 23, 32–95); копії законопроектів і доповідей Міністерства єврейських справ про становище освіти євреїв в Україні, асигнування засобів на організацію курсів і видання підручників (спр. 97) тощо. Ф. 1854 містить такі категорії документів: протоколи засідання, накази та циркуляри (про запобігання погромам) Міністерства єврейських справ (спр. 2, 4, 5, 7, 20–23, 52, 153, 155–157); листування та протести єврейських представників проти відміни національно-персональної автономії (спр. 8, 45, 86); списки службовців МЄС (спр. 10, 16); виборчу документацію (спр. 28, 41, 46, 91); освітні справи (спр. 158, 160, 164, 166, 169, 183, 188, 191, 192). До Ф. 2060 належать: закони (про штати МЄС, про грошові засоби на потреби школи) і постанови Ради Народних Міністрів та окремих міністерств (спр. 1–4, 37); документи про асигнування грошових засобів у розпорядження МЄС (спр. 7); накази, положення, інструкції та листування Мі-

ністерства єврейських справ (спр. 4–6, 9, 14, 35); матеріали про погромний антиєврейський рух (спр. 7, 18-а–25, 30, 31); документи про результати виборів у єврейські общини, підготовку скликання з'їзду єврейських общин України (спр. 11, 13, 34, 36); листування і заяви єврейських общин (про звільнення заарештованих євреїв, про звільнення єврейського населення від контрибуцій) (спр. 26–28, 33); протоколи засідань та листування Українського комітету допомоги потерпілим від погромів (спр. 29, 32); документи про культурно-освітню діяльність (спр. 37, 41–47).

Підрозділом Міністерства єврейських справ був Всеукраїнський центральний комітет допомоги постраждалим від погромів (ВЦКДПП). Про його діяльність ідеться у Ф. 3301 (Всеукраїнський центральний комітет допомоги постраждалим від погромів при Міністерстві єврейських справ УНР), який нараховує 208 справ і відображає такі групи документів: протоколи, інструкції, циркуляри, листування ВЦКДПП (оп. 1, спр. 1, 2, 9; оп. 2, спр. 112, 126); інформацію про пограбування й погроми (оп. 1, спр. 3–7, 11–34; оп. 2, спр. 1–174); матеріали про боротьбу органів влади проти погромного руху та про притягнення до відповідальності осіб, винних у погромах (оп. 1, спр. 8). Дані про погромний рух також містять 96 справ Ф. 3299 (Центральний єврейський комітет допомоги постраждалим від погромів).

Міністерство російських справ за кількістю й обсягом документів значно поступається МЄС. Воно представлене в ЦДАВО двома фондами – Ф. 1126 (Міністерство у великоруських справах Української Народної Республіки) і Ф. 3190 (Міністерство у великоруських справах Української Держави), в яких нараховується 44 справи. Серед них: накази, обіжники, розпорядження і бюлетені міністерства (про порядок ведення діловодства та звітності, про порядок ліквідації міністерства); план роботи і короткий звіт про діяльність міністерства; списки членів Тимчасової національної ради, створеної при міністерстві; копії посвідчень співробітників міністерства; матеріали про освітню діяльність (про друкування та розподіл підручників, фінансування навчальних закладів, плани та звіти про діяльність департаменту народної освіти міністерства); відомості про національний склад учнів та списки навчальних закладів.

Міністерство польських справ представлене Ф. 2225 (Міністерство у польських справах Української Держави), який нараховує лише 22 справи Департаменту освіти. У них наявні такі документи: обіжники, циркуляри, бюлетені міністерства (спр. 1, 22); пояснюючі записки до штатів Міністерства польських справ (спр. 17); листування

про відкриття польських шкіл (спр. 7); шкільні програми, статистичні звіти про окремі навчальні заклади та дані про їхню діяльність (спр. 3, 19); копія Статуту Польського товариства сприяння середній освіті (спр. 2).

Значну кількість справ про освітню діяльність, у т. ч. національних меншин, зберігають у фондах профільних міністерств Центральної Ради, Гетьманату і Директорії УНР: Ф. 2581 (Генеральне секретарство народної освіти Української Центральної Ради / Народне міністерство освіти УНР), Ф. 2201 (Міністерство освіти Української Держави), Ф. 2582 (Міністерство освіти УНР). Типовими є такі справи: законопроекти і постанови міністерств (про утворення єдиної української школи, про асигнування коштів навчальним закладам) (ф. 2201, оп. 1, спр. 296; оп. 5, спр. 1; ф. 2582, оп. 2, спр. 7); листування про національний склад учнів, зумовлене необхідністю розподілу шкіл між окремими національностями (ф. 2581, спр. 45, 60; ф. 2201, оп. 1, спр. 161, 171–252, 670; оп. 2, спр. 237; ф. 2582, оп. 1, спр. 6); статистичні дані про кількість шкіл, учнів, помешкань і т. ін. за губерніями і повітами України (ф. 2581, спр. 50; ф. 2201, оп. 1, спр. 150; оп. 3, спр. 14; оп. 5, спр. 2; ф. 2582, оп. 1, спр. 127; оп. 2, спр. 95); про українізацію шкіл та ставлення до неї іноетнічного населення (ф. 2581, спр. 59, 70, 105, 131; ф. 2201, оп. 3, спр. 28; ф. 2582, оп. 1, спр. 11, 37, 43, 79, 130, 143, 173); про організацію освіти національних меншин (ф. 2201, оп. 1, спр. 17, 26, 296, 325, 748, 1178-а; оп. 2, спр. 169, 215, 519, 539; оп. 3, спр. 37); матеріали про ліквідацію міністерств із великоруських, польських і єврейських справ в Україні (ф. 2201, оп. 4, спр. 11).

Не перебувало осторонь етнополітичних проблем Міністерство закордонних справ (МЗС), особливо періоду Другої УНР. Про це свідчать матеріали Ф. 3696 (Міністерство закордонних справ УНР), серед яких інформаційні документи про діяльність національних міністерств, про становище емігрантів-євреїв в Австрії та їхнє ставлення до УНР (оп. 2, спр. 386, 603, 666); дипломатичне листування, зокрема про поводження поляків з українським населенням, про єврейські погроми, вчинені військами Денікіна в Україні, з Міністерством єврейських справ (оп. 1, спр. 30; оп. 2, спр. 18, 60, 94, 120, 482, 490, 588, 589, 596); огляди закордонної преси, котра відображала також ставлення європейських країн до етнонаціональної політики УНР (оп. 1, спр. 74, 75, 78–99, 132–146, 154–157, 643, 650).

Певна інформація з теми дослідження міститься у Ф. 1216 (Міністерство внутрішніх справ Української Держави), наприклад, довідки інформаційного відділу про активних членів політичних партій, зокре-

ма Партії соціалістів-революціонерів і Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії (оп. 1, спр. 244, 245), та копії законів про державну мову і українське громадянство (оп. 2, спр. 31; оп. 3, спр. 5). Подібні справи містить також Ф. 1793 (Подільський губерніяльний староста Української Держави): інформування про арешти та вислання за межі України лівих есерів, бундівців, діячів профспілок та гласних земських управ (спр. 56, 57, 180); про формування польських легіонерів, їхні бешкети, грабування, розстріли та реквізиції в населення майна, продуктів, втручання у внутрішнє життя (спр. 64); про діяльність російської монархічної організації «Красная точка» (спр. 68, 181) та ін.

У Ф. 1429 (Канцелярія Директорії УНР), окрім протоколів засідань, постанов, договорів, нот Директорії УНР (оп. 1, спр. 1–4; оп. 2, спр. 4, 5; оп. 4, спр. 1; оп. 5, спр. 1–5), доповідей, наказів, інтерв'ю і листування Головного отамана Армії УНР (оп. 1, спр. 4; оп. 2, спр. 12, 15, 32; оп. 4, спр. 2), законів, постанов і наказів Ради Народних Міністрів (оп. 2, спр. 2, 6–8, 11, 81; оп. 4, спр. 4-а), містяться також інформації, доповіді та вирізки із зарубіжних газет про внутрішнє становище УНР (оп. 2, спр. 113, 114), Бюлетені єврейського пресового бюро в Україні про погроми (оп. 2, спр. 115), листування керівництва Другої УНР із Міністерством єврейських справ (оп. 5, спр. 10) тощо.

Окремі відомості з проблем етнополітики української влади доби національно-визвольних змагань зберігають також у Ф. 2592 (Генеральне секретарство міжнародних (закордонних) справ Центральної Ради) та ін.

Значний обсяг неопублікованих документів і матеріалів, використаних у дослідженні, взято з фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Так, у Ф. 5 (Комісія з історії Громадянської війни при ЦК КП(б)У. 1917–1938 рр.) наявні передруки протоколів засідань Генерального Секретаріату і Ради Народних Міністрів, матеріалів українських національних з'їздів (спр. 16, 17); матеріали про безпорядки, які восени 1917 р. розпочалися в Ушицькому, Літинському і Летичівському повітах Подільської та Староконстантинівському і Ізяславському – Волинської губ. Аналізуючи згадані заворушення, підполковник Богаєвський поділив їх на три категорії: безпорядки місцевих військ, безпорядки військ, які проходили через цю територію, та аграрні безпорядки за участю військових і селян (спр. 15). В іншому документі, датованому 22 вересня 1918 р., значковий українського війська Мачех рапортом повідомляв командування про те, що під час театральної вистави в Бердичеві місцеві євреї глузували з українського національного гімну (спр. 88). Ставлення німецької окупаційної влади до

єврейського населення відображає поширене нею 6 жовтня 1918 р. серед мешканців Сміли оголошення про те, що євреї, котрі розповсюджуватимуть неправдиві чутки про німців, будуть покарані, в т. ч. на смерть (спр. 87). У листопаді 1918 р. Бюро Російського національного центру в Києві закликала всіх здатних носити зброю стати до лав «добровольчих загонів» (спр. 89).

У матеріалах фонду також вміщено низку документів про єврейські погроми, здійснені червоноармійськими частинами і повстанськими загонами, та антисемітську агітацію (спр. 265–266). Так, отаман Григор'єв у Зверненні до селян, робітників і червоноармійців від 11 червня 1919 р. наголошував, що «...в погромах і побиттях жидів винні самі жиди, які всіма шляхами полізли в начальство і надзвичайки» (спр. 265).

Найбільше важливих документів, пов'язаних з єврейськими погроми та різними заходами органів української влади проти антисемітського руху, зберігають у Ф. 269 (Колекція документів «Український музей у Празі»). Їх варто згрупувати за такими категоріями:

1. Матеріали про єврейські погроми, антисемітську пропаганду та пограбування населення (спр. 35, 41).

2. Нормативні акти вищих органів влади УНР: Закон про утворення Особливої слідчої комісії для розслідування протиеврейських погромних подій (27 травня 1919 р.) (спр. 32, 263); Постанови Ради Народних Міністрів УНР «Про заснування Окремої слідчої комісії для проведення слідства в справі погрому 15–16 і 17 лютого 1919 р. в м. Проскуріві й м. Фельштині Проскурівського пов.» (9 квітня 1919 р.) та «Про посилення боротьби з єврейськими погроми» (18 серпня 1919 р.) (спр. 32, 268); Заява Ради Народних Міністрів УНР про необхідність вжиття рішучих заходів для цілковитої ліквідації погромних протиеврейських подій (14 червня 1919 р.) (спр. 32).

3. Звернення і листування посадових осіб та інституцій УНР: листівка УНР «Вояки української армії» з викладом Звернення С. Петлюри від 27 серпня 1919 р. про засудження єврейських погромів; Звернення голови Ради Народних Міністрів УНР Б. Мартоса і міністра з єврейських справ П. Красного «До єврейського громадянства і робітництва на Україні» (9 серпня 1919 р.) (спр. 34, 266); лист голови Ради Народних Міністрів УНР від 17 квітня 1919 р. до Міністерства юстиції для негайного розслідування і притягнення до відповідальності учасників протиеврейських погромів; телеграма Головного отамана військ УНР С. Петлюри від 4 липня 1919 р. прем'єр-міністру, наказному отаману і військовому міністру УНР про боротьбу з погроми єврейського населен-

ня; листування Особливої слідчої комісії з міністерствами юстиції та єврейських справ, з іншими установами щодо збирання документальних свідчень про єврейські погроми в Україні, організації розслідування та з інших питань діяльності комісії; листування Головного військово-історичного музею-архіву УНР з військовим міністерством і Генеральним штабом військ УНР щодо виявлення і копіювання документів про погромні акції і вияви бандитизму у ставленні до цивільного населення України з боку чужоземних військ та окремих частин української армії (спр. 32, 35, 264, 316).

4. Накази командування Армії УНР: Наказ Головної команди військ УНР від 26 серпня 1919 р. до старшин і козацтва з закликом не допускати єврейських погромів, карати їхніх ініціаторів; Наказ штабу Головного отамана військ УНР від 27 серпня 1919 р. про неухильне виконання Постанови уряду УНР від 18 серпня 1919 р. (спр. 268).

5. Допоміжні матеріали: Статут Надзвичайної слідчої комісії для розслідування подій в Житомирі 7–13 січня 1919 р.; Реєстр справ, надісланих слідчій комісії для розслідування протиеврейських погромних подій; брошура Т. Глухівського «Стережіться провокацій» (1919 р.) (спр. 32, 265, 316).

6. Слідчі справи та матеріали щодо покарання організаторів і учасників погромного руху: от. Й. Біденка, хорунж. В. Вошинського, Л. Голодецького, от. Золотаренка, О. Кобринського, Ковальчука, от. О. Козир-Зірки, М. Криштофовича, Лелюшенка, Т. Маценюка, Озарчука, Олексієва, полк. О. Палієнка, от. І. Семесенка, М. Урустанова, Я. Хляка, от. Чубая та ін. (спр. 36–40, 262, 316).

7. Матеріали про надання постраждалим від погромів матеріальної допомоги (спр. 41, 265, 316).

У фондах ЦДАГО України доволі повно представлено інформацію про програмові вимоги та діяльність політичних партій і організацій. Зокрема, у Ф. 1 (Центральний комітет Комуністичної партії України. Відділи Центрального комітету КП(б)У (1918–1923)) йдеться про більшовиків; у Ф. 41 (Єврейські політичні партії та організації) – про єврейські політичні об'єднання: Бунд, Єврейську соціал-демократичну партію «Поалей-Ціон», Єврейську робітничу партію соціалістів-територіалістів, Об'єднану єврейську соціалістичну робітничу партію, сіоністські організації, місцеві комітети цих партій, молодіжні організації; у Ф. 265 (Російська соціал-демократична робітничая партія (меншовиків). Одеський комітет) – про Російську соціал-демократичну робітничу партію (меншовиків); у Ф. 268 (Партія «Народної свободи»

(конституційно-демократична). Харківські губернський і міський комітети) – про кадетів.

У згаданому Ф. 1 зберігають також статистичні матеріали про національні меншини в губерніях України (оп. 20, спр. 334); про окремі випадки погромів та допомогу постраждалим від них (оп. 20, спр. 40, 340), інші документи з теми дослідження.

Низка справ етнонаціональної тематики міститься в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві. Здебільшого вони стосуються діяльності політичних партій (Ф. 274 (Київське міське жандармське управління)), єврейських погромів і реакції на них Центральної Ради (Ф. 317 (Прокурор Київської судової палати), Ф. 419 (Прокурор Одеської судової палати)), освітньої політики, в т. ч. щодо польської й єврейської національних меншин (Ф. 707 (Управління Київського навчального округу)). Зокрема, в останньому фонді зберігається документ періоду окупації України російською Добровольчою армією. Це лист від 7 жовтня 1919 р., в якому в. о. директора народних училищ Київської губ., звертаючись до попечителя Київського навчального округу, зазначав: «Згідно Основних положень, ухвалених Особливою нарадою [*орган, що виконував функції уряду на території, підконтрольній Добровольчій армії.* – Авт.] з питань про «українські школи», затвердженими 26 липня 1918 р., викладання «українознавства» (історії і географії України) ліквідується, а викладання малоросійської мови і літератури допускається як необов'язкових предметів на загальних умовах...» (ф. 707, оп. 168, спр. 78). У документах того самого фонду йдеться також про українізацію шкіл та ставлення до неї іноетнічного населення (оп. 168, спр. 78; оп. 299, спр. 325, 330; оп. 313, спр. 18), про асигнування органами влади Української Держави коштів на освітньо-культурні потреби національних меншин (оп. 86, спр. 362), про вивчення в школі староеврейської мови (оп. 313, спр. 38) тощо.

Центральний державний історичний архів України в м. Львові зберігає документи, що стосуються означеної тематики, переважно в одному фонді – Ф. 581 (Колекція документів про діяльність урядів та армій Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки). Це матеріали про роботу органів влади ЗУНР, програми їхньої діяльності, законопроекти, постанови, розпорядження, меморандуми, відозви, декларації, протоколи засідань, оперативні звіти, листи, статті, замітки, повідомлення, газетні вирізки тощо. Тематичні матеріали містяться також у Ф. 309 (Наукове товариство ім. Шевченка, м. Львів), Ф. 667 (Державний секретаріат освіти і віросповідань Західних областей УНР, м. Станіславів), особових фондах А. Крушельниць-

кого (Ф. 361), О. Назарука (Ф. 359), Ю. Романчука (Ф. 382), В. Старосольського (Ф. 360), К. Студинського (Ф. 362), С. Томашівського (Ф. 368) та ін.

Певна кількість документів етнонаціональної проблематики перебуває в інших архівних установах України. Так, у Державному архіві Служби безпеки України зберігають справу з інформацією про співпрацю більшовиків із представниками «буржуазного заходу», на основі якої в кількох виданнях США і Англії було надруковано антиукраїнські статті про Проскурівський погром (спр. 69270-ФП. – Т. 4). Низка важливих документів міститься в державних обласних архівах. Зокрема, у Державному архіві Вінницької області експонуються циркуляри Міністерства УНР щодо єврейських проблем (Ф. 4155 (Могилів-Подільська єврейська громадська управа), спр. 9), листування з Міністерством єврейських справ (спр. 15, 22, 23), доповіді про становище єврейського населення (спр. 17-а), матеріали про вибори до єврейських громадських рад (спр. 20); у Державному архіві Київської області – дані про роль польських військових формувань у загостренні етносоціального конфлікту між українськими селянами та поміщиками-поляками в селах Правобережної України в 1917–1918 рр. (Ф. 1787 (Польські легіони), спр. 180, 183, 301, 302); у Державному архіві Львівської області – про участь в українських органах управління представників від єврейського й польського населення (Ф. 257 (Львівське наукове товариство з вивчення історії оборони Львова і південно-східних воєводств у 1918–1920 рр.), оп. 1, спр. 23, 30). Значна частина матеріалів перебуває в архівних установах Польщі, Росії, США.

Важливим джерелом дослідження стали опубліковані документи. Передусім це збірники загального характеру або присвячені подіям визначеної тематики чи певного періоду. До першої групи можна зарахувати видання, що охоплюють джерела різних періодів або різної тематичної спрямованості. Серед них «Документи трагічної історії України (1917–1927 рр.)», «Конституційні акти України. 1917–1920: Невідомі конституції України», «Україна в ХХ столітті», «Україна і Польща в документах», «Українська суспільно-політична думка в 20 столітті» та ін.¹⁸⁹ До цієї групи належать також праці з документальними додатка-

¹⁸⁹ Велика українська революція: (Матеріали до історії відновлення укр. державності)...; Документи трагічної історії України (1917–1927 рр.) / ред.-упоряд. П. П. Бачинський. – К., 1999. – 640 с.; Конституційні акти України. 1917–1920: Невідомі конституції України / наук. ред. і упоряд. : Ю. Д. Прилюк, В. Ф. Жмир. – К. : Філософ. і соціолог. думка, 1992. – 272 с.; іл.; *Костів К.* Конституційні акти відновленої української держави 1917–1919 років і їхня політично-державна якість / К. Костів. – Торон-

ми, в яких використано широке коло різних джерел, багато з яких на сьогодні втрачено. Зокрема, важливі державно-політичні документи вміщено в книгах В. Винниченка, Д. Дорошенка, І. Мазепи, П. Христюка, М. Шаповала¹⁹⁰ та ін.

Чільне місце серед збірників документів посідають публікації етно-політичного характеру. На увагу заслуговує збірник «Національні відносини в Україні у ХХ ст.»¹⁹¹, підготовлений Інститутом політичних і етнопатристичних досліджень (ІПіЕНД) НАН України. У першому розділі книги, який називається «Національне питання в Україні напередодні та в роки Української національної революції», містяться документи і матеріали про програмні цілі і завдання політичних партій і громадських об'єднань із питань національної політики і міжнародних відносин, діяльність державних і партійних структур, статистичні дані, матеріали преси, державні акти УНР, ЗУНР, Української Держави, що відображають складні процеси національно-культурного будівництва під час Української революції, відносини українців з іншими народами в процесі державотворення, статус національних меншин, гарантії їхніх прав та механізми реалізації інтересів. Серед вміщених у

то : Укр. друк., 1964. – 186 с.; КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Ч. I : 1898–1925. – [изд. седьмое] / Ин-т Маркса – Энгельса – Ленина – Сталина при ЦК КПСС. – Москва : Госполитиздат, 1953. – 952 с.; Крах германской оккупации на Украине (По документам оккупантов) / под ред. М. Горького, И. Минца, Р. Эйдемана. – Москва : Огиз, 1936. – 207 с.; Национальная политика в императорской России. Цивилизованные окраины (Финляндия, Польша, Прибалтика, Бессарабия, Украина, Закавказье, Средняя Азия) [Электронный ресурс] / сост., ред. и автор примеч. Ю. И. Семенов; Рос. акад. наук и др. – Москва, 1997. – Режим доступа : <http://law.edu.ru/script/cntsources.asp?cntID=100090754>; Під прапором Жовтня. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні. 1917–1920 : док. і матеріали / упоряд. : О. Ю. Карпенко та ін. ; Архівне упр. УРСР ; Львів. обл. держ. архів. – Львів : Кн.-журн. вид-во, 1957. – 691 с.; Революция и национальный вопрос: Документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX в. : в 3 т. Т. 3 / сост. И. Левин ; под ред. С. Диманштейна ; Ком. акад. ; Комис. по изучению нац. вопроса. – Москва : Изд-во Ком. акад., 1930. – 467 с.; Україна в ХХ столітті : зб. док. і матеріалів (1900–1939) / упоряд. А. Г. Слюсаренко та ін. – К. : ІЗМН, 1997. – 448 с.; Україна і Польща в документах. 1918–1922 : у 2 ч. / уклад. та ред. Т. Гунчак. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто : НТШ, 1983; Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали : у 3 т. Т. 1 / упоряд. : Т. Гунчак, Р. Сольчаник. – Мюнхен : Сучасність, 1983. – 510 с.

¹⁹⁰ Винниченко В. Відродження нації...; Дорошенко Д. Історія України 1917–1923...; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції...; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції...; Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма...

¹⁹¹ Національні відносини в Україні у ХХ ст. : зб. док. і матеріалів / редкол. : І. Ф. Курас (голова), М. І. Панчук та ін. – К. : Наук. думка, 1994. – 559 с.

збірника документів – Закони Центральної Ради «Про національно-персональну автономію» та «Про громадянство УНР», Закон ЗУНР про мови на її території.

До двотомного документального довідника «Національні процеси в Україні: історія і сучасність»¹⁹², окрім документів, упорядники помістили фрагменти наукових досліджень, історичних розвідок, статистичні дані, що засвідчують складні, суперечливі тенденції етнонаціонального розвитку в період Української революції. Наприклад, поряд із серпневими 1919 р. антипогромною відозвою Головного отамана С. Петлюри до Армії УНР та Зверненням українського уряду до єврейських громадян і робітників надруковано уривки з праці С. Гольдельмана «Жидівська національна автономія в Україні 1917–1920». Безпосередньо теми дослідження стосуються IV–VI розділи першого тому, що відображають етнонаціональну ситуацію в Україні від імперської доби до завершення Національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.

Серед тематичних збірників окреме місце посідають видання, в яких уміщено документи політичних партій¹⁹³. Насамперед це партійні програми і статuti, резолюції, постанови, заяви, звернення, меморандуми, короткі біографічні довідки лідерів тощо.

Ще одна історіографічна тематична група об'єднує збірки документів, присвячені погромам в Україні та боротьбі з ними органів української влади. Найбільш масштабним на сьогодні виданням з означеної проблеми є «Книга погромів. Погроми в Україні, в Білорусії і європейській частині Росії в період Громадянської війни. 1918–1922 рр.»¹⁹⁴. Уміщені документи відображають психосоціальний клімат революційного періоду, дають змогу зрозуміти витоки погромного насильства, визначити особливості антисемітського руху в регіонах, обсяги залучених у погроми різних сил і верств населення тощо. Основний масив

¹⁹² Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали : довід. : у 2 ч. / упоряд. : І. О. Кресіна (керівн.), О. В. Кресін, В. П. Ляхоцький та ін. ; за ред. В. Ф. Панібудьласки. – К. : Вища шк., 1997.

¹⁹³ Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських партій / упоряд. В. С. Журавський. – К. : Пошук, 1992. – 96 с.; Полный сборник платформ всех русских политических партий... – 131 с.; Самостійна Україна : зб. програм укр. політ. партій поч. ХХ ст. / упоряд. О. Федьков. – Тернопіль : Ред.-вид. відділ упр. по пресі, 1991. – 82 с.; Українські політичні партії кінця ХІХ – початку ХХ ст. Програмні і довідкові матеріали : зб. док. / упоряд. : В. Ф. Шевченко та ін. – К. : Фенікс, 1993. – 336 с.

¹⁹⁴ Книга погромов. Погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России в период Гражданской войны. 1918–1922 гг. : сб. док. / отв. ред. Л. Б. Милякова ; отв. сост. : Зюзина И. А. и др. – Москва : РОССПЭН, 2007. – 1032 с.

документів має унікальний характер, оскільки охоплює матеріали опитувань єврейського населення про погроми, які проводилися в період лихоліття. Ці матеріали доповнені доповідями, листами єврейських громадських організацій та документами органів влади.

Значну кількість документів, які, спростовуючи звинувачення про причетність органів української влади до єврейських погромів, відображають боротьбу українських державних формувань 1917–1921 рр. проти антисемітизму, оприлюднили Т. Гунчак, В. Іванис, А. Марголін, В. Сергійчук, О. Шульгин¹⁹⁵. Чимала добірка документів означеної проблематики міститься в книгах С. Гусєва-Оренбурзького, З. Островського, І. Черикова, І. Шехтмана та ін.¹⁹⁶

Низку важливих праць присвячено окремим періодам Української революції. Хронологічно першим став двотомний збірник «Українська Центральна Рада. Документи і матеріали»¹⁹⁷, який умістив 420 документів доби УЦР. Це протоколи засідань і сесій Центральної і Малої рад, протоколи засідань Генерального Секретаріату (ГС) – Ради Народних Міністрів, а також універсали, закони, постанови, меморандуми, декларації, звернення, циркуляри. Значна частина названих документів відображала етнополітичну ситуацію доби. Джерельною базою видання стали архівні матеріали та публікації періодичних видань, насамперед офіційного органу УЦР «Вісти з Української Центральної Ради», а також «Вістника Генерального Секретаріату УНР», «Нової Ради», «Робітничої газети», «Народної волі», «Київської думки» («Киевской мысли») та інших часописів, в яких друкували звіти засідань УЦР та ГС – РНМ.

¹⁹⁵ Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї...; Іванис В. Симон Петлюра – Президент України...; Сергійчук В. Погроми в Україні. 1914–1920...; Марголін А. Украина и политика Антанты...; Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство...; Сергійчук В. Уся правда про єврейські погроми...; Шульгин О. Україна і червоний жак...

¹⁹⁶ Документ судової помилки: Процес Шварцбарда : зб. док. [Електронний ресурс]. – Париж, 1958. – 152 с. – Режим доступу : http://poltava-repres.narod.ru/petlura/literat/sud_promylka.htm; Гусєв-Оренбурзький С. І. Багрова книга...; Островський З. С. Єврейские погромы...; Трагедія двох народів...; Чериков І. Антисемітизм і погроми на Україні 1917–1918 гг. ...; Шехтман І. Б. Погромы Добровольческой армии на Украине...

¹⁹⁷ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1 : 4 березня – 9 грудня 1917 р. / редкол. : В. Смолій (відп. ред.) та ін. ; упоряд. : В. Ф. Верстюк (керівн.) та ін. ; НАН України ; Ін-т іст. України ; Центр. держ. архів вищ. органів влади і упр. України. – К. : Наук. думка, 1996. – 588 с.; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2 : 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / редкол. : В. Смолій (відп. ред.) та ін. ; упоряд. : В. Ф. Верстюк (керівн.) та ін. ; НАН України ; Ін-т іст. України ; Центр. держ. архів вищ. органів влади і упр. України. – К. : Наук. думка, 1997. – 424 с.

Значно полегшує сприйняття матеріалу ґрунтовно розроблений колективом упорядників науково-довідковий апарат, який охоплює історичну й археографічну передмови, примітки, коментарі, покажчик імен із короткими біографічними довідками, список скорочень, перелік документів. У примітках зосереджено інформацію, що дає змогу висвітлити питання створення політичних партій і громадських організацій, у т. ч. національних меншин, уточнити окремі події.

Із матеріалами двотомника «Українська Центральна Рада. Документи і матеріали» кореспондується збірник «Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. Документи і матеріали»¹⁹⁸, де керівником колективів упорядників і автором передмов обох видань був В. Верстюк. У другому збірнику вміщено 529 документів, які здебільшого відображають регіональний зріз українського руху, роль національної проблеми в партійній діяльності, у роботі земств, рад робітничих, селянських і солдатських депутатів, з'їздів професійних спілок тощо. Серед важливих публікацій збірника варто виокремити реферати Ф. Матушевського «Права національних меншостей» та Н. Григорієва «Коло автономії», прочитані на Всеукраїнському національному конгресі.

Археографічною особливістю збірника «Український національно-визвольний рух...» стало розширення його джерельної бази: поряд із київськими архівосховищами було використано також матеріали деяких фондів обласних архівів та федеральних архівів Росії. Так само за рахунок регіональної преси 1917 р. збільшено перелік періодичних видань. Науково-довідковий апарат видання порівняно з попереднім збагачено іменним та географічним покажчиками. У затекстових примітках зосереджено додаткову інформацію про найважливіші події 1917 р., впливові організації, політичні партії, зокрема про російських есерів, кадетів, Бунд та ін.

Найскладніший за перебігом подій період Української революції відтворює фундаментальний двотомний збірник «Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали»¹⁹⁹. У ньому представлено

¹⁹⁸ Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. Документи і матеріали / редкол. : В. Верстюк (відп. ред.) та ін. ; упоряд. : В. Верстюк (керівн.) та ін. ; Ін-т іст. України НАН України ; Центр. держ. архів вищ. органів влади і упр. України ; Дослід. ін-т сучас. укр. історії (Філадельфія). – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2003. – 1024 с.

¹⁹⁹ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 1 / редкол. : В. Вер-

622 документи, які висвітлюють діяльність Директорії та уряду УНР щодо відновлення Української Народної Республіки в умовах розвитку політичної та соціально-економічної криз. Основу видання становлять опубліковані в хронологічному порядку журнали засідань Директорії УНР та Ради Народних Міністрів із грудня 1918 по грудень 1920 р., які містять документальну фіксацію питань порядку денного та ухвалених на підставі їхнього розгляду рішень. Окрім журналів, до збірника вміщено найважливіші закони, постанови, відозви, декларації, оповіщення, телеграми вищих державних органів влади. Опубліковані документи дають змогу сформулювати уявлення про політичний курс Другої УНР, її політику щодо національних меншин, боротьбу проти єврейських погромів тощо.

Як і попередні видання, збірник має ретельно підготовлені передмову, яку написав В. Верстюк, та науково-довідковий апарат: примітки з короткими біографічними довідками, інформацією про важливі події, організації та політичні партії, список скорочень, іменний та географічний покажчики, перелік документів. У додатках до першого тому вміщено повідомлення газети «Україна» про діяльність Директорії УНР, у т. ч. її етнонаціональну політику.

Значним науковим здобутком стало масштабне комплексне видання документів «Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали»²⁰⁰, яке вийшло з друку в п'яти томах, восьми кни-

тук (відп. ред.) та ін.; упоряд.: В. Верстюк (керівн.) та ін.; Ін-т іст. України НАН України; Центр. держ. архів вищ. органів влади і упр. України; Дослід. ін-т сучас. укр. історії (Філадельфія). – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – 687 с.; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали: у 2 т., 3 ч. Т. 2 / редкол.: В. Верстюк (відп. ред.) та ін.; упоряд.: В. Верстюк (керівн.) та ін.; Ін-т іст. України НАН України; Центр. держ. архів вищ. органів влади і упр. України; Дослід. ін-т сучас. укр. історії (Філадельфія). – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – 743 с.

²⁰⁰ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали: у 5 т. Т. 1: Листопадава 1918 р. національно-демократична революція. Проголошення ЗУНР / уклад.: О. Карпенко, К. Мицан; керівн. роботи і відп. ред. О. Карпенко. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. – 584 с.; Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали: у 5 т. Т. 2: Державотворчі й адміністративно-організаційні процеси / уклад.: О. Карпенко, К. Мицан; керівн. роботи і відп. ред. О. Карпенко. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2003. – 712 с.; Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали: у 5 т. Т. 3, кн. 1: Соціально-економічні відносини і визвольні змагання / уклад.: О. Карпенко, К. Мицан; керівн. роботи і відп. ред. О. Карпенко. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2005. – 644 с.; Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали: у 5 т. Т. 3, кн. 2: Суспільно-політичні процеси. Національно-культурне відродження / уклад.: О. Карпенко, К. Мицан; керівн. роботи і відп. ред. О. Карпенко. – Івано-Франківськ:

гах в Івано-Франківську під керівництвом професора О. Карпенка. У збірці документально відтворено історичні передумови, підготовку і перемогу Листопадової національно-демократичної революції та як її результат – утворення ЗУНР на українських землях колишньої Австро-Угорщини. У першій відозві від 5 листопада 1918 р. Українська Національна Рада (УНРада) як тимчасовий орган законодавчої влади ЗУНР наголосила, що в новій державі всі громадяни незалежно від походження будуть рівноправними (т. 1). Чимало документів присвячено державотворчим і адміністративно-організаційним процесам, які відбувалися в ЗУНР. Серед них закони про мови, про основи шкільництва, про вибори до сейму та інші, ухвалені для справедливого вирішення національного питання. Зокрема, під час виборів до сейму з 220 послів (депутатів) 60 мали вибиратися від національних меншин (т. 2). Вагомий масив джерел використано для відображення таких взаємопов'язаних між собою процесів, як соціально-економічні та суспільно-політичні відносини. Документи засвідчують, що УНРада прагнула до створення соціально справедливого суспільства, однак її декларації були знівельовані польською окупацією. Більших успіхів було досягнуто в національно-культурному відродженні, в т. ч. іноетнічного населення ЗУНР. Наприклад, одним із розпоряджень державного секретаря освіти і віросповідань станиславівським приватним гімназіям із польською та німецькою мовами викладання було надано право видавати вихованцям атестати про здобуття освіти (т. 3). Найбільше документів використано для висвітлення збройної боротьби за свободу і незалежність ЗУНР (т. 4) і особливо зовнішньої політики і міжнародного становища молодій державі (т. 5).

Завершальною частиною наукової тетралогії, присвяченої діяльності українських державних утворень періоду національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., мав би стати збірник «Рада Міністрів Української Держави (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали», підготовлений до друку науковцями Інституту історії України. Він скла-

Лілея-НВ, 2005. – 680 с.; Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 4 : Збройні сили у боротьбі за свободу, незалежність, соборність / уклад. : О. Карпенко, К. Мицан ; керівн. роботи і відп. ред. О. Карпенко. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2008. – 886 с.; Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 5, кн. 1 : Зовнішня політика і міжнародне становище. 1918–1919 рр. / уклад. : О. Карпенко, К. Мицан ; керівн. роботи і відп. ред. О. Карпенко. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2009. – 944 с.; Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 5, кн. 2 : Зовнішня політика і міжнародне становище. 1920–1921 рр. / уклад. : О. Карпенко, К. Мицан ; керівн. роботи і відп. ред. О. Карпенко. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2011. – 948 с.

дається з двох частин. До першої увійшли журнали засідань уряду Малої Ради Міністрів, які розкривають політику Гетьманату в економічній, соціальній, національно-культурній та міжнародній сферах. До другої частини увійшли гетьманські грамоти, урядові закони, розпорядження, накази, інструкції, інші нормативні документи. Цей збірник має завершити публікацію матеріалів вищих органів влади усіх українських державних утворень доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.²⁰¹ Однак видання збірника затримується.

Цінний матеріал для аналізу досліджуваної проблематики містять статистичні збірники та матеріали переписів населення²⁰². Вони відо-

²⁰¹ *Пиріг Р.* Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси / Р. Я. Пиріг ; НАН України ; Ін-т іст. України. – К. : Ін-т іст. України, 2011. – С. 53.

²⁰² Всероссийская промышленная и профессиональная перепись 1918 года: Предвар. сводка данных : свод. табл. по Сов. республике / авт. предисл. Н. Воробьев. – Москва, 1920. – [3], XXXII, 37 с. : табл.; Общій сводъ по Имперіи результатовъ разработки данныхъ первой всеобщей переписи населенія, произведенной 28 января 1897 года : в 2 т. / предисл. : Н. Тройницкій. – Санкт-Петербург, 1905; Первая всеобщая перепись населенія Россійской Имперіи 1897 г. Т. III : Бессарабская губернія / под ред. Н. А. Тройницкаго. – Санкт-Петербург : Изд. Центр. стат. ком. МВД, 1905. – 279 с.; Первая всеобщая перепись населенія Россійской Имперіи 1897 г. Т. VIII : Волынская губернія / под ред. Н. А. Тройницкаго. – Санкт-Петербург : Изд. Центр. стат. ком. МВД, 1904. – 309 с.; Первая всеобщая перепись населенія Россійской Имперіи 1897 г. Т. XIII : Екатеринославская губернія / под ред. Н. А. Тройницкаго. – Санкт-Петербург : Изд. Центр. стат. ком. МВД, 1904. – 234 с.; Первая всеобщая перепись населенія Россійской Имперіи 1897 г. Т. XVI : Киевская губернія / под ред. Н. А. Тройницкаго. – Санкт-Петербург : Изд. Центр. стат. ком. МВД, 1904. – 287 с.; Первая всеобщая перепись населенія Россійской Имперіи 1897 г. Т. XXXII : Подольская губернія / под ред. Н. А. Тройницкаго. – Санкт-Петербург : Изд. Центр. стат. ком. МВД, 1904. – 285 с.; Первая всеобщая перепись населенія Россійской Имперіи 1897 г. Т. XXXIII : Полтавская губернія / под ред. Н. А. Тройницкаго. – Санкт-Петербург : Изд. Центр. стат. ком. МВД, 1904. – 315 с.; Первая всеобщая перепись населенія Россійской Имперіи 1897 г. Т. XLI : Таврическая губернія / под ред. Н. А. Тройницкаго. – Санкт-Петербург : Изд. Центр. стат. ком. МВД, 1904. – 310 с.; Первая всеобщая перепись населенія Россійской Имперіи 1897 г. Т. XLVI : Харьковская губернія / под ред. Н. А. Тройницкаго. – Санкт-Петербург : Изд. Центр. стат. ком. МВД, 1904. – 297 с.; Первая всеобщая перепись населенія Россійской Имперіи 1897 г. Т. XLVII : Херсонская губернія / под ред. Н. А. Тройницкаго. – Санкт-Петербург : Изд. Центр. стат. ком. МВД, 1904. – 319 с.; Первая всеобщая перепись населенія Россійской Имперіи 1897 г. Т. XLVII : Городъ Одесса / под ред. Н. А. Тройницкаго. – Санкт-Петербург : Изд. Центр. стат. ком. МВД, 1903. – 167 с.; Первая всеобщая перепись населенія Россійской Имперіи 1897 г. Т. XLVIII : Черниговская губернія / под ред. Н. А. Тройницкаго. – Санкт-Петербург : Изд. Центр. стат. ком. МВД, 1905. – 341 с.; Распределение населенія по главнейшимъ сословіямъ, вероисповеданіямъ, родному языку и по некоторымъ занятіямъ: краткія общія сведенія по Имперіи / предисл. : Н. Тройницкій. – Санкт-Петербург : Паровая типо-литография Н. Л. Ныркіна, 1905. – 43 с., [1] л. карт.; 37 см. – (Первая всеобщая перепись населенія Россійской имперіи, 1897 год /

бражають демографічну ситуацію, особливості розселення етнічних груп, їхнє господарське життя, освітній рівень тощо.

Окрему групу джерел становлять матеріали періодичних видань. Особливо це стосується тих часописів, котрі були пресовими органами різних державних структур і відповідно мали більше можливостей для відображення офіційної точки зору на різні аспекти політики влади, в т. ч. її етнонаціональної складової. Так, на першому етапі революції матеріали про засідання Центральної Ради і Генерального Секретаріату, хроніку їхньої діяльності, нормативно-розпорядчі документи тощо подавали «Вісти з української Центральної Ради», «Вістник Генерального Секретаріату України» (пізніше – «Вістник Ради Народних Міністрів УНР»), «Вістник Генерального Секретаріату військових справ УНР», «Бюлетень Народного міністерства великоруських справ» («Бюлетень Народного міністерства по великоруським делам») тощо. Офіційними виданнями Гетьманату були «Державний вістник», «Вісті закордонної преси», «Вісті краюї преси», «Слово» (орган Міністерства віросповідань), «Армія» (газета близька до Міністерства військових справ) та ін. За Директорії організацією телеграфно-інформаційних служб і виданням періодики займалося Міністерство преси і пропаганди. Важливим аспектом діяльності міністерства та його видань стала антипогромницька інформаційно-пропагандистська акція, для чого проводилися спільні наради з представниками єврейських політичних партій та громадських організацій у справі пошуку компромісу та виходу зі складної ситуації. Саме для подолання цієї кризи міністерство надрукувало низку відозв, летючок та статей, які розсилало до військових частин, розповсюджувало в містах, надсилало до редакцій періодичних видань – як урядових, так і загальнополітичних²⁰³. Упродовж 1919–1920 рр. в УНР виходили «Вістник УНР», «Вістник державних законів для всіх земель УНР», «Український тижневик», «Останні новини Українського телеграфного агентства», «Вістник Народного міністерства внутрішніх справ УНР», «Вістник Міністерства ісповідань УНР», низка інформаційних видань. Серед офіційних друківаних органів ЗУНР варто назвати «Вістник законів, розпорядків та обіжників, проголошених Державним Секретаріатом ЗУНР», «Републіка», «Стрі-

под ред. Н. А. Тройницкого); Статистический ежегодник России. 1916 г. (Годъ тринадцатый). Вып. 1. – Москва–Петроград : Изд. Центр. статист. комитета, 1918. – 121 с.; Чорний С. Національний склад населення України в ХХ сторіччі...

²⁰³ Богуславський О. В. Інформаційно-пресова діяльність Центральної Ради та українських урядів 1917–1920 рр. / О. В. Богуславський. – Запоріжжя : ГУ «ЗІДМУ», 2003. – С. 132.

лець» (орган Української галицької армії), «Вістник Державного Секретаріату освіти і віросповідань» та ін.

Друковані видання мали також місцеві органи влади. Серед них: «Відомості одеського градоначальства» («Ведомости одесского градоначальства»), «Відомості Харківщини» («Ведомости Харьковщины»), «Вістник Волинського губерніяльного Комісара Генерального Секретаріату УНР», «Вістник Комісаріату УНР Херсонщини», «Вістник Холмського губерніяльного староства», «Голос Поділля», «Наддністрянський Голос», «Поділля. Вістник Подільського губерньського Комісаріату», «Покутський Вістник», «Станиславівський Голос», «Стрийський Вістник», «Український Голос» тощо.

Численною була й партійна преса. Так, Українська партія соціалістів-революціонерів видавала газету «Боротьба», Українська соціал-демократична робітничка партія – «Робітничу газету», Українська партія соціалістів-федералістів – «Нову Раду». Чимало важливої інформації, зокрема про ставлення до української влади, містили друковані органи політичних партій національних меншин: «Національна газета» («Gazeta Narodowa» («Газета народова»); орган Польської демократичної централі), «Вперед», «Робітничка газета» («Вперед», «Рабочая газета»; органи російських меншовиків), «Голос Бунду» («Голос Бунда»; орган Бунду), «Справа народу» («Дело народа»; орган російських есерів), «Єврейська робітничка хроніка» («Еврейская рабочая хроника»; орган Єврейської соціал-демократичної робітничої партії «Поалей Ціон»), «Киянин» («Кієвлянин»; орган російських шовіністів), «Промова» («Речь»; орган Конституційно-демократичної партії) та ін.

Таким чином, поєднання архівних матеріалів, значна частина яких не була в науковому обігу, та опублікованих документів з іншими матеріалами значно розширили джерельну базу монографії. Це дало змогу уникнути однобічного висвітлення й оцінки подій, явищ та фактів, глибше зрозуміти природу етнополітики української влади доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., розкрити її суть, форми і методи, а також зробити відповідні висновки.

РОЗДІЛ II

ІОНАЦІОНАЛЬНЕ ПОЛЕ УКРАЇНИ

НАПЕРЕДОДНІ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ

2.1. Етнодемографічна специфіка розвитку

Населення України з найдавніших часів відзначається багатоетнічним складом. Поруч з українцями тут мешкають і представники інших національностей, які різняться походженням, мовою, культурою, традиціями, звичаями, конфесійною належністю, рівнем політичного розвитку, ступенем етнічної самоорганізації тощо. Їхня частка в складі населення України, як і їхня чисельність ніколи не були стабільними.

Заселення українських земель представниками національних меншин було зумовлене різними причинами. Насамперед це сприятливе геополітичне становище, зокрема, розташування для забезпечення міжнародних торговельних зв'язків, наявність родючих земель, що приваблювали іноземних селян-землеробів, тривале перебування України в складі інших держав, політика урядів, спрямована на заселення її території іноземцями. На кількісному складі і розміщенні іноетнічного населення, його гетерогенності та дисперсності суттєво позначилися міграційні процеси²⁰⁴, які особливо посилювалися в ХІХ – на початку ХХ ст.

У той період землі України (в її нинішніх кордонах), зберігаючи природно-географічну цілісність, залишалися в адміністративному, етнополітичному та культурно-духовному відношеннях розшматованими між двома імперіями. Основна їхня частина – 618 000 км², або близько 80% (Лівобережжя, весь Південь і Крим, Слобожанщина і Правобережжя, у т. ч. східна Волинь) – перебувала у складі централізованої Російської монархії, решта (Східна Галичина, частина Західної Волині, Північна Буковина та Закарпаття)²⁰⁵ – у складі Австро-Угорщини.

Значну увагу правлячі династії обох імперій приділяли колонізаційній політиці на захоплених ними територіях. Так, щоб утвердити на українських землях свою владу вони поширювали тут імперські закони

²⁰⁴ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 15.

²⁰⁵ *Ігнатова Л.* Національне питання в програмах українських політичних партій Наддніпрянщини на початку ХХ ст. / Л. Ігнатова, Ш. Рамазанов // Університет. – 2008. – № 6. – С. 23; *Калакура О. Я.* Поляки в етнополітичних процесах... – С. 99, 101.

й порядки, спроваджували сюди представників пануючих націй, переселяли іммігрантів з інших країн. Для метрополій результат масових переміщень інонаціонального населення в Україну полягав у тому, що вони, по-перше, в особі переселенців отримували опору для подальшого зміцнення своєї присутності, по-друге, посилювали власні позиції на міжнародній арені, зокрема в тих країнах, звідки походили іммігранти, по-третє, переміщене населення ставало значним ресурсом для якнайшвидшого господарського освоєння нових територій, по-четверте, іноземні колоністи подавали місцевим мешканцям приклад іншого побуту й іншої більш ефективної системи господарювання²⁰⁶.

Порівнюючи колонізаційні зусилля Романових і Габсбургів на українських землях, перевагу слід віддати першим, які зосередили в своїх руках значно більшу територію. Російська імперія вже в другій половині XVIII ст., значно розширивши свої кордони у західному й південному напрямках, зокрема приєднавши Північне Причорномор'я, обрала своєрідну політику закріплення відносно добре освоєних величезних просторів. Прагнучи остаточно ліквідувати українську автономію, позбутися волелюбних корінних мешканців та мати вдячних і покірних вірнопідданих, царат проводив насильницьке переселення народів, яке межувало з геноцидом. Унаслідок цього, запорозьке козацтво опинилося за Дунаєм, кримські греки й вірмени – на північних берегах Азовського моря і Дону, а ногайці та десятки тисяч татар втекли у турецькі володіння²⁰⁷. Спустілий край, як і приєднані величезні степові простори, необхідно було освоювати, оживляти осілою землеробською працею. Однак Росія була не в змозі освоїти нові землі своїми силами. Цьому заважало насамперед кріпосне право, яке позбавляло більшу частину селян можливості вільно переселятися на нові території²⁰⁸. Було вирішено запросити колоністів із-за кордону.

Правову основу іноземної колонізації започаткували спеціальні маніфести російської імператриці Єкатеріни II у 1762, 1763 та 1764 р., які заохочували переселення досвідчених селян-хліборобів із Німеччини, Голландії, інших європейських країн у деякі південні й південно-східні місцевості Російської імперії. Переселенцям гарантувалися свобода ре-

²⁰⁶ *Свтушенко О.* Внесок німецьких колоній у розвиток сільського господарства півдня України в другій половині XIX століття / О. Свтушенко, М. Іванов // Німецькі поселенці в Україні... – С. 249.

²⁰⁷ *Тимофієнко В.* Церкви німецьких колоністів у Південній Україні / В. Тимофієнко // Німецькі поселенці в Україні... – С. 390.

²⁰⁸ *Плеская-Зебольд З.* Немецкие колонисты на Одесчине / З. Плеская-Зебольд // Німецькі поселенці в Україні... – С. 215–216.

лігії та звичаїв, самоврядування, звільнення від рекрутчини, виконання повинностей та сплати податків на визначений термін, надання достатньої кількості земель, асигнування з державної скарбниці для початку господарювання²⁰⁹ тощо.

Якщо перших колоністів не обмежували майновим цензом, то поява пізніше додатка до Маніфесту 22 липня 1763 р. дозволяла переселення лише заможним землеробам і ремісникам, котрі мали родини. З 1819 р. прикликання іноземців припинилося; подальші переселення здійснювалися за спеціальним дозволом²¹⁰. Це відповідно різко зменшило вплив колоністів до Російської імперії.

Типовими причинами, які спонукали переселенців покинути століттями обжиті землі, були такі: численні війни, які призводили до погіршення становища населення; відсутність вільних земель на батьківщині чи власних колоній у неї в нововідкритих частинах світу, куди могли переселитися бажаючі; релігійні утиски в Західній Європі окремих протестантських течій²¹¹, зокрема менонітів*, та ін.

Упродовж XVIII – на початку XIX ст. на українських землях постала низка військових поселень іммігрантів із країн, які потерпали від турецької агресії. Статус військового поселенця отримували іноземці, які оселялись у південних регіонах Російської імперії за умови військової служби. Вони належали до селянського стану, але мали деякі пільги. Таким чином уряд Російської імперії вирішував важливе стратегічне завдання: створення міцних укріплених районів, які могли захистити південні рубежі імперії від несподіваних нападів і стати надійним плацдармом, а за необхідності – тилом для подальшого просування на південь. Другим урядовим завданням, підпорядкованим першому, було господарське освоєння родючих південноукраїнських земель. Для цього в регіоні сформували військові округи Новосербія, Слов'яносербія,

²⁰⁹ Панчук М. Національна німецька меншина в Україні у 1920–30-х роках / М. Панчук, О. Ковальчук, Б. Чирко // Німецькі поселенці в Україні... – С. 320; Козирева М. Адміністративно-територіальні перетворення німецьких районів півдня України в 20–30 рр. XX століття / М. Козирева // Німецькі поселенці в Україні... – С. 324.

²¹⁰ Козирева М. Адміністративно-територіальні перетворення німецьких районів півдня України... – С. 324, 325.

²¹¹ Задерейчук І. П. Німецька колонізація українських земель... – С. 30, 31, 32; Козирева М. Адміністративно-територіальні перетворення німецьких районів півдня України... – С. 324.

* Меноніти – протестантська секта, яка в першій половині XVI ст. об'єднала поміркованих анабаптистів (виступали за повернення до засад первісного християнства) у Нідерландах, Швейцарії та Німеччині.

Бузьке козацьке військо та інші, землі яких заселяли військовими переселенцями, здебільшого болгарськими і молдавськими іммігрантами²¹².

На 80-ті рр. XVIII ст. припадає початок іноземної землеробської колонізації Півдня України, головними регіонами якої стали землі Катеринославської, Херсонської й Таврійської губерній. З того часу, як зазначають дослідники²¹³, вже не окремі групи людей, а великі організовані громади німців, голландців, шведів, болгар, греків, представників інших етносів почали переселятися в досі малозаселені й економічно відсталі степи, щоб вільною працею перетворювати їх на культурні землеробські райони.

Так само, як Росія, в іммігрантах була зацікавлена й Австрійська (з 1867 р. – Австро-Угорська) імперія, що також не могла самотужки дати ради зі захопленими в другій половині XVIII ст. територіями. Тому переселенська політика, яка раніше в західноукраїнському регіоні була результатом пошуку пристанища екстериторіальних євреїв, трудової еміграції німців²¹⁴ чи власної ініціативи великих землевласників, із приєднанням Галичини, Буковини та Закарпаття до Австрійської імперії набула системного характеру та здійснювалася на державному рівні. Проаналізувавши стан промисловості та сільського господарства краю, цісарська влада з метою поліпшення економічної ситуації вирішила заселити регіон вихідцями з європейських держав, насамперед із німецьких земель. Для цього було розроблено відповідні державну програму та законодавчу базу, які серед інших можливостей, гарантували переселенцям отримання наділу землі, забезпечення свободи віросповідання, звільнення від військової служби, значні економічні пільги²¹⁵. На відміну від чітко вираженої сільськогосподарської спрямованості російської переселенської політики в Україні, її австрійський аналог мав промисловий характер.

²¹² *Петков С. В.* Переселенські національні меншини на українських землях у складі Російської імперії в XVIII – на початку XX ст. (історико-правове дослідження) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / С. В. Петков. – Харків, 1999. – С. 8.

²¹³ *Берестень О. Є.* Суспільно-політична та культурно-просвітницька діяльність німецьких і менонітських колоністів... – С. 1; *Петков С. В.* Переселенські національні меншини на українських землях... – С. 6.

²¹⁴ *Монолатій І.* Західноукраїнська етнополітична сфера: суб'єкти і тенденції імперського простору / І. С. Монолатій // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. – 2008. – Вип. 37. – С. 75.

²¹⁵ *Задерейчук І. П.* Німецька колонізація українських земель... – С. 33, 34, 37; *Р. М.* Німці на Україні... – С. 1772.

Безпосереднім наслідком колонізаційної політики імперій, у складі яких перебували українські землі, стало зростання поліетнічності тих регіонів, на котрі вона була спрямована. Зокрема, це стосується Західної України, яка стала однією з найбільших поліетнічних територій у Європі кінця XIX – початку XX ст.²¹⁶ Значним був відсоток нацменшинного населення і в Наддніпрянщині, де він у понад чотири рази перевищував відповідний показник сусідніх російських губерній²¹⁷. Такі обставини загострювали національні відносини в Україні, що особливо виявилось в період українських визвольних змагань початку XX ст.

Важливою проблемою сьгоднішніх наукових досліджень є необхідність точного визначення чисельності, складу та суспільного становища національних меншин як загалом в Україні, так і в окремих її регіонах. Зокрема, в Західній Україні можливості такого аналізу істотно обмежені особливостями австрійської статистики і насамперед встановленням національної належності не за рідною, а за розмовною (товариською) мовою особи. Крім того, у мовній (національній) статистиці зовсім не брали до уваги мову євреїв і всіх їх записували до інших національностей. Таким чином фальсифікували етнічну структуру населення, а відповідно занижували питому вагу українців на користь панівних меншин.

Так, за офіційними даними переписів, німецькомовне населення у 1900 р. становило в Східній Галичині 175,5 тис. осіб (3,7% населення краю), на Буковині – 65 тис. (8,1%), Закарпатті – 52 тис. (9,8%), тобто разом близько 292,5 тис. осіб. Однак реально, як це підтверджують дані віросповідної статистики, більшість «німецькомовного» населення становили євреї, зокрема, у Східній Галичині – дві третини, на Закарпатті – 85,6%. Власне німців було до 100 тис., із них 60,8 тис. – у Східній Галичині, 29,3 тис. – на Північній Буковині, решта – на Закарпатті. З огляду на це більшість дослідників вважає, що ефективніше визначати етнічну належність мешканців Східної Галичини і Закарпаття за їхнім віросповіданням. У цьому разі греко-католики ідентифікуються з українцями, юдеї – з євреями, римо-католики в Галичині – з поляками. Для Буковини єдино можливим залишається використання мовної статистики, оскільки і українці, і румуни на цій території були православними²¹⁸. Стосовно ж підросійської України необхідно поєднувати і віро-

²¹⁶ *Монолатій І.* Західноукраїнська етнополітична сфера: суб'єкти і тенденції імперського простору... – С. 74; *Дністрянський М. С.* Етнополітична географія України... – С. 93–94.

²¹⁷ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект... – С. 11.

²¹⁸ Там само. – С. 43, 49.

сповідний, і мовний принципи, оскільки, наприклад, євреїв легше ідентифікувати за юдейським віросповіданням, а німців чи поляків – за мовою.

Для уявлення про кількісні характеристики етнічного складу населення України на початок Української революції варто звернутися до статистичних даних того періоду. Насамперед ідеться про перший загальний перепис населення Російської імперії 1897 р. та переписи 1900 і 1910 р. в Австро-Угорщині – тих держав, до складу яких належали українські землі. Слушною є думка професора В. Кубійовича, головного редактора «Енциклопедії українознавства», про те, що тодішня статистика має чимало хиб, але інших даних не існує²¹⁹, і саме вони залишаються відповідною точкою для сьогоденних досліджень.

На початку ХХ ст. все населення України складалося з понад 20 етнічних груп, розселених переважно компактно²²⁰. Відповідно до даних М. Шаповала, які, як зауважив професор В. Солдатенко, досі ніхто не спростував²²¹, на етнічних українських землях Правобережної України (Волинь, Поділля, Київщина та українські частини Мінської і Гродненської губерній, Холмщини, Бессарабії), Лівобережної України (Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина й українські частини Курщини, Вороніжчини, Донщини), Степової України (Таврія, Катеринославщина, Херсонщина та українські частини Кубані й Ставропілля), Західної України (до Першої світової війни – Галичина, Буковина і Підкарпаття), що охоплювали територію 739 161 км², у той час проживало 46 012 000 осіб. Серед них: 32 662 000 українців (71% від усього населення), 5 376 800 росіян (11,7%), 3 795 760 євреїв (8,2%), 2 079 500 поляків (4,5%), 871 270 німців (1,9%), 435 540 волохів (0,9%), 104 780 греків (0,2%), 39 400 вірмен (0,1%)²²². Трохи більше, ніж 1%, становили представники інших національностей.

Отже, найчисленнішою національною меншиною в Україні були росіяни. Їхні найбільші етнічні масиви на сучасній території України виникли приблизно в XV–XVII ст. у Слобідській Україні, де «службово-ратні люди» отримували приміські слободи. Низку поселень заснували донські козаки, а також вихідці з південних губерній Московії. Донське козацтво відіграло помітну роль у заселенні східної Слобожанщини і в пізніший період – на початку XVIII ст. Тоді там були

²¹⁹ Енциклопедія українознавства. Загальна частина : у 3 т. Т. 1... – С. 156.

²²⁰ Кіссе А. І. Міжетнічна взаємодія в Україні... – С. 106.

²²¹ Солдатенко В. Українська революція і етнонаціональні відносини... – С. 4.

²²² Шаповал М. Велика революція... – С. 6–7.

утворені відомі Чугуївські військові поселення переважно з росіян²²³. Перебування Чернігово-Сіверщини в складі Московської держави у XVI – на початку XVII ст. сприяло появі на цій території російських поміщиків та іншої московської людності²²⁴.

З другої половини XVII ст., як зазначають дослідники, помітно стала зростати міграція росіян передусім на Лівобережжя, в Причорномор'я і Крим, що було зумовлено двома чинниками: збільшенням військових залог після Березневих статей 1654 р. і стихійною втечею старовірів (старообрядців)²²⁵, які шукали порятунку від релігійних переслідувань на батьківщині. Незважаючи на протести української знаті та гетьманського уряду, російські урядовці не тільки не перешкоджали старовірам-утікачам, а, навпаки, легалізували їхнє становище в Україні, передаючи у володіння землі, які вони колись одержали й заселили з дозволу панства та місцевої адміністрації²²⁶. Як наслідок, якщо у 1678 р. у південному регіоні зафіксовано 27 тис. росіян (6,7% населення краю), то в 1719 р. – 72 тис. На Лівобережжі в той період налічувалося 40 тис. росіян²²⁷.

Після зруйнування Запорозької Січі і ліквідації Гетьманщини російська експансія набула характеру належно спланованої довготривалої політики, що продовжувалася протягом двох століть²²⁸. З останньої чверті XVIII ст. значні російські поселення з'явилися в Новоросії, Бессарабії і на Буковині, причому були характерними як урядова, поміщицька колонізація, так і стихійне заселення²²⁹, в т. ч. різного роду втікачами: кріпаками, військовими дезертирами тощо.

Чисельність росіян на українських землях у XVIII ст. невідома. Однак фрагментарні дані засвідчують, що вона була невеликою. Найбільше їх налічувалося в т. зв. Новоросії: у 1763–1764 рр. на території майбутньої Херсонської губ., на Єлисаветградщині, проживало 4 273 росіян і 20 505 українців, у 1782 р. – відповідно 5 851 і 57 302, на Бахмутщині в 1763–1764 рр. – 3 891 і 12 177, у 1782 р. – 12 837 і 57 302 осіб²³⁰ росіян і українців.

Після приєднання Правобережжя до Російської імперії росіяни появились і в цій частині України; упродовж XIX – початку XX ст. їх кіль-

²²³ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект... – С. 12.

²²⁴ *Кравців Б.* Росіяни на Україні [У 14 до пол. 17 в.]... – С. 2612.

²²⁵ *Рафальський О. О.* Національні меншини України... – С. 65; *Кравців Б.* Росіяни на Україні [Від пол. 17 до кін. 18 в.]... – С. 2613.

²²⁶ *Кравців Б.* Росіяни на Україні [Від пол. 17 до кін. 18 в.]... – С. 2613.

²²⁷ *Міронова І. С.* Національні меншини України... – С. 156.

²²⁸ *Рафальський О. О.* Національні меншини України... – С. 65.

²²⁹ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект... – С. 12.

²³⁰ *Кравців Б.* Росіяни на Україні [Від пол. 17 до кін. 18 в.]... – С. 2613–2614.

кість щораз зростала, хоча перші з них побутували тут значно раніше. Зокрема, на території Волині перші росіяни з'явилися у XVI ст. Це були князь А. Курбській зі свитою, що втекли від московського царя Івана Грозного й оселилися в районі Ковеля. Вони йшли на службу до литовських князів, які наділювали їх маєтками. В Острозі певний час працював відомий друкар І. Федорович (Федоров), змушений покинути Московщину через переслідування духовенства та переписувачів книг. За царювання Алексея Михайловича у зв'язку з церковною реформою у Росії зростає посилюється релігійна еміграція. У цей період на Волинь переселилася група російських безпоповців («пилипонів», як їх називало місцеве населення). Вони заснували с. Пилипи біля м. П'ятки Житомирського пов., а далі розселились у с. Железняки і м. Житомир²³¹. Загалом у 1795 р. кількість російського населення на Правобережжі становила 4 тис. осіб²³². Ще більше росіян мігрувало в Правобережну Україну після невдалих польських повстань 1830–1831 та 1863–1864 рр. Царський уряд прийняв низку законів, що обмежували польське землеволодіння і створювали сприятливі умови для набуття землі росіянами. Останні також отримали частину земель, конфіскованих російським урядом у польських поміщиків.

Упродовж першої половини XIX ст. чисельність росіян в Україні зросла більш ніж на 1 млн. осіб і досягла в 1858 р. 1 млн. 407 тис. осіб. Порівняно з 1794 р. їхня частка на Півдні збільшилася з 19,07 до 21,6% населення краю (1 млн. 63 тис. осіб), на Лівобережжі – з 5,22 до 6,1% (301 тис.), на Правобережжі – з 0,11 до 0,6% (33 тис.)²³³.

Особливо інтенсивно зростала чисельність російського населення у зв'язку зі зародженням капіталістичних відносин, які сприяли розвитку промисловості і транспорту, спорудженню металургійних підприємств, вугільних шахт, залізниць тощо. Регіоном швидкого й активного промислового розвитку, куди мігрували переважно росіяни з Центрально-промислового та інших районів Росії, став Донбас. У 1890–1930 рр. сюди переселилося приблизно 2 млн. осіб, здебільшого росіян, що оселилися по містах і промислових центрах. Це згодом привело до змен-

²³¹ Панишко С. Д. Историчне краєзнавство / С. Д. Панишко // Наукові записки з проблем волинезнавства : зб. наук. ст. та матеріалів, присвяч. 45-річчю від дня народж. С. Д. Панишка. Вип. I / упоряд. О. Є. Златогорський. – Луцьк, 2008. – С. 62; Кравців Б. Росіяни на Україні [У 14 до пол. 17 в.]... – С. 2612.

²³² Міронова І. С. Національні меншини України... – С. 156.

²³³ Див.: Кіссе А. І. Міжнетічна взаємодія в Україні... – С. 101; Міронова І. С. Національні меншини України... – С. 156.

шення національного представництва українців Донбасу²³⁴. Згідно з Всеросійським переписом населення 1897 р., населення Донбасу (Донецька і Луганська обл.) становило 687,3 тис., у т. ч. 55,2% українців та 26,2% росіян²³⁵. Загалом у підросійській Україні в той час нараховувалося 2 млн. 473 тис. (10,4%) росіян, на території в сучасних межах – від 2,5 (8,8%)²³⁶ до 2,8 млн. (10,5%)²³⁷. Більшість із них проживала у містах Півдня та Слобожанщини.

Частину російських переселенців в Україні становили старовіри, які опинилися у районах Прутсько-Дністровського межиріччя і Хотинського пов. Північної Буковини, а також у Бессарабії, де наприкінці ХІХ ст. їх нараховувалося 30 тис. осіб²³⁸. На теренах Північної Буковини в той самий період проживало до 3 тис. (0,7%) старовірів²³⁹. За правовими нормами Австро-Угорщини, вони вільно сповідували віру, засновували окремі села і вели господарство²⁴⁰, користуючись тими правами, що мали інші етнічні групи.

За станом на 1916 р. в українських губерніях Російської імперії зі загальної кількості населення, яка дорівнювала 35 470 тис. осіб, росіяни становили близько 3,5 млн. (9,9%)²⁴¹. На західноукраїнських землях чисельність російського населення була незначною.

Початок присутності євреїв на українських теренах сягає дохристиянських часів, коли вони прибули до Криму та на Східне узбережжя Чорного моря. З Криму і Кавказу єврейство розселялося пізніше в долинах р. Волги і Дону, де в VII–X ст. існувала Хозарська держава, заснована тюркськими племенами. Після перемоги Великого князя київського Святослава в 964 р. над хозарами, їхня держава незабаром перестала існувати, і єврейське населення розійшлося по Криму, Кавказу, а частина потрапила до Русі-України. Найбільше євреїв проживало в м. Києві, де навіть була окрема ділянка «Жидове»²⁴². Наприкінці

²³⁴ Кубійович В. Переселення на центральних і східних землях... – С. 148–149.

²³⁵ Лаврів П. Національна свідомість робітництва на Донеччині / П. Лаврів // Сучасність. – 1992. – № 6. – С. 104.

²³⁶ Чорний С. Національний склад населення України... – С. 36, 49.

²³⁷ Кравців Б. Росіяни на Україні [У 19 в. і на поч. 20 в. до 1917] / Б. Кравців, В. Кубійович... – С. 2614.

²³⁸ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 12.

²³⁹ Чорний С. Національний склад населення України... – С. 49; Кравців Б. Росіяни на Україні [У 19 в. і на поч. 20 в. до 1917]... – С. 2614.

²⁴⁰ Рафальський О. О. Національні меншини України... – С. 65.

²⁴¹ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 11.

²⁴² Р. М. Жиди... – С. 670.

XIII ст. значна єврейська колонія вже існувала у м. Володимирі²⁴³ на Волині.

Занепад княжої держави на українських землях та захоплення їх агресивними сусідами збіглися за часом із переслідуванням євреїв на Заході*. В XIII–XV ст. їх виганяли з майже всіх західноєвропейських країн²⁴⁴. Причини полягали як у релігійній нетерпимості католицької церкви²⁴⁵, так і в прагненні молодого місцевої буржуазії, яка вела боротьбу за своє утвердження, позбутися єврейських конкурентів²⁴⁶. Останні змушені були втікати до Східної Європи, переважно у Польщу²⁴⁷, а звідти – в Україну²⁴⁸. Наприкінці XVI ст. у Польщі проживало 75 тис. євреїв, у Великому князівстві Литовському – 27 тис.; понад 1/3** з них мешкали на українських землях²⁴⁹. До середини XVII ст. кількість українських євреїв, за даними Ш. Еттінгера, зросла до 51 тис. осіб. До середини 1760-х рр. вона дорівнювала понад 280 тис. осіб²⁵⁰. Більшість серед переселенців становили т. зв. ашкеназі (від давньоєврейської назви Німеччини – Ашкеназ), тобто європейські євреї, які розмовляли на їдиш²⁵¹ – одному з діалектів германської групи індоєвропейської мовної сім'ї.

Після загарбання Росією більшості українських земель останні опинилися в складі т. зв. смуги осілості (1791–1917 рр.) – території компактного проживання євреїв у Російській імперії, визначеній царським

²⁴³ Панишко С. Д. Історичне краєзнавство... – С. 64.

* У Західній Європі від терору владних режимів Німеччини, Англії, Франції, церковної інквізиції та погромів зі сторони місцевого населення до 1500 р. загинуло близько 380 тис. євреїв, що становило до 40% їхньої загальної чисельності у світі. У середньовічній Європі виникли і перші єврейські гетто. Тому зі Західної Європи євреї масово втікали до східнослов'янських земель, де «на два століття здобули надійний прихисток та добробут» [Веденєєв Д. Вбити й зганьбити. Загибель Симона Петлюри...].

²⁴⁴ Кожинів В. В. «Черносотенцы» и Революция (загадочные страницы истории) [Електронний ресурс] / В. В. Кожинів. – Москва, 1998. – Режим доступу : http://rus-sky.org/history/library/kozhinov.htm#_Точ461113360.

²⁴⁵ Великий І. Історична генеза галицького єврейства [Електронний ресурс] / І. Великий // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 2007. – Ч. 48. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n48texts/velykyj1.htm>.

²⁴⁶ Шестопал М. Євреї на Україні... – С. 40.

²⁴⁷ Кожинів В. В. «Черносотенцы» и Революция...

²⁴⁸ Шестопал М. Євреї на Україні... – С. 40.

** В «Електронній єврейській енциклопедії» подано дещо менші дані – 12 тис. [Україна. Євреї на території України до кінця 18 в. [Електронний ресурс] // Электронная еврейская энциклопедия. – Режим доступу : <http://www.eleven.co.il/article/15408>].

²⁴⁹ Р. М. Жиди... – С. 670.

²⁵⁰ Україна. Євреї на території України до кінця 18 в. ...

²⁵¹ Кабузан В. Євреї на Україні, в СРСР і світі... – С. 59.

урядом для запобігання проникнення їх у великоруські губернії і захисту російського підприємництва від єврейської конкуренції. З 9 українських губерній до неї увійшли 8: Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Таврійська, Херсонська, Чернігівська²⁵². Загалом, згідно з підрахунками англійського історика Л. Вульфа, в смузі осілості, що охоплювала 1/23 частину імперії, було зосереджено близько 95% євреїв. Причому більшість їх перебувала в містах і штетлях – невеликих містах (містечках) із переважно єврейським населенням, котрі займали всього 1/2000 території²⁵³.

Наприкінці XVIII ст. посилилась єврейська колонізація Півдня і Причорномор'я України. З другої половини XIX ст. єврейський елемент став домінуючим у низці південних міст і містечок, насамперед в Одесі²⁵⁴, де, згідно з переписом 1897 р., майже третина міського населення вважала рідною мовою їдиш і більш ніж третина сповідувала юдаїзм²⁵⁵. За чисельністю єврейської общини це місто перебувало на 3-му місці в світі, після Нью-Йорка і Варшави²⁵⁶. Після внесення деяких змін у законодавство в 1849 р.²⁵⁷ євреї розселилися у південно-східній частині України.

Упродовж XIX ст. чисельність єврейства істотно зросла. Якщо населення Європи за сторіччя подвоїлося – з близько 200 млн. у 1800 р. до понад 400 млн. у 1900 р., то єврейський приріст був п'ятикратним – відповідно близько 2 та 9 млн. осіб²⁵⁸. Подібними означені пропорції були й у Російській імперії, де впродовж 1820–1880 рр. загальна кількість населення збільшилася на 87%, а єврейська частка – на 150%. Значно швидше цей процес розгортався на Правобережжі, де єврейське населення з 1844 до 1913 р. збільшилося на 844%, тоді як загальноімперський приріст становив лише 265%²⁵⁹. На Волині упродовж 1897–1913 рр. чисельність євреїв зросла на 72%, досягнувши 548 тис. осіб²⁶⁰.

²⁵² Гессень Ю. И. Евреи въ Россіи. Очерки общественной, правовой и экономической жизни русских евреевъ / Ю. И. Гессень. – Санкт-Петербургъ, 1906. – С. 355; Малий словник історії України / В. Смолій (відп. ред.) та ін. – К. : Либідь, 1997. – С. 369.

²⁵³ Джонсон П. Популярная история евреев... – С. 410–411.

²⁵⁴ Рафальський О. О. Національні меншини України... – С. 70.

²⁵⁵ Первая всеобщая перепись населения Российской Имперіи 1897 г. Т. XLVII : Городъ Одесса... – С. VI, VII.

²⁵⁶ Кульчицький С. В. Антисемітизм в Україні... – С. 96.

²⁵⁷ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект... – С. 13.

²⁵⁸ Барнави Э. Евреи и XX век... – С. 11.

²⁵⁹ Субтельний О. Україна: історія... – С. 245.

²⁶⁰ Панишко С. Д. Історичне краєзнавство... – С. 64.

Такі високі темпи приросту населення дослідники пояснюють низкою взаємопов'язаних причин: високою народжуваністю, зумовленою юдейською релігією, за якою освячувалися багатодітні родини, та відносно низькою смертністю завдяки самодопомозі єврейської громади, наявності своїх лікарів й дотриманню гігієнічних норм; швидким зростанням міст; як правило, вищим рівнем освіти, ніж у неєврейської частини населення, що здебільшого вела сільський спосіб життя; меншим потерпанням від голоду, воєн та епідемій²⁶¹ тощо.

Із 5,2 млн. євреїв імперії кінця XIX ст. понад 2 млн. мешкали в Україні. При цьому якщо в імперії вони становили 4% населення, то в Україні – 8, а на Правобережжі – 12,6%²⁶². Відповідно до Всеросійського перепису населення 1897 р., в підросійській Україні проживало понад 1 942 тис. євреїв (8,17%)²⁶³. Дещо інші дані за означений період подає «Енциклопедія українознавства»: 2 245 тис. євреїв, або 7,4%²⁶⁴ щодо населення краю загалом.

Значно зросла в чисельності єврейська національна меншина й на західноукраїнських землях у складі Австро-Угорщини, де вона за кількісними показниками стала другою після поляків. Появившись на території краю в середині XIII ст., єврейське населення вже в період Речі Посполитої встигло практично монополізувати її торгівлю, зосередити в своїх руках великі капітали. За станом на 1772 р. євреї становили 7% населення Східної Галичини, до середини XIX ст. їхня частка постійно збільшувалась, а потім стабілізувалася на рівні 12–13%²⁶⁵. На Північній Буковині основна маса єврейського населення з'явилась вже після окупації краю Австрією. За півстоліття, з 1857 до 1910 р., його кількість зросла там утричі²⁶⁶. За офіційними даними перепису населення 1900 р., у Західній Україні нараховувалося понад 681 тис. євреїв. Основна маса їх проживала в Східній Галичині – 539,4 тис., або 13,1% від населення краю, а також на Закарпатті – понад 76 тис. (15,6%) і Північній Буковині – 65,7 тис. (16%)²⁶⁷. Дещо інші дані подає «Енциклопедія українознавства», відповідно до яких у 1900 р. на українських землях Австро-Угорщини проживало 730 тис. євреїв (13,0%), у т. ч. у Східній

²⁶¹ Западные окраины Российской империи... – С. 303; *Субтельний О.* Україна: історія... – С. 245; *Барнави Э.* Евреи и ХХ век... – С. 11.

²⁶² *Субтельний О.* Україна: історія... – С. 245.

²⁶³ *Чорний С.* Національний склад населення України... – С. 36, 37.

²⁶⁴ *Р. М. Жиди...* – С. 675.

²⁶⁵ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 46.

²⁶⁶ *Ботушанський В. М.* Національний склад населення Північної Буковини... – С. 50–51.

²⁶⁷ *Чорний С.* Національний склад населення України... – С. 41, 43, 44.

Галичині – 610 тис. (12,8%), на Буковині – 65 тис. (15,6%), Закарпатті – 55 тис. (11,2%)²⁶⁸. С. Чорний вважає, що в 1900 р. у сучасних межах Західної України мешкали 685 тис. (13,4%) євреїв, із них 540 тис. (13,1%) – у Східній Галичині, 70 тис. (15,2%) – у Північній Буковині, 75 тис. (14,2%) – на Закарпатті²⁶⁹. До 1910 р. кількість східногалицького єврейства зросла на 6,46% – до 657,64 тис. осіб. Це був найменший приріст порівняно з поляками (19,65%) і українцями (9,14%)²⁷⁰. Професор С. Макарчук таку невідповідність пояснює вищою інтенсивністю єврейської еміграції.

Загальна кількість єврейства в межах сучасної України наприкінці ХІХ ст., за підрахунками С. Чорного, становила 2 590 тис. (9%)²⁷¹, В. Кабузана і В. Наулка, – 2 615,3 тис. (8,9%)²⁷², за даними «Енциклопедії українознавства» – 2 680 тис. осіб (9,3%)²⁷³, поступаючись за цим показником лише українцям. Загалом на українських етнографічних землях в означений період проживало близько 3 млн. євреїв²⁷⁴. Це було найбільше єврейське зосередження у світі, яке охоплювало близько 30% світового єврейства²⁷⁵. До 1917 р. кількість єврейського населення в Україні збільшилася до 3 млн. 537 тис. осіб, у т. ч. на підросійських землях – до 2,721 млн. та на українській території Австро-Угорщини – до 816 тис. осіб²⁷⁶. З огляду на таку ситуацію проблема визначення найбільшої національної меншини України напередодні Української революції ставала дискусійною, особливо враховуючи традиційне завищення кількості росіян та тенденційну плутанину між поняттями «росіяни» і «російськомовні».

Третьою за чисельністю групою іноетнічного населення України були поляки, пращури яких за часів Київської Русі почали заселяти її західні землі. Перша відносно організована хвиля польського переселення на територію України припадає на другу половину ХІV ст., коли після занепаду Галицько-Волинської держави Польща захопила Галичину. Наприкінці ХІV – ХV ст. до останньої було долучено Холмщину, Західне Поділля і Волинь. Після Люблінської унії 1569 р. поляки отримали доступ до решти українських земель Правобережжя. Укра-

²⁶⁸ Р. М. Жиди... – С. 675.

²⁶⁹ Чорний С. Національний склад населення України... – С. 48.

²⁷⁰ Макарчук С. А. Етнічна історія України... – С. 266, 267.

²⁷¹ Чорний С. Національний склад населення України... – С. 48.

²⁷² Кабузан В. Євреї на Україні, в СРСР і світі: чисельність і розміщення... – С. 61.

²⁷³ Р. М. Жиди... – С. 675.

²⁷⁴ Кульчицький С. В. Антисемітизм в Україні... – С. 96; Р. М. Жиди... – С. 675.

²⁷⁵ Р. М. Жиди... – С. 675.

²⁷⁶ Кабузан В. Євреї на Україні, в СРСР і світі: чисельність і розміщення... – С. 59.

їнська національно-визвольна революція середини – другої половини XVII ст. на деякий період пригальмувала польську інвазію, однак із поразкою наприкінці століття визвольних змагань на Правобережжі цей процес відновився з новою силою.

Кардинально змінився характер переселенського процесу з польських земель наприкінці XVIII ст., тобто після того, як було ліквідовано і українську, і польську державність, а їхні землі потрапили під владу кількох держав, насамперед Російської та Австрійської імперій. У результаті за більш як століття – з 1795 до 1909 р. – частка польського населення України знизилася з 10 до 6,4%²⁷⁷. На Сході міграція поляків здебільшого була спрямована в українське Причорномор'я – т. зв. Новоросію, де царський уряд розпочав масову колонізацію і де діловим людям можна було добре заробити. Невдовзі до потужного польського представництва аристократії та буржуазії додалося й чимало їхніх одноплеменників із робочого люду. Так з'явилися численні польські колонії в Одесі, Миколаєві, Херсоні, в Криму²⁷⁸. Впродовж XIX ст. питома вага поляків у Причорноморській смузі зростає з 0,1–0,3 до 2%²⁷⁹.

Традиційно великим був вплив поляків на Правобережжі, де він зумовлювався не стільки їхньою кількістю – лише 500 тис. осіб (6%²⁸⁰) у середині XIX ст., як багатством і впливом їхньої еліти. У 1850 р. близько 5 тис. польських землевласників володіли 90% землі та 1,2 млн. кріпаків цього регіону²⁸¹. Зі скасуванням кріпосного права та прискоренням розвитку капіталізму в Російській імперії активізувався приплив капіталу і робочої сили з Польщі у райони Середнього Придніпров'я та Донбасу. Загалом, згідно з розрахунками І. Лісевича, на початку 60-х рр. XIX ст. польське населення в підросійській Україні становило близько 480–485 тис. осіб²⁸². Проте за Першим переписом населення Російської імперії 1897 р. в Україні зафіксовано зменшення кількості поляків до 391,2 тис. (1,65% від загальної кількості населення)²⁸³. Деякі дослідники вважають цю цифру явно заниженою і мотивують це явище побоюванням значної частини населення оприлюднювати своє походження²⁸⁴. Зокрема, О. Калакура на основі даних того самого перепису насе-

²⁷⁷ *Субтельний О.* Україна: історія... – С. 244.

²⁷⁸ *Лісевич І.* Польська національна меншина... – С. 44.

²⁷⁹ *Кіссе А. І.* Міжетнічна взаємодія в Україні... – С. 101.

²⁸⁰ Там само.

²⁸¹ *Субтельний О.* Україна: історія... – С. 244.

²⁸² *Лісевич І.* Польська національна меншина... – С. 44.

²⁸³ *Чорний С.* Національний склад населення України... – С. 37.

²⁸⁴ *Лісевич І.* Польська національна меншина... – С. 45.

лення підрахував, що в підросійській Україні мешкало понад 476 тис. осіб, які визнавали рідною польську мову²⁸⁵. В подальші роки кількість поляків в Україні зростала, досягнувши до початку Першої світової війни близько 600 тис. осіб (майже 2,5% від загальної кількості населення)²⁸⁶. Однак на 1 січня 1916 р. у «Статистичному щорічнику» подано цифру більш ніж на чверть меншу за попередню – 445 тис.²⁸⁷ Імовірно, що, як і в 1897 р., з відомих причин вона була заниженою.

Значно більше польського населення проживало на західноукраїнських землях у складі Австро-Угорщини. Воно було найчисельнішою етнічною групою після українців, які становили понад дві третини населення краю, і на 1900 р. налічувало, за різними даними, від 873 тис.²⁸⁸ до 1,1 млн. осіб (19,1% від населення краю)²⁸⁹. Більшість поляків проживала у Східній Галичині – від 851,5 (20,7%)²⁹⁰ до 1 074,8 тис. (22,7%) осіб (без переважно польського за складом населення Бжозівського повіту)²⁹¹. В Північній Буковині в цей період мешкало 20 тис.* поляків (4,3%)²⁹². Їхня поява була пов'язана з перебуванням Буковини в складі Галицької губернії (до 1849 р.), купівлею маєтків польськими землевласниками та будівництвом залізниць, управління якими здійснювала польська адміністрація в м. Станиславові²⁹³. На Закарпатті чисельність поляків була незначною.

До 1910 р. кількість східногалицьких поляків зросла на 19,65% (українців – лише на 9,14%) – до 1 285,9 тис. осіб (24,48% населення краю)²⁹⁴, буковинських – на 6% – до 30,3 тис. осіб²⁹⁵. Загалом, як підрахував О. Калакура, на межі XIX–XX ст. на українських землях, що пе-

²⁸⁵ Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах... – С. 102.

²⁸⁶ Лісевич І. Польська національна меншина... – С. 45.

²⁸⁷ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект... – С. 12.

²⁸⁸ Чорний С. Національний склад населення України... – С. 49.

²⁸⁹ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект... – С. 44.

²⁹⁰ Чорний С. Національний склад населення України... – С. 41.

²⁹¹ Останні цифри явно завищені і є відображенням офіційної польської науки, за якою до поляків зарахували всіх римо-католиків [Макарчук С. А. Етнічна історія України... – С. 265].

* О. Аркуша подає дещо інші дані про чисельність польського населення, яке проживало на Буковині, – 26,9 тис. осіб (3,71%) [Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / гол. ред. В. М. Литвин; авт. кол. : О. Г. Аркуша, С. О. Біла, В. Ф. Верстюк та ін. ; НАН України ; Ін-т іст. України ; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. – К. : Ніка-Центр, 2008. – С. 356].

²⁹² Чорний С. Національний склад населення України... – С. 49.

²⁹³ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект... – С. 46.

²⁹⁴ Макарчук С. А. Етнічна історія України... – С. 266, 267.

²⁹⁵ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект... – С. 46.

ребували у складі Російської й Австро-Угорської імперій, проживало близько 1,9 млн. поляків²⁹⁶. До 1914 р. їхня кількість зросла до 2,08 млн. (4,5% населення України)²⁹⁷.

Важливим чинником міжнаціональних відносин було німецьке населення. Перші писемні відомості про його поселенців в Україні датовані кінцем X ст. Після монголо-татарської навали 1240–1241 рр. посилювався приплив німців на західноукраїнські землі. Їх заохочували різними привілеями галицько-волинські князі для надання допомоги у відбудові зруйнованих міст, розвитку торгівлі і ремесел²⁹⁸. У XIII ст. існувала велика німецька община у м. Володимирі, причому статус окремих її членів був настільки високим, що вони запрошували до себе на обід навіть волинських князів²⁹⁹. У литовсько-польську добу німецькі колоністи, крім Волині, з'явилися й на Поділлі, а в XVI – першій половині XVII ст. – в Наддніпрянщині і Лівобережній Україні.

Із останньої третини XVIII ст. німецька колонізація поступово набуває системного характеру. Перші шість компактних поселень було засновано в 1767 р. поблизу Бахмача на Чернігівщині, а через три роки – біля Кролевця. Після знищення Запорозької Січі її землі в 1789–1790 рр. заселили представниками менонітської релігійної громади. На початку XIX ст. на південь України прибули вихідці з м. Бадена, Вюртемберга, Ельзасу, Пфальца, Прирейня, Західної Пруссії та інших німецьких земель³⁰⁰. Вони заселяли переважно Таврійську, Катеринославську, Херсонську губернії, а після завоювання Росією Бессарабії їй землі.

Темпи зростання німецьких колоній, зумовлені пільговими умовами, наданими царським урядом, були вражаючими. Так, якщо в 20-ті рр. XIX ст. у Херсонській губ. було 40 поселень, Таврійській – 50, Катеринославській – 26, то в 1915 р. відповідно ця кількість досягла 182, 329 та 233 колоній³⁰¹. У 1914 р. у чотирьох південних губерніях налічувалося 966 колоній³⁰². Зі зростанням кількості колоній збільшувалась і чисельність населення: за перші 20 років – у 8 разів, а до 1857 р. – у 25 разів, досягнувши майже 140 тис. осіб. Питома вага німецьких переселенців підвищувалась в усіх районах їхнього розселення, однак у різних пропо-

²⁹⁶ *Калакура О. Я.* Поляки в етнополітичних процесах... – С. 100, 115.

²⁹⁷ Див.: *Шатовал М.* Велика революція... – С. 7.

²⁹⁸ *Р. М.* Німці на Україні... – С. 1770.

²⁹⁹ *Панишко С. Д.* Історичне краєзнавство... – С. 62.

³⁰⁰ *Р. М.* Німці на Україні... – С. 1770.

³⁰¹ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект... – С. 14.

³⁰² *Р. М.* Німці на Україні... – С. 1771, 1772.

рціях. Упродовж 1815–1857 рр. їхня частка в Таврійській губ. збільшилася втричі – з 2,42 до 6,32%; у Херсонській – у півтора разу, з 3,54 до 4,52%; у Бессарабії – з 2,13 до 2,30%; Катеринославській губ. – з 0,6 до 2,28%³⁰³. Якщо в 1897 р., відповідно до перепису населення, на півдні України проживало 377,8 тис. німців³⁰⁴, у т. ч. в Херсонській губ. – 123,5 тис. (4,52%)³⁰⁵, Катеринославській – майже 81 тис. (3,83%)³⁰⁶, Таврійській – понад 78 тис. осіб (5,4%)³⁰⁷, то до 1911 р., згідно з даними німецьких джерел, їхня кількість зросла до 489 тис. У 1914 р. в Південній Україні (без Кубані) проживало 467 тис. осіб³⁰⁸. Останні дві цифри викликають певні сумніви, оскільки незрозумілим є скорочення кількості німецького населення за три роки на 22 тис. осіб.

Другим за чисельністю регіоном компактного проживання німців в Україні стала Волинь. Перших німецьких колоністів запросив сюди князь Чарторийський у маєток Корець наприкінці XVIII ст. У першій половині XIX ст. з'явилися великі поселення німців – у 1801 р. засновані колонії Карлсвальд і Софіївка в Острозькому пов., а в 1811 р. – колонія Жозефін у Луцькому пов.³⁰⁹. Заселення волинських земель у 30–60-ті рр. XIX ст. насамперед було зумовлено польськими повстаннями 1830–1831 та 1863–1864 рр. Оскільки під час цих подій німці зайняли вірнопідданську позицію стосовно російського престолу, то зазнали переслідування з боку повсталих, зокрема в Царстві Польському, і змушені були шукати притулку на Волині, де польське повстання було придушено швидше³¹⁰. У 1848 р. німці на цій території проживали у 657 колоніях, більшість з яких (70%) була розміщена в поліській зоні³¹¹. Швидше за все це були невеликі хутори, де, як правило, проживала одна сім'я.

Якщо в 1860 р. у волинських колоніях налічувалося 4–5 тис.* німців, то з 1883 р. їхня чисельність зросла³¹²: за переписом 1897 р. –

³⁰³ *Кіссе А. І.* Міжетнічна взаємодія в Україні... – С. 105.

³⁰⁴ *Кривець Н. В.* Німці в Україні... – С. 417.

³⁰⁵ Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. XLVII : Херсонская губерния... – С. VII.

³⁰⁶ Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. XIII : Екатеринославская губерния... – С. VIII.

³⁰⁷ Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. XLI : Таврическая губерния... – С. V.

³⁰⁸ *Р. М.* Німці на Україні... – С. 1770.

³⁰⁹ *Панишко С. Д.* Історичне краєзнавство... – С. 62–63.

³¹⁰ *Задержчук І. П.* Німецька колонізація українських земель... – С. 31.

³¹¹ *Панишко С. Д.* Історичне краєзнавство... – С. 63.

* Згідно з даними І. Міронової, до початку 1860-х рр. на Волині постало 139 німецьких поселень, де проживало близько 20 тис. осіб [*Міронова І. С.* Національні меншини України... – С. 19].

171,3 тис.³¹³, в 1914 р. – 200–240 тис. осіб (у т. ч. у Житомирському пов. – 66 тис., Новоград-Волинському – 53 тис., Луцькому – 43 тис., Володимир-Волинському – 22 тис., Дубнівському – 10 тис. осіб), а разом із Холмщиною – 276 тис. * осіб³¹⁴. Серед найбільших німецьких поселень Луцького пов. були Людвігін (445 осіб), Богумилів (240 осіб), Піддубці (188 осіб), Пульханів (159 осіб). У Нових Пустомитах Городівського пов. проживало 330 німців. Понад 50 колоністів було у селах Брище, Гаразджа, Гнідава, Доросині³¹⁵ та ін.

Поза Південною Україною і Волиню німецька присутність на українських землях, що перебували під владою Російської імперії, була незначною. Перед Першою світовою війною чисельність німецького населення становила близько 54 тис. осіб³¹⁶. Згідно з даними перепису 1897 р., у Київській губ. проживало 14,7 тис. (0,41%)³¹⁷, Подільській – 4,1 тис. (0,13%)³¹⁸, Полтавській – 4,6 тис. (0,16%)³¹⁹, Харківській – 9,1 тис. (0,36%)³²⁰, Чернігівській – 5,3 тис. осіб (0,23%)³²¹.

Загалом у підросійській Україні у 1897 р. проживало понад 540 тис. німців (2,1% від усього населення)³²². До 1914 р. їхня кількість зросла до 797 тис. осіб (2%)³²³. Однак за перших півтора року війни, згідно з даними «Статистичного щорічника», німецьке населення зменшилося

³¹² *Р. М. Німці на Україні...* – С. 1770.

³¹³ Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. VIII : Вольнская губерния... – С. 87.

* Незрозуміло, за якими критеріями автор статті «Німці на Україні», поміщений в «Енциклопедії українознавства», вирахував спільну кількість німецького населення на Волині та Холмщині (276 тис. осіб), оскільки в 1914 р., за його даними, на Волині проживало 200–240 тис. німців, на Холмщині – 31,5 тис. [*Р. М. Німці на Україні...* – С. 1770]. Разом цей показник становитиме 271,5 тис. осіб.

³¹⁴ *Р. М. Німці на Україні...* – С. 1770.

³¹⁵ *Панишко С. Д. Історичне краєзнавство...* – С. 63.

³¹⁶ *Р. М. Німці на Україні...* – С. 1770.

³¹⁷ Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. XVI : Киевская губерния... – С. XI, 89.

³¹⁸ Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. XXXII : Подольская губерния... – С. III, VI, 99.

³¹⁹ Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. XXXIII : Полтавская губерния... – С. XVIII, 101.

³²⁰ Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. XLVI : Харьковская губерния... – С. XIV.

³²¹ Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. XLVIII : Черниговская губерния... – С. XII, 113.

³²² *Чорний С. Національний склад населення України...* – С. 37.

³²³ *Р. М. Німці на Україні...* – С. 1770.

на більш ніж 230 тис. і за станом на 1 січня 1916 р. налічувало 565 тис. осіб³²⁴.

На західноукраїнських землях німецька колонізація активізувалася після їхнього входження до складу Австрійської імперії. Вона була пов'язана з германізаційними тенденціями Відня, припливом німецької бюрократії до міст та заснуванням німецьких сільських колоній, які мали поліпшити агрокультуру краю. Проте в Галичині колонізація, насамперед сільська, масовою не стала, оскільки гальмувалася аграрним перенаселенням місцевості. Як наслідок, на початку XX ст. більшість із 249 німецьких поселень – це присілки й невеликі села.

Першими німецькими колоністами в Галичині були вихідці з Бадену, Вюртенбергу, Гессену і Пфальцу. Вони селилися здебільшого на Передкарпатті – в Стрийському, Долинському, Дрогобицькому, Станіславівському, Коломийському, а також у Львівському і сусідніх Городенському, Жовківському, Рава-Руському, Кам'янка-Струмилівському та деяких інших повітах³²⁵. У середині XIX ст. у Галичині проживало 93 387 осіб німецької національності³²⁶. Проте після запровадження автономії у краї (1861), переходу його адміністративного апарату до поляків та заміни урядової німецької мови на польську частина німецької бюрократії виїхала з Галичини, а деякі з тих, хто залишився, були полонізовані. Як наслідок, відповідно до даних офіційного перепису населення, у 1900 р. у Східній Галичині проживало 43,9 тис. (1,1% населення)³²⁷, у 1914 р. – 47 тис. (0,9%)³²⁸ німців.

Порівняно з Галичиною, на Буковині через слабе заселення краю німецька колонізація була інтенсивнішою. Її основними об'єктами стали міста, які дедалі більше набували німецького характеру. Проте, як підтверджує аналіз кількісних даних німецького населення, в українській частині Буковини воно також скорочувалося. Так, якщо в 1900 р. там проживало 25 тис. німців (5,4% населення)³²⁹, то в 1914 р. – 21 тис. (4,6%)³³⁰.

Найменше німців мешкало на Закарпатті, де колонізацію започаткували переважно вихідці з Нижньої Саксонії в XII–XIII ст. До початку

³²⁴ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект... – С. 12.

³²⁵ Р. М. Німці на Україні... – С. 1772–1773.

³²⁶ *Монолатій І. С.* Соціально-економічне становище та культурний розвиток німців... – С. 12.

³²⁷ *Чорний С.* Національний склад населення України... – С. 41.

³²⁸ Р. М. Німці на Україні... – С. 1773.

³²⁹ *Чорний С.* Національний склад населення України... – С. 49.

³³⁰ Р. М. Німці на Україні... – С. 1773.

XX ст. німці та австрійці становили в Закарпатті три групи: 1) швабсько-франконські переселенці в районі Мукачєвого; 2) австрійці в долині ріки Терєсєви – вихідці у 70–80-х рр. XVIII ст. із Зальцбурга і Штирії; 3) німці з Чехії та Словаччини в районі Рахів–Ясиня і в селах басейну Латориці, північніше Мукачєвого³³¹. У 1900 р. чисельність німецького населення Закарпаття становила 10 тис. осіб (1,9% населення краю)³³². До 1914 р. ця кількість не зросла³³³, залишившись практично на попередньому рівні.

Загалом напередодні Першої світової війни на українських землях проживало 875 тис. * німців (1,9% населення), в т. ч. 797 тис. у Російській імперії і 78 тис.³³⁴ в Австро-Угорщині.

Значними за чисельністю серед етнічних меншин на українських землях були румуни та молдовани, котрі за своїм етногенезом, мовою, культурою мають багато спільного, але є окремими етносами³³⁵. Найдавніші їхні села в Україні засновані в XV ст. на території сучасних Тячівського і Рахівського районів Закарпаття і в деяких районах Північної Буковини вихідцями з південно-західної Валахії (Марамуреша) і південної Трансільванії³³⁶. З XVI ст. почалося переселення румунів і молдован із Бессарабії, яка перебувала під турецьким гнітом, на українські землі, де представники цих меншин шукали порятунку від національного і соціального гноблення³³⁷. Майже до середини XVIII ст. тривало румунсько-молдовське заселення районів Лівобережної України, Поділля, південної частини Брацлавського і Київського воєводства³³⁸, деяких інших територій.

Кількість румунів і молдован в Україні значно зросла наприкінці XVIII ст., коли територія між р. Дністром і Бугом перейшла у володіння Російської імперії і її уряд надав там румунським і молдовським по-

³³¹ Міронова І. С. Національні меншини України... – С. 19–20.

³³² Чорний С. Національний склад населення України... – С. 49.

³³³ Р. М. Німці на Україні... – С. 1773.

* М. Шаповал, посилаючись на дослідження М. Кордуби, подає цифру 871 270 осіб (1,9%) [Шаповал М. Велика революція... – С. 7].

³³⁴ Автор статті «Німці на Україні», поміщений в «Енциклопедії українознавства» [Р. М. Німці на Україні... – С. 1773], помилився в розрахунках, оскільки на західноукраїнських землях проживало не 75 тис. німців, а 78. Отже, загальна їхня кількість в Україні становила 875 тис. осіб.

³³⁵ Рафальський О. О. Національні меншини України... – С. 77.

³³⁶ Зінченко Ю. Румуни / Ю. Зінченко // Етнонаціональний розвиток України... – С. 485.

³³⁷ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект... – С. 13.

³³⁸ Овчаренко П. Д. Молдовани в Україні / П. Д. Овчаренко // Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 7... – С. 33.

міщикам та урядовцям великі землеволодіння (1792 р. – 260 тис. дес. землі в Ананьївському й Тираспольському повітах, які здебільшого заселяли втікачі з дністровського правобережжя)³³⁹. Багато румунів і молдован увійшло до складу військових поселень. Вони заснували окремі населені пункти (роти) у межириччі Дніпра і Синюхи в складі гусарського і пандурського піхотних полків, а також у Слов'яно-Сербському і Бахмутському повітах³⁴⁰.

У 1897 р., згідно з російським переписом, на території дев'яти українських губерній проживало 185 тис. * молдован і румунів³⁴¹, у т. ч. у Херсонській – 147,2 тис. (5,39% населення краю)³⁴², Подільській – 26,8 тис. (0,89%)³⁴³, Катеринославській – 9,2 тис. осіб (0,43%)³⁴⁴.

У західноукраїнському регіоні, відповідно до перепису, що його проводили в Австро-Угорщині у 1900 р., налічувалося 78,7 тис. осіб молдавсько-румунського населення. Однак не всі дослідники погоджуються з наведеними даними. Так, С. Чорний, вважаючи їх заниженими, називає більшу цифру – 92 тис. осіб³⁴⁵. Основна частина цих двох споріднених меншин проживала у Північній Буковині, де темпи її приросту були дуже високими: якщо румуномовне населення лише за 1901–1910 рр. збільшилося на 25%, то українське – тільки на 5%. Щоправда, у жодному зі семи повітів краю кількість румунів і молдован не перевищувала половини мешканців³⁴⁶. За офіційними даними, на цій території в 1900 р. їх налічувалося 61 тис. осіб (14,88% населення краю). На думку С. Чорного, в означеному часопросторі проживали

³³⁹ Жуковський А. Румуни на Україні / А. Жуковський, В. Кубійович // Енциклопедія українознавства. Словникова частина... Т. 7. – С. 2634.

³⁴⁰ Овчаренко П. Д. Молдовани в Україні... – С. 33–34; Міронова І. С. Національні меншини України... – С. 17.

* Понад 212 тис. (25,98%) румунів і молдован мешкали в українській частині Бессарабської губ. Разом на землях підросійської України їхня кількість становила майже 400 тис. осіб (1,68%) [Чорний С. Національний склад населення України... – С. 37]. До 1 січня 1916 р., за даними «Статистичного щорічника», ця цифра збільшилася до 755 тис. осіб [Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 12].

³⁴¹ Чорний С. Національний склад населення України... – С. 37.

³⁴² Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. XLVII : Херсонская губерния... – С. VII.

³⁴³ Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. XXXII : Подольская губерния... – С. III, VI, 99.

³⁴⁴ Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. XIII : Екатеринославская губерния... – С. VIII.

³⁴⁵ Чорний С. Національний склад населення України... – С. 43, 47, 49.

³⁴⁶ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 48–49.

82 тис. (17,8%) румунів і молдован³⁴⁷. В. Ботушанський називає іншу цифру румуномовного населення – 77,2 тис. (16%) і вважає, що до 1910 р. його чисельність збільшилася до 96,2 тис. осіб (19%). Такі високі темпи зростання науковець пов'язує зі збільшенням тиску з боку впливових румунських політичних кіл, активізацією діяльності румунських політичних партій і посиленням національної пропаганди³⁴⁸. Ю. Зінченко вбачає корені проблеми в тому, що для другої половини XIX – початку XX ст. характерна значна румунізація українського населення Північної Буковини. Цьому сприяли особливості організації церковного управління і початкової шкільної освіти, а також те, що обидва народи належали до православного віросповідання³⁴⁹. Мають рацію також ті дослідники, котрі високі темпи приросту «румуномовного» населення пояснюють фальсифікаціями³⁵⁰ перепису 1910 р.

У Закарпатті, згідно з переписом, у 1900 р. проживало 17,6 тис. румунів і молдован (3,61%), хоча С. Чорний вважає, що лише 10 тис.³⁵¹ Загалом за станом на 1914 р. в Україні налічувалося 435,5 тис. (0,9%)³⁵² представників молдовсько-румунського населення.

Особливою етнічною групою були татари та споріднені з ними ногайці. До середини XIX ст. вони становили компакту етнічну спільноту, розселену на Кримському півострові та в степовій частині Таврії (кримські татари), а також у Причорноморських степах (ногайці), охоплюючи до 15% татар. Наприкінці XVIII ст. у Таврії проживало 76,4% татар, у т. ч. у Перекопських степах – 96%, Євпаторійському краї – 88,5%, Феодосійському – 84,5%, Ялтинському – 83,2%, Мелітопольському – 58,9%, Дніпровському – 21,3%, Новоросії – 10,3%, на землях Війська Донського – 0,4%, в Черкаському окрузі – 4,3%. Майже до кінця XVIII ст. татари становили більшість населення краю, зокрема, Криму – 82,3%, степових районів Таврії – близько 62%³⁵³.

Наприкінці XVIII ст., тобто після приєднання Таврії до Росії, чисельність татарського населення поступово знижувалась. Якщо до приєднання Криму його населення нараховувало до 300 тис. осіб, де татари (степові, гірські, приморські) становили абсолютну більшість, то під

³⁴⁷ Чорний С. Національний склад населення України... – С. 43, 49.

³⁴⁸ Ботушанський В. М. Національний склад населення Північної Буковини... – С. 49–50.

³⁴⁹ Зінченко Ю. Румуни... – С. 485.

³⁵⁰ Монолатій І. С. Разом, але майже окремо... – С. 144; Жерноклев О. С. Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 рр.) / О. С. Жерноклев. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2006. – С. 69.

³⁵¹ Чорний С. Національний склад населення України... – С. 47, 49.

³⁵² Шаповал М. Велика революція... – С. 6–7.

³⁵³ Кіссе А. І. Міжетнічна взаємодія в Україні... – С. 104.

час російсько-турецьких воєн, подальшого «мирного освоєння» краю кількість корінного татарського населення різко зменшилася. За перші 20 років (1774–1796) присутності російських військ у Криму, ще навіть до його офіційного приєднання, татари покинули на півострові 687 сіл, 315 із них обезлюдніли. До 1790 р. чисельність корінного населення зменшилася до 140 тис. осіб³⁵⁴. Якщо в 1783 р. у Таврії татари становили 82,3% населення краю, то в 1794 – 76,4%, 1834 – 54,3%, 1857 р. – лише 43%. У Новоросії впродовж середини XVIII ст. – 1857 р. питома вага татар зменшилася з 14,5 до 6%³⁵⁵.

Значне зниження частки татарського населення зумовлене насамперед інтенсивним заселенням краю вихідцями з України, Росії та західноєвропейськими колоністами (німцями, болгарами, греками, сербами та ін.). У другій половині XIX ст. розпочався масовий відплив татар і ногайців до Туреччини, Румунії та Болгарії. Цей процес започаткувала Кримська війна (1853–1856 рр.), коли 15 тис. татар Євпаторійського пов., окупованого англо-французькими військами, мігрували до турецької Анатолії³⁵⁶. В 1897 р., згідно з офіційними даними перепису, в дев'яти українських губерніях проживало 228 тис. (0,96% населення) татар³⁵⁷, у т. ч. у Таврійській губ., незважаючи на високий рівень природного приросту татаро-ногайського населення, – лише 187,9 тис. осіб (13%). При цьому на материковій частині Таврії татаро-ногайське населення практично зникло, становлячи в Бердянському, Дніпровському та Мелітопольському повітах по 0,2%³⁵⁸. Більш як за сто років (1794–1897) кількість татар у Новоросійському краї зменшилася в п'ять разів, у Таврії – в шість³⁵⁹. Таким чином, навіть на батьківщині татарське населення стало національною меншиною.

У 1915 р. частка татарського населення в повітах Криму коливалася від 23,5 до 58,7%³⁶⁰. Загалом, за даними «Статистичного щорічника», в Україні в той період проживало 285 тис.³⁶¹ тюрко-татар.

Давню історію на українських землях має грецька національна меншина. Колонізація північного узбережжя Чорного моря греками розпочалася з VII ст. до Н. Х.

³⁵⁴ Міронова І. С. Національні меншини України... – С. 178.

³⁵⁵ Кіссе А. І. Міжетнічна взаємодія в Україні... – С. 104.

³⁵⁶ Там само. – С. 105.

³⁵⁷ Чорний С. Національний склад населення України... – С. 37.

³⁵⁸ Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. XLI : Таврическая губерния... – С. V, VI.

³⁵⁹ Кіссе А. І. Міжетнічна взаємодія в Україні... – С. 105.

³⁶⁰ Міронова І. С. Національні меншини України... – С. 180.

³⁶¹ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект... – С.12.

Друга хвиля еміграції представників грецької національності в Україну пов'язана з російсько-турецькими війнами останньої третини XVIII – початку XIX ст. за опанування Північного Причорномор'я. Завдяки допомозі російській армії грецькі солдати й офіцери отримали дозвіл селитися в межах Російської імперії, у т. ч. й на українських землях. Грецькі общини були створені в Керчі, Снікале, Херсоні, згодом – у Приазов'ї, де заснували м. Маріуполь та ще 23 грецьких поселення, на землях сучасної Одещини, зокрема в Ізмаїлі та Аккермані³⁶², в районі Новомосковська³⁶³ на Катеринославщині.

У 1897 р., згідно зі Всеросійським переписом, за мовною ознакою на українських землях Російської імперії проживало 77,3 тис. (0,33%) греків³⁶⁴, у т. ч. у Катеринославській губ. – 48,7 тис. (2,31%)³⁶⁵, Таврійській – 18,1 тис. (1,3%)³⁶⁶, Херсонській – 8,3 тис. (0,3%)³⁶⁷. До 1914 р. їхня чисельність зросла до 104,8 тис. (0,2%)³⁶⁸. На західноукраїнських землях кількість грецького населення була незначною.

Переселення болгар в Україну, спричинене національно-релігійним і соціальним гнобленням турецьких загарбників, розпочалося в другій половині XVIII ст. і фактично тривало до завершення російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Перші болгарські поселення на українських землях заснували в 1752 р. вихідці зі Сілістричини в долині р. Синюха та її притоки Вись. У 1764–1769 рр. невеликі групи болгар осіли під Києвом на землях Києво-Братського монастиря і на Чернігівщині. Тривало активне заселення Бессарабії, де російські землевласники спроваджували болгарських іммігрантів до своїх степових маєтків. У 1790 р. чималий болгарський відділ увійшов до складу Бузького козачого війська (скасowanego в 1817 р.) і був розселений на Херсонщині в околицях Бобринця та Вознесенського. Найінтенсивніше освоєння болгарами українських земель відбувалося на початку XIX ст.: вони заселили територію поблизу Одеси – Малий і Великий Буялик, Кубанка,

³⁶² Соколовська Г. М. Греки Півдня України: історія та сучасність / Г. М. Соколовська // Державна етнопонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України : зб. наук. праць VI Всеукр. наук.-практ. конф. ... – С. 115–116.

³⁶³ Польовий Л. Греки / Л. Польовий // Етнопонаціональний розвиток України... – С. 422.

³⁶⁴ Чорний С. Національний склад населення України... – С. 36.

³⁶⁵ Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. XIII : Екатеринославская губерния... – С. VIII.

³⁶⁶ Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. XLI : Таврическая губерния... – С. V.

³⁶⁷ Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. XLVII : Херсонская губерния... – С. VII.

³⁶⁸ Шаповал М. Велика революція... – С. 7.

Паркани, Миколаєва – Тернівка, Тирасполя – Катаржино, Феодосії – Старий Крим, Кішлав та ін. Останнє масове переселення болгар на південноукраїнські землі відбулося в 1830–1834 рр. Загальна кількість болгарських переселенців зростала: якщо у 1819 р. вона становила близько 24 тис. осіб, то в 1844 р. – 75,4 тис. (3,3% населення Таврійської, Херсонської й Бессарабської губерній)³⁶⁹. Про масовість переселення болгар в Україну засвідчує той факт, що в середині XIX ст. на її території нараховувалось 92 їхні колонії³⁷⁰.

Після поділу Бессарабії, згідно з Паризькою мирною угодою 1856 р., та приєднання її південної частини до Румунії болгарські переселенці позбулися багатьох колоністських привілеїв, наданих їм російським урядом. Спроби протестувати завершилися кривавою розправою властей та масовою втечею болгар³⁷¹. У результаті цього, в 1861–1862 рр. близько 30 тис. осіб переселилися на Бердянщину й Мелітопольщину³⁷², де заснували 47* колоній³⁷³. Тоді само у Приазов'я прибула певна кількість болгар із-за Дунаю, а з Мелітопольщини частина болгарських колоністів переселилася в 1860-х рр. на Кубань і Закавказзя³⁷⁴. Згодом у Приазов'ї утворилася друга велика колонія болгар в Україні з центром у Преславі³⁷⁵, поблизу нинішнього м. Приморська на Запоріжжі.

Згідно з переписом населення Російської імперії, в 1897 р. на її українських землях проживало 154,5 тис. (0,65%) болгар³⁷⁶, у т. ч. у Таврійській губ. – 41,3 тис. (2,85%)³⁷⁷, Херсонській – 25,7 тис. (0,94%)³⁷⁸, українській частині Бессарабської губ. – 87,1 тис. (10,66%)³⁷⁹. На по-

³⁶⁹ Горбач О. Болгари на Україні / О. Горбач // Енциклопедія українознавства. Словникова частина... Т. 7. – С. 152.

³⁷⁰ Польовий Л. Болгари / Л. Польовий // Етнонаціональний розвиток України... – С. 415.

³⁷¹ Верменич Я. В. Болград / Я. В. Верменич // Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 1... – С. 331.

³⁷² Горбач О. Болгари на Україні... – С. 153.

* Дослідниця І. Міронова називає цифру 38 [Міронова І. С. Національні меншини України... – С. 15].

³⁷³ Польовий Л. Болгари... – С. 415.

³⁷⁴ Горбач О. Болгари на Україні... – С. 153.

³⁷⁵ Міронова І. С. Національні меншини України... – С. 15.

³⁷⁶ Чорний С. Національний склад населення України... – С. 36.

³⁷⁷ Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. XLI : Таврическая губерния... – С. V.

³⁷⁸ Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. XLVII : Херсонская губерния... – С. VII, VIII.

³⁷⁹ Распределение населения по главнейшим сословиям, вероисповеданиям, родному языку и по некоторым занятиям... – С. 4–5; Чорний С. Національний склад населення України... – С. 36.

чатку XX ст. у Російській імперії налічувалося понад 250 тис. болгар³⁸⁰. Присутність болгарського населення на західноукраїнських землях була незначною.

У IX ст. під час переселення в Придунайську низину появилися на українських землях угорці. Колонізація цією меншиною території нинішнього Закарпаття проходила в результаті двох великих хвиль міграції: після спустошливих татаро-монгольських набігів другої половини XIII ст. та після захоплення Угорщини Оттоманською імперією в другій половині XVI ст. Переселення угорців до краю у період Австро-Угорської імперії було пов'язане з аграрною колонізацією родючих закарпатських земель.

З часу інкорпорації Закарпаття до складу Угорського королівства в IX–XIV ст. і до 1919 р. угорці домінували в політичному й соціально-економічному житті регіону³⁸¹. Дослідники припускають, що на початку XV ст. на цих землях із близько 120–130 тис. населення угорці становили не менш як 30–35%. У XIX ст. на Закарпатті, за даними Я. Чапловича (автор праці зі статистики Угорщини), проживало близько 700 тис. осіб, у т. ч. 512 тис. русинів*, майже 200 тис. угорців та представників інших національностей. Причому угорці мешкали здебільшого в південних районах, а русини – у передгір'ї та на гірських територіях. У середині XIX ст. угорці становили близько 20% населення краю³⁸². За півстоліття (до 1900 р.) їхня присутність там, згідно з офіційними даними (за мовою), зросла до 27%. Проте, як підтверджують статистичні дані про віросповідання населення, 15% із них були євреями, отже, реально чисельність угорців не перевищувала 106,6 тис., а, враховуючи примусову мадяризацію місцевого українського населення і фальсифікацію переписів, була ще меншою. За таких умов на початку XX ст. також спостерігалася тенденція до зростання частки угорців у закарпатському населенні: за 1900–1910 рр. вона збільшилася на 2,2%, тоді як частка українців (за мовою) зменшилася на 3,2% (з 59,4 до 56,2%), греко-католиків – на 0,3% (з 65,1 до 64,8%)³⁸³. На землях підросійської України чисельність угорського населення була незначною.

Білоруси розселялися переважно в українсько-білоруському етнічному пограниччі, в поліських районах Лівобережжя і Правобережжя.

³⁸⁰ Павленко В. В. Болгари в Україні / В. В. Павленко // Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 1... – С. 329.

³⁸¹ Зінченко Ю. Угорці / Ю. Зінченко // Етнонаціональний розвиток України... – С. 502.

* Русини – самоназва українського населення Закарпаття.

³⁸² Міронова І. С. Національні меншини України... – С. 196.

³⁸³ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект... – С. 48.

Їхні найдавніші поселення на території сучасної України зафіксовані дослідниками на теренах Рівненщини з XVIII ст. Основною причиною міграцій було малоземелля³⁸⁴ у місцях попереднього проживання.

Дисперсно білоруси мешкали майже в усіх великих містах. Компактними ж районами вони розселялися на Чернігівщині, де наприкінці XVIII ст. становили 4,2%, а через століття – 5,61%. Етнічним ядром їхнього розселення на Чернігівщині були Суражщина (65% населення) та Городнищина (близько 6%), на Волині – Кременеччина (14,3%), на Київському Поліссі – Радомишльщина (21,7%), на Поділлі – Ушиччина (4,2%)³⁸⁵. У Харківській губ. на середину XIX ст. білоруси проживали в 27 населених пунктах³⁸⁶. У 1897 р., згідно зі Всеросійським переписом, їх налічувалося 10,3 тис. осіб (0,41%)³⁸⁷.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. відбувалася колонізація південноукраїнських земель білорусами. З метою захисту кордонів Російської імперії від турецько-татарських нападів на цій території було засновано низку військових поселень білорусів (с. Бармашово, Явкіно)³⁸⁸. У 1793 р. для промислової активізації південних регіонів та в зв'язку з аграрним перенаселенням білоруських губерній до Катеринослава з містечка Дубровного Могильовської губ. було переведено казенну суконну мануфактуру разом із працівниками. Наступного року для роботи на фабриках прибуло 285 селянських сімей (1792 особи), які неподалік міста заснували с. Сурсько-Литовське. У 1807–1812 рр. на Катеринославщину зі Смоленської губ. переселено понад 3 тис. білорусів, які на новому місці заснували чотири села.

Відомі також білоруські поселення у Херсонській губ., що збереглися й досі. Низку сіл на цій території заснували вихідці з Бобилецького пов. Могильовської губ., звідки їх примусово переселили під час російсько-французької війни 1812 р. у зв'язку зі створенням на місцях їхнього проживання військових поселень. Слід відзначити, що білоруські селяни, яких переселяли примусово, отримували права іноземних колоністів і користувалися певними пільгами³⁸⁹.

Наприкінці XIX ст. у підросійській Україні, відповідно до результатів загальноімперського перепису, налічувалося 73,5 тис. (0,31%) білорусів³⁹⁰. Їхня присутність на західноукраїнських землях була незначною.

³⁸⁴ *Міронова І. С.* Національні меншини України... – С. 165.

³⁸⁵ *Кіссе А. І.* Міжетнічна взаємодія в Україні... – С. 102.

³⁸⁶ *Міронова І. С.* Національні меншини України... – С. 165.

³⁸⁷ Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. XLVI : Харьковская губерния... – С. XIV.

³⁸⁸ *Зінченко Ю.* Білоруси / Ю. Зінченко // Етнонаціональний розвиток України... – С. 413.

³⁸⁹ *Міронова І. С.* Національні меншини України... – С. 165.

³⁹⁰ *Чорний С.* Національний склад населення України... – С. 36.

Перші чехи поселилися на українських землях переважно в Галицько-Волинському князівстві ще у XIII ст. У XV–XVI ст. чеські найманці охороняли польсько-молдовський кордон над Дністром, як гармаші служили в польських залогах і замках, окремі – в українському козацькому війську. Чимало чехів проживало у Львові, Перемишлі, Коломиї, Холмі, інших українських містах. У XVII ст. еміграція з Чехії зросла через тамтешні релігійні війни. Упродовж XVIII–XIX ст. відомими в Україні були чеські купці, ремісники, зокрема броварі, музиканти, в Галичині й Буковині – імперські чиновники³⁹¹.

У 1860-х рр. чехи почали масово емігрувати з Австрійської імперії в інші країни. Колоніями вони селились і на українських землях, здебільшого на Волині, де зосередилися вихідці з Богемії³⁹². Перші чеські колонії було засновано в 1859 р. у с. Погорільці та Підгайці Дубенського пов.³⁹³ Основними причинами, які змусили чехів покинути батьківщину, були такі: масове обезземелювання чеського селянства; криза в усіх сферах промисловості і, як наслідок, масове безробіття; фінансова криза на чеських землях, що належали до Австрійської імперії; голод, що внаслідок економічної та фінансової кризи охопив велику частину країни; перенаселеність окремих чеських областей; національно-політичне гноблення з боку Австрійської імперії та зародження національної самосвідомості³⁹⁴ серед чеського населення.

Еміграція чехів у другій половині XIX ст. вважається «хліборобською». Враховуючи, що ціна української землі, зокрема на Волині, була у 10 разів нижчою, ніж у Чехії, представники цієї нації купували її великими масивами і селилися компактно. При цьому вони віддавали перевагу кращій землі, що й визначило регіон їхнього компактного проживання на території губернії у трикутнику між м. Луцьк, Рівне, Дубно. Дещо віддаленою від нього була Купичівська волость³⁹⁵ (нині с. Купичів належить до Турійського району).

³⁹¹ *Маркусь В. Чехи / В. Маркусь // Енциклопедія українознавства. Словникова частина : в 10 т. Т. 10... – С. 3736–3737.*

³⁹² *Общій сводъ по Имперіи результатовъ разработки данныхъ первой всеобщей переписи населения... – С. XI.*

³⁹³ *Панишко С. Д. Історичне краєзнавство... – С. 63.*

³⁹⁴ *Волкова С. А. Чехи на півдні України... – С. 12; Афанасьєва Л. В. Чеське культурно-просвітницьке товариство як осередок збереження етнічної самоідентичності / Л. В. Афанасьєва, О. О. Павлов // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України : зб. наук. праць VI Всеукр. наук.-практ. конф. ... – С. 80.*

³⁹⁵ *Панишко С. Д. Історичне краєзнавство... – С. 63.*

Царський уряд був зацікавлений у більш інтенсивному розвитку села, тому активно заохочував колонізацію різними пільгами: звільненням чехів від податків і військової повинності, наданням права на адміністративне самоврядування тощо³⁹⁶. У 1869 р. київський генерал-губернатор Дендуков-Корсаков особисто відвідав чеські колонії Волині, відзначивши заможність їхніх жителів. У 1870 р. було прийнято спеціальну Постанову Кабінету Міністрів «Про оселення чехів на Волині»³⁹⁷, що дало змогу активізувати переселення.

Прагнучи догодити переселенцям, у Рівному навіть створили спеціальну комісію для поселення чехів, які на вигідних умовах після скасування кріпацтва купували поміщицьку землю, насамперед у волинських повітах – Дубенському, згодом у Луцькому, Острозькому, Житомирському та Володимирському, а також на Херсонщині, в Таврії і на Кубані. Головними поселеннями були такі села: Людгардівка (1863) на Волині, Чехівка на Поділлі, Табір, Богемка і Цареквичі* у Криму, Чехоград** поблизу Мелітополя³⁹⁸.

У 1870 р. царський уряд дозволив чехам приймати російське підданство. Вони записувалися до селянського стану і підлягали місцевій адміністрації, могли зараховувати себе до існуючих або створювати власні волості. Так, на Волині було утворено 4 чеські волості: Рівненську (9 поселень Рівненського пов.), Дубенську (14 поселень Дубенського пов.), Луцьку (всі чеські поселення Луцького пов.) і Купичівську (усі чеські поселення Володимир-Волинського пов.); інші чеські поселення належали до українських волостей³⁹⁹. Наприкінці XIX ст. на території Волинської губ. проживало 27,7 тис. (0,92% населення краю) чехів⁴⁰⁰. До 1914 р. їхня чисельність зросла до 31 тис. осіб. Найбільшими чеськими колоніями на Волині були Купичів (950 осіб), Стромівка (920 осіб), Квасилів (800 осіб), Губин (780 осіб). У назвах низки населених пунктів появився додаток «Чеський» (наприклад, Боратин Чеський (150 осіб)⁴⁰¹, нині с. Боратин Луцького району).

³⁹⁶ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект... – С. 14.

³⁹⁷ Панишко С. Д. Історичне краєзнавство... – С. 63.

* Нині село Пушкіне Красногвардійського району Автономної Республіки Крим.

** Нині село Новгородківка Мелітопольського району Запорізької області.

³⁹⁸ Маркусь В. Чехи... – С. 3737.

³⁹⁹ Панишко С. Д. Історичне краєзнавство... – С. 63; Маркусь В. Чехи... – С. 3737.

⁴⁰⁰ Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. VIII : Вольнская губернія... – С. 86.

⁴⁰¹ Панишко С. Д. Історичне краєзнавство... – С. 63.

У ході колонізації півдня України чехами дослідники виокремлюють чотири етапи. Під час першого (1861–1864 рр.) на Кримський півострів, насамперед до Перекопського пов., переселилося близько півтори тисячі осіб, сформувався основний склад населення колоній. У цей період процес еміграції чехів стосувався практично всіх кримських повітів. Другий етап (1865–1875 рр.) характерний поодинокими переселеннями чеських родин, приблизно декількох сотень осіб, до Криму, а також виїздом чеських колоністів із Криму до материкових повітів Таврійської губ. та заснуванням колонії Чехоград. Третій – переселенням наприкінці XIX – на початку XX ст. близько двох тисяч чехів до Катеринославської та Херсонської губерній. На станньому етапі, який припав на період Першої світової війни (1916–1917 рр.)⁴⁰², чехи почали мігрувати вглиб України.

Загалом, згідно з переписом населення Російської імперії 1897 р., в Наддніпрянській Україні проживало понад 37 тис. чехів⁴⁰³. До 1 січня 1916 р., згідно з даними «Статистичного щорічника», їхня кількість зросла до 44 тис. осіб⁴⁰⁴. Загалом на українських землях, як подає історик В. Маркусь, на початку XX ст. в Україні нараховувалося близько 130 чеських поселень, де проживало до 65 тис. осіб⁴⁰⁵.

Перші колонії вірмен на сучасній території України виникли в Криму в X–XI ст. у зв'язку зі загарбанням їхньої території арабами і турками-сельджуками, а також антивірменською політикою Візантії, що призвело до масової еміграції вірменського населення. Із XI ст. відома велика колонія вірмен у м. Києві.

Найбільш компактними вірменські поселення були на західноукраїнських землях. У період із XIII до XVIII ст. на цій території існувало понад 20 вірменських колоній, а загальна їхня кількість досягла 70. Найвідоміші з них, зокрема у м. Львові, Кам'янці-Подільському, Могилеві-Подільському, Луцьку, мали вірменські міські уряди на чолі з вейтом, вірменське представництво у посольстві⁴⁰⁶. В XIX ст. компактні вірменські поселення в Україні зникли.

Порівняно численними були вірменські колонії на півдні України. Так, на запорізьких землях наприкінці 1870-х – на початку 1880-х рр. вірмени за кількістю населення (10,6%) були третіми після українців

⁴⁰² Волкова С. А. Чехи на півдні України... – С. 14, 18.

⁴⁰³ Підраховано за: Распределение населения по главнейшим сословиям, вероисповеданиям, родному языку и по некоторым занятиям... – С. 4.

⁴⁰⁴ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект... – С. 12.

⁴⁰⁵ Маркусь В. Чехи... – С. 3737.

⁴⁰⁶ Міронова І. С. Національні меншини України... – С. 18, 19.

(64%) і греків (13,7%). Відповідно до заселення здобутих південних земель виникали нові вірменські поселення. В 1787–1791 рр. із Кілії, Бендер, Каушан, Ізмаїла та Аккермана на лівий берег Дністра, в Очаківську область, було переселено понад 4 тис. вірмен; там виникла нова колонія – м. Григоріополь⁴⁰⁷ (нині смт Григоріополь знаходиться в Дубосарському районі Молдови).

Загалом, відповідно до перепису населення Російської імперії 1897 р., на українських землях проживало 13,2 тис. (0,06%) вірмен⁴⁰⁸. Загальна їхня чисельність на 1914 р. становила в Україні 39,4 тис. (0,1%) осіб⁴⁰⁹.

Окрім названих етносів, на українських землях проживали також грузини, серби, словаки, цигани, шведи та ін. Чисельність кожної з цих груп коливалась у межах декількох тисяч осіб. І хоча помітної ролі в економічному чи суспільно-політичному житті регіону вони не відігравали, проте сукупно створювали особливий етнічний колорит.

Дослідники вказують на нерівномірність розміщення національних меншин в Україні і пояснюють це передусім історичними умовами їхнього комплектування⁴¹⁰. Так, однією з особливостей міграції росіян в Україну було те, що основний потік переселенців спрямовувався у порівняно малозаселені південні та східні райони сучасної України – Причорномор'я, Приазов'я та Слобожанщину. На відміну від давніх українських земель, ці території заселяли і освоювали одночасно українці й росіяни, а також порівняно малочисельні групи інших народів при кількісному переважанні загалом українського етносу. На Правобережжя росіяни переселялися мало, оскільки цей регіон порівняно пізно ввійшов до складу Російської імперії, мав значну кількість населення і не мав великих резервів неосвоєних земель⁴¹¹.

За даними перепису населення Російської імперії, у 1897 р. в Україні мешкало 5,25% росіян⁴¹². Найбільшою була їхня частка серед населення північно-східного – 19,56% (Чернігівської губ. – 21,58%, Харківської – 17,69%) та південного регіонів України – 18,23% (Таврійської – 27,94%, Херсонської – 21,05%, Катеринославської – 17,27%, Бессарабської губ. – 8,05%). Далі слід виокремити Київську – 5,89% та Волин-

⁴⁰⁷ Міронова І. С. Національні меншини України... – С. 223.

⁴⁰⁸ Чорний С. Національний склад населення України... – С. 37.

⁴⁰⁹ Шаповал М. Велика революція... – С. 6–7.

⁴¹⁰ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 12, 49.

⁴¹¹ Міронова І. С. Національні меншини України... – С. 156.

⁴¹² Підраховано за: Распределение населения по главнейшимъ сословиямъ, вероисповеданіямъ, родному языку и по некоторымъ занятіямъ... – С. 4, 6.

ську губ. – 3,50%. Найменший відсоток російського населення припадав на Полтавську губ. – 3,28%⁴¹³. Присутність росіян на інших українських землях була незначною.

Єврейська меншина в підросійській Україні становила в 1897 р. понад 42% євреїв Російської імперії⁴¹⁴. Основна їхня маса проживала в смузї осілости. З українських губерній найбільший відсоток євреїв визначено у Волинській – 13,21%, Подільській – 12,24%, Київській – 12,10%, Херсонській – 11,80%, Бессарабській губ. – 11,79%. Найменше єврейського населення мали Чернігівська – 4,93%, Катеринославська – 4,69%, Полтавська – 3,97%, Таврійська – 3,83% і Харківська губ. – 0,51%⁴¹⁵. На західноукраїнських землях, згідно з даними на 1900 р., найбільшою частка єврейства була на Закарпатті та Північній Буковині – 14%, трохи меншою на східногалицькій території – 12,96%⁴¹⁶.

Більшість українських поляків зосереджувалася у Східній Галичині, де в 1900 р. на них припадало 22,7%⁴¹⁷. Значно нижчою була частка поляків у Північній Буковині – 4% від населення краю⁴¹⁸. До 1910 р. кількість східногалицьких поляків зроста на 19,65% (24,48% від населення краю)⁴¹⁹, буковинських – на 6%⁴²⁰. На українських землях Російської імперії найбільший відсоток поляків у 1897 р. проживав у Волинській губ. – 6,16%, Подільській – 2,29%, Київській – 1,93%, Херсонській – 1,13%. На інших територіях їх було менше 1%⁴²¹. До 1916 р., згідно з даними «Статистичного щорічника»⁴²², це співвідношення не змінилося.

Районами найбільшого зосередження німецької людності були південно- та західноукраїнські землі, Волинь і Холмщина, де представники цієї меншини селилися здебільшого великими суцільними анклавами серед українського населення або невеликими поселеннями. В підросійській Україні німецька національна меншина становила в 1897 р.

⁴¹³ Підраховано за: Распределение населения по главнейшимъ сословіямъ, вероисповеданіямъ, родному языку и по некоторымъ занятіямъ... – С. 4, 5.

⁴¹⁴ Підраховано за: Там само. – С. 5; Общій сводъ по Имперіи результатовъ разработки данныхъ первой всеобщей переписи населения... – С. XVI.

⁴¹⁵ Общій сводъ по Имперіи результатовъ разработки данныхъ первой всеобщей переписи населения... – С. XVII.

⁴¹⁶ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект... – С. 46, 48.

⁴¹⁷ *Макарчук С. А.* Етнічна історія України... – С. 265.

⁴¹⁸ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект... – С. 46.

⁴¹⁹ *Макарчук С. А.* Етнічна історія України... – С. 266, 267.

⁴²⁰ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект... – С. 46.

⁴²¹ Підраховано за: Распределение населения по главнейшимъ сословіямъ, вероисповеданіямъ, родному языку и по некоторымъ занятіямъ... – С. 4, 5.

⁴²² *Калакура О. Я.* Поляки в етнополітичних процесах... – С. 102.

30,8% від усіх німців Російської імперії⁴²³. Найбільшою була їхня частка серед населення Волинської губ. – 5,73%, Таврійської – 5,40%, Херсонської – 4,52%, Катеринославської – 3,83%, Бессарабської – 3,11%. В інших місцевостях німецького населення було менше 1%.

У Волинській і Київській губерніях німці утворювали численні колонії. У південних районах вони мешкали в усіх повітах, але в Бессарабській губ. переважали в Аккерманському пов. (понад 2/3), у Херсонській – Одеському, Таврійській – переважно в її північній частині⁴²⁴.

На західноукраїнських землях, згідно з даними на 1914 р., найбільший відсоток німецького населення припадав на Північну Буковину – 4,6%, найменший на Східну Галичину – 0,9%⁴²⁵ людності краю.

Центром проживання молдован і румунів у Російській імперії була Бессарабська губ. За даними перепису 1897 р., їхня частка на цій території становила понад 82% щодо показника представників згаданої меншини в Російській імперії загалом. Разом із українськими губерніями цей відсоток зростав до 99%⁴²⁶. В українській частині Бессарабської губ. молдавсько-румунське населення становило до 26% мешканців⁴²⁷, будучи присутнім у значній кількості в усіх її повітах, у Херсонській губ. (5,39%) – переважно в Ананьєвському, Єлисаветградському і Тираспольському повітах, Подільській (0,89%) – Балтському й Ольгопольському, Катеринославській (0,43%) – Катеринославському і Бахмутському, Таврійській (0,16%) – Бердянському пов.⁴²⁸ У решті губерній молдовсько-румунське представництво було мізерним – від кількох десятків до кількох сотень осіб.

На українських землях Австро-Угорської імперії найбільша частка румуномовного населення проживала на Північній Буковині. У 1900 р. вона, за різними даними, становила від 14,88 до 17,8%⁴²⁹. До 1910 р. цей показник збільшився до 19%⁴³⁰ населення краю.

⁴²³ Підраховано за: Распределение населения по главнейшимъ сословіямъ, вероисповеданіямъ, родному языку и по некоторымъ занятіямъ... – С. 4; Общій сводъ по Имперіи результатовъ разработки данныхъ первой всеобщей переписи населения... – С. XII.

⁴²⁴ Общій сводъ по Имперіи результатовъ разработки данныхъ первой всеобщей переписи населения... – С. XII.

⁴²⁵ Р. М. Німці на Україні... – С. 1773.

⁴²⁶ Підраховано за: Распределение населения по главнейшимъ сословіямъ, вероисповеданіямъ, родному языку и по некоторымъ занятіямъ... – С. 5; Общій сводъ по Имперіи результатовъ разработки данныхъ первой всеобщей переписи населения... – С. XIII.

⁴²⁷ Чорний С. Національний склад населення України... – С. 37.

⁴²⁸ Общій сводъ по Имперіи результатовъ разработки данныхъ первой всеобщей переписи населения... – С. XIII.

⁴²⁹ Чорний С. Національний склад населення України... – С. 43, 49.

⁴³⁰ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 48–49.

Татарське населення в різних кількісних пропорціях проживало в усіх губерніях підросійської України. Закономірно, що найчисельнішою ця меншина була в Таврійській губ. Однак на батьківщині кримські татари, незважаючи на те, що до них зарахували також 5,6 тис. татаромовних караїмів, із відомих причин становили лише 13,0% населення краю. Другою за часткою татаромовного населення була Катеринославська губ. – 0,82%. Однак, як стверджують наукові упорядники результатів Всеросійського перепису 1897 р., понад 15 тис. (89% татаромовного населення губернії) мешканців Маріупольського пов., які рідною мовою назвали татарську, насправді були отатариними греками православної віри. Порівняно значними були частки татарського населення у Волинській губ. – 0,31% (на цій території проживали нащадки тих ординців, які раніше здійснювали загарбницькі набіги на українські землі), Херсонській – 0,11%, Подільській – 0,08%, Київській і Харківській – по 0,05%⁴³¹. В інших губерніях їхня кількість становила по кілька сотень осіб.

Абсолютна більшість болгар Російської імперії в 1897 р. проживала на українських землях. Лише у трьох губерніях – Бессарабській, Таврійській і Херсонській – їхня частка становила 99% щодо показника представників цієї меншини в Російській імперії загалом⁴³². Причому в Бессарабській губ. (в її українській частині болгарське населення становило 10,66%⁴³³ мешканців) болгари були зосереджені насамперед в Аккерманському, Ізмаїльському і Бендерському повітах, Таврійській (2,85%⁴³⁴) – у Бердянському і Феодосійському, Херсонській (0,94%⁴³⁵) – в усіх повітах, окрім Александрійського (в Ананіївському їх було мало)⁴³⁶. В інших частинах України їхня кількість була мізерною.

⁴³¹ Общій сводъ по Имперіи результатовъ разработки данныхъ первой всеобщей переписи населения... – С. XXII–XXIII; Распределение населения по главнейшимъ сословіямъ, вероисповеданіямъ, родному языку и по некоторымъ занятіямъ... – С. 5, 8.

⁴³² Підраховано за: Распределение населения по главнейшимъ сословіямъ, вероисповеданіямъ, родному языку и по некоторымъ занятіямъ... – С. 4; Общій сводъ по Имперіи результатовъ разработки данныхъ первой всеобщей переписи населения... – С. XI.

⁴³³ Распределение населения по главнейшимъ сословіямъ, вероисповеданіямъ, родному языку и по некоторымъ занятіямъ... – С. 4–5; *Чорний С.* Національний склад населення України... – С. 36.

⁴³⁴ Первая всеобщая перепись населения Российской Имперіи 1897 г. Т. XLI : Таврическая губернія... – С. V.

⁴³⁵ Первая всеобщая перепись населения Российской Имперіи 1897 г. Т. XLVII : Херсонская губернія... – С. VII, VIII.

⁴³⁶ Общій сводъ по Имперіи результатовъ разработки данныхъ первой всеобщей переписи населения... – С. XI.

Грецьке населення, як правило, селилося у південних регіонах, за можливості, ближче до моря. З огляду на це більш ніж половина греків (60%) європейської частини Російської імперії в 1897 р. проживала у Катеринославській губ. (2,31% населення краю), здебільшого у Маріупольському пов. Далі за чисельністю грецького населення можна виокремити Таврійську – 1,25%, Херсонську – 0,30% та Бессарабську губ. – 0,14%, де грецьке населення переважало в Ізмаїльському пов. Загальна ж частка тих греків, котрі проживали в європейській частині Російської імперії, на українських землях становила 96%⁴³⁷.

Чехи, зосереджені на землях підросійської України, становили в 1897 р. 73% чеського населення Російської імперії⁴³⁸. Більш ніж половина всіх загальноімперських чехів (55%) та понад 75% українських були згруповані у Волинській губ. (0,92% населення краю), де утворювали колонії, здебільшого у Дубенському, Острозькому, Рівненському, Житомирському і Луцькому повітах. Серед інших українських губерній їхня частка була більшою в Таврійській (0,14%), Київській (0,09%) і Херсонській (0,05%)⁴³⁹.

З усіх вірмен, котрі в 1897 р. проживали в європейській частині Російської імперії, на Україну припадала майже третина – 29,34%. Найвищою їхня частка була в Таврійській губ. (0,62% населення краю), де зосередилося 62% українських вірмен; переважно вони заселяли Сімферопольський і Феодосійський повіти. Порівняно значними були частки вірменського населення у Бессарабській (0,11%) і Херсонській губерніях (0,08%)⁴⁴⁰. В інших місцевостях їхня кількість становила від кількох осіб до кількох сотень.

Окрім регіональних відмінностей поселення, етнічні суб'єкти України помітно різнилися й тим, що одні з них проживали здебільшого у містах і містечках, а інші – в селах. Статистика засвідчує, що відсоток українців у великих містах, за винятком Полтави і Чернігова, не був переважаючим. Так, наприклад, у 1917 р. у Києві з 467,6 тис. душ населення українці становили лише 76,6 тис. осіб (16%). Така тенденція

⁴³⁷ Общій сводъ по Имперіи результатовъ разработки данныхъ первой всеобщей переписи населения... – С. XVI; Распределение населения по главнейшимъ сословіямъ, вероисповеданіямъ, родному языку и по некоторымъ занятіямъ... – С. 5.

⁴³⁸ Підраховано за: Распределение населения по главнейшимъ сословіямъ, вероисповеданіямъ, родному языку и по некоторымъ занятіямъ... – С. 4; Общій сводъ по Имперіи результатовъ разработки данныхъ первой всеобщей переписи населения... – С. XI.

⁴³⁹ Підраховано за: Общій сводъ по Имперіи результатовъ разработки данныхъ первой всеобщей переписи населения... – С. XI.

⁴⁴⁰ Підраховано за: Там само. – С. XV; Распределение населения по главнейшимъ сословіямъ, вероисповеданіямъ, родному языку и по некоторымъ занятіямъ... – С. 5.

спостерігалася в Одесі, Харкові, Катеринославі, містах Донбасу⁴⁴¹ та в інших промислових центрах.

Згідно з переписом 1897 р., майже цілковито (94,15%) в містах і містечках Російської імперії були згруповані євреї, які становили 15,64% від представників міщанського стану⁴⁴². Проте в Україні ці показники були дещо меншими – лише 66,2% наддніпрянських євреїв проживали в містах⁴⁴³. Частка єврейського міського населення становила: у Волинській губ. – 50,8%, Подільській – близько половини, Бессарабській – 37%, Херсонській і Київській – близько 30%⁴⁴⁴. Позитивно на зростання єврейського міщанства вплинула революція 1917–1921 рр. З усіх зареєстрованих переписом у 1920–1921 рр. євреїв у дванадцяти українських губерніях лише 21 тис. проживала в селах⁴⁴⁵. У низці міст євреї становили більшість населення. Зокрема, на Волині напередодні Першої світової війни у м. Луцьку і Володимирі-Волинському їхня частка дорівнювала 60%, у Любомлі – 74%, у Рожищі – 83%. Неформальним центром євреїв краю був Бердичів – «Єрусалим Волині»⁴⁴⁶, де вони становили 78%⁴⁴⁷. У Києві чисельність єврейства в 1917 р. дорівнювала 87 200 осіб⁴⁴⁸, або майже 19%, в Умані – 58%, Білій Церкві – 53%⁴⁴⁹ міського населення.

Істотнішим було представництво євреїв у західноукраїнських містах – 75,8%⁴⁵⁰. Зокрема, загалом серед населення 83-х міст і містечок Східної Галичини їхня частка в 1910 р. досягала 42,0%. У Чернівцях цей показник за аналогічний період становив 33,0%, у Львові – 27,8%⁴⁵¹. Загалом у містах Західної й Правобережної України на кожних 100 мешканців припадало 40 євреїв⁴⁵², решта 60 – це росіяни, українці, поляки, німці та представники інших національностей.

⁴⁴¹ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект... – С. 70.

⁴⁴² Общій сводъ по Имперіи результатовъ разработки данныхъ первой всеобщей переписи населенія... – С. XVI, LVIII.

⁴⁴³ Шаповал М. Велика революція... – С. 14.

⁴⁴⁴ Общій сводъ по Имперіи результатовъ разработки данныхъ первой всеобщей переписи населенія... – С. XVII.

⁴⁴⁵ Шехтман И. Б. Еврейская общественность на Украине... – С. 22.

⁴⁴⁶ Паншико С. Д. Историчне краєзнавство... – С. 64.

⁴⁴⁷ Р. М. Жиди... – С. 675.

⁴⁴⁸ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект... – С. 70.

⁴⁴⁹ Р. М. Жиди... – С. 675.

⁴⁵⁰ Шаповал М. Велика революція... – С. 14.

⁴⁵¹ Монолатій І. С. Разом, але майже окремо... – С. 122–123, 124.

⁴⁵² Р. М. Жиди... – С. 675.

Другою за кількістю міщан була вірменська меншина. У 1897 р. з усіх вірмен європейської частини Росії 3/5 (60%) їхніх представників проживали в містах, зокрема в Одесі – 1401 особа (0,4%)⁴⁵³.

Значну частину представників серед міського населення України мали росіяни – 42,3% від їхньої загальної кількості. Серед усіх міщан частка російського населення становила 33,7% (українського – 32,5%)⁴⁵⁴. Концентрація в містах, переважно у великих, була однією з особливостей розселення росіян в Україні⁴⁵⁵. Найбільшими їхніми міськими зосередженнями у 1897 р. були: Одеса – 198,2 тис. (48,2% від населення міста загалом), Київ – 134,3 тис. (54,4%)*, Харків – 109,9 тис. (63,0%), Миколаїв – 61,0 тис. (66,3%), Катеринослав – 47,1 тис. (41,8%), Херсон – 27,9 тис. (47,9%), Житомир – 16,9 тис. (25,6%), Полтава – 11,0 тис. (20,6%)⁴⁵⁶. З одного боку, така ситуація була зумовлена індустріалізацією та пов'язаним із нею напливом до міст пролетарського елементу з Росії. З іншого – з моменту втягнення українських земель в імперську орбіту міста втрачали національне обличчя, перетворюючись в адміністративні та військові центри⁴⁵⁷, де домінували росіяни зі своєю мовою і культурою.

Порівняно високим був відсоток міщан серед чехів. У 1897 р. у містах проживало 10,7% чеського населення європейської частини Російської імперії⁴⁵⁸. На початку ХХ ст. центром політичного і культурного життя чехів став Київ, де зосередилося кілька тисяч⁴⁵⁹ представників цієї меншини.

Преважна більшість німецького населення мешкала в сільській місцевості, де, за висловом одного з наукових упорядників результатів Всеросійського перепису 1897 р., «творила квітучі землеробські колонії»⁴⁶⁰. Однак, якщо загалом у європейській частині Російської імперії в

⁴⁵³ Общій сводъ по Имперіи результатовъ разработки данныхъ первой всеобщей переписи населенія... – С. XV.

⁴⁵⁴ *Кравців Б.* Росіяни на Україні [У 19 в. і на поч. 20 в. до 1917]... – С. 2614.

⁴⁵⁵ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 70.

* До 1917 р. чисельність росіян у Києві зросла до 231,4 тис. осіб [Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 70], однак їхня частка в загальній кількості населення міста порівняно з 1897 р. зменшилася до 49,5%.

⁴⁵⁶ *Кравців Б.* Росіяни на Україні [У 19 в. і на поч. 20 в. до 1917]... – С. 2614.

⁴⁵⁷ *Субтельний О.* Україна: історія... – С. 242–243.

⁴⁵⁸ Общій сводъ по Имперіи результатовъ разработки данныхъ первой всеобщей переписи населенія... – С. XI.

⁴⁵⁹ *Міронова І. С.* Національні меншини України... – С. 15.

⁴⁶⁰ Общій сводъ по Имперіи результатовъ разработки данныхъ первой всеобщей переписи населенія... – С. XII.

містах проживала чверть (23,3%) німців⁴⁶¹, яких найбільше було в Одесі (1897 р. – 10,2 тис. (2,5%) осіб)⁴⁶², то в Наддніпрянщині перебувала лише десята їхня частина⁴⁶³. Таку диспропорцію можна пояснити лише високою продуктивністю українських земель.

Серед західноукраїнських міст найбільше німецького населення проживало в м. Чернівці і його околицях – у 1914 р. близько 14 тис. осіб. Варто відзначити, що столиця Буковини була не лише найбільшим зосередженням німців на українських землях, а й єдиним містом України, яке мало німецьке обличчя. У галицькій столиці – м. Львові – у 1914 р. проживало 5,9 тис. німців⁴⁶⁴.

Близьким до середньої норми був відсоток міщан у європейській частині Російської імперії серед греків – у 1897 р. цей показник становив 10,3%⁴⁶⁵, причому в Таврійській губ. у містах мешкала більш ніж половина грецького населення. Порівняно значна частина греків проживала в Одесі – 5 086 осіб (1,3%)⁴⁶⁶. Найбільше землеробського населення серед грецьких колоністів мешкало у Катеринославській губ.⁴⁶⁷, переважно у Маріупольському пов.

Компактними колоніями, здебільшого в сільській місцевості, проживало болгарське населення. У 1897 р. у межах європейської Росії в містах мешкали 8,3% болгар⁴⁶⁸. Насамперед вони осідали в Одесі, Херсоні, Миколаєві, Ніжині, Києві⁴⁶⁹.

Незважаючи на те, що майже 93% польського населення України* на початку ХХ ст. пов'язували своє життя з сільською місцевістю⁴⁷⁰, його присутність у деяких містах, насамперед на західноукраїнських землях, була істотною. Зокрема, серед усього населення 83-х міст і міс-

⁴⁶¹ Общій сводъ по Имперіи результатовъ разработки данныхъ первой всеобщей переписи населения... – С. XII.

⁴⁶² Первая всеобщая перепись населения Российской Имперіи 1897 г. Т. XLVII : Городъ Одесса... – С. VI.

⁴⁶³ Р. М. Німці на Україні... – С. 1772.

⁴⁶⁴ Там само... – С. 1773.

⁴⁶⁵ Общій сводъ по Имперіи результатовъ разработки данныхъ первой всеобщей переписи населения... – С. X.

⁴⁶⁶ Там само. – С. XVI; Первая всеобщая перепись населения Российской Имперіи 1897 г. Т. XLVII : Городъ Одесса... – С. VI.

⁴⁶⁷ Общій сводъ по Имперіи результатовъ разработки данныхъ первой всеобщей переписи населения... – С. XVI.

⁴⁶⁸ Там само. – С. XI.

⁴⁶⁹ *Міронова І. С.* Національні меншини України... – С. 187.

* Згідно з підрахунками М. Шаповала, в селах проживало менше $\frac{3}{4}$ українських поляків [*Шаповал М.* Велика революція... – С. 14].

⁴⁷⁰ *Калакура О. Я.* Поляки в етнополітичних процесах... – С. 90.

течок Східної Галичини частка поляків у 1910 р. становила 26,2%⁴⁷¹. Львів, за даними перепису 1910 р., став містом, в якому співвідношення між польською й українською частинами населення дорівнювало 72,85 : 27,15 (на користь поляків). Частка польської людності серед населення міста загалом становила 53,87%⁴⁷². До 1918 р. останній показник зріс до 62%⁴⁷³. У Чернівцях на початку 1910-х рр. польська меншина становила 17%⁴⁷⁴ мешканців міста.

В європейській частині Російської імперії відсоток міщан-поляків, згідно з переписом 1897 р., дорівнював 15,28%. Порівняно численними були поляки і в містах підросійської України. Так, якщо їхня частка серед населення Волинської губ. становила 6,2%, то в містах цієї губернії – 7,6%⁴⁷⁵.

Найменшу частку міського населення підросійської України становили молдовани і румуни. У 1897 р. лише 6% їхніх представників належали до міщан, решта – до сільського стану⁴⁷⁶. Дещо іншою була ситуація в Північній Буковині. Так, якщо в Чернівцях у 1900 р. проживало 14,29% румунів, то в 1910 р. – 15,73%⁴⁷⁷.

Отже, впродовж століть Україна була краєм, який приваблював значні маси чужоземного населення. Поруч з українцями на цій території мешкали й представники інших національностей, найчисленнішими з яких були росіяни, євреї, поляки та німці. Їхня поява на українських землях зумовлена різними причинами: економічними, політичними, військовими, конфесійними тощо. Насамперед слід виокремити сприятливе геополітичне становище, зокрема, місце в міжнародних торговельних зв'язках, родючі землі, що приваблювали селян із-за кордону, тривале перебування України в складі інших держав, зокрема Російської та Австро-Угорської імперій. Уряди останніх, прагнучи утвердитися на захоплених територіях, спроваджували на українські землі представників пануючих націй, переселяли іммігрантів з інших країн тощо. Безпосереднім наслідком імперської колонізаційної політики стало зростання поліетнічності тих регіонів, щодо яких вона була спрямована.

⁴⁷¹ *Монолатій І. С.* Разом, але майже окремо... – С. 124.

⁴⁷² *Макачук С. А.* Етнічна історія України... – С. 266.

⁴⁷³ *Калакура О. Я.* Поляки в етнополітичних процесах... – С. 137.

⁴⁷⁴ *Ботушанський В. М.* Національний склад населення Північної Буковини... – С. 52.

⁴⁷⁵ *Общій сводъ по Имперіи результатовъ разработки данныхъ первой всеобщей переписи населенія...* – С. LVIII.

⁴⁷⁶ Там само. – С. XIII.

⁴⁷⁷ *Монолатій І. С.* Разом, але майже окремо... – С. 128.

Регіональне розміщення національних меншин в Україні було нерівномірним. Зокрема, найбільші з них зосередилися так: росіяни – переважно у південному та північно-східному регіонах України, євреї і поляки – на західноукраїнських землях, у Волинській, Подільській, Київській та Херсонській губерніях, німці – на південно- та західноукраїнських землях, Волині і Холмщині. У містах зі згаданих етносів найбільше були представлені євреї та росіяни.

2.2. Соціальна структура

Важливим чинником для розуміння соціальних умов розвитку інонаціонального населення, його етнічної самоідентифікації, формування національної еліти, можливостей самоорганізації, місця у суспільному житті тощо є дані про станово-майновий рівень, освіченість, виробничу зайнятість і суспільний поділ праці серед етносів України. Особливої актуальності артикульована проблема набула наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., коли український народ разом з етнічними меншинами розпочали активну підготовку до боротьби за національні права.

Щодо етнічного фактора станово-майнової диференціації М. Шаповал риторично запитував: «А хто на Україні поміщики і буржуазія? – І одразу відповідав. – Росіяни, поляки, румуни, угорці і по всіх наших землях ще й жиди. Отже, чужі нації (а вони в нас клясово панують) акумулюють, скупчують капітал з *української* праці, а цей капітал перепомповує дорібок українських рук від української нації до чужих націй. Через те з українського дорібку росте на українській землі *чужий капітал*, що визискує Україну не лише економічно, але гнітить політично і впроваджує народ в культурну темноту»⁴⁷⁸.

Подібної думки дотримувалися М. Грушевський⁴⁷⁹ та Українська Центральна Рада. Так, у «Доповідній записці делегації Центральної Ради Тимчасовому уряду та Виконавчому комітетові Петроградської ради робітничих та солдатських депутатів з питань автономії України» від 30 травня 1917 р. зазначалося: «Пануючі кола на Україні – неукраїнці. Промисловість в руках буржуазії російської, єврейської, французької; торговий капітал, а також величезна частина аграрної буржуазії складається з поляків, росіян і українців, які давно зуть себе «русскими». Так само всі адміністративні посади в руках неукраїнців. Верстви ж, яких експлуатують – селянство, більша частина городського пролетарі-

⁴⁷⁸ Шаповал М. Велика революція... – С. 21.

⁴⁷⁹ Стаття М. С. Грушевського «Українці»... – С. 17.

ату, ремісники, дрібні служачі, – українці»⁴⁸⁰. Згідно з висловленою тезою, діячі УЦР зробили висновок, що на той момент української буржуазії, котра визнавала б себе такою, в Україні не було.

Втрата незалежності, самобутнього вільного розвитку, нав'язування чужого, не властивого духові українців способу життя, що запроваджували експансіоністські сили Російської імперії, перешкоджали активному залученню українського етносу до розвитку підприємництва в пореформений період⁴⁸¹. До того ж, як зазначив М. Сумцов, «...українці ніколи не мали нахилу або хисту до торгівлі. Завжди люди інших націй вихоплювали у них найбільш ласі шматки – в давнину греки, пізніше – євреї та великороси. Важкі на підйом хлібороби, люди чесні, з великим почуттям справедливості, українці не кидалися у великий бариш»⁴⁸². Як правило, свої зусилля вони зосереджували переважно на землеробській діяльності. Саме через психологічні, політичні й економічні особливості український етнос на початку ХХ ст. мав нечисленну групу буржуазії, до того ж – економічно слабку. Капітали українських промисловців, за винятком окремих підприємців, як і купецькі, були здебільшого незначні, розпорошені в різних менш значних для економіки галузях промисловості. Активністю у господарській діяльності та в багатьох сферах суспільного життя серед нечисленної групи вітчизняних підприємців виділялися лише кілька родин цукрових магнатів – Смиренки, Терещенки, Харитоненки та промисловець у гірничій і металургійній справі О. Алчевський⁴⁸³.

Обґрунтованість висновків М. Шаповала підтверджують і сьогоденні дослідники. Зокрема, Т. Ніколаєва вказала, що поряд зі значним проширком західноєвропейських капіталістів в українській економіці останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. найбільшу частку становили підприємці єврейського, російського і польського походження. Цьому сприяли особливості історичного розвитку України, її політична залежність від Польщі та Росії, проходження по українських землях т. зв. смуги єврейської осілості. І коли на Правобережжі серед промисловців домінували євреї та поляки, то на Лівобережжі й Півдні більшість становили російські, єврейські та іноземні підприємці.

⁴⁸⁰ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 94.

⁴⁸¹ Ніколаєва Т. М. Соціальний і національний склад підприємницького прошарку в Україні... – С. 288.

⁴⁸² Сумцов М. Ф. Слобожане : іст.-етнограф. розвідка / М. Ф. Сумцов. – Харків : Вид-во «Союз» Харьк. кредит. союзу кооперативів, 1918. – С. 78.

⁴⁸³ Ніколаєва Т. М. Соціальний і національний склад підприємницького прошарку в Україні... – С. 289.

Згідно з переписом 1897 р., частка українців, яких вважали діловими людьми, серед самодіяльного населення, що жило з прибутків від капіталів, становила 29,12%, росіян – 38,64%, поляків – 8,97%, а євреїв – 15,68%. Відповідно торгівлею і торгово-кредитними операціями займалися 13,43% українців, 16,24% росіян, 1,03% поляків та 63,72% євреїв⁴⁸⁴. При цьому питома вага українців у складі населення України загалом становила 73,07%, росіян – 10,4%, євреїв – 8,17%, поляків – від 1,65 до 2%⁴⁸⁵.

Єврейське представництво серед купецтва особливо значним було на Правобережжі. Так, у середині XIX ст. купці-євреї у Волинській губ. становили 96% від усіх купців, Київській – 83%, Подільській – 87%⁴⁸⁶. Не похитнула єврейську торгову монополію навіть Перша світова війна. Зокрема, напередодні Лютневої революції 1917 р. у Київській губ. відсоток євреїв, які займалися торгівлею, становив 75,8%, у Подільській – 90,6%⁴⁸⁷. На Лівобережній Україні купецтво єврейського походження дорівнювало близько 50–60%⁴⁸⁸ від загальної кількості підприємців.

Переважало єврейське купецтво й у містах, інколи навіть тих, які не належали до смуги осілости. Так, до кінця XIX ст. євреї становили 44% київського купецтва, і їм належало дві третини обсягів торгівлі в місті⁴⁸⁹. За даними на 1909 р., із приблизно 230 київських купців першої гільдії* понад 90% сповідували юдаїзм⁴⁹⁰. У Харкові напередодні революції з усіх 248 купців першої гільдії євреїв було 208 осіб, або 84%⁴⁹¹.

⁴⁸⁴ *Николаева Т. М.* Соціальний і національний склад підприємницького прошарку в Україні... – С. 288.

⁴⁸⁵ *Чорний С.* Національний склад населення України... – С. 36–37; *Калакура О. Я.* Поляки в етнополітичних процесах... – С. 102.

⁴⁸⁶ *Куриленко О. В.* Етнічна структура міст Правобережної України та її вплив на земельні відносини / О. В. Куриленко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. XVI / НАН України; Ін-т іст. України. – К., 2009. – С. 187.

⁴⁸⁷ *Попов Н. Н.* Очерк истории Коммунистической Партии (большевиков) Украины / Н. Н. Попов. – [2-е изд.]. – Харьков: Пролетарий, 1929. – С. 27.

⁴⁸⁸ *Чумак М. М.* Етнічний склад купецтва Лівобережної України... – С. 238.

⁴⁸⁹ *Хитерер В.* Еврейские погромы на Украине в октябре 1905 года...

* Купців поділяли на гільдії відповідно до оголошеного капіталу, з якого стягували податок. Після монетарної реформи 1839 р. і переведення грошових розрахунків на срібло мінімум оголошеного капіталу становив 15 тис. руб. сріблом для першої гільдії, 6 тис. – для другої та 2400 руб. – для третьої (в 1863 р. третю гільдію було ліквідовано). Належність до купецтва означала для євреїв низку пільг, зокрема свободу пересування поза смугою осілости. Також тим євреям-купцям, які проживали у смузі осілости й п'ять років поспіль належали до першої гільдії, надавалося право записуватися до відповідної гільдії практично всіх міст імперії. Якщо термін перебування в першогільдійстві становив десять років, євреям надавалось право жити поза смугою осілости

За переписом 1897 р., єврейські купці налічували 37 863 особи – 55,9% від загальної кількості представників купецького стану України⁴⁹². Зокрема, в Катеринославській губ. їхня частка становила 60%, Полтавській – 70%, Харківській – 30%, Чернігівській – 60–65%⁴⁹³. Кількісна перевага єврейського купецтва не тільки в Правобережній Україні, а й у Південній та на більшій частині Лівобережної України була зумовлена насамперед проляганням смуги осілости євреїв на значній частині українських земель та пов'язана з їхніми професійними заняттями – торгівлею, орендою, відкупками, лихварством⁴⁹⁴, тобто традиційними формами єврейської господарської активності.

Вагомими були позиції євреїв і в промисловості. Проте характер, напрями й масштаби їхньої торгово-промислової діяльності регулювались окремими законодавчими актами Російської імперії. Так, відповідно до законів 1864 і 1867 рр., євреям із промислових підприємств було дозволено засновувати великі капіталістичні борошно-круп'яні млини, цукрово-рафінадні та скляні заводи. Це й скоригувало розвиток купця-єврея саме цих галузей виробництва. Визначних успіхів упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у цукроварінні досягли династії Бурасів, Бродських, Рубінштейнів, Добрих. Істотний внесок у формування удосконаленого та технічно розвинутого млинарства регіону зробили І. Амстиславський, Л. Виноградов, Д. Молдавський, І. Ейзлер⁴⁹⁵ та інші представники єврейства.

Доволі потужно євреї-промисловці були представлені в Києві, де на підприємствах, які їм належали, вони виробляли чверть обсягу міської продукції загалом⁴⁹⁶.

Вплив єврейської меншини в економіці визначався не тільки тим, що вона становила значну частину буржуазії, власників промислових підприємств, банкірів, а й її постійно зростаючою земельною власністю⁴⁹⁷. Зокрема, в Східній Галичині євреї, дорівнюючи лише 1,9% відносно неєврейського населення, становили 5% від загальної кількості

на загальних засадах [Шевченко В. Приватне банкірське підприємництво... – С. 122, 133; Чумак М. М. Етнічний склад купецтва Лівобережної України... – С. 239].

⁴⁹⁰ Кальницький М. Представницькі витрати [Електронний ресурс] / М. Кальницький. – Режим доступу : <http://www.businessclass.kiev.ua/magazine/250.html>.

⁴⁹¹ Шестопал М. Євреї на Україні... – С. 80.

⁴⁹² Донік О. М. Купецьке промислове підприємництво в Україні... – С. 159.

⁴⁹³ Чумак М. М. Етнічний склад купецтва Лівобережної України... – С. 239.

⁴⁹⁴ Донік О. М. Купецьке промислове підприємництво в Україні... – С. 160.

⁴⁹⁵ Чумак М. М. Етнічний склад купецтва Лівобережної України... – С. 239.

⁴⁹⁶ Хитерер В. Еврейские погромы на Украине в октябре 1905 года...

⁴⁹⁷ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 47.

поміщиків краю⁴⁹⁸. У 1890 р. євреям належало понад 13% поміщицьких земель Галичини, а в окремих повітах (Стрийському, Долинському) – понад 50%. Крім того, представники цієї меншини становили майже половину всіх орендарів поміщицьких маєтків⁴⁹⁹. З 2 916 630 га поміщицьких земель у 1889 р. євреї володіли 11,02% від загальної їхньої площі, а в 1902 р. – 10,34%. Середня величина єврейського земельного наділу становила 377 га, неєврейського – 416 га⁵⁰⁰.

Відносно чисельним було також сільське єврейське населення Південної України. До 1914 р. більшість його господарств були міцними, середняцькими⁵⁰¹.

Загалом у майновому відношенні становище українських євреїв було неоднорідним – від дуже заможних до злидарів*. Близько 3/4 їхніх представників заробляли на життя дрібною торгівлею та ремеслом. Ці небагаті крамарі, шинкарі, кравці, шевці та ювеліри становили єврейський «середній клас». У гіршому становищі перебували некваліфіковані робітники, багато з яких ледве могли прогодувати себе випадковими заробітками чи милостинею. Вони становили близько 20% єврейської робочої сили⁵⁰². Наприкінці ХІХ ст. від 25 до 38% євреїв у ряді міст жили за рахунок благодійності, чимало представників єврейства змушені були емігрувати⁵⁰³. Павперизація єврейства була зумовлена як урядовими обмеженнями та конкуренцією, спричиненою «перевантаженням» містечок смуги осілости, так і його величезним природним приростом⁵⁰⁴, про причини якого йшлося в п. 2.1.

⁴⁹⁸ *Монолатій І.* Галицькі євреї в австрійський період (1772–1918 рр.) [Електронний ресурс] / І. С. Монолатій // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2008. – Ч. 51. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n51texts/monolatij1.htm>.

⁴⁹⁹ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 47.

⁵⁰⁰ *Монолатій І.* Галицькі євреї в австрійський період...

⁵⁰¹ *Гвоздик В. С.* Формування етнічних груп населення Півдня України... – С. 132.

* Своєрідний соціологічний портрет єврейської меншини в Україні створив М. Драгоманов. Згідно з його аналізом, приблизно третину євреїв становили особи, що займалися продуктивним виробництвом: селяни, робітники, ремісники, фахівці тощо. Друга третина – виразно паразитична й експлуататорська: корчмарі, кредитори, лихварі, торговці, посередники, орендарі, які представляли інтереси держави або великих земельних поміщів тощо. Третя група була проміжною між першими двома. Четверту групу становила значна частина єврейських бідняків і жебраків [Подано за: *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе : у 2 т. Т. 1... – С. 118].

⁵⁰² *Субтельний О.* Україна: історія... – С. 245.

⁵⁰³ *Євреї* // Советская историческая энциклопедия : в 16 т. Т. 5 : Двинск–Индонезия / гл. ред. Е. М. Жуков. – Москва : Сов. энцикл., 1964. – С. 445.

⁵⁰⁴ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 20; *Р. М. Жиди...* – С. 672.

Єврейська верхівка, що становила незначну кількість⁵⁰⁵, поділялася на дві підгрупи: з одного боку, рабинів та інших вельмишанованих «книжників», що справляли на громаду великий вплив, а з іншого – багатих капіталістів⁵⁰⁶, котрі на 1817 р. володіли в українських губерніях Російської імперії 30% заводів і фабрик⁵⁰⁷. У 1872 р. їм в Україні належало близько 90% винокурень, 56% лісопилень, 48% виробництва тютюну й 33% цукроварень. Із розширенням можливостей здобути освіту багато євреїв увійшло в середовище світської русифікованої інтелігенції, особливо в таких галузях, як право та медицина. З розвитком промисловості велика кількість євреїв (за деякими підрахунками – 38%)⁵⁰⁸ знайшла для себе роботу на заводах.

Таким чином, найпідприємливішим на межі XIX–XX ст. був єврейський етнос, котрий за чисельністю серед населення України займав третє місце після українців і росіян. Попри низку дискримінаційних заходів російського уряду стосовно євреїв (заборона купувати та орендувати землю, обмеження в акціонерному підприємстві, проживанні та пересуванні тощо), останні виявили могутній природний потяг до посередницької діяльності, а згодом і до промислового підприємництва⁵⁰⁹. Відповідно представники єврейської меншини мали і більш виражену буржуазну структуру⁵¹⁰.

Після євреїв за впливовістю у підприємстві слід виокремити росіян, до яких також належала частина зросійщених українців. Значну конкуренцію для київського українського купецтва і міщанства московські купці почали створювати з другої половини XVII ст. До їхньої торгової експансії активно долучалися й стрільці московської залоги, що перебувала в Києві відповідно до Березневих статей 1654 р.⁵¹¹ З часом кількість залог зростала і цю практику поширювали на інші міста України.

Потужним кроком Москви, спрямованим на підтримку представників свого торгового стану в Україні, стали обмеження й заборона зовнішньої торгівлі Гетьманщини з Західною Європою і підпорядкування її російським уряду й купецтву. Останньому також були передані укра-

⁵⁰⁵ Р. М. Жиди... – С. 672.

⁵⁰⁶ Субтельний О. Україна: історія... – С. 246.

⁵⁰⁷ Кульчицький С. В. Антисемітизм в Україні... – С. 96.

⁵⁰⁸ Субтельний О. Україна: історія... – С. 245.

⁵⁰⁹ Донік О. М. Купецьке промислове підприємництво в Україні... – С. 160.

⁵¹⁰ Ніколаєва Т. М. Соціальний і національний склад підприємницького прошарку в Україні... – С. 288.

⁵¹¹ Кравців Б. Росіяни на Україні [Від пол. 17 до кін. 18 в.]... – С. 2613.

їнські відкупи, зокрема індукти^{*}, що значно посилило вплив російсько-го купецтва в Україні⁵¹². За порушення московських розпоряджень жорстоко карали і засилали до Сибіру. Було введено державну монополію на багато товарів. Широко практикували перекупування різноманітних товарів лише у російських купців, із чого останні мали неабиякий зиск. Нерідко центральна влада визначала торги, ярмарки, особливо порти в Росії, де саме могли торгувати українці. З 1719 р. товари з України експортували тільки через Ригу та Архангельськ – під російським контролем. Ціни на експортовану українську продукцію встановлював російський уряд⁵¹³. Отже, фактично було скасовано вільну українську торгівлю.

Особливо активізувалася експансія російських купців на українських землях у першій половині XIX ст. Щодо цього дослідник українських ярмарків середини XIX ст. І. Аксаков зазначив: «Якщо простежити походження всіх будь-яких значних купців українських міст, то вийде, що всі вони родом із Калуги, Єльця, Тули та інших суто великоросійських місцевостей»⁵¹⁴. За переписом 1897 р., росіяни налічували 19 626 осіб, або 30%⁵¹⁵ від загальної кількості представників купецького стану України.

Російський етнос, беручи активну участь у підприємницькій сфері, був представлений найбільш капіталоспроможним елементом у купецьких лавах. Цьому сприяла низка соціально-економічних чинників. Оскільки торгово-промисловий стан був суто міським прошарком суспільства, імперський уряд намагався заповнити його саме купцями-росіянами, які поширювали російську мову та культуру, а отже були оплотом самодержавства на окраїнах імперії. Купці-росіяни, займаючись підприємницькою діяльністю, користувалися повним кредитом у Росії та отримували товари з перших рук. Завдяки цьому вартість їхніх предметів торгівлі відрізнялася низькою ціною, тому саме росіянам було простіше розвивати торгово-виробничу справу на ринках.

За чисельністю купці-росіяни посідали друге місце в містах Катеринославської, Полтавської та Чернігівської губерній (близько 30% від їхньої загальної кількості), становили абсолютну більшість на Харків-

* Індукта (лат. «inducto» – «ввожу») – митний податок, що збирався з купців за привезені товари в Гетьманщину в другій половині XVII – першій половині XVIII ст. Право на його отримання передавалося за відкуп.

⁵¹² Кравців Б. Росіяни на Україні [Від пол. 17 до кін. 18 в.]... – С. 2613.

⁵¹³ Лазарович М. В. Економічна історія : навч. посіб. / М. В. Лазарович. – К. : Знання, 2008. – С. 154.

⁵¹⁴ Цитовано за: Донік О. М. Купецьке промислове підприємництво в Україні... – С. 159.

⁵¹⁵ Там само. – С. 160.

щині. Сфера підприємницького інтересу російських комерсантів на Лівобережжі охоплювала здебільшого харчову та важку промисловість⁵¹⁶.

Панівне становище посідали росіяни серед купецького стану Києва, де здійснювали великі торговельні операції з металевими виробами, долучилися до промислового виробництва та підпорядкували міський магістрат. Тільки єврейські комерсанти завдяки своїй чисельності успішно конкурували в Києві з такими купецькими династіями російського походження, як Дегтерьови, Бухтєєви, Дітятіни, Ходунови та ін.

Значно раніше, ніж у Київ, у 1820-х рр. російські комерсанти почали перебиратися до Харкова. Торгуючи на відомих в імперії харківських ярмарках, комерсанти-росіяни записувалися до купецького стану. Як підсумок, майже весь заможний прошарок харківського купецтва напередодні реформи 1861 р. складався з росіян, котрі (або їхні батьки) переселилися переважно з Калузької, Тульської та Московської губерній⁵¹⁷. Схожа картина була й в інших містах.

Захопивши міцні позиції в торговельній сфері Лівобережної і Південної України (за винятком великих портових міст, зокрема Одеси), російське купецтво в першій половині XIX ст. мало також значний вплив на розвиток промисловості України, де, за даними на 1832 р., посідало перше місце (44,6%; українці мали 28,7%)⁵¹⁸. Протягом другої чверті XIX ст. купці-росіяни заснували найбільші промислові підприємства у Харкові, більшість підприємств Чернігівщини, у т. ч. промисловий посад Клинци. В Одесі перші ливарні відкрили брянські купці Мешкови й Новіков⁵¹⁹.

Вагомим чинником економічного домінування Росії в Україні стало поширення на її території російського землеволодіння. Так, у другій половині XVII ст. на Слобожанщині поселилися російські дворяни, духовенство та ін.⁵²⁰ Після Полтавської катастрофи 1709 р. конфісковані маєтки прихильників І. Мазепи перейшли здебільшого до російських вельмож, зокрема, до князя А. Меншікова та ін. Останні не лише прагнули впровадити в Україні такі кріпацькі порядки, які існували в Росії, а й часто переводили звідти своїх кріпаків, зокрема для праці на новостворених Почепівській і Шептаківській полотняних мануфактурах. Зосередженню земельної власності в російській знаті сприяли й нав'язані

⁵¹⁶ Чумак М. М. Етнічний склад купецтва Лівобережної України... – С. 236–237, 238.

⁵¹⁷ Донік О. М. Купецьке промислове підприємництво в Україні... – С. 160, 161.

⁵¹⁸ Краців Б. Росіяни на Україні [У 19 в. і на поч. 20 в. до 1917]... – С. 2614.

⁵¹⁹ Донік О. М. Купецьке промислове підприємництво в Україні... – С. 161.

⁵²⁰ Лазарович М. В. Економічна історія... – С. 146.

Москвою гетьманові Д. Апостолові 1728 р. «Рішительні пункти», за якими росіянам було дозволено купувати землі в Україні⁵²¹. Великі земельні наділи отримали члени Малоросійської колегії та Правління гетьманського уряду.

З ліквідацією Гетьманату до російських можновладців перейшли значні рангові володіння, а після зруйнування Запорізької Січі – її землі⁵²². Значно раніше розпочалася, а після ліквідації козацтва посилилася поміщицька колонізація – переселення російських поміщиків, котрі отримували великі наділи землі в Україні, закріпачених селян із різних губерній Росії⁵²³, та колонізація півдня України іноземцями.

Потужними були в Україні й позиції польських підприємців, зокрема в сільськогосподарському виробництві. Навіть скасування кріпосного права не змогло похитнути становища таких багатих польських магнатів, як родини Потоцьких, Чорторійських, Браніцьких, Заславських, кожній з яких належали володіння площею сотні тисяч акрів. Маючи величезний капітал, вони у разі потреби могли перейти до використання найманої праці та механізованої обробки землі. Проте для більшості польської шляхти перехід до товарного землеробства виявився складним. Під кінець XIX ст. багато з них порозпродавали власні маєтки й перебралися в міста, де стали чиновниками, купцями, представниками вільних професій. Разом із тим, у 1904 р. на Правобережжі у власності поляків перебувало понад 46% приватних землеволодінь⁵²⁴. Перед революцією вони володіли на цій території 2,3 млн. дес. землі (1/5 від усієї орної землі України)⁵²⁵.

Понад 40% землі належало поміщикам, здебільшого полякам, у Східній Галичині. Наприклад, у 12 повітах Тернопільщини у 1914–1915 рр. було 715 поміщицьких маєтків, серед них 552 належали полякам, 139 – євреям і лише 36 – українцям. Польські аристократичні родини володіли величезними латифундіями, розташованими біля десятків сіл⁵²⁶, що належали до різних повітів.

Великою була також промислова частка польської аристократії. Вона шляхом удосконалення техніки і технології виробництва, широкого використання найманої праці перетворювала власні підприємства на

⁵²¹ *Кравців Б.* Росіяни на Україні [Від пол. 17 до кін. 18 в.]... – С. 2613.

⁵²² *Лазарович М. В.* Економічна історія... – С. 146.

⁵²³ *Міронова І. С.* Національні меншини України... – С. 155.

⁵²⁴ *Субтельний О.* Україна: історія... – С. 244–245.

⁵²⁵ *Лісевич І.* Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні... – С. 46.

⁵²⁶ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект... – С. 45.

рентабельні заводи капіталістичного типу⁵²⁷. З участю польських фахівців і капіталу було перебазовано з Варшави до Кам'янського (тепер – Дніпродзержинськ) металургійний комбінат, збудовано металургійний завод в Олександрівську (Запоріжжя), розширено такий самий завод у Краматорську, збудовано три заводи (металургійного устаткування, металовиробів й арматури) у Катеринославі (Дніпропетровськ), завод устаткування для млинів – в Єлисаветграді (Кіровоград), низку шахт і рудників – у Донбасі, в районі Кривого Рогу і Нікополя⁵²⁸.

У 1904 р. лише на Правобережжі полякам належало 54% промислового виробництва⁵²⁹. Такі прибуткові галузі, як цукроваріння, винокуріння, борошномельне виробництво, перебували переважно під їхнім контролем⁵³⁰. Впливовою особою у фінансовій та промисловій сферах був поляк К. Ярошинській, який мав численні маєтки на Київщині й Поділлі, володів або ж контролював через власні банки 53 цукрових заводів в Україні, був власником більшості акцій місцевих головних банків⁵³¹. У 1914 р. на Волині, Поділлі і Київщині полякам належало 941 підприємство переробної промисловості, де виробляли продукції більш як на 210 млн. руб. Вони контролювали 54% виробництва у приватному секторі і платили 34% податків⁵³². Загалом напередодні Лютневої революції 1917 р. польський капітал разом із нерухомістю та готівкою на території підросійської України становив значну суму – близько 2 млрд. руб.

У цей період серед поляків, як і серед інших народів, відбувалася соціальна диференціація. Зокрема, на селі поряд із дрібним, середнім і великим поміщицтвом, заможними селянами проживала й безземельна і малоземельна біднота⁵³³.

Німці, які переселялися в Україну, переважно були збіднілими в себе на батьківщині селянами та міщанами⁵³⁴. Однак культурне ведення господарства на новому місці, зокрема, застосування сільськогосподарських машин, високопродуктивної худоби, орієнтація на інтенсивні його галузі, а також широке використання найманої праці забезпечили німецьким селам високий рівень добробуту. До 1914 р. їхні жителі бу-

⁵²⁷ Буравський О. А. Поляки Волині... – С. 13.

⁵²⁸ Лісевич І. Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні... – С. 44; Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України... – С. 102.

⁵²⁹ Субтельний О. Україна: історія... – С. 244–245.

⁵³⁰ Буравський О. А. Поляки Волині... – С. 13.

⁵³¹ Лісевич І. Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні... – С. 45.

⁵³² Гудь Б. В. Українці – поляки: хто винен... – С. 68.

⁵³³ Лісевич І. Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні... – С. 45, 46.

⁵³⁴ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 18.

ли забезпеченішими, ніж будь-які інші. Частка заможних селян серед німецьких колоністів переважала 80%⁵³⁵.

В. Жирмунський, який досліджував німецькі колонії, вказав на цікаві факти ставлення їхніх мешканців до праці. Кожен господар обробляв землю і збирав урожай самостійно, але за необхідності допомагав сусідові. У кожному дворі налічувалося до 25 голів худоби: від коней до свиней. Вражала висока організованість і продуктивність праці. Якщо в українському поселенні роботу виконували 20–25 осіб, то у німців – лише 4–5, тільки якісніше. Організація роботи була такою, що змушувала працювати ефективно, оскільки господарі-німці, якими багатими вони не були б, працювали разом із найманими працівниками. Були й інші стимули: сумлінним працівникам платили у 4–5 разів більше, ніж в українських поселеннях, та годували п'ять разів на день⁵³⁶.

У приватному німецькому землеволодінні, зокрема на Волині, переважали дрібні наділи, здебільшого площею до 50 дес. Однак фактично майже 9/10 приватної землі належало великим і середнім власникам. Німці були на третьому місці в губернії за кількістю землевласників і величиною землеволодінь після поляків і росіян. Їм належало 5% приватного землеволодіння Волині. Середня величина земельних ділянок у німців становила 526 дес.⁵³⁷, і це був другий показник у губернії після євреїв.

Нерідко нестача коштів змушувала німецьких колоністів купувати або орендувати менш родючі землі. Однак застосування передових агротехнічних прийомів та висока культура господарювання приводили до їхнього швидкого освоєння та інтенсивного використання. Німці вперше привезли на Волинь технологію приготування т. зв. жирного ґрунту, широко застосовували мінеральні та органічні добрива (у т. ч. попіл, який вивозили зі старих гут), у значних обсягах почали культивувати цукрові буряки. Оскільки земельні ділянки німців часто розміщувалися у заболочених місцях, вони широко розгорнули меліоративні роботи. Наприклад, у колонії Анета Житомирського пов. прокопали канал довжиною 3,5 версти⁵³⁸, що діє й донині.

Колоністські господарства економічно швидко міцніли. На початку ХХ ст. на півдні України німці були власниками 3,8 млн. дес. землі⁵³⁹, а

⁵³⁵ Гвоздик В. С. Формування етнічних груп населення Півдня України... – С. 131.

⁵³⁶ Подано за: Майснер В. Исторический путь немцев в Украине... – С. 88–89.

⁵³⁷ Костюк М. П. Німецькі колонії на Волині... – С. 81–82.

⁵³⁸ Панишко С. Д. Историчне краєзнавство... – С. 63.

⁵³⁹ Р. М. Німці на Україні... – С. 1772.

на Правобережжі – 2 млн. дес., у т. ч. на Волині – 700 тис. дес.⁵⁴⁰ У результаті реформ 1860 – 1870-х рр. виникли великі німецькі фермерські господарства з новими формами господарювання, де застосовували сільськогосподарські машини, передові агротехнічні методи тощо. Було створено сприятливі умови для розвитку хліборобства, сільськогосподарського машинобудування. З 1818 р. для управління німецькими колоніями на півдні України діяв Опікунський комітет⁵⁴¹. Загалом висока інтенсивність німецьких господарств робила їх взірцевими для місцевого селянства⁵⁴². Цей досвід став корисним для багатьох селян під час здійснення т. зв. Столипінської аграрної реформи.

Певні досягнення німецькі колоністи мали й у промисловому розвитку. Зокрема, з другої половини XIX ст. у Харкові було засновано великі промислові підприємства фабричного типу (заводи товариства «Гельферіх-Саде», Е. Бергенгейма, Н. фон Дітмара, Е. Мельгозе, А. Пільстрема та ін.), що зумовили якісні зміни у структурі господарства. На цих підприємствах напередодні Першої світової війни виробляли продукцію на суму 12,4 млн. руб., що становило 50% від загальної суми прибутків від виробництва харківських підприємств. На них працювало до 12 тис. осіб, тобто 30%⁵⁴³ від загальної чисельності харківського робітництва.

У 1886 р. брати Классени заснували в м. Мелітополі завод сільськогосподарських машин та устаткування. На підприємстві працювало 165 працівників, а вартість загального обсягу виробленої продукції досягла 225 тис. руб. У 1894 р. засновано заводську школу. Про високий рівень виробництва засвідчують гран-прі, яких завод був удостоєний на міжнародних конкурсах у 1908 і 1911 р., та низка золотих і срібних медалей.

У 1911–1912 рр. у Мелітополі почав діяти силікатний завод із виробництва білої будівельної цегли. Його власником був Г. Шац, мешканець с. Бромefeld Пришибської волості Мелітопольського пов.⁵⁴⁴

В Одесі одними з найстаріших були завод мила і свічок Санценбахера, продукція якого користувалася попитом в Європі, та заводи Й. Гена, де виробляли сільськогосподарську техніку⁵⁴⁵.

⁵⁴⁰ Костюк М. П. Німецькі колонії на Волині... – С. 80, 81.

⁵⁴¹ Кривець Н. В. Німці в Україні... – С. 417.

⁵⁴² Панишко С. Д. Історичне краєзнавство... – С. 63.

⁵⁴³ Мухіна І. Г. Участь національних меншин у суспільно-політичному та економічному житті... – С. 12; Чумак М. М. Етнічний склад купецтва Лівобережної України... – С. 240.

⁵⁴⁴ Попенко Я. В. Заселення Запорізького Приазов'я німецькими колоністами у XVIII–XX столітті / Я. В. Попенко, О. Л. Морозова // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України : зб. наук. праць V Всеукр. наук.-практ. конф. ... – С. 81.

Вагомих здобутків досягли німецькі колоністи в розвитку промислової інфраструктури сільської місцевості. Наприклад, на Харківщині до Першої світової війни було збудовано 81 промислове підприємство вартістю понад 7 млн. руб. Цукрові заводи Л. Кеніга, П. Берга та інших підприємців стали великими промисловими осередками, на яких наприкінці XIX ст. працювало більше 4 тис. осіб⁵⁴⁶.

Однією з панівних національностей Буковини з політико-правового погляду були румуни. Це можна пояснити насамперед переважанням серед них економічно сильніших верств та їхнім безпосереднім зв'язком із владними структурами. Румуни становили значну частину великих землевласників, які володіли понад 40% земельних угідь краю⁵⁴⁷. Проте більшість румуномовного населення представляли дрібні селяни і бідняки. Зокрема, невеликими земельними наділами – 1–4 дес. землі на дворі⁵⁴⁸ – володіли молдавські селяни.

Доволі заможну групу населення становили чехи, в соціальній структурі яких переважало селянство, що дорівнювало 88%⁵⁴⁹. Вони жили відокремлено і були багаті в чому схожими з німцями – виділялися зразковим веденням господарства та підвищеними нормами земельних наділів. Проте в них переважало общинне землеволодіння і вони набагато менше використовували найману працю⁵⁵⁰.

До 1900 р. чехи були орендарями невеликих наділів землі в російських поміщиків або «їх робочою худобою». Однак завдяки працьовитості та ініціативі представники цієї меншини зуміли досягти певного достатку. Наприклад, у Волинській губ. вони розвивали хмелярство, яке було одним із головних джерел добробуту цієї губернії⁵⁵¹. На початку XX ст. 40% російського хмелю вирощували на території Волині. Значною була роль чехів також у становленні волинського броварства: за 1872–1898 рр. вони заснували 10 великих броварень (у Луцьку, Квасиліві)⁵⁵². Позитивно впливало на зростання заможності чеського насе-

⁵⁴⁵ Міронова І. С. Національні меншини України... – С. 19.

⁵⁴⁶ Мухіна І. Г. Участь національних меншин у суспільно-політичному та економічному житті... – С. 12.

⁵⁴⁷ Монолатій І. Разом, але майже окремо... – С. 143.

⁵⁴⁸ Гвоздик В. С. Формування етнічних груп населення Півдня України... – С. 131.

⁵⁴⁹ Грибанова С. Чехи в Україні / С. Грибанова // Старожитності. – 1994. – № 5–6. – С. 26–27.

⁵⁵⁰ Гвоздик В. С. Формування етнічних груп населення Півдня України... – С. 132; Панишко С. Д. Історичне краєзнавство... – С. 63.

⁵⁵¹ Грибанова С. Чехи в Україні... – С. 26–27.

⁵⁵² Панишко С. Д. Історичне краєзнавство... – С. 63.

лення використання якісної сільськогосподарської техніки, яку доправили з Чехії, та власних методів хліборобства⁵⁵³.

Напередодні Першої світової війни поселення чехів, рівень їхнього господарювання були прикладом для іншого населення України. При цьому соціальне розшарування чеської людності було незначним – 75% середняків і 20% незаможників⁵⁵⁴. Деякі дослідники, зокрема О. Данильченко, Ю. Луцький, Я. Рихлік, вважають, що відсоток чехів-селян середнього статку був значно вищим – 80–90%⁵⁵⁵. Відповідно до революційних подій у Росії чеське населення поставилося насторожено⁵⁵⁶, віддаючи перевагу політичній стабільності.

Чехи зробили доволі суттєвий внесок і в розвиток промисловості на українських землях. Так, наприкінці XIX – на початку XX ст. вони були серед найактивніших підприємців Києва. У центрі столиці з'явилися фабрики і заводи з чеською адміністрацією або переважно чеським складом робітників. Ці підприємства спеціалізувалися на виробництві устаткування для цукроварень і броварень – «Гретер і Криванек», заснований у 1882 р. (з 1922 р. відомий як завод «Більшовик»), комбінованих сівалок – «Фільверт і Дедина» (1889 р.), запасних частин для іноземних машин і верстатів – «Неєдлий і Унгерман», заснований у 1898 р. (з 1934 р. – «Червоний екскаватор») ⁵⁵⁷. У 1910 р. Г. Індришек збудував фабрику грамофонних платівок «Екстрафон» і першим почав випускати платівки із записами українських народних пісень.

Під час Першої світової війни названі підприємства отримали військові замовлення і замість сівалок та віялок випускали польові кухні, снаряди і гармати, а фабрика «Екстрафон» – платівки із записами патріотичних пісень⁵⁵⁸.

Значною підприємливістю вирізнялися грецькі колоністи. Володіючи сотнями суден, зокрема в Одесі та Маріуполі, вони досягли значних успіхів у міжконтинентальній торгівлі. З розвитком капіталу було засновано низку грецьких комерційних банків, кілька торгових домів, десятки крамниць, майстерень⁵⁵⁹. Крім торгівлі, греки займалися й виробництвом. Так, у першій половині XIX ст. вони заснували великі підп-

⁵⁵³ Маркусь В. Чехи... – С. 3737.

⁵⁵⁴ Грибанова С. Чехи в Україні... – С. 26–27.

⁵⁵⁵ Рафальський О. О. Національні меншини України... – С. 113.

⁵⁵⁶ Гвоздик В. С. Формування етнічних груп населення Півдня України... – С. 132.

⁵⁵⁷ Чехи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.spadshina.com/ua/narodoznavstvo/folk-traditions/Czechs>.

⁵⁵⁸ Ми український народ: національно-етнічна мозаїка [Електронний ресурс] // Радіо «Свобода». – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/912433.html>.

⁵⁵⁹ Соколовська Г. М. Греки Півдня України... – С. 115.

риємства з переробки сільськогосподарської продукції⁵⁶⁰; володіли тютюновими, свічковими, миловарними, вовномийними та іншими мануфактурами й фабриками. Прізвища Маврокордато, Маразлі, Родоканакі стали відомими за межами південного краю. Складаючи офіційний звіт для російської армії, підполковник А. Шмідт невдоволено вказав на те, що двері найкращих будинків рясніють написами прізвищ їхніх власників із закінченнями на «афі», «акі», «пудо», «пуло»⁵⁶¹.

Після скасування кріпацтва грецьке купецтво поступово втрачало своє панівне становище, поступаючись конкурентам – євреям.

Порівняно небагатими були грецькі селяни. У середньому на одне господарство в них припадало до 30 дес. землі⁵⁶².

Справжніми господарями, які вміли працювати й користуватися результатами своєї праці, були болгари. Економічному розвитку їхніх господарств сприяли більші, ніж у місцевих мешканців, земельні наділи, висока агрономічна культура, працьовитість, відносна самостійність та незалежність, хоч і підпорядкована обшинним порядком. В аграрному секторі перевагу надавали тваринництву, особливо вівчарству, та зерновиробництву, яке в другій половині XIX ст. стало провідним. Кожна болгарська сім'я середнього достатку мала дві пари волів або буйволів, 2–3 коней, 1–2 корови, 20–30 овець, бідна – пару волів чи коней, 1 корову, 5–6 овець.

Загалом до Лютневої революції 1917 р. життєвий рівень болгар був високим. За підрахунками радянських спеціалістів, 45% болгарських сімей становили т. зв. куркульські господарства, 35 – міцні середняцькі й лише 20%⁵⁶³ – це були малоземельні селяни й батраки.

Своєрідним відображенням місця національних меншин у суспільному житті є їхня систематизація за видами зайнятості населення, особливо якщо зіставляти дані за окремими націями⁵⁶⁴. Така класифікація також дає змогу з'ясувати рівень гармонійності функціонування суспільства, його структурованості, або «повності» чи «неповності», за висловом М. Шаповала.

Визначивши українську націю як *неповне суспільство*, вчений мотивував свою думку так: «...Хліборобство ведуть *українці*^{*}, а промисел,

⁵⁶⁰ Чумак М. М. Етнічний склад купецтва Лівобережної України... – С. 240.

⁵⁶¹ Соколовська Г. М. Греки Півдня України... – С. 115.

⁵⁶² Гвоздик В. С. Формування етнічних груп населення Півдня України... – С. 132.

⁵⁶³ Міронова І. С. Національні меншини України... – С. 187, 189.

⁵⁶⁴ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект... – С. 19.

* Аналізуючи місце українського селянства в економічній системі, І. Чериковер відзначав: «Україна є, ймовірно, найбільш селянською країною в Європі. За новітнім пере-

торгівля, наука й культура та публічна адміністрація в руках *не українських*. Ми знаємо, що українці в промислі є робітники, а капіталісти є росіяни, жиди, поляки і інші. Так само є трохи українців у торгівлі, але ця торгівля – дрібне крамарство переважно сільське, зв’язане ще з фізичною працею, купецтво ж на Україні знов таки росіяне, поляки, жиди і ін., словом, національні меншости. Наука, мистецтво в українців у початках, а місто як осередок духовної культури є не українське: на Вел[икій] Україні воно має російський характер, у Галичині – польський, на Підкарпатті – угорський, на Буковині – румунський. Як особливий додаток – поруч державної нації стоять *жиди*, що ведуть промисел і торгівлю та підтримують культуру державної нації. Публичну адміністрацію (владу) ведуть *росіяне* на Вел[икій] Україні й Кубані (тепер з додатком жидів), в Галичині – поляки, на Буковині і в Бессарабії – румуни, на Підкарпатті – чехи (раніш – угорці)»⁵⁶⁵.

Для того, щоб стати повним суспільством, українська нація, на думку М. Шаповала, «...повинна розкластись на кілька суспільних груп: одна група зорганізує і вестиме промисел, друга – обмін продуктів, третя – обслуговуватиме транспорт (залізниці, пароплави і ін.), четверта – вестиме культурну роботу і науку так, щоб задовольнити всі культурні потреби цілого суспільства, п’ята – нарешті, вестиме громадянську і політичну адміністрацію (державна, міське самоврядування)»⁵⁶⁶. Доти, як стверджував учений, поки українська нація була неповною (неструктурованою), вона залишалася «...лише *частиною* суспільства на Україні, а другі частини цього суспільства є нетрудові кляси»⁵⁶⁷.

Враховуючи результати аналізу станово-майнового рівня основних національних суб’єктів України, варто зазначити, що останнє твердження М. Шаповала не зовсім точно відображає сутність речей. Логічно було б вести мову про «другі частини» суспільства, тобто національні меншини, не як про «нетрудові кляси», а як структурованіші, порівняно з українцями, організми. В них, як правило, названі вченим п’ять суспільних груп, були представлені більш пропорційно.

писом 1920–1921 рр., у 12 нинішніх українських губерніях налічується близько 26.000.000 мешканців, із них понад 21.000.000 проживає в селах. Але якщо відкинути такі чотири великих міста, як Одеса, Київ, Харків і Катеринослав, кількість жителів яких разом становить майже 1.300.000, а також частину Донецького басейну..., то селянський характер цього краю виступить ще ясніше» [Чериковер І. Антисемітизм і погроми на Україні... – С. 25].

⁵⁶⁵ Шаповал М. Велика революція... – С. 17.

⁵⁶⁶ Там само.

⁵⁶⁷ Там само. – С. 18.

Соціальна структура росіян-переселенців на перших порах була зумовлена здебільшого потребами військового утримання території за Московією. Переважала т. зв. державна колонізація – переселення різних категорій «службово-ратних людей» (пушкарі, стрільці, засічні сторожі, «діти боярські»), які відбували військову службу, отримуючи за це приміські слободи і землі за межами поселень⁵⁶⁸. Були і різного роду адміністративні службовці (воєводи, дяки тощо), а також ремісники та купці⁵⁶⁹. З часом із цих людей сформувалося ядро місцевої адміністрації, яке постійно поповнювалося новими російськими переселенцями і було опорою імперської політики в краї⁵⁷⁰. Зростав відсоток військових поселенців – державних селян, які сплачували поземельну ренту і поставляли в разі потреби необхідну кількість солдат у військові формування⁵⁷¹. Значна частина чиновників і військових, істотно менше купців, ремісників і дрібних заробітчан, незначна кількість селян⁵⁷² прибули на Правобережжя після його приєднання до Російської імперії.

Важливу роль у формуванні російського населення України відіграла поміщицька колонізація, що посилилася з другої половини XVIII ст., а згодом «вільна» колонізація, яка охоплювала переважно селян-утікачів із російських губерній⁵⁷³. Наприкінці XIX ст. з розвитком капіталістичних відносин істотно збільшився приплив російського населення (здебільшого з перенаселених центральних чорноземних губерній) у міста і до новопосталих потужних центрів важкої промисловості на Донбасі, в Дніпровському промисловому районі, деякою мірою також до Харкова, насамперед у ті галузі господарства, які мали певні традиції розвитку в Росії (металургія, будівництво залізниць тощо)⁵⁷⁴. У 1897 р. росіяни становили 68% робітників у великій промисловості Катеринославської губ.⁵⁷⁵. Чимало росіян прибувало в Україну на сезонні заробітки.

Дані підрахунків за видами занять на 1000 осіб населення, вміщених у «Статистичному щорічнику Росії», підтверджують, що за станом на 1 січня 1916 р. найбільше російського населення працювало в сільському господарстві – 71,6% та промисловості – 11,5%. Порівняно високою була частка росіян, зайнятих в адміністрації – 1,9% і збройних си-

⁵⁶⁸ Зінченко Ю. Росіяни / Ю. Зінченко // Мала енциклопедія етнодержавознавства... – С. 597.

⁵⁶⁹ Кравців Б. Росіяни на Україні [Від пол. 17 до кін. 18 в.]... – С. 2613.

⁵⁷⁰ Міронова І. С. Національні меншини України... – С. 155.

⁵⁷¹ Зінченко Ю. Росіяни / Ю. Зінченко // Мала енциклопедія етнодержавознавства... – С. 597.

⁵⁷² Кравців Б. Росіяни на Україні [У 19 в. і на поч. 20 в. до 1917]... – С. 2614.

⁵⁷³ Міронова І. С. Національні меншини України... – С. 155.

⁵⁷⁴ Зінченко Ю. Росіяни / Ю. Зінченко // Мала енциклопедія етнодержавознавства... – С. 597; Кравців Б. Росіяни на Україні [У 19 в. і на поч. 20 в. до 1917]... – С. 2614.

⁵⁷⁵ Кравців Б. Росіяни на Україні [У 19 в. і на поч. 20 в. до 1917]... – С. 2614.

лах – 1,4%. Вона відображала політику царського уряду, спрямовану на збереження й посилення основних позицій російського населення у політичному житті. 4,4% росіян було зайнято на приватній службі, 3 – у торгівлі, 2,3 – мали особисті доходи і підмоги, які містили прибутки від т. зв. вільних професій – лікарів, провізорів, адвокатів, великих домовласників, а також тих, хто отримував пенсії та інші підмоги, 2% працювало у транспортній сфері⁵⁷⁶ тощо.

Найсвоєріднішою професійною структурою серед нацменшин відзначалися євреї. Їхні традиційні заняття, що виокремилися в докапіталістичний період, виявилися законсервованими жорсткими умовами смуги осілої. За рішенням царського уряду, євреям були дозволені тільки певні види господарської діяльності⁵⁷⁷. Зокрема, мешканці містечок могли займатися посередницькою торгівлею між містечком і навколишніми селами (переважно торгівля продукцією сільського господарства) та певними видами ремесла (здебільшого виготовлення одягу і взуття)⁵⁷⁸. Основна маса євреїв, які проживали в сільській місцевості, займалася сільським господарством, орендою підприємств із переробки сільськогосподарських продуктів, дрібною торгівлею, ремеслом⁵⁷⁹ тощо.

Таке становище призвело до того, що у відповідних професійних групах частка євреїв була непропорційно високою⁵⁸⁰. Так, на початку ХХ ст. з 5 млн. представників російського єврейства майже 59% займалися лише торгівлею⁵⁸¹. Згідно з даними «Статистичного щорічника Росії», за станом на 1 січня 1916 р. цей показник дорівнював 38,6%⁵⁸², у Східній Галичині на початку ХХ ст. – 29,4%, або 74% від зайнятих у торгівлі краю⁵⁸³. Серед торговців і власників транспортних засобів на Закарпатті єврейські купці становили 48%⁵⁸⁴ самодіяльного населення.

Критичне ставлення українства, особливо в Галичині, спричинила діяльність тих представників єврейських кіл, які здійснювали різні фінансові операції. Як зазначено в «Енциклопедії українознавства», через

⁵⁷⁶ Статистический ежегодник России. 1916 г. ... – С. 70.

⁵⁷⁷ *Кучинська О. О.* Національні меншини Української СРР на поч. 20–х рр. ХХ ст. у переднь «великого комуністичного експерименту» / *О. О. Кучинська* // Гілея. – 2009. – Вип. 22. – С. 75.

⁵⁷⁸ *Гаухман М. В.* Російська національна політика щодо єврейського питання... – С. 166.

⁵⁷⁹ *Монолатій І.* Галицькі євреї в австрійський період...; *Хитерер В.* Еврейские погромы на Украине в октябре 1905 года...

⁵⁸⁰ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 47.

⁵⁸¹ *Кучинська О. О.* Національні меншини... – С. 75.

⁵⁸² Статистический ежегодник России. 1916 г. ... – С. 70.

⁵⁸³ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 47.

⁵⁸⁴ *Монолатій І.* Галицькі євреї в австрійський період...

відсутність української середньої верстви та при підтримці чужих землевласників і адміністрації євреї опанували майже все господарство краю, насамперед фінансову сферу. Єврейські посередники, орендарі й шинкарі тримали у повній залежності українське село*, зокрема в бідних гірських околицях. Лихварський визиск селянства, споювання селян (право «пропінації» в Галичині було майже винятковою монополією євреїв) та нищівне господарювання на орендованих землях, полонинах, у лісах тощо були виявами єврейської переваги в економіці краю. Експлуатація бориславських нафтових родовищ, яку в 1870–1900 рр. здійснювали євреї-підприємці була спрямована насамперед на отримання максимального прибутку, що спричинювало визиск українських власників нафтових джерел і робітників⁵⁸⁵.

Окремого розгляду потребує питання про високий показник зайнятості у промисловості. У цій групі єврейського населення були й підприємці, деякі з них дуже заможні, й промислові робітники. Проте абсолютно переважали у вказаній групі ремісники: кравці й шевці. Серед 4 млн. євреїв, зосереджених у смузі осілости, було приблизно 1 млн. 380 тис. ремісників, тобто близько 33% представників єврейства. Із загальної кількості ремісників 30%⁵⁸⁶ припадало на фахівців кравецької справи.

Як в абсолютному, так і у відсотковому співвідношенні, на початку ХХ ст. євреї, зайняті в промисловості, переважали над українським населенням, яке працювало в цій галузі. У 1901 р. із 641,7 тис. галичан, зайнятих у промисловому виробництві, 232,9 тис. осіб становили євреї і 69,9 тис. – українці. Якщо у відсотковому співвідношенні щодо загальної кількості населення Галичини євреїв було 11,1%, то в промисловості їхня частка становила 36,3%, тоді як українців було 42,1% насе-

* Із приводу визиску єврейськими лихварями українського селянства в «Протесті галицьких русинів проти мадярського тисячоліття» (1896 р.), написаного, за свідченням М. Павлика, І. Франком і В. Гнатюком та підписаного 23-ма представниками українського студентства, було зазначено: «Ми не антисеміти і далекі від того, щоб ворогувати проти кого-небудь задля його раси, релігії або народності. Та про те годі заперечити, що історичні і соціальні обставини нашого краю витворили доволі велику і вельми шкідливу верству жидів-паразитів і безсовісних експлуататорів мужицької праці. Особливо треба се сказати про більшість тих жидів, що живуть по селах як шинкарі, лихварі, дрібні торговці та перекупці. Можемо сказати без помилки, що де в селі більше таких жидів, там нижче стоїть просвіта, народ бідніший, темніший і більше здеморалізований» [І ми в Європі. Протест галицьких русинів проти мадярського тисячоліття // Франко І. Зібрання творів : у 50 т. Т. 46, кн. 2 : Історичні праці (1891–1897) / І. Франко. – К. : Наук. думка, 1986. – С. 347, 414]

⁵⁸⁵ Р. М. Жиди... – С. 672.

⁵⁸⁶ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 20.

лення і зайнятих у промисловому секторі – 10,9%⁵⁸⁷. У східній частині Галичини серед зайнятих у промисловості євреї у 1900 р. становили майже 40%⁵⁸⁸, у т. ч. великий відсоток представників цієї меншини працював у харчовій, нафтообробній та озокеритній галузях⁵⁸⁹. На Буковині євреї першими освоювали лісову і цементну галузі промисловості, відігравали значну роль у залізничному будівництві⁵⁹⁰.

Невелика частина євреїв була зайнята в сільському господарстві. Їхні землеробські колонії з'явилися в Україні та в інших регіонах Російської імперії на початку XIX ст.⁵⁹¹ У 1870-х рр. у трьох українських губерніях – Волинській, Київській і Подільській – налічувалося 56 єврейських землеробських колоній, в яких проживало 14 тис. осіб⁵⁹². У степових районах України в той самий період було 156 сімей єврейських землевласників. На Закарпатті у 1867 р. 86 тис. євреїв також займалися сільським господарством.

Наприкінці XIX ст. в європейській частині Російської імперії сільськогосподарською працею було зайнято лише 3,21% від усього єврейського населення. Зосереджувалося воно здебільшого в Україні, де було 36 єврейських сільськогосподарських колоній, в яких налічувалося майже 30 тис. хліборобів. Однак до весни 1914 р. їхня кількість зменшилася до 23 тис. осіб, які зосередились у 27 єврейських сільськогосподарських колоніях⁵⁹³. У Галичині в сільському господарстві були зайняті від 5 до 10% євреїв⁵⁹⁴. У їхньому користуванні в 1902 р. перебувало понад 10%⁵⁹⁵ земельної власності.

Емансипація євреїв в Австро-Угорській імперії сприяла зростанню їхньої частки серед державних службовців. Зокрема, до 1897 р. частка євреїв серед урядових чиновників і суддів Галичини становила 58%⁵⁹⁶.

На соціальний стан поляків значно вплинули заходи російського уряду в зв'язку з польськими повстаннями 1830–1831 і 1863–1864 рр.

⁵⁸⁷ *Монолатій І.* Галицькі євреї в австрійський період...

⁵⁸⁸ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект... – С. 47.

⁵⁸⁹ *Рафальський О. О.* Національні меншини України... – С. 76.

⁵⁹⁰ Буковина [Електронний ресурс] // Електронная еврейская энциклопедия. – Режим доступу : <http://www.eleven.co.il/article/10789>.

⁵⁹¹ *Хонігсман Я. С.* Колективізація, голодомор і занепад єврейського землеробства в Україні / Я. С. Хонігсман // Український історичний журнал. – 1994. – № 2–3. – С. 66.

⁵⁹² *Р. М. Жиди...* – С. 671–672.

⁵⁹³ *Хонігсман Я. С.* Колективізація, голодомор і занепад єврейського землеробства в Україні... – С. 67.

⁵⁹⁴ *Р. М. Жиди...* – С. 672.

⁵⁹⁵ *Монолатій І.* Галицькі євреї в австрійський період...

⁵⁹⁶ Галиція [Електронний ресурс] // Електронная еврейская энциклопедия. – Режим доступу : <http://www.eleven.co.il/article/11028>.

Царат уживав засобів щодо послаблення можливостей польських урядовців і поміщиків чинити вплив на міське населення, і це супроводжував, зокрема, витісненням поляків з адміністрації й із міст. Відповідно зростала кількість поляків, безпосередньо зайнятих у землеробстві й переробних галузях. Їхня частка серед польського населення на Правобережжі на початку ХХ ст. зростає відповідно до 117 і 11%. Разом із цим, на Лівобережжі кількість селян і міщан була майже однаковою⁵⁹⁷.

Згідно з підрахунками діяча польського національного руху в Україні В. Рудницького, перед Лютневою революцією 1917 р. найбільше поляків у Наддніпрянщині було зайнято в сільському господарстві – 46,8%* від їхньої загальної кількості⁵⁹⁸. У Східній Галичині на доходи від сільськогосподарської праці на початку ХХ ст. жило 59,7% поляків⁵⁹⁹. Серед східногалицького населення, зайнятого в сільському господарстві, поляків було тільки 21,9%, але при цьому більша частина великої земельної власності припадала саме на представників цієї меншини⁶⁰⁰, що зумовлювало їхнє домінування у цій галузі економіки.

Окрім землеробства і тваринництва, польські селяни активно займалися ремеслами, промислами, торгівлею, хоча їхня частка в останній сфері діяльності була незначною.

Істотну роль поляки відігравали у фабрично-заводському та кустарному виробництві, зокрема, у цукроварінні, винокурінні, борошномельному, паперовому, сукноробному, ковальському, гончарному тощо. Окремі з названих галузей польські підприємці фактично започаткували на українській території, зокрема на Волині⁶⁰¹. Вагомим був внесок поляків у технічний прогрес, розвиток науки та культури. Так, 87 польських інженерів Наддніпрянської України були об'єднані в Товаристві польських техніків. Польський конструктор А. Зборовський проектував Кам'янський металургійний завод, інженери К. Адамовський і І. Ясюкович були директорами відповідно Катеринославського та Дніпровського металургійних комбінатів. Чимало поляків трудилося на інших керівних та інженерно-технічних посадах⁶⁰². Загалом у промисловості

⁵⁹⁷ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 18.

* Автори монографії «Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект» вважають, що в підросійській Україні в сільському господарстві було зайнято більше половини поляків [Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 19].

⁵⁹⁸ *Jabłoński H.* Polska autonomia narodowa na Ukrainie... – S. 18.

⁵⁹⁹ *Монолатій І.* Разом, але майже окремо... – С. 140.

⁶⁰⁰ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 44, 45.

⁶⁰¹ *Буравський О. А.* Поляки Волині... – С. 13, 15–16.

⁶⁰² *Калакура О. Я.* Поляки в етнополітичних процесах на землях України... – С. 103; *Лісевич І.* Польська національна меншина... – С. 44.

Великої України* представники польської меншини становили 24,1%⁶⁰³.

Дещо нижчим на початку ХХ ст. був відсоток поляків-промисловців у Східній Галичині – 12,8%⁶⁰⁴ від їхньої загальної кількості, що зумовлювалося умовами економічно відсталого, аграрного краю. Загалом польськомовне населення (а фактично поляки і євреї) переважало в усіх професійних групах і галузях економіки, крім сільського господарства. Так, серед зайнятих у промисловості їхня частка дорівнювала 70,2%, що становило більшість представників буржуазії, ремісників і постійних робітників (41,9% – самостійні виробники, 44,8% – робітники, 2,5% – урядники).

Свої високі професійні здібності поляки виявляли також на залізничному транспорті⁶⁰⁵. Загалом за станом на 1 січня 1916 р. у транспортній сфері Російської імперії працювало 2% польських представників⁶⁰⁶.

Помітним був внесок поляків і в розвиток торгівлі. Здебільшого вони торгували цукром, зерновими, спиртними напоями, вівною, лісом, папером⁶⁰⁷. Якщо у Великій Україні торгівлею займався 2,2%⁶⁰⁸ поляків від їхньої загальної кількості, то в Східній Галичині – 7,7%⁶⁰⁹. Остання цифра зумовлена присутністю в цій групі польськомовних євреїв.

Завдяки високому рівню освіти та професійної підготовки поляки, хоча й витіснялися російською владою, посідали значне місце в адміністративному апараті (2%), медичних закладах, займалися приватною службою, працювали вчителями й приватними вихователями (12%), служили в армії (1,2%), здебільшого офіцерами, тощо⁶¹⁰. Загалом ця категорія перед Лютневою революцією 1917 р. становила в Наддніпрянщині 26,9%⁶¹¹ польського населення.

Відповідний відсоток поляків у Східній Галичині був утричі меншим і становив на початку ХХ ст. близько 9%. Проте польські магнати

* У межах Російської імперії за станом на 1 січня 1916 р. в промисловості працювало лише 1,37% поляків [Статистическій ежегодникь Россіи. 1916 г. ... – С. 70].

⁶⁰³ Jabłoński H. Polska autonomia narodowa na Ukrainie... – S. 18.

⁶⁰⁴ *Моноамію І.* Разом, але майже окремо... – С. 140.

⁶⁰⁵ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 20, 45.

⁶⁰⁶ Статистическій ежегодникь Россіи. 1916 г. ... – С. 70.

⁶⁰⁷ *Буравський О. А.* Поляки Волині... – С. 13–14.

⁶⁰⁸ Jabłoński H. Polska autonomia narodowa na Ukrainie... – S. 18.

⁶⁰⁹ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 44.

⁶¹⁰ Статистическій ежегодникь Россіи. 1916 г. ... – С. 70; Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 20.

⁶¹¹ *Jabłoński H.* Polska autonomia narodowa na Ukrainie... – S. 18.

і шляхта, великі землевласники домінували в політико-економічному житті аграрного краю. Крайові й місцеві органи державної виконавчої влади і самоврядування, правосуддя, управління освітою тощо були підпорядковані полякам⁶¹², а фактично перебували під контролем місцевої польської земельної аристократії.

Німецькі колоністи, згідно з даними підрахунків за видами занять на 1000 осіб населення, вміщених у «Статистичному щорічнику Росії», за станом на 1 січня 1916 р. найбільше були задіяні в сільському господарстві – 57,7% від їхньої загальної кількості⁶¹³. Саме землеробство і тваринництво стали економічною основою їхнього існування.

Серед здобутків представників німецької меншини у розвитку сільського господарства України варто виокремити освоєння значних площ неживаних і малозаселених земельних угідь шляхом їхньої меліорації, підвищення культури землеробства (запровадження нових методів обробітку землі, мінеральних та органічних добрив, сівозміни, вирощування конюшини, ріпаку, хмелю, ревеню), садівництва, упорядкування лісового господарства, розведення нових порід худоби і покращення її годівлі. Заборона поселенцям продавати і дробити наділені їм для господарювання земельні площі забезпечувала колоніям розквіт на тривалий період⁶¹⁴.

Другим заняттям за поширеністю серед німецького населення була приватна служба – 6,2%⁶¹⁵. Зокрема, у поміщицьких маєтках, рідше на промислових підприємствах, німці займали посади управляючих, виконували низку інших адміністративних функцій: були прикажчиками, контролерами, наглядачами, посильними, рахівниками-економістами, писарями, шафмейстерами, управляючими палацами, дворецькими⁶¹⁶ тощо.

Єдиним видом зайнятості, де німці випереджували не лише українців і росіян, а й євреїв та поляків, було отримання особистих доходів і підмог. Частка німецького населення у цьому виді діяльності становила 4,3% від його загальної кількості.

⁶¹² Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 44, 45.

⁶¹³ Статистический ежегодник России. 1916 г. ... – С. 70.

⁶¹⁴ *Монолатій І.* Українсько-німецькі етнокультурні процеси в Галичині [Електронний ресурс] / І. Монолатій. – Режим доступу : <http://www.kolomyia.if.ua/histpub/historypub12.htm>; *Суліменко О. Г.* Німці Волині (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.05 [Електронний ресурс] / О. Г. Суліменко. – Режим доступу : <http://disser.com.ua/contents/28626.html>; *Костюк М.* Из истории польско-немецких взаимосвязей / М. П. Костюк // Німецькі поселенці в Україні... – С. 140.

⁶¹⁵ Статистический ежегодник России. 1916 г. ... – С. 70.

⁶¹⁶ *Костюк М. П.* Німецькі колонії на Волині... – С. 87–88.

Доволі високим був також відсоток німців в адміністрації – 3,2%⁶¹⁷. За цим показником вони поступалися лише євреям.

Як свідчать дані «Статистичного щорічника Росії», німецьке населення активно займалося торгівлею (4,1% від його загальної кількості⁶¹⁸), поступаючись у цій галузі серед чисельних етносів тільки євреям. Дослідники припускають, що така позиція німців у торговій сфері була зумовлена їхнім менталітетом. Джерела засвідчують, що «...колоністи ні з ким не входили в угоди, ні з якими торговцями, а самі відвозили свої лишки і свої товари в Одесу, Миколаїв та інші місця у магазини, на базари та ярмарки»⁶¹⁹. Згідно зі Всеросійським переписом 1897 р., серед представників купецького стану в Україні німці, маючи 1971 особу⁶²⁰, за кількістю поступалися лише євреям, росіянам та українцям.

Високими були показники участі німецького населення в промисловій діяльності – 21,1%⁶²¹. Проте дослідники зазначають, що розвиток ремесел і промислів у німців України мав деяку специфіку. Повністю присвячувала себе цим заняттям, живучи лише доходами з них, дуже незначна кількість колоністів. Це пояснювалося тим, що більшість поселенців самостійно виготовляла необхідні для ведення господарства знаряддя праці та предмети домашнього побуту і ремонтувала їх. Відповідно ремісників у колоніях було обмаль, і то часто поряд із ремеслом вони займалися землеробством⁶²². Німецький колоніст не уявляв свого існування в Україні без землі, і якщо не міг здобути господарства, необхідного для прожиття, осідав на невеликій ділянці землі і заробляв на життя найманою працею або ремеслом⁶²³. Серед представників німецького промислового прошарку в Україні переважали підприємці, інженерно-технічні працівники, службовці, кваліфіковані робітники⁶²⁴.

Значним був внесок німецьких колоністів у розвиток таких галузей промисловості, як борошномельна, сукноробна, лісорозробна та лісопереробна, деревообробна, шкіряна, пивоварна, винокурна, промислове конярство, фарфоро-фаянсова. Продукція останньої користувалася по-

⁶¹⁷ Статистическій ежегодникъ Россіи. 1916 г. ... – С. 70.

⁶¹⁸ Там само.

⁶¹⁹ *Багмет М.* Німецькі поселенці – «біла пляма» в історії України / М. Багмет, В. Погорелов // Німецькі поселенці в Україні... – С. 36.

⁶²⁰ *Донік О. М.* Купецьке промислове підприємництво в Україні... – С. 159.

⁶²¹ Статистическій ежегодникъ Россіи. 1916 г. ... – С. 70.

⁶²² *Костюк М. П.* Німецькі колонії на Волині... – С. 89.

⁶²³ *Потапчик Л.* Німці-волинці / Л. Потапчик // Німецькі поселенці в Україні... – С. 129.

⁶²⁴ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 20.

питом у всій Європі⁶²⁵. З другої половини XIX ст. у містах з'являлося дедалі більше технічно освічених ремісників із Німеччини, які відкривали механічно-слюсарні, мідеплавильні, чавуноплавильні та металообробні майстерні⁶²⁶, що згодом переросли у великі модерні підприємства.

Із ремесел найрозвинутішими були: деревообробні, ковальське, гончарне, ткацьке, шевське, кравецьке. Вони забезпечували переважно внутрішні потреби колоністів у знаряддях праці та предметах побуту, а надлишки ремісничої продукції реалізували на місцевих ринках⁶²⁷.

Загалом система німецького господарювання була побудована так, щоб забезпечити колонії необхідними засобами і товарами, не виходячи за її межі і без будь-якого втручання ззовні, тобто була своєрідним, майже замкнутим економічним простором⁶²⁸.

Болгарські колоністи в Україні переважно займалися землеробством. Володіючи за станом на 1914 р. 151 347 дес. землі, вони перетворювали степи Приазов'я в родючі поля, сади, прибуткові економії. Значну роль у їхньому господарстві також відігравали рибальство, торгівля, виноградарство й виноробство⁶²⁹. У пошані були городництво, садівництво, тютюнництво. Серед ремесел переважали ті, що забезпечували домашні потреби. Наприклад, у 1867 р. у Таврійській губ. налічувалося 229 болгар-ремісників, серед яких були шевці, столяри, ковалі, бондарі⁶³⁰ та ін.

Основою економічного життя мешканців чеських поселень в Україні було сільське господарство, зокрема, розвивалося землеробство, садівництво й городництво, велику роль відігравало тваринництво. Чеські колоністи володіли відмінною від місцевої сільськогосподарською культурою, використовували систему багатопілля⁶³¹, проводили громадські меліоративні роботи, виявляючи здатність до кооперування і дивуючи цим місцевих мешканців, упевнених у неродючості осушува-

⁶²⁵ *Судіменко О. Г.* Німці Волині...; *Костюк М. П.* Німецькі колонії на Волині... – С. 106; *Сіреджук П.* Німецька колонізація Прикарпаття / П. Сіреджук // Німецькі поселенці в Україні... – С. 112.

⁶²⁶ *Чумак М. М.* Етнічний склад купецтва Лівобережної України... – С. 240.

⁶²⁷ *Костюк М.* Из истории волынского-немецких взаимосвязей... – С. 141; *Костюк М. П.* Німецькі колонії на Волині... – С. 93–106, 238; *Потапчик Л.* Німці-волиняни... – С. 128–129.

⁶²⁸ *Костюк М. П.* Німецькі колонії на Волині... – С. 93.

⁶²⁹ *Гвоздик В. С.* Формування етнічних груп населення Півдня України... – С. 132.

⁶³⁰ *Міронова І. С.* Національні меншини України... – С. 187.

⁶³¹ *Волкова С. А.* Чехи на півдні України... – С. 18; Чехи...

них ґрунтів⁶³². Досконало знали технологію вирощування хмелю⁶³³, який із часом став одним із головних джерел отримання прибутків.

Серед промислових галузей у чеських колоністів розвинутим було борошномельне виробництво, яке дало їм змогу разом із німцями стати основними постачальниками борошна для жителів волинського села⁶³⁴. Чимало чехів працювало на фабриках і заводах. Зокрема, у Києві функціонувала низка вже згаданих підприємств із чеськими адміністрацією або переважаючим складом робітників. Іммігранти, що прибули в 1870-х рр. на будівництво Південно-Західної залізниці, наприкінці століття утворили чеський осередок, в якому за станом на 1910 р. нараховувалося понад 3 тис. членів⁶³⁵.

Важливим заходом було запровадження чехами елементів західноєвропейських традицій у розвиток ремесла. Найбільшого поширення набули столярство, теслярство, малярство, ковальство, ткацтво, шевство, виготовлення виробів зі скла, кераміки, фаянсу⁶³⁶ тощо.

Уяву про життя і заняття татар на території України дають статистичні дані Всеросійського перепису 1897 р., зокрема матеріали Київської губ., де проживало 1954 особи, котрі істотно різнилися між собою, насамперед за соціальним статусом. Серед міських мешканців (1442 особи) татари за видом діяльності розподілялися так: військовослужбовці – 910, торгівці – 167, працівники сфери переробки сільськогосподарської продукції – 53, прислуга та поденники – 36, орендатори і банкіри – 24, мисливці і рибалки – 21, засуджені – 10, робітники – 6, селяни – 2, чиновники – 2, релігійні діячі – 2, митці і науковці – 2, трактирники і власники салонів – 2, працівники медичних установ – 1. У сільській місцевості, крім великої частки військовослужбовців, зайняття татарського населення здебільшого була комерційного характеру⁶³⁷. Доволі значимим було представництво татар у купецькому стані України, де за кількісними показниками (1457 осіб⁶³⁸) вони посідали п'яте місце.

Молдавани здебільшого були представниками селянського стану. Як правило вони займалися виноградарством, вирощуванням тютюну, шовківництвом.

⁶³² Луцький Ю. В. Чехи на Україні... – С. 123.

⁶³³ Костюк М. Из истории волинско-немецких взаимосвязей... – С. 140; Луцький Ю. В. Чехи на Україні... – С. 123.

⁶³⁴ Потапчик Л. Німці-волиняни... – С. 128.

⁶³⁵ Чехи...

⁶³⁶ Волкова С. А. Чехи на півдні України... – С. 18; Чехи...

⁶³⁷ Міронова І. С. Національні меншини України... – С. 179.

⁶³⁸ Донік О. М. Купецьке промислове підприємництво в Україні... – С. 159.

Основне заняття грецьких колоністів – землеробство, переважно екстенсивне. Вагоме місце в їхній діяльності посідала торгівля, зокрема греки були важливими постачальниками товарного зерна на експорт⁶³⁹. Серед пріоритетних були також банківська справа та промислове підприємництво⁶⁴⁰.

Однією з особливостей, характерних для України початку ХХ ст., була етнічна невідповідність між сільською та міською спільнотами, рівнем сільської культури і міської цивілізації. В Україні історично склалося так, що національний склад села і міста був різним. Наприклад, у 1900 р. лише 13% українців проживало у містах, де переважали росіяни та євреї. Оскільки неукраїнські жителі міст мали більші можливості здобути вищу освіту, фахову підготовку, то вони й переважали серед інтелігенції в Україні. Тобто спостерігалася гостра диспропорція між питомою вагою українців, які проживали в Україні, і національним складом творчої інтелігенції, для якої рідною мовою була українська. Так, якщо серед осіб, зайнятих розумовою працею у сфері науки, літератури і мистецтва, в підросійській Україні українці становили 12,3%, то євреї – 25,7%, росіяни – 40,7%, поляки – 8,2%, німці – 4%. Тобто серед українців одна людина творчої праці припадала на 423 особи, серед поляків – на 145, євреїв – на 90, росіян – на 80 осіб⁶⁴¹.

Значимим недоліком освітньої системи Російської імперії була її русифікаторська місія. Таким чином царат прагнув посилити російські впливи на всі національні окраїни. На пропозицію міністра народної освіти А. Шишкова (1824 р.) в організації навчального процесу необхідно було керуватися двома основними принципами: 1) «Виховання народне в усій Імперії, незважаючи на різницю вір і мов, мало бути чисто «русское»; 2) «Російську мову зробити головним предметом навчання»⁶⁴². Дійшло до того, що педагогам російського походження, які працювали на території неросійських губерній, «за обрусение инородцев»* виплачували надбавки до зарплатні. В Україні ця ганебна практика не була скасована навіть Тимчасовим Урядом, хоч українські педагоги неодноразово протестували проти неї, і вона проіснувала до початку 1918 р.⁶⁴³ Такий підхід був інтегральним для всіх національних

⁶³⁹ Гвоздик В. С. Формування етнічних груп населення Півдня України... – С. 131, 132.

⁶⁴⁰ Соколовська Г. М. Греки Півдня України... – С. 115; Чумак М. М. Етнічний склад купецтва Лівобережної України... – С. 240.

⁶⁴¹ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 33.

⁶⁴² Шит Н. А. Интеллигенция на Украине... – С. 13.

* «за зросійщення инородців» [переклад із рос. – Авт.].

⁶⁴³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 432–433, 441; Т. 2... – С. 92, 340.

меншин. Відповідно кожна з них намагалася знайти шляхи протидії державній системі русифікаторської політики.

Високим рівнем етнічної самосвідомості відзначалися євреї. Традиційним для цього народу було усвідомлення своєї національної самобутності, намагання зберегти культуру, традиції та звичаї, вберегти власний «світ» від впливу навколишнього середовища. В силу релігійних мотивів у євреїв завжди був потяг до знань, тому вони поважали людей, які вміли читати молитви, цінували талмудистів. Однак початкові російськомовні школи у Великій Україні та польськомовні в Східній Галичині не приваблювали єврейську меншину⁶⁴⁴. Тому діти її представників навчалися в єврейських релігійних школах – «хедерах» або «талмуд-торах». До 30–40 рр. XIX ст. вони вважалися основними початковими навчальними закладами єврейського населення. Перші були платними, а другі створювали для навчання сиріт і дітей із бідних єврейських сімей⁶⁴⁵. У хедерах збиралися невеликі групи учнів, нерідко на квартирі вчителя-меламеда, і вчилися читати і писати на івриті, вивчали Тору й єврейську богословську літературу. Талмуд-тори, де також вивчали релігійні дисципліни, утримували на кошти єврейських громад і на пожертвування заможних євреїв⁶⁴⁶.

Із другої половини XIX ст. малоосвічених меламедів почали замінювати вчителями, які мали ґрунтовну фахову підготовку; тісні хедери, в яких лише кілька десятків учнів мали вивчати єврейську релігійну літературу, замінили одно-, дво- і чотирикласними навчальними закладами⁶⁴⁷.

У Східній Галичині та на Буковині мережа єврейських навчальних закладів розширилася також за рахунок діяльності благодійного фонду барона М. Гірша. Завдяки йому в 1891 р. функціонувало 7 шкіл із 1789 учнями, а в 1904–1905 рр. – 48 шкіл із 7859 учнями⁶⁴⁸.

Згадані початкові школи становили важливий елемент традиційної єврейської системи освіти та релігійності, їхня діяльність значною мірою пояснює наявність високого рівня грамотності серед представни-

⁶⁴⁴ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект... – С. 31; *Монолатій І.* Галицькі євреї в австрійський період...; *Курінна Т.* З витоків благодійності й освіти єврейських громад... – С. 261.

⁶⁴⁵ *Монолатій І.* Галицькі євреї в австрійський період...

⁶⁴⁶ *Курінна Т.* З витоків благодійності й освіти єврейських громад... – С. 261.

⁶⁴⁷ *Монолатій І.* Галицькі євреї в австрійський період...

⁶⁴⁸ Гірш Морис де [Електронний ресурс] // Электронная еврейская энциклопедия. – Режим доступу : <http://www.eleven.co.il/article/11196>.

ків єврейської меншини. Так, після поляків євреї посідали в Україні друге місце за кількістю письменних, які становили 41,7% населення.

У сфері середньої освіти євреї також намагалися отримати перевагу, зокрема, віддати дітей до навчання не в казенні ремісничі училища першого та другого розрядів, які діяли у багатьох українських містах, а в школи меламедів, де можна було здобути як світські, так і духовні знання. Крім того, за дозволами російського уряду в межах єврейської осілости зберігали і відкривали єврейські училища. Кращою була ситуація в Східній Галичині, де з 1900 до 1910 р. частка євреїв серед учнів середніх шкіл зросла з 19,3 до 22,6%⁶⁴⁹.

Значних перешкод із боку уряду Російської імперії зазнали євреї, котрі прагнули здобути вищу освіту. Так, згідно з директивою міністра освіти від 1887 р., їхній вступ до вищих навчальних закладів був обмежений 3% від кількості тих осіб, що навчалися в столичних закладах, 5% – поза смугою осілости і 10% – у смузі осілости⁶⁵⁰. Проте єврейська молодь була зацікавлена у здобутті вищої освіти, оскільки це давало можливість жити в містах поза межею осілости, тому вона прагнула виїхати на навчання за кордон. Про відсутність подібних проблем на західноукраїнських землях, які перебували в складі конституційної монархії Габсбургів, свідчить той факт, що впродовж 1900–1910 рр. частка євреїв серед студентів Львівського університету зросла з 19,7 до 27,5%⁶⁵¹.

Отже, усвідомлення єврейським населенням вагомості освіти, його проживання переважно в містах, де були кращі умови для навчання, та отримання матеріальної допомоги від заможних одноплемінників дали змогу представникам цієї меншини стати одними з найосвіченіших серед етносів України.

Прагнучи зберегти власну самобутність, чимало перешкод і значних утисків у духовній сфері зазнали поляки. Проте викоринити офіційними постановами багаторічні корені і традиції польського шкільництва на Правобережжі виявилось майже неможливим⁶⁵². Навчання рідною мовою для поляків було одним із вирішальних чинників збереження національної самосвідомості. На межі ХІХ–ХХ ст. вони перейшли до практики підтримання постійного зв'язку всередині локальних міських, містечкових і навіть сільських спільнот через т. зв. «польські колонії» – мережу сталих інституцій загальнонаціонального характеру, відкритих

⁶⁴⁹ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 31, 47.

⁶⁵⁰ Очерки по истории еврейского народа... – С. 560.

⁶⁵¹ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 34, 47.

⁶⁵² Там само. – С. 30.

для представників різних соціальних прошарків. До цих інституцій належали не лише римо-католицькі костьоли та польські клуби, а й польські освітні заклади⁶⁵³.

На протигагу російському державному шкільництву, поляки нелегально створювали приватні пансіони, інші таємні освітні заклади, в яких переважно навчалися діти польських поміщиків та шляхти⁶⁵⁴. Їхньою метою було не стільки досягнення певного стандарту освіченості, скільки формування у молоді патріотизму через вивчення польської філології та історії.

Перші таємні польські школи виникли у 80-х рр. XIX ст. з ініціати-ви Й. Анжейовського та Л. Янковського при сільських поміщицьких маєтках та римо-католицьких костьолах Правобережної України. У наступні десятиліття вони почали появлятися і в містах як Правобереж-зя, так і Півдня України⁶⁵⁵. Незареєстровані навчальні заклади утри-мували коштами поміщиків, міщан, заможних селян, за рахунок місце-вих ксьондзів. У різний період вони діяли у Кам'янці-Подільському, Красилові, Луцьку, Єлисаветграді, Катеринославі, Одесі⁶⁵⁶ та інших містах.

Певне пом'якшення урядового ставлення до польського шкільницт-ва у Наддніпрянщині, якщо не брати до уваги нетривалої лібералізації режиму під час Російської революції 1905–1907 рр., відбулось у перед-день Першої світової війни. Так, 1 липня 1914 р. урядовим розпоря-дженням було підтверджено право польських громад утримувати влас-ним коштом початкові навчальні заклади. З одного боку, це було зумо-влено прагненням царату забезпечити прихильність польського суспі-льства у світовому конфлікті, що наближався, з іншого – вирішити проблему забезпечення матеріальних та освітньо-культурних потреб воєнних біженців із Царства Польського, яких щораз більшало внаслі-док ведення бойових дій.

Розбудована протягом 1915–1916 рр. у Наддніпрянщині мережа ле-гальних державних шкіл із польською мовою навчання для дітей біже-нців докорінно змінила географію польського шкільництва і сприяла його зміцненню у Лівобережній та Південній Україні, тобто у тих регі-онах, де концентрувалася більшість переселенців. Згідно з даними Об'єднання польських учителів при Польському товаристві допомоги

⁶⁵³ *Потапенко М. В.* Польська національна освіта у Наддніпрянській Україні...

⁶⁵⁴ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект... – С. 30.

⁶⁵⁵ *Потапенко М. В.* Польська національна освіта у Наддніпрянській Україні...

⁶⁵⁶ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект... – С. 30;
Потапенко М. В. Польська національна освіта у Наддніпрянській Україні...

жертвам війни, за станом на 15 березня 1917 р. воно контролювало 287 початкових і середніх навчальних закладів, де здобували знання 15,9 тис. учнів⁶⁵⁷. У цих показниках враховано як освітню мережу біженців із Польщі, так і значну частину шкіл і учнів місцевого польського населення.

Загалом відсоток грамотних серед представників польської національності був доволі високим навіть порівняно з євреями та росіянами і на межі XIX–XX ст. дорівнював 45,1%⁶⁵⁸.

Водночас становище польського шкільництва в Галичині було принципово іншим. Лише за перше десятиріччя XX ст. кількість польських початкових шкіл зросла на цій території з 963 до 6151⁶⁵⁹. У 1900/01 н. р. римо-католики становили 61,3% учнів середніх шкіл, греко-католики – тільки 18,4%⁶⁶⁰. У 1911/12 н. р. середніх шкіл і ремісничих училищ із польською мовою викладання налічувалося 296 проти 12 подібних україномовних закладів. Якщо в 1912 р. одна польська середня школа припадала на 52 тис. осіб, то одна українська – на 520 тис.⁶⁶¹ У зимовому семестрі 1900/01 н. р. римо-католики становили половину студентів Львівського університету і 78% студентів вищої політехнічної школи (греко-католики відповідно – 30 і 8,9%)⁶⁶². З огляду на викладене можна зробити висновок, що на східногалицькій території у вказаний період на правах національної меншини перебували не поляки, а корінні мешканці – українці.

Великого значення організації й діяльності національних шкіл надавали німецькі колоністи⁶⁶³. Певною мірою до цього їх спонукало віросповідання, оскільки і в менонітів, і в лютеран кожен віруючий мав уміти читати священні книги самостійно. Тому в перші роки після поселення в Україні колоністи, які проживали неподалік одні від одних, у складчину будували школу, наймали вчителя і посилали дітей навчатися⁶⁶⁴. Таким чином на українських землях було сформовано розгалужену мережу німецьких початкових шкіл, які існували в кожній колонії (загалом майже тисяча в поселеннях України)⁶⁶⁵. Вони, за невеликим винятком, перебували на повному утриманні колоністських общин,

⁶⁵⁷ *Потапенко М. В.* Польська національна освіта у Наддніпрянській Україні...

⁶⁵⁸ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект... – С. 31.

⁶⁵⁹ *Калакура О. Я.* Поляки в етнополітичних процесах... – С. 100.

⁶⁶⁰ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект... – С. 46.

⁶⁶¹ *Монолатій І.* Разом, але майже окремо... – С. 230.

⁶⁶² Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект... – С. 46.

⁶⁶³ Там само. – С. 31.

⁶⁶⁴ *Костюк М. П.* Німецькі колонії на Волині... – С. 172.

⁶⁶⁵ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект... – С. 31.

підпорядковувалися лютеранському духовенству⁶⁶⁶ і були німецькими не тільки за назвою, а й за духом⁶⁶⁷. Навчання вважалося обов'язковим для всіх дітей⁶⁶⁸, незалежно від станової належності й майнового цензу.

Дбали в колоніях і про підготовку кваліфікованих педагогів, тому на власні кошти створювали училища підвищеного типу. Їхньою метою було надання середньої освіти молодим колоністам, а також підготовка вчителів для початкових шкіл. У південноукраїнських німецьких колоніях діяло 21 таке училище⁶⁶⁹. У 1904 р. у колонії Гаймталь на Волині було засновано вчительську семінарію, випускники якої працювали не тільки в краї, а й за його межами⁶⁷⁰.

Починаючи з другої половини 1880-х рр. через низку урядових заходів, спрямованих на обмеження німецької колонізації Правобережжя та розгортання процесу русифікації інонаціональної освіти, кількість німецьких шкіл поступово зменшувалася. Так, якщо у 1891 р. на Волині діяло 392 школи, то до 1894 р. їхня кількість зменшилася до 322. Проте і ця цифра була доволі високою, становлячи 31,5%⁶⁷¹ від загальної кількості шкіл у німецьких колоніях Росії.

Законодавче підпорядкування німецької системи освіти російській адміністрації розпочалося в 1890 р., коли в листопаді вийшов царський указ про обов'язковий перехід німецьких шкіл на викладання предметів, за винятком Закону Божого, російською мовою. У результаті за ігнорування уроків російської мови учнів звільняли зі шкіл. Тривав процес заміни або русифікації «учителів-іноземців». Для підготовки «благонадійних» кадрів запроваджували спеціальні курси. В колоніях закривали старі німецькі школи і замість них відкривали державні російські⁶⁷².

Однак результативність такої політики була незначною. Через опір колоністів, що спричинювало спалювання російських підручників, шкіл, побиття призначених учителів⁶⁷³, вивчення російської мови в школах мало формальний характер. Учні часто не володіли цією мовою, віддаючи перевагу рідній. При цьому традиційні колоністські

⁶⁶⁶ *Полищук Ю.* Освіта німецьких колоністів... – С. 303; *Костюк М. П.* Німецькі колонії на Волині... – С. 199.

⁶⁶⁷ *Костюк М. П.* Из истории волынского-немецких взаимосвязей... – С. 141.

⁶⁶⁸ *Костюк М. П.* Німецькі колонії на Волині... – С. 242.

⁶⁶⁹ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 31–32.

⁶⁷⁰ *Костюк М. П.* Из истории волынского-немецких взаимосвязей... – С. 141.

⁶⁷¹ *Костюк М. П.* Німецькі колонії на Волині... – С. 174.

⁶⁷² *Полищук Ю.* Освіта німецьких колоністів... – С. 306, 310, 311, 312.

⁶⁷³ *Дмитренко О.* Політика царського уряду і радянської влади щодо німецької національної меншини... – С. 256.

школи продовжували навчання значної кількості німецьких поселенців⁶⁷⁴, протистоячи таким чином русифікації.

Загалом рівень грамотності представників німецької спільноти, яка проживала у Великій Україні був порівняно високим – 37,4%⁶⁷⁵, але нижчим, ніж у поляків та євреїв.

Активними були дії німецьких колоністів в освітній сфері Східної Галичини, де в 1908 р. налічувалося 25 німецьких шкіл⁶⁷⁶.

У чеських колоніях національні початкові школи (офіційно чеських шкіл до Лютневої революції 1917 р. не було, а за відсутності вчителя дітей навчав представник селян, обраний товариством⁶⁷⁷) функціонували поряд із державними російськими. Так, у колонії Зубовщина в Київській губ. (належала Товариству чеських колоністів) діяла школа, де діти навчалися чеською і російською мовами⁶⁷⁸. У результаті 95% чеського населення України володіло чеською мовою, 80% – російською⁶⁷⁹. Про рівень володіння чехами українською мовою даних нема.

Загалом рівень грамотності чехів в Україні був дуже високим – 59,3%. Однак слід зауважити, що наведений вище показник, як і дані про рівень грамотності різних етносів в Україні, стосується насамперед письменності російською мовою (приблизно на 2/3 від письменності власною мовою)⁶⁸⁰.

Отже, проаналізувавши становище найчисельніших національних меншин досліджуваного хронотопу відповідно до їхніх станово-майнового рівня, основних видів виробничої зайнятості, суспільного поділу праці, освіченості, варто вказати, що за багатьма показниками вони не тільки різнилися між собою, а й мали переваги за цими характеристиками над українцями. Найбільшу частку підприємницького стану України, а відповідно й економічних благ, окрім значної кількості західноєвропейських капіталістів, контролювали представники єврейської, російської та польської меншин.

За професійною ознакою українське населення також істотно поступалося меншинам, які були порівняно структурованішими соціальними організаціями. На відміну від українців, котрі в суспільному поділі

⁶⁷⁴ *Поліщук Ю.* Освіта німецьких колоністів... – С. 312.

⁶⁷⁵ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 32.

⁶⁷⁶ *Геньк Н.* Культурно-бытовая деятельность немецких поселенцев Прикарпатья / Н. Геньк // Німецькі поселенці в Україні... – С. 116.

⁶⁷⁷ *Грибанова С.* Чехи в Україні... – С. 26–27.

⁶⁷⁸ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 32.

⁶⁷⁹ *Грибанова С.* Чехи в Україні... – С. 26–27.

⁶⁸⁰ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 33.

праці превалювали лише в сільськогосподарському виробництві, інші етнічні суб'єкти були представлені пропорційніше, особливо в тих га-лузях, що визначали життєдіяльність суспільства.

Вищим, ніж в українців, був у більшості представників національ-них меншин досліджуваного часопростору рівень освіченості. Усвідомлення неукраїнськими етносами важливості освіти, проживання знач-ної частини їх у містах, де були кращі умови для навчання, та надання матеріальної допомоги заможними одноплемінниками дали змогу їм не лише досягти високого освітнього рівня, а й зберегти етнічну ідентич-ність.

2.3. Політико-правовий статус

Політика як Російської, так і Австро-Угорської імперій, насамперед була зорієнтована на збереження цілісності монархій, а тому спрямо-вувалася на обмеження політичних і етнічних прав національних мен-шин, їхню асиміляцію, попередження національно-визвольних рухів, провокування міжнаціональної ворожнечі.

Особливо цинічною була поведінка російського царату, яка впли-вала як із монархічно-поліційного устрою Росії, так і з її шовіністично-великодержавницької внутрішньої та зовнішньої політики⁶⁸¹. Вона гру-нтувалася на концепції обмежувального, заборонювального законодав-ства, супроводжувалася реакцією, насиллям і репресіями⁶⁸². У Російсь-кій імперії нації, в т. ч. українська нація, зневажливо названа «хохли», зводилися до становища другорядних етнонаціональних груп, змуше-них сприймати російську мову як державну, позбавлених права на су-дочинство власною мовою та можливості будь-якого державного само-владштування чи самоідентифікації.

Загалом населення Російської імперії у правовому плані було поді-лено на: 1) «природних обивателів», яких розподілили на чотири стани: дворянство, духівництво, міських та сільських мешканців; 2) «інород-ців». «Інородці» – це термін, який в імперії вживали щодо більшості народів, що її населяли. Проте з юридичного погляду до них належало вісім груп населення, котрі були вилучені зі загальнодержавної юрис-дикції і для яких існували спеціальні правові норми. Це сибірські наро-ди, самоїди, калмики Астраханської та Ставропольської губерній, кир-гизи, кавказькі горці, тубільці Туркестану, ординці Закаспійської обла-

⁶⁸¹ Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах... – С. 104.

⁶⁸² Рафальський О. О. Національні меншини України... – С. 75.

сті та євреї⁶⁸³. На початку ХХ ст. прем'єр-міністр П. Столипін зарахував до категорії «іногородців» і українців. З того часу поняття «іногородці» стало використовуватися загалом стосовно неросійського населення, а росіяни розглядали як «державну націю». Дослідники засвідчують, що «іногородцям», у т. ч. українцям, було заборонено створювати національні товариства, громадські організації, клуби, газети, школи, на них поширювались також й інші обмеження⁶⁸⁴. Майбутнє національних меншин Російської імперії міністр народної освіти Д. Толстой у 1870 р. окреслив так: «...кінцевою метою упокорення всіх іногородців, котрі мешкають у межах нашої Вітчизни, безумовно повинно стати обрусіння і злиття з російським народом»⁶⁸⁵.

Значною мірою до політики «єдиної держави», складником якої була насильницька денаціоналізація недержавних народів, царська Росія вдалася через кількісну перевагу в ній неросійських етносів. Керівний в імперії російський народ за переписом 1897 р. становив лише 43,3% населення. Так, зберігши національну першість і панування, росіяни опинилися у створеній ними державі в незаперечній меншості. За таких обставин централізм був реакційним засобом самодержавства⁶⁸⁶. Як наслідок, неросійські елементи зазнавали подвійного чи навіть потрійного гноблення – політичного, національного та соціального.

Русифікуючи Україну та прагнучи послабити західноєвропейський вплив, зокрема, австро-угорський, польський, царизм різними методами заохочував збільшення тут російського елементу: управлінсько-чиновницького, фінансового, освітянського, військового, церковно-православного. Росіянам в Україні прищеплювали почуття зверхності, великодержавності, формували імперське мислення, агресивне ставлення до будь-яких виявів національної свідомості «іногородців». Розглядаючи їх як опору в проведенні русифікації та асиміляції українців і представників інших етносів, влада цілеспрямовано підтримувала і захищала інтереси росіян⁶⁸⁷, турбувалася, щоб вони не почувалися іноземцями на «окраїнах», оскільки ці «окраїни» мали існувати лише як органічні частини єдиної і неподільної Росії⁶⁸⁸, а також надавала їм різні

⁶⁸³ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 10, 28.

⁶⁸⁴ Рафальський О. О. Національні меншини України... – С. 58–59.

⁶⁸⁵ Поліщук Ю. Освіта німецьких колоністів Правобережної України... – С. 304.

⁶⁸⁶ Френкін М. Національно-визвольний рух у Росії... – С. 112–113; Фалькевич І. Про великодержавницький і український шовінізм / І. Фалькевич. – Харків, 1930. – С. 27.

⁶⁸⁷ Рафальський О. О. Національні меншини України... – С. 65, 77–78.

⁶⁸⁸ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 10.

привілеї. Зокрема, закон 1886 р. передбачав надання вагомих пільг чиновникам-великоросам за службу в південно-західних губерніях⁶⁸⁹.

Багатівікова імперська традиція спонукала росіян вважати себе представниками пануючої, державної нації в «єдиній і неподільній» Росії, розглядати «Малоросію» як складову імперії, визнаючи щонайбільше її певні етнографічні особливості. З огляду на це виникали претензії на гегемонне становище в різних сферах суспільного життя, зокрема у сфері мови і культури, що свій національний зміст і форму зберігали лише в сільській місцевості та в середовищі незначної частини інтелігенції, тоді як наука, освіта, міська культура були і надалі залишалися російськомовними. Формуванню в середовищі російської меншини менталітету національно-культурної вишості сприяла також політика царського уряду, спрямована на придушення української культури як середовища для розвитку сепаратизму, на силове насадження «єдиної можливої» в «єдиній Росії»⁶⁹⁰ російської культури.

Поведінка вражених синдромом імперськості етнічних росіян, які мешкали в Україні, дала підстави С. Петлюрі дорікнути їм у підігруванні владі. Підставою стало ігнорування ідентичності українського народу з боку представників широкого спектра політичних партій і громадських організацій імперії. Зокрема, керівництво опозиційної до влади в період війни Конституційно-демократичної партії (КДП, каде́ти), котра рекламувала себе як партію народної свободи, не висловило жодних заперечень у зв'язку з репресіями. Щодо цього С. Петлюра у листі до лідера кадетів П. Мілюкова зазначав: «...Очевидно, національно забезпечені росіяни, хоча б вони теоретично відстоювали права пригноблених народів, у тяжкий для цих народів час не хочуть їм допомогти і не хочуть полегшити становище голодного, обірваного і національно пригнобленого народу»⁶⁹¹.

На той факт, що ментальність панівного в імперії етносу, тобто росіян, полегшувала репресивні урядові заходи у національній політиці, звернув увагу і професор О. Рєнт.

Дещо кращим політико-правове становище національних меншин було в Австро-Угорській імперії. Зокрема, в Галичині та на Буковині, як і в усій Цислейтанії (австрійська частина двоїстої монархії), воно визначалось австрійським Державним основним законом від 21 грудня 1867 р. Ст. XIX цього закону гарантувала рівність усіх народів держави

⁶⁸⁹ Рафальський О. О. Національні меншини України... – С. 65, 78.

⁶⁹⁰ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 95–96.

⁶⁹¹ Цитовано за: Устименко В. М. Етнонаціональна політика як фактор державотворення... – С. 22.

та їхнє право на збереження і розвиток своєї національності й мови. Держава проголосила рівноправність усіх мов, що їх уживали в освіті, управлінні і суспільному житті кожного коронного краю. Система освіти мала бути організованою так, щоб кожен народ міг її здобувати рідною мовою без будь-якого примусу до вивчення інших крайових мов. Ст. XIV декларувала свободу віри та сумління, а також незалежність реалізації громадянських і політичних прав від релігійної належності. Австрійські громадяни, згідно з чинним законодавством, могли звертатися до державних органів будь-якою з крайових мов і вимагати відповіді тією самою мовою, створювати національні за характером об'єднання, в т. ч. політичні, видавати рідною мовою книги, пресу тощо, виступати нею в парламенті, сеймах, органах місцевого самоврядування⁶⁹².

Недоліком австрійського Основного закону була його надмірна декларативність, що нерідко зводилася до тавтологічної дефініції «маю право мати право». Наприклад, ст. XIX про рівноправність народів та їхніх мов, не отримавши подальшого роз'яснення в законодавстві, трактувалася по-різному залежно від політичної ситуації. Нації ж як такі не розглядалися суб'єктами права, хоча передання права рішення в індивідуальних питаннях місцевим автономним органам влади на практиці давало змогу визнавати нації саме такими. Значна кількість рішень, заснованих на ст. XIX, мали побічний шкідливий ефект, оскільки спричинювали відчуження націй однієї від іншої та від ідеї єдиної держави. Результатом цього стала подальша етнізація австрійської політики⁶⁹³, яку пізніше було впроваджено в політичне життя держав-наступниць імперії Габсбургів.

На рівноправність національних груп чи точніше на її відсутність впливав і той факт, що, крім Конституції важливу роль відігравали інші закони, насамперед виборчі ординації, які визначали механізм формування представницьких органів усіх рівнів (гмінних і повітових рад, крайових сеймів, парламенту). Шляхом значного обмеження виборчого права забезпечувалася повна перевага в цих органах представників найзаможніших соціальних верств, а відповідно і фактично панівних національностей, зокрема, в Східній Галичині – поляків, на Буковині – румунів та німців.

Офіційною мовою місцевих виконавчих органів визначалася одна з крайових мов. Зокрема, Законом від 9 квітня 1907 р. для виконавчого

⁶⁹² Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект... – С. 42–43.

⁶⁹³ *Монолатій І.* Західноукраїнська етнополітична сфера: суб'єкти і тенденції... – С. 79.

органу галицького сейму – крайового виділу – такою мовою була визначена польська. На Буковині урядові установи використовували переважно німецьку мову.

Значно гіршим було становище національностей у Транслейтанії, тобто в угорській частині імперії, зокрема на Закарпатті. Так, у 1868 р. за Законом Деака–Етвеша населення Угорщини було проголошене єдиною неподільною угорською нацією, а державною мовою в 1844 р. визначена угорська. Згідно зі Законом від 2 червня 1907 р. запроваджувалось обов'язкове викладання угорською мовою в школах. За 1874–1917 рр. кількість українських початкових і церковнопарафіяльних шкіл скоротилася з 571 до 34⁶⁹⁴. З метою знищення будь-яких ознак корінного народу на його землі угорський уряд наказав навіть українські назви населених пунктів, імена та прізвища людей змінити на мадярський манер. Значні перешкоди угорська влада чинила на шляху національно-культурного розвитку як українського, так і інших немадярських етносів, зокрема, словаків, румунів, сербів, хорватів, німців⁶⁹⁵.

Загалом реальне політико-правове становище тієї чи іншої етнічної групи залежало від її соціальної структури, а фактична забезпеченість політичними правами кожної конкретної особи – від її майнового стану⁶⁹⁶, про що йшлося в п. 2.2.

Разом із тим, як зазначав І. Монолатій, за недоліків політичної системи, нескінченних внутрішніх суперечностей і конфліктів, наднаціональну державу Габсбургів середини ХІХ – початку ХХ ст. центральноєвропейські народи уявляли державним утворенням, яке здатне розвиватися, вдосконалюватися і захищати інтереси своїх громадян. Правляча династія та її адміністрація зуміли закріпитися на просторах від Альп до Трансільванії, від Галичини до Далмації і створити народам, які заселяли ці території, загальні державно-правові умови для економічної, політичної та культурної співпраці (а пізніше – суперництва)⁶⁹⁷.

Порівнюючи політико-правовий статус національних меншин України, варто вказати, що, крім соціальної структури, він залежав від країни проживання того чи іншого етносу. Наприклад, в Австро-Угорській

⁶⁹⁴ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 43.

⁶⁹⁵ І ми в Європі... – С. 346–347, 348–350.

⁶⁹⁶ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 43.

⁶⁹⁷ *Монолатій І.* «Буковинська згода» у контексті історії міжетнічних компромісів у Дунайській монархії [Електронний ресурс] / І. С. Монолатій // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2009. – Ч. 56. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n56texts/monolatij2.htm>.

імперії поляки, котрі мешкали в Східній Галичині, мали ширші економічні, політичні, релігійні та культурні права не лише порівняно з євреями, а й стосовно корінних мешканців тих земель – українців. Така ситуація склалася завдяки обмеженому федералізму, встановленому в Галичині «компромісною» згодою польської аристократії з Габсбургами в 1869 р. Угода забезпечувала для польської еліти повний контроль над краєм і панування над українцями та євреями, які становили на цій території більшість населення: 43,7 і 11,8% відповідно⁶⁹⁸. Місцевий польський «істеблішмент» також зосередив більшість сільськогосподарських угідь і лісів, контролював розвиток нафтопромислів у Бориславі та вугільних копалень, кооперативний рух, управління краю. Зокрема, він становив більшість у провінційному сеймі* й органах місцевої влади, підпорядкував адміністрацію і суд⁶⁹⁹, мав одну з найбільших фракцій в австрійському парламенті**. Починаючи з 1849 р., намісниками краю були тільки поляки⁷⁰⁰. В 1907 р. польська мова набула офіційного статусу в Галичині⁷⁰¹, в т. ч. у Східній.

Відповідним було становище польської меншини і в галузі освіти та культури. Наприклад, із 392 періодичних видань, що виходили в 1910 р. у Галичині, 312 були польськомовними⁷⁰².

Тотальне домінування польського елемента практично в усіх життєво важливих сферах краю відбувалося за допомогою корумпованих виборчих практик і заборон у культурній політиці. Впровадженню цих заходів сприяли Габсбурги в обмін на польську підтримку уряду в австрійському парламенті⁷⁰³.

Кардинально іншим було ставлення до поляків у Російській імперії. Розглядаючи їх як «небезпечну і ворожу націю», царизм після польсь-

⁶⁹⁸ *Монолатій І.* Західноукраїнська етнополітична сфера: суб'єкти і тенденції... – С. 80.

* У 1906 р. на 159 послів галицького сейму був 81 великий землевласник. За станом на 1911 р. у сеймі було 85% польських представників, а українських (у т. ч. москвофілів) – лише 15%, тоді як за даними польських статистичних джерел українці становили 46% населення коронного краю [Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 45]

⁶⁹⁹ *Калакура О. Я.* Поляки в етнополітичних процесах... – С. 100; *Кульчицький В. С.* Історія держави і права України : навч. посіб. / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик. – К. : Атіка, 2001. – С. 168.

** Після виборів 1911 р. польський політичний табір у парламенті представляв 81 депутат, тоді як українські політичні сили Галичини і Буковини – 31 депутат [Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 46].

⁷⁰⁰ *Кульчицький В. С.* Історія держави і права України... – С. 168.

⁷⁰¹ *Калакура О. Я.* Поляки в етнополітичних процесах... – С. 100.

⁷⁰² Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 46.

⁷⁰³ *Монолатій І.* Західноукраїнська етнополітична сфера: суб'єкти і тенденції... – С. 80.

ких повстань 1830–1831 і 1863–1864 рр. перейшов від політики поступок польській шляхті до насилля та заборон. Було репресовано провідників польського руху, звільнено більшість поляків із державної служби, конфісковано або зменшено розміри землеволодіння (якщо в 1861 р. польським поміщикам на Правобережжі належало 89% приватновласницької землі, то на початку 1901 р. – тільки 47%), згорнуто польсько-литовське законодавство, скасовано місцеве польське самоврядування, закрито польські заклади освіти та культури, заборонено викладання і книговидання польською мовою, запроваджено насильницьку русифікацію, обмежено діяльність Римокатолицької церкви⁷⁰⁴. Так, 22 грудня 1904 р. урядовим указом було визначено перелік посад, зокрема, у державному апараті, в освіті, на транспорті тощо, які в дев'яти західних губерніях Російської імперії не могли обіймати особи польського походження⁷⁰⁵. Фактично уряд заборонив будь-який вияв польськості. Доходило до абсурду, коли поляків за виконання польських пісень віддавали до військового суду; карали навіть за носіння національного одягу. За всіма неблагонадійними встановлювали поліцейний нагляд⁷⁰⁶. Ці та інші заборони діяли до початку ХХ ст.

Лише під час Першої російської революції царизм був змушений піти на певні поступки. У квітні 1905 р. схвалено Закон «Про зміцнення засад віротерпимості», яким формально проголошено свободу віросповідання та відновлення деяких прав римо-католицьких священників. У губерніях західного краю Законом від 1 травня 1905 р. частково скасовано обмеження поляків у купівлі землі та викладанні польською мовою в навчальних закладах краю. У містах, де проживали чисельні польські громади, зокрема, в Києві, Одесі, Умані, створювали польські культурні та релігійні товариства, клуби, читальні, проте їхня діяльність перебувала під контролем поліції⁷⁰⁷.

В умовах спаду революції переслідування польського населення були відновлені з новою силою. Чимало його постраждало під час єврейських погромів. Через окружні суди провадили вилучення в поляків нерухомості, в т. ч. земельних угідь, фільварків, підприємств, та їхню передачу російським власникам, зокрема, в Дубнівському, Рівненському, Володимир-Волинському, Кременецькому, Уманському, Звениго-

⁷⁰⁴ Лісевич І. Польська національна меншина... – С. 46–47; Буравський О. А. Поляки Волині... – С. 11–12, 14.

⁷⁰⁵ Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах... – С. 104–105.

⁷⁰⁶ Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережної України... – С. 124–125.

⁷⁰⁷ Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах... – С. 106.

родському та інших повітах. За розпорядженням П. Столипіна закривали польську пресу, культурні товариства, звинувачуючи їх у поширенні сепаратизму та націоналізму. Поляки були змушені знову вдатися до створення таємних шкіл для вивчення польської мови, однак спецслужби через свою агентуру виявляли і припиняли їхню діяльність. Так, лише в 1909–1910 рр. у Київській губ. було закрито 11 таких шкіл, у Волинській – 6, у Подільській – 3⁷⁰⁸. Утім репресії не змусили поляків припинити боротьбу проти політики насильницької асиміляції.

Поряд з українцями й поляками дискримінації в Російській імперії піддавалося єврейське населення, стосовно якого діяло виняткове законодавство, тобто євреї могли користуватися загальноросійським законодавством лише тоді, коли щодо них не існувало особливих правил. Дослідники підраховали, що життєдіяльність російських підданих юдейського віросповідання регламентували понад півтисячі параграфів, правил, циркулярів, роз'яснень⁷⁰⁹, уміщених у «Зведенні Законів Російської Імперії» («Своде Законов Российской Империи»). Головне обмеження полягало в забороні на свободу пересування. Більшість євреїв мала право проживати лише в межах смуги осілости – у 15 південно-західних губерніях України й Білорусі та у Царстві Польському. Лише з другої половини ХІХ ст. окремим категоріям єврейства почали дозволяти проживання за цією межею: купцям першої гільдії (з 1859 р.), особам, які мали науковий ступінь (з 1861 р.), ремісникам (з 1865 р.), дантистам, фельдшерам, акушеркам (з 1867 р.), спеціалістам із вищою освітою (з 1879 р.)⁷¹⁰. Будь-які обмеження скасовували, якщо євреї відмовлялися від юдаїзму і переходили у православ'я⁷¹¹. Проте кількість таких осіб була незначною.

Проаналізувавши мотиви виникнення й існування «смуги осілости», історики виокремили три основних. Первинним був релігійний мотив, зумовлений нетерпимістю до віри, за висловом російської імператриці Єлизавети Петрівни, «ворогів Христових»; другим вважають економічний – «експлуатація» євреями корінного населення, а на початку ХХ ст. виник третій – політичний мотив, що пояснював заборону на свободу пересування єврейського населення його активною участю в

⁷⁰⁸ Буравський О. А. Поляки Волині... – С. 105–107.

⁷⁰⁹ Кальян С. Антиєврейська політика царського уряду...; Мадиевский С. Так это было [Електронний ресурс] / С. Мадиевский. – Режим доступу : www.vestnik.com/issues/2001/0313/win/madievsky.htm.

⁷¹⁰ Кульчицький С. В. Антисемітизм в Україні... – С. 96; Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 22.

⁷¹¹ Р. М. Жиди... – С. 672; Кульчицький С. В. Антисемітизм в Україні... – С. 96.

революційному русі⁷¹². Ряд дослідників убачали в смузі осілості, вірніше її українській частині, яка охоплювала 8 губерній, намагання царських урядовців спровокувати етнічний конфлікт між корінним українським населенням і прийшлим – єврейським⁷¹³. Тобто мав спрацювати давньоримський принцип: «поділяй і володарюй».

Окрім межі осілості, в Російській імперії були запроваджені такі форми державного антисемітизму, як обмеження відсотковою нормою здобуття євреями середньої і вищої освіти, заборона на певні професії, публічне використання їдишу й івриту⁷¹⁴, проживання у сільській місцевості⁷¹⁵, обмеження у державній і військовій службі, земському і міському самоуправлінні, праві бути присяжними засідателями тощо⁷¹⁶. Ці заборони й обмеження офіційно зберігалися до початку ХХ ст.

Здійснюючи антисемітську політику, імперська правляча верхівка не приховувала негативного ставлення до єврейського населення. Так, міністр внутрішніх справ М. Ігнат'єв заявляв, що «...західний кордон відкритий для євреїв», тобто в Росії їх ніхто не затримає. Призначеному в 1880 р. обер-прокурором Святейшого синоду і членом Комітету міністрів К. Победоносцеву приписують більш цинічну заяву про те, що третина російських євреїв залишить Росію, третина – вимре, а третина – охреститься і абсолютно асимілюється⁷¹⁷. Думку останнього поділяв уряд Ніколая II⁷¹⁸.

Не нехтували урядовці фабрикацією антисемітських справ, зокрема зі звинувачення євреїв у т. зв. «ритуальних» убивствах⁷¹⁹. Найгучнішою серед них була «справа Бейліса», ходом якої керував міністр юстиції І. Щегловітов за особистого контролю Ніколая II. Ця справа загрожувала російському єврейству якщо не новими репресивними урядовими заходами стосовно нього, то щонайменше консервацією виняткового законодавства⁷²⁰. Однак у ході судового процесу, що тривав у

⁷¹² Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 22.

⁷¹³ Див.: Драгоманов М. Евреи и поляки въ Юго-Западном крае // Политические сочинения. Т. 1 : Центр и окраины / М. П. Драгоманов... – С. 225–227; Лисяк-Рудницький І. Историчні есе : у 2 т. Т. 1... – С. 118, 377, 393–394; Шестопал М. Євреї на Україні... – С. 76.

⁷¹⁴ Кульчицький С. В. Антисемітизм в Україні... – С. 96.

⁷¹⁵ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 24.

⁷¹⁶ Р. М. Жиди... – С. 672; Кальян С. Антиєврейська політика царського уряду...

⁷¹⁷ Очерки по истории еврейского народа... – С. 559.

⁷¹⁸ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 23.

⁷¹⁹ Мадиевский С. Так это было...

⁷²⁰ Гаухман М. В. Російська національна політика щодо єврейського питання... – С. 171.

Києві з 25 вересня до 28 жовтня 1913 р., підсудного М. Бейліса виправдав суд присяжних⁷²¹, який складався з українських селян.

Найганебнішим виявом державного антисемітизму в Російській імперії стали погроми*. Це російське слово увійшло в інші мови світу для позначення масового насильства проти євреїв⁷²². Погроми були спричинені двома головними чинниками: шовіністичною пропагандою російських реакційних кіл, особливо створених на початку ХХ ст. Союзу російського народу і Союзу двоголового орла, та явним потуранням з боку урядових кіл і поліції⁷²³.

Перші єврейські погроми у 1821, 1859 і 1871 р. в Одесі та в 1862 р. в Аккермані були спричинені неприязню до євреїв місцевого населення, передусім грецького. Однак якщо вони мали локальний характер, то наступні поширювалися на значну територію. Зокрема, велика погромна хвиля прокотилася після вбивства в квітні 1881 р. імператора Александра II. Охопивши в Україні тою чи іншою мірою всі губернії смуги осіlosti⁷²⁴ – близько п'ятдесяти міст і містечок та сотні сіл⁷²⁵, вона тривала з перервами в окремих місцевостях до 1884 р.⁷²⁶ Дії уряду в цій ситуації були неоднозначними: з одного боку, він вдався до низки заходів для припинення погромів, а з іншого – перекинув відповідальність за них на євреїв, визнавши їх наслідком «єврейської експлуатації»⁷²⁷ корінного населення.

Проаналізувавши специфіку єврейських погромів у Російській імперії, В. Іванис дійшов висновку, що вони відбувалися періодично і за певним шаблоном. Переважно погроми або організувала діюча влада, або вона їм не перешкоджала. Традиційно придумували якийсь «бойовий,

⁷²¹ Р. М. Жиди... – С. 672; Гаухман М. В. Російська національна політика щодо єврейського питання... – С. 172.

* Дослідники А. Коновал та В. Огірчук визначають погром, як «стихийний вияв соціальної, національної, расової, релігійної нетерпимості; насильництво, пряму фізичну розправу з інакодумцями, іновірцями, особами іншої етнічної належності, здебільшого по відношенню до беззахисного населення... На відміну від геноциду, що носить масовий, системний характер, який проводиться з широким залученням державних структур, погроми мають відносно локальний характер, нижчий ступінь організації, більш відчутний вплив стихійного елемента» [Коновал А. Погром / А. Коновал, В. Огірчук // Мала енциклопедія етнодержавознавства... – С. 779–780].

⁷²² Гаухман М. В. Російська національна політика щодо єврейського питання... – С. 167.

⁷²³ Р. М. Жиди... – С. 672.

⁷²⁴ Д. П. Погроми в Росії... – С. 611, 612–614; Брик О. Українсько-єврейські взаємовідносини... – С. 99.

⁷²⁵ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 24.

⁷²⁶ Западные окраины Российской империи... – С. 330.

⁷²⁷ Франкель Дж. Российская империя... – С. 507; Д. П. Погроми в Росії... – С. 613–616.

погромницький клич». Потім проводили активну агітацію, тривалість якої залежала від обставин. Далі відбувалася патріотична маніфестація, що розпочиналася молебнем. Серед маніфестантів переважала декласована міська біднота, до якої долучалися кримінальні злочинці. Маніфестацію проводили від імені однієї з патріотичних організацій, як наприклад Союз російського народу, Союз Архангела Михаїла, Союз двоголового орла тощо. Маніфестанти, як правило, несли ікони, хоругви, портрети царя, цариці, інших представників царського дому. Керував маніфестацією переодягнений поліцай чи жандарм. Після молебню виголошували промову про «інородчеське засилля й загрозу православним людям». Далі з ініціативи «вождя» маніфестації били вітрини в єврейській крамниці та грабували її. Євреїв, що траплялися при цьому, лупцювали, а інколи й убивали. Поліція у такий момент зникала або вдавала, що нічого не помічає. Її головне завдання полягало в тому, щоб маніфестація не набула політичного характеру. Таким чином, розбивали одну за одною єврейські крамниці, а потім переходили і до приватних єврейських помешкань. Розбій тривав від години до декількох днів. Розграбовували і нищили маєтки, як правило, бідніших верств єврейства.

Селянство участі в погромах не брало^{*}. Проте різні агенти, інколи скеровані владою, намовляли селян їхати до містечка чи міста возами й поживитися викинутим «невідомо чийм» майном.

Коли влада вважала, що євреї «вже досить провчені», погром припиняли й заводили «порядок». Винних в організації погромів влада майже ніколи «не знаходила»⁷²⁸. Оскільки погроми переважно відбувалися в українських містах чи містечках, вони негативно впливали на імідж українства.

Чергова хвиля погромів євреїв відбулася в 1903–1906 рр. на всій території їхнього поселення. Вона вирізнялася обширністю, організованістю і кількістю жертв⁷²⁹. Найкривавішими були погроми в Житомирі (23–26 квітня 1905 р.), Києві (18–20 жовтня 1905 р.), Одесі⁷³⁰. Загалом у Правобережній Україні відбулося 87 погромів, жертвами яких стала 251 особа. Найбільша кількість погромів була на Чернігівщині (251 погром із 76 жертвами), а найбільше жертв погромів – у Бессарабії (942 жертви від 71 погрому).

* Той факт, що українські селяни не брали участі в погромах євреїв, підтверджує також А. Марголін [*Марголин А.* Україна и политика Антанты... – С. 12].

⁷²⁸ Іванис В. Симон Петлюра – Президент України... – С. 136.

⁷²⁹ Д. П. Погромы в России... – С. 618.

⁷³⁰ Гаухман М. В. Російська національна політика щодо єврейського питання... – С. 167; Западные окраины Российской империи... – С. 333.

Офіційною причиною погромів у 1903–1906 рр. було названо революційність* єврейства⁷³¹. У листі до матері від 25 жовтня 1905 р. Ніколай II писав: «...народ обурився нахабністю і зухвалістю революціонерів і соціалістів, а оскільки 9/10 із них жиди, то вся злість впала на них – звідси єврейські погроми»⁷³². Міністр внутрішніх справ В. Плеве, який був одним з організаторів погромів, вважав необхідним «...потопити російську революцію в єврейській крові», провчити їх за те, що «...в революційному русі вони йдуть попереду»⁷³³. Разом із тим, голова уряду С. Вігте вважав, що В. Плеве не був вороже налаштований проти євреїв. Однак він розумів, що антиєврейська політика подобалася великому князю Сергію Александровичу і його величності⁷³⁴, а тому докладав зусиль для її реалізації.

Загалом слушною є думка дослідників про те, що урядові кола свідомо підтримували антисемітські настрої серед широких мас, у т. ч. інспіруючи для компрометації єврейства різні публікації чи процеси, щоб відвернути увагу від несправедливостей соціально-економічного і політичного становища⁷³⁵. Це підтверджує також той факт, що Союз російського народу щорічно за проведення антиєврейських заходів отримував 2500 тис. руб. у вигляді державних субсидій. Йому було надано право апеляції з приводу звільнення будь-якого свого члена, арештованого за участь у погромах. Окрім того, ця організація мала повну дові-

* Для об'єктивності слід зазначити, що той факт, що «...євреї доставляли особливо високий відсоток (порівняно з загальною чисельністю єврейського населення) вождів революційного руху», визнавав В. Ленін [*Ленин В. И.* Доклад о революции 1905 года // Полное собрание сочинений. – [5 изд.]. Т. 30 : Июль 1916 – февраль 1917 / В. И. Ленин. – Москва : Изд-во полит. л-ры, 1973. – С. 324]. Тобто склалося яєсь зачароване коло: зростання єврейської революційності вело до поширення погромного руху, а збільшення погромів – до зростання чисельності євреїв-революціонерів. За підрахунками Е. Хабера, чисельність єврейства, яке брало участь у народницькому русі в 1870–1880-х рр., зростала кожні 4–5 років на 5%. Лише в 1871–1873 рр. частка євреїв, залучених до дізнання в політичних справах, становила від 4 до 5%, що відповідало їх пропорції в населенні країни. До кінця 1880-х рр. євреї становили від 35 до 40% учасників революційного руху. За 20 років євреї стали, на думку Хабера, «критичною масою в російському революційному русі». Перелом настав на початку 1880-х рр. Щоправда, чисельність революціонерів того часу була незначною в абсолютних цифрах: одночасно в усій імперії навряд чи діяло кілька сотень осіб, яких можна б віднести до активних революціонерів, і реальної загрози режиму вони не являли [Западные окраины Российской империи... – С. 329].

⁷³¹ Гаухман М. В. Російська національна політика щодо єврейського питання... – С. 167.

⁷³² Шульгин В. «Что нам в них не нравится...». – С. 370; Прилож. 7.

⁷³³ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 25.

⁷³⁴ Миндлин А. Плеве и евреи...

⁷³⁵ Р. М. Жиди... – С. 672.

ру царя Ніколая II, котрий вважав її блискучим прикладом справедливості й порядку та зі задоволенням носив союзівський значок на лацкані військового сюртука⁷³⁶. У суспільстві відповідно активно насаджувався погляд як на неминуче зло, з яким треба боротися⁷³⁷. «Бий жидів – рятуй Росію»⁷³⁸ – таким було гасло російських шовіністів.

Суспільство ставилося до антисемітських погромів по-різному. Зокрема, певним барометром громадських настроїв були періодичні друковані видання Російської імперії. Серед тих, хто вітав або виправдував погроми, виділялися консервативна, слов'янофільська і частина легальної народницької преси⁷³⁹.

Українське населення, як правило, не лише засуджувало антилюдські вияви юдофобії, а й намагалося з ними боротися. Зокрема, підтвердженням цього була згадана справа Бейліса; гідно поводитися представники українства також під час чергової погромної хвилі на початку ХХ ст. Наприклад, одним із небагатьох міст на Полтавщині, де вдалося уникнути погромів, були Лубни. Значною мірою це забезпечила Лубенська міська дума на чолі з головою Г. Взятковим, завчасу створивши Комітет оборони, котрий вжив необхідних заходів для захисту єврейства, зокрема організував відповідні загони, встановив чергування тощо. Серед ініціаторів його створення були також відомі українські громадські діячі брати Шемети та А. Лівіцький. Саме їх разом із Г. Взятковим було засуджено до різних покарань за «...підготовку до повалення існуючого ладу»⁷⁴⁰. Так, у прагненні захистити єврейське населення влада вбачала ознаки злочину. Лише касаційний суд виправдав цих діячів.

Проти єврейських погромів виступали також такі визначні українські письменники, учені, громадські діячі, як В. Винниченко, М. Грушевський, В. Короленко, М. Коцюбинський, Л. Українка, І. Франко та ін.⁷⁴¹ Вони рішуче засудили політику антисемітизму, виступили проти пригнічення євреїв та інших поневолених народів.

Шок від погромів, переслідування, приниження людської гідності змусили єврейське населення вдатися до еміграції. У 1881–1914 рр. Російську імперію покинули 1 980 тис. євреїв, із них 1 557 тис. (78,6%)

⁷³⁶ Кон Н. Благословение на геноцид. Миф о всемирном заговоре евреев...

⁷³⁷ Рафальський О. О. Національні меншини України... – С. 76.

⁷³⁸ Кон Н. Благословение на геноцид... – С. 91.

⁷³⁹ Западные окраины Российской империи... – С. 330.

⁷⁴⁰ Марголин А. Украина и политика Антанты... – С. 25–26.

⁷⁴¹ Рафальський О. О. Національні меншини України у ХХ столітті... – С. 74–75.

емігрували до США. Лише деякі виїжджали в Палестину (т. зв. «Алія» – сходження); іншими напрямками еміграції стали Аргентина, європейські країни, Південна Африка. Масовий виїзд єврейства позитивно сприймався царатом, котрий вбачив у ньому вирішення єврейського питання. Євреям-емігрантам було заборонено повертатися назад⁷⁴².

Порівняно кращим, ніж у Російській імперії, але доволі специфічним і суперечливим було становище євреїв Галичини і Буковини. Так, будучи рівноправними австрійськими громадянами, вони не мали обмежень ні щодо місця проживання, ні щодо праці, освіти чи віросповідання⁷⁴³. Однак були позбавлені права національної спільноти: Конституція 1867 р. визнавала їх як окрему релігійну спільноту, але не як народність. Політичних прав євреї як етнос взагалі не мали, хоча й були частиною міщанського стану, відособленого релігією та суспільним становищем⁷⁴⁴.

Така ситуація давала змогу сильнішій у політико-економічному відношенні польській верхівці використовувати єврейство або, як зазначав єврейський діяч В. Жаботинський, «...утилізувати його для чорної, брудної праці»⁷⁴⁵. Водночас поляки, користуючись відсутністю в євреїв національних прав, фальшували перепис і «зарахували» до польської народності все єврейство краю⁷⁴⁶. Завдяки таким маніпуляціям істотно зростала частка поляків серед населення Галичини.

Національною меншиною, становище якої на українських землях двох імперій істотно дисонувало, були німці. Зокрема, попри їхню нечисленність у Галичині і на Буковині, вони були привілейованими і політично впливовими як частина державної нації. Особливо це було характерним для Буковини, де німецька мова домінувала в урядових установах, у суспільному житті⁷⁴⁷. У Галичині німецька спільнота, хоча й відігравала вагомий роль у політичному, економічному й культурному житті, однак після австро-польського компромісу 1867 р. відійшла на другий план, поступившись полякам.

Свідченням втрати домінуючої ролі німецької меншини в Галичині є листи і скарги, надіслані орендаторами-колоністами до м. Берліна.

⁷⁴² Западные окраины Российской империи... – С. 331; *Франкель Дж.* Российская империя... – С. 507.

⁷⁴³ *Рафальський О. О.* Національні меншини України... – С. 76.

⁷⁴⁴ *Монолатій І.* Австрійська Буковина: особливості національних, професійних та мовних поділів...

⁷⁴⁵ *Жаботинський В.* Non multum, sed multa... – С. 40.

⁷⁴⁶ Там само. – С. 42.

⁷⁴⁷ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 49.

Так, наприклад, у 1916 р. з м. Стропятин Жовківського пов. німецький орендатор Ф. Бехтлофер адресував листа в магістрат Берліна, де обвинувачував австрійську владу в надто гуманному ставленні до корінного населення Галичини і нехтуванні потребами німців. «Німецькі колоністи найбільш вірні громадяни, які живуть в Австрії, а почуваються пасинками»⁷⁴⁸, – йшлося у скарзі, яка віддзеркалювала думки багатьох колоністів.

У Російській імперії ставлення владних структур до вихідців із німецьких земель на перших порах було лояльним, оскільки з їхньою допомогою сподівалися, якщо не витіснити, то обмежити економічний і політичний впливи польського елемента в Правобережній Україні⁷⁴⁹. Одразу після переселення німцям були надані широкі права для самоврядування, результатом чого стало утворення практично автономних колоністських округів, які дослідники назвали «державою в державі». Обмеження адміністративного втручання в життя німецьких колоністів дало їм змогу повною мірою реалізовувати звичні для них життєві практики та влаштовувати побут за традиційними моделями. Держава на першому етапі колонізації була зацікавлена в певному відмежуванні німецькомовних поселенців від їхнього оточення, оскільки вважала, що тільки таким чином колоністи зможуть зберегти якості «показових господарів»⁷⁵⁰. Однак подальший розвиток подій вніс певні корективи у взаємовідносини між колоністами і владою.

Окремішність німецьких колоній та слабке поширення їхнього господарського досвіду серед місцевого населення, різке зростання кількості колоністів у прикордонних південно-західних губерніях упродовж 1860–1870-х рр. та погіршення відносин із Німеччиною наприкінці XIX ст. почали турбувати царат⁷⁵¹. Тому він вжив певних заходів, спрямованих на поглиблення інтеграції німців у суспільство Російської імперії. Насамперед було прийнято пакет законодавчих актів, які посилювали контроль за внутрішнім життям колоністів і їхню русифікацію: в 1874 р. скасували пільгу з військової повинності; в 1887 р. німецькі

⁷⁴⁸ Савчук В. Документи держархіву Львівської області про діяльність німецьких колоній в Галичині в кінці XVIII – на поч. XX ст. / В. Савчук // Німецькі поселенці в Україні... – С. 90.

⁷⁴⁹ Полищук Ю. М. Національні меншини Правобережної України... – С. 125; Костюк М. П. Німецькі колонії на Волині... – С. 226.

⁷⁵⁰ Лях К. С. Німецькомовні колоністи Півдня України в мультинаціональному оточенні: проблема взаємодії культур (XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 [Електронний ресурс] / К. С. Лях. – Донецьк, 2005. – 19 с. – Режим доступу : <http://www.ucriainica.com.ua/downloads/?pub=859>.

⁷⁵¹ Суліменко О. Г. Німці Волині...; Лях К. С. Німецькомовні колоністи Півдня України...

школи перевели у підпорядкування Міністерства народної освіти і запровадили в них обов'язкове навчання російською мовою; в 1888 р. скасували самоврядування колоній; у 1895 р. заборонили придбання у власність і володіння нерухомістю за межами міських поселень⁷⁵².

Такі заходи російської влади дали змогу не лише ліквідувати пільговий соціально-правовий і майновий статус колоністів⁷⁵³, а й посилювати асиміляційні впливи на німецьке суспільство⁷⁵⁴, уповільнити темпи колонізації, що спровокувало конфлікти з місцевою владою і зумовило початок еміграційних процесів⁷⁵⁵. Зокрема, в 1890–1894 рр. лише до країн Латинської Америки з Волині емігрувало 30 тис. колоністів. Німці також масово виїздили до Німеччини, США, Канади, Бразилії, Аргентини, в різні регіони імперії: Сибір, Далекий Схід, Поволжя⁷⁵⁶ тощо.

Із приєднанням до Росії істотно змінилося становище кримських татар. Незважаючи на те, що вони були державоутворюючою нацією Кримського ханства, на них також поширився статус «інородців»⁷⁵⁷. Тактика царату щодо колонізації краю базувалася, зокрема, на пропозиціях, які російський дипломат Бакунін відобразив у «Розміркуваннях російського патріота про колишні з татарами справи і війни і способи їхнього припинення назавжди» («Рассуждения российского патриота о бывших с татарами делах и войнах и способах служащих к прекращению оных навсегда»; 1777 р.). У цих записках він пропонував заселити кримські землі українцями, а на їхні обжиті місця поселити росіян із центральних районів Росії. Це, на думку автора, з одного боку, ослабило б волелюбну, непокірну Україну, а з іншого – дало б змогу виселити з Криму татар⁷⁵⁸.

Прагнучи витіснити татарське населення з його землі, царський уряд здійснював широку програму боротьби з ісламом, руйнування мечетей, закриття національних шкіл, нищення старовинних рукописів, пам'яток культури, зміни етнічного складу мешканців Криму, збільшуючи відповідно на цій території російську присутність і заохочуючи переселення німців⁷⁵⁹ та представників інших народів.

⁷⁵² Костюк М. Из истории волынско-немецких взаимосвязей... – С. 142.

⁷⁵³ Костюк М. П. Німецькі колонії на Волині... – С. 238.

⁷⁵⁴ Лях К. С. Німецькомовні колоністи Півдня України...

⁷⁵⁵ Костюк М. Из истории волынско-немецких взаимосвязей... – С. 142.

⁷⁵⁶ Суліменко О. Г. Німці Волині...

⁷⁵⁷ Рафальський О. О. Національні меншини України... – С. 64.

⁷⁵⁸ Міронова І. С. Національні меншини України... – С. 178.

⁷⁵⁹ Рафальський О. О. Національні меншини України... – С. 64.

Окремої законодавчої регламентації політико-правового становища в Російській імперії інших етнічних груп, насамперед чехів, греків, болгарів, білорусів, циган тощо, не було, оскільки участь цих меншин у політичному житті, виборчій діяльності, самоуправлінні була незначною⁷⁶⁰. Однак політика русифікації їх не оминула.

На українських землях, що належали до Австро-Угорщини, з-поміж інших, не згаданих національних меншин, незважаючи на формальну рівність народів, доволі впливовими були угорці й румуни. Зокрема, цісарська влада підтримувала угорське населення, особливо в Закарпатті, створюючи йому привілеї у господарському і культурному житті⁷⁶¹. За суттю панівне становище угорської меншини в політико-правовому відношенні було зумовлене належністю Закарпаття в межах дуалістичної імперії Угорщині.

Певні переваги мали також румуни, політико-правове становище яких, особливо на Буковині, було подібним до угорців. Домінування румунського етносу було зумовлено його соціальною структурою в краї – переважанням серед економічно сильніших верств міських жителів, а також зв'язками з владними структурами імперії⁷⁶².

Значно змінилося становище багатьох національних меншин із початком Першої світової війни. Прагнучи перекласти вину за воєнні невдачі, урядові чиновники обох імперій посилено шукали «крайніх». Наприклад, якщо галицьких українців спершу мордували, відступаючи, австрійські й мадярські вояки, повіривши польській адміністрації краю, що причиною поразки стала «зрада українців», котрі нібито таємно симпатизували й допомагали росіянам, то з приходом російської армії над ними збиткувалися за «мазепинство»⁷⁶³. Наслідки таких дій для населення були жахливими.

Одними з меншин, представники яких, як і українці, найбільше відчували на собі тягар війни, були євреї. Початок бойових дій призвів до припинення масової еміграції євреїв із Російської імперії на Захід, спричинив нову хвилю антиєврейських гонінь⁷⁶⁴ та посилення антисемітизму. Мобілізаційні заходи інколи супроводжувалися єврейськими погромами. Подекуди були зафіксовані випадки нападів на євреїв-

⁷⁶⁰ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект... – С. 28.

⁷⁶¹ Рафальський О. О. Національні меншини України... – С. 77.

⁷⁶² Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект... – С. 48.

⁷⁶³ Див.: Лазарович М. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба / М. В. Лазарович. – Тернопіль : Джура, 2005. – С. 95–99.

⁷⁶⁴ Лазарович Н. В. Политико-правовое положение национальных меньшинств Украины... – С. 152.

торговців⁷⁶⁵. У серпні 1914 р. поштові установи отримали розпорядження знищувати всі листи, що містили хоча б слово на їдиші чи івриті⁷⁶⁶. Поширювалися чутки, що євреї переправляють німцям золото та подають сигнали ворогові, підпалюючи для цього навіть власні будинки. Департамент поліції розіслав циркуляри, в яких стверджував, що євреї приховують дрібну монету для підриву довіри до російського рубля. Ці та інші вигадки використовувались як привід для виселення євреїв із районів, наближених до бойових дій⁷⁶⁷. За ініціативою військових властей, близько 500–600 тис. * євреїв було вигнано з прифронтових губерній і або кинуту напризволяще, або відправлено на поселення у внутрішні губернії Росії⁷⁶⁸. Це змусило уряд 4 серпня 1915 р. фактично ліквідувати смугу осілості. Депортації супроводжувалися насильством, підозри євреїв у співчутті до супротивника і в шпигунстві приводили до швидкоплинних військово-польових судів, вироки яких були відомими⁷⁶⁹. Влітку того самого року сотні євреїв Полтави, Катеринослава та інших місцевостей були як заручники кинуті до в'язниць⁷⁷⁰, за разом влада заборонила видавати будь-які газети чи журнали на їдиші або івриті.

Водночас на західноукраїнських землях мирне єврейське населення в перші дні війни опинилося в зоні бойових дій. Ще до їхнього початку австрійська влада вміло використовувала настрої місцевого єврейства і, не шкодуючи коштів і засобів для антиросійської пропаганди, висвітлювала безправне становища підросійських євреїв. Тому війну з Росією єврейська інтелігенція Австро-Угорщини сприймала як боротьбу цивілізованої країни з «азійським деспотизмом», «країною погромів». Зокрема, у відозві Єврейської національної партії Буковини, яку поширювали восени 1914 р. в Галичині, зазначалося: «...ненависні москалі оголосили нашій дорогій вітчизні війну. Ми, австрійські євреї, які користуються під скіпетром великодушного і справедливого цісаря усіма громадянськими політичними правами та свободою, натхненно виру-

⁷⁶⁵ Турченко Г. Ф. Особливості етносоціальних змін у південноукраїнському регіоні... – С. 136.

⁷⁶⁶ Україна. Евреи Украины 1914–1920 гг. ...

⁷⁶⁷ Найман О. Єврейські партії та об'єднання у політичних процесах в Україні...

* За іншими даними, було депортовано близько 250 тис. осіб, близько 350 тис. втекло у внутрішні райони, рягуючись від німецьких військ, які наступали [Западные окраины Российской империи... – С. 290].

⁷⁶⁸ Лазарович Н. В. Политико-правовое положение национальных меньшинств... – С. 152; Франкель Дж. Российская империя... – С. 510.

⁷⁶⁹ Западные окраины Российской империи... – С. 290; Мадиевский С. Так это было...

⁷⁷⁰ Україна. Евреи Украины 1914–1920 гг. ...

шаємо на війну з метою боронити нашу дорогу вітчизну... В цій боротьбі й ми, євреї, боремося за плоди тисячолітньої культурної праці, в якій наші батьки на Заході та Півдні Європи старанно брали участь, і ми, євреї, боремося з азійським деспотизмом, поневоленням народів...»⁷⁷¹.

У серпні – листопаді 1914 р. російська армія зайняла майже всю Східну Галичину і Північну Буковину. Близько 400 тис. євреїв утекли у внутрішні райони Австро-Угорщини, решта зазнали знущань, грабежів, а нерідко й убивств. Було сплюндровано, пограбовано та знищено сотні синагог і єврейських молитовних домів⁷⁷². У низці міст і містечок влаштовано криваві погроми; шлях російських військ у бік Пруссії та Австрії і назад перетворився в арену насильств над єврейським населенням⁷⁷³. Згідно з розпорядженням верховного головнокомандувача російської армії великого князя Ніколая Ніколаєвіча, «...найзаможніших і тих, хто посідає суспільні чи інші посади, євреїв» брали в заручники й утримували «під вартою як злочинців». Вони мали стати «...відповідальними за всі насильства над цивільним населенням за намовою євреїв»⁷⁷⁴ після повернення австрійської влади.

Звинувачуючи євреїв у шпигунстві на користь ворога, скуповуванні хліба, спекуляції продуктами першої необхідності та інших ворожих діяч, російські окупаційні власті забороняли їм в'їжджати та виїжджати з Галичини і вільно пересуватися в межах усєї території. На початку 1915 р. розпочалося масове виселення єврейського населення з краю, якому підлягали всі юдеї, що проживали в містах і містечках регіону. Документи свідчать, що євреям-виселенцям не надавали ні грошей на переселення, ні транспорту, і часто їх змушували йти пішки з одного населеного пункту в інший⁷⁷⁵. Так само окупанти поставилися й до місцевих українців.

Неоднозначним ставлення до євреїв у період війни було в Австро-Угорщині. Особливо це стосувалося другої частини дуалістичної імперії. Зокрема, неприхильно прийняла єврейських біженців із Галичини угорська адміністрація Закарпаття. Значна кількість євреїв-утікачів спричинила певне занепокоєння і спонукала її представників до дій, спрямованих на повернення біженців до їхніх домівок. Так, лише про-

⁷⁷¹ *Монолатій І.* Галицькі євреї в австрійський період...

⁷⁷² Там само; *Речистер Б.* К истории антисемитизма...

⁷⁷³ *Ящунский И.* Российское еврейство и мировая война...

⁷⁷⁴ *Монолатій І.* Галицькі євреї в австрійський період...; *Речистер Б.* К истории антисемитизма...

⁷⁷⁵ Там само.

тягом березня 1915 р. поліційний капітан Ужгорода неодноразово отримував розпорядження піджурана Ужанської зупи щодо необхідності забезпечити збір, реєстрацію та термінове виселення «цих небезпечних чужинців», яке наказано було проводити з «неухильною суворістю». Небажаність масового перебування галицьких євреїв-біженців на Закарпатті місцеві представники угорської влади мотивували їхньою спекуляційною діяльністю, надмірним релігійним фанатизмом і розголошенням таємних відомостей⁷⁷⁶.

Істотно погіршилося в період війни також становище німецьких поселенців підросійської України, шовіністична кампанія проти яких за підтримки правлячих кіл розгорнулася значно раніше. З початком війни було активізовано заміну осіб німецького походження, котрі перебували на головних посадах державних установ, армії та флоту. Суворих дискримінаційних заходів зазнала німецька мова. Спеціальним розпорядженням нею заборонялося викладати в навчальних закладах, видавати пресу, проводити богослужіння. У деяких губерніях півдня України німецьким колоністам офіційно заборонили розмовляти рідною мовою в державних установах*. На російській лад було перейменовано всі німецькі колонії⁷⁷⁷. Громадські зібрання німців, які нараховували більше трьох осіб⁷⁷⁸, оголошували нелегальними.

Уряд видав низку законів, згідно з якими до колоністів, залежно від підданства, відношення до військової служби і віку, вживали різних репресивних заходів – висилання, примусові роботи, полон тощо⁷⁷⁹. У 1915 р. у Київському військовому окрузі з німецьких колоній почали брати заручників у пропорції 1:1000. Це був безпрецедентний випадок, коли держава так чинила з власними громадянами⁷⁸⁰. З середини 1915 р. розпочалося переселення німців із Правобережної України до Середньої Азії та Південно-Східної Росії. У цей період із Волинської губ. було виселено 70 тис. осіб, Київської – 10 тис., Подільської і північної частини Бессарабської – 20 тис. До лютого 1916 р. з Чернігова мало бути виселено 11,5 тис. осіб⁷⁸¹. Евакуацію проводили влітку, напе-

⁷⁷⁶ Закарпаття в етнополітичному вимірі / гол. ред. Ю. Левенець. – К. : ШПЕНД ім. І. Ф. Кура-са НАНУ України, 2008. – С. 196–197.

* В. Майснер зазначив, що німецькою мовою заборонялося розмовляти навіть у громадських місцях [*Майснер В. Исторический путь немцев в Украине... – С. 86*].

⁷⁷⁷ *Турченко Г. Ф. Особливості етносоціальних змін у південноукраїнському регіоні... – С. 136.*

⁷⁷⁸ *Майснер В. Исторический путь немцев в Украине... – С. 86.*

⁷⁷⁹ *Костюк М. Из истории вольнско-немецких взаимосвязей... – С. 143.*

⁷⁸⁰ *Устименко В. М. Етнонаціональна політика як фактор державотворення... – С. 20.*

⁷⁸¹ Там само. – С. 21.

редодні збору врожаю, дуже швидкими темпами. Доводилося залишати напризволяще нажиті маєтки і придбане майно. Як правило, їх роздавали місцевим мешканцям. Багато колоністів у цей період втратили всі матеріальні статки, залишившись без даху над головою та засобів існування⁷⁸². Виселенців транспортували як арештантів у супроводі конвою⁷⁸³. Загалом під час війни понад 200 тис. німців як «неблагонадійних»⁷⁸⁴ було депортовано в глиб країни армійською владою або цивільною адміністрацією за наполяганням військових.

Залишалися лише ті, хто опинився на окупованій території, або ті сім'ї, з яких хтось служив або воював у російській армії. Чимало з них після окупації в 1915–1916 рр. частини Правобережної України німецькими та австро-угорськими військами емігрували до Німеччини, інших країн Західної Європи та Америки. Лише з Волині до кінця 1918 р. виїхало 17 тис. німців. Причинами цього були: втрата власного майна, агітація німецьких урядових чиновників за повернення на батьківщину, побоювання можливих репресій з боку російської влади⁷⁸⁵. Продовженням депортаційних заходів російської влади став указ від 2 лютого 1917 р. про переселення всіх німців углиб Росії⁷⁸⁶. Однак його реалізації перешкодила Лютнева революція.

Значним ударом для німецькомовного населення стали Закони про ліквідацію землеволодіння та землекористування від 2 лютого і 13 грудня 1915 р. Ці юридичні акти передбачали експропріацію нерухомого майна всіх німців, що проживали в 150-кілометровій смузі східніше західного кордону Російської імперії і біля Чорного моря, та насильне їхнє виселення з цієї зони⁷⁸⁷. Наступним кроком стало прийняття в червні 1916 р. Положення про Особливий комітет із боротьби з німецьким засиллям. Основною метою діяльності Особливого комітету, як зазначалося в положенні, було «...звільнення країни від німецького впливу в усіх сферах народного життя Держави Російської»⁷⁸⁸. Перелічені антинімецькі заходи, які Ніколай II, проте, назвав необхідною і доброю

⁷⁸² Костюк М. Из истории волинско-немецких взаимосвязей... – С. 143.

⁷⁸³ Устименко В. М. Етнонаціональна політика як фактор державотворення... – С. 21.

⁷⁸⁴ Западные окраины Российской империи... – С. 410.

⁷⁸⁵ Костюк М. Из истории волинско-немецких взаимосвязей... – С. 143–144.

⁷⁸⁶ Сабалдашов В. Немецкие колонисты на Николаевщине / В. Сабалдашов // Німецькі поселенці в Україні... – С. 169.

⁷⁸⁷ Майснер В. Исторический путь немцев в Украине... – С. 86; Западные окраины Российской империи... – С. 412.

⁷⁸⁸ Устименко В. М. Етнонаціональна політика як фактор державотворення... – С. 20.

справою⁷⁸⁹, відбувалися, незважаючи на те, що понад 150 тис. німців* із сімей колоністів⁷⁹⁰ перебували в лавах російської армії.

Внаслідок воєнних дій було перервано звичний уклад громадського, економічного та культурного життя галицьких німців. Значна кількість німецьких колоній краю потерпіла від збройних сутичок воюючих сторін, стихійних бід та руйнування. Тому частина колоністів переїхала до Верхньої Австрії, Нижнього Штайермарку та у передгір'я Карпат у пошуках кращого застосування професійних кваліфікацій, захисту сімей від фізичного знищення та матеріального зубожіння⁷⁹¹.

Вагомим чинником Першої світової війни стало «польське питання». В перші дні воєнних дій австро-угорське та німецьке командування оприлюднило заклик до поляків взяти участь у війні з Росією та покласти край її «азійським порядкам». У структурі австро-угорської армії було дозволено створити кілька польських підрозділів, які очолив Ю. Пілсудський⁷⁹². У відповідь головнокомандувач російської армії великий князь Ніколай Ніколасвіч, оминаючи питання довоєнної антипольської політики Російської імперії, видав маніфест, в якому проголосував об'єднання польських земель, «...вільних у своїй вірі, мові і самоврядуванні». Згідно з планом міністра закордонних справ Росії С. Сазонова, Західна Галичина, Сілезія і Познанщина мали з'єднатися з Царством Польським під скіпетром Романових, а Східна Галичина зі Львовом – увійти до Російської імперії як російська земля. Водночас польські активісти за згодою влади почали створювати громадські комітети, які мали стати зародком самоврядування. На протипагу польським легіонам Пілсудського було організовано добровольчий легіон у м. Пулави⁷⁹³ на південному сході Польщі.

У листопаді 1916 р. Австро-Угорщина та Німеччина виступили з маніфестом до поляків, обіцяючи в майбутньому утворення на підросійських землях Польщі й України Польського королівства як «самостійної» держави зі спадковою монархією, конституційним ладом та армією. Через 10 днів уряд Росії визнав цей маніфест недійсним, але пообіцяв полякам автономію у складі імперії. У січні 1917 р. у Варшаві

⁷⁸⁹ *Сабалдашов В.* Німецькі колоністи на Николаєвщині... – С. 169.

* В. Майснер подає, що в царській армії служило близько 300 тис. німців [*Майснер В.* Исторический путь немцев в Украине... – С. 86].

⁷⁹⁰ *Дмитренко О.* Політика царського уряду і радянської влади щодо німецької національної меншини... – С. 258; *Сабалдашов В.* Німецькі колоністи на Николаєвщині... – С. 169.

⁷⁹¹ *Монолатій І. С.* Соціально-економічне становище та культурний розвиток німців... – С. 14.

⁷⁹² *Калакура О. Я.* Поляки в етнополітичних процесах... – С. 110.

⁷⁹³ Западные окраины Российской империи... – С. 413.

було створено Тимчасову державну раду, на яку покладалося формування збройних сил Польського королівства, що мали виступити на його захист⁷⁹⁴. Схожими були дії Тимчасового Уряду, котрий у відозві від 17 березня 1917 р. визнав «...за братським польським народом всю повноту права власною волею визначати долю свою», а також створення незалежної Польської держави, що стане «...надійною запорукою міцного миру у майбутній оновленій Європі». Уряд також санкціонував створення польських національних військових підрозділів (легіонів) у складі російської армії⁷⁹⁵, формування яких розгорнулося в Україні.

Отже, прагнучи до збереження цілісності монархій, уряди і Російської, і Австро-Угорської імперій базували власну етнополітику на обмеженні політичних прав національних меншин. Однак, якщо російський царат застосовував обмежувально-заборонне законодавство, що супроводжувалося насиллям і репресіями, то влада Австро-Угорщини проголошувала рівноправність усіх народів держави, вихолощуючи при цьому її сутність надмірною декларативністю. Різною була також мовна політика урядів. У Росії повністю уніфікували цю сферу, здійснюючи насильну русифікацію іномовних окраїн. В Австро-Угорській імперії офіційною мовою місцевих виконавчих органів визначали одну з крайових мов: в Галичині – польську, на Буковині – переважно німецьку, в Закарпатті – угорську.

Істотно загострила становище національних меншин України Перша світова війна, яка негативно вплинула на їхній економічний добробут, призвела до зростання антиімперських настроїв. У найбільш складній ситуації перебували євреї, які, як і українці, нерідко ставали своєрідною мішенню для урядів обох протиборчих імперій – Російської та Австро-Угорської. Складним було також становище німецької меншини. Однак, на відміну від українців і євреїв, німецьке населення переслідували лише в підросійській частині України. В дещо кращому становищі під час війни перебувало польське суспільство, оскільки і Петроград і Відень, прагнучи залучити поляків на свій бік, намагалися загравати з польськими елітами, пропонували їм у майбутньому різні політичні дивіденди. Загалом національні меншини України, що зазнавали утисків із боку імперських урядів, з ентузіазмом сприйняли революційні зміни, що відбулися наприкінці війни як у Російській, так і в Австро-Угорській імперіях.

⁷⁹⁴ *Калакура О. Я.* Поляки в етнополітичних процесах... – С. 116.

⁷⁹⁵ *Верстюк В.* Українська революція: пошуки міжнаціональної гармонії / В. Верстюк // Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: іст. нариси... – С. 114–115.

РОЗДІЛ III

ДИХОТОМІЯ ДЕКЛАРУВАННЯ ТА ДЕТЕРМІНАНТ РЕАЛІЗАЦІЇ ОСНОВНИХ ПРАВ І СВОБОД

3.1. Забезпечення умов етнокультурного та політичного розвитку

Поряд із боротьбою за соціальну справедливість та відновлення національної державності однією з основних складових українських визвольних змагань 1917–1921 рр. було забезпечення умов етнокультурної самобутності та політичного розвитку національних меншин.

Задекларувавши з початком революції право українців бути господарями на своїй землі, національні провідники не могли не враховувати поліетнічного складу населення України. Так, за станом на 1914 р. із 46,01 млн. її мешканців українці становили 71%, росіяни – 11,7%, євреї – 8,2%, поляки – 4,5%, німці – 1,9%, волохи – 0,9%, греки – 0,2%, вірмени – 0,1%⁷⁹⁶, представники інших національностей – трохи більше 1%.

Відтак представники кожної з українських влад, що діяли в означеному часопросторі, усвідомлюючи обмеженість соціальної бази національного руху в містах та відносну нечисленність української інтелігенції, прагнули заручитися підтримкою іноетнічного населення в справі відродження України. Для цього вважали одним зі своїх пріоритетних завдань забезпечення прав національних меншин, що проживали в Україні. Однак шляхи досягнення визначеної мети були різними. Це, зокрема, простежується в політиці Української Центральної Ради, Другого Гетьманату, Директорії Української Народної Республіки, Західно-Української Народної Республіки / Західної Облaсті УНР.

Хронологічно першою українською владою, котра під час Національної революції 1917–1921 рр. розпочала реформування України, стала Центральна Рада. Вона виникла 4* березня 1917 р. у Києві як впливовий політично-координаційний центр, котрий, репрезентуючи інтереси українського народу, за короткий період існування – з березня 1917 р.

⁷⁹⁶ Шаповал М. Велика революція... – С. 15.

* Дати до 15 лютого 1918 р. подано за Юліанським календарем (за старим стилем), а з 1 березня 1918 р. – за Григоріанським.

по квітень 1918 р. – пройшов складний шлях від київської міської громадської організації до ініціатора й активного чинника відновлення новітньої української державності – парламенту України. Рада була створена групою національно свідомої інтелігенції з Товариства українських поступовців (ТУП), наукових, освітніх, кооперативних, студентських та інших організацій. Головою УЦР обрали видатного українського історика, громадсько-політичного діяча М. Грушевського. Провідну роль у ній відігравали Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ), Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП) і Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР).

Провідники Центральної Ради усвідомлювали необхідність міжетнічної співпраці, оскільки від її успішної реалізації залежали не лише інтенсивність національного відродження України, а й результати новітнього державотворення. Особливо рельєфно необхідність такої співпраці виявилася на першому етапі революції, коли демократичні сили українства та національних меншин робили перші кроки у відстоюванні інтересів своїх народів. З огляду на це голова УЦР, фактично звертаючись до іноетнічного населення України, в одній зі статей, написаної навесні 1917 р., заявляв: «Ми добуваємо державне право для української землі не для того, щоб панувати над національними меншостями України. Ми домагаємося для неї широкої автономії не для того, щоб тільки для себе використовувати її права. Повнота національного життя, котрої ми добиваємося для українського народу, не повинна затопляти інших народностей і обмежувати їх змагання до свободного розвитку своєї культурної і національної стихії»⁷⁹⁷. М. Грушевський 30 березня 1917 р., відповідаючи від імені Центральної Ради на привітання Польського виконавчого комітету, наголошував, що «...Українська Центральна Рада признає всі горожанські і політичні права за всіма національними меншостями, які живуть на нашій Україні, і які признають український народ господарем української землі та бажають іти з ним спільно як вільні з вільними, рівні з рівними...»⁷⁹⁸. Разом із тим, у документі було висловлено надію, що поляки так само визнають права українців, котрі проживають у межах етнографічної Польщі.

Реалізація прав національних меншин, на думку голови УЦР, передусім мала здійснюватися шляхом прийняття їхньої мови в зносинах з урядами й органами самоуправління в тих округах, де ці народності становили певний національний мінімум, забезпечення можливості на-

⁷⁹⁷ Грушевський М. Вільна Україна... – С. 17–18.

⁷⁹⁸ ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 11–12.

вчатися рідною мовою за наявності відповідної кількості учнів у класах, створення культурних і релігійних товариств та установ, надання їм фінансової допомоги зі скарбниці майбутньої автономної України та права її використання для задоволення потреб своїх народів тощо⁷⁹⁹. Із розвитком революції цей список розширювався. Водночас, розглядаючи на своєму засіданні будь-яке більш-менш важливе питання порядку денного, Центральна Рада наголошувала на необхідності порозуміння з національними меншинами та забезпечення їхніх прав. Такий підхід до врахування інтересів іноетнічного населення можна вважати унікальним.

М. Грушевський виступав проти будь-яких виявів «...українського шовінізму, виключности, не толеранції супроти інших народностей». Вони були «не симпатичні й небажані» будь-коли, але в тодішніх обставинах, «...коли так треба такту і розваги, поразуміння і солідарности для осягнення великої мети», – ксенофобські настрої взагалі були недопустимими. Тому пропозиції про визнання їх «національним злочином» і про безкомпромісну боротьбу проти них⁸⁰⁰ були більш ніж доречними.

Національне питання займало значне місце в суспільному житті – як українському, так і загальноросійському. Ні одна політична партія, складаючи свою програму, не могла обминути його. Крім того, більшість партій були створені як національні, оголошуючи головною метою захист інтересів своєї нації. Проте кожна партія пропонувала власний шлях вирішення національного питання, який найбільше відповідав інтересам того класу чи соціального прошарку⁸⁰¹, які вона представляла.

Відповідні засадничі положення були відображені в програмних документах провідних українських політичних партій демократичного спрямування⁸⁰². Демонструючи єдність у головній програмній вимозі – наданні Україні національно-територіальної автономії⁸⁰³, вони водночас відображали серйозні наміри щодо захисту інтересів іноетнічного населення. Так, вимога ввести принцип забезпечення прав національних меншин у загальний організаційний статут автономії України, не-

⁷⁹⁹ *Грушевський М.* Вільна Україна... – С. 20; *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть... – С. 126.

⁸⁰⁰ *Грушевський М.* Вільна Україна... – С. 21.

⁸⁰¹ *Бурмистрова Т. Ю.* Национальный вопрос в программах и тактике политических партий в 1905–1917 гг. / Т. Ю. Бурмистрова, В. С. Гусакова. – Москва : Мысль, 1976. – С. 13.

⁸⁰² *Горбань Т.* Етнополітика Української Центральної Ради... – С. 31.

⁸⁰³ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 57.

гайно розпочавши його здійснення на практиці, містилася в постанові з'їзду Товариства українських поступовців (25–26 березня 1917 р.)⁸⁰⁴, що тоді змінило назву на Союз українських автономістів-федералістів. Положення про забезпечення прав національних меншин містилися також у резолюції установчого з'їзду Української партії соціалістів-революціонерів (4–5 квітня 1917 р.)⁸⁰⁵; в програмах Української хліборобсько-демократичної партії (29 червня 1917 р.)⁸⁰⁶ і Української трудової партії (не раніше вересня 1917 р.)⁸⁰⁷; в резолюціях конференції та Четвертого з'їзду Української соціал-демократичної робітничої партії⁸⁰⁸, які відбулися відповідно 4–5 квітня і 30 вересня – 3 жовтня 1917 р. Враховуючи популярність цих партій у народних масах, є підстави стверджувати, що в українському суспільстві почав формуватися політичний консенсус щодо цієї проблеми.

З розумінням поставилася до національних почуттів інших народів і свідомо частина українського суспільства. Впродовж століть відчуваючи на власному досвіді національний гніт, українці пов'язували своє національне визволення, прагнення автономії України з інтересами іноетнічної спільноти. Про це свідчать, зокрема, рішення численних громадсько-політичних форумів: і тих, що представляли певні прошарки українського суспільства, і загальноукраїнських⁸⁰⁹. Наприклад, під час Установчих зборів Шполянського споживчого товариства на Київщині 11 травня 1917 р. один із промовців зазначав: «...Коли мені миле моє рідне, коли я поважаю свою мову і свій нарід, то я повинен знати, що єврею чи поляку миле також і його рідне і його нарід»⁸¹⁰. Про необхідність забезпечення прав національних меншин України йшлося в резолюціях Першого українського військового з'їзду (18–21 травня

⁸⁰⁴ Інформація про з'їзд ТУП та його постанови. 25–26 березня 1917 р. // Український національно-визвольний рух... – С. 86.

⁸⁰⁵ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4 т. Т. I... – С. 35, 36; Резолюції установчого з'їзду УПСР. 04–05. 03. 1917 р. // Український національно-визвольний рух... – С. 132.

⁸⁰⁶ Основні положення програми УХДП. 29. 06. 1917 р. // Український національно-визвольний рух... – С. 519.

⁸⁰⁷ З Нарису програми Української трудової партії. Не раніше вересня 1917 р. // Національні відносини в Україні у XX ст. : зб. док. і матеріалів... – С. 53.

⁸⁰⁸ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4 т. Т. I... – С. 33–34; Постанови IV з'їзду УСДРП. 30. 09 – 03. 10. 1917 р. // Український національно-визвольний рух... – С. 815–816.

⁸⁰⁹ Горбань Т. Етнополітика Української Центральної Ради... – С. 30, 31.

⁸¹⁰ Макаренко Н. Проблема політико-правового становища національних меншин в УНР... – С. 81.

1917 р.)⁸¹¹, Першого всеукраїнського селянського з'їзду (28 травня – 2 червня 1917 р.)⁸¹², Полтавського губернського українського з'їзду (21–22 травня 1917 р.)⁸¹³. За «...забезпечення прав національних меншостей і за братерські з ними стосунки, коли ці меншості не будуть їти всупереч з інтересами цілого українського народу»⁸¹⁴, висловився і Перший всеукраїнський жіночий з'їзд, що працював у Києві 14–15 вересня 1917 р.

Питання рівноправності національних меншин порушували й на численних мітингах і демонстраціях. Так, уже в резолюції першої української маніфестації в Києві, що відбулася 19 березня 1917 р., йшлося про потребу в широкій автономії української землі з врахуванням прав національних меншин⁸¹⁵. Саме тоді, за визначенням М. Грушевського, почалося «національне братання в медовім місяці революції»⁸¹⁶ між українством і неукраїнськими революційними організаціями.

Віддзеркалювали поширення ідеї рівноправності національних меншин і матеріали преси⁸¹⁷. Так, зокрема, в статті «Волею та правом народу українського...», опублікованій 30 березня 1917 р. у «Робітничій газеті», один із лідерів УСДРП М. Ткаченко зазначав, що, за умови запровадження автономії, національні меншини отримають усі політичні права, тобто участь у державному управлінні України, школи з національною мовою навчання, як приватні, так і коштом українського державного краю, звертатимуться рідною мовою до всіх урядових установ, розвиватимуть свою духовну культуру тощо⁸¹⁸. В наступному числі тієї самої газети було надруковано статтю члена УЦР Д. Антоновича «Центральна Рада»⁸¹⁹, в якій також йшлося про необхідність забезпечити права національних меншин.

⁸¹¹ ЦДАГО. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 50.

⁸¹² Резолюції I Всеукраїнського селянського з'їзду. 28. 05. – 02. 06. 1917 р. // Український національно-визвольний рух... – С. 353.

⁸¹³ Резолюції Полтавського губернського українського з'їзду. 21–22. 05. 1917 р. // Український національно-визвольний рух... – С. 325.

⁸¹⁴ Постанови I Всеукраїнського жіночого з'їзду. 14–15. 09. 1917 р. // Український національно-визвольний рух... – С. 770.

⁸¹⁵ Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – 21 березоля. – № 2 // Український історик. – 1978. – № 1–3 (57–59). – С. 154–155.

⁸¹⁶ *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть... – С. 29.

⁸¹⁷ *Макаренко Н.* Проблема політико-правового становища національних меншин в УНР... – С. 81.

⁸¹⁸ Стаття М. Ткаченка «Волею та правом народу українського...» 30. 03. 1917 р. // Український національно-визвольний рух... – С. 101.

⁸¹⁹ Стаття Д. Антоновича «Центральна Рада». 31. 03. 1917 р. // Український національно-визвольний рух... – С. 106.

Разом із тим, від меншин також очікували адекватних кроків. «Ми хочемо, розуміється, вірити, – зазначав М. Грушевський, – що й представники національних меншостей України відповідно зрозуміють своє становище: підуть з свого боку назустріч українським політичним домаганням... Національний такт, розуміння свого власного інтересу повинен підказати їм, що в сей великий момент, коли український народ заходиться будувати разом з своєю волею волю України як території, вони повинні бути з ним, а не стояти оподалік...»⁸²⁰. При цьому було наголошено, що права національних меншин, у т. ч. пропорційне представництво в автономних органах влади, буде забезпечено незалежно від симпатій і антипатій до української справи.

Єдиною меншиною, котру зі запровадженням федеративного ладу в Росії очікували іміджеві втрати, була російська. Її колишні привілеї, панівне становище в імперії мали бути ліквідовані. Однак українські провідники не приховували цього і вважали такий крок виправданим і необхідним не тільки для пригноблених у минулому націй і народів, а й для самих росіян. Водночас це не означало б обмеження інтересів будь-якої нації в межах федерації. «Перший принцип федеративного устрою, що громадянин однієї з земель федерації має громадянські права в цілій федерації: значить, людина, що народилася в Московщині, матиме всі громадянські права, наприклад, в Україні – може там скористати з своїх виборчих прав, займати посади, вести діла...»⁸²¹, – таким не лише передбачав майбутнє національних меншин, а й творив його разом із УЦР її очільник М. Грушевський.

Саме Українська Центральна Рада вперше у світовій практиці зробила реальну спробу забезпечити права іноетнічного населення, яке проживало в Україні. Національний розвиток меншин в УНР відбувався на основі ухваленого Радою Закону про національно-персональну автономію та завдяки створеним нею секретарствам/міністерствам національних справ.

Інакшим було ставлення до означеної проблеми в період Другого Гетьманату (29 квітня – 14 грудня 1918 р.), що прийшов на зміну Центральній Раді. Його очільником було обрано генерала П. Скоропадського. Новий лідер декларував прагнення відновити в країні порядок, зміцнити її міжнародні позиції, подолати хаос в економіці. Для цього йому були надані широкі повноваження – право видавати закони, призначати уряд, керувати зовнішньою політикою та військовими справами.

⁸²⁰ Грушевський М. Вільна Україна... – С. 19–20.

⁸²¹ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть... – С. 49–50.

ми, бути верховним суддею. Це означало наділення «ясновельможного пана гетьмана», як було прийнято величати П. Скоропадського, диктаторською владою.

У «Грамоті до всього Українського Народу», проголошеній 29 квітня 1918 р., П. Скоропадський заявив, що «...відкликнувся на поклик трудящих мас Українського народу і взяв на себе тимчасово всю повноту влади», та закликав усіх «...громадян і козаків України – без ріжниць національності й віросповідання» – допомогти йому в розбудові держави⁸²². Він також повідомив, що незабаром видасть закон про вибори до Українського сейму. До його скликання мали діяти Закони про тимчасовий державний устрій України, видані першого дня гетьманського перевороту. В них були визначені головні напрями діяльності Гетьманату в політичній сфері, організації державного управління, дані гарантії громадських прав населення, оголошено про встановлення «Української Держави» замість УНР. Нова держава ґрунтувалася як на республіканських, так і на монархічних засадах, її устрій, більшість пізніше ухвалених законів багато в чому нагадували дореволюційну систему. Тому з'їзд заводчиків, фабрикантів, фінансистів, великих землевласників, який відбувся 15–18 травня 1918 р., схвалив гетьманський переворот.

За кілька місяців в Україні було створено новий адміністративний апарат. Замість представників Центральної Ради на місцях гетьманський уряд призначив губернських та повітових старост, переважно з великих землевласників, земських діячів і суддів. Із осіб, які займали керівні посади за попередньої влади, в Україні залишилося лише кілька. Державні службовці були, за незначним винятком, українцями, однак не належали до т. зв. свідомих українців, якими тоді вважали членів соціалістичних партій.

Варто погодитися з тими науковцями⁸²³, котрі вважають, що П. Скоропадський не мав на меті будівництва української національної держави. Він прагнув витворити нову концепцію української нації, яка

⁸²² Державний вістник. – 1918. – 16 трав.

⁸²³ Верстюк В. Ф. Гетьманська держава 1918 р. в контексті Української революції / В. Ф. Верстюк // Український історик. – 1999. – № 2/4. – С. 26; Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття : навч. посіб. / Я. Грицак. – К. : Генеза, 1996. – С. 129; Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах... – С. 139; Копиленко О. Держава і право України... – С. 106; Портнов А. Українська держава Павла Скоропадського (1918) і Західноукраїнська Народна Республіка (Л. Цегельський) – практика і теорія консерватизму в українському державному будівництві [Електронний ресурс] / А. Портнов. – Режим доступу : http://www.ukrterra.com.ua/developments/history/modern/portnov_ukrderg.htm.

грунтувалася б не на етнічних засадах, а на лояльності до Української Держави. Держава розумілася не у вузькоетнічному значенні, а в ширшому територіальному. Про це зазначав і сам гетьман у «Споминах»: «...Засвоєння українцями шовіністично-націоналістичних тенденцій я вважав з державного боку шкідливим, бажаючи натомість розвитку територіально-державницького патріотизму»⁸²⁴. Його розуміння суверенітету визначають як територіальний суверенітет, основою якого є територія. Дослідник А. Хитра вважає, що П. Скоропадський був одним із перших діячів України, які втілювали в життя ідею про український народ як поняття політичне, а не тільки етнографічне, національне⁸²⁵. Таким чином, влада, не акцентуючи уваги на поділі населення за національною ознакою, прагнула досягнути консолідації суспільства, в т. ч. його іноетнічного сегмента.

Так, на одному з перших засідань гетьманського уряду на початку травня 1918 р. було заявлено про недоцільність існування національних міністерств за ситуації, яка склалася в країні. Через декілька днів в інтерв'ю з журналістами П. Скоропадський підтвердив чутки про можливу ліквідацію цих органів, оскільки «всі громадяни України рівноправні»⁸²⁶. Санкціонуючи часткове згортання заходів, ініційованих урядом Центральної Ради, режим гетьмана вважав, що вони можуть сприяти піднесенню національних рухів і таким чином загрожувати територіальній цілісності України⁸²⁷. Аналогічним було ставлення нової влади до національно-персональної автономії.

Основні принципи етнополітики, задекларовані свого часу Центральною Радою, сповідувала Директорія УНР, котра після збройного повстання проти Другого Гетьманату та його ліквідації стала новою тимчасовою верховною владою в Україні (14 листопада 1918 – 10 листопада 1920 р.). Вона була створена як тимчасовий орган для керівництва повстанням проти гетьмана. До неї входили: В. Винниченко – голова Директорії, члени – С. Петлюра й Ф. Швець, тимчасові члени – А. Макаренко і П. Андрієвський. Здобувши перемогу, Директорія відновила Українську Народну Республіку та скасувала декрети гетьманського

⁸²⁴ *Скоропадський П.* Спомини / П. Скоропадський ; передм. Г. В. Папакіна. – К. : Україна, 1992. – С. 84.

⁸²⁵ *Хитра А.* Державно-правові погляди Павла Скоропадського : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук [Електронний ресурс] / А. Хитра. – Львів, 2003. – Режим доступу : <http://disser.com.ua/contents/17379.html>.

⁸²⁶ *Гусев В.* Закон Центральної Ради «Про персонально-національну автономію»... – С. 77.

⁸²⁷ *Ставицька Н.* Державна національно-культурна політика серед національних меншин... – С. 89.

уряду. В державних установах було заборонено вживати російську мову. 26 грудня 1918 р. Директорія призначила Раду Народних Міністрів на чолі з соціал-демократом В. Чехівським. До неї належали представники українських соціалістичних партій. Представником від національних меншин був тільки міністр єврейських справ. У той самий день у Декларації Директорії УНР була сформульована програма діяльності нової влади. Її основні положення передбачали: експропріацію державних, церковних і великих приватних землеволодінь та перерозподіл їх серед селян; організацію «державного робітничого контролю» над промисловістю; безпощадну боротьбу зі спекуляцією; встановлення міжнародної злагоди тощо. Зазначалося, що уряд представлятиме інтереси робітників, селян і трудової інтелігенції, а великі промисловці та землевласники будуть позбавлені виборчих прав. Пропонувалося скликати Трудовий Конгрес України (ТКУ; Конгрес Трудового Народу України)⁸²⁸ як вищий тимчасовий законодавчий орган.

Серед пріоритетів Директорія визначила й урегулювання етнополітичної ситуації в Україні. Вона прагнула до послаблення міжнародних суперечностей, які особливого напруження досягнули в 1919 р. Так, представники урядових структур, здійснивши поїздки регіонами, контрольованими Директорією УНР, констатували, що подекуди помітна національна ворожнеча до євреїв, росіян і поляків, але вона всюди базувалася на відмінностях соціальних інтересів.

Перед органами влади УНР постало складне завдання: не лише усунути національне протистояння, а й залучити представників інших народів до будівництва української державності. Для цього уряд УНР проголосив курс на співпрацю з демократією національних меншин⁸²⁹. Про те, що «...про вузьку націоналістичну політику мови бути не може, бо на звільненій Україні усі нації рівні»⁸³⁰, наголошувалось у першому зверненні до єврейської і польської меншин Інформаційного бюро української армії, створеного у Вінниці.

Перші конкретні кроки в цьому напрямі було зроблено в ході антигетьманського повстання. 10* грудня 1918 р. у Вінниці, де в той час пе-

⁸²⁸ Декларація Директорії Української Народної Республіки. 26. 12. 1918 р. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2... – С. 391–394.

⁸²⁹ Лозовий В. Національна політика Директорії УНР... – С. 108.

⁸³⁰ Троцький І. Еврейские погромы на Украине и в Белоруссии (1918–1920 гг.) / И. Троцкий // Книга о русском еврействе... – С. 57.

* А. Гошуляк називає дату 16 грудня 1918 р. [Гошуляк А. До питання про національну політику УНР доби Директорії... – С. 110].

ребувало керівництво опозиційних сил, Директорія ухвалила постанову, якою відновила чинність Закону Центральної Ради від 9 січня 1918 р. про національно-персональну автономію. Також було вирішено тимчасово, до відновлення відповідних національних міністерств, заснувати при Директорії Відділ у справах національних меншин, керівництво яким доручили депутату Єврейського національного зібрання С. Гольдельману⁸³¹. Про «...національну злагоду і дружнє поєднання трудової демократії всіх націй, що заселяють українську землю»⁸³², як мету нової влади йшлося і в згаданій програмній Декларації від 26 грудня 1918 р.

Позицію Директорії щодо залучення національних меншин доволі повно викладено в зверненні, опублікованому в «Новій Раді»: «...Всяку душу живу, котра тільки приймає широку формулу українського самовизначення, треба до роботи притягти... на Україні, ми, як нація, не можемо і не вміємо бути самотні...»⁸³³. Важливим чинником зміцнення відносин української влади з іноетнічним населенням була її законодавча діяльність. Так, 24 січня 1919 р. Рада Народних Міністрів ухвалила Закон про карну відповідальність за образу національної честі та достоїнності⁸³⁴. Осіб, винних у його порушенні, карали тюремним ув'язненням від 3-х місяців до 1,5 року.

Того самого дня Директорія законодавчо легітимізувала відновлення національно-персональної автономії⁸³⁵. Однак окремої статті про створення національних міністерств розроблено не було. Таке становище, з одного боку, було зумовлене позицією голови Директорії В. Винниченка, який, як стверджував С. Гольдельман, «...виразно розрізнив відновлення автономного статусу від справи участі окремих «національних міністрів» в уряді»⁸³⁶. З іншого – тим, що в самому тексті Закону про національно-персональну автономію не було згадки про

⁸³¹ Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 96–97.

⁸³² Декларація Директорії Української Народної Республіки. 26. 12. 1918 р. ... – С. 394.

⁸³³ Ставицька Н. Державна національно-культурна політика серед національних меншин... – С. 90.

⁸³⁴ Закон про карну відповідальність за образу національної честі та достоїнності. 24. 01. 1919 р. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 1... – С. 188; Т. 2. – С. 448.

⁸³⁵ Закон про відновлення національно-персональної автономії. 24. 01. 1919 р. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2... – С. 447.

⁸³⁶ Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 109.

окремих міністрів у справах меншин*. Відповідно Директорія своїми діями не виходила за межі правового поля.

Толерантним і демократичним було ставлення до національних меншин у Західно-Українській Народній Республіці (1 листопада 1918 – середина липня 1919 р.), котра постала в результаті Листопадової національної революції. До її складу, відповідно до Тимчасового основного закону про державну самостійність від 13 листопада 1918 р., ввійшла «...українська суцільна етнографічна область у межах бувшої австро-угорської монархії»⁸³⁷, тобто східна Галичина, Угорська Русь (Закарпаття) і північно-західна Буковина. Новопроголошена держава охоплювала близько 70 тис. км² території з 6 млн. населення (з них 71% українців, 14% поляків, 13% євреїв, 2% угорців, румунів та ін.). За віросповіданням було 62% греко-католиків, 18% римо-католиків, 6% православних, 13% юдеїв. Проте фактично під управлінням уряду ЗУНР залишалось не більш як 45 тис. км² з майже 4 млн. населення (з них 75% українців, 12% поляків, 11% євреїв і 2% представників інших етносів)⁸³⁸. Тимчасовими органами влади ЗУНР стали: законодавчої – Українська Національна Рада, виконавчої – Державний Секретаріат.

Серед основних проблем молоді держави, які потребували термінового вирішення, було забезпечення прав і свобод іноетнічного населення, оскільки не рахуватися з тим, що його частка становила понад чверть людності ЗУНР, було неможливо. Так, 19 жовтня 1918 р., проголошуючи утворення Української держави, новостворена УНРа своєю першою постановою задекларувала визнання прав національних меншин, у т. ч. євреїв як нації, і гарантію їхньої національно-культурної автономії та їхнє представництво в уряді. «Взивається всі національні меншости на сій українській області – причім жидів признається за окрему національність** [*в Австро-Угорщині євреїв визнавали тільки за віросповіданням. – Авт.*] – щоб уконституувалися і негай-

* Згадка про «національних міністрів» була у проекті Закону про національно-персональну автономію, але Мала Рада її вилучила під час затвердження, мотивуючи свої дії тим, що питання складу уряду держави стосується майбутньої конституції, а не справ меншин [*Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 109, 114.*]

⁸³⁷ Тимчасовий основний закон про державну самостійність Західно-Української Народної Республіки. 13 листопада 1918 р. // *Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали* : у 5 т. Т. 2... – С. 5.

⁸³⁸ *Чехович В. Національна політика уряду ЗУНР... – С. 325.*

** Польська ліквідаційна комісія, котра намагалася перебрати владу в Східній Галичині, в спеціальному зверненні до євреїв, оголосивши про гарантію надання їм рівноправного громадянського становища, оминула питання про визнання єврейської спільноти як нації [*Павлишин О. І. Західноукраїнська Народна Республіка... – С. 221.*]

но вислали своїх представників до Української Національної Ради в спільности, відповідаючій їх числу населення». Документом також прокламувалося прийняття конституції, розробленої «...на основах загального, рівного, тайного і безпосереднього права голосування з пропорціональним заступством, з правом національно-культурної автономії та з правом заступства при правительстві для національних меншостей»⁸³⁹. З огляду на це 1 та 5 листопада 1918 р. тимчасовий законодавчий орган підтвердив громадянську, національну й віросповідну рівноправність етнічних спільнот Української держави, закликав їх організуватися в окремі публічно-правові групи та скерувати до УНРади своїх представників⁸⁴⁰. Про це саме йшлося в Програмовій заяві Державного Секретаріату до громадян держави⁸⁴¹, оприлюдненій у січні 1919 р.

Згідно зі Статутом повітових органів Української Національної Ради, виданим тимчасовим законодавчим органом у Львові в перші дні правління, одне з головних завдань українських повітових комісарів полягало в забезпеченні цивілізованих міжнаціональних відносин: «...поучити народ, щоби прихильно відносився до жидів і німецьких колоністів та не допускав до погромів, бо викликане безладдя лежить в інтересі ворогів»⁸⁴². Про ставлення до найбільшої національної меншини – поляків у документі не йшлося.

Важливим чинником міжнаціональної злагоди в ЗУНР була позиція провідних урядових партій. І Українська національно-демократична*, і Українська радикальна партії в пресових органах та через провідників і

⁸³⁹ Постанова Української Національної Ради: Проголошення Української держави на українських областях Австрії і Угорщини. 19 жовтня 1918 р. // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 1... – С. 181.

⁸⁴⁰ Відозва Української Національної Ради «Український народе!» 1 листопада 1918 р. // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 1... – С. 245; Програмове звернення Української Національної Ради: «Український народе!» 5 листопада 1918 р. // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 1... – С. 336.

⁸⁴¹ Програмова заява Державного Секретаріату до громадян держави. Не раніше 3 січня 1919 р. // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 2... – С. 145.

⁸⁴² Статут повітових органів Української Національної Ради. Не раніше 16 листопада 1918 р. // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 2... – С. 12.

* З квітня 1919 р. Українську національно-демократичну партію було перейменовано на народну трудову [Програма Української народної трудової партії. 3 квітня 1919 р. // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 3, кн. 2... – С. 113].

державників – президента УНРади Є. Петрушевича, голови Державного Секретаріату С. Голубовича, державного секретаря внутрішніх справ Л. Бачинського – заявляли про необхідність захисту прав національних меншин на культурну автономію та забезпечення їхньої громадянської рівноправності⁸⁴³.

У контексті окресленого важливо простежити, якими шляхами владні суб'єкти досліджуваного хронотопу забезпечували умови для етнокультурного та політичного розвитку національних меншин.

Українська Центральна Рада, прагнучи активізувати боротьбу за автономію України в складі оновленої федеративної Російської республіки, забезпечуючи при цьому права іноетнічного населення, усвідомлювала, що має зміцнити свій статус. З огляду на це для завершення організації Центральної Ради як «... справжнього представництва всього організованого українського народу» та остаточної кристалізації її політичної програми було вирішено скликати Всеукраїнський національний конгрес (Український національний з'їзд), про що вона оголосила наприкінці березня 1917 р. «Постановлено, що кожна установа, яка визнає себе українською, – чи буде то сільська громада, чи повіт, чи союз організацій, – може послати одного представника; українські організації, які мають велике число членів, можуть прислати більше членів, пропорційно кількості»⁸⁴⁴.

Конгрес, який відбувся у Києві 6–8 квітня 1917 р., став оглядом сил українства, засобом його подальшої організації. Ідея форуму отримала повну підтримку української громадськості. На його адресу надійшло понад 350 вітальних телеграм і листів від організацій, громад, гуртків, з'їздів селян, солдатів та офіцерів, учителів, учнів⁸⁴⁵. У роботі Всеукраїнського національного конгресу взяли участь 1500 учасників, у т. ч. 700 осіб із правом вирішального голосу, 200 – дорадчого, решта – 600 – були запрошеними чи гостями⁸⁴⁶ від українських і неукраїнських політичних, громадських, культурно-освітніх, військових, професійних організацій. Вони представляли всі губернії України, а також Галичину, Буковину, Холмщину, Кубань, Крим, Петроград, Москву тощо. Отже, конгрес був насправді заходом всеукраїнського масштабу.

Основними напрямками роботи форуму були пошук шляхів вирішення національного питання та вибори нового складу УЦР. Щодо

⁸⁴³ Брик О. Українсько-єврейські взаємовідносини... – С. 256.

⁸⁴⁴ Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть... – С. 7.

⁸⁴⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 10.

⁸⁴⁶ Хміль І. Всеукраїнський національний конгрес 1917 / І. Хміль // Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 1... – С. 659.

першого напрямку було виголошено низку рефератів, серед яких безпосередньо проблем національних меншин, які мешкали в Україні, стосувалися доповіді члена Центральної Ради Ф. Матушевського «Автономія широка і обмежена, національно-територіальна і національна. Домагання широкої національно-територіальної автономії України. Права національних меншостей і їх забезпечення» та громадсько-політичного діяча П. Понятенка «Заступництво інтересів національних меншостей».

Зокрема, Ф. Матушевський, проаналізувавши світову практику, дійшов висновку, що кожна розумна і справедлива державна влада має прислухатися до голосу національних меншин, зважати на їхні інтереси, шукати шляхи забезпечення меншинам усіх громадянських прав у політичному, соціальному, національному і релігійному житті. При цьому доповідач розглядав національні меншини як суб'єктів політичних відносин. Для обстоювання своїх прав вони мали брати участь у виборах «...до всіх державних і крайових установ, до парламенту, сойму, до місцевих рад депутатів на підставі загального, рівного, простого і таємного голосування»⁸⁴⁷. Ф. Матушевський вважав найефективнішим способом забезпечення представництва меншин пропорційний принцип. Потрапивши до парламенту чи іншого виборного органу, представники національних меншин отримували право, з одного боку, брати участь в ухваленні законів, забезпечуючи при цьому інтереси своїх виборців, а з іншого – контролювати їхнє виконання та дії виконавчої влади.

Обстоюючи для України національно-територіальну автономію, яка «...зробить український народ і з юридично-державного і з фактичного боку хазяїном своєї землі», доповідач наголошував, що «...така автономія охоплюватиме з усіх боків життя тих народностей, що живуть на українській землі і тільки вона дасть змогу їм жити вільним національним життям і розвиватися»⁸⁴⁸. Умовами такого розвитку мали стати: виборче законодавство, базоване на демократичних принципах; рівність усіх громадян перед законом; широке місцеве самоврядування, яке відповідатиме і національним потребам іноетнічного населення; забезпечення національного пропорційного представництва в органах державної влади та права етносів на рідну мову⁸⁴⁹. Як підсумок, Ф. Матушевський зазначив, що автономна Україна стане гарантом забезпечення всіх прав національних меншин.

⁸⁴⁷ Матушевський Ф. Права національних меншостей... – С. 149.

⁸⁴⁸ Там само. – С. 152.

⁸⁴⁹ Там само. – С. 153.

Подібного спрямування був реферат П. Понятенка. Коротко проаналізувавши склад національностей, котрі проживають в Україні, він зупинився на діяльності трьох течій, які протистояли широкій національно-територіальній автономії: нейтралістів, прибічників автономії, заснованої на історичних правах, а не на фактичному праві національної більшості, і прихильників екс-територіальної автономії. Доповідач також перерахував основні права національних меншин у майбутній українській національно-територіальній автономії. Серед них такі: право на проведення регулярних національних з'їздів для обрання постійних рад, які представлятимуть національні меншини в Крайовій раді; поділ на адміністративно-судові округи областей, населених національними меншинами, для забезпечення їхніх прав у суді й адміністрації; організація шкіл із рідною мовою навчання, шкіл зі змішаною мовою і паралельних класів – залежно від кількості представників національних меншин у відповідній місцевості; забезпечення свободи релігійного культу і вільного розвитку мистецтва шляхом асигнувань коштів із крайових фінансових органів⁸⁵⁰.

Тією чи іншою мірою проблеми національних меншин висвітлювали й інші промовці. Наприклад, український есер Н. Григоріїв, проаналізувавши погляди противників української автономії, дійшов висновку, що серед них «найбільшим по числу і найдужчим по моральній силі» є національні меншини України. Їхню позицію доповідач пояснював тим, що досі вони йшли під «прапорами московської культури» і тепер, «не бачучи за собою праці на користь українського народу», побоюються автономії України, бо не знають, чого від неї очікувати⁸⁵¹. Вихід із ситуації, що склалася, Н. Григоріїв вбачав у тому, щоб домовлятися, зокрема, запропонував спільно з національними меншинами підготувати проект надання Україні автономії.

У конгресі брали участь також репрезентанти неукраїнського населення, зокрема, з привітаннями і підтримкою національної політики Центральної Ради виступили представники Білоруського національного комітету, грузинських організацій Києва, Одеси та Харкова, естонських громадських організацій, Ради об'єднаних організацій Києва, єврейських соціал-демократичних партій та окремих товариств, латиських громадських організацій, Київського виконавчого комітету польських організацій, Польського соціалістичного гуртка, російських жіночих товариств, Союзу чесько-словацьких товариств, чехословацького

⁸⁵⁰ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 60.

⁸⁵¹ *Григоріїв Н.* Коло автономії. Реферат промови на Всеукраїнському національному конгресі / Н. Григоріїв // Український національно-визвольний рух... – С. 155–156.

війська на фронті⁸⁵². Голова Ради об'єднаних єврейських організацій Києва Г. Биховський вітальне слово завершив проголошенням слави провідникові українського руху М. Грушевському та українському народові. Під оплески та вигуки «Слава!» голова УЦР підійшов до Г. Биховського, і вони розцілувалися⁸⁵³. Водночас, як зазначають дослідники⁸⁵⁴, навіть спроба обговорення на зібранні питання про суверенні Українські установчі збори як першого кроку до автономії викликала осуд у деяких представників національних меншин, зокрема в єврейського Бунду.

За результатами роботи Всеукраїнський національний конгрес ухвалив низку резолюцій, зокрема, було визначено основні критерії подальшого національно-політичного руху.

По-перше, відповідно до історичних традицій і тодішніх реальних потреб українського народу, делегати з'їзду висловилися за те, що «...тільки широка національно-територіальна автономія України забезпечить потреби нашого народу і всіх інших народностей, котрі живуть на українській землі»⁸⁵⁵. При цьому вони, з одного боку, погоджувалися, що «...право санкції нового державного ладу в Росії, втім і автономії України, і федеративного устрою Російської Республіки», належить Російським установчим зборам, а з іншого – наголосили, що «...до скликання Російських установчих зборів прихильники нового ладу на Україні не можуть зостатися пасивними, але в порозумінні з меншими народностями України мають негайно творити підстави її автономного життя»⁸⁵⁶. Для цього Всеукраїнський національний конгрес доручив Центральній Раді організувати зі своїх делегатів і представників національних меншин комітет для вироблення проекту статуту автономної України⁸⁵⁷.

По-друге, одним із головних принципів української автономії у перший день роботи форуму одностайно було названо «...повне забезпечення прав національних меншостей, які живуть на Україні»⁸⁵⁸. Значу-

⁸⁵² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 57, 61–62; Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект... – С. 59.

⁸⁵³ Левітас Ф. Історія євреїв України / Ф. Левітас, В. Котюк // Українознавство. – 2009. – № 2. – С. 296.

⁸⁵⁴ Гусев В. І. Бунд в суспільно-політичному житті України (кінець XIX ст. – 1921 р.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 / В. І. Гусев. – К., 1999. – С. 19.

⁸⁵⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 54.

⁸⁵⁶ Там само. – С. 58.

⁸⁵⁷ Там само. – С. 61.

⁸⁵⁸ Там само. – С. 54, 55.

щість артикульованої тези засвідчувало доповнення, в якому визнано необхідним, «...щоби в тих країнах Федеративної Російської Республіки, в яких український народ складає меншість людності, українському народові були забезпечені права меншості на таких же умовах, на яких на Україні забезпечуються права меншості неукраїнців»⁸⁵⁹.

По-третє, єдиною відповідною формою державного устрою колишньої імперії делегати форуму визначили «федеративну й демократичну Республіку Російську»⁸⁶⁰.

Таким чином, ухвалені Всеукраїнським національним конгресом резолюції сформувавши для Центральної Ради порядок денний щодо подальшої реорганізації національно-політичного життя краю. Вони передбачали перебудову Росії на демократично-федеративних засадах республіканського взірця, утворення в межах оновленого формування широкій національно-територіальній автономії українського народу зі забезпеченням прав національних меншин як у межах автономії, так і федерації.

Декларування українською демократичною громадськістю свого прагнення до справедливого вирішення національного питання в Україні на початковому етапі Української революції було дуже важливим заходом, оскільки в краї продовжували поширюватися чутки про безперспективне майбутнє неукраїнського населення. З огляду на це М. Грушевський змушений був публічно спростовувати їх. У статті «Чи Україна тільки для українців?», опублікованій 15 квітня 1917 р. у київській пресі, він зазначав: «Ми думаємо якраз, що Україна не тільки для українців, а для всіх, хто живе на Україні, а живучи, любить її, а люблячи, хоче працювати для добра краю і його людності... Всякий, хто водиться такими поглядами, дорогий співгромадянин для нас, незалежно від того, хто б він не був – великорос, жид*, поляк, чех»⁸⁶¹.

⁸⁵⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 59.

⁸⁶⁰ Там само. – С. 54.

* Промовистим прикладом ставлення українських політиків до іноетнічного населення було виявлення поваги до його національної гідності. Так, коментуючи в одній із праць, написаній навесні 1918 р., етнонім «жид», яким українці називали євреїв, М. Грушевський зазначав: «Я досі вживав у своїх писаннях слів: Жид, жидівський, стоючи на тім, що ці слова у нас не мали й не мають образливого значення. Але після того, як недавно представник єврейської робочої партії в Ц[ентральній] Раді заявив, що ці слова, неважаючи на всі коментарії, таки ріжуть їх по нервах, я бачу себе змушеним відступити від свого дотеперішнього правила. Поправляю вирази в коректурі сеї книжки. А все-таки єврейське громадянство повинно прийняти до уваги й се, що в нашій письменстві ці слова вживались без образи; й так їх приймати» [Грушевський М. На порозі нової України... – С. 166].

Другою важливою складовою діяльності Всеукраїнського національного конгресу, пов'язаною з національними меншинами краю, була реорганізація Центральної Ради, яка, перетворившись з ініціативного, створеного на коаліційних засадах органу певного політичного руху або політичного табору, на інституцію загальнонаціонального характеру, своєрідний законодавчий орган України, ще вище піднесла свій авторитет. Згідно з прийнятою резолюцією, за пропозицією М. Грушевського до Центральної Ради мали увійти представники від українських губерній, а також від українського населення змішаних територій, представники центральних органів українських політичних партій та громадських організацій⁸⁶². На конгресі було обрано новий склад Центральної Ради – 115 осіб (за кілька наступних днів кількість її членів зросла і становила 125)⁸⁶³, а також величезною більшістю голосів її головою перебрано М. Грушевського, а його товаришами (заступниками) С. Єфремова та В. Винниченка.

Передбачалось також, що в подальшому Центральна Рада стане єдиним представницьким органом краю, для чого їй було надано право кооптації до свого складу 15% «фахівців та представників інших національностей», загальною кількістю 100–150 осіб⁸⁶⁴. Щодо цього М. Грушевський виклав на конгресі власне бачення основних завдань українського національно-державного будівництва. Насамперед на місцях, від села до губернії, необхідно було організувати густу мережу українських національних комітетів, які відповідно зніщували б створення спільних із національними меншинами територіальних комітетів. Центральним органом такої організації мала стати Крайова рада, котра б об'єднала представників різних територій, міст, груп і національностей⁸⁶⁵.

Загалом дослідники сходяться на тому, що Всеукраїнський національний конгрес, виправдав покладені на нього надії, про що свідчить кристалізація процесу самоорганізації українських національних сил, обрання і остаточне санкціонування УЦР, актуалізація питання про консолідацію дій усіх народів, які мешкали на території України⁸⁶⁶. При цьому представники деяких народів засвідчили своє довір'я до українського державотворення.

⁸⁶¹ Грушевський М. Чи Україна тільки для українців?.. – С. 106.

⁸⁶² Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 61.

⁸⁶³ Хміль І. Всеукраїнський національний конгрес 1917... – С. 660.

⁸⁶⁴ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 60.

⁸⁶⁵ Там само; Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть... – С. 108–109.

⁸⁶⁶ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 60, 61.

Завершення Всеукраїнського національного конгресу, на думку одного з провідних діячів УЦР П. Христюка, ознаменувало закінчення першого періоду Української революції – національно-культурницького і підготовчого та початок другого – національно-політичної боротьби⁸⁶⁷. Розуміла цю обставину і Центральна Рада, яка надалі в своїй діяльності виходила з того, що остаточну форму політико-правових відносин України з іншими суб'єктами федеративної Росії буде визначено на Всеросійських установчих зборах, скликання яких передбачалося через кілька місяців. Відповідно головним завданням визначила якнайшвидшу організацію провідних українських політичних сил і створення певних політичних і правових передумов для розгляду питання автономного устрою України на Всеросійських установчих зборах⁸⁶⁸. Важливе місце в цьому контексті посідала проблема забезпечення прав іноетнічного населення.

Тільки базуючись на реальних силах, розширивши власну соціальну базу, Центральна Рада могла вступати в переговори з Тимчасовим Урядом із надією на успіх. Діяльність УЦР підтримали скликані в Києві у травні – червні 1917 р. Всеукраїнські військовий (5–8 травня), селянський (28 травня – 2 червня), а згодом робітничий (11–14 липня) з'їзди, які кооптували своїх представників до її складу. Однак навесні 1917 р. вона була представницьким органом лише для тих політичних і соціальних сил, які підтримували її програмні настанови організаційно, тобто входили до її складу. При цьому, Центральна Рада не впливала ні на промислову, ні на фінансову сфери, не мала адміністративного апарату ні в Києві, ні в провінції. Реальна влада належала Тимчасовому Урядові та його місцевим органам.

На цю обставину звернули увагу делегати Першого всеукраїнського військового з'їзду, який відбувся у травні 1917 р. У резолюції «Про адміністрацію на Україні» представники майже мільйона українців-військовиків зазначили, що вся адміністрація, тобто насамперед центральні та місцеві органи законодавчої й виконавчої влади, має бути сформована «...по принципу пропорції всіма націями, котрі проживають на Україні». Ця резолюція була ухвалена на з'їзді у відповідь на звинувачення опонентів УЦР «зліва» і «справа», що ні Центральна Рада, ні її виконавчий комітет не можуть вважатися урядом України тому, що представляють інтереси лише української громади⁸⁶⁹.

⁸⁶⁷ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4 т. Т. I... – С. 41.

⁸⁶⁸ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект... – С. 60.

⁸⁶⁹ Там само. – С. 61–62.

Переконаність УЦР у необхідності посилення співпраці з представниками національних меншин зросла після того, як українська делегація в середині травня 1917 р. не зуміла домогтися в Петрограді від Тимчасового Уряду надання Україні широкої автономії в межах федеративної Росії⁸⁷⁰. Така позиція простежується в ухвалах як Центральної Ради⁸⁷¹, так і інших сил українського суспільства, зокрема військовиків⁸⁷², де йшлося про потребу спільних дій із національними меншинами.

Не минула Центральна Рада інтересів іноетнічного населення й у Першому універсалі (10 червня 1917 р.). Проголосивши автономію українських земель, вона, з одного боку, зобов'язала українську людинність, що «...живе всуміш з іншими національностями,.. негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією тих національностей...», а з іншого – висловила сподівання, що національні меншини «...одно-стайно з нами стануть до праці коло організації автономії України». Перспективною була також теза документа про те, що після підготовчої організаційної роботи УЦР скличе «представників від усіх народів землі української», щоб спільно виробити «закони для неї»⁸⁷³. Розтлумачуючи згодом положення Універсалу, голова УЦР М. Грушевський висловив дві принципові позиції. По-перше, він наголосив, що організація автономного ладу України здійснюватиметься за безпосередньої участі національних меншин, якщо вони не ухилятимуться від співпраці з українцями. По-друге, запевнив, що Центральна Рада доти, поки представники іноетнічного населення України не ввійдуть до її складу, «...не претендує на ніяку владу над не-українськими народностями, тільки над українським народом, що її настановив»⁸⁷⁴.

Через два тижні після ухвалення Першого універсалу, 23 червня 1917 р., проблема національних меншин постала на сесії УЦР. Приводом стало обговорення статусу Генерального Секретаріату на чолі з В. Винниченком, створеного 15 червня 1917 р. Малою Радою (Комітетом Центральної Ради) як постійно діючим розпорядчим органом⁸⁷⁵. Зокрема, товариш генерального секретаря з міжнаціональних справ О. Шульгин, виступаючи від імені Центрального комітету (ЦК) УДРП, зазначив: «Зараз ми не можемо говорити про уряд України, бо ми зараз лише національне представництво, а не всієї території України. Ого-

⁸⁷⁰ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 87, 92–93.

⁸⁷¹ Там само. – С. 101.

⁸⁷² *Грушевський М. С.* Хто такі українці і чого вони хочуть... – С. 19.

⁸⁷³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 104–105.

⁸⁷⁴ *Грушевський М. С.* Хто такі українці і чого вони хочуть... – С. 23–24.

⁸⁷⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 105–106.

лошуючи Генеральний Секретаріат правительством України, ми зробили б насильство над національними меншостями»⁸⁷⁶. З огляду на це О. Шульгин наголошував, що «...ми повинні йти і йдемо до творення автономного життя в порозумінні з іншими національностями України»⁸⁷⁷. Центральна Рада погодилася з такою думкою, а тому, хоч і схвалила заснування Генерального Секретаріату та затвердила його склад⁸⁷⁸, остаточне голосування за резолюцію відклала до оголошення Декларації Секретаріату.

Важливо зазначити, що до структури ГС належало також Секретарство міжнаціональних справ, яке на перших порах очолював С. Єфремов. Його завдання, відповідно до Декларації Генерального Секретаріату, оприлюдненої 27 червня 1917 р., полягало в тому, щоб «...об'єднати роботу всіх національностей Росії для боротьби за автономно-федеративний лад Російської Республіки та для порозуміння українців на цих основах з іншими національностями... Поруч стоїть справа якомога скорішого порозуміння з демократією національних меншостей на Україні»⁸⁷⁹.

Поряд з обговоренням статусу Генерального Секретаріату, УЦР 23 червня 1917 р. залучила представників іноетнічного населення до практичної діяльності з розбудови української національної автономії. Зокрема, обрану трьома днями раніше Комісію для розробки Статуту автономії України було розширено з 8 до 100 осіб за принципом національно-територіального представництва. Нації, які в Україні становили не менше 1% населення, делегували до комісії одного представника на кожний такий відсоток, а ті, що мали менше 1%, уповноважували по одному представникові за власним бажанням і згодою комісії. У підсумку склад комісії був таким: українців – 71, росіян – 11, євреїв – 8, німців і поляків – по 2, білорусів, татар, молдаван, чехів, греків і болгар – по 1 особі⁸⁸⁰. Загалом представники неукраїнського населення отримали 29 місць. Таке співвідношення відповідало національній структурі тодішнього суспільства та засвідчило прагнення українства до конструктивної і рівноправної співпраці з іноетнічною спільнотою на користь загальноукраїнської справи.

Загалом порозумінню між Центральною Радою й національними меншинами передували тривалі переговори між представниками УЦР

⁸⁷⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 117.

⁸⁷⁷ Там само.

⁸⁷⁸ Там само. – С. 120.

⁸⁷⁹ Там само. – С. 159.

⁸⁸⁰ Там само. – С. 107, 120, 125.

та неукраїнської революційної демократії*. Слід зауважити, що напередодні скликання Всеукраїнського національного конгресу почали поширюватися чутки, що Центральна Рада хоче проголосити автономію України без згоди на те Тимчасового Уряду і майбутніх делегатів Всеросійських установчих зборів. Дехто навіть запевняв, що «українці хочуть відокремитися». Для з'ясування ситуації керівники Комітету об'єднаних громадських організацій, рад робітничих і солдатських депутатів, коаліційної студенської ради на спільному з представниками УЦР засіданні 4 квітня 1917 р. вимагали від українців відповіді щодо «сепаратистських тенденцій». М. Грушевський, спростовуючи чутки про негайне оголошення майбутнім Всеукраїнським національним конгресом відділення України від Росії та протестуючи проти погроз, котрі надходили з боку неукраїнської «революційної демократії» на адресу українства, задав присутнім риторичне запитання: «З ким ми тут зустрілися? З друзями чи ворогами?»⁸⁸¹. Разом із тим, голова Центральної Ради не приховував, що українці не будуть мовчки спостерігати за ігноруванням їхніх інтересів. «Прапор самостійної України чекає, і розгорнеться він тоді, коли всеросійські централісти захочуть вирвати з наших рук прапор широкої української автономії в федеративній і демократичній російській республіці»⁸⁸², – йшлося в статті М. Грушевського, опублікованій у газеті «Нова Рада» в той період, коли відбувалося згадане засідання.

Для послаблення напруженості і пришвидшення пошуку шляхів порозуміння з ініціативи неукраїнських революційних організацій було влаштовано спільне «засідання-гулянку» на Дніпрі. У результаті домовленостей представники меншин не заперечували необхідності утворення в Україні особливого територіального революційного демократичного органу – Крайової ради, яка б репрезентувала інтереси революційних демократичних сил України. Неузгодженими залишалися

* Характеризуючи ставлення т. зв. неукраїнської революційної демократії до проблеми надання Україні автономії, І. Чериковер зазначав: «Російська демократія, як буржуазна, так і соціалістична, в перші місяці революції ставилася стримано, а деякі партії дуже негативно навіть до принципу широкої національної автономії і особливо до думки про федеративну перебудову Росії, і в усякому разі відкладали це питання до Установчих Зборів. Особливо різко-негативно до українських вимог поставилися з самого початку загальнодемократичні і революційні органи в самому Києві, на чолі яких стояли, крім російських політичних діячів, також і євреї, що примикали до загально-російських партій» [*Чериковер І.* Антисемітизм и погромы на Украине... – С. 34].

⁸⁸¹ *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4 т. Т. I... – С. 31.

⁸⁸² Цитовано за: *Чериковер І.* Антисемітизм и погромы на Украине... – С. 34.

лише деталі: яким способом, з якою компетенцією і в якому складі утворити цей орган.

На одному зі спільних засідань членів революційних київських організацій та представників Центральної Ради М. Грушевського і В. Винниченка також обговорювали питання про можливість скликання крайового з'їзду і утворення крайового органу, який би представляв в Україні Тимчасовий Уряд. У ході дискусій сторони дійшли порозуміння і постановили виробити конкретні умови⁸⁸³ для ухвалення домовленостей.

Справа порозуміння з національними меншинами дебатовалася не тільки в Києві і не тільки в Центральній Раді. Гасло спільного «творення автономного ладу» знайшло загальний відгук по Україні. Причому подекуди заходи щодо єднання здобули успіх значно раніше, ніж у Києві. Наприклад, у Полтаві місцева рада робітничих і солдатських депутатів підтримала Перший універсал Центральної Ради зразу після його проголошення. Обговорення проблеми порозуміння з демократичними силами національних меншин також відбулося на Першій сесії Всеукраїнської ради селянських депутатів (22–24 червня 1917 р.), яка ухвалила щодо цього таку постанову: «Прийнявши на увагу те, що в Полтаві, Києві та інших містах України трудові люде неукраїнської національності приєднуються до українського трудового народу в творенню автономного ладу на Україні і в боротьбі за трудові інтереси всього народу, – Всеукраїнська рада селянських депутатів витає цей братерський ступінь неукраїнської демократії і висловлює побажання, щоб трудові люде всіх національних меншостей на Україні як найскоріше послали своїх депутатів і там, разом з українським трудовим народом, стали до творення нового вільного і справедливого життя на Україні»⁸⁸⁴. Децю повільніше процеси міжнаціонального порозуміння відбувалися у великих містах, де значну роль відігравала інтелігенція, вихована в душі російського централізму.

24 червня 1917 р. Центральна Рада визнала «дуже бажаним» співробітництво неукраїнських демократичних організацій з її виконавчими органами, застерігши при цьому, що така співпраця можлива лише за умови визнання ними УЦР «найвищим правомочним органом українського народу»⁸⁸⁵. Однак подібна постановка питання спричинила опір з боку представників національних меншин. Останні,

⁸⁸³ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4 т. Т. 1... – С. 85.

⁸⁸⁴ Там само. – С. 89.

⁸⁸⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 124.

на відміну від українців, які прагнули реорганізувати Центральну Раду шляхом пропорційного поповнення її представниками іноетнічного населення, хотіли створити новий територіальний орган.

У газеті «Нова Рада», де порівнювались обидва проекти формування територіального органу влади, йшлося: «Діло в тім, що Центральна Рада здобула вже собі серед мас на Україні широку популярність і має певний авторитет серед більшості місцевої людности, цебто серед українців. Хоч би як був зручно і добре складений новий орган, йому довелося б ще завойовувати собі популярність і довір'я, і хто знає, чи це йому пощастило б, і не відомо, чи хутко. А тим часом ми живемо під таку гарячу пору, коли треба працювати над організацією краю зараз, не відкладаючи може ні на один день. До того ж, хоч би й був утворений новий орган, Центральна Рада не може бути просто розпущена, бо складав її цілий ряд з'їздів, як перший національний, селянський та військовий, і щоб розпустити її, треба б постанови таких само авторитетних зібрань, як ті з'їзди. Отже Центральна Рада все одно існувала б, і знов було б два паралельних крайових органи, цеб-то те саме роздвоювання, що дасться в знаки й тепер. А це кінець-кінцем звело б ні на що і саме порозуміння»⁸⁸⁶.

Нарешті представники національних меншин визнали об'єктивність вимог українців і 26 червня 1917 р. під час спільної конференції погодилися на «...об'єднання не-українських революційних органів з У. Ц. Радою». Значною мірою така поступка київських загальнореволюційних кіл українцям, на думку М. Грушевського⁸⁸⁷, була зумовлена тим, що на місцях розпочалися вияви продовольчої кризи та розрухи. Про це йшлося 24 червня 1917 р. на сесії Центральної Ради, виступи на якій зводилися до того, що, оскільки «з півночі насувається анархія»⁸⁸⁸, необхідно утворити крайовий орган влади. Для підготовки проекту утворення подібного органу було сформовано комісію, до якої ввійшли представники партій і організацій, у т. ч. національних меншин.

28 червня 1917 р. О. Шульгин подав на розгляд УЦР короткий звіт про переговори, що тривали під керівництвом губернського комісара Тимчасового Уряду П Суковкіна. Крім українців, у них брали участь представники різних національностей від соціалістичних партій, виконавчого комітету рад робітничих і солдатських депутатів, кадетів. У результаті, було досягнуто принципової згоди національних меншин

⁸⁸⁶ Цитовано за: *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4 т. Т. I... – С. 88.

⁸⁸⁷ *Грушевський М. С.* Хто такі українці і чого вони хочуть... – С. 30.

⁸⁸⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 122.

визнати національно-територіальну автономію України та ввійти до складу Центральної Ради⁸⁸⁹.

Проблему представництва національних меншин у Центральній Раді остаточно було погоджено під час переговорів із делегацією Тимчасового Уряду⁸⁹⁰, яка прибула до Києва 29 червня 1917 р. через занепокоєння російських офіційних кіл у Петрограді станом справ в Україні⁸⁹¹. Метрополія насамперед не погоджувалася зі самочинним проголошенням автономії та створенням Генерального Секретаріату. Результати українсько-російських домовленостей від 29–30 червня 1917 р., у т. ч. щодо міжнаціонального порозуміння, були відображені 3 липня в окремій декларації Тимчасового Уряду та Другому універсалі, в якому УЦР висловила готовність поповнити свій склад «...на справедливих основах представниками інших національностей»⁸⁹². Це представництво мало становити третину від загальної чисельності українських інституцій. (Про детальний розподіл представницьких квот між національними меншинами йтиметься у п. 4.3).

Погодившись поповнити органи української влади представниками національних меншин, УЦР усунула останній бар'єр на шляху надання Тимчасовим Урядом Генеральному Секретаріатові юридичного статусу. «Постав на ділі з того автономний лад в Україні, – як зазначив С. Гольдельман, – з власним парламентом – Центральною Радою – і власним урядом – Генеральним Секретаріатом. Рішальним у цій угоді в розумінні перемоги гасла територіяльної автономії було, що від тоді в парламенті і в уряді мали сидіти як рівноправні члени обох цих органів, як спільні господарі автономної держави *всі* національності, що жили в Україні, у належній пропорції: українці, росіяни, жиди й поляки»⁸⁹³. Отже, проголошення Другого універсалу, узгодженого з Тимчасовим Урядом, дало національним меншинам змогу остаточно порозумітися з організованим українством.

Розширивши лави представниками національних меншин, український політикум, за висловом С. Гольдельмана, «...уже не як революційне представництво *одного* з народів України, а вже як законодавча ін-

⁸⁸⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 140.

⁸⁹⁰ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4 т. Т. 1... – С. 88, 92.

⁸⁹¹ Відповідь Тимчасового Уряду на заяву Української Центральної Ради. 13 червня 1917 р. // Національні відносини в Україні у ХХ ст. : зб. док. і матеріалів... – С. 41–43.

⁸⁹² Постанова Тимчасового Уряду про затвердження Генерального Секретаріату. 3 липня 1917 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 163–164; Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 41.

⁸⁹³ Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 41.

ституція *країни*⁸⁹⁴, продовжив державотворчу діяльність. Так, 16 липня 1917 р. Мала Рада, на підставі домовленостей із міністрами Тимчасового Уряду та згідно зі змістом Другого універсалу, одногосно ухвалила важливий документ – Статут Генерального Секретаріату, який чимало політиків вважали рівнозначним конституції⁸⁹⁵. Серед іншого в документі ретельно опрацьовано міжнаціональні питання. Зокрема, до складу Генерального Секретаріату офіційно було введено представників трьох найчисельніших національних меншин – росіян, євреїв і поляків як товаришів генерального секретаря національних справ. Причому їхні повноваження були значно ширшими, ніж у колег з інших секретаріатів⁸⁹⁶. Головне завдання нових посадовців полягало в захисті прав репрезентованих ними меншин.

Статут, який було ухвалено одногосно, високо оцінили як українські політики, зокрема, М. Грушевський, О. Шульгин, М. Ткаченко, М. Шраг, так і представники національних меншин – росіянин К. Сухових, євреї М. Зільберфарб та М. Літваков, поляк В. Рудницький. «Я завжди гадав, що не насильством, – наголошував М. Грушевський, – а взаємними уступками можна встановити спосіб сожительства, який би забезпечив права всіх народів». Погоджуючись із думкою голови УЦР, М. Зільберфарб зазначив: «Я вітаю вас з прийняттям великого історичного документа, який буде мати значення не тільки для Росії, але і Європи. Те, що не змогла установити культурна Європа, робимо ми. Для України випала велика честь встановити форми братського сожительства народів. Я бачу з боку українців щире безпосереднє бажання зробити братерське єднання народів»⁸⁹⁷.

Проте ейфорія від ухваленого документу тривала недовго: новий склад Тимчасового Уряду Росії на чолі з А. Керенським не затвердив його. Замість Статуту 4 серпня 1917 р. з Петрограда надіслали Інструкцію, в котрій права автономії України було значно обмежено. До того ж із 9 генеральних секретарів «...не менше чотирьох повинні бути особи, які не належать до української національності». І це не беручи до уваги трьох посад товаришів секретаря для найбільших меншин при Секретаріаті національних справ⁸⁹⁸. Подібні дії Тимчасового Уряду, що

⁸⁹⁴ Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 41.

⁸⁹⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 182; Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть... – С. 34.

⁸⁹⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 181, 275.

⁸⁹⁷ Там само. – С. 182.

⁸⁹⁸ Тимчасова інструкція Генеральному секретаріатові Тимчасового Уряду на Україні // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 214.

таким чином намагався «забезпечити свій вплив на діяльність Генерального Секретаріату»⁸⁹⁹, можна вважати провокацією, що перешкоджала міжнаціональному порозумінню в Україні.

Однак представники національних меншин оголосили повну підтримку українцям⁹⁰⁰. О. Шульгин, передаючи українській делегації в російській столиці інформацію про хід обговорення отриманого документа, наголошував: «Представники всіх організацій і партій від національних меншин заявили протест проти того, що уряд, у супереччю з угодою, укладеною між українською і неукраїнською демократією, згідно якої неукраїнцям належить 30% усіх місць в установах Центральної Ради, що уряд нав'язує неукраїнцями (чотирьох з) дев'яти секретарів. Вони заявили, що в ім'я цієї угоди вони залишаються на колишній умові і тому назвуть лише 3-х секретарів»⁹⁰¹.

Здійснивши внутрішню «національну» реорганізацію, Генеральний Секретаріат заанімував свою позицію щодо національних меншин у Зверненні до українського народу від 27 вересня⁹⁰² та Декларації від 29 вересня 1917 р. Зокрема, в останньому документі зазначено: «Дбаючи про права українського народу, Генеральний Секретаріат однаково справедливо і уважно ставитиметься до національних прав і домагань усіх національностей, що заселяють територію України. Ніякого насильства, ніякого ламання права самовизначення націй на Україні допущено не буде...

Генеральний Секретаріат, обстоюючи права українського народу через Секретарство національних справ, оборонятиме, забезпечуватиме національні меншості від юридичних і фактичних обмежень в громадських і політичних відносинах, сприятиме реорганізації на основі свободи і демократизму існуючих національних організацій і утворенню нових установ для вдоволення потреб їх національного життя...»⁹⁰³. На Секретарство також покладалося завдання сприяти встановленню добросусідських відносин між народами України, тобто якщо досі український уряд акцентував увагу на зміцненні двосторонніх відносин –

⁸⁹⁹ Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 43, 46.

⁹⁰⁰ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 217–220; Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 43–44.

⁹⁰¹ Цитовано за: Кот С. Олександр Шульгин та формування міжнаціональної політики УНР... – С. 120–121.

⁹⁰² Звернення Генерального Секретаріату до українського народу. 27 вересня 1917 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 321.

⁹⁰³ Декларація Генерального Секретаріату України. 29 вересня 1917 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 323, 326.

між українцями і національними меншинами, то тепер ішлося про налагодження багатосторонньої співпраці.

Такі самі ідеї містилися у Положенні про Генеральне секретарство з національних справ, підготовленому після прийняття Інструкції Тимчасового Уряду. О. Кудлай припускає, що цей документ був деталізованішою переробкою наказу Генерального секретарства з міжнаціональних справ товаришам секретаря від 27 липня 1917 р. Зокрема, названим документом, який недатовано, було визначено, що вказане Секретарство створене з метою представництва «...національних інтересів та охорони прав українського народу», а також інших народів, котрі мешкали в Україні, та для узгодження національних інтересів населення України. До компетенції секретарства мали належати: розроблення відповідних законопроектів та їхня реалізація; проведення спільних заходів із місцевими урядовими інституціями, спрямованими на підтримку належних взаємин між національностями; підготовлення та публікація матеріалів щодо гармонізації національного питання в Україні⁹⁰⁴.

Важливим етапом у вирішенні національного питання став скликаний за ініціативою Центральної Ради 3'їзд представників народів і областей Росії, який відбувся у Києві 8–15 вересня 1917 р. На думку дослідників, він був «найхарактернішою й найвизначнішою подією», яка вплинула на забезпечення прав національних меншин⁹⁰⁵. Серед 84 делегатів 3'їзду народів, що мав стати постійно діючим представницьким органом усіх національностей Росії, з вирішальним голосом було 11 євреїв, по 10 татар і латишів, по 9 литовців і козаків, 8 українців, 7 білорусів, 6 молдаван, 5 тюрків, 4 естонці, 3 росіянина, 2 грузини. Крім того, з дорадчим голосом були присутні 6 поляків⁹⁰⁶, котрі як самостійники не хотіли брати активної участі у форумі автономістів-федералістів.

3'їзд обрав Раду народів, яка мала перебувати в Києві і «...підготувляти матеріали для майбутньої федеральної конституції Російської республіки»⁹⁰⁷, а також виробив загальні рекомендації, що стосувалися національно-культурного розвитку меншин. Зокрема, у Постанові «Про федеративний устрій Російської держави» йшлося про те, що основними принципами функціонування останньої мають бути: децентралізація влади, широка участь громадян у державному житті, побудо-

⁹⁰⁴ Кудлай О. Б. Створення та діяльність народного міністерства міжнародних справ... – С. 15–16.

⁹⁰⁵ Кошленко О. Держава і право України... – С. 13.

⁹⁰⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 303–304.

⁹⁰⁷ Там само. – С. 307, 309.

ва федерації за національним принципом⁹⁰⁸. Важливою була також Постанова з'їзду «Про національно-персональну автономію»⁹⁰⁹, відповідно до якої кожен народ, що проживав у Росії, мав отримати право на самостійне облаштування свого національного життя.

Восени 1917 р. на арену політичної боротьби в Росії активно вступила найрадикальніша частина російської соціал-демократії – більшовики. Вони висунули ідею переростання демократичної революції у т. зв. соціалістичну. Спочатку більшовики хотіли домогтися цього мирним шляхом, але після невдалої спроби підняти на початку липня 1917 р. повстання в Петрограді й таким чином захопити владу взяли курс на збройну боротьбу і встановлення диктаторської влади, яку вони завуальовано називали диктатурою пролетаріату.

Революційний запал, який характеризувався утопічністю і жорстокістю, наростав. Визріла революційна криза. Процеси, що відбувалися в країні, забезпечили більшовикам підтримку пролетарських мас, особливо в індустріальних центрах. Потужні агітація і пропаганда, спрямовані на «експропріацію експропріаторів», дали результати. Так, 25 жовтня 1917 р. унаслідок збройного перевороту влада в Петрограді перейшла до більшовиків (з 1927 р. свій прихід до влади вони стали називати Великою жовтневою соціалістичною революцією), які мали більшість у Радах. Тимчасовий Уряд було повалено.

В Україні ситуація розвивалася неоднозначно. Події у Петрограді підтримали робітники кількох українських міст, особливо Донецького басейну. В інших містах, зокрема в Києві, народ підтримував політику партій, які входили в Центральну Раду. Вороже до більшовицького перевороту в Петрограді поставилися штаб Київського округу і підпорядковані йому війська. Вони могли виступити проти революції і проти українства. Тому 25 жовтня 1917 р. вночі на закритому засіданні Малої Ради було утворено Крайовий комітет для охорони революції в Україні, куди ввійшли представники Центральної Ради, військових організацій, київських рад робітничих і солдатських депутатів, залізничників, політичних партій, у т. ч. російських і єврейських, посланці Харкова, Катеринослава, Одеси⁹¹⁰. Однак 28 жовтня, відчуваючи брак легітимності, новостворений Комітет саморозпустився, а його функції було передано Генеральному Секретаріатові.

Наступного дня після повалення Тимчасового Уряду Мала Рада ухвалила відозву про повстання більшовиків. У ній зазначалося: «Приз-

⁹⁰⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 308.

⁹⁰⁹ Там само. – С. 310–311.

⁹¹⁰ Там само. – С. 359–360, 369.

наючи, що влада як в цілій державі, так і в кожному окремому краю повинна перейти до рук революційної демократії і вважаючи недопустимим перехід усієї влади до рук рад робітницьких та солдатських депутатів, які складають тільки частину організованої революційної демократії, Українська Центральна Рада висловлюється проти повстання в Петрограді і буде завзято боротися зі всякими спробами піддержки цього повстання на Україні»⁹¹¹. З таким формулюванням погодилися всі члени Малої Ради, крім більшовиків, котрі залишили її засідання.

Після повалення Тимчасового Уряду його Тимчасова інструкція Генеральному Секретаріатові перестала діяти. Керівництво УЦР вирішило повернути не тільки права, зазначені у Статуті Генерального Секретаріату, а й зробити необхідні кроки до подальшої розбудови національно-територіальної автономії України. Зокрема, 7 листопада Центральна Рада ухвалила Третій універсал⁹¹², яким проголосила про встановлення Української Народної Республіки, «...не відділяючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її»⁹¹³. Незрозуміло лише, про яку Росію йшлося, оскільки Україна не визнавала більшовицької влади, а демократична Росія вже не існувала.

Згідно з документом, верховним законодавчим органом УНР залишалась Українська Центральна Рада, до складу якої належали представники національних меншин України. Вищим виконавчим органом став Генеральний Секретаріат. Було визначено державні кордони УНР, які, крім п'ятох губерній, визначених Тимчасовою інструкцією, охоплювали Харківську, Катеринославську, Херсонську губернії і Таврію (без Криму). Питання приєднання інших земель – Холмщини, частини Курської та Воронежської губерній, – де українське населення становило більшість, мало бути вирішене згідно з волею її мешканців.

Підтверджено такі демократичні принципи: свободи слова, друку, віросповідань, зборів, спілок, страйків, недоторканості особи та житла, право використовувати місцеві мови у відносинах з державними установами, скасування смертної кари, амністії для всіх політичних в'язнів, справедливого суду. За Універсалом встановлено 8-годинний робочий день, визнано право контролю уряду та робітників над промисловістю, проголошено реформу місцевого самоврядування. У галузі земельних відносин було оголошено про скасування приватної власності на поміщицькі, удільні, монастирські, кабінетні, церковні та інші землі нетру-

⁹¹¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 363.

⁹¹² Третій універсал Української Центральної Ради. 7 листопада 1917 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 398–401.

⁹¹³ Там само. – С. 398.

дових господарств і про передачу їх «земельним комітетам, обраним народом».

Важливим Третій універсал УЦР став і для національних меншин України, оскільки не лише підтвердив зобов'язання УЦР «...твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей на Україні суцях»⁹¹⁴, а й передбачав підготовку законопроекту про національно-персональну автономію російському, єврейському, польському та іншим народам.

Проголошення УНР зумовило зміну напрямку діяльності Секретарства міжнаціональних справ. Якщо свого часу його організували майже винятково для вирішення національних проблем у межах України, а в самому Секретарстві діяли окремі віце-секретаріати російських, єврейських і польських справ, то на кінець 1917 р. ситуація змінилася. По-перше, національні представництва фактично виділилися в окремі секретаріати, по-друге, змінилися функції Секретарства міжнаціональних справ – його основними завданнями стали зносини з представниками іноземних держав, окремими регіонами колишньої Російської імперії, захист інтересів українських громадян за кордоном та іноземців в Україні. Тому генеральний секретар міжнаціональних справ О. Шульгин 22 грудня 1917 р. представив на засіданні уряду законопроект про зміну назви «Генеральне секретарство міжнаціональних справ» на «Генеральне секретарство справ міжнародних». Документ* було «стверджено» і подано на розгляд Центральної Ради⁹¹⁵, хоча офіційних даних про затвердження УЦР названого законопроекту як закону нема.

Не подає такої інформації й авторка «профільної» монографії «Створення та діяльність народного міністерства міжнародних справ Української Народної Республіки (червень 1917 – квітень 1918 рр.)» О. Кудлай. Констатує факти перетворення окремих підрозділів Секретарства міжнаціональних справ, що відали польськими, єврейськими і російськими справами, на відповідні секретарства, а Секретарства міжнаціональних справ – на Секретарство міжнародних справ, вона лише наголошує, що вони були затвержені законом⁹¹⁶. Однак при цьому посилається на рішення Генерального Секретаріату.

⁹¹⁴ Третій універсал Української Центральної Ради... – С. 401.

* Вперше офіційну інформацію про те, що «...Секретарство міжнаціональних справ перетворюється на Секретарство справ міжнародних і зав'язує стосунки з іншими державами», оприлюднив голова Генерального Секретаріату В. Винниченко на Восьмій сесії УЦР 13 грудня 1917 р. [Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 19].

⁹¹⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 62.

⁹¹⁶ Кудлай О. Створення та діяльність народного міністерства міжнародних справ... – С. 12.

Разом із цим, більшовики, здобувши владу в Росії, в Україні, на Дону й Кубані, зазнали поразки. У Києві 29–31 жовтня 1917 р. відбулося збройне зіткнення підрозділів штабу Київського військового округу, які залишилися відданими Тимчасовому Урядові, більшовицьких військових частин і українського полку, сформованого з делегатів Третього всеукраїнського військового з'їзду, що підтримував Центральну Раду. Боротьба закінчилася поразкою штабу, який виїхав на Дон, і придушенням більшовицького повстання. Після від'їзду з Києва відданих Тимчасовому Урядові військ влада перейшла до Центральної Ради. З різних місць України на її адресу надходили заяви зі словами підтримки. У Зверненні до громадян⁹¹⁷ від 1 листопада 1917 р. Центральна Рада закликала до спокою, порядку й підпорядкування українській адміністрації.

У цій ситуації більшовики, скориставшись демократичними свободами УНР, зробили спробу здобути владу шляхом скликання Всеукраїнського з'їзду рад селянських, робітничих і солдатських депутатів, котрий би поглинув Центральну Раду. Проте коли він розпочав роботу в Києві (4–6 грудня 1917 р.), виявилось, що з 300 діючих в Україні рад на ньому були присутні представники лише 49. Більшість із 2,5 тис. його учасників становили селяни⁹¹⁸. З'їзд підтвердив волю українського народу, виявлену на виборах до Всеросійських установчих зборів*, і висловив довіру Центральній Раді. У його відозві до народів Росії з цього приводу зазначено: «...Центральну Раду обрано з'їздами робітників, селян та вояків всієї України. Дев'ять місяців вона провадить боротьбу за права демократії та національних меншостей України.

За цей час Центральна Рада зорганізувала коло себе селянство та робітників, з'єднала українське революційне військо, проголосила Народню Українську Республіку в складі федеративної Росії, передала землю без викупу трудовому народові, завела восьмигодинний робочий день та догляд за виробництвом, скасувала кару на смерть, дала амністію за політичні проступки та проголосила національно-персональну автономію для меншостей України. Всього цього вона досягла не порушенням прав інших народів, а шаную до них, не касу-

⁹¹⁷ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 383–384.

⁹¹⁸ Верстюк В. Україна від найдавніших часів до сьогодення... – С. 177.

* Згідно з результатами виборів до Всеросійських установчих зборів, які в Україні відбулися наприкінці листопада 1917 р., українські партії одержали близько 75% голосів, тоді як більшовики – лише 10% [Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 572; Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. : у 2 т. Т. 1... – С. 313].

ванням громадянських та політичних свобод, а їх обороною, не зброєю та насильством, а одвертою організованою політичною боротьбою. От за яку працю народні комісари обізвали Центральну Раду буржуазним правительством...»⁹¹⁹.

Делегати-більшовики чисельністю 124 особи, затавровані як «агенти Москви»⁹²⁰, не погодилися з рішенням більшості з'їзду і залишили його, переїхавши до Харкова, котрий із 9 грудня 1917 р. перебував під контролем прибулих із Росії більшовицьких загонів. За вказівками з Петрограда підоспілі київські більшовики об'єдналися з Третім з'їздом рад Донецько-Криворізького басейну, що саме тоді засідав у Харкові, та конституувались як Перший всеукраїнський з'їзд рад. Понад 200 його делегатів, котрі представляли 89 рад та однотипних із ними армійських військово-революційних комітетів (ВРК), працювали під охороною російського війська упродовж 11–12 грудня 1917 р.⁹²¹ У схвалених резолюціях з'їзд заявив про повну і беззастережну підтримку більшовицького перевороту в Петрограді, вітав політику Ради народних комісарів (РНК, Раднарком) – уряду радянської Росії, проголосив встановлення в Україні влади рад, визнав Українську республіку (до 6 січня 1919 р. вона також називалася Українською Народною Республікою) федеративною частиною Російської радянської республіки, поширив на Україну дію декретів і розпоряджень РНК Росії, а постанови УЦР закликав вважати недійсними⁹²². Таким чином, більшовицький інтернаціонал в УНР прагнув стати владою меншості над більшістю.

За наказом із Росії більшовицькі організації в Україні розгорнули серед широких мас українства агітацію, спрямовану проти Центральної Ради. Назривав конфлікт між останньою й більшовицькою Росією. Знайшовся й привід. У Києві дислокувалися деякі більшовицькі військові частини, діяли більшовицькі організації. Спочатку вони були лояльні до української влади, але з часом почали агітувати проти Центральної Ради.

⁹¹⁹ Робітнича газета. – 1917. – 9 груд.

⁹²⁰ Бойко Ю. Російські історичні традиції в большевицьких розв'язках національного питання... – С. 137.

⁹²¹ Бойко О. Д. Перша війна радянської Росії проти УНР 1917–1918 / О. Д. Бойко // Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 8 : Па – Прик. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України ; Ін-т іст. України. – К. : Наук. думка, 2011. – С. 161; Солдатенко В. Ф. Перший всеукраїнський з'їзд рад / В. Ф. Солдатенко // Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 8... – С. 169.

⁹²² Солдатенко В. Ф. Перший всеукраїнський з'їзд рад... – С. 169; Хміль І. Всеукраїнський з'їзд рад селянських, робітничих і солдатських депутатів 1917 / І. Хміль // Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 1... – С. 658.

Після кількох спроб примусити їх розійтися по домівках було прийнято рішення роззброїти більшовицькі частини і вислати їх за межі України.

Іншим приводом для радянської Росії було ставлення українського уряду до донських козаків, які виступили проти більшовиків і почали збирати на Дону військові сили. Донські козаки, які перебували на фронті, для повернення додому мали найближчий шлях – через Україну. Уряд УНР зайняв нейтральну позицію. Тоді РНК 3 грудня 1917 р. пред'явила ультиматум українському урядові за підписом лідерів В. Леніна та Л. Троцького, що, на словах «визнаючи» УНР, був втручанням у її внутрішні справи. Він містив таких чотири вимоги до Центральної Ради: відмовитися від дезорганізації фронту (йшлося про утворення Українського фронту); не пропускати через Україну козачі формування з фронту на Дон; пропустити більшовицькі війська на Південний фронт; припинити роззброєння радянських полків і червоноармійців. У разі неприйняття цих вимог протягом 48 год. РНК оголошував Центральну Раду «...в стані відкритої війни проти радянської влади в Росії і на Україні». Базуючись на тому, що Україна є суверенною республікою і ніхто не має права втручатися в її внутрішні справи, Центральна Рада 18 грудня 1917 р. відхилила ультиматум⁹²³. І це призвело наприкінці грудня 1917 р. до українсько-більшовицької війни.

За таких складних суспільно-політичних умов УЦР, проте, ухвалила два важливих історичних документи. Зокрема, вагомим заходом, спрямованим на розвиток положень Третього універсалу, стало прийняття Центральною Радою 9 січня 1918 р. Закону про національно-персональну автономію. С. Гольдельман про цей документ зазначив, що він «...стоїть осамітнено в усій історії жидівського народу в розсіянні і є визначним і неповторним явищем у спробах урегулювання міжнародних стосунків у багатонаціональних державах»⁹²⁴. Іншим документом, ухваленим із деяким запізненням*, став Четвертий універсал⁹²⁵, котрим було проголошено незалежність УНР. Цим документом також Центральна Рада, незважаючи на відмову національних меншин голосувати за самостійність України, підтвердила всі демократичні свободи для іноетнічного населення, ухвалені раніше.

⁹²³ Лазарович М. В. Історія України... – С. 334–336.

⁹²⁴ Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 8.

* Офіційною датою проголошення незалежності УНР прийнято вважати 9 (22) січня 1918 р. Однак насправді ця подія відбулася двома днями пізніше – 11 (24) січня. Причиною затримки стала процедура ухвалення Закону про національно-персональну автономію [Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 98–99, 101–102; Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 53].

⁹²⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 102–104.

Розважливіше неукраїнські члени УЦР голосували 22 січня 1918 р. за надання Раді Міністрів права підписати Брестський договір – «утрималися» лише фракції Бунду та російських меншовиків і Трудової народно-соціалістичної партії (ТНСП; народні соціалісти)⁹²⁶. В умовах більшовицького наступу життєво необхідним для УНР було укладення миру з державами Центрального блоку: Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною і Болгарією.

Згідно з Брестським мирним договором, підписаним у ніч з 26 на 27 січня 1918 р., чотири держави Центрального блоку визнали незалежність і самостійність України, яка стала повноправним суб'єктом міжнародного права. Західні межі УНР було встановлено по довоєнних кордонах Росії та Австро-Угорщини. Кордон із Польщею згодом мала визначити спеціальна змішана комісія «...на основі етнографічних відносин і бажань людности». За збройну допомогу Німеччини й Австро-Угорщини в боротьбі проти агресії радянської Росії УНР зобов'язалася поставити їм до липня 1918 р. значну кількість «хліборобських і промислових лишок», зокрема 1 млн. т збіжжя, круп, м'яса. Інші пункти договору встановлювали дипломатичні відносини між молодю УНР і державами Центрального блоку, регулювали обмін військовополоненими, повернення інтернованих цивільних осіб⁹²⁷. Сторони взаємно відмовлялися від сплати контрибуцій.

Проте розвиток подій, пов'язаний із більшовицькою агресією, призвів до чергових непорозумінь між владою УНР та представниками національних меншин. Українське військо не змогло втриматися в Києві. Перевага була на боці збройних сил більшовицької Росії, що під керівництвом колишнього жандармського полковника М. Муравйова наступали зі Сходу. 22 січня 1918 р. вони захопили Дарницю й мости на Дніпрі, навівши на місто гармати, які залишили українські вояки, й кілька днів бомбардували Київ*. 24 січня стало зрозумілим, що далі утримувати столицю, не наражаючи її на повне руйнування, неможливо. 25 січня 1918 р. частина членів Малої Ради на чолі з головою УЦР М. Грушевським і представників Ради Народних Міністрів разом з останніми загонами українського війська** залишили Київ⁹²⁸. Після ві-

⁹²⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 121.

⁹²⁷ Лазарович М. В. Історія України... – С. 340–341.

* Загалом, як зазначав І. Чериковер, «нищівне і безпощадне» бомбардування столиці УНР тривало 11 днів [Чериковер І. Антисемітизм и погромы на Украине... – С. 106].

** Чисельність українського війська, яке разом з урядом відступило до Житомира, становила близько 2000 осіб [Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4 т. Т. II... – С. 137].

дступу українські державці проводили засідання* в м. Житомирі, Сарнах, Коростені.

Представників національних меншин серед урядовців і парламентарів УНР, які змушені були перебазуватися, не було⁹²⁹. Українці, як стверджує С. Гольдельман, розцінили відсутність іноетнічних членів Малої Ради на її засіданнях поза Києвом як «...навмисне ухиляння цих представників від співпраці і несення відповідальності за долю держави в тяжкий момент кризи цієї держави»⁹³⁰. Причини такого становища сучасники трактують по-різному.

Так, І. Чериковер про євреїв зазначив, що «...вони не вважали за потрібне піти разом із Радою під час наступу більшовиків і не брали участь в «Житомирському вигнанні»⁹³¹. Член Малої Ради С. Гольдельман власним прикладом підтвердив, що не мав жодного уявлення про те, що уряд і Рада збираються залишити Київ: «Якраз у день відходу з Києва я зустрів на вулиці, недалеко від будинку Центральної Ради, В. Голубовича, тодішнього голову нового уряду. Ми поговорили з приводу подій – над Києвом тоді ввесь час літали більшовицькі бомби – і розійшлися, кожний у свій бік, без того, щоб голова уряду хоч би натякнув мені, що він вночі покидає Київ разом з урядом, Радою та військом. Жодне повідомлення про цей відхід не дійшло до мене також від

⁹²⁸ Відозва Ради Народних Міністрів до народу України. 30 січня 1918 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 152; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4 т. Т. III... – С. 127.

* Про перші дні перебування Центральної Ради поза Києвом у газеті «Нова Рада» від 22 лютого 1918 р. повідомлялося так: «Виїхавши 25–26 січня з Києва в Житомир члени Центральної Ради зібрали спільну нараду Великої й Малої Ради, де й було поставлено питання: «Що робити далі?» Вирішили, що членам Великої Ради треба негайно роз'їхатись по місцях з метою поінформувати людинність про події, а також і для організації партизанських отрядів для боротьби з більшовиками. Мала Рада мала вести далі законодавчу працю, на це вона і з формального боку мала право, бо членів Малої Ради в Житомирі було чоловік з 16, а з президії були проф. М. Грушевський, Чельє, Аркадій Степаненко. Фракції були також представлені своїми діячами. Правда, спочатку не було [національних] меншостей, але під кінець перебування Ради в Житомирі з'явився і дехто з представників меншостей» [Цитовано за: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 343].

І. Чериковер завважував, що в Житомирі єдиним неукраїнцем серед членів УЦР був бундівець Д. Ліпец. Однак і він через антисемітський експес, якого українське війське допустилося у Бердичеві наприкінці лютого 1918 р., ніякої участі в роботі Ради не брав і заявив, що «...знаходиться [в Житомирі. – Авт.] тільки з інформаційною метою» [Чериковер І. Антисемітизм и погромы на Украине... – С. 119–120].

⁹²⁹ Чериковер І. Антисемітизм и погромы на Украине... – С. 106.

⁹³⁰ Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 22.

⁹³¹ Чериковер І. Антисемітизм и погромы на Украине... – С. 114.

канцелярії Ради, хоч було до того, і після того, чимало випадків, коли мене, навіть уночі кликали на засідання, якщо мене потребували. На цей раз, як видно, керівні українські кола не вважали, що мене або інших жидівських представників було потрібно в співпраці і несенні відповідальности за долю держави у тяжкий момент її існування»⁹³².

Однак, як виявилось, у такій самій ситуації, як, зокрема, С. Гольдельман, опинилися й українські політики. «Щодо виїзду з Києва, то треба сказати, – зазначав П. Христюк, – що він був мало організований. Про виїзд не було попереджено не тільки всієї президії Центральної Ради і членів, а навіть і деяких членів кабінету. Багацько українських діячів зовсім не знали про виїзд уряду і другого дня, коли вже більшовики вступили в Київ, вільно виходили на вулиці, де й попадали до рук більшовиків»⁹³³. Зокрема, через непоінформованість про евакуацію урядовців потрапили до рук більшовиків і були розстріляні міністр земельних справ О. Зарудний і член Центральної Ради І. Пугач⁹³⁴. Проте на відміну від представників національних меншин, окремі українські політики, зокрема П. Христюк, який пішки наздогнав уряд⁹³⁵, знайшли можливість приєднатися до своїх колег у м. Житомирі.

Характеризуючи військово-політичну кризу влади УНР, зумовлену більшовицькою агресією, С. Гольдельман зазначав, що вона певним чином радикалізувала український політикум: «На чолі уряду стали елементи, які не ховали своїх націоналістичних настроїв, або вважали, що розкладовому впливові крайніх соціалістичних гасел, якими користувалися більшовики в боротьбі проти нової держави – України, треба протиставити не менш крайні гасла українського націоналізму». Відсутність представників національних меншин у Житомирі, на його думку, також сприяла таким настроям. Прикладом радикалізації української влади політик назвав «...ухвалення кількох нових законів, які були скеровані проти меншостей, а жидівської особливо»⁹³⁶. При цьому він не конкретизував перелік таких законів.

Проведений аналіз законодавчої діяльності Малої Ради під час її перебування на Волині дає підстави стверджувати, що за цей період

⁹³² Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 22.

⁹³³ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4 т. Т. II... – С. 128.

⁹³⁴ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 368, 397; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4 т. Т. II... – С. 127.

⁹³⁵ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4 т. Т. II... – С. 127.

⁹³⁶ Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 22.

(27 січня – 6 березня 1918 р.) не було ухвалено жодного закону*, спрямованого проти національних меншин. Єдиним нормативним актом, котрий передбачав каральні санкції проти значної групи осіб, був Закон про покарання всіх учасників війни і повстання проти Української Держави від 5 березня 1918 р.⁹³⁷ Враховуючи настрої окремих етнонаціональних груп, можна припустити, що у сферу впливу цього Закону потрапляла певна кількість їхніх представників. Однак у цьому разі йшлося про переслідування не за національною, а кримінальною ознакою.

Підписання Брестського миру забезпечило Центральній Раді необхідні передумови для отримання військової допомоги Німеччини й Австро-Угорщини проти агресії більшовицької Росії. Так, 2 березня 1918 р. українські війська з підтримкою підрозділів союзників звільнили від більшовиків шлях з Житомира на Бердичів і ввійшли в Київ, куди 6 березня повернувся уряд, а 9 березня Мала Рада провела перше після повернення засідання. Через кілька тижнів в Україні не залишилося жодного червоноармійця. Німецькі й австро-угорські війська, що нараховували понад 450 тис. осіб, захопили всю Україну. Німці розташувалися на півночі УНР, а австро-угорці – на півдні⁹³⁸. Це надало австро-німецькій допомозі характеру окупації. Центральна Рада у відозві закликала український народ до спокою⁹³⁹, однак широкі верстви українства з недовір'ям поставилися до нових окупантів.

Подальші події, зокрема гетьманський переворот, певною мірою обмежили культурно-освітній ренесанс національних меншин. Проте потенціал, закладений у період УЦР, став тим стрижнем, на основі якого національні громади України функціонували не лише в наступний період Української революції, а й у перші роки радянської влади.

* Упродовж перебування Малої Ради на Волині вона ухвалила такі Закони: «Про введення на Україні числення часу по новому стилю і перевод годинників на середньоєвропейський час», «Про Герб УНР» (м. Коростень, 12 лютого), «Про грошову одиницю, биття монети та друк кредитових державних білетів» (м. Житомир, 1 березня), «Про громадянство УНР» (м. Житомир, 2, 4 березня), «Про реєстрацію громадянства УНР» (м. Житомир, 4 березня), «Про адміністративний стан м. Києва», «Про передачу міліції м. Києва в розпорядження Міністерства внутрішніх справ», «Про покарання всіх учасників війни і повстання проти Української Держави» (м. Житомир, 5 березня), «Про адміністративно-територіальний поділ України» (6 березня) [Див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 165–166, 171, 173–174, 177–178, 179–180, 181–182].

⁹³⁷ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 180.

⁹³⁸ Лазарович М. В. Історія України... – С. 341; Верстюк В. Україна від найдавніших часів до сьогодення: хронологічний довідник... – С. 250.

⁹³⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 197–198.

Щодо етнополітики Другого Гетьманату слід зазначити, що вона з самого початку спричинила невдоволення серед значної частини іноетнічного населення. Окремі її представники закликали до протестів, однак спроби вплинути на ситуацію шляхом розгорнутої в травні 1918 р. демократичними політичними колами, зокрема в пресі, переважно в друкованих органах національних меншин (польських та єврейських), кампанії на захист національних міністерств фактично не дали результатів⁹⁴⁰. На заклики боротися з «ворогами персонально-національної автономії» мало хто відгукнувся*. Не було отримано очікуваного ефекту також від спільного засідання національних рад міністерств у справах росіян, євреїв і поляків, яке зібралося для обговорення дій на захист своїх завоювань⁹⁴¹. Щодо цього гетьманський уряд обмежився лише опублікованою 10 травня 1918 р. Заявою-декларацією, де, серед іншого, висловив своє ставлення як до української справи, так і до проблем національних меншин. У документі зазначалося, що уряд «...міцно проводить у життя ідею дальшого та всестороннього розвитку української національної культури, забезпечення прав української мови у школі та державних і громадських організаціях і зміцнення усіх форм української державності. Рівночасно признає правительством права також усіх інших національностей, які живуть на території України; воно має повну пошану до їх культури і не виступить з ніякими мірами гніту й нетолеранції супроти якоїсь частини своїх громадян...»⁹⁴².

Незважаючи на невдоволення національних меншин та їхні подальші протести⁹⁴³, 9 липня 1918 р. гетьман П. Скоропадський затвердив Закон Ради Міністрів про відміну Закону про національно-персональну автономію від 9 січня 1918 р. і скасування національних міністерств у

⁹⁴⁰ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 78.

* Проти скасування Закону про національно-персональну автономію виступили представники українських демократичних сил. Зокрема, у травні 1918 р. статтю на захист інтересів «меншин» опублікував орган УПСФ «Нова Рада». «Національна рівноправність, – йшлося в газеті, – була одним із найкрасивіших завоювань революції в Україні... Хоча в Центральній Раді й бували деякі непорозуміння між українськими партіями і так званими «меншинами», але український революційний парламент із самого початку твердо став на ґрунт національної рівноправності». Тому газета висловила впевненість, що національні міністерства буде відроджено [Цитовано за: *Чериковер И. Антисемітизм и погромы на Украине...* – С. 163].

⁹⁴¹ *Гусев В.* Закон Центральної Ради «Про персонально-національну автономію»... – С. 77.

⁹⁴² Цитовано за: *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4 т. Т. III... – С. 33.

⁹⁴³ ЦДАВО України. – Ф. 1854. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 1–12.

російських, єврейських та польських справах. «Діла національних міністерств, – ішлося в документі, – аж до поділу їх комісією, яка утворюється..., передати до Міністерства внутрішніх справ, крім діл культурно-просвітніх, котрі передати нині до Міністерства народної освіти та мистецтва»⁹⁴⁴. Проте, як зазначають дослідники⁹⁴⁵, діяльність трьох національних міністерств фактично тривала ще понад три з половиною місяці, оскільки Ухвала про їхню ліквідацію була опублікована лише 22 жовтня 1918 р.

Намагання представників Єврейської національної ради (ЄНР), створеної в квітні 1918 р., вирішити проблему під час зустрічі з головою Ради Міністрів Ф. Лизогубом не мали успіху. Останній 13 липня заявив делегації президії ЄНР у складі М. Зільберфарба, В. Лацького і Я. Слоніма, що уряд скасував національно-персональну автономію і міністерства національних меншин, вважаючи, що вони можуть «породити ворожнечу між націями, які проживають в Україні»⁹⁴⁶. При цьому голова уряду наголосив, що державою гарантовано рівноправ'я усіх громадян незалежно від їхньої національності й віросповідання.

Вивчаючи питання про «...значні обмеження прав національних громадських організацій та об'єднань», які стосувалися й українців, науковці зазначають, що було б неправильно стверджувати, що в період існування режиму гетьмана П. Скоропадського процес національно-культурного відродження малих народів було зведено нанівець. Під тиском інтелігенції гетьман із часом відновив органи державного управління у справах національних меншин, хоча й значно обмежив їхнє фінансування⁹⁴⁷.

Своєрідним доказом поміркованої політики гетьмана щодо національних меншин називають серпневу ухвалу Ради Міністрів про скасування на території Української Держави законів, якими в зв'язку з війною обмежувалися права підданих Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії, Туреччини, а також російських громадян, народжених у названих країнах, і тих, що потрапили в полон. При уряді було створено спеціальну комісію в справах німецьких колоністів, діяли Українсько-німецьке товариство культурно-економічного зближення, Союз поля-

⁹⁴⁴ Уряди Української Держави – Документи [Електронний ресурс] // Урядовий портал. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=1219503.

⁹⁴⁵ Рафальський О. О. Національні меншини України... – С. 90.

⁹⁴⁶ ЦДАВО України. – Ф. 1854. – Оп. 1. – Спр. 86. – Арк. 40.

⁹⁴⁷ Ставицька Н. Державна національно-культурна політика серед національних меншин... – С. 89.

ків-землевласників для захисту публічних і приватних прав польського населення⁹⁴⁸ тощо.

Восени 1918 р. склалися обставини, які послабили вплив гетьманського уряду. Наприкінці вересня капітулювали Болгарія і Туреччина, а 17 жовтня Австро-Угорщина формально перетворилася у «Союз держав». У Німеччині вибухнуло повстання, що переросло в демократичну революцію. Імператор Вільгельм II зрікся престолу. В країні та на фронтах почали створюватися ради робітничих і селянських депутатів. Ради солдатських депутатів створювали у німецьких військових частинах, які дислокувалися в Україні. Серед окупаційних військ різко впала дисципліна. Гетьман П. Скоропадський та його уряд втратили підтримку Німеччини й Австро-Угорщини. Україні, яка не мала достатньої регулярної армії, загрозувала війна з радянською Росією.

У такій несприятливій обстановці П. Скоропадський змінив політичний курс і почав шукати контактів з державами Антанти – Англією і Францією. Знаючи про прихильність їхніх урядів до ідеї «єдиної і неподільної Росії», гетьман різко змінив ставлення до питання незалежності України. 14 листопада 1918 р. він видав грамоту, в якій зазначалося: «Серед решти частин многострадалної Росії на долю України випала, порівнюючи, більш щаслива доля... Їй першій належить виступити в справі утворення Всеросійської федерації, якої кінцевою метою буде відновлення великої Росії»⁹⁴⁹. В цей проміжок часу з російських монархістів було сформовано новий гетьманський уряд на чолі з С. Гербелем.

Проголошення федерації з білогвардійською Росією спричинило обурення серед широких верств українства, пришвидшило початок повстання, до якого готувалися опозиційні гетьману сили. Надії гетьмана на допомогу російських солдатів не оправдалися. Зрозумівши безперспективність подальшої боротьби, 14 грудня 1918 р. П. Скоропадський зрікся влади.

Директорія УНР, здобувши перемогу, продовжила курс Центральної Ради на співпрацю з національними меншинами. Однак у ставленні до них була дещо непослідовною. Так, розраховуючи на прихильність іноетнічного населення України, вона не поспішала відбудовувати в повному обсязі ті установи національного самоврядування, які діяли за УЦР. Реальне відродження інститутів національно-персональної авто-

⁹⁴⁸ Рафальський О. О. Національні меншини України... – С. 91.

⁹⁴⁹ Грамота гетьмана П. Скоропадського до всіх українських громадян і козаків. 14 листопада 1918 р. // Національні відносини в Україні у ХХ ст. : зб. док. і матеріалів... – С. 86–87.

номії, зокрема національних міністерств, стосувалося лише єврейської меншини⁹⁵⁰. Причини такої вибірковості мотивували тим, що Міністерство російських справ у період Центральної Ради не репрезентувало інтересів росіян-громадян України, а фактично виконувало функції дипломатичного представництва Росії в Україні, що було недопустимо. До того ж російські партії та організації здебільшого ігнорували український національно-визвольний рух, а з їхніх протилежних флангів, більшовицького та білогвардійського, спостерігалася антиукраїнська агітація⁹⁵¹.

Негативно сприйняла Директорія УНР і участь російських офіцерських добровольчих дружин, створених у Києві восени 1918 р. для боротьби з більшовиками, на боці гетьманської влади, зокрема, в обороні міста від повстанських військ. У Відозві про оголошення антигетьманського повстання⁹⁵² від 15 листопада 1918 р. вона попередила російських офіцерів, що, коли вони добровільно не складуть зброю і не вийдуть за межі України, їх буде виселено в місця, визначені урядом УНР. У Зверненні Директорії до всіх воюючих і нейтральних держав від 20 листопада йшлося про «карні загони» з російських офіцерів, які «...закопували по шию в землю і тримали так до смерті, вирізували з тіла пасма шкури, робили з них батоги і тими батогами пороли тих жертв, з яких ці батоги вирізували»⁹⁵³. Про російських офіцерів як «карателів»⁹⁵⁴ йшлося й у низці інших документів.

Доволі складними були також українсько-польські відносини. Серед українства дуже поширилися антипольські настрої, особливо в прикордонних місцевостях, спричинені грубим поведженням польських військовиків з українським населенням та побоюванням селян, що з приходом польської влади буде відновлене поміщицьке землеволодіння. Наприкінці серпня 1919 р. делегація поляків Поділля порушила клопо-

⁹⁵⁰ Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 109; Лозовий В. Національна політика Директорії УНР... – С. 101, 109–110.

⁹⁵¹ Лозовий В. Національна політика Директорії УНР... – С. 108; Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 109.

⁹⁵² Відозва Директорії про оголошення антигетьманського повстання. 15. 11. 1918 р. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2... – С. 374–375, 697.

⁹⁵³ Звернення Директорії до всіх воюючих і нейтральних держав. 20. 11. 1918 р. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2... – С. 379.

⁹⁵⁴ Звернення до селян-повстанців. 24. 01. 1919 р. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2... – С. 443.

тання перед проводом УНР про надання полякам України національно-персональної автономії, обіцяючи підтримку української державності й урядової політики. Прем'єр-міністр І. Мазепа дав розпорядження адміністративним органам не перешкоджати зборам поляків-громадян УНР за умови їхньої лояльності⁹⁵⁵. Проте в питанні національно-персональної автономії та створенні відповідного міністерства уряд УНР не пішов назустріч польській громаді, мотивуючи це тим, що спочатку потрібно налагодити відносини з новоствореною державою й домовитися про гарантії прав українців у Польщі, якщо вони через якісь причини перебуватимуть в її складі.

Щодо становища єврейської меншини слід зауважити, що оскільки, як зазначав В. Винниченко, її не протегувала жодна з навколишніх держав, євреям не залишалося іншого шляху, як орієнтуватися на Українську державу, в якій єврейський міністр захищатиме їхні національні інтереси⁹⁵⁶. Відповідно український політикум також був прихильником співпраці з єврейством. Як згадував лідер Бунду М. Рафес, «...однією з найулюбленіших ідей Петлюри, як і багатьох інших українських націоналістів, завжди була ідея союзу української та єврейської демократій. Залучити єврейську інтелігенцію і торговий клас до служіння ідеї української державності означало для них врятувати «незалежність»⁹⁵⁷.

Згідно з такими міркуваннями, Директорія, крім надання привілеїв єврейській громаді та відновлення національного міністерства, дала змогу її представникам займати посади в органах державної влади та управління УНР*, навчатися в офіцерській школі⁹⁵⁸ тощо.

Значні переваги, порівняно з іншими, єврейська меншина отримала і щодо самоврядування. Це підтверджують, зокрема, Положення про єврейське громадське самоуправління, ухвалене Радою Народних Міністрів 16 лютого 1919 р.⁹⁵⁹ та Закон про вибори до Державної народної

⁹⁵⁵ Лозовий В. Національна політика Директорії УНР... – С. 108, 109.

⁹⁵⁶ Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 109–110.

⁹⁵⁷ Рафес М. Г. Два года революции на Украине... – С. 133.

* Згідно з даними Д. Веденєєва, в період УНР понад 200 євреїв працювали в урядових структурах, 7 із них – на міністерських посадах [Веденєєв Д. Вбити й згнати. Загибель Симона Петлюри...].

⁹⁵⁸ Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї... – С. 16; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 1... – С. 186; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4 т. Т. IV... – С. 170.

⁹⁵⁹ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 1... – С. 269–271.

ради УНР. Планувалося на засадах «п'ятичленної формули» (рівність, таємність, пропорційність, загальність, прямота) обрати від єврейських партій і організацій 21 представника, від російських – 6, від польських – 3 представники⁹⁶⁰. 12 лютого 1919 р. Рада Народних Міністрів ухвалила, а 17 квітня того самого року Директорія затвердила Закон про кагальне управління, що передбачав впорядкування діяльності органів місцевого єврейського самоврядування, кагальних рад, їхніх управ, порядку оподаткування. Серед його здобутків насамперед варто визначити два. По-перше, відокремлення суто релігійних функцій від діяльності громад, яким таким чином було надано виразно світського характеру. По-друге, фіксування трьох основних джерел доходу громад: 1) податок зі спадщини; 2) додаток до загального прибуткового податку; 3) пропорційне асигнування з бюджетів земств і міських самоврядувань⁹⁶¹. Проте практична реалізація положень Закону, як й інших заходів, щораз зазнавала впливу тодішніх складних військово-політичних обставин*. Разом із тим, слід наголосити, що це були перші кроки на шляху творення законодавчих норм автономного самоуправління.

Не менш прогресивним було ставлення Директорії й до освітніх потреб єврейської громади. Так, на пропозицію її міністра уряд УНР ухвалив закон, згідно з яким освітні заклади, де навчалися «виключно учні єврейської національності», переходили під управління Міністерства єврейських справ⁹⁶². Асигнування потреб єврейської освіти мало становити дев'яту частину від загального бюджету Міністерства освіти УНР. Крім того, державна скарбниця щомісячно виділяла по 300 тис. крб. на друкування шкільних підручників єврейською мовою. До затвердження бюджету на 1919 р. Міністерству єврейських справ мали щомісячно виплачувати по 3 млн. крб.⁹⁶³ Отже, за тривалий період пере-

⁹⁶⁰ Рафальський О. О. Історіографічні нотатки... – С. 205.

⁹⁶¹ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 1... – С. 255–256; Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 121.

* 24 вересня 1919 р. Рада Народних Міністрів УНР ухвалила Закон, яким пролонгувала діяльність єврейських громадських рад «до нових виборів в єврейські громадські ради, котрі повинні бути переведені до 1 січня 1920 р.» [Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 1... – С. 517]. Однак через чергову агресію військ більшовицької Росії в УНР нові вибори до органів єврейського громадського самоврядування так і не відбулися.

⁹⁶² ЦДАВО. – Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 228. – Арк. 1–1 зв.; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 1... – С. 315.

⁹⁶³ Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 119–120.

бування єврейства поза межами історичної батьківщини витрати на освіту й культуру його представників були забезпечені законом про державний бюджет.

Однак парадокс ситуації полягав у тому, що, як зазначив професор В. Лозовий, взаємини єврейства з Директорією УНР здебільшого розглядають крізь призму протиеврейських ексцесів, що тоді відбувалися. Проте крім погромів, ненависті та конфронтації, згаданий період позначений послідовною боротьбою з антисемітизмом, поглибленням довіри євреїв до уряду УНР і налагодженням українсько-єврейської співпраці⁹⁶⁴. Щодо цього М. Вішніцер*, єврейський історик і журналіст, який мав змогу спостерігати за життям євреїв в Україні, зауважив: «Українські євреї мають широкі, гарантовані законом права. Єврейська мова є однією з офіційно визнаних мов, єврейське міністерство стежить за забезпеченням їхніх прав, вільно функціонує юдаїстська церква, чимдалі більше з'являється єврейських шкіл. У новоствореному Кам'янець-Подільському університеті уряд постановив утворити кафедру єврейської історії та літератури. Отже, єврейський народ дістає дедалі більше прав і можливостей для свого національного розвитку»⁹⁶⁵. Таких привілеїв за доби другої УНР не мала жодна інша етнічна меншина.

Активну етнополітику провадили очільники ЗУНР. Так УНРада на пропозицію голови Державного Секретаріату К. Левицького 18 листопада 1918 р. ухвалила утворити в складі останнього три секретаріати: польський, єврейський і німецький. Їх мали очолити представники відповідних національних меншин краю⁹⁶⁶, котрі «...з уряду мали стерегти, щоби правом застережені права їх націям були виконувані»⁹⁶⁷. Однак передумовою представництва меншостей в уряді мало стати їхнє представництво в Раді. З огляду на це вони мусили насамперед «...потворити відповідні національні організації, котрі висловлювали би їх волю, після чого УНРада не відмовиться увійти з ними в порозуміння щодо відповідного заступництва в Раді і Державнім Секретаріаті»⁹⁶⁸.

⁹⁶⁴ Лозовий В. Національна політика Директорії УНР... – С. 109.

* М. Вішніцер у період Директорії певний час працював секретарем Дипломатичної місії УНР у Великобританії. Його кваліфікацію та людські риси високо оцінював голова місії Я. Олесницький [ЦДАВО. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 94. – Арк. 28, 29–29 зв.].

⁹⁶⁵ Цитовано за: Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї... – С. 16.

⁹⁶⁶ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 2... – С. 30, 35.

⁹⁶⁷ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Ілюстрована історія... – С. 240.

⁹⁶⁸ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 2... – С. 31.

Проте заклики вищих владних інституцій ЗУНР до політичних представницьких сил національних меншин брати участь у державотворчих процесах загалом не знайшли серед них бажаного розуміння. Це виявилось у тому, що фактично жодна з неукраїнських політичних партій чи громадських організацій не виявила бажання взяти відповідальність за формування і становлення ЗУНР, вироблення внутрішньої та зовнішньополітичного курсу держави, відмовляючись увійти до її владних структур⁹⁶⁹. Така позиція була зумовлена різними причинами, про що йтиметься в п. 4.2.

Уряд ЗУНР не дискримінував працівників за національною ознакою. Поляки, євреї, німці, представники інших етносів могли залишатися на своїх місцях чи вступити на будь-яку іншу роботу, якщо тільки присягнули на вірність Українській державі або зобов'язувалися не чинити їй ніякої шкоди⁹⁷⁰. Найскладнішими були відносини з польським населенням, частина якого спочатку зайняла стосовно української влади «поставу пасивної лояльності». Однак чимало поляків навіть не припускали думки про історичне право українців на Східну Галичину. Зокрема, більшість польських учителів та інших категорій інтелігенції не складала присяги на вірність ЗУНР, оскільки підтримувала позицію, що «польська земля тут була і є від віків». Проте, як зазначають дослідники, попри таке ставлення, уряд ЗУНР прагнув заручитися в польського населення якщо не підтримкою, то лояльним ставленням до української влади⁹⁷¹. Насамперед це стосувалося тих місцевостей, де поляки становили значну частину.

Прикметно, що в окремих місцевостях українці здійснювали владні повноваження спільно з поляками. Наприклад, у Перемишлі певний час урядувала українсько-польська комісія, яка складалася з 4 українців і 4 поляків. Спільною була також міліція. Лише після того, як поляки порушили домовленості⁹⁷², українці зосередили владу в своїх руках. Подібною була ситуація в Підгайцях, де з 7 членів повітового комітету 2 представляли національні меншини⁹⁷³ – польську і єврейську.

⁹⁶⁹ *Великочий В.* Національно-культурна політика ЗУНР... – С. 267.

⁹⁷⁰ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 2... – С. 6, 41; *Чехович В.* Національна політика уряду ЗУНР... – С. 325.

⁹⁷¹ *Макарчук С. А.* Українська Республіка галичан. Нариси про ЗУНР / С. А. Макарчук. – Львів : Світ, 1997. – С. 143.

⁹⁷² Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 1... – С. 308–309, 505.

⁹⁷³ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 2... – С. 18.

Прагнучи зберегти міжнаціональний мир, українська більшість ішла на поступки польській меншині навіть у критичних ситуаціях. Так, у Тернополі після того, як польський улан 3 листопада 1918 р. убив українського добровольця, вважали, що різні не уникнути. Однак завдяки витримці українців справу було залагоджено в ході триденних українсько-польських нарад⁹⁷⁴.

Під час перебрання влади українці також намагалися не вдаватися до інтернувань та арештів супротивників, не закрили ні одної польської газети⁹⁷⁵. Щоб не дратувати польське населення Львова, було дозволено кілька годин курсувати трамваям. А коли Д. Вітовському, якого УНРада призначила очільником українських військ, доповіли, що до костьола Єлизавети польські студенти носять під плащами військову амуніцію, а польські панночки з навантаженими валізками спішають до костьола Марії Магдалини, він рішуче відповів: «Ми перейняли владу у Львові не на те, щоби з населенням війну зачинати. Ми війни не хочемо. Наше завдання є завести і держати лад»⁹⁷⁶. Проте, як виявилось, така українська доброзичливість поляків не вразила. Вони готувалися до реваншу.

Традиційно влада ЗУНР захищала інтереси єврейської національної меншини. Так, урядовим рескриптом від 24 березня 1919 р. Єврейській національній раді надано право мати при Президії Державного Секретаріату «жидівський департамент, якого шеф полагоджував би жидівські жалі»⁹⁷⁷. 5 квітня 1919 р.⁹⁷⁸ на урядовому засіданні ухвалено розпорядження про створення адміністрації єврейських справ в центральній владі. Відповідно до нього в структурі Державного Секретаріату мав бути створений окремий «Жидівський децернат». У § 1 цього розпорядження декларувалося: «Для охорони інтересів жидів як національної меншости в Західній Області УНРеспубліки створено на підставі ухвали Державного Секретаріату у зв'язку з національною автономією, яка надана була жидівському народові в маніфесті з 19 жовтня 1918 р., – «Жидівський децернат».

Представник «Жидівського децернату», котрого, відповідно до подання СНРади, призначав очільник Державного Секретаріату ЗОУНР

⁹⁷⁴ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. – Т. 1... – С. 489–490.

⁹⁷⁵ Там само. – С. 290, 298.

⁹⁷⁶ Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. / Олекса Кузьма. – Львів : Накладом автора, 1931. – С. 77.

⁹⁷⁷ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. – Т. 2... – С. 90.

⁹⁷⁸ Там само. – С. 100.

(§ 7), мав брати участь в урядових засіданнях, коли на них розглядали питання, що стосувалися «жидівської автономії і жидівських інтересів» (§ 2). Він також отримував право контролювати розгляд справ, пов'язаних з єврейськими інтересами, та питань, переданих до його повноважень ЄНРадою (§ 3)⁹⁷⁹.

З метою захисту єврейської меншини влада ЗУНР також надала їй право створити національну міліцію. В деяких місцевостях, зокрема у Львові й Тернополі, її забезпечили озброєнням та амініцією⁹⁸⁰. Єврейську міліцію було організовано як поліційні відділи.

Одним із виявів позитивного ставлення західноукраїнських органів влади до єврейства була т. зв. «пасхальна історія». Незважаючи на те, що проблема забезпечення населення харчами стояла гостро, оскільки половина краю була істотно знищена війною і саме селянство перебувало в напівголодному стані, Державний Секретаріат дбав і за прохарчування міського населення, в т. ч. єврейського. Крім того, коли наблизилося свято єврейської Пасхи, українська влада дозволила ЄНРаді здійснити спеціальний експорт нафти, щоб на виручені кошти закупити кілька тисяч тон пшениці для виготовлення ритуальної маці⁹⁸¹.

Загалом формування правових засад державної влади в ЗУНР і практична організація українських структур усіх рівнів, незважаючи на воєнні часи, ґрунтувалися на демократичних принципах, поваги прав людини і національностей, урахуванні соціальних потреб народу⁹⁸². Такий підхід підтверджували як нормативно-правова база, так і її практична реалізація.

Порівнюючи етнополітику українських державних утворень 1917–1921 рр., цікаво простежити рівень толерування ними національних меншин на різних етапах революції, дослідити наявність забезпечення певних преференцій окремим із них.

Найбільш послідовною прихильницею співпраці з національними меншинами була Центральна Рада. Її очільники прагнули однаково ставитися до всіх етносів України. Однак закономірно, що більшим впливом користувалися чисельніші з них, особливо євреї і поляки, ме-

⁹⁷⁹ Брик О. Українсько-єврейські взаємовідносини... – С. 254.

⁹⁸⁰ Рукописні замітки члена Української Національної Ради о. Олександра Стефановича про події у Львові // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 1... – С. 261; Гіряк Н. 48 днів на чолі Тернопільської військової округи / Н. Гіряк // Шляхами Золотого Поділля / під ред. С. Конрада. – Філадельфія : Вид. Комітету «Тернопільщина», 1960. – С. 190.

⁹⁸¹ Брик О. Українсько-єврейські взаємовідносини... – С. 254–255.

⁹⁸² Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 1... – С. 290; Макарчук С. А. Українська Республіка галичан... – С. 75.

ншою мірою росіяни. Якщо представники російського сегмента українського суспільства ставилися до УЦР із погордою як до явища тимчасового, то дві інші меншини, що, як і українці, були серед найбільш пригноблених царатом, співпрацювали з українською владою тісніше.

На відміну від Центральної Ради, Гетьманат П. Скоропадського свої національні симпатії виявляв більш відверто. Передусім певні переваги отримали росіяни і німці. О. Рафальський вважає, що гетьманською прихильністю користувалися й євреї, які продовжили підготовку і провели вибори до єврейського тимчасового передпарламенту, обрали виконавчі органи та активізували їхню діяльність⁹⁸³. Однак успіхи єврейської меншості базувалися передусім на власній ініціативі та ентузіазмі.

Найсприятливіші умови адміністрація гетьмана створювала для росіян, на яких взагалі не поширювався статус національної меншини. І це не дивно, оскільки П. Скоропадський, вихований в атмосфері російського патріотизму, культивував братні почуття до росіян. «Я люблю російську мову...; я люблю середню Росію...; я вірю у велике майбутнє Росії...»⁹⁸⁴, – з пафосом стверджував гетьман у «Спогадах».

Заслуговує на увагу думка історика П. Мірчука про те, що, шукаючи політичного опертя і вибираючи «між партією українських самостійників-державників і партією російських єдиноденців, що ними були «Українська демократично-хлоборобська партія» і «Союз земельних собственников», П. Скоропадський ухвалив помилкове рішення, обравши останню. Це, як вважає вчений, «...було тим первородним гріхом відновленої в 1918 р. гетьманщини, що фатальним проклоном зтяжило і над гетьманщиною, і над Українською Державою. Бо тим рішенням передано керування будівництвом української державности тим, які були й залишилися непримиримими ворогами тієї української державности»⁹⁸⁵. Проте в цьому разі треба врахувати відмову державницьких сил від співпраці з Гетьманатом, а тому критику слід розділити між обома сторонами.

Багато свідомих українців небезпідставно звинувачували гетьмана П. Скоропадського та його уряд у проросійській політиці, в покровительстві російським шовіністам. У цей період Україна й особливо Київ, на думку російського історика С. Волкова, перетворилися в Мекку для всіх росіян⁹⁸⁶, котрі, рятуючись від більшовиків, втікали під захист ні-

⁹⁸³ Рафальський О. О. Національні меншини України... – С. 91.

⁹⁸⁴ Скоропадський П. Спогади... – С. 48.

⁹⁸⁵ Мірчук П. Українська державність 1917–1920 / П. Мірчук. – Філадельфія : Б. в., 1967. – С. 233.

⁹⁸⁶ Волков С. Трагедия русского офицерства [Електронний ресурс] / С. Волков. – Москва, 2002. – 512 с. – Режим доступу : <http://www.samisdat.ru/5/55/553-ogl.htm>.

мецько-австрійських військ і Гетьманату. До української столиці переїхали правління низки петроградських і московських банків, багато великих промисловців, землевласників, фінансистів, колишніх царських міністрів, генералів. Тут, зокрема, знайшли притулок білогвардійські лідери Пурішкевич, Рябушинській, Шульгін, Мілюков. В Україні виникла мережа загальноросійських шовіністичних організацій: Монархічний блок, Союз відродження Росії, Союз російського народу, Національний центр та ін. Насамперед їх об'єднували ідея єдиної й неподільної Росії та ненависть до української державності. «Самостійність України – це був один з найбільш неприємних і прикрих фактів не тільки для російської буржуазії, – як зазначав П. Христюк, – але й для демократії. З ним росіяни не хотіли примиритись ні за яку ціну; його вони вважали якимсь непорозумінням, шкідливим не тільки для них – росіян, але й для цілого світу»⁹⁸⁷.

Стрімко зростала в Україні й присутність російських військовиків. На території гетьманської держави відкрито формувалася білогвардійська т. зв. Південна армія на чолі з генералом Семьоновим. Головне бюро вербування до цієї армії базувалося в Києві, опорні пункти діяли в Одесі, Харкові, Житомирі, Рівному, Кам'янці-Подільському.

Завершальним акордом значною мірою російськоцентричної політики гетьмана П. Скоропадського стало проголошення 14 листопада 1918 р. федерації України з Росією та формування нового проросійського уряду. Герцог Г. Лейхтенберзький, «пов'язаний зі Скоропадським давніми узами товариства й дружби»⁹⁸⁸, з цього приводу писав: «Якщо Скоропадський, під тиском німців, був позбавлений можливості відкрито сказати – як це робив отаман Краснов, – що незалежність України буде тривати тільки до того моменту, поки в Росії – федеративній чи ні, – не відновиться справжній уряд, то тепер можна вже сказати вголос, що такою була таємна думка гетьмана з самого початку його виступу. В незалежній організованій Україні він бачив ядро, навколо котрого одного чудового дня згрупуються всі творчі сили всіх частин Росії, щоб зломити звідси більшовизм і створити нову Росію, в якій незалежна Україна стане, у випадку потреби, автономною частиною російської федерації... І коли після поразки німців, Скоропадський виступив із такою заявою, він виразив лише свою справжню думку, своє істинне по-

⁹⁸⁷ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4 т. Т. 3. – С. 77.

⁹⁸⁸ Лейхтенберзький Г. Н. Воспоминания обь «Украине». 1917–1918 / Г. Н. Лейхтенберзький. – Берлин, 1921. – С. 30.

чуття»⁹⁸⁹. Про таку налаштованість гетьмана писав у спогадах і генерал Добровольчої армії А. Лукомській⁹⁹⁰. Помилковість орієнтації на російські консервативні кола згодом визнав і сам П. Скоропадський. «Через декілька днів після появи грамоти [*про федерацію*. – *Авт.*] великоруські кола вже ніякої України зовсім не визнавали»⁹⁹¹, – розчаровано зазначив він у своїх «Спогадах».

Сказане дає підстави стверджувати, що гетьманський режим надзвичайно співчутливо ставився не лише до російської меншини, а й загалом до тодішнього російського руху.

Другою привілейованою іноетнічною меншиною в Українській Державі були німці, якими, керуючись настановами з Берліна, опікувалася німецька окупаційна влада. Відразу ж після гетьманського перевороту, 30 квітня 1918 р., Міністерство закордонних справ Німеччини звернулося до свого посла в Києві Мумма, щоб той запропонував українському урядові призначити особливого міністра або комісара для забезпечення інтересів німецьких колоністів, що проживають в Україні. За планом міністерства, спеціальний представник Німеччини мав отримати право на безпосередні офіційні відносини з цим міністром або комісаром «в інтересах колоністів».

І хоча, згідно зі згаданим «територіально-державницьким принципом», відповідної посади в українському уряді створено не було, в становищі німецьких колоністів, що перебували під протекторатом окупаційних військ, яким в Україні належала реальна влада, відбулися значні зміни. Конкретним виявом цього протекторату, як зазначила історик Т. Горбань, стало створення в німецьких колоніях загонів самооборони. Вони були підпорядковані ЦК спілки колоністів, а їхнє озброєння і військове навчання забезпечували німецькі окупаційні війська.

У червні 1918 р. Рада Міністрів Української Держави на вимогу Німеччини створила при Міністерстві юстиції комісію для відшкодування збитків усім особам німецького або австро-угорського походження, яких вони зазнали під час Першої світової війни⁹⁹². Насамперед це стосувалося депортованих німців. Україна мала домагатися, щоб Росія відшкодувала їй відповідні суми, оскільки збитки були результатом актів насильства з боку російських державних органів⁹⁹³. Так, протягом літа

⁹⁸⁹ *Лейхтенбергский Г. Н.* Воспоминания обь «Украине»... – С. 31–32.

⁹⁹⁰ *Лукомский А. С.* Противосоветские организации на Украине... – С. 201–202.

⁹⁹¹ *Скоропадський П.* Спогади... – С. 308.

⁹⁹² *Горбань Т.* Німецькі колонії... – С. 95–96, 101.

⁹⁹³ Проект меморандума Германиі Україне, составленный советником посольства Видфельдом. Киев, 1 июня 1918 г. // Крах германской оккупации на Украине... – С. 94–95.

1918 р. за рішенням гетьманського уряду колоністам було повернуто 186 тис. дес. землі, конфіскованої у них царським урядом на початку 1915 р.⁹⁹⁴ Отже, не викликає сумніву, що період Гетьманату був найбільш стабільним у житті німецького населення України впродовж Української революції. Проте слід зауважити, що не відчувала себе сторонньою в Українській Державі й решта іноетнічного населення.

Щодо рівня толерування національних меншин Директорією УНР, то певні преференції в період її правління отримали лише євреї. Причини такої непослідовності проаналізовано вище.

Влада ЗУНР, керуючись законодавчою базою, прагнула ставитися до всіх етносів краю однаково. Однак специфіка тодішньої ситуації, зокрема війна з Польщею, істотно вплинула на відносини з національними меншинами. Якщо більшість поляків перебувала в стані відкритої чи прихованої конфронтації з українцями, то євреї і німці, не бажаючи втягуватися в українсько-польський конфлікт, дотримувалися нейтралітету. Відповідно органи влади ЗУНР із більшою чи меншою ефективною намагалися співпрацювати переважно з єврейською та німецькою меншинами.

Важливим аспектом забезпечення прав іноетнічного населення означеного хронотопу були мовні права. Вони гарантують кожній особі, яка належить до національних меншин, право використовувати мову меншини в приватному та громадському житті, в усній і письмовій формах. Зважаючи на багатоаспектність мовної проблеми, сучасні дослідники визначають кілька категорій мовних прав: право використовувати мову національної меншини в загальному розумінні, а також у публікаціях і засобах масової комунікації; право на використання мови національної меншини при спілкуванні з державними установами; право використовувати мову національної меншини і на досудовій стадії кримінального процесу; право користування своїм ім'ям та прізвищем національною мовою; право на написання вивісок, назв, покажчиків тощо мовою національної меншини⁹⁹⁵.

Особливість мовного питання в підросійській Україні дореволюційної доби полягала в тому, що сфера використання мови корінної української нації обмежувалася значно більше, ніж мов національних меншин. Із початком Лютневої революції практику мовного лінгвіциду було припинено. Однак розширення сфери вжитку мови – як української, так і деяких меншин – потребувало державної підтримки, в т. ч. мате-

⁹⁹⁴ Горбань Т. Німецькі колонії... – С. 101.

⁹⁹⁵ Нікітюк В. Права національних меншин / В. Нікітюк // Мала енциклопедія етнодержавознавства... – С. 584.

ріальної. Оскільки Тимчасовий Уряд на цій проблемі не акцентував уваги, вирішити її мала українська влада. Поряд із регенерацією української мови, належну увагу приділяли й питанням вільного функціонування мов національних меншин.

На початку формування новітньої української державності її провідники, пам'ятаючи про переслідування української мови, прагнули бути в питанні врегулювання використання мов максимально толерантними. Зокрема, М. Грушевський наголошував на тому, що мовну політику в Україні слід проводити терпеливо, «...не вносячи непотрібного роздражнення, не обгострюючи відносини гвалтовною українізацією, поступаючи розважно й можливо м'яко...»⁹⁹⁶. Саме тому, як було зазначено, українські очільники запевняли представників національних меншин, що в тих округах, де вони становитимуть певний мінімум, їхні мови вживатимуться в зносинах з урядами й органами самоуправління, під час навчання в школах тощо.

Першими українськими інституціями, котрі в період національно-визвольних змагань вирішували етномовні проблеми, були Центральна Рада і Генеральний Секретаріат. Так, УЦР першу «мовну» постанову ухвалила 12 березня 1917 р. Вона була такого змісту: «Мовою, якою Рада має звертатися, є мова українська»⁹⁹⁷. Водночас, як підтвердили майбутні події, чималу увагу вона приділяла й розширенню сфери вживання мов національних меншин.

Одним із перших кроків порозуміння на мовному ґрунті стало запровадження у Статуті Генерального Секретаріату, ухваленого 16 липня 1917 р., відповідного § 20. «Всі закони, адміністративні приписи і постанови, проголошені українською мовою, публікуються також і на мовах російській, єврейській і польській»⁹⁹⁸, – зазначалось у цьому документі. Проте на практиці це положення виконувалося не завжди. Наприклад, 29 вересня 1917 р. представник кадетів С. Крупнов на засіданні Малої Ради виразив Генеральному Секретаріатові невдоволення з приводу видання Декларації лише українською мовою і просив на майбутнє «різні проекти та матеріали присилати писаними по-російськи». Голова українського уряду В. Винниченко не відповів на це звинувачення, але пояснив, що всі акти Генерального Секретаріату, звернені до населення України, будуть оголошуватися на чотирьох мовах: «українській, єврейській, польській і російській». Щодо того, щоб подавати «всякі проекти, а до того ще і всі належні матеріали» іншими мовами,

⁹⁹⁶ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть... – С. 166.

⁹⁹⁷ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 41.

⁹⁹⁸ Там само. – С. 182.

зазначалось, що це технічно неможливо, оскільки діловодство в Генеральному Секретаріаті ведеться по-українськи⁹⁹⁹.

Загалом реалізація означених норм зазнавала багатьох труднощів. Насамперед це стосувалося заснування і повноцінного функціонування державного видавництва, яке б могло забезпечити друкування документів чотирма мовами. Значні проблеми виникли і щодо застосування їдиш в офіційному спілкуванні з місцевими урядовцями, а також у пошуках телефонних операторів, які б володіли цією мовою. В результаті лише Третій універсал та кілька законів були опубліковані всіма мовами¹⁰⁰⁰. Проте це був лише початок змін, і за умови позитивного розвитку проблему можна було вирішити.

Прикладом дублювання законодавчих актів стало ухвалення Закону про утворення єврейських громадських рад і проведення виборів членів цих рад від 2 грудня 1917 р. На розгляд Центральної Ради його проект було подано двома мовами, українською і єврейською, а після прийняття – опубліковано обома мовами¹⁰⁰¹.

18 вересня 1917 р. Генеральний Секретаріат, відповідно до рішення Тимчасового Уряду про те, що «...офіційною мовою в Україні стає мова українська, на яку поволи і має перейти все діловодство», ухвалив постанову, на основі котрої вводив українсько-російську двомовність, щоб «забезпечити язикове право меншостей». Товариші секретаря з національних справ мали вести «зносини і діловодство»¹⁰⁰² мовами відповідних національних меншин.

Аналогічною за суттю була Постанова З'їзду народів «Про загальнодержавну та крайові мови» від 15 вересня 1917 р. Російську мову було визнано загальнодержавною у Російській республіці лише «...для зносин центральних органів федеративних одиниць з центральними органами федерації та між собою»¹⁰⁰³. У галузі освіти, судочинства та церковних відносин вона не мала жодних переваг над іншими мовами.

Значною мірою мовні права національних меншин було також враховано у виборчому законодавстві. Проте якщо під час розгляду законопроекту «Про вибори до Українських Установчих Зборів» ішлося про друкування виборчих бюлетенів і списків кандидатів у депутати

⁹⁹⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 327–328.

¹⁰⁰⁰ Устименко В. М. Єврейські організації і партії в суспільно-політичному житті України за доби Центральної Ради / В. М. Устименко // Проблеми вивчення історії української революції. 1917–1921 рр. – 2009. – Вип. 4. – С. 172.

¹⁰⁰¹ Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 70–71.

¹⁰⁰² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 313.

¹⁰⁰³ Там само. – С. 309.

мовами національних меншин, то після ухвалення 16 листопада 1917 р. Закону про вибори до Установчих зборів УНР¹⁰⁰⁴ право використовувати будь-які національні мови (ст. 52) було передбачене лише щодо складання «кандидатських списків».

16 жовтня 1917 р. з ініціативи М. Зільберфарба Генеральний Секретаріат ухвалив рішення про виготовлення для товаришів секретаря національних справ «особливих печаток на мовах єврейській і польській із відповідним текстом»¹⁰⁰⁵. Про російськомовний варіант печатки на засіданні ГС не йшлося, оскільки представник російської меншини лише того самого дня погодився зайняти вакантну посаду товарища генерального секретаря національних справ.

Третім універсалом УЦР від 7 листопада 1917 р. було оголошено про забезпечення національним меншинам «...права і можливості уживання місцевих мов в зносинах з усіма установами»¹⁰⁰⁶. 2 грудня 1917 р. принцип мовної толерантності було поширено й на фінансово-економічну сферу. Генеральний Секретаріат ухвалив текст написів на державних кредитних білетах, на яких їхні номінали було позначено, крім української, російською, єврейською й польською мовами¹⁰⁰⁷. Поряд із українською, мови національних меншин могли використовувати у банківській і торговій сферах, зокрема, на різних вивісках, етикетках, написах¹⁰⁰⁸ тощо. Про це йшлося у відповідному Законі*, опублікованому 24 березня 1918 р.

Поряд зі здобутками, в етномовній сфері виникали певні проблеми. Так, 26 березня 1918 р., тобто через два дні після ухвалення Закону про запровадження української мови у банківській і торговій сферах, з інтерпеляціями на засіданні Малої Ради виступив член УЦР С. Гольдельман. Перша з них стосувалася міністрів внутрішніх справ та пошт і те-

¹⁰⁰⁴ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 333–334, 407; Закон про вибори до Установчих Зборів Української Народної Республіки. 11, 16 листопада 1917 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. – 419.

¹⁰⁰⁵ ЦДАВО. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 7 зв.

¹⁰⁰⁶ Третій універсал Української Центральної Ради... – С. 401.

¹⁰⁰⁷ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 482, 493; Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 71.

¹⁰⁰⁸ Закон Центральної Ради про запровадження української мови у банківській і торговій сфері. 24 березня 1918 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 229.

* Означений закон у 2-му томі збірника «Українська Центральна Рада. Документи і матеріали» ідентифіковано як «Закон Центральної Ради про запровадження української мови у банківській і торговій сфері», а у виданні «Національні відносини в Україні у ХХ ст.» – як «Закон Української Центральної Ради про державну мову».

леграфів із приводу їхніх розпоряджень про обов'язковість вживання української мови на вивісках¹⁰⁰⁹. Проте з матеріалів засідання незрозуміло, чи йшлося про переважне право української мови, чи виняткове. Можна лише припустити, що наголошувалося на останньому, оскільки, по-перше, представники національних меншин охарактеризували дії міністрів як порушення Закону про національно-персональну автономію, а по-друге, Мала Рада прийняла інтерпеляцію.

Іншу інтерпеляцію було висловлено до міністра фінансів, оскільки під час засідання Малої Ради 1 березня 1918 р. у Житомирі ухвалено Закон про грошову одиницю, биття монети та друк кредитових державних білетів, в котрому містилося положення, щоб на українських кредитних білетах напис було зроблено лише українською мовою¹⁰¹⁰. З матеріалів засідання причини невідомі, але інтерпелянт претензії до міністра зняв¹⁰¹¹. Таку поведінку можна пояснити тим, що, відповідно до інформації Л. Рябошапки, 18 березня 1918 р. на розгляд УЦР було подано Проект доповнення до закону про українську грошову одиницю¹⁰¹², яким передбачено відновлення на державних кредитних білетах написів російською, єврейською й польською мовами.

На основі поданого можна зробити висновок, що Центральна Рада як і будь-яка інша інституція припускалась у своїй діяльності помилок, але вона знаходила можливості для їхнього виправлення. При цьому варто зазначити, що подібні приклади толерантності творилися за неоднозначних обставин. Тоді як українство відстоювало права іноетнічного населення, представники останнього нерідко діяли у протилежному напрямку. Так, працівники Київського університету в липні 1917 р. надіслали Тимчасовому Урядові меморіал, де виявили недвозначне ставлення до української культури: «На всі лади пропагується і нав'язується місцевому населенню чужа й малозрозуміла йому мова, що не з'явилася витвором органічного розвитку, але штучно утворена з певним і ясним обрахунком на те, щоб зробити її можливо менше подібною до загальноросійської мови. Проводирі українського руху домагаються завести українську мову як державну мову і мову навчання. А про те найміцнішим і найдорожчим для обох народів зв'язком є наша літературна і загальндержавна мова, що її обидва племена з законною гордістю і майже на рівних правах можуть назвати своєю. Домагання заступити загальноросійську літературну мову в майбутній Україні та-

¹⁰⁰⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 231.

¹⁰¹⁰ Там само. – С. 171.

¹⁰¹¹ Там само. – С. 231.

¹⁰¹² *Рябошапка Л. І.* Правове становище національних меншин в Україні... – С. 27.

кою штучно утвореною і недостатньо ще розробленою мовою загрожує затримання розвитку освіченості тому народові, що змушений буде нею користуватися»¹⁰¹³. За Київським університетом виступив Київський політехнічний інститут, а в Одеському університеті на запитання генерального секретаря освіти про українізацію відповіли: «Просимь сноситься на офіційномъ языкѣ»¹⁰¹⁴.

Трагічними були події, пов'язані з першою російсько-більшовицькою окупацією України. Так, у січні 1918 р., коли загарбники під командуванням полковника М. Муравйова захопили Київ, його мешканців на вулицях могли розстрілювати лише за вживання української мови¹⁰¹⁵. При цьому окупантів підтримала й певна частина іноетнічно-го населення.

Помимо полеміки між українським та іноетнічним політикумами, суперечки тривали і в середовищі окремих меншин, зокрема в єврейській, де головна проблема полягала в небажанні певних представників єврейських кіл впроваджувати їдиш. Наприклад, деякі банкіри прагнули анулювати рішення Генерального Секретаріату про випуск українських грошових знаків із написами українською, російською, польською та їдиш. Для них остання вважалася «жаргоном», що було неприпустимим для вживання разом із «пристойними» мовами¹⁰¹⁶.

Рівним було ставлення до мовних прав етнічних меншин в Українській Державі, тобто ці права не обмежували, але й не сприяли їхньому розширенню. Такий підхід не стосувався російської мови, яка за своїм статусом не поступалася українській.

Виглядало так, ніби гетьманська влада підтримувала українську мову відповідно до посадових обов'язків, а російську – за велінням душі. З одного боку, Гетьманат демонстрував, що його мовна політика є продовженням практики, започаткованої Центральною Радою. Так, розпорядженням Міністерства народної освіти (з 21 червня 1918 р. Міністерство народної освіти та мистецтва) Української Держави від 22 липня 1918 р. було звернуто увагу органів самоврядування та комісарів освітніх справ на обов'язкове введення навчання у нижчих початкових шко-

¹⁰¹³ Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко ; Укр. Вільний ун-т ; Друзі т-ва ім. Г. Вашенка. – К. : Наук. думка, 2001. – С. 470–471.

¹⁰¹⁴ «Просимо спілкуватися офіційною мовою» [переклад із рос. – Авт.]. Сірополко С. Історія освіти в Україні... – С. 471.

¹⁰¹⁵ Дзюба І. Прокислі «Щі» від Табачника. Галичанофобія – отруйне вістря українофобії / І. Дзюба. – Дрогобич : Коло, 2010. – С. 100.

¹⁰¹⁶ Устименко В. М. Єврейські організації і партії в суспільно-політичному житті України... – С. 172.

лах для українського населення українською мовою. Іншим розпорядженням від 29 серпня 1918 р. було введено вивчення української мови у школах, де навчання проводиться неукраїнською мовою, тобто для шкіл національних меншин¹⁰¹⁷. Окрім цього, 1 серпня 1918 р. Рада Міністрів ухвалила Закон, що встановлював обов'язкове вивчення української мови і літератури, а також історії та географії України в усіх середніх загальноосвітніх та професійних школах, духовних і учительських семінаріях та інститутах¹⁰¹⁸.

Рішучі заходи з українізації були здійснені у вищій освіті. Так, згідно зі Законами Української Держави від 17 серпня 1918 р. «Про перетворення Київського народного університету в Київський державний український університет» та «Про заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету» було створено перші два державні україномовні вищі навчальні заклади¹⁰¹⁹. Урядовою постановою від 16 вересня 1918 р. було проголошено «...українськими державними Вищими школами бувші російські вищі школи, які знаходяться нині на території України», а Законом Ради Міністрів України від 28 вересня 1918 р. було надано право підготовки і захисту дисертацій на отримання вченого ступеня українською мовою¹⁰²⁰ в усіх вищих навчальних закладах держави.

Проте була й інша сторона медалі. Зокрема, в обіжнику міністра народної освіти і мистецтва Української Держави М. Василенка від 5 серпня 1918 р. йшлося про те, що впродовж попереднього року українська мова повернула свої права і пошану в суспільстві, завдяки чому до низки нижчих початкових шкіл прийшли діти, щоб здобувати освіту українською мовою¹⁰²¹. Однак у тих вищих початкових школах, котрі ще не перейшли до викладання українською мовою, міністр, занадто переймаючись розмовами «про українізацію, яка нібито проводиться силоміць»¹⁰²², пропонував це зробити залежно від фактичної можливо-

¹⁰¹⁷ *Боровик А. М.* Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917–1920 рр.) / А. М. Боровик. – Чернігів : Черніг. обереги, 2008. – С. 71.

¹⁰¹⁸ Закон Української Держави про обов'язкове навчання української мови і літератури, а також історії та географії України в середніх школах. 1 серпня 1918 р. // *Національні відносини в Україні у ХХ ст. : зб. док. і матеріалів...* – С. 79.

¹⁰¹⁹ *Національні відносини в Україні у ХХ ст. : зб. док. і матеріалів...* – С. 82–84.

¹⁰²⁰ *Боровик А. М.* Українізація загальноосвітніх шкіл... – С. 136.

¹⁰²¹ Обіжник міністра народної освіти і мистецтва Української Держави про утворення національної вищої початкової школи з початку наступного 1918–1919 шкільного року. 5 серпня 1918 р. // *Національні відносини в Україні у ХХ ст. : зб. док. і матеріалів...* – С. 81.

¹⁰²² *Боровик А. М.* Українізація загальноосвітніх шкіл... – С. 63.

сті¹⁰²³, тобто вирішення проблеми передавали місцевому керівництву, котре, як правило, й блокувало процес українізації.

Більш обмеженими були перспективи українізації середньої школи. Ідея утворення державним коштом нових українських середніх шкіл призвела до того, що ні одна з них не мала забезпеченого приміщення, відповідних кабінетів, бібліотек тощо. В результаті їм доводилося орєндувати російські середні школи, адміністрація котрих ішла на це неохоче, а якщо й дозволяла, то в другу зміну¹⁰²⁴. Траплялися випадки, коли директори українізованих за часів Центральної Ради гімназій, підбадьорені «русифікаційною хвилею», почали самовільно повертати свої заклади на викладання російською мовою та розганяти вчителів-українців¹⁰²⁵.

Згадана «русифікаційна хвиля» більше виявилася в державних установах, де переважна частина урядовців, як і сам гетьман П. Скоропадський, воліла спілкуватися російською мовою. Останній в інтерв'ю, опублікованому в німецькій газеті «Берлінський щоденник» («Berliner Tageblatt» («Берлінер Тагеблятт»)), торкнувшись питання про мову, зазначив, що «...широкі кола українського населення не говорять по-українському. Тому українська мова не може бути єдиною мовою. Кожному з урядовців треба дати можливість на протязі кількох місяців вивчитися української мови. А тих, хто не використовує цього терміну, усунеться»¹⁰²⁶. Чи дійсно так сталося б, якби Гетьманат при владі протримався довше? – питання риторичне, оскільки тодішня практика свідчила про протилежне.

Так, на вимогу про вивчення української мови вищі урядовці відповідали, що «...все одно скоро України вже не буде, тому української мови вчити не потрібно»¹⁰²⁷. У дописі «Чужі нас учать» кореспондент газети «Вільне слово» 26 червня 1918 р. зазначив, що державний контролер Г. Афанасьєв із Києва просив директорів контрольних департаментів «...в случае обращения к нему с письменными докладами, давать их только по-русски. Это избавит меня (его) от излишней траты времени»*. Водночас, як далі вказує автор, болгарський посол у Києві

¹⁰²³ Обіжник міністра народної освіти і мистецтва Української Держави про утворення національної вищої початкової школи... – С. 82.

¹⁰²⁴ *Сірополко С.* Історія освіти в Україні... – С. 476–477; *Христюк П.* Замітки і матеріяли до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4 т. Т. III... – С. 74.

¹⁰²⁵ Там само.

¹⁰²⁶ Цитовано за: Там само. – С. 34–35.

¹⁰²⁷ Там само. – С. 75.

* «...у разі звернення до нього з письмовими доповідями подавати їх тільки по-російськи. Це позбавить мене (його) від зайвої трати часу» [*переклад із рос. – Авт.*].

Шишманов вів переписку з українським урядом тільки українською мовою¹⁰²⁸. Колега Г. Афанасьєва, товариш державного секретаря Романов у серпні 1918 р. подав до Ради Міністрів записку про права російської мови в Україні, в якій домагався визнання за нею державного статусу. Відповідно у вересні 1918 р. про те, як урядовці «преодолевають труднощі українського язика»^{*} зі співчуттям¹⁰²⁹ йшлося в одній зі статей проросійської газети «Київська думка».

Маючи в середовищі гетьманської влади значну підтримку, проросійські сили прагнули розширити сферу функціонування російської мови. Для цього вони використовували різні форми, зокрема збори. Так, на початку червня 1918 р. в Києві відбувся Всеукраїнський з'їзд батьківських комітетів середніх шкіл і вчительських делегатів. Сфальшувавши представництво, його ініціатори домоглися осуду «спішної й насильної українізації»¹⁰³⁰. Через кілька днів, 10 червня, зібрався З'їзд російських учительських організацій. Шість питань його порядку денного були присвячені діяльності російської школи в Україні¹⁰³¹. Одноголосною постановою «...вважати необхідним негайно надати московській мові («русскому языку») права мови державної, нарівні з українською»¹⁰³², завершився Кадетський з'їзд, що тривав у Києві 8–11 травня 1918 р. Такі самі настрої панували і на Всеукраїнській конференції російської партії народних соціалістів, яка відбулась у першій половині червня¹⁰³³, та інших форумах. При цьому модератори численних корпоративно-партійних зібрань усвідомлювали, що запровадження двомовності позбавить українську мову будь-яких перспектив у зрусифікованому місті.

До здійснення виваженої мовної політики прагнула й Директорія УНР. Так, 18 грудня 1918 р. комісар Міністерства внутрішніх справ А. Пісоцький видав Обіжник про вживання української мови у державних установах. У документі було констатовано, що за Гетьманату дер-

¹⁰²⁸ Губа П. Преса про освітньо-культурне відродження України в період Української Держави (1918 р.) / П. І. Губа // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. : зб. наук. ст. / відп. ред. В. Ф. Верстюк ; Ін-т іст. України НАН України. – К., 2002. – С. 150.

^{*} «долають труднощі української мови» [переклад із рос. – Авт.].

¹⁰²⁹ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4 т. Т. III... – С. 73, 75.

¹⁰³⁰ Там само. – С. 73.

¹⁰³¹ Боровик А. М. Українізація загальноосвітніх шкіл... – С. 120.

¹⁰³² Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4 т. Т. III... – С. 27.

¹⁰³³ Там само. – С. 74.

жавною українською мовою часто нехтували. За уряду УНР такого ставлення до української мови не може бути допущено. Відповідно до положень обіжника, діловодство, вивіски на будівлях, належних до міністерства, інші написи мали провадитися українською мовою. Урядовці під час офіційних зносин також мали спілкуватися українською мовою. Разом із тим, якби хтось із співрозмовників не розумів по-українськи, то урядовці зобов'язані «...давати пояснення на мові, однаково зрозумілій і заінтересованій особі і урядовцеві»¹⁰³⁴.

Першого січня 1919 р. затверджено Закон про державну мову в УНР. Нею проголошено українську мову, а приватним особам дозволено звертатися до державних установ рідною мовою¹⁰³⁵. Реалізуючи закон у сфері народної освіти, очільник цього відомства І. Огієнко 30 січня 1919 р. видав наказ про державну мову, який був потрібним, але завчасним. Ним було визначено, що «...викладовою мовою в усіх школах України: вищих, середніх та нижчих, повинна бути мова українська». У школах національних меншин було дозволено навчання дітей рідною мовою з обов'язковим вивченням українознавчих дисциплін¹⁰³⁶.

Видаючи цей наказ, у Міністерстві народної освіти розуміли, що такий радикальний підхід щодо українізації шкіл може призвести до певних труднощів у перехідний період, особливо для учителів, які не володіли українською мовою. З огляду на це 5 лютого 1919 р. за підписом міністра І. Огієнка була підготовлена Інструкція для губернських і повітових комісарів освіти з упровадження в життя наказу Міністерства народної освіти від 30 січня щодо викладання українською мовою всіх навчальних предметів у школах. Відповідно до інструкції при губернських та повітових комісаріатах освіти створювали спеціальні комісії¹⁰³⁷, котрі за поважних причин дозволяли вчителям на деякий період відтермінувати перехід до викладання українською мовою.

Певні недоречності в процесі виконання означеного наказу призводили до зростання невдоволення серед національних меншин. Наприклад, комісар освіти в м. Бар на Поділлі у вересні 1919 р. видав наказ

¹⁰³⁴ Обіжник комісара Міністерства внутрішніх справ про вживання української мови у державних установах. Київ, 18. 12. 1918 р. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2... – С. 390.

¹⁰³⁵ Закон про державну мову в Українській Народній Республіці. 01. 01. 1919 р. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2... – С. 402.

¹⁰³⁶ Боровик А. М. Українізація загальноосвітніх шкіл... – С. 82, 121.

¹⁰³⁷ Там само. – С. 82.

№ 20, в якому керівникам освітніх закладів повіту доводилось до відома, що як викладання, так і діловодство у школах потрібно вести лише українською мовою. Окремих пояснень щодо шкіл національних меншин у наказі не було. Намагання будь-що виконати цей наказ спричинило гнів та обурення з боку батьківської та педагогічної рад польської гімназії м. Бару. У листі до міністра освіти вони вказували, що в цьому місті проживало близько 20 тис. осіб поляків, діти яких навчалися у польській гімназії. У зв'язку з таким рішенням місцевого освітнього комісара жителі міста просили міністра залишити викладання в гімназії польською мовою.

Невдовзі терміновою телеграмою, адресованою як до керівництва польської гімназії, так і до освітнього комісара, товариш міністра П. Холодний просив комісара «не перешкоджати навчанню в гімназії»¹⁰³⁸ до остаточного вирішення цього конфлікту.

Урядові заходи привели також до кардинальної зміни статусу російської мови. Зокрема, було відмінено закон про обов'язкове знання російської мови при вступі до середніх навчальних закладів, натомість обов'язковим стало знання української. Це стосувалося і приватних навчальних закладів, де російську викладову мову також замінено на українську¹⁰³⁹. Певні обмеження влада Директорії ввела для Української академії наук. Змінивши кілька параграфів її статуту¹⁰⁴⁰, вона обмежила право академії друкувати російською мовою.

Незважаючи на загалом цивілізоване вирішення етномовної проблеми у законодавстві УНР та нормотворчій діяльності окремих державних установ, у діях влади можна простежити й наявність помилок. Одною з таких став наказ про зміну в Києві впродовж трьох днів під загрозою кари всіх написів на вивісках на україномовні¹⁰⁴¹. Проблема загалом полягала не стільки в наказі – столиця незалежної УНР мала мати українське обличчя, – як у його бездумному виконанні. Сучасники тих подій К. Паустовській та М. Полетика, щоправда, вороже налаштовані до української влади, згадували, як «опереткові гайдамаки», одягнені в сині жупани, на Хрещатику змінювали на магазинах та ін-

¹⁰³⁸ Боровик А. М. Українізація загальноосвітніх шкіл... – С. 121.

¹⁰³⁹ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 96.

¹⁰⁴⁰ Володимир Іванович Вернадський і Україна. Т. 1, кн. 2 : Володимир Іванович Вернадський. Вибрані праці / ред. кол. : А. Загородній, О. Онищенко (голова), В. Смолій та ін. ; уклад. : О. Онищенко, В. Даниленко, Л. Дубровіна та ін. ; НАН України ; Нац. б-ка України ім. В. Вернадського ; Ін-т іст. України ; Коміс. НАН України з наук. спадщини акад. В. Вернадського. – К., 2011. – С. 229.

¹⁰⁴¹ ЦДАГО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 266. – Арк. 262; Винниченко В. Відродження нації... Ч. III... – С. 202.

ших будівлях російськомовні вивіски на україномовні або зафарбовували російські назви¹⁰⁴². Такі дії призвели до того, як зазначав В. Винниченко, що «...у Києві неукраїнське населення просто горіло ненавистю до української влади. І не через те тільки, що вона була українська. Коли вона вступала до Києва, осяяна ореолом боротьби й перемоги над реакцією, її широко й радісно вітали не тільки українці. Її ненавиділи за те, що вона сама обплювала цю радість, що не принесла ніякої різниці з гетьманщиною. Вся різниця була в тому, що неукраїнців силою, брутально примушували поважати українство»¹⁰⁴³. Форма у цьому разі знову превальовала над змістом.

Ще одним невдалим прикладом «українізації» були дії командира Бригади запорозьких козаків отамана І. Семосенка (Самосенка; Семосенка). 16 лютого 1919 р. він видав у Проскурові (нині м. Хмельницький) наказ, в якому, серед іншого, вимагав у триденний термін переписати всі вивіски українською мовою. «Щоб я жодної московської вивіски не бачив, – йшлося в наказі. – Вивіски мають бути написані літературно, заклеювання букв строго заборонено. Винні в цьому будуть віддані до воєнного суду»¹⁰⁴⁴. Подібне ставлення до такої суперечливої проблеми, як мовна, лише погіршувало взаємовідносини держави з її іноетнічними громадянами, вело до зменшення потенційних прихильників української справи.

Традиційно в правовому полі тривала реалізація мовних прав національних меншин у ЗУНР. Так, згідно з Законом про мови від 15 лютого 1919 р., державною мовою в Західній області проголошено українську. Однак «законно признаним національним меншостям», тобто полякам, євреям і німцям, було надано право вільно користуватися рідною мовою в офіційних зносинах з органами влади, громадськими інституціями, державними підприємствами¹⁰⁴⁵. З цього випливало, що чиновники зобов'язані були відповідати громадянам неукраїнської національності – усно та письмово – їхньою рідною мовою: польською, єврейською чи німецькою. Для цього ще раніше було передбачено, що всі урядники ЗУНР мали володіти, крім української, як мінімум, однією з мов національних мен-

¹⁰⁴² Паустовский К. Г. Повесть о жизни. Начало неведомого века. Кн. 3 [Електронний ресурс] / К. Г. Паустовский. – Режим доступу : <http://lib.ru/PROZA/PAUSTOWSKIJ/lifebook3.txt>; *Полетика Н.* Воспоминания...

¹⁰⁴³ Винниченко В. Відродження нації... Ч. III... – С. 202.

¹⁰⁴⁴ Доповідь А. Гілерсона про погром у Проскурові 15 лютого 1919 р. // Сергійчук В. Погроми в Україні... – С. 223–224.

¹⁰⁴⁵ Закон Української Національної Ради про мови. 15 лютого 1919 р. // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 2... – С. 226.

шин¹⁰⁴⁶. Ті ж чиновники, котрі працювали в канцеляріях державної адміністративної служби, зобов'язані були «виказатися повним знанням признаних у державі мов, поправного читання і писання [ними] та канцелярської маніпуляції»¹⁰⁴⁷. Трьома мовами – українською, польською і єврейською – видавали розпорядження для цивільного населення представники органів влади ЗУНР на місцях¹⁰⁴⁸. Зокрема, про це йдеться в спогадах колишнього команданта Тернопільської військової округи Н. Гірняка.

Демократичною була також практика використання мов у назвах установ, на вивісках, емблемах, печатках тощо. Відповідно до Розпорядку Державного Секретаріату про заміну вивісок і печаток від 18 грудня 1918 р., Розпорядку Державного секретаріату пошт і телеграфів про заміну вивісок і печаток від 19 грудня 1918 р., Розпорядку Державного секретаріату внутрішніх справ про назви державних установ, службові присяги, емблеми, вивіски і печатки від 20 грудня 1918 р., поряд з українською мовою могли використовуватися також мови національних меншин¹⁰⁴⁹. Про це саме йшлося в Наказі військової команди м. Самбора про введення української мови на вивісках всіх закладів міста від 18 грудня 1918 р.

Регулювання мовних прав іноетнічного населення у процесі судочинства планували конкретизувати окремим правовим актом¹⁰⁵⁰, який не було прийнято через нетривале існування ЗУНР. Лише Розпорядком Державного секретаріату судівництва від 2 березня 1919 р. «Про печатки і вивіски» написи на останніх, поряд із українською, могли бути виконані й мовами «законно признаних національних меншостей»¹⁰⁵¹. Аналогічним був ухвалений днем раніше Розпорядок того самого секретаріату «Про тимчасову організацію нотарів»¹⁰⁵² щодо напису на печатці назви нотаріальної контори.

¹⁰⁴⁶ *Макарчук С. А.* Українська Республіка галичан... – С. 73.

¹⁰⁴⁷ Розпорядок Державного секретаріату внутрішніх справ про спеціальні вимоги до урядників державної адміністративної служби. 18 березня 1919 р. // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 2. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003. – С. 292.

¹⁰⁴⁸ *Гірняк Н.* 48 днів на чолі Тернопільської військової округи... – С. 192.

¹⁰⁴⁹ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 2... – С. 126–127, 131, 134, 136–138.

¹⁰⁵⁰ *Рябошапко Л. І.* Правове становище національних меншин в Україні... – С. 37.

¹⁰⁵¹ Розпорядок Державного секретаріату судівництва про печатки і вивіски. 2 березня 1919 р. // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 2... – С. 268.

¹⁰⁵² Розпорядок Державного секретаріату судівництва про тимчасову організацію нотарів. 1 березня 1919 р. // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 2... – С. 262.

Значною мірою мовні права іноетнічне населення могло реалізувати і в освітній сфері. Наприклад, за Законом від 13 лютого 1919 р. «Про основи шкільництва» національним меншинам було дозволено відкривати школи з рідною мовою навчання¹⁰⁵³, а за шкільними адміністраціями визнавали «право прилюдності»¹⁰⁵⁴, тобто вони могли видавати вихованцям атестати про здобуття освіти. Разом із цим, постановою Державного секретаріату освіти і віросповідань від 23 лютого 1919 р. у школах з українською мовою навчання було відмінено обов'язкове вивчення польської мови. У тих школах, де вивчали німецьку мову, її курс обмежили двома тижневими годинами¹⁰⁵⁵ для закріплення вивченого. Українська мова як державна була обов'язковою навчальною дисципліною для всіх шкіл національних меншин¹⁰⁵⁶.

Толерантною була й релігійна політика українських урядів періоду революції. Як зазначають дослідники¹⁰⁵⁷, в результаті того, що свобода віросповідання релігійних громад етнічних меншин була значно більшою, ніж це забезпечували попередні політичні режими, окремі громади (наприклад, єврейська) позбулися утисків, яких зазнавали впродовж багатовікової історії.

Так, незважаючи на те, що Центральна Рада певною мірою нігілістично ставилася до інституту «церкви» і законодавчо не врегулювала питання церковного життя в Україні, вона проголосила «свободу віри». Це засадниче право людини було підтверджено в Третньому універсалі, Законі про національно-персональну автономію, Конституції УНР¹⁰⁵⁸. Положення про віросповідну рівноправність відображали й інші нор-

¹⁰⁵³ Закон Української Національної Ради про основи шкільництва. 13 лютого 1919 р. // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 2... – С. 220.

¹⁰⁵⁴ Зарядження Державного секретаріату освіти і віросповідань про визнання права прилюдності приватній жіночій гімназії з польською мовою викладання в Станиславові і приватній реальній гімназії з німецькою мовою викладання в Станиславові. Не раніше 11 травня 1919 р. // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 3, кн. 2. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2005. – С. 649.

¹⁰⁵⁵ Зарядження Державного секретаріату освіти і віросповідань про зміну навчальних планів. 23 лютого 1919 р. // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 2... – С. 258.

¹⁰⁵⁶ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 2... – С. 155.

¹⁰⁵⁷ Литвин М. Р. Історія ЗУНР / М. Р. Литвин, К. Є. Науменко. – Львів : Опір, 1995. – С. 124; Котляр Ю. В. Етнонаціональні питання в Західно-Українській Народній Республіці... – С. 178.

¹⁰⁵⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 401; Т. 2... – С. 100, 331.

мативні акти. Наприклад, до ст. 11 Закону про восьмигодинний робочий день, котрою визначено святкові дні, «коли працювати не належить», УЦР додала дві примітки. Вони передбачали, що для працівників нехристиянської віри «...дозволяється зараховувати другі свята замість неділі, згідно закону їх віри», та що за бажанням більшості робітників промислового підприємства або його відділів дні великих християнських свят можуть бути замінені іншими вільними днями¹⁰⁵⁹. Щодо безпосередніх відносин державної влади з конфесіями іноетнічного населення дослідник історії церкви В. Ульяновський зазначив, що «...особливої активності за доби Центральної Ради вони не виявляли»¹⁰⁶⁰ і орієнтувалися на традиційні керівні центри та вирішення конкретних проблем існування громадян у нових умовах.

Більш активно в міжконфесійній діяльності була політика Гетьманату. Згідно з Законом про тимчасовий устрій від 29 квітня 1918 р., «первенствующою» релігією в Українській Державі визнавалося православ'я, однак усі інші, «...не належні до православної віри громадяни Української Держави, а також всі мешканці на території України», мали право на «...свобідне відправлення їх віри і богослужіння по обряду оної»¹⁰⁶¹. Навіть у військових статутах гетьманської армії передбачалися три присяги: для православних, для неправославних християн та юдеїв¹⁰⁶². Це загалом сприяло самовизначенню та консолідації національних меншин.

Для з'ясування головних проблем і потреб конфесій, налагодження постійних контактів з їхніми керівними органами, вироблення державної політики щодо кожної з них при Міністерстві ісповідань Української Держави створили спеціальний Департамент інослав'я та іновір'я. Ставлячи своїм першочерговим завданням нагляд за діяльністю Римокатолицької церкви, департамент мав на увазі, «...не роблячи жодних перешкод в ділі існування цієї церкви, а також вільної пропаганди», наглядати, «...аби релігійна праця католицьких діячів не носила політичного змісту і таким чином не шкодила українській державности», а також «...щоб не було з боку католиків жодних утисків над сумлінням

¹⁰⁵⁹ Закон Центральної Ради про восьмигодинний робочий день. 25 січня 1918 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 135.

¹⁰⁶⁰ Ульяновський В. Церква в Українській державі 1917–1920 (Доба Української Центральної Ради) / В. Ульяновський. – К. : Либідь, 1997. – С. 51.

¹⁰⁶¹ Конституційні акти України. 1917–1920... – С. 84.

¹⁰⁶² Папакін Г. В. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси / Г. В. Папакін. – К., 2003. – С. 71.

віруючих громадян України»¹⁰⁶³. Щодо інших релігійних об'єднань – старообрядців, євангелістів-лютеран, адвентистів сьомого дня, баптистів, менонітів, юдеїв, магометан – було вирішено надати їм максимальну можливість самостійно налагодити життя своїх громад, створити керівні органи і пройти відповідну державну реєстрацію. В цьому разі не йшлося про політичну чи ідеологічну небезпеку названих конфесій. Департамент обмежився стосовно них інформативною (збір інформації про них та передання урядових розпоряджень їм) і регулюючою (вирішення проблем, пов'язаних із державою й статусом, керівними структурами) функціями. Розглядали також питання про державне фінансування конфесій. Так, кошторисом на 1918 р. було передбачено утримання релігійних установ (римо-католицька конфесія, магометанська духовна управа), духовенства (римо-католицького, євангелійського, магометанського) та навчальних закладів (римо-католицьких) на загальну суму 607 449 крб. При цьому всі прохання юдеїв про державне фінансування Міністерство ісповідань відхилило, оскільки, згідно з чинним законодавством, рабинів мала утримувати громада¹⁰⁶⁴. Нового ж законодавства ще не було підготовлено.

Цілеспрямовану політику щодо церковного питання, порівняно з Центральною Радою та Гетьманатом, проводила Директорія. Її прагнення до реалізації курсу на цілковиту незалежність України максимально сприяло розвитку національно-церковного руху в Україні. Провідною метою діяльності Міністерства ісповідань за часів Директорії було створення Українського патріархату, а отже, Православна церква мала стати автокефальною та набути статусу державної. Всі інші релігійні конфесії визнавалися приватною справою вірян¹⁰⁶⁵. Разом із тим, відповідно до артикулу 25 урядового проекту Основного державного закону УНР, всі визнані державою віросповідання вважалися «...рівноправними і рівноправними, мали право уряджувати публічні набоженства, виконувати релігійні обряди і засновувати релігійні товариства; в

¹⁰⁶³ *Ульяновський В.* Церква в Українській державі 1917–1920 (Доба Гетьманату Павла Скоропадського) / В. Ульяновський. – К. : Либідь, 1997. – С. 200–201.

¹⁰⁶⁴ Там само. – С. 202, 219–220, 229.

¹⁰⁶⁵ *Ганзуленко В. П.* Українська держава 1917–1920 рр.: проблема вирішення релігійного питання / В. П. Ганзуленко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2007. – Вип. 21. – С. 167; Закон про вищий уряд Української автокефальної православної соборної церкви. 1 січня 1919 р. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2... – С. 401–402, 698.

межах законів вони мали внутрішню автономію»¹⁰⁶⁶. Було передбачено державне фінансування* конфесій.

Враховуючи Акт злуки між УНР і ЗУНР, 20 вересня 1919 р. у структурі Департаменту іновір'я та інослав'я Міністерства ісповідань було утворено окремиї греко-католицький відділ¹⁰⁶⁷, що мав займатися справами УГКЦ.

Церковна політика уряду ЗУНР не була задекларована, хоча Греко-католицька церква на практиці функціонувала як державна, а українсько-польській війні були властиві виразні конфесійні ознаки. Влада ЗУНР гарантувала усім громадянам республіки рівні права, в т. ч. «вірноповідну рівноправність»¹⁰⁶⁸. Показовою щодо прихильного ставлення органів влади ЗУНР до іновірців була й згадана українсько-єврейська «пасхальна історія».

Одним із чинників, котрий засвідчив демократизм етнонаціональної політики української влади, був інститут громадянства. Відповідно до Закону Центральної Ради про громадянство УНР від 2 березня 1918 р., юридичні підстави для набуття українського громадянства мали всі мешканці України, незалежно від їхньої національної належності. Так, у п. 1 Закону зазначено: «Громадянином Української Народної Респуб-

¹⁰⁶⁶ Основний державний закон Української Народної Республіки. Проект Правительственной комісії по виробленню Конституції Української Держави // Конституційні акти України. 1917–1920... – С. 129.

* Аналіз кошторису Міністерства ісповідань за станом на 1919 р. свідчить про те, що Директорія приділяла основну увагу православному духовенству, витрати на яке становили 98,9% видатків, запланованих на всі конфесії, у розмірі 11 716 221 крб. Крім витрат на православне духовенство, підтримка (на рівні 1918 р.) передбачалася римо-католицькому – 104 124 крб. (0,9% від усіх витрат), євангелічному – 1201 (0,01%), магометанському духовенству – 250 (0,002%) та місіонерам – 16 тис. крб. (0,14%). Таким чином, неправославному духовенству в 1919 р. виділялося трохи більше 1% від усіх коштів, призначених на утримання духовенства.

У подальшому ця тенденція зазнала змін, особливо щодо римо-католицької конфесії. Так, 5 жовтня 1920 р. Рада Народних Міністрів ухвалила постанову про асигнування в розпорядження міністра ісповідань 2 680 000 грн. на утримання римо-католицького духовенства в Україні за серпень і вересень 1920 р. [*Андрусишин Б. І. Церква в Українській державі 1917–1920 (доба Директорії УНР)* : навч. посіб. / Б. І. Андрусишин. – К. : Либідь, 1997. – С. 130]. Такі зміни були зумовлені зовнішньополітичними причинами, тобто союзницькими відносинами УНР із Польщею.

¹⁰⁶⁷ *Андрусишин Б. І. Церква в Українській державі 1917–1920 (доба Директорії УНР)*... – С. 127.

¹⁰⁶⁸ Відозва Української Національної Ради «Український народ!» 1 листопада 1918 р. ... – С. 245; Програмове звернення Української Національної Ради: «Український народ!» 5 листопада 1918 р. ... – С. 336; Релігієзнавство: конспект лекцій : навч. посіб. [Електронний ресурс]. – К., 2006. – 142 с. – Режим доступу : <http://www.info-library.com.ua/books-text-262.html>.

ліки вважати кожного, хто родився на території України і зв'язаний з нею постійним перебуттям»¹⁰⁶⁹. Одержання свідоцтва про громадянство УНР регулював Закон про реєстрацію громадянства УНР. Згідно з ним, треба було протягом трьох місяців, тобто березня – травня, скласти урочисту присягу на вірність Україні. Бажаючі могли скласти також релігійну присягу, текст котрої був таким самим, як і текст урочистої присяги з додатком «Перед істинним Богом я...»¹⁰⁷⁰.

Загалом сприятливим для іноетнічного населення був Закон про громадянство Української Держави від 2 липня 1918 р. Згідно з ним громадянські права автоматично поширили на всіх, хто народився в Україні, а також тих російських підданих, які перебували на її території під час видання закону. Для осіб, які бажали набути українське громадянство, обов'язковою умовою було прийняття присяги на вірність Українській Державі. Слід зауважити, що для тих, хто за своїми переконаннями не визнавав присяги, передбачили «урочисту обіцянку», текст якої був ідентичним до присяги, але з вилученням слів «та заприсягуюсь»¹⁰⁷¹. Останнє засвідчувало толерантне ставлення Української Держави як до національних, так і релігійних почуттів громадян.

Гіпотетичне уявлення про громадянство періоду Директорії формує згаданий урядовий проект Основного державного закону УНР. Відповідно до його артикулу 13, українське громадянство отримували: «1) всі особи української народності, що мешкають у межах Української Держави і 2) всі особи інших народностей, що до 1 липня 1914 р. не менше як рік стало мешкали в межах Української Держави, і їх діти; при тому сталисть замешкання не визнається за урядовими та військовими особами колишньої Російської Імперії, що не народилися в межах Української Держави, – якщо вони до 1 липня 1914 р. проживали на Україні менше як п'ять років».

Підстави набуття громадянства визначено в артикулі 13: «1) через народження від батьків громадян Української Держави; 2) через подружжя з громадянином Української Держави, і 3) через надання громадянства відповідною владою». Усі громадяни УНР, незалежно від статі, віри, національності, походження, вважалися рівними перед законом¹⁰⁷². Для детального визначення основних положень громадянства УНР було передбачено окремий закон.

¹⁰⁶⁹ Закон про громадянство Української Народної Республіки. 2 березня 1918 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 173–174.

¹⁰⁷⁰ *Мироненко О.* Національні питання і Закон про громадянство УНР / *О. Мироненко* // Мала енциклопедія етнодержавознавства... – С. 335, 336.

¹⁰⁷¹ Державний вістник. – 1918. – 11 липня.

¹⁰⁷² Основний державний закон Української Народної Республіки. Проект... – С. 127–128.

Двома нормативними актами, ухваленими УНРадою у квітні 1919 р., регулювали громадянство в ЗОУНР: Законом Української Національної Ради про право громадянства (горожанства) від 8 квітня та Розпорядком Державного секретаріату внутрішніх справ про право громадянства від 10 квітня. Перший визначав громадянами Української Народної Республіки осіб, котрі на час його оголошення належали («мали право своїни») до однієї з громад ЗОУНР¹⁰⁷³. Обидва документи також містили норму, котра, на думку дослідників¹⁰⁷⁴, безпосередньо стосувалася представників національних меншин, опозиційних владі, особливо поляків. Вона передбачала, що службовці, які відмовилися присягнути українській владі, але хотіли залишатись українськими громадянами, мали скласти «заяву вірності УНР»¹⁰⁷⁵. У протилежному випадку разі вони втрачали право громадянства.

Загалом толеруючи права і свободи національних меншин, українська влада проте не уникала й деяких порушень в етнонаціональній сфері. Передусім це стосувалося органів місцевої влади. Так, виступаючи 16 грудня 1917 р. на засіданні Генерального Секретаріату УНР генеральний секретар російських справ Д. Одинець повідомив, що комісар Кременчуцького пов. Белік, на підставі посвідчення Секретарства військових справ за № 1, вимагав від військових «служачих-великоросів» Глобинського хімічного заводу «...дати підписку взяти участь у війні з Великоросією, коли така війна буде оповіщена»¹⁰⁷⁶. Генеральний Секретаріат засудив поведінку кременчуцького повітового комісара¹⁰⁷⁷, ухваливши відповідну постанову.

22 березня 1918 р. на засіданні Малої Ради М. Рафес від імені Бунду і російських меншовиків звинуватив окремі органи місцевої влади, що вони не дотримуються проголошених універсалами УЦР демократичних свобод. «Користуючись оповіщеним військовим станом, – зазначав він, – влада робить труси і арешти діячів робітничого і соціалістичного руху, забороняються всякі політичні зібрання і мітинги і навіть функціонування різних політичних організацій (Луцьк, Козятин). Українсь-

¹⁰⁷³ Закон Української Національної Ради про право громадянства (горожанства). 8 квітня 1919 р. // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 2... – С. 335.

¹⁰⁷⁴ Павлишин О. І. Західноукраїнська Народна Республіка... – С. 236.

¹⁰⁷⁵ Закон Української Національної Ради про право громадянства (горожанства). 8 квітня 1919 р. ... – С. 335; Розпорядок Державного секретаріату внутрішніх справ про право громадянства. 10 квітня 1919 р. // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 2... – С. 337.

¹⁰⁷⁶ ЦДАВО. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 24–24 зв.

¹⁰⁷⁷ Там само. – Арк. 24 зв.

ка влада накладає на людиність контрибуції (Радомишль, Коростишів). При арештах б'ють. Офіційна влада погрожує розстрілами за знайдену зброю (Фастів, Біла Церква). В окремих випадках репресії набирають націоналістичного відтінку, виливаючись у пряме переслідування єврейського населення (Радомишль)...»¹⁰⁷⁸. Особливу небезпеку лідер Бунду вбачав у тому, що в «беззаконних вчинках» активну участь брали командний склад і військові частини німецької армії (Луцьк, Житомир)¹⁰⁷⁹, які тимчасово перебували в Україні.

Траплялися випадки приниження національної і людської гідності громадян УНР. Так хвилю обурення єврейської громадськості спричинили плакати, поміщені біля входу в Київський залізничний вокзал відразу ж після приходу німців, із написами німецькою мовою: «Warnung vor Tashendiebe!» («стерезіться злодіїв») і «Warnung vor judischen Geldwechslern!» («стерезіться жидівських міняйлів») ¹⁰⁸⁰. У квітні 1918 р. німці розігнали збори Бунду в Києві, було заборонено читати лекції та проводити інші заходи на їдиші. Незадоволення викликали деякі українські видання, що в своїх публікаціях продовжували називати євреїв «жидами», а також дії окремих військовиків, зокрема тих, що зігнали євреїв-шевців у Михайлівський собор і примусили їх шити мундири для гайдамаків ¹⁰⁸¹.

Центральні органи влади УНР намагалися реагувати на порушення прав національних меншин. Так, військовий міністр О. Жуковський 20 квітня 1918 р. на засіданні Малої Ради зазначав, що його відомство «...всі сили напружує і наряджає цілі слідчі комісії, щоб припинити всякі злочинства з боку представників військової власті». Він також оприлюднив список осіб, звільнених із посад та відданих під суд «за потурання та зловживання власті» ¹⁰⁸². Кількома днями швидше, 16 квітня, в подібному контексті на засіданні Малої Ради виступав міністр внутрішніх справ М. Ткаченко ¹⁰⁸³. При цьому високопосадовці УНР наголошували, що далеко не всі факти, оприлюднені представниками іноетнічного населення, підтверджувалися ¹⁰⁸⁴ під час їхньої перевірки.

¹⁰⁷⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 223.

¹⁰⁷⁹ Там само.

¹⁰⁸⁰ Там само. – С. 294.

¹⁰⁸¹ Там само. – С. 297; Гусев В. Бунд, Комфарбанд, Евсекция КП(б)У: страницы политической биографии. 1917–1921 гг. [Електронний ресурс] / В. Гусев. – Режим доступу : <http://www.jewish-heritage.org/prep5.htm>; *Найман О.* Єврейські партії та об'єднання у політичних процесах в Україні...

¹⁰⁸² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 296.

¹⁰⁸³ Там само. – С. 283.

¹⁰⁸⁴ Там само. – С. 283–284, 295.

Низку порушень в етнонаціональній сфері було допущено в період Гетьманату. Зокрема, в офіційній пресі траплялися публікації з критикою національних меншин. Для прикладу, наприкінці травня 1918 р. в одній зі статей про єврейську меншину, надрукованої у близькій до Міністерства військових справ г. «Відродження», було зазначено: «Там, де будеється українська державність, – там євреїв, як активних працівників, нема; там-же, де вона руйнується, – там євреї працюють дуже старанно...»¹⁰⁸⁵. І. Чериковер також наводить ряд фактів, які, на його думку, свідчили про обмеження місцевого самоврядування національних меншин (арешт у деяких містах голів єврейських громад (Городище, Стара Синява), заборона засідань єврейських громад (Ямпіль, Фельштин), або закриття їхніх канцелярій (Погребище)) та доступу представників іноетнічного населення до державної служби (надісланий із Житомира до Овруча Волинської губ. «таємний наказ не брати євреїв на державну службу, а раніше прийнятих поступово звільняти»)»¹⁰⁸⁶. Проте, виходячи зі специфіки гетьманського режиму, можна припустити, що в даному разі йшлося не стільки про етнічну складову окресленої проблеми, як про політичну. В подібному контексті слід трактувати і той факт, що спецслужби Української Держави збирали інформацію про активних членів політичних партій національних меншин¹⁰⁸⁷. Щодо етнофобських настроїв, то їх можна простежити в окремих наказах* німецького і австрійського командування.

¹⁰⁸⁵ Цитовано за: *Чериковер І.* Антисемітизм и погромы на Украине... – С. 161.

¹⁰⁸⁶ Там само. – С. 160.

¹⁰⁸⁷ ЦДАВО. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 244. – Арк. 1–9.

* 18 липня 1918 р. в Білій Церкві було розкрито оголошення, підписане німецьким окружним комендантом полковником М. фон Розенком, в якому зазначено: «До відома Комендатури дійшло, що більша частина єврейського населення, особливо більшість єврейських торговців, на ринку і в своїх поїздках селами найбільш ганебним чином агітують проти Українського Уряду та німецької влади». Крім заклику до повітових старост і волосних старшин невідкладно повідомляти імена цих «шкідливих елементів», в оголошенні містилася погроза «єврейським порушникам мирного життя» (Jüdische Friedensstörer) найсуворішими покараннями.

Ще далі пішов представник австрійського командування в Верхньодніпровську Катеринославської губ., котрий оприлюднив такий наказ: «Я забороняю місцевим жителям юдейського віросповідання вступати в будь-які відносини з моїми солдатами, розмовляти з ними, гуляти тощо». Порушення наказу перший раз каралося шмаганням, другий – розстрілом.

Надзвичайно характерним для психології окупаційної влади в її ставленні до євреїв був циркуляр, розісланий в серпні 1918 р. австрійським командуванням до рабинів і в громади Подільської, Полтавської та Херсонської губ., про «Вплив єврейського населення на солдатів». «Доведено, – йшлося в циркулярі, – що окремі члени єврейської нації намагаються схилити наших солдатів до проступків і злочинів у: а) політичному

Найбільша кількість обмежень основних прав і свобод, у т. ч. національних меншин, припала на період Другої УНР. Таке становище переважно було зумовлене анархією, перманентним станом війни, коли реальна влада належала військовим. Так, у деяких місцевостях уже невдовзі після перемоги Директорії розпочалися репресії не лише щодо цивільного населення, але також проти його офіційних представницьких органів. Наприклад, у Кам'янці-Подільському було заборонено засідання громади, у Кременчуці військові зайняли приміщення громади, а членів було заарештовано і побито¹⁰⁸⁸. Непоодинокими були випадки, коли об'єктом переслідувань ставала преса. Зокрема, 17 грудня 1918 р. Рада Народних Міністрів УНР, заслухавши доповідь комісара Міністерства закордонних справ про заборону виходу майже всіх російських видань, а також польськокомовної газети «Київський щоденник» («Dziennik Kijowski» («Дзеннік Кійовські»)), ухвалила доручити комісарові преси «...ввійти в порозуміння з військовою владою та зауважити недоцільність такого відношення до деяких часописів»¹⁰⁸⁹. З іншого боку, окремі видання й самі ставали суб'єктами цькувань. Приміром, 16 червня 1919 р. РНМ УНР звернулася до міністра юстиції щодо притягнення до відповідальності редактора г. «Козак», в якій продовжували з'являтися статті, «співчуваючі погромним настроям і відповідній агітації»¹⁰⁹⁰.

Виважену етнонаціональну політику здійснював уряд ЗУНР, однак місцевій владі не вдалося уникнути порушень прав іноетнічного населення. Подекуди траплялися факти незаконного інтернування поляків,

напрямку і – б) господарському відношенні (до злодійства, грабунку, забороненої торгівлі, торгівлі зброєю тощо)». «Відомо, з якою солідарністю тримається і діє все єврейство», на підставі цього німецьке командування «притягає до відповідальності все єврейство» і закликає його перешкодити своїм поганим елементам. «Якщо-ж воно цього не зробить, то буде їхнім співучасником і відповідатиме за всі наслідки цього. Наслідки – це контрибуція на єврейське населення, виняткові заходи проти нього». Представники австрійської військової влади на місцях взяли цей циркуляр до виконання, і, наприклад, комендант Проскурава звернувся до місцевої єврейської общинної ради з вимогою на підставі згаданого циркуляра «видати ті елементи з середовища євреїв, які ведуть агітацію проти нинішньої влади в Україні, в противному разі це буде сприйнято як «навмисне приховування злочинців» громадою, і на неї буде накладено контрибуцію [*Чериковер И.* Антисемитизм и погромы на Украине... – С. 165–167].

¹⁰⁸⁸ *Погребинська І.* Єврейська національна автономія та діяльність Національного Секретаріату в Україні (1918–1919 рр.)...

¹⁰⁸⁹ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 1... – С. 97.

¹⁰⁹⁰ Там само. – С. 367–368.

самовільні реквізиції, фізичні покарання, випадки антисемітських публікацій, обмеження преси, закриття польських бібліотек і читалень тощо¹⁰⁹¹.

Загалом порушення, які сталися в етнонаціональній сфері в період Української революції 1917–1921 рр., не мали системного характеру, були результатом нехтування законодавством з боку місцевих органів влади чи свавільних дій окремих посадовців*, суперечили програмним засадам Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, УНРади ЗУНР та їхніх урядів.

Отже, українська влада, задекларувавши право українців бути господарями на своїй землі, враховувала також багатонаціональний склад населення України, вважаючи одним зі своїх пріоритетних завдань забезпечення прав іноетнічної частини суспільства. Однак шляхи досягнення визначеної мети представники кожної з українських влад, що діяли в означеному часопросторі, обирали різні.

Вперше у світовій практиці реальну спробу забезпечити права іноетнічного населення, яке проживало в Україні, зробила Центральна Рада. Національний розвиток меншин в УНР відбувався на основі ухва-

¹⁰⁹¹ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 1... – С. 303, 360; Т. 2... – С. 199; *Котляр Ю. В.* Етнонаціональні питання в Західно-Українській Народній Республіці... – С. 178–179; *Павлишин О.* Організація цивільної влади ЗУНР у повітах Галичини (листопад–грудень 1918 року) [Електронний ресурс] / Олег Павлишин // Україна модерна. – 1999. – Ч. 2–3. – С. 132–193. – Режим доступу : <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um2-3/Statti/7-PAVLYSHYN%20Oleh.htm>; *Klimecki M.* Polsko-ukrainska wojna o Lwow i Galicje Wschodnia 1918–1919 / М. Klimecki. – Warszawa : Oficyna Wydawnicza Volumen, 2000. – S. 68.

* Колишній повітовий комісар Самбірщини А. Чайковський із приводу свавільних дій окремих посадовців зазначав: «Жиди ставилися до нас симпатично. Вибрали свою народну раду і боролися між собою при виборах дуже завзято. Були й протести виборчі, і другі вибори. Та ми не вміли тої симпатії використати, навпаки – деякі наші невідповідальні людиці своїм поведінням супроти жидів мусили настроїти їх до нас неприхильно. От, наприклад, зарядила команда міста, щоб жиди на «блїху» (жидівська частина міста) чистили вулиці. До тої роботи хотіли міліціанти взяти і місцевого рабина, д-ра філософії, хоч він хотів поставити за себе найменшого ставленника. Прийшов до мене рабин із своєю асистєю на скаргу. Говорить чистою польською мовою і бачу, що людина з вищою освітою. Такий бешкет уже зачіпав віросповідання іншої народності. Я рабина перепросив і розмовився телефонічно з командою міста.

– Що ви доброго, панове, робите? – І представив їм зміст жалоби та просив, щоб цього не робили, бо я би був змушений віднестися з жалобою до секретаріату. Моя інтервенція справді помогла і більше жалоб у мене з тої причини не було» [*Чайковський А.* Чорні рядки... – С. 67].

леного нею Закону про національно-персональну автономію та завдяки створеним нею секретарствам/міністерствам національних справ.

Інакшим було ставлення до означеної проблеми в період Другого Гетьманату. Його очільник П. Скоропадський прагнув витворити нову концепцію української нації, яка ґрунтувалася б не на етнічних засадах, а на лояльності до Української Держави. Таким чином, влада, не акцентуючи уваги на поділі населення за національною ознакою, прагнула досягнути консолідації суспільства, в т. ч. і його іноетнічного сегмента.

Дещо непослідовною в ставленні до національних меншин була Директорія УНР. Так, прагнучи залучити їхніх представників до розбудови української державності, вона продовжила курс Центральної Ради на співпрацю з ними. Однак відбудовувати в повному обсязі ті установи національного самоврядування, які існували в Першій УНР, Директорія не поспішала. Реальне відродження інститутів національно-персональної автономії, зокрема національних міністерств, стосувалося лише євреїв.

Толерантним і демократичним ставлення до етнічних спільнот було в ЗУНР, котра задекларувала визнання прав національних меншин і гарантію їхньої національно-культурної автономії та їхнє представництво в уряді.

Здійснюючи виважену етнонаціональну політику, українська влада допустила на підконтрольній території й деякі порушення прав іноетнічного населення. Проте вони були зумовлені складним суспільно-політичним становищем, стосувалися переважно органів місцевої влади, не мали системного характеру та суперечили програмним засадам українських державних утворень 1917–1921 рр.

3.2. Національно-персональна автономія

Однією з найяскравіших сторінок Української революції було ухвалення Закону Центральної Ради «Про національно-персональну автономію». Такий крок не мав аналогів в історії і став підтвердженням послідовної політики України, спрямованої на задоволення інтересів іноетнічного населення, досягнення міжнаціональної злагоди.

Уперше ідею взяти національний принцип за основу побудови держави було сформульовано в 1851 р. в одному з трактатів італійця П. Мандзіні¹⁰⁹². Вона базувалася на концепціях Локка, Руссо, Канта,

¹⁰⁹² *Милякова Л.* Польша на пути к моноэтническому государству (1918–1947 гг.) [Електронний ресурс] / Л. Милякова // *Международный исторический журнал.* – 2001. – № 10. – Режим доступу : http://history.machaon.ru/number_13/analiti4/milyakova/index.html.

положеннях американської Декларації незалежності і французької Декларації прав людини і громадянина.

Елементи національно-культурної автономії було визначено в національній програмі колишнього прем'єр-міністра і правителя-президента Угорщини періоду Угорської революції 1848–1849 рр. Л. Кошута, з якою він виступив в еміграції. Уроки поразки були для нього повчальними. Л. Кошут усвідомив, що здобути перемогу без залучення на свою сторону немадярського населення Угорської корони неможливо. Домогтися цього можна, тільки вирішивши національне питання. У 1852 р. він написав проект угорської конституції, в якій передбачив створення комітетів (адміністративних округів) за національною ознакою. Крім того, представники кожного народу могли об'єднуватися в національну спільноту незалежно від того, проживають вони компактно чи ні. Ці спільноти утворювалися б за зразком парафій лютеранської церкви, а в парламенті мали формуватися національні курії.

Ідеї Л. Кошута в той період не отримали відгуку, проте в 60-ті рр. XIX ст. вони були розвинені національними діячами пригноблених народів Австрії. В їхніх лавах оформилася програма культурно-національної автономії. Найповніше її обґрунтували словенські національні діячі, рідні землі котрих у цю добу були роздроблені між шістьма провінціями. З них лише в двох словенці становили більшість населення, а в інших перебували в меншості¹⁰⁹³.

У жовтні – листопаді 1865 р. у газеті «Словенець» було опубліковано статтю «Програма словенських федералістів» за підписом «Штирійський словенець». Враховуючи національний дисбаланс краю (наприклад, три чверті населення Штирії становили німці), автор пропонував при кожних провінційних зборах створити національні курії, котрі всі разом становили би загальнонаціональні збори в складі внутріавстрійських зборів. Кожні загальнонаціональні збори мали обирати свій національний комітет. Німецький комітет відав би національними справами німців, італійський – італійців, словенський – словенців. Виборчі округи також мали формувати за національною ознакою. Таким чином, національні справи переходили до спеціальних національних установ – національних курій і національних комітетів, відділяючись від адміністративних справ.

Повну і чітку програму культурно-національної автономії в словенських землях розвинув словенський громадський діяч і просвітитель М. Маяр Зільський. Він вважав, що в кожній провінції громади мали

¹⁰⁹³ Чуркина И. В. Программы культурно-национальной автономии... – С. 70–71.

формуватися за національною ознакою на кшталт церковних парафій: протестант належить до протестантського приходу, католик – до католицького, хоча проживають вони поруч. Кожна національна громада мала входити в національний район, кожен національний район – в округ відповідної національності. Провінційні збори також мали мати національні курії, в усіх установах і школах мала вживатися рідна мова населення.

У провінційних зборах суто політичні справи мали вирішувати за більшістю голосів, а національно-політичні – за національними куріями. При цьому кожна нація мала вирішувати справи тільки своєї нації. Посередником між національними установами і центральною владою мали бути національні гофканцелярії. «Національно-політичне управління полягало в тому, – зазначав М. Маяр, – що нація має своїх представників в якості гофканцлера і нижчих чиновників, процесорів і вчителів, і що в школах і установах всюди без винятку введено рідну мову»¹⁰⁹⁴.

Дещо пізніше, ніж у словенців, із програмою культурно-національної автономії виступив західноукраїнський політичний і громадський діяч А. Добрянський. Прагнучи забезпечити хоча б мінімальні права українського населення Закарпаття, становище котрого після австро-угорського компромісу 1867 р. погіршилося, він як депутат спробував апелювати до угорського сейму. В листопаді 1868 р. А. Добрянський запропонував парламентові доповнення до проекту закону про права національностей в Угорщині, за яким у всіх офіційних сферах (школі, суді тощо) законною визнавали тільки одну мову – угорську. Це доповнення передбачало, що всі народи Угорщини є нероздільним населенням угорської держави і як корпорації не користуються політичними правами. Однак ці народи «...покликані в якості корпорацій єдино до розвитку своєї мови і народності, отже, до діяльності на культурному поприщі, і... в цьому відношенні кожен народ спирається лише на свої власні сили без права домагатися будь-якої допомоги іншого народу або держави»¹⁰⁹⁵. Поправку А. Добрянського було відхилено, однак ідея національно-персональної автономії продовжила розвиватися.

До дослідження проблеми долучалися й інші українські діячі, зокрема, М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський, С. Єфремов. Обґрунтовуючи право українців на власну державність, вони звертали увагу

¹⁰⁹⁴ Чуркина И. В. Программы культурно-национальной автономии... – С. 72–73.

¹⁰⁹⁵ Аристовъ Ф. Ф. Карпато-русские писатели. Исследование по неизданнымъ источникамъ : въ 3 т. Т. 1 / Ф. Ф. Аристовъ. – Москва : Изд. Галицко-русскаго общества въ Петрограде, 1916. – С. 159.

на становище іноетнічного населення в майбутній українській державі. Відповідно до теоретичних положень, аргументованих в їхніх працях і програмах, національні меншини мали отримати фактичну і юридичну рівноправність, бути забезпеченими від будь-якої прямої чи опосередкованої дискримінації за національною ознакою. Зокрема, М. Драгоманов, заперечуючи «...усунення національних особливостей, нівелювання людей, підведення їх під один загальнонаціональний, загальнолюдський тип»¹⁰⁹⁶, так означив своє бачення прав національних меншин: «Забезпечення особистих прав і общинного і місцевого самоврядування служить кращою гарантією і *прав національних*... При нормальному стані речей, кожна національність прийде до організації свого... союзу в межах всієї області, нею заселеної... Фундаментом для забезпечення недоторканності національностей та вільного розвитку їх повинна бути насамперед широта особистих прав, свобода приватних асоціацій, а також широта прав громад і повітів влаштовувати свої справи, в тому числі і справи народної освіти, в яких національність відіграє особливо важливу роль»¹⁰⁹⁷. Драгоманов був переконаний, що національні меншини, які проживали на українській землі, – росіяни, євреї, поляки, німці, молдавани (румуні) – мали користуватися не лише рівними громадськими правами, а й культурною автономією. У тих громадах та районах, де вони становили більшість або значну частину населення даної місцевості, їхні мови мали мати офіційний статус. «Їх [національних меншин. – Авт.] товариства й громади будуть вільні од усякого примусу до звичаїв чи мови українського гурту, матимуть волю закладати свої школи – нижчі, середні й вищі, – й волю приставати до всякої спільноти з гуртом тих народів, от котрих одійшли до України ті громади, виселки й товариства. Такі працюючі чужинці будуть для українців узлами, котрі прив'язуватимуть їх до всіх сусідніх пород [націй. – Авт.], з котрими українці повинні приступити до великої всепородною вільної спілки (інтернаціональної федерації)»¹⁰⁹⁸.

На тому, що з питанням надання громадянських прав взаємопов'язане й «питання *автономії* країв і народностей»¹⁰⁹⁹, також наголошував І. Франко. Опонуючи російському журналістові, співробітникові «Нового часу» («Нового времени») М. Меншікову, котрий стверджував, що «Росія для росіян!» і що «іногородцям» «треба показати... що ми

¹⁰⁹⁶ Драгомановъ М. П. Великорусскій интернациональ и польско-украинскій вопросъ... – С. 16.

¹⁰⁹⁷ Там само. – С. 130–131.

¹⁰⁹⁸ Цитовано за: Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : у 2 т. Т. 1... – С. 380.

¹⁰⁹⁹ Франко І. Свобода і автономія... – С. 442.

тут пани»¹¹⁰⁰, І. Франко аргументовано доводив: «...не буде добра в такій хаті, де половина людності житиме безправно, здана на ласку й неласку другої половини, примушена мовчати і нидіти та безпомічно дивитися на панування другої половини!»¹¹⁰¹. Наступна його теза полягала в тому, що у вирішенні національного питання мають бути зацікавлені не лише «поодинокі народи і краї», а й «ціла держава»¹¹⁰². Відповідно побоювання, що забезпечення прав меншин послабить державність, не мало підстав. Своє переконання учений ілюстрував прикладом Австро-Угорської монархії, яка «...з наданням усім меншим народам горожанських і національних прав... не лише не розсkochилася, але навпаки, скріпилася і виросла в силу, і чим більше права й користі здобувають собі в ній різні народи, тим сильніше вони й держаться тої Австрії, бачачи собі в ній не ворога, а захист і опору»¹¹⁰³. При цьому І. Франко був переконаним, що первинними мають бути «...рівність кожної людської одиниці, забезпечення її людських прав, а вже на тій основі автономія національності»¹¹⁰⁴.

Певний період скептично до ідеї національно-персональної автономії ставився М. Грушевський. Він дотримувався тієї думки, що національно-територіальна автономія, федеративний устрій держави і пропорційна репрезентація в парламенті забезпечать права й інтереси меншин¹¹⁰⁵. Подібні міркування вчений висловив, зокрема, у статтях «Форми національного руху в сучасних державах. Австро-Угорщина. Росія. Німеччина» та «На національні теми: До питання про національно-територіальну автономію», надрукованих у Санкт-Петербурзьких виданнях відповідно в 1910 і 1913 р.

Так, М. Грушевський вважав, що екстериторіальна національна автономія, незалежно від практичних труднощів щодо її здійснення, порушує інтереси краю і послаблює зв'язки екстериторіальної народності з краєм і з іншими національними групами його населення. Тому забезпечувати національні інтереси народностей, котрі не мають своїх національних територій або перебувають у меншості, слід не шляхом екстериторіальної національної автономії, а через широке общинне са-

¹¹⁰⁰ Франко І. Свобода і автономія... – С. 439.

¹¹⁰¹ Там само. – С. 440.

¹¹⁰² Там само. – С. 442.

¹¹⁰³ Там само. – С. 443.

¹¹⁰⁴ Там само.

¹¹⁰⁵ Стаття М. С. Грушевського «Українці»... – С. 18; *Приймак Т.* Конституційний проєкт М. Грушевського з 1905 року / Тома М. Приймак // Український історик. – 1985. – Ч. 1–4 (85–88). – С. 42.

моврядування, розвиток приватних установ, гарантії інтересів меншин узагалі¹¹⁰⁶. Однак згодом, у період Української революції, М. Грушевський погодився з логікою прихильників національно-персональної автономії, забезпечивши її ухвалення в Центральній Раді. Можна припустити, що його згода була зумовлена двома чинниками: прагненням не ускладнювати взаємовідносини з національними меншинами УНР, передусім з єврейською, та даниною тодішній моді на екстериторіальну автономію.

Одним із чільних теоретиків програми культурно-національної автономії був словенський соціал-демократ Е. Крістан. До вересня 1899 р. він підготував відповідну програму, представлену на Брюннському конгресі австрійських соціал-демократів як проект резолюції з національного питання виконкому Югославянської соціал-демократичної партії. У документі було зазначено, що «...загальноприйняте розуміння національного питання в Австрії помилкове, оскільки пов'язує націю з територією і таким чином підміняє чисто культурне питання питанням влади». Тому основним завданням національної політики соціал-демократії мало стати перетворення Австрії на демократичну національну союзну державу, в котрій кожна нація, «...незважаючи на територію, на якій проживають її члени, є автономною одиницею, що регулює і вирішує всі свої національні (мовні та культурні) справи цілком самостійно»¹¹⁰⁷. Незважаючи на те, що підготовлений Е. Крістаном проект було відхилено*, його ідея національного питання як суто культурного явища отримала визнання.

Подібним чином ідею національно-персональної автономії наприкінці XIX – на початку XX ст. обґрунтовували й інші австрійські соціал-демократи, відомі як ідеологи австромарксизму. Серед них К. Реннер (Р. Шпрингер) і О. Бауер. Зокрема, характеризуючи Австро-Угорську централізовану дуалістичну конституційну монархію, яка надавала громадянам право на збереження національних особливостей і використання рідної мови в навчальних закладах, державному управлінні, громадському житті, К. Реннер критикував такий правовий підхід. Він вважав, що австрійське законодавство з цього питання, яке визнавало суб'єктами права лише громадян, не забезпечувало їхньої національної рівноправності, вона ставала беззмістовною, правові норми – побажан-

¹¹⁰⁶ Стаття М. С. Грушевського «Українці»... – С. 20.

¹¹⁰⁷ Чуркина И. В. Программы культурно-национальной автономии... – С. 76.

* З'їзд відхилив програму культурно-національної автономії і ухвалив резолюцію про місцеве самоврядування за національною ознакою [Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 340].

нями, позбавленими точної юридичної конструкції, а правове становище нації – жалюгідним¹¹⁰⁸. Надання національних прав за територіальним принципом критикував і О. Бауер, вважаючи, що такий підхід «...повсюдно видає меншість у руки більшості... Здійснення територіального принципу у чистому його вигляді означає, що кожна нація поглинає вкраплені в її тіло меншості інших націй, проте жертвує своїми власними меншинами, розсіяними по чужих національних областях...»¹¹⁰⁹.

Відповідно до австромарксистської концепції, джерелом і носієм національних прав мали стати не території, боротьба за які завжди призводила до міжнаціональних конфліктів, а самі нації – екстериторіальні національні союзи, сконструйовані на основі добровільного особистого волевиявлення. Саме в конституюванні нації за персональною ознакою і наданні їй, а не території, публічно-правового статусу К. Реннер і О. Бауер¹¹¹⁰ вбачали оптимальний спосіб вирішення національних суперечностей і передусім забезпечення прав національних меншин. Щоб нація (і національна меншина) змогла захистити себе, вона має постати перед державою як суб'єкт національних прав, володіти правом колективної юридичної особи, здатної і правоможної самостійно задовольняти культурні потреби своїх членів.

Розроблена програма передбачала подвійну організацію багатонаціональної держави: одна – для національної культури, за національною належністю і на основі персонального принципу, та інша, заснована за територіальним принципом, – для ведення інших справ, не пов'язаних з національним питанням. Персональну належність громадян до того чи іншого національного колективу мав визначати інститут т. зв. національного кадастру (перепису), складеного на основі особистих заяв повнолітніх громадян. У системі національно-персональної автономії кадастр мав отримати не менш публічно-правове значення, ніж територія для національно-територіальної області. Створювані на основі кадастрів національні союзи зі статусом колективної юридичної особи зобов'язувалися піклуватися про задоволення культурних потреб нації, користуючись при цьому повною свободою, видаючи через свій національний парламент закони в межах чинної конституції і проводячи їх

¹¹⁰⁸ Ладига Л. І. Національне питання в Україні у програмах партій та роботах громадських діячів... – С. 186.

¹¹⁰⁹ Бауер О. Національний вопрос і соціаль-демократія... – С. 353.

¹¹¹⁰ Див.: Синоптикусъ [Реннер К.]. Государство и нація...; Шпрингеръ Р. [Реннер К.]. Национальная проблема...; Бауеръ О. Национальный вопрос і соціаль-демократія...

через своє міністерство. Держава у внутрішньонаціональну діяльність союзів не втручалася.

Таким чином, австромарксистський варіант національно-культурної автономії вирізняли три визначальні ознаки: персоналізм, тобто принцип добровільної етнічної самоідентифікації, екстериторіальність, що давала змогу задовольняти національні інтереси і права, не порушуючи територіального статус-кво, і визнання національних спільнот колективними суб'єктами права, правочинними з точки зору представництва та захисту специфічних інтересів спільноти. Через те, що запропонована австромарксистами модель не пов'язувалася жорстко з територією, вона отримала назву екстериторіальної автономії. Інакше цю автономію називали персональною, оскільки вона передбачала вхід індивіда в той чи інший національний союз на добровільній, особистісній основі. Третя назва, культурно-національна автономія¹¹¹¹, визначена поширенням її функцій на сферу культури.

Позаяк ідея національно-персональної автономії не порушувала територіальної цілісності багатонаціональних держав, не суперечила їхнім інтеграційним процесам, то невдовзі набула широкої популярності не тільки в Австро-Угорщині, а й за її межами, передусім у багатонаціональній Росії. Для російських євреїв було запропоновано запровадити національно-культурну автономію, котра б ґрунтувалася на трьох складових: самоуправлінні єврейської громади, школи і свободі мови. Цю ідею запропонував єврейський історик, публіцист, громадський діяч С. Дубнов*, який обстоював та розвивав її принципи разом з єврейським діячем В. Жаботинським¹¹¹². Останній усвідомлював, що на територіальну автономію «безземельна народність» не може претендувати, але вона мала право вимагати для себе самоврядування в справах наці-

¹¹¹¹ *Нам І.* Національно-персональна (культурна) автономія в історії та сучасності / *І. Нам* // Етнічні меншини Східної та Центральної Європи... – С. 139–140; *Нам ІІ. В.* Національно-культурна автономія в Росії: історический опыт и современные проблемы [Електронний ресурс] / *І. В. Нам.* – Режим доступу : <http://federalmcart.ksu.ru/conference/seminar3/nam.htm>.

* С. Дубнов висловив «формулу єврейського автономізму» одною фразою: «...євреї в усякій країні, беручи активну участь в її громадському й політичному житті, користуються всіма правами, присвоєними їй громадянам як окремим людям і як членам своїх націй». Подібне твердження було протилежним до ідеї набуття громадянства на французький лад, яка стисло виражена у вислові графа де Клермона-Тоннера (1789): «Нічого євреям як нації, все євреям як індивідам» [*Барталь ІІ.* Автономія, автономизм, «диаспоризм»... – С. 27].

¹¹¹² *Ладиґа Л. І.* Національне питання в Україні у програмах партій та роботах громадських діячів... – С. 187; *Рябошанко Л. І.* Правове становище національних меншин в Україні... – С. 8–9.

онального побуту, справедливого парламентського представництва та мовної рівноправності¹¹¹³.

Із зацікавленням ідею національно-персональної автономії сприйняли й у партійних колах Російської імперії. Зокрема, вона ввійшла в програми багатьох національних і загальноросійських партій ліберального, народницького і соціал-демократичного (меншовики) напрямів. Причому були визначені різні варіанти її втілення. Так, у програмі Четвертого з'їзду Бунду, що відбувся в жовтні 1905 р., були передбачені такі вимоги: «Повна громадянська і політична рівність євреїв..., право єврейського населення користуватися своєю мовою в суді, перед державною владою та місцевою адміністрацією..., національна і культурна незалежність, передача всього, що має стосунок до культури..., від влади уряду і його служб владі самої нації у вигляді місцевих та центральних інстанцій, обраних загальним, прямим і таємним голосуванням всіма громадянами, що визнавали себе членами цієї нації»¹¹¹⁴. Таким чином, національна автономія перетворювалася на політичне знаряддя.

Радикальним за суттю був проект екстериторіальної, персональної автономії, запропонований Соціалістичною єврейсько-робітничою партією (СЕРП). Так, в ухваленій Квітневою 1917 р. партійною конференцією Постанові «Про національну автономію» зазначено:

«1. Російський пролетаріат зацікавлений у такій формі демократизації державного ладу Росії, при якій були б зведені до мінімуму міжнаціональні тертя, що стоять на шляху класової солідарності пролетаріату всіх народностей Росії і гальмуючі їх вільний розвиток.

2. Таким державним устроєм є Федеративна республіка, що складається з областей, розмежованих за етнічним принципом з гарантією прав національних меншин.

3. Гарантією прав національних меншин є визнання за народностями Росії права національно-персональної автономії.

4. Компетенції органів єврейської національної автономії підлягають: національна культура і народна освіта, професійна і технічна освіта, еміграція і колонізація, громадське піклування, статистика тощо.

5. Органи національної автономії мають право представництва, як і права примусового обкладання».

Так, обстоюючи необхідність національної автономії, СЕРП вважала, що її компетенція має охоплювати: а) обслуговування культурних потреб (єврейська школа, єврейські театри, музеї і т. ін.); б) громадську

¹¹¹³ *Жаботинський В.* Non multum, sed multa... – С. 44.

¹¹¹⁴ *Барталь І.* Автономия, автономизм, «диаспоризм»... – С. 27.

благодійність (лікарні, богодільні тощо); в) завдання соціальної допомоги (професійна і технічна освіта, регулювання єврейської еміграції та колонізації і т. ін.); г) національний бюджет; ґ) представництво в органах державної влади¹¹¹⁵. Цей варіант персональної автономії, на відміну від бундівського, який мав суто культурний характер, був політичним.

Стримано до ідеї національно-персональної автономії поставилися польські політичні партії. Насамперед ті, котрі утворилися в результаті розколу в 1906 р. Польської партії соціалістичної (ППС) – однієї з найстаріших, що діяли на території Російської імперії: ППС (лівиця) і ППС (революційна фракція). Будучи найбільш послідовною прихильницею інтернаціонального характеру пролетарської боротьби, Соціал-демократія Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ), на відміну від своїх головних опонентів в особі обох ППС, не вважала за можливе передбачити у програмі не тільки вимоги незалежності Польщі, а й взагалі відмовлялася від виокремлення національного питання. Лише на хвилі революційних подій 1905 р. у програмі СДКПіЛ було вміщено положення про «...рівноправність усіх національностей, що проживають у Російській державі з гарантією їхньої свободи і культурного розвитку: національної школи і свободи користування рідною мовою, державної автономії для Польщі»¹¹¹⁶.

Якщо національні партії виступали в національному русі як його суб'єкт, як «зацікавлена сторона, як діюча активна сила», то загальноросійські партії виходили з примату або класових, або загальнодемократичних завдань над національними. Для загальноросійських партій національне питання не мало самостійного значення, було, як правило, питанням тактики. Тому у виробленні національних програм вони завжди відставали від випереджаючого розвитку національних рухів. Пріоритет загальнодемократичного і класового підходу зумовив у кращому разі введення в програми загальноросійських партій вимог культурного самовизначення і рівноправності в галузі забезпечення прав рідної мови.

У найрадикальнійшій з усіх російських національних програм – есерівській, базованій на федералізмі і праві націй на самовизначення, поряд із вимогою запровадження рідної мови в місцевих громадських і державних закладах містилась вимога «...права кожної національності на пропорційну своїй чисельності частку в бюджеті, признану на культурно-освітні цілі... в областях зі змішаним населенням»¹¹¹⁷.

¹¹¹⁵ Устименко В. М. Етнонаціональна політика як фактор державотворення... – С. 57–58.

¹¹¹⁶ Кривенький В. В. Национальные партии России... – С. 283.

¹¹¹⁷ Национально-персональная автономия: идея и воплощение [Електронний ресурс] / под ред. Г. Адлера. – Режим доступу : <http://www.germany.com.ua/texts/info-4.htm>.

Кадети, хоч і виступали за права особистості і парламентську демократію, відстоювали унітарний принцип державного устрою Росії. Свою національну програму вони обмежували вимогою культурно-національного самовизначення – свобода мов, створення навчальних закладів і союзів з метою збереження мови, культури кожної народності¹¹¹⁸. У виняткових випадках вважали можливим запровадженням обласної автономії.

Щодо ставлення до національно-персональної автономії російських соціал-демократів слід зауважити, що більшовики з самого початку виявили класово-непримириму позицію, розглядаючи її як реакційний, націоналістичний задум, що спричинює розкол робітничого руху за національною ознакою і призводить до його послаблення. «Партія пролетаріату, – йшлося в Резолюції з національного питання Сьомої (Квітневої) всеросійської конференції РСДРП(б) (Петроград, 24–29 квітня 1917 р.), – рішуче відкидає т. зв. «Культурно-національну автономію», тобто вилучення з відання держави шкільної справи і т. і. та передачу її в руки свого роду національних сеймів. Робітників, що живуть в одній місцевості і навіть працюють на одних і тих самих підприємствах, культурно-національна автономія штучно розмежовує за приналежністю до тієї чи іншої «національної культури», тобто підсилює зв'язок робітників із буржуазною культурою окремих націй, між тим як завдання соціал-демократії полягає в посиленні інтернаціональної культури всесвітнього пролетаріату»¹¹¹⁹.

Рішучим противником цієї програми був лідер більшовицького крила В. Ленін. Він визначав її як «... утопію австрійських дрібних буржуа, зневірених у здійсненні послідовної демократії, в припиненні національної гризні, котрі вигадали *футляри* для націй в шкільній справі, щоб вони не могли гризтися *через розподіл шкіл*..., але «конституювалися» для *вічної* гризні однієї «національної культури» проти іншої»¹¹²⁰. Така характеристика національно-персональної автономії засвідчує, що В. Ленін, як і його послідовники, зокрема Й. Сталін*, недооцінював національне питання.

¹¹¹⁸ Шелохаев В. В. Кадеты... – С. 155; Национально-персональная автономия: идея и воплощение...

¹¹¹⁹ Резолюция по национальному вопросу Седьмой (Апрельской) Всероссийской конференции РСДРП(б). Петроград, 24–29 апреля (7–12 мая) 1917 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Ч. I : 1898–1925. – [изд. сельское] / Ин-т Маркса – Энгельса – Ленина – Сталина при ЦК КПСС. – Москва : Госполитиздат, 1953. – С. 346.

¹¹²⁰ Ленин В. И. Критические заметки по национальному вопросу... – С. 135.

* Факти засвідчують, що Й. Сталін не лише недооцінював національне питання, а й ставився до нього нігілістично. Відомий американський політолог, професор, автор низ-

На відміну від більшовицької частини РСДРП, меншовики в національному питанні перебували під впливом культурно-автономістських ідей Бунду. Конференція меншовиків-ліквідаторів у 1912 р., на якій були присутні бундівці, латиські й литовські соціал-демократи, представники ППС та інших національних соціал-демократичних партій, визнала прийнятним лозунг культурно-національної автономії для тих національних меншин, котрі не мали компактної території проживання¹¹²¹. Насамперед йшлося про євреїв.

Лютнева революція, ставши могутнім каталізатором і стимулятором національних рухів, внесла свої корективи в постановку національного питання: національно-персональна автономія стала програмною вимогою не тільки національних, а й більшості загальноросійських партій. Окрім того, зі сфери дискусій вона перейшла у площину практичної політики. При цьому в підходах реалізації ідеї відбулися зміни і поглибилися суперечності. Якщо до 1917 р. національно-персональну автономію розглядали передусім як альтернативу територіальному вирішенню національного питання (особливо чітко це формулювали бундівці), то після лютого, коли виявилася тенденція до вирішення національного питання на основі національно-територіальної автономії, перебування Росії на федеративно-автономних засадах, персональну (культурну) автономію почали розглядати або як специфічну форму забезпечення прав національних меншин, або як реальну альтернативу фе-

ки робіт про Сталіна, в т. ч. фундаментальної тритомної його біографії, Р. Такер подає щодо цього такі дані: «Аналізуючи національний склад делегацій [на Лондонському з'їзді РСДРП 1907 р. – Авт.], він [Сталін. – Авт.] підкреслив, що в той час, як серед 85 меншовицьких делегатів більшість належала євреям, за якими слідували грузини, потім росіяни, переважна більшість із 92 делегатів-більшовиків була росіянами, далі (за чисельністю) йшли євреї, грузини і т. д. Джугашвілі [справжнє прізвище Й. Сталіна. – Авт.] навів жартівливі слова більшовика Алексінського, який зауважив, що меншовики – «єврейська фракція», а більшовики – «істинно російська» і що не завдило б більшовикам «влаштувати в партії погром». Судячи з того, наскільки грубо він підійшов до настільки делікатної теми й як без жодного збентеження повторив антисемітське висловлювання Алексінського, можна повірити Арсенідзе [Р. Арсенідзе – грузинський соціал-демократ, більшовик, потім меншовик. – Авт.], котрий згадував такі слова Джугашвілі, звернені до грузинських робітників Батумі в 1905 р. «Ленін, – казав Коба [один із псевдонімів Й. Сталіна. – Авт.], – обурений, що Бог послав йому таких товаришів, як меншовики! Справді, що це за народ! Мартов, Дан, Аксельрод – жиди обрізані. Та стара баба В. Засулич. Піди і працюй з ними. Ні на боротьбу з ними не підеш, ні на бенкеті не повеселишся. Боягузи і гендлярі!» [Такер Р. Сталин: Путь к власти. 1879–1929. История и личность / Р. Такер ; общ. ред. и послесл. В. С. Лельчука. – Москва : Прогресс, 1991. – С. 135].

¹¹²¹ Тютюкин С. В. Меншевики... – С. 232.

дералістському рухові, як засіб збереження державної цілісності Росії (кадети)¹¹²².

Із загальноросійських партій першими ввели ідею національно-персональної автономії в свою програму есери. На їхнє ставлення до національного питання вплинула як зміна національно-політичної ситуації в країні, так і позиція національних соціалістичних партій, на підтримку яких вони розраховували. З огляду на це на Третьому з'їзді есерів, що відбувся наприкінці травня – на початку червня 1917 р., відстоювалися, по-перше, форма «...федеративно-демократичної республіки, з територіально-національною автономією в межах етнографічного розселення народностей...», і по-друге, можливість об'єднання «...як націй без території, так і областей національних меншин зі змішаним складом населення» в «...екстериторіальні персонально-автономні спілки, зі своїми місцевими та загальнодержавними представницькими органами»¹¹²³. Разом із тим, есери наголошували, що є нації, котрі мають територію, і нації, що втратили її, а тому право на національне самовизначення безумовно признавали за першими і ставили під сумнів для других¹¹²⁴.

Кадети, що виступали за збереження державної єдності Росії, вбачали в національно-персональній автономії універсальний спосіб протистояння федералістському рухові, котрий набирив сили, реальну альтернативу, здатну, на їхній погляд, запобігти розпаду країни¹¹²⁵. Задеклароване ними раніше гасло культурного самовизначення на противагу політичному, проголошеному на Дев'ятому з'їзді партії (липень 1917 р.), було наповнено конкретним змістом: «Держава може передати націям, що діють як єдині нетериторіальні публічні спілки, здійснення вказаних законом завдань культурного управління... щодо всіх осіб, які визнають свою приналежність до цих національностей»¹¹²⁶. Це була класична, хоча й дещо урізана формула національно-персональної автономії, оскільки ступінь компетенції і влади національних спілок визначалися загальнодержавним законодавством.

У подібному до кадетів ракурсі діяли й меншовики – члени поміркованого крила РСДРП. Хоча вимога культурно-національної автономії для екстериторіальних національних меншин офіційно в партійній про-

¹¹²² Национально-персональная автономия: идея и воплощение...

¹¹²³ Там само.

¹¹²⁴ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 70–71.

¹¹²⁵ *Нам И. В.* Национально-культурная автономия в России: исторический опыт и современные проблемы...

¹¹²⁶ Национально-персональная автономия: идея и воплощение...

грамі не була передбачена, вона фігурувала в меншовицькій платформі в період підготовки виборів до Установчих зборів у 1917 р.¹¹²⁷ У ній йшлося про те, що РСДРП домагатиметься «...повного рівноправ'я національностей, широкої територіальної автономії областей... при гарантії загальнодержавних законів дійсного захисту прав національних меншин на основі культурно-національної автономії»¹¹²⁸. Тобто інтереси іноетнічного населення за певних умов могли використати як своєрідну протизвагу до непокірної, на думку центру, федерації. Таке ставлення меншовиків до федералізму впливало з розуміння ними інтересів класової боротьби.

Водночас ставлення більшовиків до національного питання не змінилося. Так, делегати-більшовики А. Коллонтай та Є. Преображенській на Першому всеросійському з'їзді рад 20 червня 1917 р. заявили, що вони проти «культурно-національної автономії», бо відстоюють «спільність пролетарської культури»¹¹²⁹.

Практично одностайними у підході до вирішення національного питання були українські політичні партії: «Без національного визволення не може бути визволення соціального»¹¹³⁰. Така постановка проблеми стосувалася і українського, і іноетнічного населення. Навіть Українська народна партія (УНП), проголосивши головним політичним гаслом: «Україна для українців», помістила в програмі, яку написав у 1906 р. її лідер М. Міхновський, окремі положення, які можна назвати елементами національно-персональної автономії. Зокрема, «кожна нація, незалежно од числа її членів» мала мати свої «цілком незалежні школи і просвітні інституції», користуватися рідною мовою, наприклад, звертатися нею до органів влади чи суду, сповідувати релігію відповідно до традицій кожної з націй тощо. Запорукою спроб «кривдити національну меншість»¹¹³¹ мав стати третейський суд.

Як було зазначено, вимогу забезпечити права національних меншин підтримали всі провідні українські політичні сили: Українська партія соціалістів-революціонерів, Українська соціал-демократична робітничка партія, Товариство українських поступовців, що з березня 1917 р. змінило назву на Союз українських автономістів-федералістів, Українська трудова партія, Українська хліборобсько-демократична партія та ін. Так, якщо Установчий з'їзд УПСР постановою з національного питан-

¹¹²⁷ Тютюкин С. В. Меньшевики... – С. 232.

¹¹²⁸ Национально-персональная автономия: идея и воплощение...

¹¹²⁹ Френкін М. Національно-визвольний рух у Росії... – С. 115.

¹¹³⁰ Винниченко В. Відродження нації... Ч. I... – С. 79.

¹¹³¹ Програма Української Народної Партії // Самостійна Україна... – С. 46, 48, 49, 51.

ня визнав, що «...найбільшою потребою українського народу є негайне проведення в життя широкої національно-територіальної автономії України з забезпеченням прав національних меншостей...»¹¹³², то на Третньому з'їзді на початку грудня 1917 р. українські есери вимагали негайного запровадження для меншин національно-персональної автономії¹¹³³.

Дослідники звернули увагу на те, що ідея національно-персональної автономії впливала зі загальної ідеології провідників українського демократичного руху, котрі висловлювали її навесні 1917 р.¹¹³⁴ Так, М. Грушевський у статті «Народностям України» зазначав: «Ми не на те цілими поколіннями боролися і страждали за права нашого народу, щоб з хвилию, коли його права будуть здобуті, поставити іншу мету – приборкування слабших народностей і панування над національними меншостями великої Української землі. Ми не на те доводили право кожної народності на її національне самоозначення..., аби тепер відмовляти якій-небудь народності сього права...»¹¹³⁵.

Таке ставлення до національних меншин з боку провідників Української революції було природним. Як зазначив член УЦР бундівець М. Рафес, «...демократи з Центральної Української Ради, виховані значною мірою на австрійській літературі з національного питання... з самого початку виявили схильність до здійснення... гасла національно-персональної автономії»¹¹³⁶. Такої думки дотримувався також представник Єврейської народної партії в Малій Раді О. Гольденвейзер: «Українська влада сама народилася з національного руху, вона ще не встигала заразитися звичками «державності». Тому для неї не було притаманним пригноблювати чисто національні прагнення інших народів»¹¹³⁷.

Чи не вперше на офіційному рівні ідея національно-персональної автономії постала на Всеукраїнському національному конгресі, скли-

¹¹³² Бевз Т. З історії політичної думки часів української революції (на основі програмових документів УПСР) / Т. А. Бевз // Наукові записки. – 1999. – Т. 9. – С. 183. – (Спец. вип. : у 2 ч. Ч. 1).

¹¹³³ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. : у 2 т. Т. 1... – С. 274; Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських партій / упоряд. В. С. Журавський. – К. : Наук.-інформ. п-во «Пошук», 1992. – С. 17.

¹¹³⁴ Гусев В. Закон Центральної Ради «Про персонально-національну автономію»... – С. 72–79; Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. : у 2 т. Т. 1... – С. 273.

¹¹³⁵ Грушевський М. Народностям України... – С. 103.

¹¹³⁶ Цитовано за: Национально-персональная автономия: идея и воплощение...

¹¹³⁷ Гольденвейзер А. Из киевских воспоминаний (1917–1920 гг.) / А. Гольденвейзер // Революция на Украине по мемуарам белых / сост. С. А. Алексеев ; под ред. Н. Н. Попова. – К. : Политиздат Украины, 1990. – С. 20.

каному Центральною Радою 6–8 квітня 1917 р. Зокрема, за підсумками другого дня роботи делегати доповнили резолюцію попереднього засідання форуму про «повне забезпечення прав національних меншостей, які живуть на Україні»¹¹³⁸ такими словами: «З'їзд визнає необхідним, щоби в тих країнах Федеративної Російської Республіки, в яких український народ складає меншість людності, українському народові були забезпечені права меншості на таких же умовах, на яких на Україні забезпечуються права меншості неукраїнців»¹¹³⁹. Цією ухвалою конгрес фактично визнав рацію згаданого закиду О. Бауера¹¹⁴⁰ про те, що без надання національних прав за екстериторіальним принципом кожна нація поглинати меншини інших етносів, жертвуючи своїми власними меншинами на чужих територіях.

З середини 1917 р. до реалізації ідеї національно-персональної автономії на практиці долучилося сіоністське крило єврейського політикуму. Воно ініціювало Крайовий з'їзд представників єврейських громад і культурно-просвітних установ південно-західного краю, який наприкінці травня 1917 р. відбувся у Києві. Серед ухвалених рішень зібрання була також постанова про те, що євреям треба домагатися національно-персональної автономії і створення всеросійського представницького органу єврейства. Водночас до безпосередньої підготовки закону про національно-персональну автономію приступила й Центральна Рада¹¹⁴¹. Для цього було створено відповідну комісію.

Зримими обриси національно-персональної автономії стали під час роботи З'їзду представників народів та областей Росії. Насамперед на форумі було констатовано, що, оскільки для Росії характерні багатонаціональний склад, розмаїття культур та історичного минулого, економічна своєрідність окремих регіонів, єдино придатною формою державного устрою може стати федерація, базована на національних засадах¹¹⁴². При цьому було взято до уваги, що національно-територіальна автономія не вирішувала остаточно проблеми національних меншин і малих націй, оскільки неможливо цілковито територіально розмежувати народи, котрі не становили більшості ні в одному краї. Наприклад, євреї були розпорочені по всій державі. З огляду на це на з'їзді було проголошено право всіх народів, що населяли Росію, на національно-персональну автономію, котру визначено як «...організування нації в

¹¹³⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 54, 55.

¹¹³⁹ Там само. – С. 59.

¹¹⁴⁰ Национально-персональная автономия: идея и воплощение...

¹¹⁴¹ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. : у 2 т. Т. 1... – С. 273, 274.

¹¹⁴² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 308.

публічно-правову спілку, до якої можуть входити всі члени даного народу на всім просторі держави»¹¹⁴³. Обсяг повноважень і певні форми внутрішньої організації такої автономії мали визначати установчі збори відповідного народу, скликані на основі загального, рівного, безпосереднього, таємного, пропорційного, незалежного від статі голосування.

Постановою «Про національно-персональну автономію» було також передбачено, що майбутній державний закон має забезпечити для національних меншин, «...кількість яких досягає в певному краю визначеного законом числа»¹¹⁴⁴, право користуватися рідною мовою в місцевих державних установах та органах самоврядування.

Імперативним чинником, спрямованим на реалізацію ідеї національно-персональної автономії в Україні, став Третій універсал Центральної Ради від 7 листопада 1917 р. В ньому, зокрема, було зазначено, що «...народам великоруському, єврейському, польському та іншим на Україні признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права і свободи самоврядування в справах їх національного життя»¹¹⁴⁵. Генеральне секретарство національних справ мало найближчим часом підготувати та подати на розгляд УЦР відповідний законопроект.

19 грудня 1917 р. товариш генерального секретаря міжнаціональних справ М. Зільберфарб представив проект закону про національно-персональну автономію* на засіданні Генерального Секретаріату. У ході дискусії щодо введення окремих положень законопроекту, які давали надмірні повноваження національним органам меншин, висловилися генеральний контролер О. Золотарьов і генеральний секретар судових справ М. Ткаченко. Зокрема, останній обстоював думку, що документ «...встановлює не національну автономію, а національну незалежність, яка може привести до конфлікту між частиною і цілим»¹¹⁴⁶. У результаті було ухвалено компромісну поправку товариша генерального секретаря міжнаціональних справ Д. Одинця, відповідно до якої можливі суперечності між установами національних меншин та загальнодержавними інституціями мала вирішувати погоджувальна комісія,

¹¹⁴³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 310.

¹¹⁴⁴ Там само. – С. 310–311.

¹¹⁴⁵ Третій універсал Української Центральної Ради... – С. 401.

* Законопроект про національно-персональну автономію було підготовлено комісією у складі М. Зільберфарба, його заступника І. Хургина і юрисконсульта Секретаріату М. Шаца-Аніна [*Шехтман И. Б.* Еврейская общественность на Украине... – С. 25].

¹¹⁴⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 47.

складена на паритетних засадах обох сторін¹¹⁴⁷. Затвердивши проект закону, Генеральний Секретаріат передав його на розгляд Центральної Ради.

Законопроект про національно-персональну автономію 30 грудня 1917 р. на засіданні Малої Ради представив М. Шац-Анін (Об'єднана єврейська соціалістична робітничка партія (ОЕСРП)). Документ викликав значне зацікавлення, в результаті чого попереднє його обговорення велося на трьох засіданнях – 30 грудня 1917 р., 2, 3 січня 1918 р.¹¹⁴⁸ Всі промовці схвально сприйняли «найдемократичніший у всьому світі закон величезної ваги»¹¹⁴⁹. Зокрема, М. Рафес, який узяв участь у дебатах, від імені Бунду визнав, що законопроект має таку форму, в якій він не здійснений ще в жодній країні світу, і є значним досягненням¹¹⁵⁰. Представник ППС (революційної фракції) В. Корсак наголосив, що закон стане «нашим бойовим гаслом, за яке ми боротимемося і в Польщі»¹¹⁵¹. Український есер Д. Ісаєвич, назвавши законопроект «великим кроком уперед, якого ще не бачив світ», водночас звернув увагу, що Центральна Рада не робить «...тої помилки, яку зробила російська демократія, яка не поквапилась задовольнити національні вимоги, коли влада опинилась в її руках»¹¹⁵². Чи не єдиним, хто критикував законопроект, був меншовик Д. Чижевський¹¹⁵³, однак і він висловив сподівання, що його прийняття пом'якшить національну боротьбу в Україні.

Четверте засідання УЦР, на якому мали продовжити дебати з приводу законопроекту про національно-персональну автономію, було заплановане на 6 січня. Однак через події, пов'язані з наступом російських більшовицьких військ на УНР¹¹⁵⁴, його відклали. 9 січня 1918 р. Центральна Рада скликала чергове засідання*. На прохання представ-

¹¹⁴⁷ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 47, 100.

¹¹⁴⁸ Там само. – С. 82, 83, 87–88, 98–99.

¹¹⁴⁹ Там само. – С. 87.

¹¹⁵⁰ Там само. – С. 82.

¹¹⁵¹ Там само. – С. 88.

¹¹⁵² Там само. – С. 88.

¹¹⁵³ Там само.

¹¹⁵⁴ Там само. – С. 93.

* Характеризуючи обставини, за яких було реалізовано ідею національно-персональної автономії, представник сіоністської фракції в Центральній і Малій радах Й. Шехтман пізніше згадував, що до моменту внесення законопроекту в УЦР ставлення українських партій до національних меншин значно погіршилося. Атмосфера доброзичливості, яка переважала в перші післяреволюційні місяці, змінилася явною або погано прихованою недовірою і недоброзичливістю. На підтвердження своїх слів він цитував статтю з петербурзької газети «Світанок» («Рассвет») від 31 січня 1918 р. Її автор А. Давідсон (псевдонім редактора видання А. Дельсона), зазначав: «Засідання пред-

ників іноетнічного населення першим на розгляд було поставлено питання про національно-персональну автономію¹¹⁵⁵. Після постатейного розгляду і детального обговорення довгоочікуваний закон із деякими поправками* було одногосно ухвалено. Оцінюючи цей акт, М. Грушевський охарактеризував його як «...одну з найперших цінних вкладок у будову вільного життя Української Республіки, як спробу винести національну боротьбу за межі України»¹¹⁵⁶. Автор Закону про наці-

ставляло суцільну навіть не лайку, а якесь знуцання над «меншинами», тобто євреями, що лізли з якимись автономіями. Зала дихала не тільки ненавистю, але й презирством, і вона зустрічала єврейських ораторів не вигуками схвалення або невдоволення, а суцільним реготом. Правда, через пару днів схаменулися, защепилися на всі гудзики і прийняли проект, але справжнє ставлення представників України виявилось саме на першому засіданні, коли в людей на язиці те, що на умі» [*Шехтман И. Б. Еврейская общественность на Украине... – С. 27–28*].

У цьому разі слід зауважити, що автор дещо перебільшив. По-перше, аналіз матеріалів засідань Генерального Секретаріату і Малої Ради, на яких обговорювали законопроект про національно-персональну автономію [Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 47, 82, 83, 87–88, 98–99], дає змогу спростувати дані, наведені в газеті. По-друге, на згаданих засіданнях Малої Ради головував М. Грушевський, котрий негативно ставився як до особистих чи національних образ, так і загалом до порушень дисципліни. Насамперед це стосувалося, як правило, присутньої під час засідань УЦР публіки, що розміщувалася на балконі. Траплялося, що голова Ради навіть наказував вивести її звідти [*Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 53*].

Щодо згадуваного Й. Шехтманом погіршення міжнаціональної атмосфери варто зазначити, що його спричинили як радикалізація українського суспільства, котре вимагало від провідників УЦР рішучіших дій у соціально-економічній і політичній сферах, так і позиція національних меншин. Зокрема, останні переважно зайняли вичікувальну позицію щодо експорту більшовицької влади в Україну, перешкоджали веденню підготовчої роботи до проголошення незалежності УНР тощо.

¹¹⁵⁵ *Макаренко Н.* Проблема політико-правового становища національних меншин в УНР... – С. 82.

* Й. Шехтман, ведучи мову про те, що УЦР не врахувала деяких поправок до законопроектів про національно-персональну автономію, зокрема внесених представниками національних меншин, наголошував на вилученні ст. 10-ї. Остання передбачала входження до складу Генерального секретаріату секретарів, котрі представляли «нації, організовані в союзи». Відповідно він робив висновок, що представників російської, єврейської і польської меншин не розглядали як повноправних членів Кабінету [*Шехтман И. Б. Еврейская общественность на Украине... – С. 27–28*]. Однак насправді Мала Рада 7 листопада 1917 р. підвищила всіх генеральних комісарів із правами генеральних секретарів, у т. ч. у справах російської, єврейської та польської національностей, до повноправних генеральних секретарів [Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 398, 566; *Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 46*]. Відповідно до Четвертого Універсалу, всіх їх було іменовано міністрами.

¹¹⁵⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 98.

онально-персональну автономію М. Зільберфарб (ОЄСРП), порівнюючи його з Декларацією прав людини і громадянина періоду Великої французької революції, назвав цей документ «декларацією прав націй»¹¹⁵⁷. Представник ОЄСРП М. Літваков щодо цього заявив, що тоді, коли російська Рада народних комісарів веде боротьбу проти всіх націй, Центральна Рада втілює в життя ідею братерства народів. Промовець також наголосив, що з моменту ухвалення закону меншини перестають бути меншинами і стають рівноправними громадянами УНР¹¹⁵⁸. Деякі київські єврейські діячі з приводу запровадження національно-персональної автономії навіть розіслали вітальні телеграми низці інституцій та в різні «єврейські центри» – Петроград, США, Австрію¹¹⁵⁹. Окремі політичні партії стали поспішно виробляти програму дій.

Відповідно до ст. 1 Закону про національно-персональну автономію, кожна нація, що проживала на території УНР, мала право в її межах на самостійне облаштування свого національного життя. Його реалізація здійснювалася через органи національних союзів, влада котрих поширювалась на всіх членів, незалежно від місця поселення в межах УНР. Це право націй проголошувалося непорушним¹¹⁶⁰ і жодну з них неможливо було його позбавити або обмежити в ньому.

Дещо дискримінаційний відтінок мала ст. 2 Закону про національно-персональну автономію, якою національні меншини України фактично було поділено на три категорії. У привілейованому становищі перебували російська, єврейська і польська нації, право котрих на національно-персональну автономію було безумовним. Інших сім націй – білоруська, чеська, молдавська, німецька, татарська, грецька і болгарська – могли скористатися правом національно-персональної автономії лише після того, як подадуть до Генерального суду відповідні заяви, підписані не менш як 10 тис. громадян УНР, не обмежених у політичних правах, без різниці статі і віри, належних до кожної з націй. Решта націй, не згаданих у статті, також могли за своїм бажанням подати аналогічні заяви, але на розгляд парламенту УНР¹¹⁶¹.

¹¹⁵⁷ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 98.

¹¹⁵⁸ Там само. – С. 99.

¹¹⁵⁹ ЦДАВО України. – Ф. 1854. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 1–5; *Чериковер И.* Антисемітизм и погромы на Украине... – С. 73; *Шехтман И. Б.* Еврейская общественность на Украине... – С. 28; *Гольдельман С. І.* Жидівська національна автономія... – С. 55.

¹¹⁶⁰ Закон Центральної Ради про національно-персональну автономію // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 99–100.

¹¹⁶¹ Там само. – С. 100.

Окремі дослідники висловлюють також сумнів щодо ст. 3, в якій ішлося про норми укладення спеціальних національних кадастрів, або поіменних списків відповідних національностей¹¹⁶². Однак конкретних зауважень не наводять.

Для безпосередньої реалізації можливостей національно-персональної автономії громадяни УНР, належні до тої чи іншої нації, мали утворити власні національні союзи, котрим належало виняткове право представництва нації перед державними і громадськими установами УНР. Національні союзи користувалися правом законодавства і врядування (ст. 4) у межах компетенції, встановленої постановою Установчих зборів відповідної нації та затвердженої Установчими зборами УНР або її парламентом (ст. 7)¹¹⁶³.

Як впливає з останньої норми про повноваження національних союзів, межі їхньої компетенції законом встановлені не були. Така юридична невизначеність, на думку українських соціал-демократів, могла призвести до суперечок між національними й загальнодержавними інституціями. Оскільки національні меншини не могли від власного імені розпоряджатися ні територією, ні господарчим апаратом держави, їхнє самовизначення могло відбуватися переважно у межах національно-культурної сфери. Відповідно їхні органи мали зосередитися на культурному розвитку нації, а також юридичній допомозі одноплеменникам та інших, менш значних справах. Однак, як зазначалось у «Робітничій газеті», друкованому органі УСДРП, деякі «націоналістичні елементи» прагнули, щоб до компетенції органів національно-персональної автономії, крім культурних справ, були передані й господарські, медичні та інші¹¹⁶⁴.

Для врегулювання конфліктних ситуацій, які могли виникати з приводу повноважень між Національними установчими зборами і Установчими зборами УНР або її парламентом, у примітці до ст. 7 було передбачено створення погоджувальної комісії, котра складалася з однакової кількості представників від згаданих установ. Постанови комісії набували чинності після їхнього затвердження Установчими зборами УНР або її парламентом.

Усі суперечки з питань компетенції між органами національного союзу, з одного боку, та органами державного урядування, місцевого

¹¹⁶² Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 76.

¹¹⁶³ Закон Центральної Ради про національно-персональну автономію... – С. 100.

¹¹⁶⁴ *Макаренко Н.* Проблема політико-правового становища національних меншин в УНР... – С. 84.

самоуправління та інших національних союзів, з іншого, мали вирішувати адміністративні суди (ст. 10).

Вищим представницьким органом національних союзів були Національні збори (ст. 9), депутатів котрих обирали члени того чи іншого союзу, що досягли 20-річного віку, на основі загального, рівного виборчого права, через безпосередні вибори і таємне голосування за принципом пропорційного представництва (ст. 8). Вищим виконавчим органом союзів були Національні ради, обрані Національними зборами і перед ними відповідальні. Відповідно до закону, всі органи національних союзів були державними (ст. 9), що надавало їм відповідного правового статусу.

Важливою складовою повноцінного функціонування національно-персональної автономії було фінансове забезпечення, тому національні союзи встановлювали свої щорічні бюджети, які поповнювали за рахунок трьох основних джерел. По-перше, загальнодержавні органи влади УНР та органи місцевого самоврядування відраховували в розпорядження національних союзів спеціально призначені для цього кошти, пропорційні до кількості членів того чи іншого союзу (ст. 5). По-друге, національні союзи мали право оподатковувати своїх членів на підставах, установлених для загальнодержавного податкування. По-третє, для забезпечення діяльності національні союзи під власну відповідальність могли робити позики та здійснювати інші фінансові заходи (ст. 6)¹¹⁶⁵.

Первісно затверджений Центральною Радою Закон про національно-персональну автономію охоплював одинадцять статей. Остання з них передбачала, що «...Національним союзам в УНР належить право з'єднатися з національними союзами дотичних націй, які існують між межами Російської Республіки»¹¹⁶⁶. Зважаючи на тодішні обставини, подібний сценарій був малоімовірним, але на внесенні до тексту закону означеної статті особливо наполягала єврейська меншина, котра сподівалася на можливість відновлення організаційних зв'язків із рештою єврейства постімперського простору.

За два тижні після реалізації ідеї національно-персональної автономії більшовицьке військо захопило столицю УНР, а її уряд, парламент і рештки війська мусіли перебратися углиб Правобережжя. За кілька тижнів вони повернулися до Києва, попередньо уклавши мирний договір із державами Центрального блоку. Тим було остаточно зафіксовано

¹¹⁶⁵ Закон Центральної Ради про національно-персональну автономію... – С. 100–101.

¹¹⁶⁶ Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 78.

міжнародне становище України як самостійної держави і розірвано останній декларативний зв'язок із колишньою Російською державою. У результаті ст. 11 Закону про національно-персональну автономію втратила своє значення. 27 березня 1918 р. Рада Народних Міністрів ухвалила опублікувати цей законодавчий акт «без § 11, як одміненого 4-м Універсалом»¹¹⁶⁷. Відповідно його зпроваджено в життя в складі перших десяти статей.

Загалом, якщо за формою Закон про національно-персональну автономію був новаторським, то за змістом не всі поділяли думки Центральної Ради щодо нього як «...зразок того, як треба влаштувати між-національні відносини в державах із мішаним населенням»¹¹⁶⁸. До останніх належав Д. Дорошенко, котрий висловлював розробникам зауваження, що закон «утворював якусь державу в державі» і, головне, «не викликав ніякого признання з боку тих, кого мав ушасливити, – з боку національних меншостей»¹¹⁶⁹. Свідченням останнього була відмова меншин голосувати за Четвертий універсал УЦР, котрим проголошено незалежність України.

Попри колізії з представниками іноетнічного населення в Центральній Раді, остання ще двічі перепідтвердила правочинність ухваленого документа. В обох випадках це було реалізовано в найважливіших за історію УЦР нормативних актах. Спочатку тезу про те, що «...в самостійній Народній Українській Республіці всі нації користуватимуться правом національно-персональної автономії»¹¹⁷⁰, зафіксували в Четвертому універсалі. Пізніше текст документа за назвою «Національні Союзи» ввели VIII розділом до Конституції УНР.

Ухвалення Закону про національно-персональну автономію було закономірним явищем, яке логічно впливало з ходу розвитку Української революції, демократичного вибору її лідерів та прагнень іноетнічного населення*. Складно не погодитися з В. Гусевим, котрий спрос-

¹¹⁶⁷ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 234.

¹¹⁶⁸ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. : у 2 т. Т. 1... – С. 270.

¹¹⁶⁹ Там само.

¹¹⁷⁰ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 104.

* В означеному контексті складно сприйняти логіку роздумів О. Копиленка про те, що нібито створення національних міністерств російських, єврейських та польських справ, запровадження національно-персональної автономії вказували на «другосортне», залежне становище національних меншин, а право останніх ґрунтувалося «...на дуже хиткому фундаменті «великодушності» новоявленого «старшого брата», який сам щойно перестав бути молодшим...» [*Копиленко О. Л.* «Сто днів» Центральної Ради... – С. 144–145]. Ці та інші аргументи не мають підстав із кількох причин. По-перше, ініціаторами як створення національних міністерств, так і ухвалення Закону

тував закиди окремих авторів¹¹⁷¹, ніби Центральна Рада заgravала з національними меншинами, щоби заручитися їхньою підтримкою¹¹⁷². Так, підтримуючи законодавче забезпечення національно-персональної автономії, український політикум розраховував, що воно сприятиме зміцненню порозуміння з національними меншинами, їхній лояльності та співучасті в державотворчих процесах. Однак прагматична складова в цьому разі (ми підтримуємо вашу автономію, а ви за це – нашу незалежність) у відносинах українців з іноетнічним населенням визначальною не була.

У цій ситуації логічно було б використати формулу, яку застосувала «Робітнича газета». Коментуючи 13 січня 1918 р. ухвалення таких знакових документів, як Четвертий універсал та Закон про національно-персональну автономію, в редакційній статті було зауважено: «...отримавши самостійність, визволившись від національного гніту, Україна гарантує це визволення і тим народам, націям, що живуть разом з українським народом на одній території».

Свідченням винятково важливого значення, яке українські лідери надавали Законові про національно-персональну автономію, був особистий підпис під цим нормативним актом М. Грушевського, котрий у період з грудня 1917 р. по квітень 1918 р. не засвідчував ним майже жодного закону¹¹⁷³. Це підтверджує аналіз політики УЦР щодо національних меншин, зроблений у п. 3.1.

Щодо збігу в часі ухвалення Центральною Радою Четвертого універсалу й Закону про національно-персональну автономію слід зазначити, що це було випадковістю, оскільки запланований на 6 січня 1918 р. розгляд законопроекту про національно-персональну автономію на засіданні УЦР було відкладено через події, пов'язані з агресією російських більшовиків. Можна припустити, що за сприятливих умов згаданий закон було б ухвалено в той самий день. Проте кількаденна затримка відіграла й позитивну роль: у часі збіглися дві найвизначні-

УЦР про національно-персональну автономію були представники національних меншин; вони ж, передусім євреї, були й розробниками останнього. По-друге, голосування за названий закон було одноголосним. Це свідчило, що, враховуючи склад іноетнічної частини Центральної Ради, остання була в ньому зацікавлена. По-третє, українське представництво УЦР, зокрема його більшість, було налаштоване демократично і не дозволило б собі притіснити права національних меншин.

¹¹⁷¹ Рафальський О. О. Національні меншини України... – С. 88; Калакура О. Я. Польський чинник у діяльності Центральної Ради... – С. 108.

¹¹⁷² Гусев В. Закон Центральної Ради «Про персонально-національну автономію»... – С. 72.

¹¹⁷³ Мироненко О. Національні союзи в УНР... – С. 337.

ших події Української революції – проголошення державної незалежності України й юридичне оформлення прав національних меншин.

Зважаючи на проблеми, яких зазнала молода держава на початку 1918 р., – війна з радянською Росією, фактичний зрив скликання Українських установчих зборів*, соціально-економічна та політична криза, розгін Центральної Ради, запровадити в життя національно-персональну автономію було складно, але деяких реальних результатів у справі забезпечення прав національних меншин було досягнуто. Так, 2 грудня 1917 р., до прийняття відповідного законопроекту, але після декларування Третім універсалом національно-персональної автономії для іноетнічного населення, УЦР ухвалила Закон про утворення єврейських громадських рад і проведення виборів членів цих рад. Він передбачав, що обрані ради як органи єврейської автономії завідуватимуть «всіма єврейськими національними справами та установами»¹¹⁷⁴ у місцевостях зі значною кількістю єврейського населення.

Загалом Закон про національно-персональну автономію був першим у світовій практиці, що мав характер конституційного, тобто вводив персональну автономію в загальні конституційні рамки України, не встановлюючи функцій для її публічно-правових інституцій. Українсь-

* Відповідно до Третього універсалу, вибори до Українських установчих зборів було призначено на 27 грудня 1917 р., а їхнє скликання – на 9 січня 1918 р. Однак через складну політичну ситуацію в УНР означені терміни довелося підкоригувати. «Вибори в дійсності, – як зазначав Д. Дорошенко, – відбулися в кінці 1917 р. і на початку 1918, але не скрізь. Число депутатів було визначено 301. Переведені в самому розпалі большевицьких настроїв, з уживанням крайнє демагогічних способів, вибори там, де вони відбувалися, дали повну перевагу большевицьких і ес-ерівських елементів. Так, по київській окрузі на 45 депутатів було вибрано 38 ес-ерів і 3 большевиків; на Волині на 30 депутатів ес-ерів 19, большевиків 4, від «Бунду» 1; на Чернігівщині пройшло на 28 депутатів 17 большевиків, 10 ес-ерів; на Поділлі на 39 депутатів 30 ес-ерів; на Полтавщині на 30 депутатів ес-ерів 18, большевиків 10. Усього на 172 депутати 115 ес-ерів, 34 большевиків, 9 сіоністів, 5 поляків, 1 «бундовець», 1 ес-дек, 1 лівий ес-ер, 1 хлібороб-власник і 4 ін. груп. По повероті до Києва Центр[альна] Рада постановила провести вибори там, де вони ще не відбулися, а днем скликання Установчих Зборів визначила 12 травня 1918 р. Українські ес-ефи і самостійники дуже різко виступили проти скликання Зборів на основі старих виборів, мотивуючи тим, що вибори відбулися в ненормальних умовах і що, таким чином, вибрані депутати не відповідають волі населення. Але Мала Рада на засіданні 11 квітня признала вибори дійсними – більшістю голосів українських та російських ес-ерів, меншовиків і всіх жидівських фракцій проти голосів ес-ефів, самостійників і польської демократичної централі» [Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. : у 2 т. Т. 2... – С. 7–8].

¹¹⁷⁴ ЦДАВО України. – Ф. 1854. – Оп. 1. – Спр. 88. – Арк. 22–24 зв.; Закон Української Народної Республіки про утворення єврейських громадських рад і проведення виборів членів цих рад. 2 грудня 1917 р. // Національні відносини в Україні у ХХ ст. : зб. док. і матеріалів... – С. 57.

кий закон відрізнявся від класичного австрійського варіанта персональної автономії, оскільки стосувався лише «неукраїнських» меншин, що позбавляло український народ можливості, використовуючи форми персональної автономії, об'єднати українців, які проживали за межами етнографічної України (на Кубані, в Сибіру, на Далекому Сході)¹¹⁷⁵. Вони тяжіли до зв'язків з Радою і створювали органи екстериторіальної автономії, подібні Головній українській раді в Сибіру, утвореній на Загальносибірському українському з'їзді наприкінці липня – на початку серпня 1917 р. в Омську*.

Істотно змінилося ставлення до Закону про національно-персональну автономію за Другого Гетьманату, котрий, як було зазначено, дотримувався іншої ідеології в співпраці з національними меншинами. На початках залишалися сподівання на те, що його дію буде продовжено. Зокрема, Рада Міністрів доручила помічникові державного писаря Романову розробити новий законопроект «Про національно-персональну автономію». З цього приводу було заплановано нараду з участю представників зацікавлених міністерств і відомств¹¹⁷⁶. Однак невдовзі від ідеї реанімації згаданого закону не лише відмовилися, а й скасували його.

8 липня 1918 р. голова Ради Міністрів Української Держави Ф. Лизогуб на засіданні уряду заявив, що Закон про національно-персональну автономію, виданий Центральною Радою 9 січня 1918 р., припиняє свою дію, а національні міністерства скасовуються, оскільки «...національні привілеї можуть сприяти тільки розквіту національної боротьби». Він пообіцяв, що «...уряд буде допомагати культурному змагання національностей»¹¹⁷⁷. Остаточо ж Закон втратив чинність наступного дня, 9 липня¹¹⁷⁸, коли гетьман П. Скоропадський затвердив його скасування.

¹¹⁷⁵ *Нам I*. Національно-персональна (культурна) автономія в історії та сучасності... – С. 142.

* Окрім запровадження національно-персональної автономії в УНР, під час революції подібні спроби було здійснено і в деяких інших регіонах постімперського простору: Культурно-національна автономія мусульман внутрішньої Росії та Сибіру, Культурна автономія національностей Сибіру, Культурно-національна автономія Далекосхідної республіки, національні автономії республік Прибалтики [Див. про це: *Нам II*. В. Национальные меньшинства Сибири и Дальнего Востока в условиях революции и гражданской войны: 1917–1922 гг. ...; *Грингауз С.* Еврейская национальная автономия в Литве и других странах Прибалтики / С. Грингауз // Книга о русском еврействе... – С. 44–55; *Барсенков А. С.* Русский вопрос в национальной политике. XX век / А. С. Барсенков, А. И. Вдовин, В. А. Корецкий. – Москва : Моск. рабочий, 1993. – 160 с.]

¹¹⁷⁶ *Рябошапко Л. І.* Правове становище національних меншин в Україні... – С. 42–43.

¹¹⁷⁷ *Гусев В.* Закон Центральної Ради «Про персонально-національну автономію»... – С. 77.

¹¹⁷⁸ Уряди Української Держави – Документи...

Працівників ліквідованих міністерств, а ними були громадяни відповідних національностей, переведено до кадрового резерву, їм виплачено допомогу в розмірі місячного заробітку¹¹⁷⁹. Відміну одного зі значних здобутків Української революції газета «Нова Рада» від 12 липня 1918 р. охарактеризувала як повернення національної справи до «первісного стану», тобто до початкового періоду визвольних змагань.

Спроби Єврейської національної ради апелювати до уряду результатів не дали. Зокрема, на закид депутації ЄНР під час згаданої зустрічі 13 липня 1918 р. з Ф. Лизогубом про те, що після скасування національно-персональної автономії єврейські общини вже не можуть примусово збирати податки у своїх членів, останній зауважив, що общини для задоволення власних потреб мають право збирати благодійні внески так само, як це роблять представники інших національних меншин. Також прем'єр порадив єврейським делегатам, щоб члени ЄНР виклали свої пропозиції у меморандумі й передали його на розгляд Ради Міністрів¹¹⁸⁰. Проте враховуючи події, що відбулися впродовж періоду Гетьманату, це можна вважати лише формальністю для представників єврейства зокрема і національних меншин загалом.

Кардинально іншим ставлення до проблем національних меншин було в Директорії УНР, яка прийняла пропозицію С. Гольдельмана про відновлення національно-персональної автономії¹¹⁸¹. 10 грудня 1918 р., тобто до перемоги антигетьманського повстання, вона своєю постановою відновила чинність Закону Центральної Ради від 9 січня 1918 р. про національно-персональну автономію¹¹⁸². Як зазначив Т. Гунчак¹¹⁸³, такий крок Директорія застосувала, незважаючи навіть на доволі промовисту неучасть євреїв та інших національних меншин в антигетьманському повстанні. 24 січня 1919 р. Рада Народних Міністрів УНР законодавчо легітимізувала відновлення національно-персональної автономії, ухваливши відповідний акт, яким скасувала «...закон бувшого гетьманського уряду від 9 липня 1918 р. «Про відміну закону 9 січня 1918 р. про національно-персональну автономію й про скасування національних міністерств»¹¹⁸⁴.

¹¹⁷⁹ ЦДАВО України. – Ф. 1854. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 7–9; *Рябошапка Л. І.* Правове становище національних меншин в Україні... – С. 43–44.

¹¹⁸⁰ ЦДАВО України. – Ф. 1854. – Оп. 1. – Спр. 86. – Арк. 40–41.

¹¹⁸¹ *Гунчак Т.* Симон Петлюра та євреї... – С. 11.

¹¹⁸² *Гольдельман С. І.* Жидівська національна автономія... – С. 97.

¹¹⁸³ *Гунчак Т.* Симон Петлюра та євреї... – С. 11.

¹¹⁸⁴ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2... – С. 447.

Як зазначалось, реальне відродження інститутів національно-персональної автономії, зокрема національних міністерств, стосувалося лише єврейської меншини. Однак і її представники через складні військово-політичні умови тривалий період не могли приступити до безпосередньої праці. Лише у відносно стабільний Кам'янецький період, що охоплював червень – першу половину листопада 1919 р., вищі органи влади УНР, як зазначав В. Лозовий, намагалися втілити в життя Закон про національно-персональну автономію*. 11 липня 1919 р. опубліковано Закон про кагальне управління, затверджений Директорією 17 квітня 1919 р. Він мав активізувати діяльність органів місцевого єврейського самоврядування.

У середині липня в Кам'янці-Подільському розпочала роботу Єврейська громадська рада. Представники Міністерства єврейських справ виїжджали в повіті, скликали збори єврейських громад і допомагали відновлювати діяльність ЄГР та місцевих осередків єврейських політичних партій. До МЄС звертались за інструкціями та вказівками щодо проведення виборів до ЄГР, які проходили за «Тимчасовими правилами про проведення виборів членів Єврейських громадських Рад», затвердженими 2 грудня 1917 р. Генеральним Секретаріатом. 10 серпня

* Описуючи життя єврейської національної меншини в Кам'янецьку добу, єврейський діяч А. Гумінер зазначав: «У Кам'янці повний спокій. Усі партії працюють знов. Жиди працюють, заробляють. Погром уже майже забутий. У мене враження неначе я вернувся з іншого світу... У Кам'янці зовсім інші настрої. За час моєї відсутности настало певне зближення між українськими й жидівськими соціалістичними партіями. З Жидівським міністерством співпрацюють активно «Фольксспартай», «Поале-Ціон», «Об'єднаний Бунд». Між урядовцями чимало сіоністів... Загалом це була доба сприятлива й спокійна для жидівського населення. Віджила торгівля. Жиди їздять вільно по шляхах і по залізницях. Ремісники забезпечені працею. Близько 200 жидівських хлопців і дівчат працювали в жидівському й в інших міністерствах, також у комітеті допомоги потерпілим від погромів. Ожилилася суспільна діяльність. Погромна хвиля майже зовсім припинилася. Кам'янець став осередком усієї округи. Почали прибувати різні жидівські делегації з численних закутків України, що по цей бік Дніпра. Встановлений зв'язок між Кам'янцем і більшими пунктами в районі, як Бердичів, Умань (Київщина), Старо-Костянтинів, Шепетівка, Теофіполь, Полонне (Волинь), Проскурів, Жмеринка, Вінниця, Могилів, Літин, Гайсин, Брацлав, Меджибіж, Летичів та інші (Поділля)... Жидівське міністерство було співчасне значною мірою у створенні «Державної інспектури», яка мала своїх представників у всіх військових частинах і дбала про те, щоб військо поводилося за законом і не спричинилося до жадних злочинних виступів... Погромна атмосфера потрохи охолоджується. Так українці зайняли з участю Галицької армії низку жидівських міст, як Проскурів, Вінницю, Бердичів та інші майже без погромів. Також відступ українських військових частин, під натиском денікінців, відбувся цілком спокійно, майже без жадних насильств...» [Цитовано за: *Гольдельман С. І.* Жидівська національна автономія... – С. 128–129].

1919 р. перед єврейським активом Кам'янець-Подільського виступив міністр П. Красний¹¹⁸⁵, котрий ознайомив із нагальними питаннями налагодження роботи єврейського самоврядування.

У жовтні 1919 р. Директорія УНР затвердила Закон про терміни виборів до ЄГР, відповідно до якого виборчий процес мав завершитися до 1 січня 1920 р.¹¹⁸⁶ До кінця жовтня 1919 р. у деяких населених пунктах Поділля відбулися нові вибори до ЄГР, які затвердила адміністративна комісія¹¹⁸⁷. Однак подальшу розбудову єврейської національно-персональної автономії фактично було припинено. Цьому перешкодила поразка Армії УНР, якої вона зазнала від більшовиків.

На увагу заслуговує прагнення органів влади ЗУНР запровадити для іноетнічного населення держави право на національно-культурну автономію. Воно було гарантоване першою постановою УНРади від 19 жовтня 1918 р. і мало бути відображене в конституції ЗУНР¹¹⁸⁸. Проте реалії тодішнього часу не дали змоги західноукраїнському політикуму виконати задекларовану обіцянку. Разом із тим, уряд ЗУНР послідовно дотримувався принципів поваги й забезпечення прав національних меншин.

Підсумовуючи, слід зазначити, що ухвалення Закону про національно-персональну автономію було першою у світовій практиці спробою не лише законодавчо забезпечити права національних меншин, а й ввести їх у загальні конституційні рамки держави. Такий підхід, враховуючи значну частку іноетнічного населення в УНР та його дисперсність, був оптимальним. У результаті національні меншини отримали можливість реалізувати не тільки культурно-освітні, а й політичні права, вільно облаштовувати своє національне життя.

Певною мірою ідеї, які Українська держава прагнула реалізувати в період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., знайшли своє відображення і в наш час. Так, ст. 6 Закону України про національні меншини гарантує всім національним меншинам право на національно-культурну автономію: користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідування своєї релігії, задоволення потреб у літературі,

¹¹⁸⁵ Лозовий В. Національна політика Директорії УНР... – С. 111.

¹¹⁸⁶ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 1... – С. 603.

¹¹⁸⁷ Лозовий В. Національна політика Директорії УНР... – С. 112.

¹¹⁸⁸ Постанова Української Національної Ради : Проголошення Української держави на українських областях Австрії і Угорщини... – С. 181.

мистецтві, засобах масової інформації, створення національних культурних і навчальних закладів¹¹⁸⁹ та будь-яку іншу діяльність, що не суперечить чинному законодавству.

3.3. Нормотворчі та інституційні заходи щодо захисту фізичних прав

Головним, фундаментальним правом кожної людини є невід’ємне право на життя. Його наявність зумовлена самим існуванням індивіда, тому воно – найприродніше. Однак у контексті часопростору, що розглядається в роботі, це право часто порушували, а цінність людського життя нівелювали. Таке становище стало можливим під час Першої світової війни та Визвольних змагань 1917–1921 рр., які на території України характеризувалися особливими драматизмом та жорстокістю. Найбільше потерпали незахищені верстви населення, серед яких і значна частина національних меншин.

Найганебнішою сторінкою означеного хронотопу стали єврейські погроми, які здійснювали представники різних влад і політичних сил, що діяли в Україні. «Погроми – взагалі річ жорстока, – наголошував О. Шульгин. – Озброєні чоловіки, банда кидаються на єврейське населення, грабуючи багатих, зовсім руйнуючи бідних, вбиваючи здорових чоловіків, жінок, старих та іноді й дітей. Але погром ще страхотливіший через невимовну паніку, що охоплює з його наближенням усе населення села, містечка чи міста. Батьки, матері тремтять за своїх дітей, чоловіки – за жінок. Чути жажливі зойки. Збожеволілі люди кудись кидаються, біжать, повертаються. Де знайти порятунку? Куди втікати? Драма жажлива, гидка, варварська»¹¹⁹⁰.

Єврейські погроми, як уже зазначено, були неодмінним атрибутом національного життя Російської імперії, починаючи з другої половини XIX ст. Однак у порівняно спокійні імперські часи, та навіть у роки війни – чи то Російсько-японської, чи Першої світової – власті володіли потужним апаратом примусу, і, використовуючи погроми як покарання, наприклад, за надмірну, на їхню думку, політичну активність певних єврейських верств чи засіб «випуску пари» для знедоленого російського суспільства, могли будь-коли ці нелюдські дії припинити або, за потреби, активізувати. З початком революції ситуація кардина-

¹¹⁸⁹ Закон України про національні меншини в Україні. 25 червня 1992 р. ...

¹¹⁹⁰ Шульгин О. Україна і червоний жаж... – С. 18.

льно змінилася, особливо в Україні, яка, за влучним висловом О. Шульгіна, опинилася в «стані кривавого збудження»¹¹⁹¹.

Звикла до «сильної руки» Російська імперія, відчувши демократичні послаблення, почала різко здавати свої позиції. Найрельєфніше це відобразилося на армії, де солдатська маса, зневірившись у надії на швидке закінчення війни, відмовлялася виконувати бойові накази, насамперед воювати (тільки 50% поповнень, надісланих із тилу, доходили до фронту), самовільно залишала позиції, здавалася в полон (з березня до жовтня 1917 р. близько 2 млн. солдатів дезертирували і понад 2 млн. здалися в полон). Особливо ситуація загострилася після того, як у червні 1917 р. провалився наступ російських військ Південно-Західного фронту, який за прізвиськом його ініціатора називали «офензивою Керенського». Армія перетворилася на величезну втомлену, погано одягнену (нестача обмундирування), напівголодну (м'ясний і хлібний пайки були зменшені майже вдвічі через розруху на транспорті) та озлоблену юрбу. Розпочався масовий відступ, що перейшов у панічну й безладну втечу російської армії (наприклад, лише за одну ніч в околицях Волочиська було затримано 12 тис. дезертирів-втікачів), яка котилася немов лавина, нищачи все на своєму шляху. Про владу офіцерів, солдатську дисципліну вже не було й мови, вмовляння і переконання не діяли, на них відповідали погрозами і пострілами¹¹⁹². Спостерігалися дикі сцени насильства й пограбувань, нерідко під антисемітськими гаслами. Численні п'яні солдатські погроми українського, єврейського і польського населення, зокрема підпали будинків, пограбування, вбивства і звалтування, сталися в багатьох місцевостях Галичини – в м. Тернополі, Калуші, на Бережанщині, Теребовлянщині, Гусятинщині та ін.¹¹⁹³ Відступаючи далі на Схід, до Росії, солдати продовжували громити містечка й поміщицькі маєтки на Волині й Поділлі.

«Особи в солдатській формі грабують, громлять і підпалюють. Пережиті страхіття невимовні. Солдати, розташовані в цій місцевості, іменують себе «більшовиками», вони творять ці жахи і підсилюють анархію. «Це не наше, ми не українці», – ось що ними керує»¹¹⁹⁴, – так описував очевидець тогочасні події на Волині.

¹¹⁹¹ Шульгин О. Україна і червоний жах... – С. 19.

¹¹⁹² Полетика Н. Воспоминания...

¹¹⁹³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 184–187; Чериковер І. Антисемітизм и погромы на Украине... – С. 50; Лазарович М. В. Чин легіону Українських січових стрільців на Тернопіллі (друга половина 1915 – початок 1918 р.) / М. В. Лазарович. – Тернопіль : Навч. книга – Богдан, 2011. – С. 95–97.

¹¹⁹⁴ К событиям в м. Судилково (Волянь) // Чериковер І. Антисемітизм и погромы на Украине... – С. 196–197.

Руйнівні дії цієї некерованої маси, яка не підкорялася жодній владі, але легко піддавалася на провокативні заклики, втягали в свою орбіту й місцеве населення¹¹⁹⁵. Останнє, озлоблене перевтомленням від тривалої кривавої війни, постійного загострення продовольчих та інших проблем¹¹⁹⁶, усе активніше брало участь у пограбуваннях, актах мародерства та вандалізму¹¹⁹⁷.

Зречення царя від престолу зумовило чергову хвилю антисемітизму. Чорносотенні сили Росії, вбачаючи в цьому вину євреїв, спрямували свої виступи проти них¹¹⁹⁸. Юдеїв також звинувачували в нестачі продовольства, промислових товарів, їхній дорожнечі – словом, антисеміти повторювали таємний циркуляр царського департаменту поліції від 1916 р.¹¹⁹⁹ Перші відомості про антиєврейські виступи після революції надійшли з Полтавської та Київської губерній. Уже на початку березня стало відомо про погромну агітацію чорносотенних елементів у Полтаві. На неї тоді звернув увагу В. Короленко, котрий затаврував її у місцевій пресі. В Київській губ. активну агітацію вели здебільшого у містах Брусилів і Васильків. У Брусиліві навіть було зроблено – вперше після революції – спробу влаштувати погром, але розпочате пограбування єврейських крамниць одразу припинила міліція¹²⁰⁰. Упродовж березня – червня 1917 р. звістки про погромну агітацію надходили з багатьох регіонів України. Її наслідком стали випадки побиття, а подекуди й убивства євреїв розбурханим натовпом у містах і містечках, навіть у Києві*. В Житомирі юрби жінок у пошуках продуктів нищпорили в єврейських будинках, у Єлисаветграді з цією метою навіть розрили кілька десятків могил на єврейському цвинтарі. У ряді міст, наприклад в Олександрівську на Катеринославщині, грабували єврейські торгові лавки¹²⁰¹. Безпорядки спостерігалися також у Гайсині, Літині, Умані, Овручі, Рашкові та інших місцевостях. Їх організували переважно банди демобілізованих солдат. Щоправда, тогочасні безлади не мали значних розмірів, обмежувалися зазвичай пограбуваннями торговель-

¹¹⁹⁵ *Ком С. Олександр Шульгин та формування міжнаціональної політики УНР... – С. 121.*

¹¹⁹⁶ *Гриневиц В. Національне військове питання в діяльності союзу євреїв-воїнів... – С. 7.*

¹¹⁹⁷ *Ком С. Олександр Шульгин та формування міжнаціональної політики УНР... – С. 121.*

¹¹⁹⁸ *Сергійчук В. Погроми в Україні... – С. 153.*

¹¹⁹⁹ *Полетика Н. Воспоминання...*

¹²⁰⁰ *Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине... – С. 34.*

* Один із погромів у Києві, на Подолі, 24 червня 1917 р. організувала, як було відзначено на засіданні Центральної Ради, «та сама чорна сотня, що завше виступала проти українців» [Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 122].

¹²⁰¹ *Гриневиц В. Національне військове питання в діяльності союзу євреїв-воїнів... – С. 9–10; Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине... – С. 31.*

них закладів і приватних помешкань, інколи – побиттям господарів¹²⁰², і їх швидко придушували.

Однак дедалі частішими ставали трощення винних складів, грабежі крамниць, торжків, збиткування над їхніми власниками. При цьому жертвами нерідко ставало саме єврейство. Так, 2 вересня 1917 р. у м. Бахмут Катеринославської губ. натовп місцевих мешканців і солдатів розгромив винний склад і, захмелівши, вчинив безлад, примусивши єврейське населення спішно покинути місто. Того самого дня погроми сталися в Житомирі: не в змозі впоратися з ними, місцева влада звернулася за військовою допомогою. Заклики «під лівими гаслами» до єврейського погрому мали місце в другій половині вересня в Одесі. 28 вересня в Харкові під час пограбування крамниць було вбито єврея-ремесника. Наспілі для припинення безладу війська були змушені застосувати кулемети. 30 вересня розпочався погром у м. Остріг Волинської губ., де вояки 266-го піхотного полку, підтримувані частиною місцевого населення, потрощили єврейські лавки, декілька євреїв при цьому було вбито і ще кількох поранено.

Погромна агітація в середовищі маргіналізованих верств посилилася восени і в Києві: на початку вересня там з'явилися листівки антиєврейського змісту. «Прокидайся, російський народе, – закликали погромники, – нещодавно сяяло сонечко. До Києва приїжджав російський цар, а тепер скрізь жида. Скиньмо цей тягар, ми не можемо цього терпіти. Вони доведуть батьківщину до загибелі. Геть жидів! Єднайся, російський народе. Дайте нам царя!» 11 вересня в Києві сталися антиєврейські ексцеси, під час яких одну єврейку було вбито¹²⁰³. Погромна істерія наростала.

29 вересня 1917 р. відбулося засідання Тимчасового Уряду, присвячене обговоренню тривожних повідомлень із місць. Його учасники констатували, що анархія розростається. У ряді міст тривали значні безпорядки та погроми переважно на ґрунті продовольчих негараздів. Часто вони набували антиєврейського характеру. Було наголошено, що помітну роль у керівництві безладами в деяких місцевостях відігравали діячі Союзу російського народу, котрі поширювали прокламації із закликом до єврейських погромів та відновлення монархічного ладу¹²⁰⁴.

¹²⁰² ЦДАГО. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 17–20, 22–23, 101; *Шульгин О.* Україна і червоний жах... – С. 33; *Чериковер И.* Антисемитизм и погромы на Украине... – С. 53–54, 56–57.

¹²⁰³ *Гриневич В.* Національне військове питання в діяльності союзу євреїв-воїнів... – С. 9, 10; *Чериковер И.* Антисемитизм и погромы на Украине... – С. 54.

¹²⁰⁴ Временное Правительство и погромы // *Чериковер И.* Антисемитизм и погромы на Украине... – С. 207–208.

Щодо ухвалюючої частини, то засідання особливою креативністю не вирізнялося: постановили утворити на місцях особливі комітети Тимчасового Уряду за участю представників місцевих громадських закладів.

Якщо до осені 1917 р. владі вдавалося утримувати відносний спокій, то після більшовицького перевороту, що призвів до повного розладу фронту, відвернути погроми вже було дуже важко¹²⁰⁵. Прихопивши з собою зброю, величезна маса солдатів посунула через Україну додому, у великоросійські губернії, «ділити землю» та «бити буржуїв», не гребуючи на своєму шляху «легкою можливістю «вибити» трофеї»¹²⁰⁶ з мирного населення українських міст і містечок. Зважаючи на те, що значну частину останніх становило єврейство, загроза єврейських погромів ставала неминучою.

Ще одним чинником, що зумовлював розростання анархії, став, за словами товариша генерального секретаря земельних справ Б. Марто-са, «хибно зрозумілий проголошений Третім універсалом перехід землі до рук народу». «Найбільше до цих розрухів та нищення всякого добра, – зазначав він, – прислужилися солдати та всякі «більшовики», які закликали селян ділити панське добро. Після панського починали грабувати добро заможніших селян, а потім солдати, у яких нема нічого, стали обдирати хати та ростягати тини у самих бідних селян. Різні речі з панського реманенту та хатніх речей селяни ділили між собою на часті, так, що жодної користі нікому з того не було. Розбирали та ділили плуги і всякі господарські машини, ділили з панських домів картини так, що один брав раму, другий скло. Одне село поділило між собою фортепіано. Породистих корів стали дуже дешево продавати на м'ясо. Ліси також стали нещадно рубати та возити до міста на продаж, і то не бідніші, а заможніші селяни, у котрих були вози та коні, щоб вивозити ліс. У багатьох місцях понищено лісові та хлібні селекційні (з виборного насіння) посадки, котрі мають велику вагу для поліпшення всього хліборобського господарства»¹²⁰⁷. «Чесні селяни, – писав у своєму рапорті начальник Могилівської повітової міліції, – які відмовляються грабувати поміщицьке добро, тероризуються ініціаторами грабєжів і... приєднуються до грабіжників»¹²⁰⁸.

¹²⁰⁵ *Сергійчук В.* Погроми в Україні... – С. 153.

¹²⁰⁶ Меморандум Генерального Секретаріату України Тимчасовому Урядові Російської республіки. 13 жовтня 1917 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 341; *Гриневич В.* Національне військове питання в діяльності союзу євреїв-воїнів... – С. 17.

¹²⁰⁷ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 22–23.

¹²⁰⁸ *Гудь Б. В.* Українці – поляки: хто винен?... – С. 87–88.

У телеграмі Ямпільської управи губернському комісарові від 15 грудня 1917 р. зазначено: «В місті повна анархія... Робота управи повністю паралізована...» По всій Подільській губ., у т. ч. в Ямпільському пов., в грудні того самого року солдати та селяни громили поміщицькі маєтки, вирубували ліси; сталися численні підпали та грабунки¹²⁰⁹. Таке саме спостерігалось і в інших губерніях.

Цілком можливо, що деякі погроми були заплановані й мали певну політичну мету. Таке припущення висловив Т. Гунчак, посилаючись на зізнання лейтенанта російської армії А. Шиллера про те, що їм наказували «руйнувати й знищувати» села, які траплялися на шляху, та «забирати в беззахисних селян останнє майно і харчі». Внаслідок цього солдати «втрачали рештки дисциплінованості, збивалися в юрби, вешталися вулицями, вдиралися до крамниць та приватних будинків і грабували хазяїв»¹²¹⁰.

Перше місце за кількістю погромлених пунктів у вересні – грудні 1917 р. займала Київська губ. – близько 50%, за нею – Волинська і Подільська¹²¹¹; в Полтавській і Чернігівській губ. число ексцесів було незначним.

Перші єврейські погроми розпочалися ще в жовтні. У Київській губ. вони сталися в Жашкові, Погребищі, Сквирі, Ставищі, в Подільській – у Гайсині, Вінниці, Жабокричі, Меджибожі, Мясківці.

У листопаді – грудні кількість єврейських погромів різко збільшилася: їхня чисельність у трьох губерніях Правобережжя становила понад півсотні¹²¹². У листопаді, згідно зі свідченнями полковника В. Кедровського, стався перший великий погром, який вчинили на Поділлі вояки російського 2-го гвардійського корпусу. Під час нього було спалено і дощенту зруйновано 17 сіл¹²¹³. Серйозні для того часу ексцеси сталися і в Єдинцях Подільської губ., де з кінця листопада впродовж тижня солдати разом із місцевими «кацапами» розгромили всі єврейські крамниці, спалили багато єврейських будинків і кількох людей поранили¹²¹⁴. Після солдатських погромів приїздили селяни з порожніми возами для вивезення майна з розбитих єврейських будинків і крамниць¹²¹⁵.

¹²⁰⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 525, 582.

¹²¹⁰ Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї... – С. 9.

¹²¹¹ Шехтман И. Б. Еврейская общественность на Украине... – С. 31; Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине... – С. 62.

¹²¹² Полетика Н. Воспоминания...

¹²¹³ Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї... – С. 9.

¹²¹⁴ Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине... – С. 56.

¹²¹⁵ Полетика Н. Воспоминания...

Член Центральної Ради Н. Сиркін так описував ці негідні дії zdeгpaдoваних через обставини і попередній царський режим солдатів і мешканців сіл: «У Острозі, Ямполі, Каневі та ще і ще – вже відбулися погроми. У Томашполі, Таганчі і т. д. чекають погрому. В Сквирі і майже по всій Волинській губернії готуються до погромів. У Таращі й інших місцях запобігли погромам, а з десятків інших міст і містечок благають про допомогу проти погромів...

Все життя в нашому краї у владі жахів і погромних страхів.

Брудна хвиля грабежів, дикості і свавілля розлилася, немов болото, по всій країні...

З сіл невпинно прибувають на ярмарки в єврейські містечка сотні порожніх возів, із наміром повернутися повними, навантаженими єврейськими товарами, єврейським добром, – адже кожен єврей багач»¹²¹⁶.

Зростання антисемітських настроїв і погромної агітації мало місце і в Росії. Їхню активізацію щонайменше з початку літа 1917 р. одностайно відзначали сучасники з різних політичних таборів¹²¹⁷. Після липневої репетиції більшовицького заколоту «...двірники, крамарі, візники, перукарі, весь міщанський натовп Петрограда тільки й чекав того, щоб почати бити товаришів, жидів і зрадників»¹²¹⁸, – згадував пізніше член Тимчасового Уряду Ф. Степун.

Із кінця листопада погромний рух розширився за рахунок ексцесів, зумовлених зіткненнями між більшовиками та українськими військовиками. Розгортання наступу російських більшовиків на Україну призвело до посилення впливу на українську політику військових і до загострення українсько-єврейських стосунків¹²¹⁹. Якщо в 1917 р. основними погромниками були деморалізовані солдати російської армії, то з січня 1918 р. у погромах були помічені й військові УНР – гайдамаки*, а також «вільні козаки»**.

¹²¹⁶ *Сыркин Н.* И все таки... / Н. Сыркин // Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине... – С. 190.

¹²¹⁷ *Будницкий О.* В чужом пиру похмелье...

¹²¹⁸ *Степун Ф.* Бывшее и несбывшееся : в 2 т. Т. 2. – Нью-Йорк : Изд-во им. Чехова, 1956. – С. 113.

¹²¹⁹ *Чериковер И.* Антисемитизм и погромы на Украине... – С. 60, 76–77; *Полетика Н.* Воспоминания...

* Гайдамаки – особовий склад українських військових формувань (куренів і кошів), утворений 1917 р. з українізованих частин російської армії та добровольців [*Щусь О. Й.* Гайдамаки / О. Й. Щусь // Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 2 : Г – Д / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України ; Ін-т іст. України. – К. : Наук. думка, 2003. – С. 19].

** «Вільне козацтво» – добровільні військові формування в Україні, створені за територіальним принципом і традиціями запорозького козацтва. До осені 1917 р. їхньою соціальною базою було переважно селянство. Перший загін «Вільного козацтва» ство-

16 січня в Києві розпочалося інспіроване більшовиками антиукраїнське повстання. Воно мало допомогти російським військам захопити столицю. У повстанні взяло участь чимало єврейських робітників і молоді; до ревкому, котрий його очолив, належали євреї Я. Гамарник, А. Горвіц, І. Крейцберг. Щоправда, ті єврейські партії, котрі входили до Центральної Ради, за винятком окремих «комуністичних симпатиків» з їхніх лав, виступили як проти повстання, так і проти більшовизму¹²²⁰. Після придушення 22 січня заколоту¹²²¹ влада в місті майже повністю перейшла до рук військових, котрі, як зазначав І. Чериковер, «ніколи не були вільними від антисемітизму». У ті ж дні озлоблення і паніки, коли місто перебувало під безперервним обстрілом більшовицьких гармат, під час якого загинуло кілька сотень людей мирного населення, ситуація різко загострилася. Військовики «почали гоніння; всіх неукраїнців, особливо євреїв, було взято під підозру. Без суду і слідства розстрілювали десятки осіб»¹²²². Однак при цьому слід мати на увазі, що форма і зміст тодішнього поняття «військовий» не завжди збігалися. Ще 6 січня 1918 р. генеральний секретар військових справ УНР змушений був констатувати, що «регулярна армія у нас, як і в Росії, перебуває зараз у стані повного розкладу*», і тому всі надії можна покладати

рено в квітні 1917 р. у Звенигородському пов. на Київщині. У Першому всеукраїнському з'їзді «Вільного козацтва», який відбувся в жовтні в Чигирині, взяло участь представники понад 60 тис. вільних козаків Київської, Чернігівської, Полтавської, Катеринославської, Херсонської губерній та Кубані. Як підрозділи міліції загони «Вільного козацтва» підпорядковувалися Генеральному секретарству внутрішніх справ, а з 18 грудня як підрозділи української армії – Генеральному секретарству військових справ. Із того часу розширилася соціальна база «Вільного козацтва» – до його загонів вступали робітники, інтелігенція, студентство. «Вільне козацтво» активно підтримувало правопорядок на місцях, боролось з дезертирством і бандитизмом. У січні 1918 р. воно брало участь у військових діях як складова частина армії УНР; 5 квітня того самого року наказом військового міністра УНР було ліквідовано [Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 558].

¹²²⁰ Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 64; Украина. Евреи Украины 1914–1920 гг. ...

¹²²¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 342.

¹²²² Чериковер І. Антисемітизм и погромы на Украине... – С. 77–78.

* Антимілітарна політика лідерів УЦР призвела до того, що понад мільйон солдатів українізованих частин колишньої царської російської армії, які бажали служити в збройних силах України, було демобілізовано; свідомо обмежувалося зростання Вільного козацтва. На зміну їм планували створити значно слабші у військовому плані міліційні формування – про це йшлося навіть у Четвертому універсалі. Чимало українських політиків, особливо В. Винниченко, перебуваючи в полоні популярних на той час соціалістичних гасел і вірчачи в «шляхетність російської демократії, котра нарешті сама зніме налігач з української ший», сприймали регулярну армію як віджилий суспільний організм, властивий тільки «експлуататорському суспільству». Голосів тих,

тільки на революційні організації – партизанські отряди»¹²²³. Однак контролювати ці «партизанські отряди», на відміну від регулярної армії, вдалося далеко не завжди. Щодо згаданих І. Чериковером розстрілів, то вони були реакцією, можливо, не завжди адекватною, на фактичний антидержавний заколот.

26 січня 1918 р. російські більшовицькі загони оволоділи Києвом. Єврейські партії зустріли більшовиків вороже. Вони, писав лідер Бунду М. Рафес, «...розгромили всі національні завоювання революції в Україні»¹²²⁴. Тим не менше деякі єврейські робітники вступали до загонів Червоної гвардії, що продовжували боротьбу з Центральною Радою, котра евакуювалася до Житомира¹²²⁵. Окремі представники єврейства зайняли високі посади у більшовицьких органах влади. У результаті цього Українсько-російська війна втягнула у свій вир і частину єврейського населення, насамперед тих його представників, котрі підтримали більшовицьку агресію. Саме цим можна пояснити той факт, що повернення Центральної Ради до Києва супроводжувалося певними антисемітськими ексцесами. На шляху з Житомира до Києва українські війська, відповідно до інформації єврейських дослідників, вчинили в лютому погроми на залізничній станції Сарни, в Коростені, Бердичеві, а також в Бородянці і Клавдієво¹²²⁶. В запиті фракції УСДРП до Ради Народних Міністрів ішлося про те, що репресії стосовно громадян м. Бердичева «...виявилися в ряді грізних наказів, загрожуючих різня-

хто намагався переконати опонентів у доцільності творення власної регулярної армії, почуто не було. Тому, крім окремих частин добровольців, Україна наприкінці грудня 1917 р. майже не мала війська. Практично всі полки, в т. ч. з гучними назвами (Шевченківський, Дорошенківський, ім. Грушевського та ін.), під дією більшовицької пропаганди, яка деморалізувала їх, у найкращому разі, оголошували нейтралітет, а то й переходили на бік інтервентів [Лазарович М. В. Історія України... – С. 336]. Лише безпосередня агресія більшовицької Росії проти УНР змусила українців діяти активніше. 3 січня 1918 р. Мала Рада ухвалила тимчасовий Закон про створення народного війська, яким передбачила формування волонтерських загонів для оборони краю від зовнішньої небезпеки [Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 88–89, 90–91]. 24 січня було опубліковано наказ № 125 «особого коменданта» м. Києва М. Ковенка, яким від імені військового міністра повідомлено про необхідність створення української армії і закликано населення стати до її лав. 11 лютого того самого року в. о. військового міністра О. Жуковський підписав Статут Особой армії УНР, яка мала бути організована на підставі вільного найму вояків усіх ступенів і рангів [Україна: хроніка XX століття. Рік 1918... – С. 63, 77].

¹²²³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 94.

¹²²⁴ Цитовано за: Будницький О. В. Российские евреи между красными и белыми... – С. 116.

¹²²⁵ Шехтман И. Б. Еврейская общественность на Украине... – С. 34.

¹²²⁶ Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине... – С. 119; Украина. Евреи Украины 1914–1920 гг. ...

ми і розстрілами і врешті в наложеній контрибуції в розмірі 5 млн. крб. за «якобы благожелательное отношение к большевикам»¹²²⁷.

Тим часом Київська міська дума, володіючи інформацією про те, що наявність у Червоній армії певної кількості євреїв-командирів призвела до поширення в українському війську антисемітських настроїв, відправила назустріч йому представників українських, російських та єврейських соціалістичних партій. Їхньою метою було недопущення насильств при вступі війська до Києва¹²²⁸. Проте солдати та окремі старшини, озлоблені політикою більшовизму на території УНР*, зустріли делегацію неприхильно. Вони звинувачували євреїв у тому, що ті «підтримували більшовиків», «хотіли всю Україну захопити в свої руки», стріляли у спину відступаючим із Києва українським воякам тощо.

Вражена такими настроями делегація звернулася до С. Петлюри з проханням не допустити погромів у Києві, однак, за словами члена делегації М. Рафеса, С. Петлюра відповів, що не може нічого гарантувати. Настрої солдат йому були відомі, але він вбачав у них жагу до помсти, а не антисемітизм. Для запобігання ексцесам С. Петлюра вирішив ввести війська до міста не через «єврейський» Поділ, а через передмістя Куренівку¹²²⁹, проте запобігти насильствам не вдалося. Вони тривали з 1 по 20 березня. За даними Київської міської думи, упродовж першого тижня в Києві було зареєстровано 172 випадки насильств над євреями, у т. ч. 22 вбивства¹²³⁰. З поверненням до столиці Центральної Ради та уряду антисемітські ексцеси там було припинено.

Між тим, як зазначав І. Чериковер, українські загони, наступаючи разом із німцями та австрійцями на сході України, продовжували переслідувати євреїв. Погроми відбулися на станції Гребінка, в містечках Гоголеве, Радомишль, Брусилів, Ковшино, деяких інших місцевостях;

¹²²⁷ «нібито доброзичливе ставлення до більшовиків» [переклад із рос. – Авт.]. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 178.

¹²²⁸ Чериковер І. Антисемитизм и погромы на Украине... – С. 106; Островский З. С. Еврейские погромы... – С. 12.

* В. Винниченко писав про перший загарбницький похід російських більшовиків в Україну так: «Щодо національно-української культури, то тут було ще менше церемоній: її всю було підведено під категорію контрреволюції й нищилось без усякого милосердя. Пресу заборонено, українські друкарні конфісковано, книгарні зачинено, школи припинено, а за українську мову на улиці хапано й давано як не до розстрілу, то під небезпечне підозріння в контрреволюції... Найтемніші большевицькі елементи зривали з стін портрети Шевченка й топтали їх ногами, ловили по селах українських шкільних учителів і знущалися з них, і розстрілювали їх тільки за те, що вони були свідомими українцями» [Винниченко В. Відродження нації... Ч. II... – С. 271–272].

¹²²⁹ Чериковер І. Антисемитизм и погромы на Украине... – С. 106–107, 109, 121.

¹²³⁰ Шехтман И. Б. Еврейская общественность на Украине... – С. 37.

на станції Ромодан за два тижні було вбито 40 осіб. У Полтаві, Костянтинограді і Кременчуці єврейських заручників піддали шмаганню¹²³¹. Чи в усіх випадках, про які згадано в дослідженні*, постраждали були невинними людьми, чи траплялися серед них і ті, кого карали відповідно до законів воєнного часу, на жаль, невідомо.

До речі, організована єврейська громадськість намагалася сприймати події того часу з розумінням. Так, член сіоністської фракції УЦР, М. Гіндес 17 березня 1918 р. писав у часописі «Світанок»: «Відповідальні політичні діячі, керівники єврейської громадської думки, котрі безпосередньо стикалися з Радою та урядовими колами, знали, що останні неповинні в цій справі. Може бути, що вони не проявили тієї «святої тривоги», якої природно було чекати від них при вигляді підмиваючої край жорстокої погромної хвилі. Може бути, що вони не знайшли достатньо сильних слів для вираження свого обурення. Але зробили вони вкрай мало тому, що більше зробити не могли. Трагедія безсилля – основна трагедія української влади – була добре видна єврейським політичним колам...»¹²³². У такому самому дусі була витримана й Відозва Київської єврейської общини¹²³³.

Особливо жорстокі погроми і єврейська різанина спостерігалися в березні – квітні 1918 р. в північних районах Чернігівської губ. (на кордоні з Поліссям). Їх учинили дезорганізовані частини Червоної армії при підтримці та сприянні пробільшовицьки налаштованого місцевого населення. Такі ж погроми, що, до речі, відбувалися під гаслом: «Жиди розстрілюють Червону армію», сталися в Мглині, де було вбито 15 євреїв і розграбовано єврейські квартири, в Суражі, де Перший полк імені Леніна розгромив і пограбував єврейські будинки і квартири, а також у Глухові та Новгород-Сіверському.

Погром у Глухові тривав 7–9 березня і вирізнявся надзвичайною жорстокістю, тотальним грабунком та наругою над єврейськими святинями. За свідченнями очевидців, кров лилася рікою. Галасуючи «Нам наказано вирізати всіх жидів!», солдати знищували цілі сімейства, не щадили ні старих, ні малих, на очах матерів вбивали дітей. У багатьох

¹²³¹ Див.: *Чериковер І.* Антисемітизм и погромы на Украине... – С. 124–130; ДАСБУ. – Спр. 69270-ФП. – Т. 3. – С. 17–18.

* На відміну від представників єврейських громад, котрі намагалися задокументувати кожен більш-менш значиму подію їхнього життя, українці здебільшого такими нагодами нехтували. Тому, досліджуючи події означеного часопростору, нерідко доводиться послуговуватися фактами і аргументами, наведеними лише однією стороною конфлікту.

¹²³² Цитовано за: *Шехтман І. Б.* Еврейская общественность на Украине... – С. 35–36.

¹²³³ Див.: *Чериковер І.* Антисемітизм и погромы на Украине... – С. 123–124.

євреїв, що залишилися живими, відрубали руки. Загалом, кількість жертв лише вбитими сягнула понад 100 осіб, серед яких були і кілька українських старшин. Тоді ж кровопролиття сталися і в навколишніх містечках. Так, у Середина-Буді поблизу Глухова було вбито до 20 осіб.

Під час Новгород-Сіверського погрому*, котрий у квітні організував російський загін матросів під командуванням Береті – соратника сумнозвісного радянського командира М. Муравйова, за 4 години було вбито 88 євреїв та 11 – тяжко поранено. Ще 15 євреїв загинули в містечку Грем'яч поблизу Новгород-Сіверського. Всього ж у Новгород-Сіверському повіті, крім жертв у місті, поплавилися життям 24 євреї¹²³⁴. До подібних погромних ексцесів в березні – квітні 1918 р. вояки Червоної армії вдавалися і в інших місцях.

Надзвичайно жорстоким був погром у Полтаві, де 17 березня обдерті й напів'яні червоноармійці не лише громили магазини в центрі міста, а й вдиралися до приватних квартир євреїв, проколювали дітей багнетами й викидали з вікон. Погром тривав з восьмої години ранку до другої пополудні, коли передові частини українських військ із союзниками їм німецькими частинами стали займати місто. Причиною погрому послужили «нестача продовольства в Червоній армії і чутки, які дійшли до червоноармійців, що євреї скупили все борошно в місті й приховали його по своїх складах з метою підняти ціну на хліб»¹²³⁵. Чимало євреїв наприкінці березня загинуло в м. Катеринославі, в квітні – у Сімферополі. На початку квітня поблизу Кременчука червоноармійці піддали тортурам, а потім розстріляли 17 євреїв, звинувачених у шпигунстві на користь Центральної Ради і німців. Після вигнання більшовиків за межі України вони зосередилися на пограбуванні буржуазії й інтелігенції, здебільшого євреїв¹²³⁶, котрі намагалися перебратися з Росії в Україну.

* Дізнавшись про погром, учинений в м. Новгород-Сіверському частинами Червоної армії, С. Дубнов занотував у своєму щоденнику: «До чого ми дожили! Червона армія з душею колишньої «чорної сотні» проливає нашу кров, а скоро це повториться вже під відкритим чорносотенним прапором, за звинуваченням нас у більшовизмі і в погубленні Росії... Ми гинемо від більшовиків і загинемо за них...» [Дубнов С. М. Книга життя: Воспоминания и размышления / С. М. Дубнов. – Санкт-Петербург : Петербургское востоковедение, 1998. – С. 406].

¹²³⁴ Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине... – С. 144–149; Полетика Н. Воспоминания...

¹²³⁵ Сергійчук В. Українські державники. Симон Петлюра / В. Сергійчук. – [вид. 2-ге, допов.]. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2009. – С. 371–372.

¹²³⁶ Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине... – С. 152–153.

Зменшенню кількості єврейських погромів певною мірою сприяла німецька окупація України. Погроми, звичайно, не зникли повністю, німецькі офіцери і в 1918 р. проявили певні антисемітські нахили. Зокрема, вони піддавали євреїв шмаганню, «підвішували» їх, всіляко збиткувалися над ними¹²³⁷, однак, ставлячись до євреїв із суто німецькою пихою та зверхністю, вони все ж захищали їх від анархії і погромів.

Найспокійнішим у плані єврейських погромів був період Гетьманату. Цьому насамперед сприяла відсутність воєнних дій на території Української Держави. Ті ж антисемітські ексцеси, які в цей час сталися з боку військ або Державної варти, що здійснювала охорону правопорядку, не мали системного характеру і були нечисленими та випадковими. Серед них І. Чериковер виділив насильства в деяких населених пунктах Київської, Чернігівської та Волинської губерній. Найчастіше вони були пов'язані з вилученням зброї чи покараннями за аграрні безпорядки і переважно зводилися до фізичного побиття та шмагання нагайками¹²³⁸. Ще жорстокіших заходів вживали до українських селян.

«На селах діялось щось страшного, – зазначав П. Христюк. – Здавалось, не було ніяких меж знуцанням над селянством. Не задовольняючись контрибуціями, поміщики намагались знищити селянство фізично і морально, вживаючи нечуваних, ображуючих людську гідність середньовічних кар, гвалтуючи жіноче населення. Людей брав часом одчай. До Центрального комітету Всеукраїнської селянської спілки весь час прибували селянські делегації, сотнями надходили протоколи сільських громад з усіх повітів України з проханням визволити селянство від того лиха, «якого самі старіші люде не памятають...»¹²³⁹. Оскільки разом із поміщиками приходили німецькі підрозділи, які розстрілювали селянство, за допомогою артилерії випалювали цілі села, то одні й другі викликали до себе ненависть з боку сільських мешканців. «Німці» і поміщики – ці два явища злились в уяві селянина в єдиний образ лютого ворога, якого треба було нищити за всяку ціну і на всякім місці»¹²⁴⁰. На терор селянство відповіло повстаннями, спрямованими проти окупаційних і гетьманських військ, влади гетьмана П. Скоропадського, поміщиків. «Піднімались цілі села, викопували заржавілі, принесені з фронтів рушниці й виступали проти поміщицьких і урядових сотень,

¹²³⁷ Полетика Н. Воспоминания...; Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине... – С. 159.

¹²³⁸ Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине... – С. 169–172.

¹²³⁹ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4 т. Т. III... – С. 59.

¹²⁴⁰ Там само. – С. 106.

палили економії, палили дворища гетьманців»¹²⁴¹, – писав один із лідерів антигетьманської боротьби В. Винниченко.

Одночасно з першими спалахами селянських повстань розгортався антиєврейський рух. Причина тогочасної непрязні до євреїв полягала в тому, що вони нерідко супроводжували німецькі каральні експедиції в села, стаючи в очах місцевого населення фактичними співучасниками антиселянських акцій. Крім того, при німцях для євреїв відкривалися великі можливості для торгівлі й спекуляцій: німців (особливо на території, окупованій австрійськими військами) використовували з метою захисту спекулятивної діяльності¹²⁴². Протягом літа 1918 р. погроми були зафіксовані в Звенигородському, Таращанському та Сквирському повітах Київської губ., в Бессарабії та Чернігівській губ. Особливо багато погромів сталося у Звенигородському і Таращанському повітах, де знаходився основний осередок повстанського руху. Так, 5 липня в містечку Лисянка повстанці піддали євреїв знущанням і вбили близько 40 осіб; із прибуттям німецького загону безчинства припинилися. Ще 18 євреїв було вбито в селі Торчиця, по 7 осіб – у Винограді і Рижанівці. До єврейських погромів долучалися й більшовицькі партизанські загони. Зокрема, в Жашкові Таращанського повіту вони вбили 10 євреїв, ще кілька десятків осіб замордували на Сквирщині¹²⁴³. Зрозуміло, що злість за заподіяну наругу повстанцям і партизанам легше було згнати на беззбройних мешканцях сусідніх містечок, ніж на військових загонах.

Найбільше антисемітські погроми, здійснювані переважно під прапором «боротьби проти жидівського більшовизму»¹²⁴⁴, лютували за часів Директорії УНР. За час її перебування в Києві Єврейський національний секретаріат зареєстрував близько 60 погромів. Найчастіше вони відбувалися на залізничних станціях, де євреїв висаджували з потягів, грабували, били, а нерідко і вбивали¹²⁴⁵. Згідно зі свідченнями представника Російської соціал-демократичної партії в Соціалістичному інтернаціоналі Р. Абрамовича, погроми розпочались уже наприкінці 1918 р. 13 грудня* це зробив «Республіканський полк ім. Петлюри» на

¹²⁴¹ Винниченко В. Відродження нації... Ч. III... – С. 71.

¹²⁴² Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине... – С. 159, 174.

¹²⁴³ Там само. – С. 175–178.

¹²⁴⁴ Абрамович Р. Доповідь представника Російської соціал-демократичної партії до Комісії Національних Меншостей при Соціалістичному Інтернаціоналі [лютий 1927 р.] // Трагедія двох народів... – С. 30.

¹²⁴⁵ Україна. Евреи Украины 1914–1920 гг. ...

* За іншими даними, погром стався 19 грудня [Україна. Евреи Украины 1914–1920 гг. ...].

станції Бобринська неподалік м. Сміла на Черкащині¹²⁴⁶. «Криваві погроми вчинили загони Директорії» в Летичеві й Меджибожі Подільської губ., Прилуках на Полтавщині, Домбровицях на Волині¹²⁴⁷, проте даних про жертви нема.

Упродовж 25–30 грудня того самого року «Ударний курінь», ідентифікований представником російської соціал-демократії як «українська регулярна частина», на залізничній лінії від Коростеня до Сарн на Волині «бив, грабував і вбивав усіх жидів, яких тільки козаки могли піймати»¹²⁴⁸. «Певну кількість» євреїв було вбито і «багато поранено» під час погрому 26 грудня й у самих Сарнах. Свої дії погромники мотивували тим, що «вони одержали від свого полковника дозвіл «поводитись три дня з жидами, як їм захочеться». Коли цього полковника відвідала депутація міського самоуправління з християнином на чолі, то він заявив християнинові: «Ви підкуплені жидами»¹²⁴⁹. Даних, які б ідентифікували згаданий військовий підрозділ, Р. Абрамович не наводить.

Чимало неприємностей населенню, насамперед єврейському, завдавали окремі повстанські загони. Зокрема, в «експесах» у Бахмачі й Борзні на Чернігівщині особливо «відзначився» отаман Є. Ангел (О. Грудницький)¹²⁵⁰. Його колега О. Козир-Зірка зі своїм загonom усю першу половину січня 1919 р. тероризував єврейське населення м. Овруча та його околиць, наслідком чого стали близько 80 убитих євреїв, десятки зґвалтованих єврейських дівчат, майже 1200 розгромлених будинків, повальні грабунки¹²⁵¹. Свою жорстокість повстанці мотивували тим, що євреї були більшовиками і мали відповідати за наругу над українським населенням. Один із повстанських отаманів закликав до «смерті для старих, тому що вони виховали більшовиків; смерті жінок за те, що народили їх на світ; смерті дітей, щоб вони не змогли стати більшовиками!»¹²⁵².

Значно жорстокішими були ті погроми, які, за словами Р. Абрамовича, в перші місяці 1919 р. здійснювали в різних містах і містечках не партизани, а загони під керівництвом «офіційних начальників україн-

¹²⁴⁶ Абрамович Р. Доповідь представника Російської соціал-демократичної партії... – С. 28.

¹²⁴⁷ Україна. Евреи Украины 1914–1920 гг. ...

¹²⁴⁸ Абрамович Р. Доповідь представника Російської соціал-демократичної партії... – С. 28–29.

¹²⁴⁹ Там само. – С. 28.

¹²⁵⁰ Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Кн. I... – С. 15–16; Абрамович Р. Доповідь представника Російської соціал-демократичної партії... – С. 29.

¹²⁵¹ Книга погромов... – С. 36–42; Островский З. С. Еврейские погромы... – С. 29.

¹²⁵² Kallen H. M. Zionism and world politics (a study in history and social psychology) / Horace Meyer Kallen. – Garden City, N. Y. and Toronto, 1921. – P. 225.

ських правительствених військ»¹²⁵³. Хоча насправді, як згодом установила слідча комісія, це були «недисципліновані й неорганізовані маси озброєних людей»¹²⁵⁴. Так, у ході «карної експедиції проти большевизму» масові грабунки, знущання й розстріли єврейського населення у Бердичеві й Житомирі вчинили загони отамана О. Палієнка*, який заявив, що він уповноважений Директорією «навести порядок» у цих містах. У Бердичеві впродовж 5–10 січня 20 осіб, із них 17 євреїв, було вбито, 40 поранено і кілька сотень побито і пограбовано¹²⁵⁵. В Житомирі після придушення антиукраїнського повстання¹²⁵⁶ з 8 до 13 січня жертвами стали 53 убитих, 19 поранених** і сотні побитих і пограбованих¹²⁵⁷. При цьому, як подає Р. Абрамович, бердичівський комендант заявив, що він отримав від начальника Південно-Західного фронту отамана В. Оскілка наказ не втручатися в розпорядження Палієнка, а житомирський комендант, – що він має наказ «повбивати всіх жидів...»¹²⁵⁸. Щоправда, документальних підтверджень згаданих наказів нема. Згодом і самі євреї визнали¹²⁵⁹, що житомирський і бердичівський погроми були спровоковані чорносотенцями.

Під час зустрічі делегації єврейського населення з головою Директорії С. Петлюрою, яка відбулася 17 липня 1919 р. у Кам'янці-Подільському, представник Поалей-Ціон Драхлер заявив: «Ми глибоко переконані і маємо досить фактів, що Житомирський і Бердичівський погроми виникли проти волі Уряду. Зараз же після Житомирського погрому російські і польські чортосотенці хвалилися: «Задуманий погромний плян нам прегарно вдався, і кінець Україні»¹²⁶⁰.

¹²⁵³ Абрамович Р. Доповідь представника Російської соціал-демократичної партії... – С. 29.

¹²⁵⁴ Книга погромов... – С. 14.

* На початку березня 1919 р. загін О. Палієнка було роззброєно на ст. Ярмолинці Окремим стрілецьким Запорізьким куренем П. Шандрука. Проти самого отамана розпочали слідство за звинуваченням у погромництві; до кінця року він перебував у Кам'янець-Подільській в'язниці. Подальша доля невідома [ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 1–37; Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Кн. I... – С. 325; Марголін А. Україна і політика Антанты... – С. 190].

¹²⁵⁵ ЦДАВО України. – Ф. 2060. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 14–14 зв.; Абрамович Р. Доповідь представника Російської соціал-демократичної партії... – С. 29.

¹²⁵⁶ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2... – С. 701.

** За іншими даними, поранених було 10 осіб [Абрамович Р. Доповідь представника Російської соціал-демократичної партії... – С. 29].

¹²⁵⁷ Книга погромов... – С. 28.

¹²⁵⁸ Абрамович Р. Доповідь представника Російської соціал-демократичної партії... – С. 29–30.

¹²⁵⁹ ЦДАВО України. – Ф. 1092. – Оп. 4. – Спр. 13. – Арк. 7.

¹²⁶⁰ Там само.

Подібна ситуація склалася в Житомирі й 22–26 березня, коли збурені чутками про те, що під час перебування радянських військ у місті «жиди» нібито зарізали 1700 християн¹²⁶¹, українські козаки вдалося до погрому. Ситуацію ускладнив той факт, що одночасно з регулярними військами до Житомира вступив і організований з ініціативи Соколовського загін селян-повстанців Черняхівської волості, що мав відчутний погромний характер¹²⁶². Внаслідок цього загальна кількість жертв становила понад 300 осіб, чимало отримали поранення¹²⁶³. Ситуацію вдалося виправити завдяки С. Петлюрі: прибувши 23 березня до Житомира, він за допомогою польової жандармерії полковника Богацького та юнацької школи під командуванням полковника Петріва¹²⁶⁴ зупинив насильство.

Найбільші кровопролиття за участю українських вояків сталися в містечках Проскурові й Фельштині. Їх організатором був командир Бригади запорозьких козаків отаман І. Семосенко. На думку дослідників, Проскурівський погром спровокував міський більшовицький ревком, який підняв повстання проти української національної влади у місті й хотів його поширити на Жмеринку, куди прибула з Вінниці Директорія. Ревком Проскурова мав намір її захопити¹²⁶⁵. Подібного погляду дотримуються полковник Армії УНР В. Кедровський, старшина контррозвідки К. Лисюк та військовий історик В. Кравцевич-Рожнецький, котрі вважають, що проскурівську провокацію готували професійно. А диверсійно-терористичною групою, до якої належали більшовики Снегов і Урланд, боротьбисти Литвиненко і Наталія Лупенко, координатор – український лівий есер І. Алексєєв (Небутєв), керував колишній есер Я. Блюмкін¹²⁶⁶ – терорист, убивця німецького посла в Москві В. Мірбаха.

¹²⁶¹ Книга погромов... – С. 89.

¹²⁶² Там само. – С. 93.

¹²⁶³ Там само. – С. 91.

¹²⁶⁴ Другий меморіал УСДРП до Комісії Національних Меншостей при Соціалістичному Інтернаціоналі. (Відповідь на доклад т. Абрамовича) [15 лютого 1928 року] // Трагедія двох народів... – С. 66.

¹²⁶⁵ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 1. – С. 637; *Косик В. С.* Петлюра загинув за незалежність України // Шлях Перемоги. – 2001. – 17 черв.

¹²⁶⁶ *Кедровський В.* Хто спричинив Проскурівський погром... – С. 200–203; *Лисюк К.* В обороні української правди... – С. 22–24, 26; *Кравцевич-Рожнецький В.* За что пилили богослова Петлюру / В. Кравцевич-Рожнецький // «2000». – 2004. – 2 июля. – С. 5; *Кравцевич В.* Куди подів Скоропадський державну скарбницю? / В. Кравцевич // Верній Київ. – 2003. – 29 серп.

Достеменно невідомо, коли отаман Семосенко довідався про підготовку повстання в Проскурові, принаймні його прибуття з бригадою до міста 6 лютого¹²⁶⁷ не віщувало нічого лихого. В оголошенні, текст якого він того самого дня надіслав до місцевої друкарні для опублікування, йшлося про те, що отаман Семосенко бере на себе обов'язки начальника гарнізону й забороняє в місті самовільні збори і мітинги. Він попереджав населення*, що будь-яка агітація проти існуючої влади буде каратися за законами воєнного часу. Також були заборонені усіякі заклики до погромів, а їхнім ініціаторам загрожував розстріл на місці. Тоді ж Семосенко повідомив міську Думу про перебрання обов'язків начальника гарнізону й про те, що має намір переслідувати будь-якого порушника порядку і вже навіть на одній зі станцій розстріляв козацького офіцера за спробу грабувати. Прихильно він поставився до заступника голови центрального бюро квартальної охорони міста Шенкмана, якому пообіцяв забезпечити охорону зброєю і всляко їй сприяти в запобіганні погромів¹²⁶⁸.

Незважаючи на суворе застереження отамана Семосенка щодо можливих антивладних виступів**, а також прибуття до Проскурова вслід за Запорізькою бригадою 3-го гайдамацького полку, змовники від повстання не відмовилися і розпочали його вранці 15 лютого. Насамперед вони захопили пошту і телеграф, заарештували коменданта міста, залучили на свій бік частину збільшовичених солдатів із 15-го Білгородського і 8-го Подільського полків¹²⁶⁹. На цьому успіхи повстанців завершилися: не зумівши роззброїти військові частини, вірні Директорії, та заручитися підтримкою населення¹²⁷⁰, вони були приречені на поразку.

Тим часом відділи Семосенка, ліквідувавши повстання, розстріляли більшість його організаторів, серед яких була певна кількість євреїв. Ліквідація повстання переросла у погром¹²⁷¹. І. Семосенко зібрав коза-

¹²⁶⁷ Україна. Еврей України 1914–1920 гг. ...

* Близько 70% населення Проскурова становили євреї [Кравцевич-Рожнецкий В. За что пилили богослова Петлюру... – С. 5].

¹²⁶⁸ Доповідь А. Гілерсона про погром у Проскурові... – С. 210–211; Гусев-Оренбургский С. И. Багровая книга... – С. 40.

** Невідомо, чи змовники, як і решта населення Проскурова, знали про оголошення отамана Семосенка, оскільки комендант міста Ю. Ківерчук розпорядився, щоб уже набране в друкарні оголошення не було опубліковано [Доповідь А. Гілерсона про погром у Проскурові... – С. 211].

¹²⁶⁹ Доповідь А. Гілерсона про погром у Проскурові... – С. 213; Гусев-Оренбургский С. И. Багровая книга... – С. 41–42.

¹²⁷⁰ Косик В. С. Петлюра загинув за незалежність України...

¹²⁷¹ Там само.

ків і дав наказ: «Без стрілу, без грабунку вирізати жидів лише в тих кварталах, де було повстання. За вбивство дітей і грабунок розстріляю»¹²⁷². Упродовж трьох із половиною* годин¹²⁷³ було вбито 1500 євреїв і поранено понад 600¹²⁷⁴. За іншими даними, в Проскурові і його околицях усього було вбито близько 1200 осіб¹²⁷⁵; крім того, з 600 із лишком поранених померло більш ніж 300 осіб¹²⁷⁶. Організовану різню зумів припинити лише головнокомандувач фронтом О. Шаповал, який, дізнавшись про безчинства, віддав відповідний наказ¹²⁷⁷. «Всіми мірами припинити погром. Вживати зброю. Арештувати винувних і відставити до штабу. Вислано відділ козаків на допомогу»¹²⁷⁸, – йшлося в телефонограмі, надісланій із Кам'янець-Подільського. Проте, як засвідчують джерела¹²⁷⁹, окремі випадки вбивств єврейського населення траплялися й у наступних два дні – 16 і 17 лютого.

Більшовицьке повстання відбулося й у містечку Фельштині під Проскуровом, тому отаман Семосенко, вважаючи, що воно повинне мати такі самі наслідки, як і проскурівське, відправив своїх людей і туди. Лише після тривалих умовлянь на засіданні міської Думи він погодився їх відкликати назад¹²⁸⁰. Однак рішення виявилось запізнлим, оскільки впродовж кількох годин 16 лютого** у містечку було вбито 485 євреїв і поранено 180; із числа поранених понад 100 осіб померло. На відміну від Проскурівського погрому, під час якого гайдамаки лише вбивали своїх жертв, у Фельштині, за словами уповноваженого єврейської громади Проскурівського району А. Гілерсона, вбивства здійснювалися поряд із пограбуваннями та гвалтуваннями.

¹²⁷² Лисюк К. В обороні української правди... – С. 25.

* Згідно з даними К. Лисюка, отаман Семосенко для того, щоб покарати євреїв, дав козакам одну годину часу [Лисюк К. В обороні української правди... – С. 25].

¹²⁷³ Україна. Евреи Украины 1914–1920 гг. ...

¹²⁷⁴ Абрамович Р. Доповідь представника Російської соціал-демократичної партії... – С. 30.

¹²⁷⁵ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2... – С. 702.

¹²⁷⁶ Доповідь А. Гілерсона про погром у Проскурові... – С. 236; Гусев-Оренбургский С. И. Багровая книга... – С. 54.

¹²⁷⁷ Доповідь А. Гілерсона про погром у Проскурові... – С. 217–218; Абрамович Р. Доповідь представника Російської соціал-демократичної партії... – С. 30; Гусев-Оренбургский С. И. Багровая книга... – С. 50.

¹²⁷⁸ Лисюк К. В обороні української правди... – С. 26.

¹²⁷⁹ Доповідь А. Гілерсона про погром у Проскурові... – С. 220, 224, 225.

¹²⁸⁰ Доповідь А. Гілерсона про погром у Проскурові... – С. 222; Гусев-Оренбургский С. И. Багровая книга... – С. 50–52.

** В «Електронній єврейській енциклопедії» подано 18 лютого [Україна. Евреи Украины 1914–1920 гг. ...].

16 лютого 1919 р. отаман І. Семосенко видав наказ, в якому зазначав, що «...в ніч з 14-го на 15-е лютого якісь невідомі безсовісні, нечесні люди підняли повстання проти існуючої влади. Люди ці, за наявними відомостями, належать до єврейської нації і хотіли забрати в свої руки владу, щоб спричинити плутанину в державному апараті й таким чином спровокувати в багатостраждальній Україні анархію і безпорядки. Були вжиті рішучі заходи, для придушення повстання. Можливо, що між жертвами є багато невинних, так як ніщо не може бути без помилки. Але кров їх повинна впасти прокляттям на тих, що проявили себе провокаторами і авантюристами»¹²⁸¹.

На третій день після погрому прибув Окремий стрілецький Запорізький курінь полковника П. Шандрука, згодом – Січові стрільці полковника Є. Коновальця. Полковник Шандрук прийняв єврейську делегацію, розставив варту, вислав патрулі й заарештував кілька козаків, що брали участь у погромі¹²⁸². Отаман Семосенко* і більшість козаків зникли з Проскурова.

Трохи більше, ніж через тиждень антисемітські ексцеси сталися на Волині. 25 лютого військові коменданти м. Дубно, Дубенського і Кременецького повітів ухвалили безпідставне рішення накласти на єврейське населення контрибуцію у розмірі 100 тис. крб. за антидержавну діяльність проти УНР. Спроби реалізувати ухвалу вилилися в побиття євреїв¹²⁸³.

До антисемітських акцій вдавалася і Червона армія. У 1919 р. серед перших, хто вчинив такі нелюдські дії, була Таращанська дивізія. Вже в лютому – березні її 6-й полк влаштував погроми в Росаві і Миронівці

¹²⁸¹ Довповідь А. Гілерсона про погром у Проскурові... – С. 224, 244.

¹²⁸² Лисюк К. В обороні української правди... – С. 26.

* 1 травня 1919 р. І. Семосенка заарештували органи української влади і розпочали проти нього слідство за звинуваченням в організації єврейських погромів. До жовтня того самого року він перебував у Кам'янець-Подільській в'язниці, звідки його звільнили частини Збройних сил Півдня Росії, що вступили до міста. Від 17 січня 1920 р. І. Семосенко – військовий комісар та командувач т. зв. червоних повстанських військ Брацлавського пов. У квітні 1920 р. він вступив до 2-ї (згодом – 3-ї Залізної) дивізії Армії УНР, але незабаром був викритий як такий, що перебував під слідством. Намагався втекти, але на польсько-чеському кордоні був схоплений польською поліцією і переданий до рук української влади. Страчений у жовтні 1920 р. під м. Городком за звинуваченням в організації єврейських погромів [ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 1–97; *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Кн. I... – С. 394; *Марголін А.* Украина и политика Антанты... – С. 190; Документ судової помилки...].

¹²⁸³ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 1. – С. 641.

Київської губ.¹²⁸⁴ 6–7 березня більшовицькі підрозділи здійснили погром містечка Купин Кам'янецького пов.¹²⁸⁵, а 13 – в Коростені¹²⁸⁶. В останньому випадку ситуацію врятували вояки Армії УНР.

Масовими єврейськими погромами та різаниною в Чорнобильському й Радомишльському повітах (часто ці погроми приписували військам Армії УНР) виділялися загони отамана І. Струка, котрий вважав, що, «б'ючи жидів», він «рятує Росію»¹²⁸⁷. У січні – березні 1919 р. останній зібрав довкола себе до 3 тис. повстанців, незадоволених більшовицькою політикою воєнного комунізму, і, погрожуючи кривавими погромами, обклав єврейське населення півночі Київщини великою контрибуцією, за рахунок якої планував утримувати свою армію. Захопивши Чорнобиль, Струк оголосив себе командувачем Першої повстанської армії і намагався поширити владу не лише на Чорнобильський пов., а й на всю сільську Київщину. Пік погромної хвилі у північній частині регіону припав на середину квітня¹²⁸⁸.

Низку єврейських погромів влаштували підлеглі отамана Н. Григор'єва, колишнього командира дивізії Червоної армії, котрий на початку травня 1919 р. підняв антибільшовицький заколот¹²⁸⁹. У своєму «універсалі» Григор'єв обрушився на «горбоносих комісарів», що «...полізли в начальство без волі мужика і нав'язують йому комуну, а там оббирають його»¹²⁹⁰ і закликав своїх «братів» грабувати Одесу доти, доки її велике єврейське населення не стане маленьким¹²⁹¹. Його прихильники захопили ряд міст і містечок, повсюдно здійснюючи єврейські погроми: в Єлисаветграді вони знищили щонайменше 1325 осіб, у Радомишлі – близько 1000, в Черкасах – близько 700, в Тульчині – 520,

¹²⁸⁴ Будницький О. В. Российские евреи между красными и белыми... – С. 451; Украина. Евреи Украины 1914–1920 гг. ...

¹²⁸⁵ Сергійчук В. Погроми в Україні... – С. 307.

¹²⁸⁶ Книга погромов... – С. 43.

¹²⁸⁷ Доповідна записка більшовицького діяча Б. П. Вільнера про причини і наслідки єврейського погрому в Чорнобилі. Квітень 1919 р. // Сергійчук В. Погроми в Україні... – С. 259; Гусев-Оренбургский С. И. Багровая книга... – С. 4.

¹²⁸⁸ ЦДАВО України. – Ф. 2060. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 4–4 зв.; ЦДАГО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 266. – Арк. 89, 198; Савченко В. Авантюристы гражданской войны... – С. 252.

¹²⁸⁹ Гусев-Оренбургский С. И. Багровая книга... – С. 5; Книга погромов... – С. 116–117; Украина. Евреи Украины 1914–1920 гг. ...

¹²⁹⁰ ЦДАГО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 265. – Арк. 45; Тарасюк Д. Без вини виноватые... – С. 88.

¹²⁹¹ Тарасюк Д. Без вини виноватые... – С. 88; Григорьев А. Письмо брата Атамана Григорьеве – Александра Григорьеве к крестьянам и рабочим Украины / Григорьев А. – Одесса : Всеукр. изд-во, одес. губернк. отделение, 1919. – С. 5–6.

в Умані – 550, у Брацлаві – 240, в Фундуклівці (на Київщині), де проживали близько 500 євреїв, – 170, у Смілі – понад 80, в Кам'янці – 75, в передмісті Катеринослава (під час боїв за місто) – понад 150 тощо¹²⁹². Лише наприкінці місяця заколот було придушено.

Жорстокі погроми здійснював і отаман Зелений (Д. Терпило), що також певний час співпрацював із Червоною армією. Так, у квітні 1919 р. один із його спільників розстріляв 30 євреїв у Василькові¹²⁹³. Загін ще одного його соратника – отамана Клименка, захопивши в районі Межигір'я два пароплави, втопив у Дніпрі 94-х пасажирів-євреїв¹²⁹⁴. Під час нальоту об'єднаних сил Зеленого на передмістя Києва – Куренівку загинуло 15 євреїв, 20 отримали поранення. Більшовики направили проти вояків Зеленого каральну експедицію, яка на певний час витіснила їх із Київщини, однак уже наприкінці червня вони оволоділи селом Трипілля, де розбили присланий із Києва загін робітників. Серед його бійців, що потрапили в полон, була група київських комсомольців, переважно євреїв, – усього близько 100 осіб, із яких урятувалися шестеро, решту втопили або розстріляли. Під час наступних набігів повстанців на міста і містечка було вбито 20 євреїв у Ржищеві, 20 – у Переяславі, 25 – у Кагарлику, близько 150 – у Юстинград-Соколівці (за те, що громада не змогла сплатити накладену на неї контрибуцію), близько 400 – у Погребищі. Лише у вересні 1919 р.¹²⁹⁵ загони Зеленого було остаточно розгромлено.

Чимало лиха завдали євреям й інші повстанські отамани: Ангел, Й. Біденко, Волинець, Голуб, Золотаренко, Мордильов, Нечай, Попов, Соколов, Чубай, Яценко, Лопата, Лопаткін, Соколовський, Тютюнник (четверо останніх, перш ніж стати отаманами, зрадили Директорію і перейшли у більшовицький стан, де певний час командували підрозділами Червоної армії) та ін.¹²⁹⁶ Зокрема, на початку травня формування А. Волинця у Брацлаві вбили і поранили близько 200 євреїв, у Дубно – 300, Гайсині – 152, у Брусиліві було знищено все єврейське населення. У Радомишлі озброєні відділи Д. Соколовського вбили близько 400 єв-

¹²⁹² ЦДАГО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 265. – Арк. 103–105; ; Спр. 266. – Арк. 81–84, 175–177; *Островский З. С.* Еврейские погромы... – С. 41–45, 47; Україна. Евреи Украины 1914–1920 гг. ...

¹²⁹³ Україна. Евреи Украины 1914–1920 гг. ...

¹²⁹⁴ Книга погромов... – С. 94–98.

¹²⁹⁵ Україна. Евреи Украины 1914–1920 гг. ...

¹²⁹⁶ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 36–37; Спр. 262. – Арк. 80–83; *Гусев-Оренбургский С. И.* Багровая книга... – С. 5.

реїв¹²⁹⁷. Останній погром найімовірніше стався у середині серпня 1919 р. і, як вважає відомий дослідник повстанського руху Р. Коваль, був здійснений не Дмитром Соколовським, а його братом Василем¹²⁹⁸. Очевидці ж стверджували, що Д. Соколовський вирізнявся м'яким характером і був безсилим стримати селян «...від кровавої помсти євреям, у яких народ бачив керівників більшовицького руху. Близько 350 євреїв в Радомишлі впали жертвами народної ненависті до більшовиків»¹²⁹⁹.

Єврейськими погромами, як правило, супроводжувалися зіткнення між учасниками антибільшовицьких селянських повстань і підрозділами Червоної армії, причому в багатьох випадках (наприклад, у Василькові, Обухові, Умані Київської губ., Немирові Подільської губ. у квітні – травні 1919 р.) червоноармійці довершували розпочате повстанцями¹³⁰⁰. Наприкінці квітня вояки 9-го червоноармійського полку на станції Тетерів (Київщина) безкарно бешкетували – грабували, били пасажирів, вбили кількох євреїв¹³⁰¹. Дедалі популярнішими, у т. ч. серед частини робітників, ставали гасла «Радянська влада без жидів»¹³⁰². Спроби радянського уряду обмежити погромницький рух тривалий час успіху не мали.

Моторошні сцени єврейського погрому, вчиненого в Одесі 2 травня 1919 р. червоноармійцями, описав російський письменник І. Бунін. Погромники «...вривалися вночі, стягували з ліжок і вбивали кого попало. Люди втікали в степ, кидалися в море, а за ними ганялися і стріляли, – йшло справжнє полювання». Внаслідок цього було вбито 14 комісарів і близько 30 простих євреїв; розгромлено багато крамничок¹³⁰³.

Грозою єврейських міст і містечок, завдяки своїм буйним погромним нахилам, був один із найкращих більшовицьких підрозділів – Богунський полк¹³⁰⁴. Зокрема, на початку травня 1919 р. він громив євреїв у містечку Золотоноша Полтавської губ. Червоноармійці вчинили також єврейські погроми в Клевані Волинської губ., Бердичеві, Обухові і

¹²⁹⁷ ЦДАГО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 266. – Арк. 264; Україна. Евреи Украины 1914–1920 гг. ...; *Островский З. С.* Еврейские погромы... – С. 48.

¹²⁹⁸ *Коваль Р. М.* Багряні жнива Української революції: Военно-історичні нариси / Р. М. Коваль. – К. : Укр. письменник, 2005. – С. 227–228.

¹²⁹⁹ ЦДАГО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 266. – Арк. 264.

¹³⁰⁰ Україна. Евреи Украины 1914–1920 гг. ...; Книга погромов... – С. 118–130.

¹³⁰¹ *Антонов-Овсенко В. А.* Записки о Гражданской войне : в 4 т. Т. 4 / В. А. Антонов-Овсенко. – Москва–Ленинград : Госвоениздат, 1933. – С. 268.

¹³⁰² ЦДАГО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 266. – Арк. 216.

¹³⁰³ *Бунин И. А.* Окаянные дни / И. А. Бунин. – Москва : Сов. писатель, 1990. – С. 71.

¹³⁰⁴ *Чериковер И.* Антисемитизм и погромы на Украине... – С. 103.

Погребищі Київської губ.¹³⁰⁵ Наприклад, у Клевані євреям кололи іржавими шпильками сідниці, запускали в бороди спеціально закручений дріт, який, розправляючись, видавав волосся і завдавав страшних страждань¹³⁰⁶.

У середині травня 1919 р. кіннота генерала Російської добровольчої армії А. Шкуро, здійснюючи рейд тилами повстанських володінь «батька» Н. Махна, ввірвалася в Гуляй-Поле і влаштувала там небувалий погром. Полк єврейської самооборони Б. Веретельника було повністю вирізано, загинув командир батареї А. Шнайдер. За добу кривавої «роботи» «шкурівці» згвалтували 800 місцевих євреїв, розпорили їм животи і накидали туди дохлих кішок. Все було спалено й пограбовано¹³⁰⁷. В липні того самого року добровольці Шкуро «проявили» себе вже в Катеринославі, де впродовж трьох тижнів здійснювали насильство над мирним населенням. Їхні дії зводилися переважно до грабежів і гвалтувань, але були й випадки вбивств¹³⁰⁸.

Ряд погромів влітку 1919 р. було вчинено як різними бандами, так і окремими українськими військовими частинами на Поділлі, внаслідок чого десятки представників єврейського населення було вбито, чимало пограбовано¹³⁰⁹. Зокрема, на початку червня під час захоплення Кам'янця-Подільського військами Директорії деморалізовані українські солдати протягом трьох днів грабували і вбивали євреїв. 52 особи загинули в самому місті, 78 – в містечку Китайгород у чотирьох кілометрах від нього. Потім погромна хвиля перекинулася на Проскурів, Браїлів, Бар, Оринин, Яхнівку, Піщанку, Брацлав¹³¹⁰.

Наприкінці червня 1919 р. в Теофіполі Волинської губ. червоноармійці Таращанської дивізії вбили понад 150 євреїв, розграбували майже всі єврейські будинки, з них 176 спалили¹³¹¹. Загалом, за деякими підрахунками, до вересня 1919 р. радянські війська вчинили погроми в 13 містах і містечках¹³¹², та особливо червоноармійські погроми лютували в 1920 р.

¹³⁰⁵ Україна. Евреи Украины 1914–1920 гг. ...

¹³⁰⁶ Гусев-Оренбургский С. И. Багровая книга... – С. 17.

¹³⁰⁷ Кацапов М. Похвала махновщине [Електронний ресурс] / М. Кацапов. – Режим доступу : <http://anarchive.virtualave.net/pohvala.htm>.

¹³⁰⁸ Книга погромов... – С. 199

¹³⁰⁹ Христюк П. Замітки і матеріяли до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4 т. Т. IV... – С. 164.

¹³¹⁰ Україна. Евреи Украины 1914–1920 гг. ...

¹³¹¹ ЦДАВО України. – Ф. 3890. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 11; Україна. Евреи Украины 1914–1920 гг. ...

¹³¹² Коган В. Свидетельства созерцателя...

Чимало «погромних бешкетів з убійствами» сталося в другій половині серпня 1919 р. в Янушполі, Білополі, Котельні, Погребищах та деяких інших місцевостях Бердичівського пов. Особливо постраждало населення містечка Погребище, де 23 серпня невідомим повстанським загonom було вбито 350 осіб, понад 100 – поранено, багатьох пограбовано¹³¹³. Ще 120–150 осіб стали жертвами погрому, здійсненого 28–31 серпня повстанцями помічника отамана Зеленого С. Дякова в містечку Германівка¹³¹⁴, що неподалік Василькова на Київщині.

Лихом став для євреїв похід в Україну військ генерала А. Денікіна, насамперед Добровольчої армії. 24 червня 1919 р. вона зайняла Харків, 31 серпня – Київ; на початку вересня денікінці контролювали всю Східну Україну, за винятком тих районів Поділля і Волині, які перебували під владою Директорії УНР.

Спочатку єврейське населення України вітало прихід денікінців, сподіваючись, що вони захистять від жахів погромів, дозволять приватне підприємництво і ремесла, заборонені радянською владою, відновлять порядок і громадянські права, проголошені Лютневою революцією, знову скличуть Установчі збори. Заспокоювали й офіційні заяви А. Денікіна: «Добровольча армія ставиться з найбільшим обуренням до спроб нацьковувати одну національність проти іншої». У Києві було створено Єврейський комітет сприяння відродженню Росії; у містах і містечках на шляху проходження Добровольчої армії єврейські депутати зустрічали денікінців хлібом та сіллю, пропонували пожертви. Однак перші ж контакти зі солдатами та офіцерами змусили їх розчаруватися: «Хліб-сіль вам не допоможе, жидівські морди... – заявляли солдати передових загонів. – Чого жиди радіють? Прийдуть наші, все одно всіх переріжуть...»¹³¹⁵.

За свідченням багатьох істориків і сучасників, саме білогвардійські, денікінські погроми були найбільш жорстокими і нещадними¹³¹⁶. Організовані та керовані «зверху», вони відбувалися і при наступі, і при відступі. «Ми воюємо не з більшовиками, а з єврейством»¹³¹⁷, – заявляли ентузіасти цього руху. Заступництво окремих офіцерів за євреїв і спроби зупинити різанину зазнавали різкої відсічі начальства і призводили до звільнення з армії. «Біла армія була просякнута антисемітизм-

¹³¹³ Сергійчук В. Погроми в Україні... – С. 352–353, 355.

¹³¹⁴ Книга погромов... – С. 260.

¹³¹⁵ Кандель Ф. Книга времен и событий...

¹³¹⁶ Козерод О. Білий рух і євреї...; Р. М. Жиди... – С. 673; Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство... – С. 74; Шульгин О. Україна і червоний жак... – С. 38–39.

¹³¹⁷ Финкельштейн Ю. Загадка Симона Петлюры или парадокс антисемитизма...

мом зверху до низу, від генеральської верхівки до солдат»¹³¹⁸, – згадував пізніше її верховний головнокомандувач А. Денікін.

Солдати Добровольчої армії, особливо козаки, повсюдно влаштовували погроми* під гаслом «Бий жидів, рятуй Росію!»¹³¹⁹. 18–21 серпня 1919 р. вони здійснили антисемітські акції у Черкасах. Якщо на початку погромники обмежувалися тільки грабунком, то невдовзі вдалися до насильства над життям і честю беззахисного єврейського населення. Було вбито до 150 осіб, близько 300 жінок згвалтовано, причому не щадили навіть 10-річних дівчаток¹³²⁰. Ще 130 осіб знищено в Смілі, понад 120 – у Монастирищі. Убивства, витончені знущання, масові згвалтування й грабежі часто супроводжувалися спаленням єврейських містечок¹³²¹.

У вересні – грудні 1919 р. такі ж явища майже щодня відбувалися в Києві. Однією з форм антисемітських акцій у місті був т. зв. «тихий погром», який здійснювала Добровольча армія. Оскільки остання отримувала допомогу від Англії і Франції, то А. Денікіна попередили, що він може «втратити співчуття всієї Європи» через жорстокі погроми. Тоді денікінці почали влаштовувати в Києві «тихі погроми», які затихали вдень і посилювалися до ночі¹³²², щоб не привертати уваги представників зарубіжних країн при штабі головнокомандувача.

«Дивний це був погром, спокійний, діловитий... – зазначав А. Гольденвейзер. – У минулі часи розкрадання єврейського майна відбувалося в хмарі пуху з роздертих перин і під дзвін розбитого скла. Теперішні погромники стали незрівнянно діловитішими і практичнішими. Вони розуміли, що при наявних цінах гріх було розламати хоча б дрібницю...

Майно розтягували до нитки, залишаючи тільки меблі. Але і тут вікон не били і жодного стільця не ламали...

¹³¹⁸ Цитовано за: *Кацанов М.* Похвала махновщине...

* Дослідники умовно поділяють погроми, вчинені Білою армією, на три етапи: «а) спочатку т. зв. «тихі» погроми (червень – липень 1919 р.) – Харківська, Катеринославська губернії. Характеризувалися безперервними набігами і нападами на євреїв на вулицях із метою пограбування та насильствами над жінками; б) потому – масові погроми (липень – серпень 1919 р.) – західна частина Полтавської, південна частина Чернігівської та східна частина Київської губернії. Поряд із пограбуваннями, тут відбувалися часткові підпалювання маєтків і окремі вбивства; в) насамкінець – різанина (вересень – жовтень 1919 р.) – Київська, Чернігівська губернії» [*Козерод О.* Білий рух і євреї...].

¹³¹⁹ Україна. Євреї України 1914–1920 гг. ...

¹³²⁰ Книга погромов... – С. 224.

¹³²¹ Україна. Євреї України 1914–1920 гг. ...

¹³²² *Будницкий О. В.* Российские евреи между красными и белыми... – С. 336; *Кандель Ф.* Книга времен и событий. Т. 3...; *Островский З. С.* Еврейские погромы... – С. 6.

Людські жертви були, на жаль, і від того погрому. Але вбивства здійснювали якимось паралельно і незалежно від пограбувань. Не було бунтуючого натовпу, що грабував би і вбивав...

Убивали не в квартирах, не в запалі боротьби. Ні, жертву забирали і прикінчували в безлюдному місці. І в цьому виявилася модернізація погромної справи.

Жодного розбитого скла, жодного поламааного стільця; діловитість і економія сил; гроші, гроші і гроші...»¹³²³.

Київські погроми «добровольці» вважали своєю відповіддю на виявлені численні випадки вбивств і знущань чекістів над мирними мешканцями. Особливо постраждали околиці, густо заселені євреями, – Шулявка, Деміївка, Поділ та інші, де цілодобово безкарно відбувалися десятки кривавих розправ, пограбування і вбивства євреїв. Пристрасті і лють киян підігрівала преса, друкуючи сенсаційні викриття про жахи катівень ВЧК* на Садовій, Пушкінській, Фундуклеївській та інших вулицях, траурні оголошення про панахиди «за убієнними». Газети щодня повідомляли, що знайдено 60–70 трупів «невідомо ким і коли убитих євреїв». Загальноміського стихійного погрому не відбулося, очевидно, лише тому, що представники іноземних держав, зокрема Англії і Франції, котрі перебували при Добровольчій армії, наклали на такий погром своє veto¹³²⁴.

За національною ознакою часто «працювала» й «добровольча» контррозвідка. «Підозрілому» достатньо було бути «жидом», щоб його негайно пустили «в расход». Таким шляхом за півтора місяці окупації в Києві, лише за офіційними підрахунками представників Добровольчої армії, було винищено 2000 «комуністів» і їм «співчуваючих»¹³²⁵.

10–13 вересня 1919 р. серйозний погром трапився у Фастові, звідки поширився і на навколишні поселення, зокрема було розгромлено три єврейські землеробські колонії – Кадлубицька, Триліси і Червленська. Його організували козаки 2-ї Терської пластунської бригади Добровольчої армії, яку очолював полковник Белогорцев. Приводом стали провокаційні чутки про те, що євреї радісно зустріли більшовиків, коли вони увірвалися на короткий час до Фастова, і стріляли у відступаючих добровольців. Внаслідок погрому, на думку мешканців, загинуло бли-

¹³²³ Гольденвейзер А. Из киевских воспоминаний (1917–1920 гг.)... – С. 55–56, 57.

* Всеросійська надзвичайна комісія, скорочено ВЧК (від рос. Всероссийская чрезвычайная комиссия) – в 1917–1922 рр. політична поліція радянської Росії.

¹³²⁴ Полетика Н. Воспоминания...; Островский З. С. Еврейские погромы... – С. 50.

¹³²⁵ Полетика Н. Воспоминания...

зько 1500–2000 осіб*, 300–400 – було поранено, багатьох жінок і навіть дівчаток-підлітків – зґвалтовано. Очевидці описували страшні звірства й знущання, які погромники чинили над своїми жертвами, в т. ч. шестимісячними дітьми, та повальні грабунки. Значна частина фахівських євреїв залишилася без даху над головою – вигоріло близько 200 будівель¹³²⁶. Потерпілі були переконані, що погром «дозволило» начальство. До такого висновку їх привели як байдуже, а часом і явно заохочувальне ставлення офіцерського складу бригади до погрому, так і заява окремих громил-козаків, що їм «наказано бити жидів», що вони можуть «за законом гуляти три дні», що «нічого їм за це не буде»¹³²⁷.

Значним був типово «військовий» погром, учинений Добровольчою армією в Києві в першій половині жовтня 1919 р., після невдалого більшовицького наступу на столицю 1–5 жовтня. Київських євреїв було віддано на розграбування військам, які «врятували Київ від червоних». За словами очевидця: «Це було систематичне, планомірне і жорстоке пограбування та побиття єврейського населення. Його робили солдати під керівництвом офіцерів. Київ був розділений на райони, квартали, вулиці. Щовечора в певні райони і вулиці відправлялися вантажні машини під командою офіцерів – на кожній вантажівці 20–30 озброєних солдатів і офіцерів. Деякі з них були в темних (синіх) окулярах, в інших голови були закутані в башлики, в руках гвинтівки, револьвери, шомполи, – біля намічених у списку будинків люди злазили з вантажівки... Обшуки починали з нижніх поверхів. Тут розбивали прикладами входні двері квартир, грабували, розбивали меблі, гвалтували жінок, били і вбивали євреїв... Грабували все: спочатку вимагали гроші, потім годинники, персні та інші коштовності, потім хутра, пальта, костюми та взуття (чоловічі та жіночі), білизну. Знімали черевики і сорочечки навіть з маленьких дітей...»¹³²⁸. Верхом цинізму цього безчинства була нарочита ввічливість і галантність нальотчиків, їхнє бравування благородним дворянським походженням, вихованістю, гарними манерами, знанням мов і музики¹³²⁹ тощо.

Єдиним засобом захисту єврейського населення був його несамовитий крик. Саме про нього йшлося в статті «Катування страхом», опуб-

* За даними «Електронної єврейської енциклопедії», загинуло понад 1300 осіб [Україна. Євреї України 1914–1920 гг. ...].

¹³²⁶ Шехтман И. Б. Погромы Добровольческой армии... – С. 333, 335, 336, 337, 338, 339, 341, 343–346; Островский З. С. Еврейские погромы... – С. 51.

¹³²⁷ Кон Н. Благословение на геноцид... – С. 92.

¹³²⁸ Полетика Н. Воспоминания...

¹³²⁹ Островский З. С. Еврейские погромы... – С. 18.

лікованій 8 жовтня 1919 р. в г. «Киянин». Її автор – один з ідейних нахненників єврейських погромів В. Шульгін, який тоді перебував у Києві, писав: «Ночами на вулиці Києва надходить середньовічне життя. Серед мертвої тиші і безлюддя раптом починається душераздираючий крик. Це кричать жиди. Кричать від страху... В темряві вулиці де-небудь з'явиться купка озброєних зі штиками людей, що пробираються, і, побачивши їх, величезні п'ятиповерхові і шестиповерхові будинки починають вити зверху донизу...

Цілі вулиці, охоплені смертельним страхом, кричать нелюдськими голосами, тремтячи за життя... Це справжній непритворний жах, справжнє катування, якому підпадає все єврейське населення...»¹³³⁰.

Ігноруючи факти, про які й сам писав, В. Шульгін фактично виправдовував Добровольчу армію від звинувачень у погромах, мовляв, «влада, наскільки це в її силах, бореться за те, щоб не допустити вбивства і грабежів». У той же час він звинувачував усіх євреїв у розпалюванні революції і вимагав від них «визнати і покаятися» за це.

Жовтневі погроми 1919 р. в Києві припинилися лише тоді, коли англійські представники у ставці Добровольчої армії змусили А. Денікіна надіслати телеграму генералу Драгомірову, командувачу «Київського напрямку», з наказом припинити їх¹³³¹. Внаслідок наруги, за неповними даними, було вбито 294-х осіб, серед яких 9-місячна дитина¹³³².

До білогвардійських погромів долучилися й повстанці отамана Струка. Вони ще у вересні 1919 р., після того, як Київ раптово захопили денікінці, а армія УНР відступила, з'явилися в передмістях столиці, зокрема на Подолі, де почали грабувати і громити єврейські квартали, вбивши кілька десятків мирних жителів. Ситуація повторилася й у жовтні, коли струківці, користуючись хаосом боротьби між білими і червоними в місті, увірвалися на Поділ і Куренівку. До речі, за участь у вигнанні більшовиків із Києва Струка, загони якого ще з вересня входили до складу Добровольчої армії, було нагороджено офіцерським Георгіївським хрестом другого ступеня і чином полковника¹³³³. Погромницькі інстинкти новоявленого офіцера російського війська заперечень не викликали.

Відступ денікінців на південь наприкінці 1919 р. – на початку 1920 р. (після взяття Києва більшовиками 16 грудня) через Київщину,

¹³³⁰ Шульгін В. Пытка страхом / В. В. Шульгин // Кієвлянинъ. – 1919. – 8 октяб.

¹³³¹ Полетика Н. Воспоминания...

¹³³² Книга погромов... – С. 306.

¹³³³ Савченко В. Авантюристы гражданской войны... – С. 247–248; Островский З. С. Еврейские погромы... – С. 50–51.

Поділля та Херсонщину також супроводжувався повальними погромами, які переросли у поголовне винищення єврейства¹³³⁴. Деморалізовані, озлоблені невдачами солдати й офіцери зганяли свої негативні почуття на єврейському населенні; ненависть до євреїв стала патологічною до такої міри, що відступаючи втрачали часом людський вигляд, і тепер уже неможливо було відкупитися грішми або коштовностями. Єврейські делегації просили пощадити населення, але їх не бажали слухати; в Макарові Київської губ. порубали шаблями містечкових стариків, благаючих козаків не губити жителів. Пощади не давали нікому; тих, що намагалися втекти ловили арканами і вбивали найзвірячішими способами¹³³⁵. Про подібний випадок згадував В. Шульгін: «В одному містечку хлопчисько років вісімнадцяти, з гвинтівкою в руках, бігає між руїнами розгромлених кимось (нами? більшовиками? петлюривцями? бандитами? – хто це знає?) кварталів. «Що ви там робите?» – «Жида шукаю, пан поручик». – «Якого жида?» – «Та тут ходив, я бачив». – «Ну ходив... А що він зробив?» – «Нічого не зробив... жид!» Я дивлюся на нього, в нього молоде, явно «кокаїнове» обличчя, на якому всі пороки... Шукає жида з гвинтівкою в руках серед білого дня. Що він зробив? Нічого – жид...»¹³³⁶.

Після погрому добровольці навантажували вози єврейським майном, влаштовували величезні багаття і спалювали все, що не могли забрати з собою; єврейські будинки і крамниці обливали гасом і випалювали цілі вулиці. Тисячі жителів втратили дах над головою у Богуславі, Фастові, Білій Церкві, Шполі, Корсуні, Томашполі¹³³⁷ та в інших місцях.

Надзвичайно жорстоким був погром Добровольчої армії в Кривому Озері на Миколаївщині, що тривав із 24 грудня до 24 січня. Його здійснили бійці Вовчанського загону, причому офіцери не лише керували солдатами при більшості вбивств, а й самі брали участь у мордуванні жертв¹³³⁸. Загалом було вбито близько 600 осіб¹³³⁹, кількість поранених і потерпілих від обмороження сягнуло 1000 осіб, із яких 50% померло¹³⁴⁰; все населення було нищівно пограбовано.

¹³³⁴ Україна. Евреи Украины 1914–1920 гг. ...

¹³³⁵ Кандель Ф. Книга времен и событий. Т. 3...

¹³³⁶ Шульгін В. В. «1920 г.» Очерки. – Софія : Рос.-болгар. книгоизд., 1921. – С. 19.

¹³³⁷ Кандель Ф. Книга времен и событий. Т. 3...; Энгель В. В. Курс лекций по истории евреев в России...

¹³³⁸ Свідчення про погром у Кривому Озері, вчинений денікінцями // Сергійчук В. Погроми в Україні... – С. 377, 379, 380, 383.

¹³³⁹ Україна. Евреи Украины 1914–1920 гг. ...; Свідчення про погром у Кривому Озері... – С. 384.

¹³⁴⁰ Свідчення про погром у Кривому Озері... – С. 384.

Щодо грабежів, то вони відбувалися всюди. Щоб захопити солдатів до наступу, їхнє керівництво віддавало на розграбування черговий населений пункт, який було потрібно захопити. З майже кожного ешелону, що зупинявся на проміжній станції, солдати й офіцери бігли до місцевого коменданта і вимагали дати їм на кілька годин місто, щоб «погуляти». Забирали речі та коштовності, посуд і одяг, нижню білизну, віднімали швейні машини у кравців та інструменти у ремісників; у пошуках схованок ламали стіни, розвалювали печі, розбирали підлоги. Награбоване звозили на ринкову площу і продавали за дешевою ціною, а потім їхали в найближче місто, де вдавалися до розгулу в значних місцях, витрачали мільйони і знову вирушали на грабїж.

Один із дослідників тих подій зазначив: «У цій помісі наживи і помсти брали участь майже всі частини Добровольчої армії, всі кращі її полки – і «дроздовці», і «марковці», і «волчанці», і козаки «Дикої дивізії», і донці Мамонтова, і «шкурівці», і пластуни, і кубанці, і терці, і інгуші, і чеченці, і інші народності... У погромах однаково брали участь як командири частин, аристократи-гвардійці, кадрові офіцери, козацькі старшини, так і звичайна маса солдатів і козаків...»¹³⁴¹.

Той факт, що Добровольча армія дискредитувала себе грабежами, насильством, пиятикою, визнавали і її головнокомандувач А. Денікін, і військовий міністр в уряді А. Колчака барон А. Будберг, і командувач Білим рухом у Криму барон П. Врангель¹³⁴². А В. Шульгін із цього приводу навіть опублікував статтю під заголовком «Взвейтесь, соколы... ворами*!»¹³⁴³, саркастично перефразувавши перший рядок відомої пісні царської армії «Взвейтесь, соколы, орлами!» Про «майже тваринну» ненависть до євреїв, якою були пройняті й офіцерство, і велика частина духовенства та інтелігенції¹³⁴⁴, згадував міністр зовнішніх зносин в уряді П. Врангеля П. Струве.

Окрім білих погромників, євреї в 1920 р. були об'єктом насильства і з боку Червоної армії. Так, у травні бійці Першої кінної армії розгромили містечко Любар у Волинській губ., убивши близько 60 євреїв^{**}.

¹³⁴¹ Цитовано за: *Кандель Ф.* Книга времен и событий. Т. 3...

¹³⁴² *Троцкий И.* Еврейские погромы... – С. 65; *Кандель Ф.* Книга времен и событий. Т. 3... ; *Островский З. С.* Еврейские погромы... – С. 18–19.

* «Здійміться, соколи... злодіями!» [переклад із рос. – Авт.].

¹³⁴³ *Шульгін В. В.* «1920 г.» Очерки... – С. 8.

¹³⁴⁴ *Мадиевский С.* Так это было...

** За іншими даними, в Любарі єврейський погром тривав 15 днів. «Учинили його на початку 5 і 6 дивізій, козаки Будьонного, потім «червоні» козаки-комуністи, врешті 215 і 216 більшовицькі полки. Убито огульно 44 євреї, ранених є коло 260, жінок звалтованих коло 600–700. Жінок козаки гвалтували прилюдно на вулиці. В багатьох

У містечках Прилуки і Вахнівка вояки 6-ї кавалерійської дивізії тої самої армії, поруйнувавши винзаводи, також вдалися до погромів. У Прилуках 21 особу було вбито, 12 – поранено, багато жінок і дітей – зґвалтовано. За розповідями обивателів, зґвалтування набувало прилюдного характеру, а вродливі дівчата потрапляли в обоз. У Вахнівці було вбито 20 осіб і спалено 18 будинків, кількість поранених і зґвалтованих невідома¹³⁴⁵.

Влітку 1920 р., наступаючи на Польщу по західно-українських землях, вояки командарма С. Будьонного масово грабували євреїв (як і решту жителів, хіба що останніх без викриків «жиди!»). Восени, відступаючи під натиском поляків, 4-а і 6-а дивізії Першої кінної армії, Таращанський полк 44-ї стрілецької дивізії, крім грабунків, «відзначилися» численними вбивствами населення міст і містечок¹³⁴⁶. 14 жовтня 1920 р. керівництво Київської губ. надіслало голові Раднаркому України Х. Раковському телеграму: «Останнім часом безперервно сиплються скарги на безчинства, творені частинами Першої кінної армії. У Таращанську... пограбовано всіх мешканців, радянських працівників і навіть радянські заклади. Загальна [чисельність] убитих – 150. 10 жовтня влаштували єврейський погром, побиття комуністів, відкрили в'язницю, спалили 4 будинки, 30 убитих, поранено 4... Зі Сквири доносять, що після проходження частин Першої кінної з 16 повітових военкомів залишилося 5, решта зникла безвісти. Розграбовано Ходорковський токарний завод, вбито багато мирних селян. Із Бердичева телеграфують – прохідні частини Першої кінної грабують євреїв, боїмося погрому. З Київського губвоенкому доносять: прохідні частини Першої кінної розстріляли на станції Бородянка комісію зі закупівлі коней і сім червоноармійців».

Аналогічну інформацію надіслали з Кременчука: «Частини Кінармії, що проходять через Черкаський повіт, «тероризують владу», грабують і розстрілюють жителів і навіть сім'ї службовців вояків Червоної армії, а всю худобу забирають». «З криками «бий жидів і комуністів», – як ішлося в телеграмі губначтилу від 15 жовтня 1920 р., – носяться по селах і хуторах, є вбиті і багато поранених, серед яких багато радянських працівників. Сім'ї червоноармійців, радянських працівників, повітових военкомів, голів ревкомів піддають повному розграбуванню і побиттю

випадках гвалтували 10-літніх дівчат і 60-літніх жінок. Мордовано в спосіб відкритий. Ціле майно єврейське дошенту пограбоване» [ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 2].

¹³⁴⁵ Будницький О. В. Российские евреи между красными и белыми... – С. 486.

¹³⁴⁶ Мадиевский С. Так это было...

до напівсмерті. Є також факти вбивства і розстрілу євреїв-радпрацівників. Влада і населення в панічному жаху втікають, ховаючись в лісах і по полях. Результати безчинств уже відчутні: ті села, які були на боці радвлади і були далекими від участі в бандитизмі, тепер, навпаки, відчують страшну ненависть до Червоної армії і радянської влади»¹³⁴⁷.

Про погроми Першої кінної армії також повідомляв у листопаді уповноважений ВЧК Зіліст: «Нова погромна хвиля прокотилася по району... Не можна встановити точну кількість убитих... Відступаючі частини Першої кінної армії на своєму шляху знищували єврейське населення, грабували і вбивали. Рогачов (більше 30 убитих), Барановичі (14 жертв), Романов (не встановлено), Чуднів (14 жертв) – це нові сторінки єврейських погромів в Україні. Всі зазначені місця зовсім розграбовані. Розгромлено також район Бердичева... Горщики і Черняхів абсолютно розграбовані»¹³⁴⁸. Отже, склалася типова для тих часів ситуація, коли мирне населення ставало заручником протиборчих сил.

У 1920 р. до погромних сил додалися й польські вояки, котрі певний час діяли як на українській, так і на білоруській територіях. Солдати й офіцери грабували і били євреїв, звинувачуючи їх в «антипольських», «пробільшовицьких» або в «проукраїнських» настроях. Антисемітські акції сталися в Мінську, Борисові, Бобруйську, Слуцьку, Києві та інших містах і містечках. Погромники вбивали, гвалтували жінок, громили і спалювали єврейські містечка, плюндрували синагоги, рвали сувої Тори, зрізали бороди у старих євреїв, впрягали їх у вози і поганяли замість коней, змушуючи возити вулицями п'яних солдатів¹³⁴⁹.

Незрівнянно менше антиєврейських акцій було здійснено на території ЗУНР. Як правило, всі вони стосувалися дій того ж таки польського війська, антисемітський настрій* якого, згідно з інформацією газе-

¹³⁴⁷ Будницький О. В. Российские евреи между красными и белыми... – С. 489–490.

¹³⁴⁸ Кац А. Евреи. Христианство. Россия...

¹³⁴⁹ Кандель Ф. Книга времен и событий. Т. 3...

* Погромні дії польського війська засвідчено низкою документів [Див., напр-д: Лист командування єврейської міліції у Львові до головного командування польських військ у Львові про факти насильства над єврейським населенням. Не раніше 22 листопада 1918 р. // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 3, кн. 1... – С. 25–26; Висновки з меморіалу доктора Ашкеназі для слідчої комісії про єврейські погроми у Львові після захоплення міста польськими військами. Не раніше 22 листопада 1918 р. // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 3, кн. 1... – С. 27–29; Протоколи зізнань свідків Вольфа Брунета і Самуела Фукса про замордування польськими окупантами

ти «Діло», «зріс до кульмінаційної точки»¹³⁵⁰. Щодо території, яку контролювала Українська галицька армія (УГА), як і формація Українських січових стрільців (УСС), то там окремі антисемітські ексцеси якщо й траплялися, то їх швидко припиняли завдяки рішучим діям Державного секретаріату внутрішніх справ. Наприклад, тогочасні періодичні видання повідомляли про подібні виступи в Тернополі, Станиславові, Дрогобичі. Винних протягом короткого часу було виявлено й притягнуто до кримінальної відповідальності, у тому числі трьох осіб розстріляно¹³⁵¹. Такими діями українська влада чітко засвідчила своє прагнення оберігати міжнаціональний мир на теренах Республіки.

Після того, як полякам удалося витіснити зі Львова українських вояків, вранці 22 листопада 1918 р. у місті розпочався триденний єврейський погром. Польське військо «дихало жадою помсти в повному переконанні, що євреї йшли пліч-о-пліч з українцями, а крім того, в переконанні, що помститись їм просто наказано»¹³⁵². Описуючи сцени насильства, українська газета «Товмацькі вісті» зазначала: «Вони [поляки. – Авт.] облили кілька десятків жидівських домів нафтою, позамикали в тих домах брами і спалили разом з людьми. Кілька десятків жидів кинулося до божниці (синагоги), щоб виратувати відтіль «Божі заповіді». Їх замкнули в божниці і wraz з божницею спалили. Хто рятувався утечею, того вбивали на вулицях...»¹³⁵³. Щодо жертв львівського погрому, то дані про них різняться. Так, відповідно до «Тимчасового рапорту в справі антиєврейських виступів у Львові», написаного польською урядовою комісією 17 грудня 1919 р., а опублікованого лише 1984 р., було «мінімально» 150 убитих і згорілих, понад 50 спалених будинків, понад 500 вщент розграбованих крамниць, кільканадцять випадків згвалтувань. До Єврейського комітету порятунку зголосилося 7 тисяч потерпілих родин¹³⁵⁴. Дещо скромніші «результати» подає «Електронна єврейська енциклопедія» (ЕСЕ) – 142 убитих і 50 зруйнованих будинків¹³⁵⁵. Згідно з висновками, оприлюдненими у доповіді голови американської комісії, що вивчала польсько-єврейські взаєми-

євреїв у Збаражі. 23 червня 1919 р. // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 3, кн. 1... – С. 123–124].

¹³⁵⁰ Інформація газети «Діло» про становище в окупованому польськими військами м. Львові. 21 листопада 1918 р. // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 3, кн. 1... – С. 24.

¹³⁵¹ *Рябошапко Л. І.* Правове становище національних меншин в Україні... – С. 40.

¹³⁵² *Радевич-Винницький Я.* До історії українсько-єврейських відносин...

¹³⁵³ Цитовано за: *Гон М.* Євреї в ЗУНР... – С. 185.

¹³⁵⁴ *Радевич-Винницький Я.* До історії українсько-єврейських відносин...

¹³⁵⁵ Україна. Євреї України 1914–1920 гг. ...

ни, протягом трьох днів у Львові вбито 64 особи єврейської національності¹³⁵⁶.

Поступово протиеврейські виступи набували масового характеру. Вони мали вигляд убивств, грабунків, гвалтувань, знущань, арештувань, інтернувань, запроторень у концтабори, позбавлення праці, недопущення до занять у університеті й т. ін. Причинами таких зловживань могли стати симпатії до українців, служба в УГА чи єврейській міліції, відмова вступати до польського війська¹³⁵⁷ тощо.

Позицію нейтралітету, зайняту євреями в 1918–1919 рр., поляки розглядали як відкритий виклик польській державності. Євреїв ототожнювали з «українофільством» і більшовизмом. Польський історик Є. Томашевській зазначав: «Доводиться нагадати про жидокомуну. Стереотип єврея-комуніста призвів до трагедії. Надто легко з'являлися звинувачення євреїв у шпигунстві або в сприянні більшовикам». Позицію поляків у ставленні до євреїв чітко висловив голова уряду Є. Морачевській. 31 грудня 1918 р. він сказав: «Я бажаю для Польщі, щоб її заселяли тільки поляки. Я не збираюся давати євреям автономію і школи, я тільки хочу, щоб вони отримали права громадян, якщо тільки їх вони збираються дотримуватися»¹³⁵⁸.

Погроми відбувалися не тільки в Східній, а й Західній Галичині¹³⁵⁹. У висновках англійської комісії про польські погроми зазначалося: «В падолисті було коло 110 погромів... По львівських погромах зачисляються до більших погроми в Перемишлі, Кельцах, Бжеску і Кшижанові»¹³⁶⁰. Масовий терор, влаштований польськими антисемітами, схиляв євреїв на бік українців. Цьому сприяла і толерантна позиція уряду ЗУНР.

Ведучи мову про порушення права людини на життя, про наругу над її еством, честю і гідністю, постає логічне запитання: чому в той страшний час мовчала більшість населення України? Чому не вживала заходів для того, щоб захистити своїх сусідів, співгромадян, зрештою просто

¹³⁵⁶ Гон М. М. Євреї в ЗУНР... – С. 185.

¹³⁵⁷ Кривава Книга / упоряд., автор передм. Я. Радевич-Винницький. – Дрогобич : Відродження, 1994. – С. 22–23, 28; Радевич-Винницький Я. До історії українсько-єврейських відносин...; Коган С. Евреи в Западно-Украинской Народной Республике... – С. 194.

¹³⁵⁸ Коган С. Евреи в Западно-Украинской Народной Республике... – С. 194–195.

¹³⁵⁹ Погребинська І. Погроми в Польщі, Галичині та українське єврейство... – С. 170–171.

¹³⁶⁰ Гон М. Проблема національного ренесансу євреїв Галичини у 20-ті рр. нашого століття [Електронний ресурс] / М. М. Гон // Еврейская история и культура в Украине : материалы конф., (Київ, 8–9 декабрия 1994 г.). – Режим доступу : <http://www.jewish-heritage.org/eu94a13r.htm>.

людей? І оскільки трагедія чинилася на українській землі, це запитання стосується насамперед українців. Спробу відповісти на нього зробив О. Брик. Ведучи мову про українську спільноту, він зазначив: «Вона не зла, але пасивна: її безкарно мордують різні збоченці – чи то з чужих, чи із «своїх», і вона не обороняється; вона не могла оборонити ні євреїв, ні саму себе перед збоченнями різних національностей. Коли збоченці мордують євреїв – ця маса пасивно терпить у душі, безсильно співчуває жертвам; коли збоченці мордують саму цю масу – вона також пасивно терпить...»¹³⁶¹. Якщо сумним підтвердженням першої тези стали єврейські погроми, то другої – Голодомор 1932–1933 рр. в Україні.

Наслідки погромів були страхітливими. За даними єврейських джерел, протягом 1917 – початку 1921 р. в 524 населених пунктах України різними військовими угрупованнями було скоєно 1236 актів насильства проти єврейського населення¹³⁶², з яких 887 мали масовий характер і класифікувалися як погроми¹³⁶³. Близько 40% (493 випадки) антисемітських акцій були ініційовані підрозділами Армії УНР і діючими спільно з ними військовими загонами, 25% (307) – розрізненими збройними формуваннями, очолюваними різного роду «отаманами» та «батьками», 17% (213) – білогвардійцями, 8,5% (106) – радянськими військами¹³⁶⁴. Ряд погромів також здійснили польські військові формування, окремі представники цивільного населення.

Правдоподібніше виглядають дані в «Скорботному листі погромів», складеному в 1920-х рр. у радянській Росії. У ньому зафіксовано, що в Україні різні повстанські отамани вчинили 834 погроми, білогвардійці – 226*, підрозділи Армії УНР – 139, червоноармійці – не менше 40**, польська армія – 29¹³⁶⁵. Названі відсотки і цифри, звичайно, не є остаточними і потребують подальшого дослідження.

¹³⁶¹ Брик О. Українсько-єврейські взаємовідносини... – С. 200.

¹³⁶² Гриневич Л. Євреї в Україні... – С. 80.

¹³⁶³ Тарасюк Д. Без вины виноватые... – С. 88.

¹³⁶⁴ Костырченко Г. В. Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм... – С. 56–57.

* За даними В. Енгеля та «Електронної єврейської енциклопедії», усього денікінці вчинили в Україні не менше 296 погромів і нападів в 267 населених пунктах і на залізниці [Энгель В. В. Курс лекций по истории евреев в России...; Украина. Евреи Украины 1914–1920 гг. ...].

** У «Скорботному листі», уміщеному в книзі З. Островського «Єврейські погроми 1918–1921», дані дещо різняться від тих, які подав В. Савченко. Зокрема, в першому випадку збільшено частку погромів, учинених «петлюрівцями» (211, із них 5 на території Білорусі), натомість відсутні дані про погромні дії червоноармійців [Островский З. С. Еврейские погромы... – С. 76].

¹³⁶⁵ Савченко В. А. Симон Петлюра... – С. 407.

Так само історики поки що не спроможні назвати підсумкові, систематизовані дані кількості жертв антисемітських акцій. Мова йде лише про приблизні цифри, які істотно дисонують між собою. Їхня амплітуда коливається від 30–70 тис.¹³⁶⁶ до 150–200 тис. осіб¹³⁶⁷, причому нема єдності й серед тих дослідників, які обстоюють верхню межу кількості жертв. Так, якщо професор В. Солдатенко, солідаризуючись із підрахунками голови Всеукраїнського комітету допомоги жертвам погромів Е. Хайфеця, трактує дані в 150–200 тис. осіб як «загублені життя» впродовж 1917–1920 рр.¹³⁶⁸, то З. Островській вважає, що кількість убитих в Україні і Білорусі за час від 1917 по 1921 р. включно коливається між 180–200 тис.¹³⁶⁹ А сучасний російський історик Г. Костырченко розуміє під названими цифрами вбитих або поранених унаслідок погромів і бойових дій у роки Першої світової та громадянської воєн¹³⁷⁰. До того ж, із контексту даних, що їх подає Г. Костырченко, незрозуміло, про яку територію йдеться – УНР чи терени колишньої Російської імперії.

Провідний український історик С. Кульчицький, який обстоює нижню межу кількості жертв, вважає, що в Україні загинуло від 60 до 70 тис. осіб мирного єврейського населення¹³⁷¹. Однак він екстрополіює названі цифри на триваліший період часу – весь початок ХХ ст. до 1921 р.

Оперуючи даними про кількість погромів та їхніх ініціаторів, дослідникам слід враховувати специфічні прийоми радянського режиму, котрий не гребував перекладати власну вину на своїх опонентів. Зокрема, так сталося після вчинених червоноармійцями погромів у Глухові та Новгород-Сіверському¹³⁷², коли відповідальність за них більшовицька пропаганда фактично переклала на українців. Подібні випадки мали місце й раніше. Так, 7 грудня 1917 р. на засіданні Генерального Секретаріату йшлося про те, що преса подавала відомості, ніби українські гай-

¹³⁶⁶ Гриневич Л. Євреї в Україні... – С. 80; Джонсон П. Популярная история евреев... – С. 513; Кульчицький С. В. Антисемитизм в Україні... – С. 96.

¹³⁶⁷ Будницький О. В. Российские евреи между красными и белыми... – С. 7; Костырченко Г. В. Тайная политика Сталина... – С. 57; Ларин Ю. Евреи и антисемитизм... – С. 55; Солдатенко В. Ф. Еврейські погроми в УНР... – Вип. 10. – С. 6; Книга погромов... – С. XII–XIV; Гусев-Оренбургский С. И. Багровая книга... – С. 14; Островский З. С. Еврейские погромы... – С. 74.

¹³⁶⁸ Солдатенко В. Ф. Еврейські погроми... – Вип. 10. – С. 6.

¹³⁶⁹ Островский З. С. Еврейские погромы... – С. 74.

¹³⁷⁰ Костырченко Г. В. Тайная политика Сталина... – С. 56–57.

¹³⁷¹ Кульчицький С. В. Антисемитизм в Україні... – С. 96.

¹³⁷² Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине... – С. 150–151.

дамаки грабують в Одесі населення. Однак слідча комісія встановила, що з 35 «гайдамаків», затриманих на місці злочину, 32 особи були переодягненими і лише 3 особи – це справді гайдамаки. Останніх розстріляли товариші по службі¹³⁷³. Після того, як російські більшовики завоювали Україну, їхні ідеологи отримали нагоду розставити свої акценти на багатьох вузлових проблемах української історії, а відповідно й перекинути свої провини на опонентів. Про це йшлося в п. 1.2.

Траплялися випадки, коли українській владі приписували погроми за інерцією. По-перше, як підмітив О. Шульгин, євреї, навіть найнеупередженіші, звиклі до того, що царська адміністрація не лише дозволяла погроми, а й заохочувала їх, зберегли це переконання і в умовах революції: позаяк погром стався в Україні, то винна адміністрація¹³⁷⁴, яка в той час перебувала при владі. По-друге, слід погодитися з думкою О. Субтельного стосовно того, що «...для багатьох євреїв, які вважали себе росіянами, всю вину за погроми було легше скласти на Петлюру та українців, ніж на Денікіна з його російськими генералами»¹³⁷⁵. До того ж А. Денікін та його послідовники боролися за ідею єдиної й неподільної Росії, котрій симпатизувало єврейство.

Численними були й різноманітні провокації, вчинені на території України. Їх здійснювали прихильники як Червоної, так і Білої армії*

¹³⁷³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 520.

¹³⁷⁴ Шульгин О. Україна і червоний жах... – С. 18–19.

¹³⁷⁵ Субтельний О. Україна: історія... – С. 318.

* В. Сергійчук звернув увагу, що активну роль у дезінформації про єврейські погроми в Україні виконували саме ті, хто чинив їх найбільше – більшовики й денікінці. Так, 26 липня 1919 р. генерал Денікін не погодився з проханням делегації єврейських діячів усунути коріння погромів шляхом першочергового видання відповідної декларації стосовно єврейського питання і необхідності суворих заходів проти антисемітської агітації. Але, побоюючись звинувачень в організації погромів зі сторони представників закордонної громадської думки, він у вересні 1919 р. створив «спеціальний комітет із боротьби з антиєврейською течією, що посилюється», який мав довести громадськості, що фастівські погроми вчинили петлюрівці. Проте затія провалилася, оскільки єврейський представник Х. Гофман переконливо довів, що в той час у Фастові погром вчиняли більшовики і двічі – денікінці, петлюрівського ж погрому не було, бо «...коли деякі з солдат спробували почати погром, двох з них за наказом генерала Крауза (галичанина) розстріляли, і цей захід стримав інших» [Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство... – С. 80–81].

Про зацікавленість більшовицького керівництва в єврейських погромах на території України писав відомий літературознавець, перекладач і філософ-есеїст єврейського походження Е. Райс. «Коли ми візьмемо проблему під кутом «кому користь», – зазначав він, – треба признати, що Петлюра не мав ніякої користі з таких ексцесів, бож вони могли тільки компрометувати ціль, за яку він боровся. Навпаки, в руках комуні-

для того, щоб дискредитувати українську владу¹³⁷⁶, позаяк було зрозуміло, що антисемітську тему на Заході сприймали надзвичайно чутли-

стів погроми були зброєю, яку вживали з метою сіяти безпорядки в адміністрації і в армії Симона Петлюри [*Паїс Е.* Несправедливі обвинувачення... – С. 108].

На ту обставину, що «більшовики дуже спритно використали погроми для своєї пропаганди», звернув увагу С. Гольдельман. У результаті, єврейська молодь, сіоністи, члени її різних буржуазних партій, молоді люди, політично зовсім індіферентні (чи навіть ворожі) до більшовизму, – всі йшли до Червоної армії. «Були також такі випадки сутічок українських частин із жидівською самообороною, які місцеві більшовики свідомо провокували, щоб використати цю озброєну жидівську молодь у війні проти українського війська. Так, відомий випадок участі кам'янецької жидівської самооборони в бою з українською частиною, яка наступала на Кам'янець: місцева більшовицька влада вночі підняла на ноги членів цієї самооборони під приводом, що наближається «погромницька банда» й, поставивши з тилу групи самооборони справжній військовий загін, змусила її активно воювати проти такого самого загону українського війська...» [*Гольдельман С. І.* Жидівська національна автономія... – С. 126; *Шульгин О.* Україна і червоний жак... – С. 48].

Характерною в цьому сенсі була стаття, що з'явилася 19 лютого 1918 р., тобто в період більшовицької окупації УНР, на сторінках органу ОЕСРП «Новий час» («*Naie Zeit*» («*Нойе цайт*»)). Вона мала багатозначний заголовок: «Погромні інсинуації» – інсинуації на українців, нібито винних в погромах, як писав автор, – інсинуації, запущені нарочито більшовиками. «Треба, бачте, прищепити єврейському населенню страх перед можливим поверненням до влади українців, які нібито «на кінчику меча» несуть євреям криваві погроми, – і тоді будуть благословляти владу більшовицьку». «Ми не заперечуємо, – продовжував автор, – що навіть у лавах української демократії є такі, котрі ще не звільнилися від гріха антисемітизму... Навіть в рядах українських соціалістичних партій є немало чорносотенних елементів, які присмокталися до них». Але «Українська Рада, українська революційна демократія і її органи – вони чисті від гріха, вони подвійної гри в цьому питанні не вели» [*Чериковер І.* Антисемітизм і погроми на Україні... – С. 112].

Для того, щоб досадити українській владі, більшовики йшли на співпрацю навіть із представниками «буржуазного заходу». Так, співробітник Особливого відділу 14-ї армії Південно-Західного фронту Бірюков особисто передав до Нью-Йорка документи, пов'язані з Проскурівським погромом. У результаті цього, в кількох виданнях США і Англії було надруковано антиукраїнські статті [ДАСБУ. – Спр. 69270-ФП. – Т. 4. – С. 33, 49].

¹³⁷⁶ Відозва генерального секретаря міжнаціональних справ «До свідомого громадянства України». 18 жовтня 1917 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 354; Наказ головного державного інспектора В. Кедровського державним інспекторам Армії УНР розгорнути найрішучішу боротьбу проти пограбувань та погромів. 2 серпня 1919 р. // Іванис В. Симон Петлюра – Президент України... – С. 165–166; Урядове звернення 7 серпня 1919 р. до громадян та робітників євреїв України // Шульгин О. Україна і червоний жак... – С. 78–80; Відозва Головного отамана С. Петлюри до українських військ, спрямована проти погромних дій. 27 серпня 1919 р. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2... – С. 566–567; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 442, 570; *Брик О.* Українсько-єврейські взаємовідносини... – С. 167, 176; *Чериковер І.* Антисемітизм і погроми на Україні... – С. 150–151.

во. Зокрема, вже йшлося про провокації, які призвели до Житомирського, Бердичівського, Проскурівського погромів. Відома також справа про погроми, які під виглядом українських вояків здійснювали заслані денікінцями провокатори. Головний державний інспектор Армії УНР В. Кедровський згадував, що якийсь час командування не могло зрозуміти, чому, на відміну від інших українських підрозділів, у дивізії О. Удовиченка мали місце погроми. Виявилось, що там ці злочини чинила контррозвідка, яку очолював капітан Вишневський. І лише тоді, коли посол УНР у Туреччині О. Лотоцький написав листа С. Петлюрі про те, що в українську армію скеровано з Царгорода від А. Денікіна провокатора капітана Вишневського, злочинців виявили¹³⁷⁷. Щоправда, заарештувати їх не вдалося, оскільки вони зуміли втекти.

Проте найбільш масштабною антиукраїнською провокацією, яку підготували більшовицькі спецслужби, стало вбивство С. Петлюри і зумовлений ним судовий процес¹³⁷⁸. Унаслідок цього Україна не лише зазнала дошкульного удару по своїх самостійницьких прагненнях, а й втратила національного провідника, а на українців було накладено тавро антисемітів*.

¹³⁷⁷ ЦДАВО України. – Ф. 2432. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 4–5; *Сергійчук В.* Симон Петлюра і єврейство... – С. 77–78.

¹³⁷⁸ Див. про це: *Веденєв Д.* Вбити й згнєбити. Загибель Симона Петлюри...; *Литвин С.* Суд історії... – С. 491–534; *Табачник Д.* Вбивство Симона Петлюри...; *Табачник Д.* Постріли на тихій вулиці Расін (Нотатки історика про вбивство Симона Петлюри) / *Д. Табачник* // Київська старовина. – 1999. – Ч. 1. – С. 146–155; Ч. 2. – С. 154–168; Трагедія двох народів...; *Яковлів А.* Паризька Трагедія 25 травня 1926 р. (до процесу Шварцбарта)... та ін.

* Аналізуючи наслідки більшовицької фабрикації міфу про «петлюрівський антисемітизм», О. Пагіря зазначав: «Судовий процес над «славним месником» [убивцею С. Петлюри С. Шварцбардом. – Авт.] у столиці Франції та бурхливий розголос у західній пресі, який його супроводжував, надовго закріпили у свідомості західноєвропейської громадськості уявлення про антисемітський характер табору УНР. Заплямувавши ім'я Симона Петлюри та скомпрометувавши його близьких соратників і прихильників, більшовики вбили одним пострілом одразу кількох зайців: фізично усунули одного зі своїх найбільших ворогів, позбавивши українську політичну еміграцію очільника; домоглися руками третіх осіб показової політичної дискредитації українського національно-визвольного руху 1917–1921 рр., списавши при цьому на його рахунок усі антиєврейські акції часів громадянської війни. Таким чином було закладено підвалини новітнього міфу українського антисемітизму у ХХ ст. (в його петлюрівському різновиді), визначальною рисою якого була чітка прив'язка визвольної боротьби українців за свою незалежність до виявів відвертого нетолерування євреїв. Завдяки скоєному вбивству під сфабрикованим лейтмотивом більшовики дістали потужний інструмент і досвід проведення ефективних політичних кампаній проти українських національних сил на еміграції [*Пагіря О.* Паризька провокація. Як більшовики запус-

Ще одна не вирішена проблема – це потреба з'ясувати, чи всі події, класифіковані як погроми, насправді такими були. Адже, ведучи мову про наплив із різних місць телеграм, у яких ішлося про погроми, В. Винниченко на Восьмій сесії Центральної Ради зазначав: «Треба мати на увазі й те, що то за телеграми. Бо психіка остільки тепер напружена, з-за всякого пустяка шлють телеграми: «Рятуйте, спасайте!» Посилаємо посланця – виявляється, що там вкрали порося, индика...»¹³⁷⁹.

Нерідко до погромів зараховували не лише напади на мирне єврейське населення, а й боротьбу з озброєними більшовицькими агентами й диверсантами в цивільній одежі чи регулярними військовими підрозділами, які склалися з євреїв¹³⁸⁰. Більш ніж трагічно виглядала й ситуація, змодельована О. Бриком. «Українське військо, – писав він, – атаковане єврейсько-советськими партизанами з-поза рогу дому, з вікон і завулків, мусить оборонятися, а советсько-єврейські цивільні партизани ховаються поза плечі єврейських жінок, дітей, старців, – мовляв: у нас не будете стріляти, бо поцілите невинних, і це буде погром...»¹³⁸¹. Подібні випадки, на жаль, були не поодинокими.

Визнаним є той факт, що «розміри погромного руху іноді перебільшувалися»¹³⁸². Про це, зокрема, заявляли В. Винниченко та І. Чериковер. Мали місце і випадки, коли інформацію про погроми просто придумували. Наприклад, С. Гольдельман описав такі історії: «Якийсь провокатор-большевик прибіг до містечка Мінківці й оповідав там, що власними очима бачив, як українці вирізали всіх жидів у Кам'янці*,

тили міф петлюрівського антисемітизму / О. Пагіря // Український тиждень. – 2012. – № 14 (231). – С. 33].

¹³⁷⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 33.

¹³⁸⁰ *Сергійчук В.* Симон Петлюра і єврейство... – С. 58; *Брик О.* Українсько-єврейські взаємовідносини... – С. 167–168, 170, 178, 185–186.

¹³⁸¹ *Брик О.* Українсько-єврейські взаємовідносини... – С. 172.

¹³⁸² *Чериковер І.* Антисемітизм і погроми на Україні... – С. 53, 84.

* Згадуючи про випадок, коли єврейська громада м. Кам'янця-Подільського намагалася «приписати» кількість жертв, колишній голова уряду УНР Б. Мартос зазначав: «Коли уряд прибув до Кам'янця (липень 1919 р.), міністр [*єврейських справ. – Авт.*] Красний явивсь до мене з заявою, що перед приходом влади в Кам'янці був погром, який тягся три дні, при цьому було вбито 19 душ. В розмові з ним я з'ясував, що в ці 19 душ включили також декілька большевицьких трупів, залишених ними при відході з Кам'янця. Тоді як міністр Красний погодився зі мною, що очевидно в Кам'янці погрому не було, що на протязі трьох днів він починався декілька раз, але кожний раз був спинений; що коли б наше військо брало участь в погромі, або коли б воно лише зайняло нейтральну позицію, то кількість жертв складала б кілька тисяч, беручи до уваги кількість жидівського населення в Кам'янці і кількість різного темного люду, що в той час перебував в Кам'янці та його околицях: тут були й дезертири з відступавшої большевицької армії; недалеко від Кам'янця пройшла відома Таращанська диві-

а тут же приїхав дійсний кам'ячанин і зі здивуванням слухав, як люди брешуть». Другу історію Гольдельман почерпнув із преси: «Пізніше я читав в одеській сіоністській часописі «Єврейська думка» («Еврейская мысль»), як у Кам'янці, при зайнятті його українцями, жидів топили в р. Смотричі, а Вінниця була підпалена з усіх боків і жидів кидали у вогонь живими... Адже річку Смотрич переходять завше вбід кури, там навіть kota втопити не можливо; а у Вінниці не було погрому ніколи за весь час революції. Такі вони ці погромні інформатори»¹³⁸³. Тим не менше, інформація про якусь кількість таких «погромів» потрапляла в пресу¹³⁸⁴, різноманітні звіти всіляких організацій, і з часом її починали трактувати як доконані факти. Так сталося з матеріалами, зібраними Комітетом єврейських делегацій в Парижі. Серед місцевостей, де відбулися погроми, згадувалися також населені пункти, в яких погроми лише починалися і були припинені українським військом¹³⁸⁵.

Окрім людських жертв, значними були й матеріальні збитки. Низка населених пунктів, як, наприклад, Володарка, Богуслав, Борщагівка, Знам'янка, Фастів, Тефіополь, Кутузівка та інші були спалені до тла або істотно поруйновані. Зруйновано чимало дрібних господарств, будинків, крамниць, ремісничих підприємств тощо. У багатьох районах завмерли ремесло і кустарництво, що знаходилися переважно в руках євреїв, які разом зі своїм майном позбулися також інвентарю та знарядь виробництва. Тисячі людей стали біженцями. Загальна кількість матеріально постраждалих, на думку З. Островського, сягала 700 тис. осіб, а сума збитків обчислювалася мільярдами золотих рублів¹³⁸⁶. Зрозуміло, що названі цифри не є остаточними, до того ж вони охоплюють територію не лише України, а й Білорусі, і потребують подальшого дослідження.

зія, що була складена більш-менш із звільнених ними карних злочинців; тут же було багато маляр, що верталися з Сибіру з полону; чимало тут також було і військовополонених, що верталися з Австрії, Італії, Румунії; багато було також тут біженців з Бессарабії, безробітних розагатованих большевиками. Все це увяляло з себе горючий матеріял, елемент, готовий взяти участь у всякому грабункові; вся ця маса, якби дати їй волю, могла би за один день розграбити все жидівське населення Кам'янця, причім їм допомагала б і ще та частина кам'янецького міщанства, що здавна була настроєна проти жидів пропагандою «Союза русского народа» [ЦДАВО України. – Ф. 3890. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 5–6].

¹³⁸³ Цитовано за: Брик О. Українсько-єврейські взаємовідносини... – С. 183.

¹³⁸⁴ ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 589. – Арк. 6.

¹³⁸⁵ Там само. – Ф. 3890. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 5.

¹³⁸⁶ Островский З. С. Еврейские погромы... – С. 74.

Якщо вести мову про причини і передумови єврейських погромів, то слід зазначити, що ті трагічні події стали наслідком поєднання низки історичних стереотипів, соціально-економічних суперечностей і антагонізмів. Їх необхідно розглядати у контексті непростих об'єктивних обставин, що склалися в одному з найкритичніших періодів української історії.

Коріння єврейських погромів крилося в усій попередній діяльності російського царату, який, як уже зазначено, вдаючись до антисемітської пропаганди, потураючи єврейським погромам і навіть інспіруючи їх¹³⁸⁷, намагався таким чином відвернути увагу населення від невирішених питань в імперії. В суспільстві зростало переконання, що єврейські погроми безкарно сходять із рук.

Користуючись неосвіченістю значної частини українського населення, особливо сільського, антисемітські прокламації, зокрема сумнозвісні «Протоколи сіонських мудреців»¹³⁸⁸, серед нього активно поширювали різноманітні чорносотенні організації, які, ведучи боротьбу проти єврейства, прагнули усіляко дискредитувати спочатку український рух, а згодом і національну державність.

Про те, що чорносотенці упродовж революції відігравали помітну роль у керівництві погромами відзначали як Тимчасовий Уряд¹³⁸⁹, так і Перший всеросійський з'їзд рад робітничих і солдатських депутатів¹³⁹⁰, що відбувся в Петрограді наприкінці червня – на початку липня 1917 р., Центральний виконавчий комітет рад¹³⁹¹ та низка інших організацій. У деяких місцевостях України, насамперед найвідсталіших в освітньому плані, антиєврейська пропаганда, на жаль, мала реальний успіх¹³⁹².

Ведучи мову про єврейські погроми, на «вікову темноту, забитість і намученість народних... мас» як на «основні причини цього жахного, ганебного явища» звертав увагу В. Винниченко. «Це був (та є ще й досі, на жаль!), – писав він на початку 1920 р., – постійний, страшний резервуар темної муки, гніву й обурення мас на ті соціальні кривди, які віками збиралися в душі народа. І не раз царські «політики» одкручу-

¹³⁸⁷ Хитерер В. Еврейские погромы на Украине в октябре 1905 года...

¹³⁸⁸ Кон Н. Благословение на геноцид... – С. 89–90.

¹³⁸⁹ Временное Правительство и погромы... – С. 207.

¹³⁹⁰ Первый всероссийский съезд Советов об антисемитизме (июнь – июль 1917 г.) // Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине... – С. 208.

¹³⁹¹ Центральный Исполнительный Комитет Советов и погромы // Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине... – С. 210.

¹³⁹² Шульгин О. Україна і червоний жах... – С. 43.

вали грант того страшного резервуару й випускали чорну, люту течію на невинних людей, яка топила їх у крові, яка нищила, громила, палила й калічила все навкруги себе»¹³⁹³.

На неосвіченість українства звертав увагу і С. Гольдельман. Значаючи, що воно неспроможне відрізнити в людині єврейського роду людського від єврейського, що для нього не існувало єврея як людини, а лише – як єврей, він наголошував: «Бо для тих темних мас, поміж якими ми мешкаємо, ми не є робітники чи пани, не ремісники чи крамарі, не чесні чи злодії, не гарні чи препогані, не добрі чи злі, не соціалісти чи реакціонери – а лише: «жиди»¹³⁹⁴. Щоправда, при цьому С. Гольдельман не вказував, що причиною такого становища була не лише «темність» українських мас, а й закритість самого єврейства від зовнішнього, в т. ч. українського, світу.

Юдофобськими настроями була просякнута царська армія, яка ще до 1917 р. заплямувала себе виступами проти єврейського населення. Саме там український селянин, мобілізований на війну 1914 р., опинявся під впливом офіційно розповсюджуваних чуток, про мішки з грошима та золотом, цінну інформацію, які євреї начебто передавали німцям, про те, що вони добивали й роздягали на полі бою поранених солдат російської армії, про єврейський шпіонаж тощо. Нагнітання антисемітського психозу в Росії доходило до того, що один із ліберальних російських лідерів відверто заявляв: «Я не кажу, що всі євреї – шпіони, але я певний, що всі шпіони – євреї!»¹³⁹⁵. Зрозуміло, що така пропаганда, заклики до помсти не минали безслідно, залишаючи в душах простих, часто неосвічених українських хлопців переконання, що диму без вогню не буває.

Аналізуючи причини єврейських погромів, нікуди не дітися й від того, що в українсько-єврейських стосунках, за влучним висловом Я. Грицака, існувала «своєрідна симетрія відсутності взаємної симпатії»¹³⁹⁶. З одного боку, в українській свідомості яскраво домінував негативний образ єврея, з іншого, – негативний образ українця – в єврейській свідомості. Українці з підозрою ставилися до євреїв, інколи переслідували їх, однак свої почуття ніколи не трансформували в систему ідеологічних поглядів на кшталт німецького, російського чи польського антисемітизму.

¹³⁹³ Винниченко В. Відродження нації... Ч. III... – С. 363.

¹³⁹⁴ Цитовано за: Брик О. Українсько-єврейські взаємовідносини... – С. 163.

¹³⁹⁵ Шульгин О. Україна і червоний жах... – С. 43.

¹³⁹⁶ Ярослав Грицак: «Вміння відрізнити юдофобію від антисемітизму дає нам ключ до розуміння української специфіки»... – С. 32–33.

У деяких груп українського населення зберігалася давня ворожість до «жида», яка виростала на ґрунті соціально-економічних відносин і підтримувалася політикою царського режиму¹³⁹⁷. Єврея асоціювали з прислужником поневолювачів, експлуататорів, якими здебільшого виступали росіяни й поляки. Відомий український інтелектуал М. Маринович пояснив це нерозумінням того засадничого факту, що українці і євреї мали різні моделі виживання. Перші виживали на власній історичній Батьківщині, на яку приходили сторонні сили, що їх називали ворогами, окупантами. Відповідно, українці мусили реагувати на сторонню загрозу. Євреї ж протягом двох тисячоліть виживали як вкраплення, «приходьки до чужого краю» у різних етнічних субстратах, які мешкали на власній землі. Оскільки між різними етносами часто виникали конфлікти, то для євреїв виживання передбачало передусім визначення сильнішої сторони і перехід на її бік, бо стати на бік слабшої сторони – це програти і бути знищеним. Позаяк українці у своїй історії частіше були слабшою стороною, складалося враження, що євреї завжди стояли на боці їхніх поневолювачів, що вони – антиукраїнські за своєю природою. Відповідно, оскільки євреї займали сторону сильнішого, а українці були стороною слабшою, національне визволення українців часто загрожувало цій системі виживання¹³⁹⁸. Звідси і страх євреїв за своє майбутнє.

Окрім антипатії до євреїв, яка з давніх часів побутувала серед українського населення через те, що вони зазвичай були чимось на зразок управителів у землевласників, особливо на правому березі Дніпра, українці, відданні сільському господарству, завжди ставилися з підозрою до людей, що займалися комерцією. А комерція в маленьких українських містах та містечках протягом століть перебувала в руках євреїв¹³⁹⁹. «З торговельними посередниками – крамарями, торговцями, які на селі являлися майже єдиними репрезентантами єврейства, – зазначав В. Винниченко, – найчастіше доводилось зустрічатись селянству. Будучи по соціально-економічній природі своїй роллю паразитарною, але необхідною в класово-буржуазному громадянстві, ця професія викликала раз у раз у працюючих елементів гнів і огиду...»¹⁴⁰⁰. Тобто до існуючих соціально-економічних протиріч, додалися суперечності між містом і селом*, які особливо загострилися у роки Визвольних змагань.

¹³⁹⁷ Христюк П. Замітки і матеріяли до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4 т. Т. IV... – С. 164.

¹³⁹⁸ Тима П. Діалоги порозуміння... – С. 78.

¹³⁹⁹ Шульгин О. Україна і червоний жак... – С. 42.

¹⁴⁰⁰ Винниченко В. Відродження нації... Ч. III... – С. 364.

* Визначаючи причини українсько-єврейського протистояння в період революції 1917–1921 рр., О. Шульгин дійшов дещо контроверсійного висновку про його дуалістич-

Доходило до того, що в окремих місцевостях євреїв спроводжували з сіл. Це стосувалося навіть тих із них, що прожили в селі по 30 ба й 60 років. Виселяли під загальним гаслом: «не треба нам жидів у селі, нехай вони ідуть собі в міста»¹⁴⁰¹. Такі рішення ухвалили сільські громади Проскурівського, Літинського і Брацлавського повітів Подільської губернії, Таращанського повіту Київської губернії.

Асоціюючи євреїв з експлуататорами, українці, як підмітив академік І. Дзюба, не брали до уваги той факт, що не можна говорити про єврейські громади як про цілісний феномен, оскільки єврейство було розшароване – і культурно, і релігійно, і соціально. Більшість євреїв були трударями-ремісниками, але стереотипний образ створювали не вони, а комерсанти, спекулянти, шинкарі – тобто тогочасні бізнесмени¹⁴⁰². Так формувався стереотип експлуататора, що поширився на єврейство взагалі.

Окрім етнічних стереотипів, роду занять, місця проживання, українці і євреї різнилися характером, релігією – християни трактували юдеїв як «убивців Христа», на чому нерідко свідомо наголошувала Російська православна церква (РПЦ)¹⁴⁰³, традиціями, помешканнями тощо. За певних умов ці суперечності давалися взнаки. Щоправда, в дореволюційному селі вони не доходили до крайнощів – погроми траплялися здебільшого в містах, і їх винуватцями дуже часто були робітники. Останні, на відміну від місцевих селян, були переважно вихідцями з російських губерній, і, не звикши бачити навколо себе стільки євреїв, з великим азартом нерідко їх грабували і вбивали¹⁴⁰⁴. Зі зміною політичної ситуації та настанням загальної руїни й хаосу село спробувало взяти реванш у міста, мешканці якого прохолодно ставилися до українського руху. При цьому воно, за словами Т. Гунчака, легко знайшло традиційного «винуватця» усіх бід – євреїв¹⁴⁰⁵. Дотеперішнє несприйняття їхньої «іншості» в умовах воєнного часу значно загострилося.

ний характер: «Селяни були глибоко ворожі до червоної Росії та національно настроєні, робітники ж, принаймні значна найбільша частина їх, була за комунізм Москви. Примхи історії полягали в тому, що одні були майже виключно українцями, а другі – в більшості євреї. Соціальна боротьба прийняла форму боротьби двох націй – української та єврейської» [Шульгин О. Україна і червоний жах... – С. 48–49].

¹⁴⁰¹ Чериковер І. Антисемітизм и погромы на Украине... – С. 133–134.

¹⁴⁰² Іван Дзюба: «Нас об'єднало почуття протесту проти несправедливості» / І. Дзюба ; І. Хруслінська // Український журнал. – 2009. – № 10. – С. 24.

¹⁴⁰³ Ярослав Грицак: «Вміння відрізнити юдофобію від антисемітизму...». – С. 32; Солдатенко В. Ф. Єврейські погроми в УНР... – Вип. 10. – С. 7.

¹⁴⁰⁴ Шульгин О. Україна і червоний жах... – С. 42, 43.

¹⁴⁰⁵ Гунчак Т. Симон Пеглюра та євреї... – С. 14.

Окрім названих, серед негативних детермінант поведінки українського селянства Наддніпрянщини О. Брик укажує і на той факт, що, сотнями років перебуваючи у фактично рабовласницькій системі, воно «...було самою життєвою практикою виховане так, що сильніший конче побачили, що нарешті й вони «стали сильнішими за панів і підпанків, і тоді розбурхалася стихія»¹⁴⁰⁶. Щоправда, до цієї стихії влилося не все суспільство, а лише його гірші елементи.

Різде невдоволення корінного населення, а відповідно і зростання антиєврейських настроїв викликало непропорційно широке представництво єврейства у владі, передусім у компартійному і радянському апаратах, серед командирів продзагонів, збирачів податків і особливо в ЧК*, на чому наголошують чимало дослідників¹⁴⁰⁷. Так, С. Гольдельман із цього приводу з гіркою іронією зауважив: «Дійсно, більшовицька ре-

¹⁴⁰⁶ Брик О. Українсько-єврейські взаємовідносини... – С. 164.

* Проаналізувавши єврейське представництво в структурах більшовицької влади, колишній генеральний секретар національних справ О. Шульгин зазначав: «Коли переможцям з півночі треба було признавати своїх комісарів, їм було важко знайти кращих прислужників, ніж серед тих молодих євреїв, які відразу ставали адміністраторами, військовими начальниками тощо. Коли треба було організувати в Україні червоний терор, більшість страшних ЧЕКА також склалося з тих самих молодих євреїв, що вийшли з наших українських містечок. І коли розказують про жорстокості, катування, вбивства без ніякого суду в підвалах ЧЕКА, в багатьох випадках називають імена євреїв. Можливо, іноді перебільшують, можливо, приписують євреям деякі варварські акти, які звершив російський чекіст чи навіть зрадник українець – не це важливо. Важливо те, що багато молодих євреїв було в ЧЕКА, тих євреїв, прізвища яких з жахом повторювали в різних місцях України. Єврейка на ім'я Фанні скоїла в Кам'янець-Подільській ЧЕКА стільки садистських злочинів, що її ім'я вкарбувалося в пам'ять людей.

І якщо б ми вивчали історію військової боротьби проти Росії Рад, ми б побачили, що ворог України шукав спільників у самій Україні, і що він їх знаходив дуже легко серед комуністично настроєних робітників міст та містечок. Історичним фактом було, що цими робітниками були євреї. І ледве більшовицька армія наближалася до Армії Української Республіки, в містах та містечках спонтанно спалахували повстання, і легко було виявити, що серед повсталих була переважача більшість євреїв.

Подібні факти повинні були сильно вражати свідомість необізнаних українців. Злопам'ятність, ворожість, ненависть проявлялися не тільки проти зрадників, які піднімали пробільшовицькі повстання (що було б зрозуміло), але і проти єврейського населення взагалі. І його робили відповідальним за злочини євреїв-комуністів, поглядів яких більшість євреїв не поділяла» [Шульгин О. Україна і червоний жах... – С. 47].

¹⁴⁰⁷ Джонсон П. Популярная история евреев... – С. 514; Сутельний О. Україна: історія... – С. 317; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції... – С. 98; Брик О. Українсько-єврейські взаємовідносини... – С. 125–134; Чериковер І. Антисемітизм и погромы на Украине... – С. 25; Кривошій Г. Ф. Національні меншини і українська революція... – С. 181, 184.

волюція зробила нам подарунок у вигляді великої кількості комісарів євреїв... Можна собі уявити, як український селянин сприймав цих євреїв (в більшості дуже молодих), коли вони з'являлися в селі на чолі військового загону, щоб або знищити його самого, або забрати його зерно»¹⁴⁰⁸. Про це ж писав і літописець російського єврейства Ш. Дубнов. Зокрема, 7 січня 1918 р. він зазначив: «...нам (євреям) не забудуть участі єврейських революціонерів в терорі більшовиків. Сподвижники Леніна: Троцькі, Зінов'єви, Урицькі та інші заслонять його самого. Смольний називають нишком «центрожидом». Пізніше про це будуть говорити голосно, і юдофобія у всіх прошарках російського суспільства глибоко вкорениться... Не пробачать. Грунт для антисемітизму готовий»¹⁴⁰⁹.

Євреї займали високе становище в партії більшовиків, як у верхніх ешелонах, так і в низах: на партійних з'їздах вони становили 15–20% від загального числа делегатів¹⁴¹⁰. Усе активніше єврейські активісти розширювали своє представництво й у різних органах влади України. Так, із приходом на початку 1918 р. російських більшовиків до Києва Г. Чудновський став комісаром міста з цивільних справ, І. Крейцберг – комісаром фінансів, Райхштейн – комісаром преси, Шапіро – комісаром при армії¹⁴¹¹. До складу ЦК КП(б)У, перший з'їзд якої відбувся в Москві в липні 1918 р., увійшли Ш. Грузман, І. Крейцберг, П. Ровнер, Р. Фарбман, І. Шварц, Я. Яковлев (Епштейн). У вересні 1918 р. секретарем ЦК КП(б)У стала С. Гопнер¹⁴¹². У більшовицький Раднарком України (спочатку – Тимчасовий робітничо-селянський уряд, сформований 28 листопада 1918 р. в Курську) входили А. Хмельницький (нарком юстиції) та Б. Магідов (нарком праці). Всеукраїнську ЧК до березня 1919 р. очолював І. Шварц. У травні 1919 р. в Раднарком як нарком держконтролю увійшов А. Іоффе. Чимало євреїв було і серед воєначальників та політпрацівників Червоної армії, яка в квітні 1919 р. зайняла майже всю Україну. Восьмою армією командував Г. Сокольников (Діамант), 45-ю стрілецькою дивізією, а потім Південною групою військ 12-ї армії – І. Якір. Дивізійними військкоматами були Я. Гамарник, М. Рухимович, І. Мінц, Л. Мехліс, членами революційних військових рад армій – М. Владіміров (Шейнфінкель), І. Кізільштейн¹⁴¹³ та ін.

¹⁴⁰⁸ Шульгин О. Україна і червоний жах... – С. 45.

¹⁴⁰⁹ Дубнов С. М. Книга жизни... – С. 397.

¹⁴¹⁰ Джонсон П. Популярная история евреев... – С. 514.

¹⁴¹¹ Шехтман И. Б. Еврейская общественность на Украине... – С. 34.

¹⁴¹² Украина. Евреи Украины 1914–1920 гг. ...

¹⁴¹³ Там само.

Окремі єврейські представники перебували на провідних ролях навіть у такому химерному утворенні, як «незалежна» Донецько-Криворізька республіка (ДКР). Намагаючись запобігти австро-німецькій окупації Донбасу і промислових центрів Лівобережжя України, її заснували наприкінці січня 1918 р. більшовики та їхні союзники. У раднарком ДКР увійшли і євреї-більшовики: Б. Магідов – нарком праці, М. Рухимович – нарком військових справ, А. Каменський – нарком держконтролю. У березні 1918 р. територію цього державного утворення зайняли німецькі війська, і воно припинило своє існування. Така ж доля спіткала наприкінці квітня 1918 р. проголошену в березні того самого року в Криму Соціалістичну радянську республіку Тавриди, де раднарком очолювали євреї-більшовики Н. Слуцький і Ж. Міллер¹⁴¹⁴.

Утім, одними лише комісарами і сподвижниками справа не обмежувалася, оскільки міста і містечка України, де євреї становили значну частину, а місцями – переважну більшість населення, з приходом більшовиків ставали їхніми головними опорними пунктами¹⁴¹⁵. Наприклад, у Вінницькому районі в червні 1919 р. із загальної кількості членів Комуністичної партії майже 65% становили євреї. У м. Кам'янці-Подільському переважно єврейськими за складом були загін особливого призначення при ЧК та інші червоногвардійські частини¹⁴¹⁶. Таке домінування євреїв у більшовицьких структурах формувало відповідний стереотип серед українського населення.

На значній заслугі єврейства в перемозі більшовизму в Україні наголошував і М. Рафес, котрий вважав, що без сприяння місцевих єврейських комуністичних організацій радянська влада не зуміла б тут запровадити свою адміністрацію¹⁴¹⁷. Таке заповзяття прагнення єврейства, зокрема його пролетарської частини, «стихийно кинутися в обійми большевизму» С. Гольдельман пояснював надією знайти в ньому шлях «до радикальної зміни його соціального і економічного рабства, який є неминучим історичним наслідком вікового перебування жидівського народу на чужих теренах, між чужою більшістю, в пораз чужої господарки, правильніше по закутках, на смітнику народнього господарства нормально живучих націй і держав»¹⁴¹⁸.

¹⁴¹⁴ Україна. Евреи Украины 1914–1920 гг. ...

¹⁴¹⁵ Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине... – С. 110.

¹⁴¹⁶ Лозовий В. Національна політика Директорії УНР... – С. 109–110.

¹⁴¹⁷ Рафес М. Г. Два года революции на Украине... – С. 164.

¹⁴¹⁸ Цитовано за: Брик О. Українсько-єврейські взаємовідносини... – С. 107.

Пропонуючи ідеалістам грандіозну перспективу «створення нового світу», в якому всі громадяни, в т. ч. євреї, матимуть рівні права¹⁴¹⁹, більшовизм одночасно відкривав нові можливості кар'єрного зростання перед опортуністами. Бойкот комуністичної адміністрації з боку більшої частини колишніх царських чиновників і громадськості, а також масова еміграція інтелігенції звільнили місця в адміністративному апараті для ізгоїв «старого режиму»¹⁴²⁰, в т. ч. представників єврейської спільноти.

Для освічених, честолюбних, енергійних і готових служити новому режимові євреїв відкривався шлях угору по драбині соціального сходження. Тому вони використовували будь-який випадок, щоб покинути традиційні місця проживання і відправитися на пошуки роботи, передусім, у великі міста. В результаті, наприклад, кількість євреїв у Москві, яка становила в 1900 р. всього 8000 осіб, до 1920-х рр. досягла 130 тис. У Петрограді (згодом – Ленінграді) приблизно за той же період єврейське населення зросло з 17 тис. до близько 85 тис. осіб¹⁴²¹.

І все ж, попри захоплення окремих єврейських верств більшовицькими ідеями, більшість євреїв насправді залишалася аполітичною, а ті з них, хто були марксистами, схилилися до меншовиків¹⁴²². Збільшовичена єврейська меншість була надміру ініціативною, екзальтованою, завжди на виду. В. Короленко, котрий завжди таврував ганьбою націонал-шовінізм, у березні 1919 р. записав у своєму щоденнику: «Серед більшовиків – багато євреїв і єврейок. І риса їх – крайня безтактність і самовпевненість, яка кидається у вічі і дратує. Нахабності багато і у неєвреїв. Але вона особливо впадає у вічі в цьому національному вигляді»¹⁴²³. Наприклад, навесні того самого року якийсь Коган на сторінках харківського часопису «Комуніст» («Коммунист») перемогу більшовицького жовтневого перевороту приписував винятково заслугам євреїв. Він писав буквально таке: «Без перебільшення можна сказати, що велика соціалістична революція була зроблена саме руками євреїв. Хіба темні, забиті російські селяни і робітники могли б самі скинути з себе кайдани буржуазії? Ні, саме євреї вели російський пролетаріат до зорі інтернаціоналізму, і не тільки вели, але і зараз радянська справа пере-

¹⁴¹⁹ Брик О. Тернистий шлях Українського Уряду (1918–1921) / О. Брик. – Вінніпег, 1969. – С. 36–37.

¹⁴²⁰ Франкель Дж. Российская империя... – С. 514.

¹⁴²¹ Там само. – С. 515.

¹⁴²² Кон Н. Благословение на геноцид... – С. 91; Сутельний О. Україна: історія... – С. 317.

¹⁴²³ Цитовано за: Баландин Р. К. Мифы революции 1917 года / Р. К. Баландин. – Москва : Вече, 2007. – С. 96.

буває в їх надійних руках. Ми можемо бути спокійними, поки керівництво Червоної армії належить тов. Льву Троцькому. Правда, євреїв немає в рядах Червоної армії в якості простих рядовиків. Зате в комітетах і радах, в якості комісарів, євреї і зараз безстрашно ведуть до перемоги маси російського пролетаріату...»¹⁴²⁴. Все це давало підстави частині українського суспільства не лише ототожнювати єврейство з більшовизмом, а й з тими жорстокостями, які чинили його адепти.

До речі, ототожнення євреїв із більшовизмом мало місце також в інших частинах Східної Європи, де призводило до фізичних нападів на єврейські громади. Особливо кривавим насильство було в Польщі після провалу більшовицького вторгнення і в Угорщині після падіння режиму Б. Куна¹⁴²⁵. Так само більшовизм ідентифікували з єврейством у Росії. Видатний російський філософ М. Бердяєв згадував: «У розпал комуністичної революції євреї – господар будинку, в якому я жив, при зустрічі зі мною часто казав: «Яка несправедливість! Ви не будете відповідати за те, що Ленін росіянин, я ж буду відповідати за те, що Троцький єврей»¹⁴²⁶. У цьому ж контексті звучать слова про те, що «революцію починають Троцькі, а розплачуються Бронштейни»¹⁴²⁷, котрі одні приписують батькові Л. Троцького, інші – московському рабинові.

Найбільше від радянського режиму з його реквізиціями, «націоналізаціями» та «соціалізаціями» потерпало селянство*. Змушене постачати більшовицькій державі продукти своєї праці майже задарма, воно було переконане, що «комуна видумали жиди» і що «совітська власть – жидівська». Тому, коли в Україні розгорілася жорстока війна, «... в якій більшовики не брали полонених, масами розстрілювали людей української національності й руйнували артилерійним огнем українські села»¹⁴²⁸, – крайніми виявилися євреї. Британський науковець А. Адамс, аналізуючи у своїй праці з історії революційних подій в Україні ставлення селян до євреїв, таке становище пояснював тим, що «самі міські євреї-комуністи роздмухували звіриний антисемітизм, який жеврів на

¹⁴²⁴ Цитовано за: *Шестопал М.* Євреї на Україні... – С. 130.

¹⁴²⁵ *Джонсон П.* Популярная история евреев... – С. 513.

¹⁴²⁶ Цитовано за: *Кандель Ф.* Книга времен и событий. Т. 3...

¹⁴²⁷ *Шаповал Ю.* Євреї в керівництві органів ДПУ–НКВС УСРР–УРСР у 1920–1930-х рр. / Ю. Шаповал, В. Золотарьов // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2010. – № 1 (34). – С. 53; *Кандель Ф.* Книга времен и событий. Т. 3...

* Нелегким було життя українців і в містах. Так, як повідомляв генеральний секретар пошт і телеграфу УНР М. Шаповал, у Харкові більшовики їздили на автомобілях із плакатами «Смерть українцям!» [Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 39].

¹⁴²⁸ *Мазена І.* Україна в огні й бурі революції... – С. 98.

селі, і тоді раптом настав такий момент, коли ненависть до міста і ненависть до єврея ставали ненавистю до комунізму. В уявленні селянина єврей, городянин та комуніст зливалися в єдиний образ горбоносого комісара, який забирав у хлібороба його землю, реквізував вирощене ним збіжжя, конфіскував худобу та зброю і виконував вироки, винесені ЧК»¹⁴²⁹. За таких умов природне право покритвджених на захист та помсту за наругу* привело, за висловом О. Шульгіна, до «народження

¹⁴²⁹ Цитовано за: *Гунчак Т.* Симон Петлюра та євреї... – С. 14–15.

* Пояснюючи причини ненависті українців до більшовицького режиму та мотиви їхніх дій, Б. Мартос зазначав: «...Більшовицька армія проявляла особливу жорстокість до сіл, запідозрених у симпатіях до УНР, або до повстанців. У результаті цілі великі села, наприклад Лютенька [*Гадацького пов. – Авт.*], були знищені гарматним вогнем. При цьому кругом села розставляли кулемети, з яких розстрілювали всіх, хто хотів урятуватися втечею з села. Методи діяльності сумнозвісного Чека були відомі всім, як система розстрілювання заручників.

Більшовицька армія розправлялася не тільки зі своїми ворогами та їхніми родичами, а навіть із товаришами по роботі. Так, коли з більшовицького Чека втік голова Подільського кооперативного союзу Відибіда, то було заарештовано й розстріляно близько 10 його службовців. Козаки української армії переймалися такою самою жорстокістю до більшовиків, і не могли зрозуміти, чому Директорія не дозволяє розправлятися з родичами тих жидів, що працювали в Чека, і з тим населенням, що перехувало більшовицьких агітаторів. Більшовики самі дбали про поглиблення класової боротьби з її методами конфіскації «зайвого», розкуркуленням. Козак, на очах у якого відібрали в його батька «зайвих» коней, вважав правильним відібрати в буржуа-єврея «зайві» гроші чи золоті речі...

На Директорію і Уряд нарікали за м'якість. Який-небудь 23-літній «наполеончик», як, наприклад, Самосенко, влаштуючи різню у Проскуріві, був глибоко переконаним, що тільки такими методами твердої влади можна збудувати державу. І знаходилося чимало молодих старшин, симпатії яких були на його боці. Вони готові були захищати Самосенка як героя, перехували його від переслідувань із боку уряду, звинувачували Директорію і, зокрема, Петлюру в тому, що він нібито розкладає армію переслідуючи справжніх героїв (Самосенка було поранено 7 разів). Часто доводиться чути нападки на уряд і Петлюру за те, що Самосенка не було заарештовано зразу після погрому. Забувають те, що на його боці була вся частина, яка брала участь у погромі, і що при тодішньому стані державного і військового апарату це було зробити дуже нелегко...

Між тим треба пам'ятати, що ці люди пережили три роки світової війни, розвал фронту більшовиками і два роки війни громадянської. Психіка цих людей не могла залишатися цілком здоровою; в кожному незнайомцеві вони вбачали ворога, більшовицького агента, і в кожній жидівській хаті – притулок для більшовика. Яка найсуворіша дисципліна могла стримати козака, що втік із дому після того, як його хату було спалено, а батьків убито більшовиками. У війську було чимало козаків, свого часу насильно мобілізованих до більшовицьких загонів, де комісарами були жиди, а при них спеціальні команди, які склалися з жидів, були озброєні кулеметами і розташовувалися позаду мобілізованих, котрих насильно підганяли в бій проти українського вій-

нового антисемітизму»¹⁴³⁰. Зрозуміло, що правомірністю ототожнення єврейства та більшовизму з його злочинами в той час ніхто не переймався.

З іншого боку, слід визнати раціональною думку О. Брика про те, що українське повстанство насамперед воювало проти «комуни», без огляду на національне походження комуністів. «Українська маса, – зазначав він, – була зацікавлена виключно в суспільно-політичному й господарському устрої, а також була прив’язана до християнства. У суспільному відношенні – домагання людської свободи, у господарському – оборона приватної власності, в релігійному – оборона християнства і його церкви (православної) – це ідеологія українського селянства і міщанства. А большевики відбирали приватну власність, християнську релігію й особисту свободу, – заводять «комуну», цебто зганяють людей в одну кошару...»¹⁴³¹. На тому, що повстанці сприймали євреїв як комуністів – «Раз жиди, то вже й комуністи... і всіх вас слід перестріляти»¹⁴³², наголошував і С. Гусев-Оренбурзький.

Загалом євреї, як і інші народи постімперського простору, під час революції виявилися розділеними на різні групи, що іноді ворогували між собою і переслідували різну мету. Відповідно про євреїв в означений період неможливо говорити «взагалі» – вони, як зазначав О. Будницький, у цій трагедії «були і серед жертв, і серед катів»¹⁴³³.

Ще однією з причин нагнітання антиєврейських настроїв в українському суспільстві було несприйняття значною частиною єврейства ідеї української державності¹⁴³⁴. «Треба признатися, – зазначав із цього приводу єврейський дослідник І. Чериковер, – що українська ідея, незважаючи на підтримку єврейських партій, не проникла в гущу єврейського населення. Помимо партій ще існував простий обиватель, який відчував до української справи певну недовіру, а в ліпшому випадку

ська. Були серед українського війська навіть ті, кого більшовики вже розстрілювали, але вони вижили...

Чи є якась сила, яка б спинила помсту таких людей?! Залишається лише дивуватися, що все ж такі старшинам, хоч і з великими труднощами, вдавалося стримувати козаків, бо коли б старшини дійсно толерували погроми, то було б вирізане поголовно все жидівське населення. Адже зовсім не потрібно, щоб ціла сотня козаків горіла помстою і бачила в жидях своїх ворогів; достатньо десятка: до них завжди пристане кілька десятків грабіжників, дезертирів і впродовж кількох годин може бути знищено ціле містечко [ЦДАВО України. – Ф. 3890. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 10–12].

¹⁴³⁰ Шульгин О. Україна і червоний жак... – С. 44.

¹⁴³¹ Брик О. Українсько-єврейські взаємовідносини... – С. 198.

¹⁴³² Гусев-Оренбургский С. И. Багровая книга... – С. 119.

¹⁴³³ Будницький О. В. Российские евреи между красными и белыми... – С. 8.

¹⁴³⁴ Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство... – С. 41.

байдужість. Таке відношення проявлялося не тільки в підсміюванні над українською мовою і написами; на українізацію він відповідав пасивним спротивом. Єврейський обиватель лякався українства, воно було йому чуже, у той час, як у російську державу і в російську культуру він, незважаючи на останні потрясіння, вірив»¹⁴³⁵. Як наслідок, аналізуючи політичні уподобання українських євреїв, відомий український єврейський громадський і політичний діяч А. Марголін змушений був визнати: «Але факт залишається фактом... Багато євреїв було як серед більшовиків, так і, принаймні спочатку, в лавах армії Денікіна. І навпаки, український рух майже не приваблював євреїв»¹⁴³⁶. Така позиція єврейського загалу, як уже зазначалось, була зумовлена його схильністю інтегруватися в сильніші національні організми, які мали більш розвинену соціальну структуру, тобто, вибираючи поміж українським і російським середовищами, перевагу було надано останньому.

Частина євреїв брала активну участь у збройних виступах проти влади УНР із метою її повалення, як це мало місце в багатьох населених пунктах України, зокрема в Проскуріві в лютому 1919 р. Дуже часто траплялися випадки, коли єврейське населення обстрілювало тили Армії УНР, що викликало велике обурення її вояків і не раз могло потягнути за собою погроми. Від гіршого рятували лише зусилля командного складу, наприклад, Запорізької дивізії, як це сталося в містах Могилів-Подільський, Ямпіль, містечках Лучинці та Лучинчики.

Непривабливі факти «ворожого ставлення» частини євреїв до української влади та її армії навів начальник штабу 1-ї Запорізької дивізії А. Дегтярьов. Наприклад, постачальники Розенберг (м. Полтава) і Фішлер (м. Катеринослав) у 1918–1919 рр. забезпечували одночасно українську й німецьку армії вівсом та ячменем, але тільки у фуражі, призначеному для українських військових частин, виявилися залізні ошурки, внаслідок чого загинуло багато коней¹⁴³⁷. Подекуди єврейське населення виявляло неприязнь навіть у таких дріб'язкових питаннях, як забезпечення українських офіцерів жилими приміщеннями. Для відмови воно вдавалося до найрізноманітніших хитрувань, зокрема симулювання заразних хвороб. Водночас більшовиків євреї не лише зустрічали з хлібом і сіллю, а й надавали до їхніх послуг усе, «починаючи з квартир і закінчуючи одягом, взуттям і продуктами...»¹⁴³⁸.

¹⁴³⁵ Чериковер І. Антисемітизм и погромы на Украине... – С. 115.

¹⁴³⁶ Цитовано за: Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї... – С. 14–15.

¹⁴³⁷ Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство... – С. 43, 47.

¹⁴³⁸ Там само. – С. 48.

Зрозуміло, що певну напруженість між двома народами було видно неозброєним оком, тому для її згладжування представники обох сторін намагалися вживати відповідних заходів. Так, С. Гольдельман, закликаючи в 1919 р. євреїв простягнути руку українському народові, писав, що для усунення протиеврейських настроїв з боку євреїв має бути «пропаганда фактами, самим життям, а не лише словом чи друком. І поки українські козаки й національні народні кола, всі ці члени селянських спілок, «Просвіт» на селах і містечках, та маса, що на неї спирається українська інтелігенція, не зустрінуться в роботі зі співучастю жидів, не зустрінуться на практиці з симпатією жидівських партій і активних кіл до українського відродження, – важко буде побороти історичне, антисемітизмом вигодоване недовір'я до нас»¹⁴³⁹.

Аналізуючи причини єврейських погромів досліджуваного хронотопу, важко не погодитися з О. Шульгиним, що головною з них була анархія, спричинена агресією російських більшовиків¹⁴⁴⁰. Такого ж висновку дійшли й інші дослідники, серед яких варто відзначити знаного єврейського історика М. Вішніцера¹⁴⁴¹, американського дослідника Дж. Франкеля¹⁴⁴², а також українського науковця з діаспори Т. Гунчака. На думку станнього, загальне погіршення соціально-політичних умов, поразка й деморалізація українського війська – все це збурило приховане невдоволення та застарілі забобони щодо єврейського населення. У результаті, саме на євреїв вилилися всі образи, болі й кривди місцевого населення¹⁴⁴³.

Свого апогею анархія досягла в 1919 р., коли, за словами О. Субтельного, «Україну поглинув цілковитий хаос». «У новітній історії Європи, – писав він, – жодна країна не пережила такої всеохоплюючої анархії, такої запеклої громадянської боротьби, такого остаточного розвалу влади, яких у цей час зазнала Україна. Шість різних армій діяли на її території: українська, більшовицька, біла, Антанти, польська та анархістська. Менш ніж за рік Київ п'ять разів переходив із рук у руки*. Численні фронти розділяли одне від одного міста й цілі регіони. Майже

¹⁴³⁹ Цитовано за: *Сергійчук В.* Симон Петлюра і єврейство... – С. 49.

¹⁴⁴⁰ *Шульгин О.* Україна і червоний жах... – С. 42.

¹⁴⁴¹ Див.: *Шульгин О.* Україна і червоний жах... – С. 66.

¹⁴⁴² *Франкель Дж.* Российская империя... – С. 514.

¹⁴⁴³ *Гунчак Т.* Симон Петлюра та євреї... – С. 14.

* Загалом, упродовж 1917–1920 рр. влада у Києві змінювалася 14 разів [Западные окраины Российской империи... – С. 409]. Не відставала й провінція. Наприклад, у м. Умань за вказаний час відбулося майже 25 переворотів, у багатьох менших населених пунктах ця кількість була ще більшою [*Чериковер И.* Антисемитизм и погромы на Украине... – С. 27].

повністю порушився зв'язок із зовнішнім світом. Знелюдніли голодні міста, а їхні мешканці в пошуках їжі подавалися на село. Села буквально забарикадовувалися від непрошених гостей. Тим часом різні уряди, яким удавалося заволодіти Києвом, скеровували свою увагу та енергію переважно на те, щоб відбити атаки ворогів. Україна стала краєм, яким було легко заволодіти, але неможливо управляти»¹⁴⁴⁴.

Саме ліві радикали принесли з півночі у відроджувану Україну, за висловом О. Шульгина, «вогонь і кров»¹⁴⁴⁵, зробили терор повсякденністю, знецінили людське життя, втягнули у вир братовбивства. Не варто, звичайно, скидати з рахунку і наслідки Першої світової війни, викликані нею всезростаючий хаос, зокрема повальне дезертирство з війська й стихія соціального бунту, та наростаючі антисемітські акції. Однак нема сумніву, що з ними можна було справитися, якби не основна проблема – російська агресія.

Найбільша хвиля антиєврейських виступів припала на лютий – березень 1919 р. – період, упродовж якого на території УНР панувала максимальна анархія за весь час Української революції¹⁴⁴⁶. Зокрема, з півночі набирал обертів віроломний наступ більшовицьких військ. Одночасно з півдня Україні загрожували військові частини Антанти та Російська добровольча армія генерала А. Денікіна. На заході тривала боротьба з Польщею. Все це викликало дезорганізацію державного життя УНР, внаслідок чого Директорія, наспіх скликавши Трудовий Конгрес України і не встигнувши навіть як слід сформулювати уряд, уже 2 лютого 1919 р. залишила Київ, відступаючи на захід*. Територія, на яку номінально поширювалась влада УНР, фактично державою не контролювалась¹⁴⁴⁷. Утворювалися самопроголошені республіки, як наприклад у Теофіполі чи Трипіллі, які не хотіли визнавати влади Дирек-

¹⁴⁴⁴ *Субтельний О.* Україна: історія... – С. 314.

¹⁴⁴⁵ *Шульгин О.* Україна і червоний жах... – С. 25.

¹⁴⁴⁶ Другий меморіал УСДРП до Комісії Національних Меншостей... – С. 51.

* Місце перебування Директорії змінювалося залежно від воєнного становища – Вінниця, Жмеринка, Проскурів, Рівне, Кам'янець-Подільський. Далі, втративши власну територію, Директорія і уряд УНР із залишками армії мусили шукати порятунку на території ЗОУНР, спочатку в Красному і Золочеві, а потім – у Тернополі. На власну територію влада УНР повернулася 6 червня. На кілька місяців місцем її осідку став Кам'янець-Подільський [Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 1... – С. 19–20, 638; *Щусь О. Й.* Директорія Української Народної Республіки / О. Й. Щусь // *Енциклопедія історії України* : у 10 т. Т. 2... – С. 393–394].

¹⁴⁴⁷ *Попович М. В.* Нарис історії культури... – С. 569; Другий меморіал УСДРП до Комісії Національних Меншостей... – С. 52.

торії, не виконували її наказів щодо боротьби проти погромів¹⁴⁴⁸. З огляду на це важко не погодитися з тезою Ю. Кульчицького про те, що «нечесно і несправедливо обвинувачувати Директорію за те, що сталося на 5/6 території України, яка була під контролею ворожих сил»¹⁴⁴⁹.

У той час замість упорядкування фронту і тилу Директорія й уряд, прагнучи порозумітися з представниками держав Антанти, розпочали реорганізацію своїх лав. На зміну соціалістам прийшли представники правих сил, які 13 лютого сформували уряд на чолі з професором С. Остапенком¹⁴⁵⁰. Однак таке рокування позитивних результатів ні в зовнішній, ні у внутрішній політиці не дало*. Дезорганізація державного апарату стала повальною – у березні навіть представники вищої влади втратили зв'язок між собою, не було інформації про місце перебування Директорії та уряду¹⁴⁵¹. Вкрай загострилося соціально-економічне становище УНР. Негативний вплив на загальну ситуацію справив і від'їзд за кордон таких знакових фігур, як М. Грушевський і В. Винниченко; його подекуди сприйняли як крах боротьби українців за незалежність¹⁴⁵².

Воєнні невдачі істотно послабили авторитет Головного отамана Армії УНР С. Петлюри, влада якого, за словами відомого дослідника радянської й української історії Р. Пайпса, закінчувалася в кількох десятках кілометрів від його штабного вагона¹⁴⁵³. Свідченням цього стало запровадження 24 лютого 1919 р. посади наказного отамана¹⁴⁵⁴, котрому доручалося «безпосереднє ведення всіх воєнних операцій», а крім того, йому підлягали «всі галузі дієвої армії у всіх відношеннях»¹⁴⁵⁵. Проте й військові новації користі не принесли, радше навпаки – приз-

¹⁴⁴⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3890. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 8.

¹⁴⁴⁹ *Кульчицький Ю.* Симон Петлюра і погроми... – С. 151.

¹⁴⁵⁰ Другий меморіал УСДРП до Комісії Національних Меншостей... – С. 53.

* Упродовж 1919–1920 рр. в УНР змінилося шість складів урядів, які очолювали В. Чехівський, С. Остапенко, Б. Мартос, І. Мазепа, В. Прокопович, А. Лівницький. Вони, як правило, не продовжували курс попередника, а намагалися ствердитися на повному чи принаймні частковому запереченні попереднього курсу [Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 1... – С. 31].

¹⁴⁵¹ *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4 т. Т. IV... – С. 114.

¹⁴⁵² *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції... – С. 96–99.

¹⁴⁵³ Подано за: *Попович М.* Нарис історії культури України... – С. 569.

¹⁴⁵⁴ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2... – С. 491.

¹⁴⁵⁵ *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції... – С. 100.

вели до гострого конфлікту між двома отаманами: головним – С. Петлюрою та наказним – генералом О. Греківим. Їхні накази, що нерідко суперечили один одному, спричинювали на фронті ще більше безладдя¹⁴⁵⁶. Тому не дивно, що 19 липня 1919 р.¹⁴⁵⁷ посаду наказного отамана було скасовано.

Не могла залишитися осторонь згаданих процесів і Армія УНР, яка в першій половині грудня 1918 р., за різними даними, сягала від 100 до 300 тис. осіб¹⁴⁵⁸. Проте упродовж кількох тижнів ця кількість катастрофічно зменшилась і наприкінці січня становила лише трохи більше 21 тис. вояків¹⁴⁵⁹ – решта, поваливши режим гетьмана П. Скоропадського, відібравши землю і вигнавши поміщиків¹⁴⁶⁰, розбрелася по домівках. Професор А. Адамс вважав, що цьому можна було запобігти лише швидкими й рішучими діями, перетворивши численні партизанські загони на військові підрозділи з суворою дисципліною і чітким централізованим керівництвом¹⁴⁶¹. Однак ситуація виглядала дещо складнішою. Директорія змушена була змиритися з таким становищем, оскільки, на думку сучасних дослідників, не мала ні фінансових, ні інших ресурсів, у т. ч. належного командного складу, для утримання великих збройних сил¹⁴⁶². На цьому наголошував і П. Христюк. «Та обставина, – писав він, – що склад Армії УНР постійно мінявся, що армія раз у раз переходила з місця на місце, що вона була дуже часто голодна і завше в своїй більшості обірвана та боса, що в армії служило багатько старих реакційних старшин, – все це не давало уряду УНР можливостей виховати армію чи хоч ввести в ній потрібну карність, яка гарантувала населенню непричетність армії до погромних ексцесів»¹⁴⁶³.

Але як можна було домогтися «карності» від рядових вояків у той час, коли значний відсоток старшин українського війська, за словами В. Винниченка, становила «чорносотенна, явно контрреволюційна й провокаторська руська офіцерна», що до певної міри ініціювала й ор-

¹⁴⁵⁶ *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції... – С. 101.

¹⁴⁵⁷ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2... – С. 546.

¹⁴⁵⁸ *Литвин С.* Суд історії... – С. 280.

¹⁴⁵⁹ *Гунчак Т.* Симон Петлюра та євреї... – С. 13.

¹⁴⁶⁰ Другий меморіал УСДРП до Комісії Національних Меншостей... – С. 52; *Субтельний О.* Україна: історія... – С. 317; *Гольдельман С. І.* Жидівська національна автономія... – С. 103–104.

¹⁴⁶¹ Подано за: *Гунчак Т.* Симон Петлюра та євреї... – С. 13.

¹⁴⁶² *Копиленко О.* Держава і право України... – С. 162.

¹⁴⁶³ *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4 т. Т. IV. – С. 164.

ганізувала погроми¹⁴⁶⁴? Таким чином вона, з одного боку, дискредитувала ненависну їй українську владу, з іншого – покращувала свій добробут за рахунок пограбування жертв.

Вагомим недоліком тогочасного українського війська було й те, що за кілька місяців від початку антигетьманського повстання воно не встигло набути регулярного характеру і значною мірою складалося з різного роду «отаманських» загонів, а тому було сприйнятливим до різноманітних декласованих елементів, які, не маючи поняття про військову дисципліну, час від часу вливалися до його складу. Все це творило на фронті стан цілковитої анархії. Навіть найдисциплінованіший підрозділ Армії УНР – Корпус Січових стрільців тоді настільки дезорганізувався, що, не слухаючи наказів ні вищої команди, ні самого С. Петлюри, залишив фронт під Києвом і почав відступати до Галичини¹⁴⁶⁵.

Не особливо переймалося проблемами Армії УНР й українське суспільство. Гірше того – внаслідок більшовицької агітації та сваволі деяких здеморалізованих фронтовими невдачами військових частин чимало селян, замість того, щоб допомагати українським воякам, нападали на їхні обози, не давали води, гнали зі словами: «Чого вам тут треба! Йдіть собі від нас, ми самі дамо собі раду»¹⁴⁶⁶. У ще гіршому становищі опинилися Січові стрільці, які на Житомирщині були змушені вступати в справжні бої з місцевими селянами¹⁴⁶⁷.

За умов суспільної апатії, а також, як зазначав Є. Коновалець, «...повної неприготованости апарату та безсилля військової влади взяти в руки маси мобілізованих, появилися самочинні команданти менших і більших збройних гуртків, які вели всякого роду самочинні операції та, швидше або пізніше, розходилися додому або переходили на бік большевиків»¹⁴⁶⁸. Різного роду «отамани» також формували «партизанські полки»* під такими гучними назвами, як «Республіканський

¹⁴⁶⁴ Винниченко В. Відродження нації... Ч. III... – С. 365–366.

¹⁴⁶⁵ Другий меморіал УСДРП до Комісії Національних Меншостей... – С. 53–54.

¹⁴⁶⁶ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції... – С. 100.

¹⁴⁶⁷ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4 т. Т. IV... – С. 105.

¹⁴⁶⁸ Коновалець Є. Причинки до історії української революції / Є. Коновалець // Корпус січових стрільців: Воєнно-історичний нарис / за ред. О. Бабія та ін. – Чикаго : Ювілейний ком-т для відзначення 50-річчя створення формації січових стрільців, 1969. – С. 422–423.

* На нові військові формування видавали кошти з державної скарбниці. Однак, як свідчив І. Мазепа, «...зловживанню отаманів не було кінця: вони брали гроші, але при першій нагоді кидали фронт, зникали хто куди хотів, здебільшого в Галичину, і цим

полк ім. Петлюри», «ім. Винниченка» тощо, які, не підпорядковуючись жодній владі, пиячили, чинили заколоти, реквізиції, погрожували єврейськими погромами¹⁴⁶⁹. Наприклад, подільський губернський комісар, прохаючи порятунку від «отаманів», писав у своєму офіційному донесенні від 5 березня 1919 р.: «Отамани і штаби військових частин, котрі формуються, зовсім не рахуються з жадними законами і кожний отаман та вербовщик вважають себе за великих начальників. Робляться незаконні грабіжні реквізиції борошна, крупи, тютюну, цигарок... Цивільна влада без допомоги вищої військової влади не в силах дати хоч би маленький відпочинок населенню, котре жие під страхом погрому, або якого небудь вибуху»¹⁴⁷⁰.

Власне, саме «отаманщину» вважають винуватицею найганебніших єврейських погромів. «Не маючи глибоких, захоплюючих солдатські маси соціально-революційних лозунгів, – писав В. Винниченко, – отамани мусили чимось підбадьорювати «козацький дух». І «давали хлопцям погуляти», як говорилось тоді»¹⁴⁷¹. «... Коли я говорю про отаманщину, – продовжував один із поводитирів Української революції, – то маю на увазі систему, характер, природу режиму, а також головних виразників і представників цього режиму – отаманію, велику й меншу, безконтрольну, безвідповідальну, дрібно-міщанську й егоїстичну. І не маю на увазі тих трудівників, українських офіцерів [старшин], які, як уміли й розуміли, виконували на фронтах свої військові обов'язки»¹⁴⁷². Були серед отаманів і ті українські патріоти-державники, котрі чинили погроми з власного переконання, що євреї – вороги українства і української державності. С. Гольдельман назвав це явище «злочинним розумінням національного інтересу з боку української отаманщини»¹⁴⁷³. Чимало до кривавих ексцесів доклалися й звичайні бандити, що використовували тодішню ситуацію для власних потреб.

Ускладнювали криміногенну обстановку і такі непевні елементи, як дезертири з більшовицької армії. Вони купчилися зазвичай у фронтівій смузї, то пристаючи до окремих відділів українського війська, то переходячи знову до більшовиків, то формуючи самостійні банди мароде-

вносили ще більшу дезорганізацію як на фронті, так і в запіллі» [*Мазена І. Україна в огні й бурі революції...* – С. 98].

¹⁴⁶⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3890. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 9; Другий меморіал УСДРП до Комісії Національних Меншостей... – С. 53.

¹⁴⁷⁰ *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4 т. Т. IV... – С. 106–107.

¹⁴⁷¹ *Винниченко В.* Відродження нації... Ч. III... – С. 187.

¹⁴⁷² Там само.

¹⁴⁷³ Цитовано за: *Брик О.* Українсько-єврейські взаємовідносини... – С. 167.

рів. Для боротьби з ними необхідно було виділяти значні військові сили¹⁴⁷⁴, а ситуація на фронті не завжди давала змогу це зробити.

Організації грабіжницьких банд і діяльності самовільних отаманів сприяло також те, що в розпорядженні Директорії була незначна військова сила, яка зосереджувалася здебільшого на залізничних шляхах. Бої з більшовиками відбувалися насамперед за залізничні вузли, а в 20–25 км від колії могла безперешкодно орудувати банда 200–500 осіб, не підлягаючи командуванню, не виконуючи наказів і часом нападаючи на міста і містечка. «Коли така банда, – зазначав Б. Мартос, – забирала на селі скотину і хліб, то це звалося реквізицією, коли ж вона грабувала містечко, то це звалося погромом»¹⁴⁷⁵.

Навіть побіжний аналіз анархії, що охопила Україну внаслідок агресії російських більшовиків, показує, що українська влада була позбавлена будь-яких реальних важелів для контролю за подіями, що розвивалися на території держави. До речі, цю обставину ефективно використав захист убивці С. Шварцбарда, котрий 25 травня 1926 р. застрелив у Парижі С. Петлюру. Якщо спочатку захисник А. Торрес намагався довести особисту відповідальність Головного отамана за трагедію українських євреїв, то невдовзі зрозумів, що для цього нема доказів*. Тому, будучи одним із небагатьох на судовому процесі, хто розумів, що насправді відбувалося в Україні у 1919 р., він змінив свою тактику. Торрес став наполягати на тому, що Петлюра як голова держави та військова відповідав за дії своїх вояків і за все, що відбувалося на контрольованій ним території¹⁴⁷⁶. Французький суд присяжних, які й уяви не мали про справжній стан речей у збуреній більшовиками Україні, повірив захисту і визнав Шварцбарда невинним.

Оцінюючи міру вини С. Петлюри за погроми, американський дослідник Г. Абрамсон вважав його «підзвітним, але не відповідальним» за тогочасні антиєврейські ексцеси. «Підзвітність» Головного отамана полягала в тому, що керівник держави несе моральну відповідальність

¹⁴⁷⁴ ЦДАВО України. – Ф. 3890. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 9.

¹⁴⁷⁵ Там само. – Арк. 10.

* Один із основних опонентів Головного отамана в складі Директорії УНР В. Винниченко писав, що «...Петлюра ніколи не був ідейним чи іншим антисемітом, він ставився негативно і з огидою до погромів». Однак при цьому додавав, що той «...через свою слабохарактерність не міг вжити радикальних заходів проти справжніх погромщиків. І в цьому його була вина» [Винниченко В. Заповіт борцям за визволення... – С. 53]. Щоправда, В. Винниченко не пояснював, чому «слабохарактерний» Петлюра, незважаючи ні на що, до останку намагався рятувати українську державність, а сам Винниченко покинув УНР у найскладніший період її існування.

¹⁴⁷⁶ Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї... – С. 5–6.

за все, що діється на його державній території, навіть якщо ці дії відбуваються без його відома й усупереч його волі. Проте він не був «відповідальним» у правовому сенсі, оскільки не санкціонував погромів і не толерував погромників¹⁴⁷⁷. Із таким підходом Г. Абрамсона не погодився професор Варшавського університету А. Ковальчик, котрий зауважив, що в хаосі революції та громадянської війни багато що відбувається стихійно і силоміць шукати винних інколи нема сенсу¹⁴⁷⁸.

Тотальна анархія в Україні вела не лише до деформації та деградації державних і громадських структур, що тільки почали формуватися, а й до краху моральних норм населення. Деморалізація суспільства, набувши поширення в Першу світову війну, в небачених масштабах проявилася під час революційних подій. «Чотирирічна війна... – писав І. Чериковер, – підготувала всі передумови вибуху, розрухи країни й анархії села; вона ж підготувала ті провали моральної свідомості, які зробили можливими масові злочини останніх років. Революція, ставши відповіддю на війну, була безсилою зупинити процеси розпаду й анархії та засипати прірви. Вона лише оголила й загострила ці процеси. Війна навчила мільйони людей технічно володіти зброєю і болісно мілітаризувала психологію. Люди ввійшли в те «інтимне ставлення до гармат», до зброї, яке виявилось таким фатальним... Війна і революція дали українському населенню зброю в руки, більше ніж в інших районах. Український селянин, його син-солдат, дезертир, партизан несли з фронтів, зовнішніх і внутрішніх, в село величезну кількість озброєння, зариваючи його до пори до часу в землю. І тому всі громадянські зіткнення в Україні і майже всі погромні напади носили озброєний, зазвичай кривавий характер»¹⁴⁷⁹.

Немаловажне місце в ієрархії причин єврейських погромів займало прагнення до наживи. З огляду на це, враховуючи, що євреї становили більш-менш заможну верству населення, їхнім розбоєм та пограбуваннями тією чи іншою мірою не гребувала жодна з озброєних сил, які впродовж 1917–1921 рр. орудували в Україні¹⁴⁸⁰. Більш того, відомі випадки, коли серед учасників єврейських погромів, наприклад у містечку Жванчик у червні 1919 р., були і євреї¹⁴⁸¹, тобто національний чинник у цьому випадку постувався соціальному.

¹⁴⁷⁷ Подано за: *Рябчук М.* Спокута метафізичних провин... – С. 7.

¹⁴⁷⁸ *Шебеліст С.* «Правда розвіє пропагандистський туман». Професор Варшавського університету Анджей Станіслав Ковальчик – про «антисемітизм» і метафізичну провину Симона Петлюри / С. Шебеліст // День. – 2012. – 17 лют.

¹⁴⁷⁹ *Чериковер І.* Антисемітизм и погромы на Украине... – С. 26

¹⁴⁸⁰ Див. про це: *Гусев-Оренбургский С. И.* Багровая книга...

¹⁴⁸¹ ЦДАВОВУ. – Ф. 3301. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 2.

Траплялося, що євреї самі організували антисемітські акції. Так, організатором єврейського погрому в Сквирі на Київщині, який відбувся в ніч з 5 на 6 жовтня 1920 р., був командир першої сотні запасного кавалерійського дивізіону 8-ої червонокозачої дивізії, євреї за національністю Н. Соколовський. Приводом стала сваволя комісарів та відсутність у будьоннівців одягу і взуття, а у «жидів», мовляв, усього цього вдосталь. При цьому Н. Соколовський особисто поранив одного старця-єврея¹⁴⁸².

Вдавалося до погромів і селянство, яке отримувало можливість покращити свою господарку за рахунок розорення інших. Мораль і сентименти в умовах, коли панувала «людина з рушницею», відходили на другий план.

Значною мірою подібні дії провокували більшовики*. З одного боку, вони на державному рівні узаконили розбій у вигляді політики «воєнного комунізму», спрямованої насамперед проти села. З іншого – більшовицькі керманічі розпалювали наймерзніші почуття людської натури, в т. ч. пропагуючи в місцевостях, де їхня влада була слабкою, лєнінське гасло «грабуї награвоване»¹⁴⁸³. Так, у Житомирі в 1921 р. з міської бідноти було організовано «комітети безгосподарних» і передано їм усю владу над приватними будівлями разом із обстановкою, посудом, білизною, книгами тощо по всьому місту. В результаті, натовп тя-

¹⁴⁸² *Рефегук В. Я.* Симон Петлюра і євреї – погляд з Полтави [Електронний ресурс] / В. Я. Рефегук // Симон Петлюра – від контроверзи до порозуміння / П. В. Ворона, А. М. Мучник, В. Я. Рефегук ; за заг. ред. П. В. Ворони. – Полтава : Вид. ПП Шевченко Р. В., 2010. – 100 с. – Режим доступу : <http://poltava-repres.narod.ru/petlura/literat/porozuminnia.htm>.

* Характеризуючи взаємини між українськими селянами і радянською владою, І. Чериковер зазначав: «Коли-ж українське село відмовилося прийняти комуністичні експерименти і примусову владу московського радянського уряду і вступило з ним у запеклу збройну боротьбу, через своїх «повстанців» і «партизан», то воно з усією злобою накинулося насамперед на місто і містечко, де головну роль відігравали євреї. Євреї, становлячи не тільки значний, але і дуже активний елемент міського населення, були більше за інших втягнуті в політичне і революційне життя і відігравали також дуже помітну роль у Комуністичній партії і в радянському апараті. Євреї-комуністи часто перебували на високих посадах, будучи енергійними провідниками «московської» політики. Радянська влада ніде, напевно, так безпощадно не проводила свою політику і ніде так азартно не штовхала до громадянської війни, особливо в селі, як тут, абсолютно ігноруючи складні національні взаємини, що існували в Україні, і неминучі для єврейського населення наслідки, явні ознаки яких вже проглядалися. Ця *політика запаленого факела в пороховому погребі* [курсив мій. – Авт.] дала ворогам радянської влади привід пролити ріки невинної єврейської крові» [Чериковер І. Антисемітизм і погроми на Україні... – С. 25].

¹⁴⁸³ *Білас І. Г.* Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2 кн. Кн. 1. – К. : Либідь ; Військо України, 1994. – С. 12.

гнув із більш-менш заможних будинків усе, що сподобалося чи потрапило під руку. Один із більшовицьких лідерів Зінов'єв дотепно називав такі дні дикого майнового пограбування, яке супроводжувалося насильством над особистістю власників, «днями жовтневої революції»¹⁴⁸⁴. Зрозуміло, що такі «дні» припадали до душі маргіналізованій частині суспільства.

Істотний вплив на розростання антисемейських настроїв, як було зазначено, мала діяльність в Україні частин Добровольчої і Червоної армій, які чимало спричинилися до поширення цього зла. Власне саме у лавах наступниці царської армії – Добровольчої (Білої)^{*}, якою командували такі колишні царські генерали, як А. Денікін чи П. Врангель, – ворожнеча в ставленні до євреїв мала яскраво виражений ідеологічний характер^{**}. Більшовицька революція, на загальну думку білогвардійських ідеологів, була частиною змови, очолюваної євреями, котрі мали намір таким чином завоювати весь світ. Командири денікінських полків і дивізій у своїх наказах закликали солдатів йти в бій проти встано-

¹⁴⁸⁴ Маслов С. С. Россия после четырех лет революции / С. С. Маслов. – Париж : Русская печать, 1922. – С. 77.

* Метою Добровольчої армії було якнайшвидше «відновлення Великої, Єдиної, Неподільної Росії», а тому вона воювала не тільки проти більшовиків, а й проти українських військ, котрі боролися за незалежну Україну. «Так, цей край – російський, – стверджував В. Шульгін, що був членом Особливої наради при генералові Денікіні. – Ми не віддамо його ні українським зрадникам, котрі покрили його ганьбою, ні єврейським катам, що залили його кров'ю» [Шульгин В. Они вернулись / В. В. Шульгин // Кіевлянинь. – 1919. – 21 август.].

** За словами М. Полетики, «Погроми Добровольчої армії мали особливим завданням якнайбільше принизити і якнайбільше образити євреїв як народ. Ця мета проглядалася у витончених знущаннях над євреями, і зокрема – у величезній кількості згвалтованих жінок (від малолітніх дівчаток до глибоких бабусь), у вбивствах і катуваннях євреїв, скоєних добровольцями... заради спортивного інтересу» [Полетика Н. Воспоминания...].

О. Субтельний, порівнюючи погроми, здійснені представниками українських та білогвардійських формувань, звернув увагу на дві істотні різниці між ними: «...на відміну від заздалегідь продуманих і систематичних акцій росіян вони [погроми, здійснені українцями. – Авт.] являли собою спонтанні спалахи деморалізованих і часто п'яних ополченців, до того ж вони робилися всупереч спеціальним заборонам вищого командування. На відміну від таких білих генералів, як А. Денікін, українські соціалісти й особливо соціал-демократична партія, до якої належав Пеглюра, мали тривалі традиції дружніх стосунків із єврейськими політичними діячами. Тому Директорія відновила культурну автономію для євреїв, запросила до складу уряду таких видатних діячів, як А. Марголін та С. Гольдельман, виплатила жертвам погромів великі суми грошей і навіть вела переговори із знаменитим провідником сіоністів В. Жаботинським про те, щоб включити загоны єврейської міліції до власної армії» [Субтельний О. Україна: історія... – С. 318].

влення «жидівського царства в Росії», а головне – проти «совдепського царя Лейби Бронштейна»¹⁴⁸⁵. Завдяки «добровольцям» на поверхню знову випливли «Протоколи сіонських мудреців», щоб незабаром стати антисемітським бестселером, що мав гучний успіх не тільки в Росії, а й в усій Європі¹⁴⁸⁶. Ще під час Першої світової війни командувач Кавказьким фронтом великий князь Ніколай Ніколаєвіч, дядько Ніколая II, розпорядився перекласти ці «Протоколи...» англійською мовою і поширювати серед союзників. Освідомлювальне агентство (Осваг)* Добровольчої армії друкувало безліч їх у Сімферополі, Новочеркаську, Харкові, Ростові-на-Дону¹⁴⁸⁷, що сприяло жорстоким погромам.

У такому ж дусі діяв штаб Північно-Західної армії, котрою командував ще один лідер Білого руху Росії генерал Н. Юденіч. В одній із його прокламацій за 1919 р. зазначено: «Хто орудує і верховодить справами Росії? Адже це соромно й ганебно вимовити: пан Троцький (по-справжньому Лейба Мовшевіч Бронштейн), пан Зінов'єв (по-справжньому Сруль Мордухаєвіч Апфельбаум), пан Стеклов (по-справжньому Мошка Беркович Нахамкіс) і все в такому ж роді... Тобі, багатостраждальний російський народ, не дають кровожерливі юдоправителі Бронштейни й Апфельбауми ні миру, ні спокійного життя, ні дешевих товарів...»¹⁴⁸⁸.

Промовистим свідченням справжнього ставлення «добровольчого» керівництва до єврейства були спроби відновити на підконтрольній території деякі антиєврейські обмеження, що діяли в Російській імперії. Так, у Кременчуці, Черкасах, Ніжині, Києві та інших містах євреїв виключили з органів самоврядування, в деяких навчальних закладах було відновлено процентну норму¹⁴⁸⁹. А коли 8 серпня 1919 р. А. Денікіна відвідали представники Ростовської, Катеринославської, Таганрозької і Харківської єврейських громад із проханням видати декларацію про рівноправність єврейського населення і про недопущення «ексцесів» стосовно нього, генерал назвав такі дії «незручними»¹⁴⁹⁰.

Незважаючи на виразно антисемітський настрій Добровольчої армії, окремі євреї, і аж ніяк не асимільовані, продовжували підтримувати бі-

¹⁴⁸⁵ Кандель Ф. Книга времен и событий. Т. 3...

¹⁴⁸⁶ Франкель Дж. Российская империя... – С. 514; Будницкий О. В. Российские евреи между красными и белыми... – С. 239–241.

* Осваг – інформаційно-пропагандистський орган Добровольчої армії. З лютого 1919 р. – Відділ пропаганди при уряді Збройних сил Півдня Росії.

¹⁴⁸⁷ Кандель Ф. Книга времен и событий. Т. 3...

¹⁴⁸⁸ Там само.

¹⁴⁸⁹ Энгель В. В. Курс лекций по истории евреев в России...

¹⁴⁹⁰ Будницкий О. В. Российские евреи между красными и белыми... – С. 336.

логвардійців. Під час зустрічі представників єврейських громад із генералом А. Денікіним вони не лише просили припинити насилля щодо євреїв і випустити декларацію проти погромів, а й допустити єврейських добровольців у армію¹⁴⁹¹. Таку настійливість єврейства можна пояснити лише одним чинником: на відміну від Української армії, котра боролася за незалежну Україну, Добровольча – прагнула відродити Росію в імперських кордонах. Останнє також входило в єврейські плани.

Проте, як виявилось, до співпраці з євреями зовсім не прагнуло «добровольче» керівництво. Доволі промовистою в цьому ракурсі була історія, оприлюднена князем П. Долгоруковим. Він згадував, що разом із ним з Ростова-на-Дону, тодішньої фактичної столиці білого руху, в недавно зайнятий Харків приїхав і «колишній рабин Шнеєрзон». Долгоруков знав того ще з Рязані, де зумів оцінити його організаторські здібності «з продовольства». «Ми з ним, – писав князь, – влаштували велику нараду з представництвом міста, земства, всіх залізниць, банків, кооперацій, купецтва тощо для вироблення заходів постачання тилу. Евакуація Харкова, що незабаром сталася, не дала можливості розгорнути діяльність обраного на цій нараді органу. Потім Шнеєрзон представив від себе міністру продовольства С. Маслову широкий проект постачання армії і населення, але на цьому проекті з'явилася резолюція Денікіна – «ніяких Шнеєрзонів»¹⁴⁹².

Про значне поширення антисемітизму в Добровольчій армії, з яким практично не боролися чи робили це лише для проформи, точніше – для «Заходу», незаперечно свідчать періодична преса, мемуари, донесення різних освідомлювальних органів, особисте листування учасників і сучасників білого руху¹⁴⁹³. На зміну ситуації не вплинув навіть той факт, що разом із «добровольцями» воювала певна частина офіцерів і солдатів єврейського походження. Більш того, невдовзі, відповідно до наказу генерала А. Денікіна від 6 жовтня 1919 р.¹⁴⁹⁴, останніх було звільнено з армії.

Дослідники стверджують, якщо б відомості про єврейські погроми в Україні, котрі здійснювали білогвардійці в 1919 р., були правдивими навіть на десяту частину, – це позбавляло прихильників єдиної й неподільної Росії «будь-яких шансів на перемогу в боротьбі за російську державність»¹⁴⁹⁵. Якщо ж до «добровольчого» антисемітизму додати

¹⁴⁹¹ Будницький О. Крушение империи...

¹⁴⁹² Цитовано за: Будницький О. В. Российские евреи между красными и белыми... – С. 212.

¹⁴⁹³ Будницький О. Крушение империи...; Островский З. С. Еврейские погромы... – С. 16.

¹⁴⁹⁴ ЦДАВО. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 91. – Арк. 21.

¹⁴⁹⁵ Булдаков В. П. Красная Смута: природа и последствия революционного насилия / В. П. Булдаков. – Москва : РОССПЭН, 1997. – 237.

яскраво виражені українофобство та ненависть до будь-яких національно-визвольних рухів, то можна зробити висновок, що ідеологія «єдинонеподільності» була приреченою на небуття.

У більшості випадків денікінські погроми мали організований характер; ними керували офіцери, які видавали накази про боротьбу з «жидами» або «жидівськими комісарами» і випускали листівки відповідного змісту¹⁴⁹⁶. Не зумівши виробити привабливих для мас гасел, керівництво білих крізь пальці дивилося на антисемітську пропаганду, або й прямо її заохочувало, розглядаючи такі дії, свідомо чи несвідомо, як засіб мобілізації мас¹⁴⁹⁷. Поширенню погромних настроїв сприяли публікації, які готували Осваг і відділ пропаганди Особливої наради (квазіуряду при А. Денікіні).

Оскаженілу юдофобську пропаганду вели й украї праві партії та організації (Союз російських національних общин, Російські збори та ін.), які групувалися навколо А. Денікіна; антисемітські статті друкували не тільки в чорносотенних газетах «Киянин», «Вечірні вогні» («Вечерние огни»), «В Москву»*, а й в кадетській «Зорі» («Заре») ¹⁴⁹⁸. Більш того, КДП, що була тоді офіційною урядовою партією, на своїй конференції, яка відбулася в Харкові 19 листопада 1919 р., тобто в розпал погромної вакханалії, не знайшла нічого кращого, як взяти «Добрармію» під захист і в той же час недвозначно пригрозити єврейському населенню жахливими наслідками, якщо воно не втримає свої революційно налаштовані елементи від активної підтримки більшовицького руху. «Російське єврейство повинно зрозуміти, що якщо воно не виступить виразно за повну і безумовну підтримку національної диктатури і «Добровольчої» армії, котра відновлює російське державне життя, то для нього нема поятунку»¹⁴⁹⁹, – йшлося в тексті ухвалені кадетами резолюції.

Як було зазначено, не гребували погромами і частини Червоної армії. Вони, відповідно до новітніх досліджень, базованих на матеріалах архіву ЦК більшовицької партії, були проіянті антисемітським духом не менше, ніж війська їхніх супротивників¹⁵⁰⁰. Однак зі зміцненням

¹⁴⁹⁶ Україна. Евреи Украины 1914–1920 гг. ...

¹⁴⁹⁷ Будницкий О. Крушение империи...

* Газета «В Москву», яку в 1919 р. видавав В. Пурішкевіч, виходила в світ з епіграфом «Бери хворостину, жени жида в Палестину» [Ипполитов Г. М. Кто вы, генерал А. И. Деникин? [Электронный ресурс] / Г. М. Ипполитов. – Режим доступа : http://www.ssu.samara.ru/campus/RIO/Denikin/p3_1.htm].

¹⁴⁹⁸ Україна. Евреи Украины 1914–1920 гг. ...; *Островский З. С.* Еврейские погромы... – С. 16, 20, 50.

¹⁴⁹⁹ *Островский З. С.* Еврейские погромы... – С. 20.

¹⁵⁰⁰ Будницкий О. Крушение империи...

влади більшовиків, які з самого початку прагнули до тотального контролю над усіма суспільними проявами, можливість самочинних, не санкціонованих згори дій, у т. ч. погромних, ставала дедалі обмеженішою. 27 липня 1918 р. Рада народних комісарів Росії особливим зверненням до населення і місцевої влади наказала вжити рішучих заходів до цілковитого припинення антисемітського руху. Остання фраза цього документа, вписана власноруч Леніним, гласила: «Погромників і тих, хто веде погромну агітацію, наказується оголошувати поза законом»*. Крім інтернаціоналізму, характерного тоді для ідеології і політики більшовиків, на їхній позиції, вважають дослідники, позначилося також виправдане переконання, що від єврейського погрому до погрому влади, багатьом ненависної саме як єврейської¹⁵⁰¹, всього лише один крок.

Влада більшовиків хоч і зруйнувала економічні умови існування більшої частини єврейського населення, проте сприймалася останнім як менше зло порівняно з антисемітськими схильностями білих. Навіть від заможних людей можна було почути: «Вже краще більшовизм, який якщо і вбиває нас, то разом із неєврейськими «буржуями», в той час як білі виділяють нас в особливу національну групу, що підлягає знищенню»¹⁵⁰². Тим не менш і далі червоне командування не завжди могло контролювати дії власних частин^{**}, особливо козачих.

* Варто визнати, що більшовики вживали жорстких заходів стосовно учасників погромного руху. Так, після того, як бійці Першої кінної армії в травні 1920 р. розгромили містечко Любар у Волинській губ., призвідників погрому повісили, а загони роззброїли. У серпні того самого року після чергового погрому одну з дивізій розформували та розстріляли понад 150 солдатів [*Кандель Ф.* Книга времен и событий. Т. 3...]. Упродовж 21–23 жовтня 1920 р. в Єлисаветграді надзвичайна сесія трибуналу Першої кінної армії розглянула справи 387 заарештованих військовослужбовців 6-ї дивізії. У перший день судили, за різними даними, від 141 до 182 учасників погромів, у т. ч. 19 командирів. 110 осіб було засуджено до смертної кари і розстріляно, 31 особі смертну кару замінили різними термінами ув'язнення. У другій групі підсудних були засуджені до смертної кари і розстріляні 57 осіб. Загалом трибунал завершив «виховну роботу» в армії на початку листопада 1920 р. За деякими даними, загальна кількість розстріляних досягла 400 осіб [*Будницкий О. В.* Российские евреи между красными и белыми... – С. 491].

¹⁵⁰¹ *Мадиевский С.* Так это было...; *Будницкий О. В.* Российские евреи между красными и белыми... – С. 125.

¹⁵⁰² *Мадиевский С.* Так это было...

** Іноді траплялося, що євреїв розстрілювали з пропагандистською метою, демонструючи скептикам, що для радянської влади всі рівні. Так, у січні 1920 р. більшовики, захопивши Київ, розстріляли десять осіб за «спекуляцію валютою». Дев'ять із десяти виявилися євреями, і натовп, читаючи розвішані по Хрещатику величезні плакати з написаними на них іменами розстріляних, потішався: «Нарешті і до своїх добрали-

Ведучи мову про причини надмірної жорстокості війська, безвідносно до його ідеологічного забарвлення, А. Денікін зазначав: «Чотири роки війни і жахіття революції не минули безслідно. Вони оголили людей від зовнішніх культурних покривів і довели до високої напруги всі їхні сильні і всі їхні ниці сторони... Був подвиг, був і бруд. Героїзм і жорстокість. Співчуття і ненависть... Серед кривавого туману калічили душі життєрадісних і чистих серцем юнаків...»¹⁵⁰³.

Ставлення української влади до єврейських погромів було абсолютно негативним. Вона намагалася боротися проти цього зла всіма доступними засобами. По суті, в усіх офіційних документах революційної доби, що стосувалися цієї проблеми, йшлося про необхідність активної протидії погромам. Зрозуміло, що боротьба велася головним чином на території, підконтрольній українським органам влади.

Вже 12 березня 1917 р. на одному зі своїх перших засідань Центральна Рада, обговорюючи питання про агітаційну роботу, серед пріоритетів виділила агітацію проти погромів¹⁵⁰⁴. Наприкінці місяця УЦР видала свою першу антипогромну відозву*. Вона, за словами М. Стахів, стала найкращою зі всіх тих, що коли-небудь були написані будь-якою мовою. У ній відчутні «вогнь переконання і гучні остороги перед наслідками послуху ворожим підшептам старих чорносотенців, московських шовіністів»¹⁵⁰⁵.

Ще до того, як Український генеральний військовий комітет (УГВК)** став урядовою установою, він за підписом свого голови С. Петлюри видав 14 липня 1917 р. заклик до українських вояків. Його головна ідея – не піддаватися на підбурювання «провокацій та слуг старого царського ладу», котрі підмовляли українців-солдатів до «різних бешкетів». «Комітет закликає українських солдатів і офіцерів стояти на сторожі революції і порядку на Україні, не допускаючи, щоб довго очікувана й довгими жертвами здобута свобода України була захва-

ся...» [Дневник и воспоминания киевской студентки (1919–20 гг.) // Архив русской революции : в 22 т. Т. 15–16. – Москва : ТЕРРА, 1993. – С. 239].

¹⁵⁰³ Цитовано за: *Кандель Ф.* Книга времен и событий. Т. 3...

¹⁵⁰⁴ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 42.

* Тимчасовий Уряд Росії офіційно засудив антиєврейські погроми лише 29 вересня 1917 р., коли видав згадану постанову [*Стахів М.* Заходи уряду і провідних сил України проти погромництва... – С. 32].

¹⁵⁰⁵ *Стахів М.* Заходи уряду і провідних сил України проти погромництва... – С. 31.

** УГВК утворено в травні 1917 р. на Першому всеукраїнському військовому з'їзді для координації українського військового руху, поширення українізації військових частин російської армії і флоту. Був підпорядкований УЦР.

рена темними силами, всякими пройдисвітами»¹⁵⁰⁶, – йшлося в документі УГВК.

26 вересня 1917 р. було ухвалено Звернення Генерального секретаріату внутрішніх справ* до губернських і повітових комісарів¹⁵⁰⁷, яке підписав В. Винниченко. В документі містилися вимоги вживати відповідних заходів щодо боротьби з контрреволюцією, в т. ч. «антиєврейською агітацією». У випадку неналежного виконання адміністративних обов'язків посадовцям погрожували не лише позбавляти їх посад, а й віддавати під суд.

Дізнавшись про погром у м. Острозі Волинської губ., котрий 30 вересня розпочали вояки 266-го піхотного полку, Генеральний Секретаріат надіслав комісару і командувачу фронтом телеграми з проханням «вжити рішучих заходів, аби спинити той погром»¹⁵⁰⁸. Разом із тим, комісару доручено тримати ГС у курсі подій.

Як засвідчують документи, надзвичайно рішучим щодо боротьби з «безладдю та анархією, які... захопили Україну», був генеральний секретар військових справ С. Петлюра. Про те, що їм «мусить бути покладено край»¹⁵⁰⁹, він заявив 29 вересня 1917 р. на засіданні Малої Ради.

2 жовтня (за іншими даними – 29 вересня¹⁵¹⁰) 1917 р. на засіданні Генерального Секретаріату секретар національних справ О. Шульгин представив службову записку про необхідність заснування Комісії в справі боротьби з погромами. Було ухвалено передати документ до Секретарства внутрішніх справ, яке мало розробити відповідний проект¹⁵¹¹.

Отримавши звістки про погром у м. Погребище на Київщині, Генеральний Секретаріат на своєму засіданні 18 жовтня 1917 р. ухвалив низку заходів. Зокрема, Секретарству внутрішніх справ було запропоновано: 1) видати циркуляр до губернських комісарів із наказом ужити найрішучіших кроків проти єврейських погромів; 2) з'ясувати, де і які

¹⁵⁰⁶ *Стахів М.* Заходи уряду і провідних сил України проти погромництва... – С. 42–43.

* Укладачі збірника «Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1...» помилилися, назвавши документ «Звернення Генерального Секретаріату...», оскільки його автором був не Генеральний Секретаріат, а, як випливає зі змісту тексту й посади підписанта, Генеральний секретаріат внутрішніх справ [Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 318].

¹⁵⁰⁷ Звернення Генерального Секретаріату до губернських і повітових комісарів. 26 вересня 1917 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 318.

¹⁵⁰⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 558.

¹⁵⁰⁹ Там само.

¹⁵¹⁰ ЦДАВО. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 4 зв.

¹⁵¹¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 331.

частини перебувають у розпорядженні комісарів, як ними зручніше скористатися на випадок розрухи і погромів; 3) порозумітися з головнокомандувачем Південно-Західного фронту Володченком щодо кращої військової охорони краю; 4) разом із київським губернським комісаром ужити найрішучіших заходів для припинення погрому в м. Погребищі, знайти і притягнути до суду винних.

Також на урядовому засіданні було ухвалено відозву «До свідомого громадянства України», котру оприлюднили за підписом генерального секретаря міжнаціональних справ того самого дня¹⁵¹². Серед іншого, в документі було зазначено: «...Злочинні агітатори, користуючись темрявою народу, хотять розпалити почуття національної ненависті, яке умілою рукою сіяли слуги царського ладу. І Генеральний Секретаріат, що має карати злочинців-грабіжників, не зможе сам запобігти цьому лихові, коли всі свідомі українці, в першу чергу, а разом і досвідчені громадяни з інших національностей України не будуть одностайно боротися з погромами...

Нехай знає і пам'ятає кожний українець: справою честі нашого народу є захищати права, життя і добробут усіх народів, що живуть на Україні...

Допускаючи розвиток національної ненависті – єврейські погроми, ми тим самим одвернем од себе цілий народ. Ми накладаємо темну пляму на совість нашу, зробимо наш народ в очах цілого світу негідним до вільного життя»¹⁵¹³.

20 жовтня 1917 р. В. Винниченко як генеральний секретар внутрішніх справ видав Циркуляр проти погромної агітації¹⁵¹⁴, в якому наказував адміністративній владі вжити всіх можливих запобіжних заходів, до застосування зброї включно, проти грабежів, погромів, порушення порядку і спокою населення. Зокрема, звертаючись до губернських і повітових комісарів, він пропонував у базарні й святкові дні, а також під час ярмарків, тобто коли збиралися значні натовпи людей і погромна агітація була особливо небезпечною, посилювати наряди пішої і кінної міліції та викликати їм на допомогу військовій патрулі.

Після погрому 23 жовтня 1917 р. у Сквирі, де натовп солдатів і міщан пограбував багато єврейських крамниць і квартир, а також поранив десяткох євреїв, Генеральний секретаріат негайно скерував туди спеціальну

¹⁵¹² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 354.

¹⁵¹³ Відозва генерального секретаря міжнаціональних справ «До свідомого громадянства України». 18 жовтня 1917 р. ... – С. 354–355.

¹⁵¹⁴ Циркуляр против погромной агитации. 20 октября 1917 г. // Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине... – С. 216–217.

слідчу комісію за участю представника єврейського віце-секретаріату. Комісія спільно з прокуратурою провела слідство, в результаті якого багатьох учасників безчинств було заарештовано¹⁵¹⁵. Такою ж була реакція на погром, учинений 24 жовтня у Літині на Поділлі¹⁵¹⁶.

Того самого дня, 24 жовтня, відповідаючи В. Рудницькому, котрий від імені Польської демократичної централі (ПДЦ) запитував Генеральний Секретаріат, чи відомо йому «про ті погроми, убивства та грабежі», що творилися «дикими юрбами солдатів», і що він робитиме, щоб припинити безлад, генеральний писар О. Лотоцький розповів про деякі заходи. ГС планував: по-перше, цілковито реорганізувати міліцію, для котрої мав створити відповідні школи; по-друге, використовувати для придушення погромів загони «Вільного козацтва»; по-третє, домовитися з російською військовою владою, щоб та, за потреби, надавала губернським та повітовим комісарам озброєні підрозділи для допомоги міліції¹⁵¹⁷. Зрозуміло, що названі заходи не могли радикально змінити загрозливої ситуації, але подекуди вони допомагали.

Водночас органи української влади ухвалили низку документів, спрямованих на захист громадян. Зокрема, 1 листопада 1917 р. Генеральне секретарство внутрішніх справ видало Розпорядження про недоторканність особи та її житла¹⁵¹⁸, яким погрожувало тим, що самочинно здійснювали обшуки й арешти населення, всілякими карами.

Наступного дня, 2 листопада, Генеральний Секретаріат заснував при його голові Тимчасову комісію з охорони порядку¹⁵¹⁹. До неї увійшли шість членів: голова Генерального Секретаріату В. Винниченко, генеральні секретарі М. Ткаченко – судівництва, М. Ковалевський – продовольчих справ, М. Порш – праці, С. Петлюра – військових справ і товариш генерального секретаря національних справ М. Зільберфарб. 13 листопада засновано Комісію з охорони порядку при Генеральному секретарстві внутрішніх справ¹⁵²⁰. Її головою призначено товариша генерального секретаря внутрішніх справ, а членами – по одному представникові від секретарств військових справ, земельних, продовольчих, судових, шляхів, міжнаціональних, а також єврейських і польських справ.

¹⁵¹⁵ Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине... – С. 56, 187.

¹⁵¹⁶ Там само. – С. 189.

¹⁵¹⁷ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 358.

¹⁵¹⁸ Розпорядження Генерального секретарства внутрішніх справ про недоторканність особи та її житла. 1 листопада 1917 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 384.

¹⁵¹⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 387.

¹⁵²⁰ Там само. – С. 434.

Про «План військової охорони всієї України від погромів, грабежів і всякого безчинства» йшлося у Відозві Генерального Секретаріату до громадян, урядових і громадських установ від 3 листопада 1917 р. Було передбачено, що губернським і повітовим комісарам у боротьбі з безладом і злочинами «безвідповідальних людей» допоможуть військові частини. Для викоринення анархії та забезпечення законності на місцях Генеральний Секретаріат також прагнув опертися на органи місцевого самоврядування, навколо яких мали об'єднатися всі демократичні сили¹⁵²¹.

У першій половині листопада 1917 р. з двома закликами до вояків-українців звернувся генеральний секретар військових справ С. Петлюра, котрому ГС доручив ужити «всіх заходів» для військової охорони населення Поділля і Волині, де «солдати і дезертири руйнували містечка і маетки»¹⁵²². В одному зі заликів¹⁵²³, датованому 11 листопада, йшлося про необхідність дотримання загальновійськової дисципліни, «твердо стояти» «на сторожі фронту і порядку», ігнорувати розпорядження Раднаркому більшовицької Росії. В другому* – містилося звернення проти погромів і анархії. Закликаючи солдатів підтримати боротьбу з тим лихом, Петлюра водночас повідомив, що для припинення безладів і погромів «війська будуть розміщені по цілій Україні, по всіх залізничних лініях і шляхах»¹⁵²⁴. Така надміру оптимістична заява дещо збентежує, оскільки реалізувати її в той час було неможливо. Єдине логічне пояснення цього прийому С. Петлюри – це психологічний вплив, причому як на погромників, котрі мали б схаменутися після такої песимістичної для них інформації, так і на населення, що ставало об'єктом погромницьких дій, – воно отримувало надію на припинення наруги.

14 листопада 1917 р. з приводу «боротьби з безладом, що безперестанно ширився в Україні», на засіданні Малої Ради до Генерального

¹⁵²¹ Відозва Генерального секретаріату до громадян, урядових і громадських установ. 3 листопада 1917 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 391.

¹⁵²² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 390.

¹⁵²³ Звернення С. В. Петлюри до воїнів-українців. 11 листопада 1917 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 409–410.

* «Відозва С. Петлюри проти погромів і анархії», вміщена в книзі І. Чериковера, не позначена датою. Серед її вихідних даних – лише посилання на джерело: газ. «Der Telegraf», № 1, от 15-го ноября 1917 г.». Тому варто відзначити, що впорядники збірника С. Петлюри «Народе Український: вибрані статі, листи, документи», помістивши до нього означений документ, помилилися з його датуванням [Петлюра С. В. Народе Український... – С. 78].

¹⁵²⁴ Воззваніє С. Петлюры против погромов и анархии // Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине... – С. 217–218.

Секретаріату звернувся український есер М. Шаповал. У відповідь В. Винниченко пояснив, що ГС скерує в більші міста і на залізничні станції відділи надійного українського війська, котрим віддано наказ вживати рішучих заходів для боротьби зі заколотами. Також утворено окрему комісію, котра дбатиме про забезпечення порядку в краї і підготує для цього відповідний план. Особливу увагу Генеральний Секретаріат звертає на боротьбу з безладдям у Києві¹⁵²⁵. На завершення очільник уряду пообіцяв на наступному засіданні Малої Ради подати детальніший звіт про боротьбу зі зростаючою анархією.

Така нагода трапилася двома тижнями пізніше, 28 листопада. На цей раз Малу Раду інформував С. Петлюра. Відповідаючи на запитання від імені фракції сіоністів про те, що робить Генеральний Секретаріат для негайного припинення погромів, він обіцяв вжити термінових заходів для їхнього придушення, але вже без колишнього ентузіазму: «Охорона ладу, – роз'яснював він, – тісно зв'язана з тою лихою спадщиною, яку дістав Генеральний Секретаріат від старого російського правительства. Погроми по-більшості робляться вояками частин, котрі стоять у прифронтових місцевостях. Цих запасних частин занадто багато в тилу і Генеральний Секретаріат вживає заходів, щоб їх тут зменшити. Крім того, для охорони ладу і спокою викликаються певні організовані військові частини з самого фронту, поскільки це фронтові не шкодитиме. Цих частин занадто мало, щоби їх можна було розставити по всіх містах і містечках України і таким чином запобігти самій можливості погромів, але військо це розташовується по Україні з таким обчисленням, щоби зараз же можна було послати військо в кожне місце, де тільки виникне погром...»¹⁵²⁶. Отже, попереднє твердження про розміщення військ «по цілій Україні» довелося підкоригувати, оскільки присутність військових частин у тій чи іншій місцевості зовсім не гарантувала їхньої надійності. Нерідко, як впливає з відповіді С. Петлюри, саме вони і влаштовували погроми. Мова, звичайно, не йде про національні кольори погромників – це був ще імперський військовий інтернаціонал. Щодо погромлених, то проти них виступали дві стихії – антисоціална й антинаціональна.

Тоді ж, у листопаді, до єврейства УНР звернувся генеральний секретар єврейських справ М. Зільберфарб, котрий підтвердив, що українська влада «прагне всіма силами гарантувати й забезпечити порядок і спокій для всіх

¹⁵²⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 442.

¹⁵²⁶ Там само. – С. 483.

народностей*», що проживають в Україні». Разом із тим, він звернув увагу єврейського населення на ті чинники, які призводили до погромів: «Війна, котра косить направо й наліво; дорожнеча, передвісниця голодного жаху; спекуляція, ще більше загострююча тяжку нужду бідноти, – все це є причиною ексцесів, нападів, грабунків, анархії й погромів узагалі. При такій анархії в країні, коли населення виведене з себе й таке розбурхане, не дивина, що зла рука може спрямувати маси на єврейські будинки і крамниці, у результаті чого виникають спеціально єврейські погроми»¹⁵²⁷. Виходячи зі сказаного, можна припустити, що, акцентуючи увагу на дорожнечі і спекуляції, М. Зільберфарб намагався застерегти тих єврейських представників, які займалися комерцією й лихварством, щоб вони своїм надмірним завзяттям не наражали на небезпеку одноплемінників.

8 грудня 1917 р. Генеральний Секретаріат, розглянувши справу про погроми в Ямпільському пов. Подільської губ., ухвалив призначити слідство за участю прокурора. Всі, хто зазнав збитків, могли вимагати їхнього відшкодування в судовому порядку¹⁵²⁸.

Прагненням українського уряду придушити безпорядки було і створення «Особливої наради» для боротьби з анархією в Україні, куди ввійшли представники секретаріатів внутрішніх справ та військового, національних віце-секретаріатів, громадських організацій¹⁵²⁹. «Анархія, що розростається в Україні, – йшлося в циркулярі, розісланому в ці відомства, – крім підриву авторитету влади, є також чинником, що руйнує мирне співжиття народностей, котрі населяють Україну, і в багатьох випадках заподіює непоправної шкоди інтересам національних меншин»¹⁵³⁰. Однак, як показав час, «Особлива нарада» виявилася безсилою в боротьбі з анархією, оскільки в листопаді та грудні 1917 р. вона набула значно більших розмірів, ніж раніше.

* Слова М. Зільберфарба підтверджував також один із керівників сіоністської фракції в УЦР Н. Сиркін. Коментуючи в єврейському часописові «Телеграф» від 17 жовтня 1917 р. дії уряду для подолання антисемітської погромної стихії, він наголошував: «Всі заходи для захисту від грабунків і вбивств вживаються, і в цьому відношенні нам всіма силами допомагає український Генеральний Секретаріат, всією повнотою влади, яку має в своєму розпорядженні. Ніхто не повинен мати сумніву в добрій волі Генерального Секретаріату. Він дійсно докладає всіх зусиль, щоб забезпечити країну від дикунства й пограбувань» [Цитовано за: *Чериковер И.* Антисемитизм и погромы на Украине... – С. 190].

¹⁵²⁷ Воззвание еврейского генерального секретариата «К еврейскому населению» // Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине... – С. 218–219.

¹⁵²⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 525.

¹⁵²⁹ ЦДАВО. – Ф. 2592. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 1–2.

¹⁵³⁰ *Чериковер И.* Антисемитизм и погромы на Украине... – С. 83.

Коли в Таращі Київської губ. почався погром, єврейські громадські діячі в Києві звернулися 17 грудня до губернського комісара О. Саліковського за допомогою; той повідомив, що «...щодня отримує масу телеграм про погроми, але допомогти не може, так як у нього нема необхідної військової сили». Те саме відповів і начальник української частини генерал Богуславський¹⁵³¹, до якого тоді звернулися єврейські представники.

19 грудня 1917 р., спростовуючи на засіданні Малої Ради докір фракції сіоністів про те, що Генеральний Секретаріат не дбає про припинення погромів, В. Винниченко наголосив: «...Не скрізь можна їм вчасно запобігти, бо через більшовицький заклот приходиться забирати найкраще військо з місць і посилати його на Українсько-румунський фронт для оборони всієї України. Генеральний Секретаріат дбає, щоб запобігти загальному погрому, котрий може статися, коли на Україну прийдуть більшовики»¹⁵³². При цьому голова уряду пообіцяв вжити заходів для захисту єврейського населення від погромів і виділити для цього військові частини.

Найенергійніших заходів для припинення антисемітських ексцесів вживали українські політики навесні 1918 р., коли деякі вояки-українці прагнули помститися євреям за насильства над мирним українським населенням, вчинені російськими більшовиками, зокрема в Києві. Так, українські депутати Київської міської думи звернулися до козаків зі спеціальною відозвою, в якій зазначали: «Не заплямуйте Україну самосудами і масовими насильствами над людськими правами. Ми віримо, що солдати-українці зберігають заповіт своїх дідів-козаків: беззбройного не б'ють. Ми віримо, що ви не допустите грабежів та насильства над безневинними жителями, до якої б вони нації не належали»¹⁵³³. 4 березня фракція УСДРП на засіданні Малої Ради підтримала запит Бунду до Ради Народних Міністрів щодо «репресій, приміняємих у відношенні громадян м. Бердичева»¹⁵³⁴, і закликала урядовців з'ясувати ситуацію й притягти винних до відповідальності.

Проблеми, пов'язані з погромами, безладами, порушенням прав особи тощо, розглядали, за неповними даними, на понад десяти засіданнях Центральної та Малої рад¹⁵³⁵. Однак усі вжиті заходи не дали

¹⁵³¹ Чериковер І. Антисемітизм и погромы на Украине... – С. 85.

¹⁵³² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 50.

¹⁵³³ Чериковер І. Антисемітизм и погромы на Украине... – С. 122.

¹⁵³⁴ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 178.

¹⁵³⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 358, 390, 442, 483–484, 525; Т. 2... – С. 34, 50, 117, 118, 122, 178, 195, 223, 283, 295, 296, 297.

належного ефекту – без боєздатної дисциплінованої армії зарадити лихові було неможливо.

Одним із варіантів вирішення проблеми могло стати створення єврейських загонів самооборони, які б узяли на себе охорону життя і майна беззахисних жителів містечок, що потерпали від різних банд. Таку пропозицію від фракції сіоністів на засіданні Малої Ради 28 листопада 1917 р. висловив Й. Шехтман. Його підтримав С. Петлюра, котрий заявив, що в справі формування єврейських військових дружин «нема жодних перешкод»¹⁵³⁶. Однак проти реалізації такого плану виступили єврейські соціалістичні партії, котрі побоювалися, що створення окремих національних воєнізованих підрозділів сприятиме між-національній ворожнечі.

Ніяких протипогромних заходів – наказів, відозв чи тим більше матеріальної допомоги – не було вжито за часів Гетьманату¹⁵³⁷. Цей період хоч і був порівняно спокійнішим за попередній, і особливо за наступний, низка антисемітських ексцесів, котрі вибухали разом із повстанням проти поміщиків, усе ж мали місце. 29 серпня 1918 р. представники Київської єврейської общини подали міністрові внутрішніх справ Української Держави І. Кістяківському доповідну записку. «Погромна хвиля, – йшлося в документі, – загрожує розлитися кривавим потоком по всій Київщині, Чернігівщині й Волині... В багатьох містах і містечках єврейство перебуває в постійному страху за життя й майно». Для запобігання подальшим ексцесам Київська община просила уряд оголосити відозву до населення проти погромів, створити слідчу комісію «...зі залученням по можливості представників єврейської громадськості», видати закон про відшкодування урядом збитків потерпілим, асигнувати 300 тис. руб. для негайної допомоги населенню, ухвалити інші відповідні заходи¹⁵³⁸. Однак ці пропозиції ні до чого не привели.

Міністр І. Кістяківський запевнив делегацію, що, згідно з повідомленнями губернських та повітових старост, спеціального руху проти євреїв ніде не спостерігається. «В Україні нема антисемітизму, – наголосив він. – Щоправда, в деяких місцевостях були насильства над євреями, але їх можна пояснити хаосом перехідного часу. Крім того – всі оті вбивства й грабунки є результатом більшовизму, в яким євреї беруть участь пропорційно більше, ніж то мало б бути за їх кількістю в Україні»¹⁵³⁹. І все ж міністр пообіцяв вжити рішучих заходів проти ексцесів.

¹⁵³⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 483–484.

¹⁵³⁷ Іванис В. Симон Петлюра – Президент України... – С. 191.

¹⁵³⁸ Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине... – С. 180.

¹⁵³⁹ Там само.

Деякі дослідники стверджують, що в період Гетьманату нічого не було зроблено для подолання погромного руху¹⁵⁴⁰. Однак, як засвідчують факти, певних заходів усе ж вживали. Так, за погром у м. Лисянці на Звенигородщині до розстрілу було засуджено 40 учасників¹⁵⁴¹. Щоправда, це сталося з ініціативи німецької військової влади.

Усе можливе для боротьби проти погромів робила Директорія УНР*. Ще 16 листопада 1918 р., тобто в перший день антигетьманського повстання, С. Петлюра звернувся з відозвою до населення України, в якій закликав «...не допускати чорносотенців, злодіїв та погромників до погромів та вибухів проти євреїв, бо євреї допомагають українцям в Галичині, і у нас на Україні повинні йти разом з нами»¹⁵⁴².

Через місяць, 15 грудня 1918 р. Головний отаман українських республіканських військ С. Петлюра видав наказ волосним, повітовим та губернським управам Поділля, Волині, Київщини, Холмщини і по залізниці – до Голоб, Бірзули, Умані і Житомира щодо негайного і рішучого припинення мародерства й грабежів. Про вироки військових судів стосовно можливих інцидентів мало бути оповіщено населення, «...щоб знало воно, що військо Директорії Нар[одно]ї Республіки стоїть на сторожі ладу і порядку та інтересів народніх»¹⁵⁴³.

10 січня 1919 р., як тільки стало відомо про те, що в деяких місцях України, зокрема в Бердичеві, окремими групами козаків учинено насилля над євреями, голова Директорії В. Винниченко і голова уряду В. Чехівський негайно зустрілися з делегацією представників соціалістичних партій, у т. ч. єврейських, та міського самоуправління Бердичева. Очільники держави запевнили делегатів, що вживуть найрішучіших заходів для покарання винних, незалежно від займаних посад. Було та-

¹⁵⁴⁰ Іванис В. Симон Петлюра – Президент України... – С. 190; Чериковер І. Антисемітизм и погромы на Украине... – С. 180.

¹⁵⁴¹ Чериковер І. Антисемітизм и погромы на Украине... – С. 176.

* Коментуючи політику Директорії УНР щодо єврейських погромів, А. Марголін 16 травня 1919 р. від імені Українського посольства у Лондоні опублікував заяву, в якій зазначив: «Є різниця між погромами, що мали місце в Україні, і між тими, що мали місце в часі царського режиму (в Росії). Останні були підбурювані і підтримувані правительством, а Українське правительство завжди противилось погромам і не бере в них участі і за них не відповідає...» [Цитовано за: *Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – К. : Укр. письменник, 1993. – С. 287*].

¹⁵⁴² Солдатенко В. Ф. Єврейські погроми в УНР... – Вип. 10. – С. 10.

¹⁵⁴³ Наказ Головного отамана українських республіканських військ Симона Петлюри волосним, повітовим та губернським управам щодо негайного і рішучого припинення мародерства і грабежів. 15 грудня 1918 р. // Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство... – С. 98.

кож заявлено про підготовку офіційного повідомлення з різким засудженням погромів та організацію відповідної комісії, куди ввійдуть представники уряду, громадськості, політичних партій¹⁵⁴⁴. (Рішення про розслідування єврейських погромів у Житомирі й Бердичеві було ухвалене урядовою постановою 15 січня¹⁵⁴⁵, а в Овручі, Коростені, Сарнах, Бахмачі та Літинському пов. на Поділлі – 23 січня¹⁵⁴⁶). Загалом зустріч мала доволі емоційний характер.

Наступного дня Директорія опублікувала Звернення до народу. Згідно з документом антиєврейські дії були викликані агентами-провокаторами, які «мали на меті скомпрометувати Армію України, викликати ненависть місцевого населення до козаків і створити в країні безладдя та анархію, щоб полегшити повернення до влади великих власників та буржуазії». Очільники УНР також погрозували «найсуворішим покаранням» усім, «хто насмілиться якими б то не було засобами безчестити Армію трудівників-революціонерів України», та закликали «все єврейське населення боротися проти деяких представників їх віри, схильність яких до анархії та комунізму проявляється у ворожих до українського народу та його Уряду діях»¹⁵⁴⁷. Для того, щоб Звернення стало «відомим всім козакам»¹⁵⁴⁸, його, відповідно до наказу Головного отамана С. Петлюри 14 січня телеграфно розіслали командирам військових підрозділів.

18 січня 1919 р. голова Ради Народних Міністрів В. Чехівський на урядовому засіданні оприлюднив Меморандум Єврейського національного секретаріату України про насильства над людяністю. В результаті обговорення РНМ ухвалила створити відповідну комісію з представників міністерств військових, внутрішніх та єврейських справ, а також Єврейського національного секретаріату й інших громадських органі-

¹⁵⁴⁴ ЦДАВО. – Ф. 2060. – Оп. 1. – Спр. 18-а. – Арк. 2; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 1... – С. 181.

¹⁵⁴⁵ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 1... – С. 187; Постанова про ухвалення статуту надзвичайної слідчої комісії для розслідування подій в Житомирі 7–13 січня 1919 р. 03. 03. 1919 р. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2... – С. 498–500.

¹⁵⁴⁶ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 1... – С. 208–209.

¹⁵⁴⁷ Звернення Директорії УНР до українського народу. 11 січня 1919 р. // Шульгин О. Україна і червоний жаж... – С. 70–71.

¹⁵⁴⁸ Симон Петлюра. Статті, листи, документи. Т. 2... – С. 353.

зацій. Міністрам військових та внутрішніх справ було доручено вжити проти погромів негайних заходів¹⁵⁴⁹.

Через день, 20 січня, РНМ затвердила проекти наказів військового міністра, спрямовані проти погромів: «1). Про постанову Ради Міністрів УНР, [якою] при військовому міністерстві утворюється перманентна комісія по охороні ладу на Україні, ця комісія складається з представників од міністерств: військового, внутрішніх справ, юстиції, єврейських справ і від Осадного корпусу* , по одному з представників соціалістичних партій, Селянської спілки та Єврейського національного секретаріату.

2). Оголошую до загального відому, що начальники військових частин не мають права без ордера військового міністра накладати на населення ніяких контрибуцій. Накладання контрибуцій начальниками військових частин, яке йде іншим порядком, треба вважати бандитизмом. Порушення сього наказу буде каратися військово-польовим судом нарівні з грабіжництвом»¹⁵⁵⁰.

24 січня 1919 р. РНМ підтримала ініціативу військового міністра про заснування окремої комісії для збирання відомостей «про всі арешти та розстріли, вчинення по ним розслідування і притягнення винуватих до надзвичайного військового суду». Для забезпечення відкритості діяльності комісії було передбачено запрошення на її засідання представників закордонних місій¹⁵⁵¹. 10 лютого цю комісію було легітимізовано¹⁵⁵² відповідним законом.

Останні погроми, зокрема в Овручі, Сарнах, Бердичеві та Житомирі, стали об'єктом розгляду й Трудового Конгресу. Однак, незважаючи на те, що до нього належало чимало представників єврейських партій, один із них, І. Біск, був навіть у президії, владу не звинувачували – всі розуміли, що лихо сталося через всеохопну анархію¹⁵⁵³. Дисонансом пролунали лише нападки на уряд із боку лідера лівого крила Бунду

¹⁵⁴⁹ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 1... – С. 196.

* Осадний корпус Січових стрільців під командуванням полковника Є. Коновальця був одним із найбоекватніших підрозділів Армії УНР.

¹⁵⁵⁰ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 1... – С. 199–200.

¹⁵⁵¹ Там само. – С. 211.

¹⁵⁵² Там само. – С. 252.

¹⁵⁵³ ЦДАВО України. – Ф. 3890. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 3; *Стахів М.* Україна в добі Директорії УНР : у 7 т. Т. 3 : Україна між двома силами. – Торонто : Укр. наук.-іст. б-ка в Скрантоні, 1963. – С. 55.

М. Рафеса¹⁵⁵⁴. Проте і він застерігся, що не звинувачує Директорію в організації погромів, а лише в тому, що, обороняючись від воєнної агресії радянської Росії, вона створює для цього передумови.

Законом від 26 січня (затвердженого Директорією 29 січня) 1919 р. уряд УНР запровадив т. зв. надзвичайні військові суди, які «мали право за розбій, підпал, грабїж, умисне вбивство, агітацію проти УНР, збройний напад на військову сторожу і прочі великі злочини – накладати кару на смерть»¹⁵⁵⁵. Зрозуміло, що погроми ставали одними з перших об'єктів розгляду новостворених інституцій.

Переконуючи суспільство не псувати будівництво незалежної держави «дикунською жадобою крові, чужого майна, сліз своїх сусідів», Директорія УНР у своєму лютьневому зверненні до населення зазначала: «Із-за того, що знаходяться окремі особи спекулянтів, або групи із жидів, які стоять на ґрунті большевицькому, не можна всіх жидів як націю обвинувачувати». Бачила вона і вихід зі складної ситуації: «Не самосуд, а суд правий, розслід над винним; не погроми, а організована ідейна боротьба допоможуть нам у наших змаганнях до кращого вільного життя»¹⁵⁵⁶.

Тим часом обставини все частіше змушували владу реагувати на конкретні випадки безчинств. Надзвичайно оперативно це робив С. Петлюра. Скажімо, коли Міністерство єврейських справ повідомило йому про погром на станції Ярьєски, то він у той же день, 28 січня 1919 р., відправив телеграму до отамана Сушка в Миргород: «Наказую розслідувати справу і мені донести, а також вжити міри, щоб подібні ексцеси надалі не мали місця і карно переслідувались»¹⁵⁵⁷. 28 лютого того самого року Директорія затвердила ухвалений Радою Народних Міністрів Закон про відновлення гарантій недоторканності особи на території УНР¹⁵⁵⁸.

Враховуючи, що безпосередню участь у погромах здебільшого брали військові дезертири, а підштовхували до таких дій різноманітні провокатори, Головна команда військ УНР 31 березня 1919 р. видала Наказ

¹⁵⁵⁴ Рафес М. Два года революции на Украине... – С. 149–150.

¹⁵⁵⁵ Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство... – С. 63.

¹⁵⁵⁶ Урядове звернення Директорії УНР про недопустимість єврейських погромів в Україні, які провокують большевики. Лютий 1919 р. // Сергійчук В. Погроми в Україні... – С. 250–251.

¹⁵⁵⁷ ЦДАВО України. – Ф. 2060. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 10.

¹⁵⁵⁸ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 1... – С. 71, 275.

про боротьбу з дезертирами і провокаторами¹⁵⁵⁹, який підписали Головний отаман С. Петлюра та начальник штабу Армії УНР А. Мельник.

9 квітня 1919 р. Директорія ратифікувала Постанову про створення спеціальної комісії щодо розслідування погромів 15–16 лютого у Проскурові та 17 лютого у Фельштині Проскурівського пов.¹⁵⁶⁰ Ініціатора погромів отамана І. Семосенка, як уже зазначалося, було ув'язнено і згодом розстріляно.

Наступного дня С. Петлюра застеріг українських вояків, щоб вони не чинили погромницьких акцій проти євреїв. 13 квітня антипогромний наказ¹⁵⁶¹ видав полковник А. Мельник.

Енергійно засуджувала погроми, особливо ті, що були «спрямовані проти єврейського населення», Рада Міністрів УНР на чолі з новопризначеним головою Б. Мартосом. У Декларації від 12 квітня 1919 р. вона заявила, що, «...обстоюючи порядок, спокій і законність, як необхідну умову вільного життя всіх громадян УНР, ... всіма силами буде боротися зі всяким порушенням спокою і ладу і винних у цьому розбійників, хуліганів, погромників і інших злочинців безпощадно каратиме судом народної совісті. Зокрема, правительство не допустить до погромів над єврейським населенням України і рішуче буде боротися з цим ганебним і протидемократичним явищем, яке принижує український народ в очах культурних націй усього світу»¹⁵⁶². У документі також було висловлено сподівання, що український народ допоможе урядові в його боротьбі з бандитизмом.

Про те, що згадане урядове Звернення не було черговою декларацією, засвідчили наступні дії. Так, уже 14 квітня у відповідь на внесення міністра єврейських справ «про міри необхідні для паралізування погромної агітації» уряд ухвалив низку заходів: «а) звернутися до п. Головного отамана з проханням видати наказ про саму строгу через відповідних начальників цензуру всіх відомств; б) доручити міністру юстиції та військовому [міністру] негайно призначити в справі погромної агітації слідства для притягнення винних в виданні, надрукуванні та розповсюдженні погромних відозв до самої суворой відповідальності;

¹⁵⁵⁹ Наказ Головної команди військ УНР про боротьбу з дезертирами і провокаторами. 31. 03. 1919 р. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2... – С. 511–512.

¹⁵⁶⁰ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 1.

¹⁵⁶¹ Кульчицький Ю. Симон Петлюра і погроми... – С. 153.

¹⁵⁶² Декларація уряду УНР. 12. 04. 1919 р. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2... – С. 519.

в) заснувати при Міністерстві внутрішніх справ штат організаторів-інформаторів; г) надати міністру єврейських справ право брати участь в тих засіданнях кабінету, які будуть призначатися для розгляду справ внесених міністром єврейських справ»¹⁵⁶³.

Через три дні, 17 квітня, Б. Мартос листовно звернувся до міністра юстиції з вимогою зробити все для того, щоб погромні злочини були негайно розслідувані, а винуваті притягнуті до відповідальності. «Погромну хвилю можна спинити лише шляхом наложення суворої кари, як на фізичних учасників погрому, так і на тих елементів, які тим чи іншим шляхом сприяють зросту погромної пошесті»¹⁵⁶⁴, – писав занепокоений розширенням лиха голова уряду.

Не минуло й тижня, як РНМ, дізнавшись про можливу небезпеку єврейському населенню в Острозі, 24 квітня ухвалив постанову, якою просив Головного й наказного отаманів вжити найрішучіших заходів, щоб попередити ймовірне насильство¹⁵⁶⁵. Можна припустити, що відповідні запобіжні заходи військовою владою були вжиті, оскільки відомостей про погромні події в Острозі нема.

4 травня 1919 р. Рада Народних Міністрів, заслухавши доповідь міністра єврейських справ П. Красного про становище в Рівному і поширення там антиєврейської агітації, зобов'язала міністрів військових і внутрішніх справ вжити найрішучіших заходів для забезпечення в місті спокою та припинення там усякої погромної агітації. Військовій владі також було доручено попереджувати будь-які спроби антисемітських настроїв у військах, «для чого призначити спеціальний догляд в місцях їх скупчення». Подбав уряд, який певний час перебував у Рівному, але під натиском більшовиків готувався до евакуації з міста, щоб після його виїзду там для підтримання порядку залишилися патрулі¹⁵⁶⁶. Останній факт, на перший погляд малозначний, виразно засвідчив уболівання української влади за долю єврейства, в даному випадку рівненського.

Важливими були засідання уряду й від 24 квітня, 8 та 14 травня 1919 р., коли він обговорив, схвалив і передав Директорії УНР на затвердження законопроект про утворення Особливої слідчої комісії з питань розслідування протиеврейських погромів¹⁵⁶⁷. Окрім того, на урядовому засіданні 8 травня було заслухано доповідь міністра єврейських

¹⁵⁶³ ЦДАВО України. – Ф. 1092. – Оп. 4. – Спр. 13. – Арк. 135–135 зв.

¹⁵⁶⁴ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 2.

¹⁵⁶⁵ ЦДАВО України. – Ф. 1092. – Оп. 4. – Спр. 13. – Арк. 144–144 зв.

¹⁵⁶⁶ Там само. – Арк. 149–150; Оп. 2. – Спр. 112. – Арк. 1.

¹⁵⁶⁷ Там само. – Арк. 144 зв., 153, 155 зв.

справ про погромні події в м. Дубно в лютому – березні 1919 р. Згідно з ухваленим рішенням справу передали на розгляд Особливої слідчої комісії¹⁵⁶⁸.

Боротьба Директорії проти погромів та інших насильств мала різні форми. С. Петлюра розумів, що у його війську є чимало членів колишньої «чорної сотні» та взагалі антисемітськи налаштованих елементів, тому для забезпечення єврейського населення мусив насамперед реформувати армію¹⁵⁶⁹. Для здійснення цієї важливої справи він використав тимчасове перебування Армії УНР у травні – червні 1919 р. на території Галичини. Було ліквідовано низку «окремих загонів» та «окремих куренів», розпочато рішучу боротьбу з самочинними бандитськими формуваннями на кшталт загонів «Не журись» та «Гуляй душа», які бродили в тилу армії і тероризували мирне населення¹⁵⁷⁰. Кращі кадри з «отаманських» частин перейшли до колишніх регулярних або до новостворених підрозділів¹⁵⁷¹. Реорганізацію істотно полегшила та обставина, що окремі отамани порозбігались або були притягнені до судової відповідальності за погроми. Декотрим із них пощастило влаштуватись у різних «постачаннях», бо збройна боротьба на фронті не відповідала їхньому «фаху»¹⁵⁷². У результаті, вважав І. Мазепа, було приборкано отаманщину і припинено погромні ексцеси¹⁵⁷³. Проте, як показало майбутнє, цілком викоренити це лихо не вдалося.

Для завершення реорганізації Армії УНР, зміцнення військової дисципліни в частинах та встановлення постійного зв'язку уряду з армією 13 травня 1919 р. було створено Державну військову інспекцію¹⁵⁷⁴, а її очільником призначено полковника В. Кедровського¹⁵⁷⁵. Чи не найго-

¹⁵⁶⁸ ЦДАВО України. – Ф. 1092. – Оп. 4. – Спр. 13. – Арк. 153 зв.

¹⁵⁶⁹ Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї... – С. 18.

¹⁵⁷⁰ Феденко П. Повстання Нації... – С. 93.

¹⁵⁷¹ Прохода В. Вождь та військо... – С. 140–141; Другий меморіал УСДРП до Комісії Національних Меншостей... – С. 57.

¹⁵⁷² Прохода В. Вождь та військо... – С. 140–141.

¹⁵⁷³ Мазепа І. Творена держава. (Боротьба 1919 року) / І. Мазепа // Збірник пам'яті Симона Петлюри... – С. 74.

¹⁵⁷⁴ Закон про Державний інспекторат у військових частинах та інституціях Української Народної Республіки. 13. 05. 1919 р. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2... – С. 524–526; Закон про встановлення «Статуту Державного інспекторату Армії Української Народної Республіки. 15. 09. 1919 р. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2... – С. 582–585.

¹⁵⁷⁵ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 1... – С. 350.

ловніше завдання новоствореної інституції полягало в тому, щоб «полагоджувати непорозуміння між населенням і військом, а також безпощадно боротися з погромами, погромною агітацією та погромним настроєм військових»¹⁵⁷⁶. На державних інспекторів було покладено завдання не тільки виявляти і віддавати під суд винних у погромах чи припиняти погроми збройною силою, а й боротися зі злом у самому його зародку, зокрема шляхом поборювання антисемітської пропаганди¹⁵⁷⁷. Акцент робився як на примусові заходи, так і на культурно-освітню й політичну роботу з особовим складом¹⁵⁷⁸. Інспектори були зв'язковими між урядом і військом, повідомляли останньому про урядову політику, про бажання української влади де-факто зробити євреїв рівноправними громадянами УНР¹⁵⁷⁹. Для «підтримування нормальних взаємовідносин поміж Армією УНР і єврейським населенням»¹⁵⁸⁰ Міністерство єврейських справ отримало право призначати своїх представників* при державних інспекторах у військових частинах та інституціях Української Народної Республіки.

Державним інспекторам було надано широкі права, аж до можливості в разі потреби усувати з посад «ворожий та непевний елемент»¹⁵⁸¹. Звичайно, окремі представники військового керівництва поставилися до інспекції неприхильно, однак її права твердо обстоював Головний отаман¹⁵⁸². Щодо ефективності діяльності даної інституції, то її оцінюють по-різному. Так, колишній полковник Армії УНР В. Прохода вважав, що вона «не осягла свого завдання в тій мірі, як то ставив уряд»¹⁵⁸³. Протилежної думки дотримувалися Т. Гунчак і С. Гольдельман, котрі характеризували військову інспекцію як таку, що виправдала сподівання С. Петлюри, оскільки допомогла урядові контролювати і

¹⁵⁷⁶ Іванис В. Симон Петлюра – Президент України... – С. 165.

¹⁵⁷⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3890. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 7.

¹⁵⁷⁸ Закон про Державний інспекторат... – С. 525–526.

¹⁵⁷⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3890. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 7.

¹⁵⁸⁰ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 1... – С. 463.

* Право призначати своїх представників при державних інспекторах Міністерство єврейських справ отримало згідно урядової постанови від 18 серпня 1919 р. Однак уже 7 вересня того самого року Рада Народних Міністрів, заслухавши телеграму отамана В. Тютюнника, це право призупинила «...до з'ясування деяких, в зв'язку з телеграмою, питань» [Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 1... – С. 495].

¹⁵⁸¹ Закон про Державний інспекторат... – С. 525.

¹⁵⁸² Другий меморіал УСДРП до Комісії Національних Меншостей... – С. 57.

¹⁵⁸³ Прохода В. Вождь та військо... – С. 141

нейтралізувати спалахи антисемітизму, сприяла упорядкуванню взаємовідносин між армією і єврейським населенням¹⁵⁸⁴. З особливою вдячністю енергійну діяльність інспекції та її очільника відзначало й Міністерство єврейських справ¹⁵⁸⁵. У руслі двох останніх тез, зокрема про те, що діяльність державної військової інспекції «привела до зменшення погромної хвилі»¹⁵⁸⁶, свого часу висловлювався і колишній голова уряду УНР Б. Мартос.

Одночасно з реорганізацією війська та створенням державної військової інспекції 27 травня 1919 р. Директорія УНР затвердила згаданий уже Закон про утворення Особливої слідчої комісії для розслідування протиеврейських погромних подій¹⁵⁸⁷. Головним завданням Комісії, до якої, крім голови, котрого призначала Директорія, входили представники міністерств юстиції, військового, праці, внутрішніх справ та єврейських справ, було «всестороннє розслідування протиеврейських погромів на території України і злочинної агітації проти єврейського населення, виявлення винних і притягнення їх до карної відповідальності» у спеціально створюваних надзвичайних військових судах. Її повноваження були дуже широкими, в т. ч. щодо порушення кримінальних справ проти підозрюваних урядових осіб усіх рангів та тимчасове усунення їх із займаних посад. Рішення Комісії оскарженню не підлягали.

Остаточну Особливу слідчу комісію було сформовано в червні 1919 р. в Кам'янці-Подільському¹⁵⁸⁸, але розпочати діяльність вона змогла лише в другій половині липня¹⁵⁸⁹. Головою Комісії призначено присяжного адвоката, члена партії соціалістів-федералістів М. Корчинського¹⁵⁹⁰, а товаришем голови – В. Завадського, члена тієї ж партії, одного з розробників профільного закону. Призначаючи останнього

¹⁵⁸⁴ Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї... – С. 18; Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 127.

¹⁵⁸⁵ Марголинъ А. Украина и политика Антанты... – С. 288.

¹⁵⁸⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3890. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 7.

¹⁵⁸⁷ Закон про утворення Особливої слідчої комісії для розслідування протиеврейських погромних подій. 27. 05. 1919 р. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2... – С. 527–529.

¹⁵⁸⁸ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 262. – Арк. 74.

¹⁵⁸⁹ ЦДАВО України. – Ф. 1092. – Оп. 4. – Спр. 6. – Арк. 1–1 зв.

¹⁵⁹⁰ Наказ Директорії УНР про призначення голови Особливої слідчої комісії по розслідуванню протиеврейських погромних дій. 04. 07. 1919 р. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2... – С. 545; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 1... – С. 387.

своїм представником у Комісії, міністр юстиції Лівичський доручив йому дбати, щоби «...справи Комісії переводилися якнайшвидше і щоби до виявлення винних було ужито усіх можливих заходів»¹⁵⁹¹. Такою самою була думка Головного отамана С. Петлюри.

Особлива слідча комісія запросила до свого складу фахових співробітників і проводила слідство з усією енергією, яку в той складний час можна було розвинути. Її роботу істотно утруднювали об'єктивні обставини, зокрема, інфраструктуру на території, що перебувала під управлінням уряду УНР, було зруйновано більшовиками, судовий і адміністративний апарат практично не функціонував. Однак попри труднощі, справа налагоджувалася і кілька десятків слідчих дій¹⁵⁹² тривали в різних місцях, де сталися погроми.

Діяльність Комісії тривала до осені 1919 р., тобто до пори, коли воєнні невдачі змусили й українську владу, й армію покинути територію УНР. За цей час український уряд для функціонування Комісії, представники якої виїжджали на місця для розслідування антиєврейських ексцесів, й на відрядження слідчим виділяв значні кошти, зокрема в липні 200 тис., у серпні – 500 тис., у жовтні – 200 тис. грн.¹⁵⁹³ Слідство встановило, що погроми відбувалися лише під час зміни однієї влади іншою¹⁵⁹⁴, тобто в часі, коли фактично жодної влади не було.

Оцінюючи роботу Особливої слідчої комісії, варто відзначити її позитивний вплив на покращення загального стану українсько-єврейських взаємовідносин. Діяльність таких органів збільшувала довіру та прихильність єврейського населення до уряду УНР, бо воно бачило, що з антисемітськими ексцесами ведеться боротьба. Промовистим є звіт про роботу з розслідування погрому в с. Макові Кам'янецького пов.: в ньому стверджується, що зусилля Комісії справлять «гарний вплив на будучі взаємовідносини єврейського і українського народів...»¹⁵⁹⁵.

Ще однією інституцією, покликаною забезпечити спокій мешканців сіл і містечок, стала місцева самооборона. Наказ про її організацію, ініційований Головним отаманом, 11 червня 1919 р. видала Рада Народних Міністрів. Згідно з документом, кожне село чи містечко мало орга-

¹⁵⁹¹ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 262. – Арк. 74.

¹⁵⁹² Там само. – Арк. 74–74 зв.; ЦДАВО України. – Ф. 1123. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 1; Спр. 34. – Арк. 1; Спр. 37. – Арк. 24–24 зв.

¹⁵⁹³ ЦДАВО України. – Ф. 1092. – Оп. 4. – Спр. 13. – Арк. 283; Ф. 1123. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 55–56 зв.; *Лозовий В.* Національна політика Директорії УНР... – С. 110.

¹⁵⁹⁴ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 262. – Арк. 74 зв.

¹⁵⁹⁵ *Лозовий В.* Національна політика Директорії УНР... – С. 110.

нізувати охорону, до якої входило все місцеве чоловіче населення. Її завдання полягало в забезпеченні захисту населених пунктів і доріг від «темних елементів та злочинців», які грабували і тероризували населення, проводили злочинну агітацію. Сили самооборони мали право заарештовувати всіх підозрілих осіб, що вешталися по селах, містечках і дорогах, та «нешадно розправлятися» зі затриманими на місці злочину¹⁵⁹⁶. Така тональність була викликана контрастним поступом Армії УНР, у результаті якого протибільшовицький фронт було відсунуто до лінії Старокостянтинів–Проскурів–Кам’янець–Подільський¹⁵⁹⁷. У багатьох місцевостях виникло безладдя, чим намагалися скористатися різноманітні авантюристи.

Тими ж обставинами був зумовлений категоричний тон телеграми С. Петлюри від 8 червня 1919 р. Дізнавшись із часопису «Український козак» про те, що у Волочиську після вступу українського війська козаками було заарештовано невідомого робітника, котрий підбивав їх до єврейського погрому, Головний отаман звернувся до коменданта тилу з вимогою негайно розстрілювати провокаторів, що підбурюють козаків до єврейських погромів, і повідомляти про це населення¹⁵⁹⁸. Копії телеграми були також розіслані прем’єр-міністрові, міністрам внутрішніх та єврейських справ, наказному отаманові.

Прагнення української влади покінчити з погромами та забезпечити права національних меншин на території УНР відзначав міністр єврейських справ П. Красний. У Заклику до єврейського населення підтримати визвольну боротьбу українського народу від 12 червня 1919 р. він перераховував основні заходи уряду й Головного отамана, спрямовані на врегулювання ситуації в державі, та «...прикликав єврейське населення активно помагати українському народові в його боротьбі за існу-

¹⁵⁹⁶ Наказ уряду УНР про організацію місцевої самооборони проти грабіжників і дезертирів з Червоної армії. 11. 06. 1919 р. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2... – С. 535–536.

¹⁵⁹⁷ *Капустянський М.* Похід українських армій на Київ–Одесу в 1919 році / М. Капустянський // Україна. 1919 рік: М. Капустянський «Похід Українських армій на Київ–Одесу в 1919 році». С. Маланюк «Уривки зі спогадів». Документи та матеріали : документ.-наук. вид. / передм. Я. Тинченка. – К. : Темпора, 2004. – С. 100–101.

¹⁵⁹⁸ Телеграма Головного отамана військ УНР С. Петлюри коменданту тилу з вимогою негайно розстрілювати провокаторів, що підбурюють козаків до єврейських погромів, і повідомляти про це населення. 17 червня 1919 р. // Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство... – С. 103–104.

вання Української Народної Республіки і віднести[ся] з повним довір'ям до народного правительства»¹⁵⁹⁹.

Тим часом рішучий настрій панував на засіданні Ради Народних Міністрів 14 червня 1919 р., коли вона обговорювала недавні погроми у Кам'янці-Подільському і Проскуріві, а також злочинну антиєврейську агітацію. В урядовій постанові з цього приводу було зазначено: «1. Звернутись через голову Ради Народних Міністрів до Головного і Наказного отаманів, аби були вжиті самі рішучі заходи до цілковитої ліквідації погромних протиеврейських подій, а винні щоб були притягнені до суворой кари по законам військового часу. 2. Доручити міністрам військовому і внутрішніх справ вжити негайно всіх заходів для встановлення нормального життя і забезпечення... та спокою всього населення. 3. Доручити міністру преси і інформації стежити, щоби в пресі і в відозвах не велось злочинної погромної протиеврейської агітації, а винних притягати до суворой відповідальності. 4. Доручити військовому міністру в'яснити справу з арештами, негайно визволити невинних і вжити заходів до припинення самочинних арештів. 5. Звернутись до Наказного отамана, аби був одданий наказ усім комендантам припинити розповсюдження злочинної протиеврейської погромної літератури. 6. Доручити міністру шляхів вжити заходів до припинення розповсюдження на залізницях погромної літератури і забезпечення життя проїзжаючих пасажирів. 7. Перевести негайно слідство і в'яснить справу з друкуванням погромної протиеврейської літератури. 8. Звернутись від імені Народного правительства до населення і армії і в'яснити їм ті сумні наслідки і величезну шкоду, які несуть для українського народу і для діла визволення Української Народної Республіки протиеврейські погромні події, і закликати населення і козацтво ділом допомогти Народному уряду знищити в корні всі ці злочинні для нашої республіки явища...»¹⁶⁰⁰. Ця Постанова підлягала негайному опублікуванню.

У подібному ключі відбувалося засідання Ради Народних Міністрів і 16 червня 1919 р. Заслухавши доповідь міністра єврейських справ про погроми єврейського населення в деяких місцях Поділля, уряд постановив:

¹⁵⁹⁹ Заклик міністра єврейських справ до підтримки визвольної боротьби українського народу. 12. 06. 1919 р. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2... – С. 538.

¹⁶⁰⁰ Постанова Ради Народних Міністрів про боротьбу з протиеврейською погромною агітацією. 15. 06. 1919 р. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2... – С. 539.

«1. Прохати міністра внутрішніх справ прискорити доручену йому організацію жандармерії, обов'язково включивши в її склад кінну частину. 2) Звернути увагу комендатури тила на більш інтенсивну боротьбу з мародерством, грабіжництвом і т. і. 3) Повідомити державного інспектора Дієвої армії про необхідність з боку державного інспекторіату вжити рішучих заходів щодо припинення погромних настроїв в Дієвій армії. 4) Доручити міністрові юстиції переглянути закони, які карають за погромну агітацію та утворення погромів і проект необхідних змін в цих законах, внести як найскорше на розгляд Кабінету Народних Міністрів. 5) Доручити міністрові преси й інформації по згоді з міністрами: внутрішніх справ, юстиції та військових справ розробити план боротьби з погромною агітацією як словесною, так і в пресі і негайно перевести цей план в життя. 6) Прохати мін[істра] юстиції притягти до відповідальності редактора газети «Козак», в якій не перестають появлятися статті, співчуваючі погромним настроям і відповідній агітації. 7) Вищезазначені постанови Кабінету, які ухвалені з метою припинення погромної агітації і погромів, негайно опублікувати в часописах»¹⁶⁰¹. Дані заходи засвідчують системний підхід уряду в боротьбі проти єврейських погромів.

Заслуговує на увагу також телеграма Головного отамана С. Петлюри від 4 липня 1919 р., в якій очільник УНР доводив до відома голови Ради Народних Міністрів, головнокомандувача армії, міністрів військових та єврейських справ, що він та всі командири української армії енергійно борються з погромами і переслідуваннями єврейського населення. Головний отаман із теплотою і зворушливістю згадав про тих євреїв, котрі були прихильниками української незалежності і через це загинули від рук більшовиків, про турботу, з якою євреї, в т. ч. діти, доглядали за хворими й пораненими українцями у шпиталях. З іншого боку, С. Петлюра з радістю відмічав випадки, коли українські вояки охороняли єврейські крамниці й склади, щоб захистити їх від пограбування; висловлював сподівання, що в майбутньому такі приклади примножаться для добра країни та її спокою. Серед причин єврейських погромів він називав погромницьку пропаганду більшовицьких агітаторів та закликав до боротьби з ними¹⁶⁰².

Зміст телеграми також було викладено в спеціальному Бюлетені Міністерства інформації УНР¹⁶⁰³. Таким чином Головний отаман праг-

¹⁶⁰¹ ЦДАВО України. – Ф. 1092. – Оп. 4. – Спр. 13. – Арк. 178.

¹⁶⁰² Комюніке Головного отамана Петлюри. 4 липня 1919 р. // Шульгин О. Україна і червоний жах... – С. 76–77.

¹⁶⁰³ Бюлетень Міністерства інформації УНР про телеграму С. Петлюри щодо рішучої боротьби з більшовицькими провокаторами єврейських погромів. Липень 1919 р. // Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство... – С. 116–117.

нув поширити антипогромну позицію стосовно євреїв до якнайбільшої кількості населення.

Прагнучи до порозуміння з національними меншинами, зокрема єврейською, С. Петлюра особливо активізував цей процес після об'єднання Армії УНР із УГА та розвитком їхнього спільного наступу на Київ. Для того, щоб порадитись, як найліпше впорядкувати мирне співжиття українського і єврейського народів, голова Директорії С. Петлюра звернувся до міністра внутрішніх справ і міністра єврейських справ з проханням організувати йому зустріч з делегацією єврейського населення¹⁶⁰⁴. Така зустріч відбулася 17 липня 1919 р. у Кам'янці-Подільському, куди прибули авторитетні представники єврейської громади. У вступному слові очільник Директорії звернув увагу на те, що євреї весь час підтримували українську самостійність і попросив і надалі цієї підтримки. Він також запевнив присутніх, що вживатиме «самих рішучих заходів в боротьбі з погромами», і наголосив, що «треба боротися з большевиками, але боротьби з євреями він не допустить»¹⁶⁰⁵.

Загалом розмова була нелегкою, обидві сторони обмінювалися претензіями й звинуваченнями, наводили аргументи, які засвідчували наявність низки проблем в українсько-єврейських взаєминах. Однак її результатом стала обопільна переконаність про необхідність спільної боротьби українців і євреїв за незалежність України та проти будь-яких переслідувань єврейського населення¹⁶⁰⁶. Всі виступи, виголошені під час зустрічі, були видані українським Міністерством преси та пропаганди окремою брошурою¹⁶⁰⁷.

Чинником, спрямованим на підвищення військової дисципліни і проти різного роду бешкетів, був Закон про карну відповідальність за продаж або відпуск спиртних напоїв військовим від 31 липня 1919 р.¹⁶⁰⁸ Санкція за його порушення передбачала ув'язнення від 6 місяців до 1,5 року та грошовий штраф у розмірі від 2 до 6 тис. грн.

Актуальною в контексті боротьби з погромною стихією була й невелика брошура кишенькового формату Т. Глушківського «Стережіться провокацій! (Чому і хто нас підбиває на погроми?)». Її в липні

¹⁶⁰⁴ ЦДАВО. – Ф. 2060. – Оп. 1. – Спр. 18-а. – Арк. 5.

¹⁶⁰⁵ Там само.

¹⁶⁰⁶ Там само. – Арк. 5–9.

¹⁶⁰⁷ Зустріч єврейської делегації з Головним Отаманом Петлюрою [Кам'янець-Подільський, 9 квітня 1919 р.] // Шульгин О. Україна і червоний жах... – С. 77–78.

¹⁶⁰⁸ Закон про карну відповідальність за продаж або відпуск спиртних напоїв військовим. 31. 07. 1919 р. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2... – С. 547.

1919 р. видало в Кам'янці-Подільському Міністерство преси й інформації УНР, щоб у доступній формі донести до якнайширших кіл суспільства інформацію про шкоду, якої завдавали антисемітські акції не лише євреїв, а й усьому українському суспільству. Аналізуючи з класових позицій причини погромів в Україні, автор доходить висновку, що вони були спеціальною технологією, яку вороги використовували для роз'єднання українства. «Всі свідомі селяне й робітники мусять роз'яснювати темним, – йшлося в брошурі, – що погроми то є могила волі робочого люду, права на вільний труд та землю, бо з тих погромів хочуть зробити початок розбрату між повстанцями, селянами й робітниками, щоб знову загнuzдати їх у неволю»¹⁶⁰⁹.

У подібному ракурсі було викладено й наказ головного державного інспектора В. Кедровського державним інспекторам від 2 серпня 1919 р. З одного боку, в ньому йшлося про необхідність пояснити козакам шкідливість для успіху національної боротьби й спокою в державі таких гидких і жорстоких вчинків проти мирного населення, як пограбування та погроми. З іншого – очільник військової інспектури вимагав: «Не спиняючись перед ніякими засобами, наказую повести найрішучішу боротьбу проти ворожого, провокуючого військового елементу й у разі порушення спокою в частині та допущення грабунків, або погромів відповідальність буде покладена не тільки на начальників частин, а в однаковій мірі й на державних інспекторів»¹⁶¹⁰. Враховуючи загалом позитивну оцінку діяльності військової інспектури, її представники згаданий наказ виконували ретельно.

7 серпня 1919 р. було розповсюджене Урядове звернення до громадян та робітників-євреїв України, підписане головою Ради Міністрів В. Мартосом та міністром єврейських справ П. Красним. У документі йшлося про важке становище УНР, зумовлене її жорстокою боротьбою проти російських більшовиків, які намагаються «збудити в народних масах найбільш ниці інстинкти та найгірші пристрасті». Із жалем було констатовано, що більшовицька тактика вже «принесла свої плоди в Україні, де пронеслися, як ураган, погроми». Характеризуючи вжиті для побороення зла спільні заходи Ради Міністрів і Головного отамана С. Петлюри (створення спеціальної комісії для розслідування погромів, запровадження в армії державних інспекторів, у т. ч. євреїв за походженням, із поширеними повноваженнями, значну кількість смертних

¹⁶⁰⁹ Глушківський Т. Стережіться провокацій! (Хто і чому нас підбиває на погроми?) / Т. Глушківський. – Кам'янець на Поділлі : Вид. Міністерства преси й інформ. У. Н. Р., 1919. – С. 8 // ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 265. – Арк. 30 зв.

¹⁶¹⁰ Іванис В. Симон Петлюра – Президент України... – С. 165–166.

вироків стосовно підбурювачів тощо), урядовці висловили готовність допомогти постраждалим і закликали спільними силами «боротися з погромами, які є розрухою для Республіки та загрозою її існування». Окремо було наголошено на «активній допомозі, яку єврейське населення надало Українській Республіці в її боротьбі за незалежність», спільності долі українського й єврейського народів та запевнено, що «уряд базується на законі про національну і персональну свободу (автономію) і готовий захищати її всіма засобами, які є в його розпорядженні до повної її реалізації»¹⁶¹¹.

Раду Народних Міністрів тривожили і провокації, що нагнітали на вколо триваючих погромів в Україні. Тому 18 серпня 1919 р. вона видала указ, в якому звинуватила «спільного ворога єврейського та українського народів» у намаганні породити безлад та анархію, організації погромів, спробі дискредитації української влади завдяки фальшивій інформації, відкритим листам, адресованим найбільш впливовим представникам Європи, тощо, та заявила, що «бере на себе зобов'язання терміново покласти край подібним провокаціям, погромам та іншим ексцесам». Для цього було ухвалено низку заходів, основними з яких були такі:

«1. Негайно звернутися до Головного отамана з тим, що він видав наказ до всіх командувачів військами, який би зробив їх відповідальними за всі акти з ознаками недбайливості чи байдужості до погромів, щоб зловмисники були негайно заарештовані та передані до військового суду, трактовані як зрадники Батьківщини та щоб понесли найбільш суворе покарання, включаючи смертну кару. Покарання підбурювачів та посібників погромів повинно проводитися залізною рукою.

2. Передати наказ від імені уряду та Головного отамана всім повстанцям, які знаходяться на окупованій ворогом території, щоб вони енергійно виступали проти всякої агітації за погроми, щоб придушували погроми на своєму шляху та суворо карали винних.

3. Негайно створити спеціальну урядову комісію з найширшими повноваженнями для розслідування погромів та боротьби з ними. В цю Комісію повинні увійти відповідні представники: Головного отамана, державного інспектора, міністра юстиції, міністра внутрішніх справ та міністра єврейських справ. Ця Комісія відправиться негайно на фронт та населені пункти й міста, звільнені Українською армією; Головний отаман для поглиблення розслідування може передати цій Комісії всю повноту влади та всі необхідні права».

¹⁶¹¹ Урядове звернення 7 серпня 1919 р. до громадян та робітників євреїв України // Шульгин О. Україна і червоний жах... – С. 78–80.

Згідно указу, міністр преси та інформації мав розгорнути ефективну пропаганду проти погромів, інформуючи пресу та суспільство про справжній стан речей та спростовуючи наклепи, що компрометували уряд УНР. Завдання міністра юстиції полягало в тому, щоб забезпечити передання всіх учасників погромів до військового суду¹⁶¹². Ухвалений документ мав бути опублікований.

Уже через тиждень, 26 серпня, на указ Ради Народних Міністрів відгукнулася Головна команда військ УНР. У наказі, підписаному Головним отаманом С. Петлюрою і начальником штабу М. Юнаковим, насамперед було звернуто увагу на те, що єврейське населення, як і весь народ, зазнало горя від більшовицького нашествия, а провідні єврейські партії «рішуче стали на бік української самостійної державності й ручоб-руч з нами працюють на користь її». Армія, яка «несе всім націям України братерство, рівність і волю...», – йшлося в документі, – не може спричинитися до тяжкої недолі євреїв! Хто ж допускається такого тяжкого злочину, той є зрадник і ворог нашого краю...»¹⁶¹³ Впливаючи на емоції вояків, у т. ч. закликом не принижувати честі України вчинками, що заслуговують на осуд, військові очільники апелювали і до їхнього розуму, наголошуючи на тому, що «численні зовнішні й внутрішні вороги вже використовують погромні події», та що «тепер на міжнародному суді розв'язується справа: бути чи не бути нашому державному незалежному життю». У завершальній частині наказу містилася вимога чинити спротив усім спробам організувати погроми, а всіх тих, хто підбурюватиме до них, «викидати геть з нашого війська й віддавати під суд як зрадників Вітчизни»¹⁶¹⁴.

Наступного дня, тобто 27 серпня, Головний отаман поширив Відозву до українського війська із закликом запобігати погромам. Хоча в ньому превалювали емоційні аспекти, наголос було зроблено на каральних санкціях. Стосовно першого, С. Петлюра вчергове акцентував увагу вояків на допомозі євреїв українським визвольним змаганням, їхній лояльності до УНР. Серед іншого, він згадував про єврейську поміч пораним воякам у шпиталях, відбудову євреями зруйнованого більшовиками мосту в Старокостянтинові, їхні дари Армії УНР продуктами й одягом тощо. Водночас Головний отаман наголошував: «Уни-

¹⁶¹² Указ Ради Народних Міністрів Української Республіки з 18 серпня 1919 р. (Протокол засідання № 171) // Шульгин О. Україна і червоний жах... – С. 81–83.

¹⁶¹³ Наказ Головної команди військ УНР. Ч. 131. 26. 08. 1919 р. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2... – С. 564.

¹⁶¹⁴ Там само. – С. 565.

кайте провокацій, а з провокаторами, хто сам чинить погроми, та підбиває слабших від нас, будьте безпощадними.

Кара на смерть мусить упасти на голову погромників і провокаторів.

Більше карності і дисципліно-карності я вимагаю від вас в цьому відношенні, щоб ні один волос не упав з голови невинного...

Винуваті перед українським народом і республікою, неоглядно на їх належність до тої чи іншої національності, понесуть саму тяжку кару по законах, які мають чинність на території Української Народньої Республіки, а невинуватим ви мусите нести визволення з-під ненависного ярма большевицького»¹⁶¹⁵.

Прагненням узяти під контроль «діяльність військових і цивільних державних установ та Дієвої армії, а також для виявлення і розгляду карних вчинків великої державної ваги»¹⁶¹⁶ було продиктовано ухвалення Закону про утворення Верховної ревізійної комісії¹⁶¹⁷, затвердженого Директорією УНР 31 жовтня 1919 р. До складу новоутвореної інституції входили голова, його заступник та п'ять членів, які представляли Головного отамана, головного державного інспектора, міністра юстиції, міністра внутрішніх справ та державного контролера. При вирішенні питань, які «...безпосередньо дотикаються Міністерства єврейських справ, в Комісії бере участь на правах її члена представник цього Міністерства»¹⁶¹⁸. Про високий рівень повноважності Верховної ревізійної комісії свідчив той факт, що її постанови були остаточними і оскарженню не підлягали.

Нормативним актом, покликаним створити умови для «забезпечення спокою і ладу на терені УНР», стала Тимчасова постанова про утворення та формування військової жандармерії, ухвалена урядом 14 березня 1920 р. Завдання нової структури, яка офіційно називалася Корпусом військових жандармів, полягало насамперед в тому, щоб підтримувати громадський порядок, запобігати злочинним діям, викривати зловмисників, сприяти політиці влади, перевіряти легітимність перебування прибулих й підозрілих людей на визначеній території, контролювати відповідність змісту друкованої продукції інтересам держави тощо¹⁶¹⁹. Впливовість жандармерії засвідчував той факт, що її куратором був військовий міністр.

¹⁶¹⁵ Відозва Головного отамана С. Петлюри до українських військ, спрямована проти погромних дій... – С. 568.

¹⁶¹⁶ ЦДАВО України. – Ф. 1092. – Оп. 4. – Спр. 13. – Арк. 266.

¹⁶¹⁷ Там само. – Арк. 266–267 зв.

¹⁶¹⁸ Там само. – Арк. 266.

¹⁶¹⁹ Тимчасова постанова про утворення та формування військової жандармерії Української Народної Республіки. 14. 03. 1920 р. // Директорія, Рада Народних Міністрів

Надзвичайно змістовним був наказ командування Армії УНР про боротьбу з протиеврейською погромною агітацією від 7 липня 1920 р., який підписали Головний отаман С. Петлюра та військовий міністр В. Сальський. Він був викликаний інформацією про те, що в деяких місцевостях та військових частинах були спроби антисемітської пропаганди. Наголошуючи, що таким чином вороги України прагнуть звести нанівець усі зусилля народу створити власну державу, автори документа визначили основні цілі погромників. По-перше, підбурюючи до єврейських погромів, їхні ініціатори сіяли розбрат серед населення, дискредитували українців в очах єврейського населення, штовхали його до ворогів української державності. «Правда, й між євреями є комуністи, – йшлося в документі, – так само, як воно є і між нашими, але це не значить, що всі євреї комуністи, це не значить, що за дійсних злочинців проти нашого народу мусять відповідати безневинні». Друга мета антиєврейської погромної агітації – скомпрометувати ідею української державності серед інших країн, зменшити кількість її прихильників і тим самим позбавити Україну міжнародної допомоги. По-третє, погроми й насилля дискредитували українську армію як головний чинник здобуття державної незалежності.

На підставі означених аргументів Головний отаман наказував: 1) усіх провокаторів єврейських чи будь-яких інших погромів заарештовувати на місці і, ким би вони не були, віддавати до суду; 2) грабіжників, погромників, схоплених на місці злочину, негайно карати відповідно до законів військового часу; 3) начальників усіх ступенів притягати до суворой відповідальності за погромні вчинки їхніх підлеглих нарівні зі справжніми винуватцями¹⁶²⁰.

Не збавляв С. Петлюра своїх зусиль у боротьбі зі злочинністю і надалі. Так, 20 вересня 1920 р. він звернувся до війська зі закликом підтримувати порядок та переслідувати мародерів¹⁶²¹. 11 жовтня 1920 р. видав наказ про те, щоб Армія УНР негайно передавала Надзвичайному військовому судові всіх грабіжників. Командири підрозділів, винні в укриванні злочинців, також мали бути віддані під суд. Прокурорам

Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2... – С. 607.

¹⁶²⁰ Наказ командування армії УНР про боротьбу з протиеврейською погромною агітацією. 7. 07. 1920 р. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2... – С. 653–654.

¹⁶²¹ Шульгин О. Україна і червоний жах... – С. 64.

вищих військових судів велено стежити за точним виконанням цього наказу¹⁶²².

Йшлося про відповідну поведінку вояків Армії УНР і в т. зв. «Заповідях українському козакові» Головного отамана С. Петлюри, опублікованих у 1920 р. в 6-му числі тижневика українського козацтва «Син України»¹⁶²³. Так, у 8-ій заповіді містився заклик до вояків не терпіти у своєму середовищі гвалтівників, грабіжників і злодіїв, бо «паршива вівця всю отару псує», а в 9-ій – про необхідність прихильного ставлення до населення в місцях дислокації війська.

Навіть перебуваючи у вигнанні, Голова Директорії та Головний отаман військ УНР вболівав за українських євреїв, котрі опинилися під більшовицькою владою¹⁶²⁴. У своєму Зверненні до населення України із закликом не допускати єврейських погромів від 18 березня 1921 р. він, зокрема, зазначав: «Єврейське населення – дрібні торговці, ремісники та робітники – що, як і всі трудящі, заробляє кусок хліба своєю працею, також скривджене і пограбоване більшовицькими порядками. Крам з крамниць торговців, струмент і верстати у ремісників відбирається для комуни. Хиба ж це не розорення для єврейського населення? Хиба ж, загибаючи з голоду, пограбоване єврейське населення може радіти грабіжникам – більшовикам? Ні. Єврейське населення так, як і ви, селяне, жде, не діждеться визволення від комуністів-грабіжників».

Відповідав С. Петлюра й на ті закиди, що нерідко ставали приводом для єврейських погромів: «Коли ви зустрінете серед комуністів євреїв, пам'ятайте, що вони для свого народу такі ж запроданці – каїни, що забули віру і закони батьків своїх, як і ті з наших зрадників, що пристали до комуністів; і несправедливо було б складати вину за них на весь єврейський нарід, як неможливо складати вину за наших зрадників – комуністів на весь український нарід. Я знаю, що таких запроданців відцуралася чесна єврейська громада і яко зрадників свого народу плямувала їх».

Завершуючи своє Звернення, очільник Директорії УНР наголошував: «...брати-селяне, і коли б серед вас завелась яка паршива вівця, що плямує усіх вас ганебними бандитськими звичками, мусите викинути її з ваших рядів негайно»¹⁶²⁵.

¹⁶²² Марголін А. Україна и политика Антанты... – С. 290.

¹⁶²³ «Заповіді українському козакові» Головного отамана С. Петлюри // Син України. – 1920. – Ч. VI. – С. 8.

¹⁶²⁴ Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство... – С. 87.

¹⁶²⁵ Звернення С. Петлюри до населення України із закликом не допускати єврейських погромів. 18 березня 1921 р. // Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство... – С. 125–128.

Плекаючи надію на антибільшовицьке народне повстання, яке б допомогло йому повернутися на Батьківщину, С. Петлюра вживав усіх можливих заходів для забезпечення єврейського населення. Коли на чехословацькому курорті Карлсбад зібрався XII сіоністський конгрес, він відрядив туди своїх представників – Р. Смаль-Стоцького й М. Славинського – з пропозицією створення загонів єврейської жандармерії, які б фінансувала Українська держава. Їхнє завдання полягало в охороні єврейського населення у тих місцевостях, котрі займуть українські війська. Було обумовлено, що єврейські загони не братимуть участі у військових діях. Переговори, які Славинський вів із В. Жаботинським*, завершилися 4 вересня 1921 р. підписанням відповідної угоди. Однак вона не була реалізована, оскільки антибільшовицького наступу так і не вдалося здійснити¹⁶²⁶. Проте ця угода стала ще одним важливим свідченням прихильного ставлення С. Петлюри до українського єврейства.

Українські керманічі усвідомлювали, що єврейські погроми, крім завданих фізичних і моральних страждань значній частині суспільства, загрожували делегітимацією владних структур, приносили значну політичну шкоду Україні на міжнародній арені. Свідченням цього були вже згадані документи, видані різними гілками української влади¹⁶²⁷. Про

* Із приводу означених перемовин В. Жаботинський пізніше писав: «Петлюру я ніколи не бачив, свої переговори в 1921 році я вів не з ним, а з його представником у Празі – Славинським. При цьому випадку я хочу заявити абсолютно коротко, що також сьогодні стою я обома ногами на ґрунті того договору мого зі Славинським і вважаю, що єдиний спосіб послабити погромну небезпека при нашесті антикомуністичних сил у Росії – це нейтральна єврейська жандармерія. Але це не стосується моєї сьогоденньої теми. Що її стосується, це той факт, що ні Петлюра, і ні Винниченко, і ні інші видатні члени того українського уряду не були коли-небудь тим, що називається «погромниками». Хоча я їх особисто не знав, але я знаю дуже добре тип українського інтелігента-націоналіста зі соціалістичним забарвленням.

Я з ними виріс. З ними разом вів боротьбу проти асиміляторів і русифікаторів – єврейських та українських. Ні мене, ні інших мислячих сіоністів із Півдня Росії не вдається переконати, що людей цього типу можна визначити, як антисемітів» [Цитовано за: *Красный П.* Трагедия украинского еврейства... – С. 57].

¹⁶²⁶ *Фельдман А.* Угода Жаботинський–Славинський... – С. 111–116; *Феллер М.* Пошуки, роздуми і спогади єврея, який пам'ятає своїх дідів, про єврейсько-українські взаємини, особливо ж про мови і ставлення до них / М. Феллер. – Дрогобич : Відродження, 1994. – С. 225; *Schechtman J. B.* Jabotinsky Vladimir / Joseph B. Schechtman // *Encyclopaedia Judaica* / Fred Skolnik, editor-in-chief ; Michael Berenbaum, executive editor. – 2nd ed. Vol. 11 : Ja–Kas. – Thomson Gale. – 2006. – P. 12.

¹⁶²⁷ Див.: Відозва генерального секретаря міжнаціональних справ «До свідомого громадянства України». 18 жовтня 1917 р. ... – С. 355; Декларація уряду УНР. 12. 04. 1919 р. ... – С. 519; Указ Ради Народних Міністрів Української Республіки з 18 серпня 1919 р. (Протокол засідання № 171)... – С. 82, 83; Наказ Головної команди військ УНР.

те, що саме погроми найнегативніше позначилися на ставленні західних держав до незалежності України, повідомляли українські послы¹⁶²⁸. З огляду на це питання єврейських погромів і вирішення національної проблеми взагалі були не лише серед найнагальніших щоденних справ української влади всередині країни, а й перебували в центрі зовнішньої політики України.

Тим часом Захід особливо не переймався деталями погромного руху. Раз такі ганебні явища, міркували західні політики, відбуваються в Україні, – значить відповідальним за них є українське керівництво. Дійшло до того, що американські власті заборонили вивезти з Франції, зі складів резерву армії США, вже куплені урядом УНР медикаменти для українських вояків, які знемагали від тифу¹⁶²⁹. Найбільше ситуація ускладнилася, коли стало відомо про Проскурівський погром. Після цього всі банки Європи, крім німецьких, заморозили фінансові рахунки УНР і відмовилися мати справу з її торговою місією. Країни Антанти перестали продавати українській армії необхідні їй матеріали. Впливова єврейська община США звернулася до президента В. Вільсона з категоричними вимогами – ніякої підтримки Українській Народній Республіці. На Армію УНР було навішено ярлик «погромницької». Внаслідок цього український грошовий запас скоротився як мінімум наполовину, зброю, боєприпаси і медикаменти Армія УНР могла лише або захоплювати у супротивника, або купувати в населення*. Спровокований антиукраїнськими силами Проскурівський погром, на думку дослідників¹⁶³⁰, фактично став початком краху Української Народної Республіки та її збройних сил.

Українські офіційні кола, звичайно, прагнули донести до міжнародної громадськості правду про єврейські погроми в Україні та боротьбу з ними органів влади. Зокрема, про це свідчить активне дипломатичне

Ч. 131. 26 серпня 1919 р. ... – С. 564–565; Наказ командування армії УНР про боротьбу з протиеврейською погромною агітацією. 7 липня 1920 р. ... – С. 653.

¹⁶²⁸ Див., напр-д: ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 589. – Арк. 9–9 зв., 17 зв.; *Марголин А.* Украина и политика Антанты... – С. 391–393.

¹⁶²⁹ *Сергійчук В.* Українські державники. Симон Петлюра... – С. 418.

* Про надзвичайно складне становище Армії УНР можна судити з листа Головного отамана С. Петлюри до французького публіциста Ж. Пелісьє від 28 жовтня 1919 р. [Див.: *Петлюра С. В.* Народе Український... – С. 90–92].

¹⁶³⁰ *Кравцевич-Рожнецкий В.* За что пилили богослова Петлюру... – С. 5; *Кравцевич В.* Куди подів Скоропадський державну скарбницю?..; *Кедровський В.* Хто спричинив Проскурівський погром... – С. 199–200.

листування Міністерства закордонних справ УНР¹⁶³¹. Також з ініціати-ви М. Порша та за енергійної участі В. Левицького і публіциста Вальд-мана українським посольством у Німеччині було видано брошуру «Становище євреїв в Україні» («Die Lage der Juden in der Ukraine») ¹⁶³². У 1921 р. МЗС УНР через свої дипломатичні представництва розпо-сюджувало за кордоном книгу С. Гольдельмана «Жиди й українці» ¹⁶³³. Однак такої інформації було надто мало. Особливо йдеться про ті краї-ни, в котрих проживали значні єврейські громади.

Тему погромів активно використовували антиукраїнські сили різно-го гатунку з метою міжнародної ізоляції уряду УНР, щоб він не отри-мував ні моральної, ні матеріальної підтримки у своїй боротьбі за дер-жавну незалежність. Надзвичайно важливим кроком на шляху з'ясування істини стали переговори українського дипломата А. Марго-ліна в середині травня 1919 р. в Лондоні. Його візаві були впливові єв-рейські представники, стурбовані інформацією про расові погроми в УНР, яку активно постачали російські кола на чолі з відомим політич-ним діячем П. Мілюковим. Доповідь А. Марголіна в єврейському гурт-ку та інтерв'ю в єврейській пресі подали правдиву картину ставлення українського уряду до єврейського питання, значною мірою відкинули ряд облудних звинувачень українців у юдофобстві. Так, член делегації Великобританії на Паризькій мирній конференції, представник англій-ських євреїв Л. Вольф влітку 1919 р. відвідав українську делегацію в Парижі та висловив симпатію українському рухові і задоволення став-ленням української влади до єврейства, зокрема забезпеченням нею національно-персональної автономії для іноетнічного населення ¹⁶³⁴.

Своєрідним жестом відвертості в українсько-єврейських відносинах стало звернення уряду УНР до єврейських громадських діячів та орга-нізацій за кордоном із проханням про створення ними міжнародної єв-рейської комісії, яка б приїхала в Україну і на місці встановила причи-ни погромів та виявила справжніх винуватців. Прагнучи якнайшвидше домогтися припинення злочинів, що лягали плямою на всю країну,

¹⁶³¹ ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 482. – Арк. 9–9 зв., 14–28; Спр. 589. – Арк. 4–4 зв., 6, 9–9 зв., 17–18, 49–49 зв., 56, 64–64 зв.

¹⁶³² Марголин А. Украина и политика Антанты... – С. 272, 273.

¹⁶³³ ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 482. – Арк. 20–20 зв. Очевидно, мова йде про брошуру С. Гольдельмана «Листи жидівського соціал-демократа про Україну» [Гольдельман С. Листи жидівського соціал-демократа про Україну [Текст] : мат-ли до іст. укр.-жидів. відносин за час революції / С. Гольдельман. – Відень : Гамойн, 1921. – 44 с.].

¹⁶³⁴ Марголин А. Украина и политика Антанты... – С. 156–157, 295; Ком С. Олександр Шульгин та формування міжнародної політики УНР... – С. 123–124.

український уряд обіцяв усіляку допомогу в діяльності комісії, її повне фінансове забезпечення та врахування всіх пропозицій і порад, які вона надасть для викорінення зла.

9 вересня 1919 р. урядові запрошення були надіслані відомим єврейським діячам Усишкіну, Гольдштейну і Моцкіну, які перебували в Парижі, та У. Гінзбергу (Ахад-Гааму) й Йохельману в Лондон. Однак позитивно сприйнявши ініціативу українського уряду та висловивши йому вдячність за довіру, згадані особи відхилили пропозицію. При цьому вони порадили звернутися безпосередньо до Комітету єврейських делегацій при Паризькій мирній конференції. У такому ж дусі висловився й уже згаданий М. Вішніцер.

Уряд дослухався поради і звернувся одночасно до шести міжнародних єврейських організацій: Єврейського всесвітнього союзу, Комітету єврейських делегацій, Сіоністської організації, Єврейської територіалістської організації, Американського єврейського комітету та «Joint Foreign Comitee». Однак і ця українська ініціатива не мала успіху. Зіславшись на стан анархії в Україні, що, на їхню думку, не давав змоги здійснити неупереджене слідство, та подякувавши урядові УНР за «його найкращі наміри в питанні дослідження причин погромів і за його дружнє ставлення до українського єврейства»¹⁶³⁵, представники міжнародних єврейських організацій відмовилися від запрошення відвідати Україну. Не побажали «втручатися у внутрішні справи УНР»¹⁶³⁶ і представники Антанти, котрих намагалися залучити до вирішення проблеми як українські дипломати, так і єврейські діячі.

Отже, спроба української влади домогтися створення незалежної міжнародної комісії для об'єктивного розслідування причин єврейських погромів та виявлення їхніх організаторів зазнала невдачі. Питання про те, що стало на заваді цьому – лише «стан анархії в Україні», чи були й інші, досі не з'ясовані причини, зокрема прагнення певних сил мати змогу і далі звинувачувати українську владу в організації погромів, потребує подальшого дослідження.

Дискусії з українсько-єврейських відносин тривали й у 1921 р. Зокрема, 26 листопада за участю голови надзвичайної дипломатичної місії УНР у Парижі О. Шульгина та представника українського уряду В. Ковалю у французькій столиці відбулася конференція з діячами єврейської еміграції, серед яких були Д. Пасманік, Г. Сліозберг, О. Грузенберг та автор тенденційних антиукраїнських доповідей про єврейські погроми

¹⁶³⁵ Див.: *Марголін А.* Україна и политика Антанти... – С. 296–299.

¹⁶³⁶ Там само. – С. 126, 127, 131–132, 150.

В. Тьомкін. Із ґрунтовним повідомленням про вирішення єврейської проблеми в Україні виступив О. Шульгин. Він також ознайомив присутніх з основними напрямками боротьби органів влади УНР проти погромів, довів до відома накази Головного отамана С. Петлюри в цій справі. Продовжуючи виступ попередника, В. Коваль розповів єврейським діячам про пропагандистсько-виховні та військові заходи, яких українська влада планувала вжити після звільнення УНР від більшовиків.

Окремо конференція розглянула питання про забезпечення національно-культурних прав єврейського народу в Українській державі в разі відновлення її незалежності. Всі учасники, за винятком В. Тьомкіна, котрий заявив, що «з Петлюрою нам не по дорозі»¹⁶³⁷, висловили подяку та підтримку уряду УНР за його позицію у вирішенні єврейського питання, пообіцяли надати допомогу в дипломатичних справах та організації зустрічей з американською єврейською пресою, щоби правдива інформація була поширена в світі.

Прагнучи послабити напруженість, яка подекуди існувала в українсько-єврейських взаєминах, керівництво УНР вдавалося й до нестандартних ходів. Передусім це стосується С. Петлюри. Так, аналізуючи вже згадану телеграму Головного отамана від 4 липня 1919 р., О. Шульгин звернув увагу на те, що Петлюра завжди був радий зайвий раз наголосити на добрих вчинках з одного чи іншого боку, іноді навіть перебільшував, ведучи мову про їхню взаємну лояльність, що була така бажана за непростих обставин¹⁶³⁸. Подібні акценти можна простежити і в інших документах та діях* очільника УНР.

¹⁶³⁷ *Кот С.* Олександр Шульгин та формування міжнаціональної політики УНР... – С. 124–125.

¹⁶³⁸ *Шульгин О.* Україна і червоний жах... – С. 58–59.

* Міністр праці УНР О. Безпалко розповів про один епізод, характерний для періоду анархії 1919 р.: коли Головний отаман та він прибули на фронт, двоє молодих вояків попросили про змогу поговорити з ними. Вони прийшли з Кам'янця-Подільського, ще зайнятого російськими військами. Саме в цьому напрямку мав розпочатися український наступ кількома днями пізніше. Вояки розповіли приголомшливі речі про те, що відбувається в Кам'янці. Зокрема, вони повідомили про чекістку Фанні, єврейку, яка не тільки сама вбивала без суду українських патріотів, а й піддавала їх тортурам та розпинала. Хвилювання цих вояків було невимовне; вони відверто звинувачували євреїв за їхню участь у ВЧК та в знищенні патріотів. Це занепокоїло С. Петлюру і О. Безпалка, котрі розуміли, якщо інформація стане відомою у війську, то вона може спровокувати погром. Із міркувань безпеки С. Петлюра наказав ізолювати молодих вояків, щоб вони не могли повідомити про названі факти своїм товаришам [*Шульгин О.* Україна і червоний жах... – С. 54–55].

В означеному руслі розгорталася ще одна тенденція урядової політики, яку підмітив О. Брик. Згідно з нею, щоб запобігти погромам, українська влада, з одного боку, послідовно стверджувала, що в Україні нема єврейських погромів зі сторони українців на національно-політичному ґрунті*, а «погроми чинять лише чужинці: московська чорна сотня, а також червоні москалі – щоб скинути вину на Українську державу; коли ж хто з українців чинить погроми, то це темні, національно-несвідомі одиниці й групи. З другого боку, український уряд постійно твердив, що єврейство в Україні стало проти большевиків, а натомість воно допомагає в боротьбі за українську державність. Дякуючи цьому, мовляв, українські національно-політичні елементи не мають причин боротися з єврейством, отже вони й не боряться з ним»¹⁶³⁹. Яскравим прикладом такої тактики були вже згадані Урядове звернення до громадян та робітників-євреїв України¹⁶⁴⁰, Наказ Головної команди військ УНР Ч. 131¹⁶⁴¹, Відозва Головного отамана С. Петлюри до українських військ, спрямована проти погромних дій¹⁶⁴², видані в серпні 1919 р., та ін.

Відомі факти, коли очільник Другої УНР намагався приборкати той антисемітизм, який ширився в масах через активну участь євреїв у більшовицькому русі, особистими розмовами з відповідними посадовцями. Так, він дякував начальникові Запорізької дивізії Гулому й командирові бригади Литвиненку за вжиття заходів проти єврейських погромів, що готувалися в містечках Лучинці та Лучинчику, через обстріл євреями українських тилових загонів. При цьому Головний отаман наголосив, що наявність навіть одного грабежу може потягнути за собою

* По-іншому трактував твердження про те, що в Україні нема єврейських погромів з боку українців на національно-політичному ґрунті, Ф. Кандель. На його думку, антиєврейські настрої в армії і в селах були неймовірно сильними. Тому «українські лідери мусіли враховувати це, щоб не відштовхнути від себе населення; вони потребували і підтримки збройних з'єднань, без яких не протрималися б і тижня. А звідси випливала політика замовчування погромів, захист і вигороджування військових начальників, які відзначилися в жорстоких насильствах» [Кандель Ф. Книга времен и событий. Т. 3...]. Звинувачував Директорію в цензуруванні інформації про погроми і М. Рафес [Рафес М. Г. Два года революции на Украине... – С. 133].

¹⁶³⁹ Брик О. Українсько-єврейські взаємовідносини... – С. 175.

¹⁶⁴⁰ Урядове звернення 7 серпня 1919 р. до громадян та робітників євреїв України... – С. 78–80.

¹⁶⁴¹ Наказ Головної команди військ УНР. Ч. 131. 26 серпня 1919 р. ... – С. 564–565.

¹⁶⁴² Відозва Головного отамана С. Петлюри до українських військ, спрямована проти погромних дій... – С. 566–568.

погром, а тому просив звернути увагу на це і вживати в таких випадках найрішучіших заходів¹⁶⁴³.

Для зміцнення дружніх відносин між Армією УНР і єврейським населенням українська влада використовувала найменшу нагоду. Так, ухваливши постанову про проведення Тижня українського козака, який мав відбутися 12–19 жовтня 1919 р. з метою організації матеріальної допомоги українському війську, Директорія та Рада Народних Міністрів залучили до його проведення Міністерство єврейських справ та містечкові єврейські громади¹⁶⁴⁴. Таким чином органи влади УНР прагнули забезпечити участь єврейства в загальноукраїнській акції збору пожертв.

Доволі промовистим фактом доброзичливого ставлення С. Петлюри до українського єврейства* було й те, що на пряме замовлення Головного отамана український письменник С. Васильченко в 1919 р. написав зворушливе оповідання «Про жидка Марчика, бідного кравчика». Його негайно було надруковано в офіційному виданні УНР – газеті «Україна», а невдовзі видано Міністерством пропаганди окремою книжкою¹⁶⁴⁵. Оповідання спеціально поширювали серед українського населення, щоб викликати в нього співчуття і симпатію до єврейської бідноти.

Як правило, проти погромів висловлювалася українська преса: газети були переповнені статтями проти погромників¹⁶⁴⁶. Зокрема, зі співчуттям до єврейства ставилися такі партійні друковані органи, як «Боротьба» (УПСР), «Нова Рада» (УПСФ), «Робітнича газета» (УСДП). «Ми знаємо, – йшлося в «Робітничій газеті», – що невідповідальні осо-

¹⁶⁴³ Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство... – С. 58.

¹⁶⁴⁴ ЦДАВО України. – Ф. 1092. – Оп. 4. – Спр. 13. – Арк. 243–243 зв., 248–249 зв.; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 1... – С. 651.

* Ведучи мову про ставлення С. Петлюри до єврейського населення, чимало як сучасників, так і дослідників в один голос стверджували, що він ще зі шкільних років заступався за євреїв, котрих ображали задержувати товариші, за що отримав прізвисько «жидівський батько». Згодом Петлюра вже як політик засуджував дискримінаційні заходи російського уряду щодо єврейства [Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї... – С. 11–12; Щербина Ф. Симон Петлюра на Кубані / Ф. Щербина // Збірник пам'яті Симона Петлюри... – С. 192].

¹⁶⁴⁵ Борзенко О. І. Біографії українських письменників / О. І. Борзенко, М. П. Сподарець. – Харків : Веста, 2007. – С. 19; Дзюба І. Прокислі «щці» від Табачника. Галичанوفобія – отруйне вістря українофобії... – С. 46; Будзей О. Про бідного єврея замовте слово... [Електронний ресурс] / О. Будзей. – Режим доступу : <http://h.ua/story/75035/#photo>.

¹⁶⁴⁶ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4 т. Т. IV... – С. 166; Чериковер І. Антисемітизм и погромы на Украине... – С. 135–136, 163.

би пробують поміж несвідомою масою представити більшовицькі події, як владу євреїв, як єврейську інтригу. Ми повинні найбільш енергійним способом протестувати проти таких чуток і закликати до єдності і співпраці з єврейською демократією. Ми повинні нагадати цим невідповідальним особам, що ставлення єврейських партій до большевизму увесь час було різко негативне»¹⁶⁴⁷. З рішучим засудженням погромів, які викликали недовіру єврейського населення до української влади¹⁶⁴⁸, виступала г. «Боротьба».

Як україно- так й іномовні часописи, зокрема єврейські, публікували нормативні документи влади УНР, спрямовані проти погромницької стихії. Так, одна з перших антипогромних відозв С. Петлюри була надрукована 15 листопада 1917 р. в єврейському часописі «Телеграф» («Der Telegraf» («Дер Телеграф»)). Окрім публікацій у пресі, офіційні документи оголошувалися в полках Армії УНР, розповсюджувалися в населених пунктах.

Об'їжджаючи фронт, Головний отаман С. Петлюра раз по раз звертався до козаків із промовами, в яких засуджував погроми, трактував їх як зраду національних інтересів. Дуже часто з Головним отаманом на фронт їздив і міністр праці О. Безпалко, котрий, окрім того, що був добрим промовцем, ще й мав громовий голос¹⁶⁴⁹. За дорученням уряду О. Безпалко з відповідною просвітницькою місією перебував у відрядженні протягом кількох місяців¹⁶⁵⁰. Так, 3 вересня 1919 р. на зборах Бунду та ОЄСРП він виступив з урядовою декларацією, в якій заявив, що єврейські погроми є ганьбою для українського народу і перешкодою до його національного відродження¹⁶⁵¹. Подібні поїздки здійснювали й інші міністри, а також урядовці зі спеціальними дорученнями, скеровані в ті райони, де велася антисемітська агітація¹⁶⁵². Всі вони домагалися викорінення лиха, успадкованого з імперських часів.

Траплялися й дещо несподівані способи порятунку євреїв від погромів. Наприклад, єврейський автор Хейфец повідомляв, що 6 травня 1919 р. українська влада Новомиргорода на Єлисаветградщині навмис-

¹⁶⁴⁷ Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине... – С. 135–136.

¹⁶⁴⁸ Там само. – С. 163.

¹⁶⁴⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3890. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 4.

¹⁶⁵⁰ Шульгин О. Україна і червоний жак... – С. 54.

¹⁶⁵¹ Марголинъ А. Украина и политика Антанты... – С. 276–277.

¹⁶⁵² Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 1... – С. 408; Губань Р. Ісаак Мазепа як «головний мільйонер» і як людина [Електронний ресурс] / Р. Губань // Людина і політика – український соціально-гуманітарний журнал. – 2001. – № 1. – Режим доступу : <http://www.icaei.org.ua/lip/n/101/14.html>.

но взяла 1300 місцевих євреїв під арешт на вісім днів, щоб урятувати їх від погрому отамана Григор'єва¹⁶⁵³. Подібні дії можна пояснити беззахисністю як єврейського населення, так і місцевих органів влади перед військовою силою.

Найдієвішими заходами впливу української влади супроти погромів були їхні попередження та придушення. Зокрема, 17 березня 1918 р. кінні українські підрозділи припинили червоноармійський погром у Полтаві, після чого виловлювали тих червоноармійців, які чинили злочини, й убивали їх на місці злочиння. Того самого дня по місту розклеїли відозву Української комендатури зі закликом до населення повідомляти про грабіжників, котрі переховувалися, для їхнього арешту і передачі військово-польовому судові¹⁶⁵⁴. Гірше для захисників єврейського населення, зокрема українського комісара Дрозда та офіцерів українського полку, склалася ситуація під час більшовицького погрому 7–9 березня 1918 р. в Глухові¹⁶⁵⁵. У нерівному бою всі вони загинули.

Надсилали регулярні війська, зокрема Січових стрільців, щоб роззброїти й знешкодити збунтованих отаманів О. Козир-Зірку*, Д. Зеленого, М. Григор'єва¹⁶⁵⁶, і Директорія та Головний отаман С. Петлюра. Також відомо, що єврейська община Житомира в січні 1919 р. телеграфно просила «надіслати Галицьких стрільців» для підтримання порядку в місті¹⁶⁵⁷. З таким самим проханням у телеграмі від 6 вересня 1919 р. до Головного отамана військ УНР звертався й голова Бердичівської єврейської громадської управи Червоненкіс¹⁶⁵⁸.

Щоб запобігти погромам, військові вдавалися до різних заходів. Наприклад, генерал В. Сальський застосовував т. зв. «жидівську стратегію», що передбачала введення до міст насамперед дисциплінованих

¹⁶⁵³ *Нагаєвський І.* Історія Української держави... – С. 287.

¹⁶⁵⁴ *Сергійчук В.* Українські державники. Симон Петлюра... – С. 372.

¹⁶⁵⁵ *Чериковер І.* Антисемітизм і погроми на Україні... – С. 146.

* У травні 1919 р. отамана О. Козир-Зірку було заарештовано органами української влади за звинуваченням в Овруцькому погромі та ув'язнено в Кам'янець-Подільській тюрмі. Однак слідство не було завершено, оскільки після того, як у жовтні 1919 р. місто захопили Збройні сили Півдня Росії, О. Козир-Зірку звільнили. За непідтвердженими даними, у 1924 р. він проживав у Катеринославі, де працював у губернському ЧК. Подальша доля невідома [*Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Кн. I... – С. 207; *Марголінь А.* Україна і політика Антанти... – С. 190].

¹⁶⁵⁶ *Брик О.* Українсько-єврейські взаємовідносини... – С. 279.

¹⁶⁵⁷ ЦДАВО України. – Ф. 2060. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 3.

¹⁶⁵⁸ Телеграма голови Бердичівської єврейської громадської Управи Червоненкіса до Головного отамана військ УНР С. Петлюри про становище в повіті. 6 вересня 1919 р. // *Сергійчук В.* Симон Петлюра і єврейство... – С. 117–118.

військових частин. Якщо ж там першими опинялися відділи, схильні до бешкетів, то їх звідти намагалися витіснити¹⁶⁵⁹ лояльні до влади УНР підрозділи. Ще ефективніше діяли деякі загони УГА. Так, старшини одного з них під час перебування в серпні 1919 р. у Фастові не лише зуміли зупинити грабежі, а й залучили повстанські частини до охорони міста. При цьому останні, за свідченням очевидців¹⁶⁶⁰, поводитися доволі пристойно.

Значну роль у долі єврейського населення відіграла також регулярна частина авіаційного парку під командуванням полковника Мурашка, яка фактично припинила погром у Проскурові. За виконання наказу Мурашко отримав подяку від Головного отамана С. Петлюри¹⁶⁶¹.

Про те, що серед військ армії УНР, на протигагу денікінській армії, спостерігалися випадки, коли окремим особам або частинам вдавалося відвернути чи зупинити погроми, зазначав А. Марголін. Зокрема, він навів приклад, коли в Коростені українські вояки зуміли зупинити погром, розпочатий 13 березня 1919 р. солдатами Червоної армії¹⁶⁶².

У червні того самого року українські війська після відходу більшовиків розбили біля Китайгороду на Кам'янецьчині банду, яка здійснювала набіги на містечко, де вчинила єврейський погром, та навколишні села, грабуючи їх. Бандитів рекрутували як із сусідніх сіл Нефедівці і Крушанівка, так і поблизької Бессарабії¹⁶⁶³.

Тоді ж, наприкінці червня, дві сотні Житомирської юнацької школи під орудою полковників Лабуня й Бонч-Осмоловського зуміли запобігти погромові в Смотричі неподалік Кам'янця-Подільського. Його готувався здійснити здеморалізований напівповстанський Чортотлинський кінний полк, який відмовився коритися командуванню Армії УНР. При цьому шістьох підбурювачів* до погрому було заарештовано, а наступного дня за вироком суду розстріляно¹⁶⁶⁴.

У серпні українське військо звільнило Білу Церкву від білогвардійців та червоних, які чинили там погроми. Як сказано в джерелах, воно

¹⁶⁵⁹ Кульчицький Ю. Симон Петлюра і погроми... – С. 151.

¹⁶⁶⁰ З доповіді представника Фастівського комітету допомоги погромленим Б. О. Б-аго Редакційній колегії про погроми в м. Фастів Київської губ. у січні – серпні 1919 р. // Книга погромов... – С. 242, 243.

¹⁶⁶¹ Документ судової помилки...

¹⁶⁶² Марголін А. Украина и политика Антанты... – С. 312–313.

¹⁶⁶³ Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство... – С. 69–70.

* В. Сосюра в автобіографічному романі «Третя Рота» подає, що було розстріляно 25 кіннотників [Сосюра В. Третя рота // Вибрані твори : в 2 т. Т. 2 : Поєми. Роман / В. М. Сосюра. – К. : Наук. думка, 2000. – С. 382].

¹⁶⁶⁴ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 262. – Арк. 29–30, 165.

«поводилося гідно», однак невдовзі містечко зайняли повстанці отамана Зеленого, які негайно вдалися до погрому. Подібним чином діяли й відділи якогось Соколова, котрих із Білої Церкви витіснили вояки УНР¹⁶⁶⁵, встановивши там на певний час порядок.

Голова Управи Погребищенської єврейської громади Гарник у телеграмі до Головного отамана військ УНР С. Петлюри повідомляв про здійснену 23 серпня 1919 р. невідомим озброєним загоном жакливу різню єврейського населення містечка, яку припинив український підрозділ коменданта Супруненка. Згодом останній за сприяння частин УГА неодноразово відбивав напади невідомих озброєних загонів, тому представник єврейської громади просив залишити підрозділ Супруненка на деякий час для охорони міста¹⁶⁶⁶.

Могилів-Подільська єврейська громадська рада клопотала перед владою УНР, аби звільнити з-під варті помічника колишнього коменданта Кірієнка-Смоля, «... котрий дуже гарна людина і котрий звільнив дуже багато євреїв... котрих обвинувачували, що вони буцім большевики»¹⁶⁶⁷.

У Лубнах погрому вдалося уникнути лише завдяки сотні вояків української армії, котрі розбили зловмисників. Порятунок місцевих євреїв коштував переможцям 14 життів¹⁶⁶⁸.

Усе можливе для уникнення кровопролиття у Хмільнику на Вінничині в 1919 р. зробив майор Армії УНР В. Клодницький. Маючи під своєю орудою піхотний батальйон, кавалерійський загін, роту польової жандармерії та артилерійську батарею, він зумів не допустити погрому 15-тисячного населення цього єврейського містечка, який от-от мав спалахнути. Приводом став побутовий випадок, внаслідок якого з вини хмільницького єврея згоріло ціле українське село. Не будучи певними, хто саме вчинив злочин, селяни погрозували помститися всім хмільницьким євреям. За відвернення насилля у 1962 р. єврейська ліга «Сини Завіту» («Б'най Б'рит») нагородила В. Клодницького відзнакою «Смолоскип Свободи»¹⁶⁶⁹. Під час банкету на честь героя останній на-

¹⁶⁶⁵ *Марголин А.* Україна и политика Антанти... – С. 313.

¹⁶⁶⁶ Телеграма Голови Управи Погребищенської єврейської громади Гарника Головному Отаманові військ УНР Петлюрі з проханням залишити для охорони міста коменданта Супруненка. 23 вересня 1919 р. // Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство... – С. 118–119.

¹⁶⁶⁷ *Сергійчук В.* Симон Петлюра і єврейство... – С. 71.

¹⁶⁶⁸ *Марголин А.* Україна и политика Антанти... – С. 313.

¹⁶⁶⁹ *Гунчак Т.* Симон Петлюра та євреї... – С. 20, 29.

голосив, що був лише офіцером, який добросовісно виконував наказ Головного отамана Армії УНР С. Петлюри¹⁶⁷⁰.

18 листопада 1920 р. кінним полком Чорних запорожців на чолі з полковником П. Дяченком було ліквідовано погром єврейського населення вояками російської Звідно-козачої дивізії осавула Яковлева в м. Проскурові. Багатьох козаків, схоплених на місці бешкетів, було «випорото». За свій порятунок населення Проскурова висловило вдячність старшинам і козакам полку Чорних запорожців¹⁶⁷¹.

Через три дні, 21-го листопада, аналогічна ситуація склалася в м. Волочиськ, де російські відділи генерала Перемикіна, графа Паліна та осавула Яковлева* розпочали грабунки і насильства над місцевим населенням. Кільканадцять представників цивільного єврейського населення було вбито. Подальше розростання погрому припинили надіслані патрулі української жандармерії.

На прохання делегації населення Волочиська для встановлення ладу й спокою в місті було залишено одну сотню української жандармерії, котра намагалася захистити місцеве єврейство. Вона перебувала в місті до того часу, поки на польську територію не перейшли всі російські відділи¹⁶⁷².

Про зупинення грабежу та гвалтування єврейських жінок і дівчат завдяки втручання підоспілих бунчужного Головчука й стрільця Гарбара з 2-ї Стрілецької дивізії йшлося і в одному з наказів від 6 вересня 1920 р. Українські вояки силою зброї не лише розігнали злочинців, а й зуміли захопити в полон двох із них, що виявилися донськими козаками. За відмінне виконання службового обов'язку командир дивізії полковник М. Безручко висловив Головчуку і Гарбару подяку й розпоря-

¹⁶⁷⁰ Красноштан Ю. Сусіди й повинні жити по-добросусідськи. Деякі роздуми після прочитання книги Ізраїля Клейнера «Владімір (Зеев) Жаботинський і українське питання» / Ю. Красноштан // Нові дні. – 1996. – № 560. – С. 44; Курас Г. Подвиг майора В. Клодницького / Г. Курас // Свобода. – 2007. – 1 червн. – С. 17.

¹⁶⁷¹ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 61 зв.

* Восени між урядом УНР та Російським політичним комітетом у Польщі, очолюваним Б. Савінковим, було укладено договір. Комітет визнав незалежність України, а сформовані ним на території Польщі російські військові сили підпорядкував командуванню Армії УНР. Ці сили склалися з двох піхотних дивізій та однієї кінної, які й увійшли до складу української армії як Окрема російська армія під командуванням генерала Перемикіна [Удовиченко О. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921 / О. Удовиченко. – К. : Україна, 1995. – С. 182–183].

¹⁶⁷² ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 65–65 зв.

дився оголосити про їхній вчинок, як приклад для наслідування, у частинах, сотнях і командах дивізії¹⁶⁷³.

Щиру вдячність 2-му кінному стрілецькому полку 3-ї Волинської стрілецької дивізії за врятування від погрому висловлювало також єврейське населення містечка Дзигівка, що на Ямпільщині¹⁶⁷⁴.

Отже, в багатьох випадках українське військо асоціювалося в єврейського населення з порядком і спокоєм. Свідченням цього є і лист від єврейської міської громади Озаринців Могилівського пов., датований 3 червня 1920 р. У ньому висловлено щиру подяку командирові 4-ї Стрілецької бригади полковникові П. Шандрукові за те, що впродовж місячного перебування його підрозділу в містечку той увесь час ішов назустріч місцевому населенню. «З дня Російської революції ми ще так спокійно не жили як тепер. І Ваша бригада дійсно показала хто такий український козак, котрий дуже гарно поводився з нами»¹⁶⁷⁵, – йшлося у зверненні озаринецького єврейства.

Чимало до порятунку євреїв прилучилося й цивільне населення. Так, селянин Волинської губ. Р. Передеря, коли бандити в 1918 р. увірвалися в Чуднів і загнали євреїв до синагоги, щоб спалити живцем, із небезпекою для свого життя врятував їх від неминучої смерті. Сам він загинув під час другого бандитського набігу на Чуднів, захищаючи єврейське населення¹⁶⁷⁶. Влітку того самого року в м. Лисянці на Звенигородщині, коли повстанці, прогнавши німців із району, вирішили помститися євреям за те, що «вони привели німців», і влаштувати різанину, то керівник повстанців Артаменко заявив, що він дасть краще себе вбити, ніж пролити кров невинних євреїв¹⁶⁷⁷.

Сміливо і з явним ризиком для власного життя діяли й комісар Таранович та гласний Проскурівської думи Верхола¹⁶⁷⁸, котрі захищали єврейське населення під час Проскурівського погрому в лютому 1919 р.

На жаль, наслідки українсько-єврейської співпраці не завжди мали позитивні результати. Наприклад, єврейські автори докоряли українській владі, що вона не зупинила Житомирський погром у березні 1919 р., але, як засвідчують документи, більшовики залишили це місто в ніч на 22 березня, випустивши з місцевої в'язниці 300 кримінальних

¹⁶⁷³ Марголинъ А. Украина и политика Антанты... – С. 289.

¹⁶⁷⁴ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 262. – Арк. 78.

¹⁶⁷⁵ Там само. – Арк. 179.

¹⁶⁷⁶ Островский З. С. Еврейские погромы... – С. 27.

¹⁶⁷⁷ Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине... – С. 177.

¹⁶⁷⁸ Див.: Доповідь А. Гілерсона про погром у Проскурові... – С. 208–237.

злочинців; і коли через 5–6 годин до Житомира ввійшло українське військо, то там уже тривав погром. Насильство, як було зазначено, вдалося зупинити завдяки С. Петлюрі, котрий мобілізував на боротьбу з погромниками польову жандармерію полковника Богацького та юнацьку школу під командуванням полковника Петріва¹⁶⁷⁹. Щоправда, не завжди існувала можливість скористатися допомогою дисциплінованих частин через їхню невелику кількість або віддаленість від місця подій.

Ще гіршою була ситуація з численними повстанськими загонами, деструктивні дії яких передбачити було надзвичайно складно*. Так, спроба Січових стрільців роззброїти в січні 1919 р. формування отамана Зеленого завершилася тим, що останній утік, а його армія розійшлася. Коли небезпека минула – він зібрав її знову. Вдруге вислали військо, яке ганяло Зеленого довго й уперто, і, здавалося, його загонів уже не існує. Однак невдовзі він знову зібрав повстанські сили і разом із більшовиками виступив проти Армії УНР. Пізніше не поладив із більшовиками, пішов до них у тил і почав грабувати й убивати єврейське мирне населення¹⁶⁸⁰. Подібними були й обставини, пов'язані з погромницькими діями отамана М. Григор'єва, зокрема на Херсонщині¹⁶⁸¹, де він, зібравши значні сили, накоїв чимало лиха.

Рішучих заходів як щодо недопущення єврейських погромів, так і інших незаконних дій стосовно мирного населення, окрім представників найвищої політичної влади УНР, вживали й офіційні особи нижчих рангів. Насамперед це стосується військового командування.

¹⁶⁷⁹ Другий меморіал УСДРП до Комісії Національних Меншостей... – С. 66.

* Колишній сотник 1-го Запорізького ім. П. Дорошенка полку Половик, характеризуючи умови, в яких Армії УНР доводилося боротися проти організованих злочинних формувань, зазначав: «Грабували і вбивали безотвітні й нікому не підлеглі шайки розбійників. Із ними борюся, їх карав Головн. От., коли була можливість їх захопити. Цікаво, як би поступив п. Торес [А. Торрес – адвокат убивці С. Шварцбарда. – Авт.], будучи на місці Гол. От., коли його сповіщають, що там, а там пограбували і убили, а пославши карний відділ не знаходить грабіжників, бо вони вже втекли за 20–30 верст, або розійшлися по лісах і сліду не знайти, а напавши на слід бандитів, вони заведуть в западню і перестріляють усіх козаків посланих для їх кари? Телеграф і телефон поспуті, дроти порізані, а навіть і стовби позрізані. Ні пройти, ні проїхати не можна без ризику не бути забитим. Армія ж була вся на фронті і кожен козак мав перед собою ворога в 10 разів чисельнішого. Укр. армія, борючись із ворогом на фронті, боролася з погромщиками в тилу і боролася з заразними елементами поміж себе. Бо армія жила наказами свого воєначальника От. С. Петлюри [ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 262. – Арк. 170–171].

¹⁶⁸⁰ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 262. – Арк. 171 зв.

¹⁶⁸¹ Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство... – С. 61.

Витяги з низки офіційних наказів, розпоряджень і заяв помістив у своїй книзі А. Марголін. Так, 12 квітня* 1919 р. командування українського війська видало наказ № 77, в якому, крім моралістичної складової, йшлося про арешт і негайне віддання до надзвичайного суду всіх, хто підбурюватиме козаків до участі в погромах¹⁶⁸². Таким чином влада намагалася викоринити погромну агітацію, яку у війську і серед цивільного населення поширювали здебільшого невідомі особи.

Під час Першого зимового походу Армії УНР у наказах по Волинській групі військ від 28 лютого і 12 березня 1920 р. головнокомандувач армії М. Омелянович-Павленко** і командир групи отаман Н. Никонів затаврували негідників, котрі ганьбили військо самочинними обшуками, незаконними реквізіціями худоби та майна в мирного населення. Винним у злочинах загрожувала смертна кара¹⁶⁸³. Подібні документи 7 і 19 березня 1920 р. також поширив серед особового складу Армії УНР начальник її штабу, а далі – командири підрозділів¹⁶⁸⁴. Така практика дублювання наказів давала змогу ознайомити з ними кожного вояка.

29 квітня 1920 р. згаданий отаман Никонів призначив засідання Надзвичайного військового суду для розгляду справи про пограбування аптеки Шейфеля в містечку Яськи*** на Херсонщині¹⁶⁸⁵.

Радикальний план заходів для попередження погромів було розроблено 30 травня 1920 р. під час українсько-польського наступу проти більшовиків. Його авторами стали генерал М. Омелянович-Павленко, члени його штабу та міністр єврейських справ П. Красний. Деталі плану невідомі, але дотичні матеріали дають підстави стверджувати, що всі винні в спробах погромів чи пограбувань мали бути негайно передані Надзвичайному військовому судові і за його вироком – розстріляні¹⁶⁸⁶.

* П. Христюк називає 10 квітня [Христюк П. Замітки і матеріяли до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4 т. Т. IV... – С. 164].

¹⁶⁸² Марголін А. Україна и политика Антанты... – С. 389–390.

** Сучасники стверджували, що М. Омелянович-Павленко вживав найрішучіших заходів проти єврейських погромів – від пропаганди та особистих виступів перед військами аж до розстрілів погромників на місці злочину [Марголін А. Україна и политика Антанты... – С. 264].

¹⁶⁸³ Марголін А. Україна и политика Антанты... – С. 285.

¹⁶⁸⁴ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 2.

*** Нині село Біляївського району Одеської області.

¹⁶⁸⁵ Марголін А. Україна и политика Антанты... – С. 285.

¹⁶⁸⁶ Там само. – С. 287–288.

Детальне роз'яснення того, як ставляться до погромів цивілізовані держави, містилося в наказі, виданому 18 липня 1920 р. в Окремій кінній дивізії*, що перебувала тоді на території Галичини. Закликаючи військо до порядку, автори наказу вимагали від особового складу одинаково коректно ставитися до всіх національностей у т. ч. до єврейської; вказували на співчуття з боку всього галицького єврейства справі українського державного будівництва.

Тим самим документом відповідальність за будь-які безпорядки було покладено на командирів доручених їм частин та наказано утворити особливі надійні патрулі для спостереження за військами¹⁶⁸⁷. Менш ніж за тиждень каральна система спрацювала: 24 липня військовому судові було передано козака Савиченка, звинуваченого в згвалтуванні єврейки.

Щоправда, з тексту А. Марголіна незрозумілими є причини наказу від 15 вересня того самого року, який, встановлюючи особисту відповідальність командирів за подальші пограбування, здійснені підлеглими їм козаками, за змістом повторював липневий¹⁶⁸⁸. Можна припустити дві версії: або перший наказ виконували неефективно і довелося його повторити, або навпаки – наказ було продубльовано через його дієвість.

23 липня 1920 р. командарм М. Омелянович-Павленко, начальник штабу Липко і полковник Ткачук видали наказ про призначення особливих комендантів із боротьби з грабежами та погромами. Цим документом запропоновано негайно припиняти безлади шляхом розстрілу грабіжників на місці злочину. Таке ж розпорядження про розстріл грабіжників містилося у наказі по 2-й Волинській стрілецькій дивізії від 25 жовтня того самого року за підписом її командира Загородського.

Наказами отамана Тютюнника і начальника штабу Вовка 23 серпня і 8 грудня 1920 р. велено розстрілювати без суду на місці негідників, винних у пограбуваннях мирного населення. За потурання й недонесення було передбачене тілесне покарання до 125 ударів нагайкою.

Наказом від 27 серпня 1920 р. за підписами командарма М. Омеляновича-Павленка, начальника штабу Липка, полковника Гулого і сотника Савченка всіх військовиків було зобов'язано поводитися з населенням ввічливо й тактовно, безвідносно до його віросповідання і національності.

* Окрема кінна дивізія була найбільшим оперативним з'єднанням Армії УНР, яке навесні 1920 р. організував і очолив І. Омелянович-Павленко [Довідник з історії України : у 3 т. Т. 2 : К–П... – С. 305].

¹⁶⁸⁷ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 24–24 зв.

¹⁶⁸⁸ *Марголін А.* Україна і політика Антанты... – С. 288–289.

15 вересня 1920 р. начальник інспекторського відділу штабу тилу Армії УНР видав наказ про розстріл без суду на місці скоєння злочину винних у пограбуваннях і мародерстві. 5 жовтня того самого року М. Омелянович-Павленко знову наказував розстрілювати погромників і грабіжників на місці злочину¹⁶⁸⁹.

Смертна кара була останнім аргументом влади в боротьбі проти погромницької пошесті. Таких жорстоких заходів уживали як представники вищого політичного і військового керівництва УНР, так і на місцях. Характерно, що до смертної кари засуджували і за злочини, не пов'язані з загрозою життю і здоров'ю жертв. Зокрема, в 1918 р., коли частини Армії УНР перебували на ст. Тальне (Черкащина), козак батареї Касянюк пограбував місцевого мешканця, відібравши в нього 500 крб. і 2 пари білизни. За це військово-польовий суд присудив: «Покарати козака Касянюка смертною карою через розстріл, а утримання його внести на погашення забраних грошей...»¹⁶⁹⁰. Упродовж 12 годин вирок було виконано.

Після перших погромів, що сталися на початку січня 1919 р. в Бердичеві й Житомирі, уряд УНР не лише різко їх засудив, а й удався до розстрілу організаторів¹⁶⁹¹. 16 січня 1919 р. Головний отаман Петлюра затвердив смертний вирок козакові Поліщуку, котрий займався грабeжамі в районі Снігурівки¹⁶⁹² на Херсонщині.

Доповідали про виконані смертні вироки й окремі підрозділи Армії УНР. Так, за літні розбої 1919 р. в Городку і Смотричі українським військом було розстріляно 24 злочинці, спіймані «на гарячому»¹⁶⁹³, в Оринині й Китайгороді – 3, в Тальному і Вахнівці – 10. Чимало подібних вироків було виконано у фронтовій смузі¹⁶⁹⁴.

Тоді ж, у середині 1919 р., військо Директорії знищило кілька грабiжницьких банд. Зокрема, при ліквідації куреня «Не журись» було вбито і розстріляно понад 50 осіб, у т. ч. кілька старшин, решта – близько 200 осіб – розбіглася¹⁶⁹⁵.

¹⁶⁸⁹ *Марголин А.* Украина и политика Антанты... – С. 286, 289, 290.

¹⁶⁹⁰ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 61.

¹⁶⁹¹ Повідомлення про зустріч Голови Директорії УНР В. Винниченка і Голови Ради Міністрів В. Чехівського з представниками єврейських організацій, меморандум Бердичівської єврейської громади і Заява уряду. 10 січня 1919 р. // Сергійчук В. Погроми в Україні... – С. 185.

¹⁶⁹² *Сергійчук В.* Симон Петлюра і єврейство... – С. 62.

¹⁶⁹³ *Христюк П.* Замітки і матеріяли до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4 т. Т. IV... – С. 164.

¹⁶⁹⁴ Другий меморіал УСДРП до Комісії Національних Меншостей... – С. 58–59.

¹⁶⁹⁵ ЦДАВО України. – Ф. 3890. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 10.

За участь у згаданому єврейському погромі в м. Китайгороді 15–16 червня вироком Надзвичайного військового суду від 29 липня 1919 р. до смертної кари засуджено хорунжого В. Вошинського і козаків Л. Голодецького, О. Кобринського, Я. Хляка і Т. Маценюка. Згодом Головний отаман С. Петлюра замінив кару смерті для Вошинського «отправкою козакан на фронт», а для решти засуджених – каторгою¹⁶⁹⁶.

15 серпня 1919 р., згідно з вироком Надзвичайного військового суду при Управлінні коменданта тилу Армії УНР від 14 серпня, було розстріляно за пограбування та вбивство трьох колишніх каторжан – С. Барановського, П. Кицука, А. Барановського¹⁶⁹⁷. 24 серпня того самого року в м. Фастові старшина УГА, що проходив на чолі своєї частини через містечко, власноруч застрелив двох осіб, схоплених при спробі пограбувати єврейський магазин¹⁶⁹⁸. Очевидці припускали, що вбиті належали до повстанців, які пристали до війська.

Про страту під Києвом 4-х українців, які брали участь у погромах, повідомляв ад'ютант С. Петлюри полковник О. Доценко. За такі самі злочини, вчинені у Райгороді, було розстріляно командира частини Міщука та кількох козаків. О. Доценко також засвідчив страту в жовтні 1920 р. під Городком сумнозвісного отамана Семосенка¹⁶⁹⁹.

Упродовж травня – липня 1920 р. в одній лише 1-й Запорізькій стрілецькій дивізії було 5 випадків розстрілу за грабїж¹⁷⁰⁰. У 4-й Київській стрілецькій дивізії, згідно з доповіддю її командира отамана Ю. Тютюника міністрові єврейських справ П. Красному від 4-го червня 1920 р., в містечку Черено було розстріляно козака, який завдав поранення єврейському хлопчику.

Загалом, як повідомляв міністрові єврейських справ головнокомандувач Армії УНР М. Омелянович-Павленко, за перше півріччя 1920 р. винних у спробах погромів чи пограбувань негайно передавали Надзвичайному військовому судові і за його вироком розстріляли¹⁷⁰¹.

Чекала кара смерті й на вояка 3-ї Залізної дивізії М. Урустанова, черкеса за походженням, який пристав до Армії УНР у березні 1920 р. після розпаду Добровольчої армії. У червні 1920 р. він під виглядом пошуку контрабанди в помешканні єврея Гурфінкеля, що мешкав у с. Козлів на Могилівщині, забрав деякі речі й невелику суму грошей. Однак

¹⁶⁹⁶ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 262. – Арк. 46.

¹⁶⁹⁷ Сергійчук В. Погроми в Україні... – С. 337.

¹⁶⁹⁸ З доповіді представника Фастівського комітету допомоги погромленим... – С. 242.

¹⁶⁹⁹ Документ судової помилки...

¹⁷⁰⁰ Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство... – С. 58.

¹⁷⁰¹ Марголін А. Україна і політика Антанты... – С. 287–288, 290.

уже невдовзі злочин було розкрито, а награване – повернено власнику. Грабіжника, якого в присутності всього села суворо покарали шомполами, від смерті врятували лише його щире розкаяння та прохання про помилування самих потерпілих¹⁷⁰².

А. Марголін також опублікував у книзі завірену копію протоколу засідання Надзвичайного військового суду, що відбувся 22 серпня 1920 р. у справі В. Винника, звинуваченого в тяжкому пораненні єврея Й. Астера в галицькому селі Залуківці поблизу Станиславова. Суд визнав дії Винника нелюдськими і засудив його до розстрілу. Того самого дня вирок суду було виконано, а з його рішенням ознайомлено всі військові підрозділи.

У наказі від 6 листопада 1920 р. за підписом командира 4-го Київського кінного полку підполковника Сидорянського повідомлялося про те, що командир сотні Дещенко в містечку Гусятині вбив на місці грабежу козака Новохацького, якого було також викреслено зі складу полку. Про такий же факт розстрілу на місці одного з погромників у містечку Чернове повідомлялося в наказі по 4-й Київській стрілецькій дивізії¹⁷⁰³.

Про застосування найрішучіших заходів до погромників, включно з розстрілом, повідомляв у рапорті командувачу Армії УНР від 6 квітня 1921 р.¹⁷⁰⁴ командир 1-ої Запорізької стрілецької дивізії генерал-хорунжий Яшніченко.

Так само, згідно з заявами генерала М. Омеляновича-Павленка, міністра єврейських справ УНР П. Красного й багатьох інших осіб, що заслуговують на довіру, чимало інших винних у грабунках та погромах було або засуджено військовими судами до смерті, або розстріляно на місці злочину¹⁷⁰⁵.

На жаль, в умовах воєнного часу траплялися й випадки, коли жорстокість покарання не відповідала вчиненому проступку. Так, під час відступу Південно-східної групи з Бірзули на Тирасполь – недалеко Роздільної – було засуджено до смерті й розстріляно козака, що з голоду зважився силоміць забрати в єврея мацу¹⁷⁰⁶. У Білій Церкві відповідно до судової ухвали було розстріляно українського вояка, який забрав гроші у єврея, щоб пообідати в ресторані. Поблизу Тернополя згідно з розпорядженням військової влади було розстріляно підхорунжого Ар-

¹⁷⁰² ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 262. – Арк. 124 зв.

¹⁷⁰³ *Марголин А.* Україна и политика Антанты... – С. 286–287.

¹⁷⁰⁴ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 2–2 зв.

¹⁷⁰⁵ *Марголин А.* Україна и политика Антанты... – С. 287.

¹⁷⁰⁶ *Сергійчук В.* Симон Петлюра і єврейство... – С. 64.

мії УНР за незаконне вилучення у місцевого єврея тютюну і сірників¹⁷⁰⁷.

Розглядаючи розстріли як засіб боротьби з антиєврейськими погромами, варто погодитися з думкою колишнього голови уряду УНР Б. Мартоса про те, що було б великою помилкою сподіватися ніби ними можна спинити погромну хвилю. «Навіть якби розстріляти 10–20 тис. людей, – зазначав він, – то на території України в той час залишилося би ще декілька десятків тисяч, що могли кожну хвилю вчинити погром. Окрім чисто грабіжницького елемента, що шукав в погромах наживи, в кожному місті і містечку були десятки і сотні людей, настроєних різко антисемітськи внаслідок многолітньої пропаганди чорносотенної преси і діячів «Союза русского народа»¹⁷⁰⁸. Крім того, потрібно узяти до уваги й антагонізм між українським селянством та переважно єврейською торговельною верствою, що загострився в часи Першої світової війни.

«Ці антисемітські настрої, – зазначав Б. Мартос, – якщо і не були джерелами погромів, то в усякім разі утворювали велику перешкоду для переведення крутих мір проти них. Щоб обеззброїти якусь частину, навіть щоб перевести арешти агітаторів, не завжди можна було знайти належну військову силу. Можна було винести присуди до кари на смерть включно, але не завжди можна було їх виконати, бо часом навіть добре дисципліновані відділи одмовлялися розстрілювати козаків, своїх товаришів по боротьбі з більшовиками»¹⁷⁰⁹.

Крім розстрілів, до винних у проступках і злочинах щодо єврейського населення застосовували й інші заходи впливу: позбавлення права на службове підвищення, звільнення з посад, засудження до тілесних покарань чи ув'язнення¹⁷¹⁰. Так, у грудні 1918 р. двох українських козаків за те, що вони відібрали у білоцерківського власника-єврея 1 фунт тютюну і 2 пляшки горілки, було засуджено на 6 місяців «тяжкої в'язниці»¹⁷¹¹. В Бірзулі на Одещині Надзвичайний суд Південно-східної групи засудив на термін від 6 до 12 років каторжних робіт 16-літню дівчину і двох її помічників за пограбування місцевого єврея. Пограбоване майно повністю було повернуте власникові. Козака Мирона і двох його спільників за подібний злочин засуджено на 20 років каторги¹⁷¹².

¹⁷⁰⁷ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 262. – Арк. 79.

¹⁷⁰⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3890. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 6.

¹⁷⁰⁹ Там само. – Арк. 6–7.

¹⁷¹⁰ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 262. – Арк. 171; *Марголін А.* Україна и политика Антанты... – С. 286.

¹⁷¹¹ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 262. – Арк. 79.

¹⁷¹² *Сергійчук В.* Симон Петлюра і єврейство... – С. 63–64.

Жорстких заходів уживали не лише до окремих осіб, а й до цілих підрозділів. Зокрема, за січневі погроми 1919 р. уряд УНР, серед іншого, вдався до розформування однієї з військових частин, що взяла участь в антисемітській акції¹⁷¹³. У травні того самого року було розформовано Запорізьку бригаду отамана Семосенка, що брала участь у погромах у Проскурові та Фельштині. Примітно, що майже тоді ж на бік більшовиків перейшла частина 3-го Гайдамацького полку¹⁷¹⁴, який, власне, й найбільше спричинився до трагедії.

Наприкінці червня 1919 р. за спробу погрому в Смотричі згідно з наказом т. в. о. військового міністра генерала В. Петріва було розформовано Чортомлинський кінний полк. Його вояків відправили «під догляд» у більш дисципліновані частини, які перебували в тилу армії¹⁷¹⁵.

За вчинення грабежів і насильств наказом від 20 липня 1920 р. за підписом полковника Дубового було ухвалено рішення про розформування Гайсинсько-Брацлавського куреня 2-ї піхотної бригади¹⁷¹⁶.

Ці та інші подібні заходи були надзвичайно болісними для армії, оскільки під час напруженої боротьби з ворогами кожна бойова одиниця мала дуже велике значення¹⁷¹⁷. І все ж, щоби припинити антиєврейські погроми, керівництво держави і армії було змушене вдаватися до таких кроків.

Унаслідок погромів єврейське населення перебувало в дуже скрутному економічному становищі, тому українська влада приділяла значну увагу проблемі допомоги постраждалим від згаданого лиха. 17 червня 1919 р. Радою Народних Міністрів при Міністерстві єврейських справ було утворено Центральний комітет для допомоги єврейському населенню, яке потерпіло від погромів. На місцях засновували кооперативи й кредитно-ощадні каси, відкривали споживчі пункти для хворих і безробітних, сирітські будинки, відбудовували й упорядковували громадські інституції. Родинам, що зазнали погромів, видавали одноразову допомогу¹⁷¹⁸. Попри гостру нестачу коштів, РНМ неодноразово виділяла для цього значні суми грошей. Зокрема, впродовж першої половини 1919 р. були здійснені такі асигнування: 18 січня – 3 млн. грн.*

¹⁷¹³ Повідомлення про зустріч Голови Директорії УНР В. Винниченка і Голови Ради Міністрів В. Чехівського з представниками єврейських організацій... – С. 185.

¹⁷¹⁴ *Тинченко Я.* Вбивця Петлюри... – С. 43.

¹⁷¹⁵ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 262. – Арк. 30.

¹⁷¹⁶ Там само. – Спр. 35. – Арк. 2; *Марголін А.* Україна і політика Антанты... – С. 286.

¹⁷¹⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3890. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 5.

¹⁷¹⁸ *Лозовий В.* Національна політика Директорії УНР... – С. 111.

* У 1919 р. співвідношення між карбованцем і гривнею становило 1 до 0,5; 1 грн. = 1 австрійській кроні; 1 крб. = приблизно 1 франку [*Шульгин О.* Україна і червоний жах... – С. 81].

для євреїв, що постраждали від погромницьких дій: у Житомирі – 2 млн. грн., у Бердичеві – 1 млн. грн.¹⁷¹⁹; 20 січня – 2 млн. грн. для негайної допомоги єврейському населенню, яке постраждало від погромів¹⁷²⁰; 23 березня – 300 тис. грн. для учнів-євреїв, постраждалих від погромів; 9 квітня – 2 млн. грн. для жертв Проскурівського погрому; 12 квітня – 2 млн. грн. для євреїв, що постраждали від погромів¹⁷²¹. Усього, як зазначалося в Урядовому зверненні до громадян та робітників-євреїв України від 7 серпня 1919 р., для перших допомог із державної скарбниці вже було призначено понад 20 млн. грн.¹⁷²²

Під час зустрічі з делегацією єврейського населення, яка відбулася 17 липня 1919 р. у м. Кам'янці-Подільському, С. Петлюра заявив, що йому «...відомо, що большевики грабують єврейське населення, так було в Солонківцях, і він радив представникам єврейського населення Солонківців звернутися до єврейського міністра, доставити йому список шкід, а міністр вже буде дбати, щоб уряд асигнував необхідні кошти. Поки що він видав їм допомогу на кілька днів»¹⁷²³.

Значну суму коштів потерпілим від погромів уряд видав і в другій половині 1919 р. 26 липня він асигнував 11 млн. 460 тис. грн.* для «видачі допомоги, біднішому єврейському населенню міст і містечок, які постраждали від погромів»¹⁷²⁴. 3 жовтня тій же категорії єврейського населення було виділено ще 20 млн. грн.¹⁷²⁵ У квітні 1921 р. було ухвалено Закон УНР про асигнування в розпорядження Міністерства єврейських справ 2 млн. грн. на видачу допомоги євреям-біженцям з України¹⁷²⁶. Крім грошових асигнувань, держава також допомагала постра-

¹⁷¹⁹ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 265. – Арк. 6 зв.; ЦДАВО України. – Ф. 1854. – Оп. 1. – Спр. 86. – Арк. 38–38 зв.

¹⁷²⁰ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 1... – С. 202.

¹⁷²¹ Шульгин О. Україна і червоний жах... – С. 81.

¹⁷²² Урядове звернення 7 серпня 1919 р. до громадян та робітників євреїв України... – С. 79.

¹⁷²³ ЦДАВО. – Ф. 2060. – Оп. 1. – Спр. 18-а. – Арк. 6.

* Близько 6 млн. руб. [Марголін А. Україна і політика Антанты... – С. 274].

¹⁷²⁴ ЦДАВО України. – Ф. 2060. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 18–18 зв.; Ф. 3301. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 6–7; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 1... – С. 432.

¹⁷²⁵ ЦДАВО України. – Ф. 2060. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 1–7; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 1... – С. 535, 553; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4 т. Т. IV... – С. 168.

¹⁷²⁶ ЦДАВО України. – Ф. 1065. – Оп. 2. – Спр. 475. – Арк. 1–11.

ждали продовольством¹⁷²⁷. Зокрема, в часописі «Шлях» від 7 вересня 1919 р. йшлося про те, що Міністерство народного господарства дало вказівку провідділам негайно виділити пограбованому єврейському населенню потрібну кількість хліба до нового врожаю.

За підрахунками дослідників, загальна сума допомоги потерпілим, виділена лише шістьма рішеннями Ради Народних Міністрів, становила в перерахунку понад 7,5 млн. дол. США того часу. Крім цього, часто за особистими вказівками С. Петлюри потерпілим надавалась одноразова допомога, що не завжди фіксувалося в офіційних документах¹⁷²⁸. Вказані суми асигнувань, доволі значні в умовах воєнного часу, були як свідченням піклування української влади про постраждале єврейське населення, так і додатковим аргументом проти недругів, які звинувачували її в небажанні ефективно боротися з погромами, – адже останні були не вигідні навіть економічно, не кажучи вже про політичні втрати.

Надаючи потерпілому від погромів єврейству фінансову й організаційну допомогу, уряд УНР, як було зазначено, підтримував ініціативи єврейської громадськості у цій справі, зокрема в створенні Центрального комітету для допомоги єврейському населенню, відновленні господарського життя на місцях тощо. Не залишалися осторонь матеріальної допомоги єврейству й очільники УНР. Так, 18 лютого 1921 р., перебуваючи на території Польщі, Головний отаман С. Петлюра пожертував на допомогу єврейським біженцям із України* 15 тис. польських марок¹⁷²⁹. Факт хоч і малозначний, але промовистий.

Великих зусиль для забезпечення міжнаціональної злагоди, недопущення антиєврейських погромів чи агітації проти місцевих євреїв доклдала влада ЗУНР. Внутрішнього спокою та відносної безпеки громадян у західноукраїнській державі за умов військового стану було досягнуто переважно завдяки злагодженій діяльності державних та місцевих органів влади, що стримували деструктивну енергію як окремих

¹⁷²⁷ Лозовий В. Національна політика Директорії УНР... – С. 111.

¹⁷²⁸ Литвин С. Суд історії... – С. 528.

* Згідно з даними члена Ради Міністерства єврейських справ І. Драхлаера, після поразки в 1920 р. Армії УНР від більшовиків Україну покинуло близько 40 тис. євреїв [ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 115. – Арк. 16]. Тому Головний отаман С. Петлюра листовно звернувся до голови Ради Міністрів УНР А. Лівницького з проханням «заопікуватися» ними, «...аби дати євреям-біженцям з України належну допомогу» [ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 5].

¹⁷²⁹ Розписка міністра єврейських справ УНР П. Красного про одержання 15 тисяч польських марок, пожертвуваних С. Петлюрою на допомогу єврейським біженцям з України. 18 лютого 1921 р. // Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство... – С. 125.

політичних сил, так і тих соціальних груп, серед яких набували популярності радикальні революційні гасла¹⁷³⁰. Зокрема, спеціальним розпорядженням голови Державного Секретаріату С. Голубовича від 3 березня 1919 р. було заборонено антиєврейську агітацію, подано конкретні вказівки щодо боротьби з нею і передбачено покарання винних¹⁷³¹. Спроби незаконних виступів рішуче приборкували.

Проаналізувавши ставлення українського політикуму до єврейських погромів, А. Марголін дійшов висновку, що його представники, зокрема С. Петлюра, були цілковитими противниками «не тільки погромного, а навіть і, взагалі, антисемітського настрою»¹⁷³². «Всі ці люди, – зазначав він, – не належали до тієї родовитої знаті, яка вбирала в себе в Росії з молоком матері отруту презирства і зверхнього ставлення до єврейського народу. Діти сільських учителів, священників, селян, вони росли разом із єврейською молоддю, брали спільну участь у визвольному русі...»¹⁷³³. Проте обставини анархії і хаосу позбавили українських урядовців можливості ефективно впливати на розвиток тодішніх процесів. Єдине, що вони могли зробити в тих умовах, – це піти у відставку. Однак подібний крок, на думку Марголіна¹⁷³⁴, значно погіршив би ситуацію в УНР.

Про означену дилему свого часу вів мову і В. Винниченко. Відповідаючи 16 грудня 1917 р. на закиди представника фракції Бунду в Малій Раді про наплив телеграм із губерній щодо розгортання погромного руху, він зазначив: «Нам кажуть про 214 телеграм про погроми. Так, це – факт. А що було б, якби не було Генерального Секретаріату і Центральної Ради? Тоді було б не 200, а 2 тис., або й 20 тис. тих телеграм...»¹⁷³⁵. Очевидно, що сказане стосується не лише першого періоду Української революції, а й наступних її етапів.

На ще один чинник, який необхідно враховувати при дослідженні погромного руху, звернув увагу Я. Грицак. Декілька хвиль насильства щодо євреїв, які спостерігалися на українських землях у різні історичні періоди, створили образ України як батьківщини антисемітизму. Однак

¹⁷³⁰ *Кобута С.* Західно-Українська Народна Республіка... – С. 56–57.

¹⁷³¹ *Рябошапко Л. І.* Правове становище національних меншин в Україні... – С. 40; *Гон М.* Євреї і Західноукраїнська Народна Республіка [Електронний ресурс] / М. М. Гон // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2007. – Ч. 48. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n48texts/hon.htm>; *Брик О.* Українсько-єврейські взаємовідносини... – С. 256.

¹⁷³² *Марголін А.* Украина и политика Антанты... – С. 189–190, 191.

¹⁷³³ Там само. – С. 137.

¹⁷³⁴ Там само. – С. 190.

¹⁷³⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 33.

те, що вони відбувалися на українській території, де було одне з найбільших у світі зосереджень євреїв, не дає підстав трактувати їх як українські події¹⁷³⁶. У насильствах проти євреїв були задіяні всі учасники, що в певний період перебували на українській території.

Звичайно, особи, які керують країною, відповідають за безладдя, що твориться в ній, але ця відповідальність у 1917–1921 рр. була більш ніж детермінована зовнішніми обставинами. Водночас неупереджений аналіз показує, що в досліджуваному часопросторі єврейські погроми були хоч і особливими, але, як зазначив О. Шульгин, лише окремими випадками серед безмежного пограбування всього українського народу, нечуваного знищення країни з населенням 40 млн. осіб¹⁷³⁷. У сумному мартиролозі мільйонних жертв українців* були й десятки тисяч євреїв, проте завдяки комунікаційним можливостям єврейства світ знав про страждання тільки частини населення України, зокрема єврейської меншини. Про інші ж народи, насамперед український, який найбільше постраждав у той час, міжнародні засоби інформації воліли мовчати.

Крім українців і євреїв, від воєнних протистоянь в Україні потерпали також представники інших народів, зокрема польські землевласники. Якщо до лютого 1918 р. селянство обмежувалося нищенням їхніх маєтків, то з часом додалися знущання над ними і навіть замордування на смерть¹⁷³⁸. Причини здебільшого були зумовлені як класовою ненавистю, так і тим, що польські легіони самооборони брали участь у придушенні селянських повстань.

¹⁷³⁶ Ярослав Грицак: «Вміння відрізнити юдофобію від антисемітизму...». – С. 33.

¹⁷³⁷ Шульгин О. Україна і червоний жах... – С. 26, 29–30.

* У середині 1917 – першій половині 1920 р. спостерігалось повсюдне і швидке зниження чисельності населення України (з 38,7 млн. до 33,7 млн. осіб, або майже на 13%). Мінімальне скорочення сталося у Донецько-Придніпровському регіоні (майже на 10%). Більш різкий спад народонаселення зареєстровано в південно-західному і південному регіонах (відповідно на 13% і 18%). Чисельність населення Галичини через перевищення смертності над народжуваністю у 1914–1918 рр. скоротилася на 300 тис. осіб. Велика частка убогку за рахунок перевищення смертності над народжуваністю припала на Східну Галичину, де активно велися бойові дії. На території Буковини за час Першої світової війни загальна чисельність населення зменшилася на 20 тис. осіб при позитивному природному прирості на 40 тис. осіб. У Закарпатті в цей самий час спостерігався спад населення за рахунок перевищення смертності над народжуваністю (-0,5%). Найвищою вона була в 1918 р. (-10,1%) [Кабузан В. М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века – 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса / В. М. Кабузан ; Ин-т рос. ист. РАН. – Москва : Наука, 2006. – С. 302, 307, 308].

¹⁷³⁸ Гудь Б. В. Українці – поляки: хто винен?... – С. 91–92.

Період революційних катаклізмів став однією з найтрагічніших і найкривавіших сторінок в історії українських німців. Їхнє привілейоване становище в період австро-німецької окупації України, а також участь у каральних акціях проти українських селян украї загострили взаємини між німецькими колоністами і навколишнім українським і російським селянством, які зі соціально-економічного протистояння перейшли у площину збройної боротьби. Особливу сторінку в історії німецьких колоній становило протиборство з повстанськими загонами під командуванням Н. Махна*. Вони, за словами Т. Горбань, перебували в стані перманентної взаємної помсти. Німецькі колоністи для підтримки власних сил шукали союзників серед місцевого заможного селянства та опори в діючій владі. Співробітництво німецьких колоністів з особливо ненависними махновцям режимами, що жорстоко гнобили незаможне українське селянство, а саме з гетьманською владою, австро-німецькими окупантами, денікінцями, підштовхували повстанців до все нових розправ, особливо якщо дії колоністів і їхніх союзників завдавали шкоди махновському рухові. Відповіддю зазвичай були спалені колонії і розстріляне чоловіче населення. Добре знаючи, що їх чекає, колоністи відчайдушно боронили свої домівки, і втрати, яких зазнавали при цьому махновські загони, ще більше розпалювали їхню жадобу помсти¹⁷³⁹. Як і у випадку з єврейським населенням, українська влада, передусім Директорія, через низку вже названих причин була нездатною ефективно захищати польських землевласників та німецьких колоністів.

Підсумовуючи, слід зазначити, що етнополітика українських урядів була поміркованою й загалом забезпечувала права іноетнічного населення. Однак головною проблемою революційних подій 1917–1921 рр. на території України було порушення права людини на життя. Йдеться насамперед про протистояння, які відбувалися за соціальною, політичною та національною ознаками.

* За складом повстанське військо Н. Махна було інтернаціональним. Крім українців, котрі, звичайно, переважали, у ньому воювали росіяни, євреї, грузини, турки, серби, греки, татари, мадяри. До цієї армії приймали кожного, хто виявляв таке бажання [Король І. Батько Махно: від Гуляйполя до Парижа / І. Король // Військо України. – 1993. – № 5. – С. 90]. Значним впливом в оточенні Н. Махна користувалися євреї. Так, головою Гуляй-Пільської військово-революційної ради був Коган, начальником контррозвідки – Л. Зінківський (Задов), в культпросвітньому відділі працювали О. Келлер, Й. Емігрант (Готман), Я. Алий (Суховольський) та ін. Існувала особлива єврейська батарея під командуванням А. Шнейдера [Финкельштейн Ю. Загадка Симона Петлюри или парадокс антисемитизма...].

¹⁷³⁹ Горбань Т. Німецькі колонії... – С. 102, 105, 106.

Найганебнішим різновидом останньої стали антиєврейські погроми, зумовлені переважно спадком імперської доби, деморалізацією значної частини учасників Першої світової війни та всеохопною анархією, спричиноюю агресією радянської Росії проти УНР. Найчастіше вони відбувалися в першій половині 1919 р. Найбільші з них сталися у Проскурові, Фастові, Єлисаветграді, Радомишлі, Черкасах, Тульчині, Умані, Фельштині та інших містах і містечках України. Погроми здійснювали як розрізнені повстанські формування, так і окремі частини добровольчої, червоної, української та польської армій. Нерідко антисемітські акти насильства набували масового характеру.

Українська влада, ставлення якої до єврейських погромів було негативним, намагалася боротися з цим злом усіма доступними засобами. Передусім, – це нормотворче та інституційне забезпечення проблеми, вжиття військової сили стосовно погромників, запровадження різноманітних покарань, у т. ч. смертної кари, надання матеріальної допомоги постраждалим тощо. Ефективність ужитих дій хоч і була значною мірою детермінована важкими умовами воєнного часу та анархії, все ж давала позитивні результати. Так, згідно з даними американського історика Б. Лінкольна, кількість зареєстрованих погромів в Україні у 1919 р. зменшилася на 37% у квітні і на 80% у травні¹⁷⁴⁰. Чимало нормативних документів, виданих органами української влади, низка запроваджених ними інституцій та інші заходи були переважно своєчасними, нерідко мали системний характер, відповідали гостроті моменту і сприяли порятунку багатьох тисяч цивільного населення від смерті та знущань.

Однак повністю припинити погроми не вдалося – надто багато сил було зацікавлено в дестабілізації української державності й дискредитації її керівництва. Як наслідок, антисемітські акції не лише завдали значних фізичних і моральних страждань та матеріальних збитків єврейській національній меншині, а й були однією з причин поразки Українських визвольних змагань 1917–1921 рр.

¹⁷⁴⁰ *Веденєв Д.* Вбити й зганьбити. Загибель Симона Петлюри...

РОЗДІЛ IV

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ

ЯК СУБ'ЄКТИ ЕТНОПОЛІТИЧНИХ

ВІДНОСИН

4.1. Політична інституалізація

Помітну роль у поваленні самодержавства, розпаді Російської та Австро-Угорської імперій, революційному й державотворчому процесу в Україні відіграли національні меншини. Їхнє суспільно-політичне життя істотно активізували проголошені революцією демократичні свободи. Газети того часу містили безліч повідомлень про зібрання, наради, з'їзди громадських організацій національних меншин, утворення нових об'єднань національно-культурного спрямування.

У масових мітингах, демонстраціях, маніфестаціях, які охопили Київ, Харків, Полтаву, Катеринослав, Одесу, Донбас та інші регіони України, поряд з українцями брали участь росіяни, євреї, поляки, представники інших народів¹⁷⁴¹. Розпочалася швидка самоорганізація іноетнічного населення, створювалися партії* і громадські об'єднання, формувалося їхнє ставлення до українського національного руху¹⁷⁴².

Ступінь політичної мобілізації національних меншин, тобто їхньої готовності до певних акцій, об'єднання для досягнення певної мети у сфері суспільно-політичних відносин, був різним. Найбільш ініціативно виявили себе євреї й поляки, а дії росіян як представників найбільшої іноетнічної групи були на початках маловиразними.

Проживаючи в Україні, росіяни аж ніяк не асоціювали себе з національними меншинами і навіть упереджено ставилися як до проблем

¹⁷⁴¹ Рафальський О. О. Національні меншини України... – С. 82–83.

* Згідно з експертними оцінками, якщо в 1906–1907 рр. сукупна чисельність усіх російських політичних партій не перевищувала 0,5% населення Російської імперії, то в 1917 р. вона зросла приблизно до 1,5%. Особливо швидкими темпами в 1917 р. йшов процес створення національних партій, перелік яких поповнився більш ніж 40 назвами [Тютюкин С. В. Политическое пробуждение России... – С. 80, 83]. Щодо громадських об'єднань, то напередодні революційних подій 1917 р. в Україні діяло 320 єврейських, 202 польських, 166 українських, 15 загальнослов'янських, 12 німецьких, 8 чеських таких структур [Лойко Л. Громадські організації етнічних меншин України... – С. 262].

¹⁷⁴² Кривошиий Г. Ф. Національні меншини і українська революція... – С. 170.

останніх, так і до українців. Вони вважали Україну органічною частиною єдиної російської держави, український народ – російським племенем, його мову – російським діалектом, культуру – варіантом російської культури; хоча дехто з них любив українську природу, фольклор, літературу, зокрема твори Т. Шевченка, мову, шанував українську мінувшину, переважно козаччину¹⁷⁴³. Така етнополітична позиція впливала не стільки з чисельності російської меншини, скільки з особливостей її суспільно-політичного статусу, обумовлених історичними обставинами¹⁷⁴⁴. Наприклад, аж до 14 січня 1918 р. залишалися чинними закони Російської імперії 1916 р., за якими особи російської національності, що працювали у Київській, Волинській, Подільській і Холмській губ. у канцеляріях губернаторів, духовних консисторіях, міських і повітових поліцейських управліннях, вчителями приходських училищ, отримували платню у півтора рази вищу, ніж українці, а ті росіяни, що займали посади урядовців від 14-го до 8-го класу – більшу на 20%¹⁷⁴⁵. Відповідно, кількасотрічне перебування України в складі Російської імперії сформувало в росіян комплекс господаря, котрий повсюдно демонстрував свою зверхність над представниками інших націй.

Слушність такого підходу вони вбачали й у тому, що росіянами вважала себе або бажала, щоб так вважали інші, значна частина української етнічної інтелігенції, яка належала до різних російських політичних партій та організацій – від шовіністів, чиї погляди виражала газета «Киянин», до лівих соціалістів, есерів, соціал-демократів, більшовиків. За словами Д. Дорошенка: «Це все були елементи, які зжилися з російською культурою, виховалися в ній, дорожили нею, були перейняті загальноросійським патріотизмом, поділяли загальноросійські ідейні стремління»¹⁷⁴⁶. Національно свідомі українці глушливо назвали їх малоросами¹⁷⁴⁷.

Важко не погодитися з С. Гольдельманом, що росіяни як пануюча соціальна верства в Україні, а разом із ними й «малороси», тримали в своїх руках весь адміністративний апарат країни, керували всіма ділянками життя її населення. Вони також становили освічену верству як професори в університетах, учителі в школах та спільно зі зросійщеними євреями – як співробітники й видавці щоденників і журналів. На пару з поляками росіяни переважно володіли всіма великими й серед-

¹⁷⁴³ Кравців Б. Росіяни на Україні [У 19 в. і на поч. 20 в. до 1917]... – С. 2615.

¹⁷⁴⁴ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 95.

¹⁷⁴⁵ Мироненко О. Генеральне секретарство (міністерство) з єврейських справ УНР... – С. 272.

¹⁷⁴⁶ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. : у 2 т. Т. 1... – С. 271.

¹⁷⁴⁷ Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 32.

німи земельними маєтками, а також із поляками та євреями домінували серед промислових магнатів. Так само значна частина промислового робітництва складалася з прибулих із центральної Росії росіян або зі зросійщених місцевих людей, тому господарський і суспільно-політичний вплив цієї «російської меншини» був значно більшим, ніж це випливало з формального її відсотка в населенні¹⁷⁴⁸. Здебільшого російська присутність відчувалася в українських містах.

Проте вести мову про якусь «великоруську народність», що проживала в Україні компактними колоніями, не доводилося: це швидше були або вкраплення російських сіл серед української етнографічної маси на Чернігівщині, Катеринославщині, Харківщині, деяких інших місцевостях, або російські переселенці, які працювали на промислових підприємствах, переважно на донбаських копальнях. З огляду на це, наприклад, Д. Дорошенко до російської меншини зараховував «населення більших міст, яке складалося зі зросійщених українців із домішкою природних москалів, які пробували в Україні як урядовці, військові, купці, робітники»¹⁷⁴⁹. Таким самим було й суспільне сприйняття, оскільки назвати, приміром, того ж В. Шульгіна українцем ні в кого навіть думки не виникало.

Комплекс гегемонної нації зіграв із росіянами злий жарт із початком революції в 1917 р. Оскільки до того часу вони свої політичні уподобання задовольняли в загальноросійських партіях, котрі з більшою чи меншою відвертістю виступали за збереження унітарної російської держави, проти перетворення її на федерацію рівноправних народів, а тим більше відокремлення їх від Росії¹⁷⁵⁰, то в нових умовах росіяни виявилися неготовими до конструктивної співпраці з організованим українством. Ступінь політичної мобілізації російської національної меншини був значно нижчим від її потенційних можливостей. Особливо це відчувалося в порівнянні з активністю євреїв і поляків.

Відмовляючись асоціювати себе з «меншістю» та зверхньо ставлячись до Центральної Ради, сприймаючи українське національне державотворення як тимчасове явище, росіяни певний час вичікували, сподіваючись на встановлення порядку в Петрограді. Однак подальші події, включно з проголошенням самостійності УНР, стали для них цілковито несподіванкою. Міркуючи про причини такого перебігу, сучасник тих подій, відомий правознавець, соціолог, філософ, громадський діяч Б. Кістяківський зазначав: «Треба визнати безспірним фактом, що ро-

¹⁷⁴⁸ Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 32–33.

¹⁷⁴⁹ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. : у 2 т. Т. 1... – С. 271.

¹⁷⁵⁰ Устименко В. М. Етнонаціональна політика як фактор державотворення... – С. 64.

сійське суспільство у своїй більшості зовсім необізнане в українських справах, але, яке б велике значення не мав цей факт, значно поважніша від самого факта його причина. На підставі багатолітнього досвіду я з боєм душевним переконався, що якщо російське суспільство нічого не знає про український народ і українців, про їхні потреби і прагнення, то це відбувається тому, що воно й небажає нічого про них знати... Освічену російську людину не цікавили якісь українці, вона вважала їх існування дріб'язком провінційного життя, на якому не варто зупинятись»¹⁷⁵¹.

У міру зростання ролі Центральної Ради в політичному житті України, з посиленням українського національного руху в Києві почали виникати російські організації: Демократичний союз російської культури, Товариство «Русь» та ін. А. Ніковський назвав їх «маленькими острівцями настрахованих людей у великому морі української стихії»¹⁷⁵². Однак російські об'єднання, подібні до структур інших національних меншин, почали формуватися лише у 1918 р.

Якщо консервативні російські політичні організації на кшталт Союзу російського народу чи Союзу 17 жовтня («октябристи») свідомо залишилися на старих імперських позиціях щодо «державності» російської нації та обов'язкового панування російської мови, то російські революційні партії не були підготовані до нового курсу в національній політиці, вперто повторювали старі політичні «ази» і вважали, що вони діють в інтересах визволення пригноблених націй¹⁷⁵³, бо, мовляв, борються за розкріпачення всієї держави.

Серед загальноросійських партій найбільшими симпатіями російської національної меншини України користувалася Конституційно-демократична партія (КДП, Партія народної свободи, кадети)*, яка на-

¹⁷⁵¹ Кістяківський Б. О. Українці і російське суспільство / Б. О. Кістяківський // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – № 1. – С. 132.

¹⁷⁵² Щетиніна Т. Виникнення та діяльність громадсько-політичних об'єднань національних меншин... – С. 28.

¹⁷⁵³ Френкін М. Національно-визвольний рух у Росії... – С. 113–114.

* КДП об'єднувала інтелектуальну еліту Росії [Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 532] і на 1917 р. нараховувала 60–70 тис. осіб. В організаціях, що діяли на території України, було зосереджено до 7,5–8 тис. Головною базою кадетів на теренах України були великі й середні міста [Старух О. В. Український трикутник... – С. 66]. За національним складом КДП демонструвала зразок політичної структури «великоросійського типу»: росіяни – 88%, євреї – 6% [Журавлев В. В. РСДРП(б) – РКП(б)... – С. 401]. Кадети увійшли до складу Центральної Ради наприкінці липня 1917 р. і залишили її на початку жовтня того самого року. Їхнє представництво в УЦР становило 10 місць дійсних членів і 2 місця кандидатів, у Малій Раді – 1 місце. Партійні лідери: П. Мілюков (голова), В. Набоков, В. Струве, А. Шингарьов.

весні 1917 р. стала біля керма країни. Кадети визнавали рівність усіх громадян будь-якої національності, однак їхнім лейтмотивом була державна єдність, і вони хапалися за загальнодержавний (фактично російський) суверенітет, а в кожному вияві національних вимог убачали небезпеку роздрібнення Росії¹⁷⁵⁴. Члени КДП хоч і болісно сприйняли національно-визвольні рухи, які розгорнулися в Росії після повалення царизму, проте не були єдиними у своїх поглядах стосовно національного питання, в т. ч. щодо українського руху. Російські кадети переважно були проти ідеї автономії України. Так, на Восьмому з'їзді партії в травні 1917 р. член ЦК Ф. Кокошкін у доповіді «Автономія та національне питання» наголосив, що децентралізація Росії не має відбуватися за національною ознакою, оскільки це може призвести до створення держав, у яких будуть порушуватися права національних меншин. Обговорення доповіді показало, що більшість підтримала основні її положення. Зокрема, представник Харківського губернського комітету партії О. Меклецов повідомив, що харківські кадети вважають автономію України передчасною і небажаною¹⁷⁵⁵.

Однак зміна політичної ситуації влітку 1917 р. як у самій Росії, так і в Україні зумовила коригування кадетами своєї позиції з національного питання. У липні того самого року Дев'ятий з'їзд партії доповнив резолюцію попереднього з'їзду, що закріпила за неросійськими народностями право на культурно-національну автономію, рішенням про позатериторіальне національне самовизначення, за яким держава могла передавати національним позатериторіальним союзам право на керування соціально-культурним життям. Тоді ж лідер партії П. Мілюков фактично визнав у принциповому плані національно-територіальну автономію України, а також натякнув на можливість у майбутньому надання такого статусу іншим народам¹⁷⁵⁶. Вірогідно, така поблажливість була викликана усвідомленням того, що, як було зазначено, серйозною протиположною федералістському рухові могла стати керована з Петрограда національно-персональна автономія.

Загалом, автономізація Росії не входила в плани кадетів. Наприклад, їхня партійна газета «Промова» усіяко обороняла державну «єдність»

Друкований орган – г. «Промова» («Речь») [Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 208, 532; *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. : у 2 т. Т. 1... – С. 120; *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4 т. Т. II... – С. 18].

¹⁷⁵⁴ *Френкін М.* Національно-визвольний рух у Росії... – С. 114.

¹⁷⁵⁵ *Устименко В. М.* Етнонаціональна політика як фактор державотворення... – С. 64.

¹⁷⁵⁶ *Стрижун І.* Націонал-державна політика в програмних положеннях... – С. 138.

і виступала проти «занадто далекосяжних» вимог народів Росії, які могли призвести до поразки революції. В українських національних вимогах кадети вбачали «ще одну ланку німецького плану розкласти Росію». З огляду на це національне питання вважали хоча й важливим, але «не невідкладним»¹⁷⁵⁷. Як наслідок, до жовтня 1917 р. корекції в програмних директивах Конституційно-демократичної партії так і не сталося, тактично ж вона відкладала остаточне вирішення проблеми федеративної перебудови Росії до Всеросійських установчих зборів. Після більшовицького перевороту КДП рішеннями Єкатеринодарської (29–30 червня 1919 р.) та Харківської (3–6 листопада 1919 р.) партійних конференцій узагалі відмовилася від принципу федералізму¹⁷⁵⁸ при вирішенні національного питання.

Щодо Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), то М. Грушевський ще в лютому 1917 р. писав, що російська соціал-демократія «взагалі неприхильно наставлена до національних проблем»¹⁷⁵⁹. Обидва її крила – як більшовики, так і меншовики – вважали, що національні вимоги нібито послаблюють так звану «класову солідарність» усіх без винятку націй.

Подібно до кадетів, російські меншовики* також дотримувалися думки, що вирішення національного питання – це компетенція Всеросійських установчих зборів. Водночас, прагнучи зберегти цілісність і неподільність держави, вони декларували, що партія домагатиметься запровадження обласного самоврядування «аж до автономії». Неросійські народи мали вдовольнитися принципом національно-культурної автономії¹⁷⁶⁰. Про це йшлося в резолюції з національного питання, ухваленій об'єднаним з'їздом партії меншовиків у серпні 1917 р.

Проте декларуючи права й свободи народів, меншовики на практиці поводитися по-іншому. Так, ще на початку травня 1917 р. їхній офіційний друкований орган «Робітнича газета» в передовій статті «Нова не-

¹⁷⁵⁷ Френкін М. Національно-визвольний рух у Росії... – С. 118–119.

¹⁷⁵⁸ Канищева Н. И. Кадетская партия... – С. 312.

¹⁷⁵⁹ Цитовано за: Френкін М. Національно-визвольний рух у Росії... – С. 114.

* У 1917 р. в Україні діяли 50 меншовицьких осередків, чисельність їхніх членів досягала 40 тис. осіб. Партійне представництво меншовиків в УЦР становило 20 місць дійсних членів і 6 місць кандидатів, Малій Раді – 2 місця. Їхні лідери: Ф. Дан, Ю. Мартов, Г. Плеханов, І. Церетелі. Друковані органи – г. «Вперед», «Робітнича газета» («Вперед», «Рабочая газета») [Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 207–208, 537; Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. : у 2 т. Т. 1... – С. 119–120]. За національним складом меншовики розподілялися так: євреї – 50%, росіяни – близько 36%, «кавказці» – 9% [Журавлев В. В. РСДРП(б) – РКП(б)... – С. 401].

¹⁷⁶⁰ Стрижун І. Націонал-державна політика в програмних положеннях... – С. 139–140.

безпека» накидався навіть на мінімальні вимоги українців. Газета констатувала «сильні національно-федералістичні тенденції в Україні», безпідставно звинувачувала українців у прагненні відірватися від Росії і кваліфікувала український рух як «дрібнобуржуазний, реакційний». У статті містилися звинувачення, що українці, мовляв, подрібнюють «сили революції», прагнуть створити «самостійні установчі збори»¹⁷⁶¹ тощо. Після більшовицького перевороту риторика меншовиків змінилася. 3–5 грудня 1917 р. вони провели в Києві крайову партійну нараду, в якій узяли участь посланці з Київської, Катеринославської, Чернігівської, Волинської, Полтавської, Харківської та Херсонської губернських організацій. Розглянувши питання про ставлення до українського руху, нарада ухвалила постанову, в якій йшлося про те, що «... необхідна енергійна й активна підтримка Центральної Ради, активне співробітництво з українською демократією в справі державного будівництва України, участь представників партії у Генеральному Секретаріаті»¹⁷⁶².

Представники більшовицького* крила російської соціал-демократії (РСДРП(б)) також побоювалися розпаду унітарної російської держави, тому свої централістичні погляди, як зазначав М. Френкін, всіляко приховували й камуфлювали, обгортаючи їх завісою фразеології. Так, у квітні 1917 р. на Сьомій конференції більшовиків після доповіді Й. Сталіна вони вимагали виключити з партійної програми тезу про право націй Росії на самовизначення та відокремлення. Г. Пятаков прямо заявив, що «незалежність націй є поняттям застарілим..., віджилим». Ф. Дзержинський виступив проти надання незалежності Польщі й безапеляційно твердив: «Ми конкретно висловлюємося проти права націй на самовизначення». Ф. Махарадзе підтримав його, підкреслюючи: «Національна держава в наш час належить до минулого, а не до майбутнього»¹⁷⁶³. Проти такого перебігу подій виступив В. Ленін. Він наполіг залишити тезу про право націй на самовизначення аж до відокремлення, але як гасло – щоб уникнути звинувачень у шовінізмі. Відповідну резолюцію було схвалено, але здійснення її проголосили недо-

¹⁷⁶¹ Френкін М. Національно-визвольний рух у Росії... – С. 118.

¹⁷⁶² Цитовано за: Устименко В. М. Етнонаціональна політика як фактор державотворення... – С. 30.

* Навесні 1917 р. в Україні налічувалося 14 тис. більшовиків [Лебедева Г. О. Загально-російські партії есерів і меншовиків... – С. 13]. За репрезентативністю свого національного складу РСДРП(б) мала найкращі показники зі всіх загальноросійських партій: росіяни – 50%, євреї – 20%, українці, представники народів Кавказу і Прибалтики – по 6–7%, решта – татари, поляки, зросійщені німці та ін. [Журавлев В. В. РСДРП(б) – РКП(б)... – С. 401].

¹⁷⁶³ Цитовано за: Френкін М. Національно-визвольний рух у Росії... – С. 114, 115.

цільним «із погляду класової боротьби пролетаріату». На конференції В. Ленін пропонував таку тактику: у Великоросії декларувати право націй на самовизначення і свободу відокремлення, а в національних регіонах виступати проти його здійснення, за збереження єдиної унітарної держави¹⁷⁶⁴, що й було ухвалено конференцією після гострих дискусій.

Як послідовники марксистської теорії про відмирання націй та прихильники ідеї державного централізму більшовики світоглядно не сприймали ні національно-культурної автономії, ні федеративного принципу побудови держави, тому розглядали національне питання як своєрідну перешкоду своїм прагненням. «Пролетаріат, – писав В. Ленін незадовго до революції, – не тільки не береться відстоювати національний розвиток кожної нації, а навпаки, застерігає маси від таких ілюзій..., вітає всяку асиміляцію націй за винятком примусової чи тієї, що спирається на привілеї»¹⁷⁶⁵. Попри таку налаштованість, більшовицький лідер усвідомлював, що в час великого національного піднесення народів, котрі позбавлялися імперського гніту, ігнорувати їхні почуття, ставити відверто централістські завдання, навіть і зафарбовані соціалістичною фразеологією, значить сконсолідувати національні сили і зробити їх більш дієвими. Він же хотів використати ці сили у своїй боротьбі за владу, тому, наче нічого не сталося, піддав нищівній критиці «...антидемократичну, контрреволюційну політику Тимчасового Уряду, що відтягає досі розв'язання національних і невідкладних питань, зв'язаних зі здійсненням національних прав пригноблених народностей Росії», узяв курс на викриття великодержавництва та непослідовності загальноросійських партій¹⁷⁶⁶, активізував риторику щодо права націй на відокремлення від Росії.

На відміну від Леніна, його соратники на місцях не мали такого досвіду фразеологічної еквілібристики, а тому й не приховували своєї зневаги до національних устремлінь народів. Доходило до того, що на території України більшовики заповзято виступали проти українського національно-визвольного руху і фактично опинилися в єдиному фронті з реакційною організацією Прогресивних російських націоналістів у Києві. На засіданні київського комітету РСДРП(б) Пятаков виступив із закликem «розпочати наполегливу атаку проти сепаратного руху». До

¹⁷⁶⁴ Устименко В. М. Етнонаціональна політика як фактор державотворення... – С. 63–64.

¹⁷⁶⁵ В. И. Ленин о национальном и национально-колониальном вопросе. – Москва : Гос. изд-во полит. лит-ры, 1956. – С. 130.

¹⁷⁶⁶ Бойко Ю. Російські історичні традиції в большевицьких розв'язках національного питання... – С. 117, 118, 119.

нього приєднався більшовик Ватін, котрий запропонував провадити «запеклу боротьбу проти українського сепаратизму». 5 квітня 1917 р. київські більшовики ухвалили рішення «не об'єднуватися з українськими соціал-демократами в жадні блоки» – через нібито прагнення останніх створити Українську федеративну республіку. Ще напередодні, 4 квітня, на тому самому засіданні Київського обласного комітету РСДРП(б) Пятаков запропонував, при загальному схваленні, «взагалі не підтримувати українців», оскільки «пролетаріятові цей рух не вигідний». Більш того, на цьому ж засіданні більшовики Пятаков, А. Горовіц, Оболенський (Н. Осинський), Є. Бош та інші взагалі стали на великодержавні позиції. Вони висунули як політичний аргумент проти українського національно-визвольного руху думку, що Росія без української цукрової промисловості, вугілля, хліба не може існувати. Більшовики категорично висловилися проти відокремлення, фактично також проти федеративних засад національного самовизначення України¹⁷⁶⁷. Таке ж вороже ставлення до українського національного руху з боку більшовицького керівництва спостерігалось на всій території України.

Загалом, за своєю суттю централізаторська політика більшовиків у національному питанні мало чим відрізнялася від царської. Саме це дало підстави лідерів Союзу російського народу В. Шульгину (до речі, саме він приймав у Ніколая II зречення від престолу) ще в 1920 р. заявити: «Прапор єдиної Росії фактично піднесли більшовики... Інтернаціонал виявився знярядям... розширення території... для влади, що перебуває в Москві... Соціалізм змиється, але кордони залишаються... Російська мова во славу Інтернаціоналу знову посіла шосту частину суходолу... Байдуже хто... Ульянов чи Романов... робитиме справу Іоанна Калити... зі збирання докупи російських земель»¹⁷⁶⁸.

Як і інші провідні загальноросійські політичні сили, до національного жонглювання вдавалися есери*. Вони декларували необхідність

¹⁷⁶⁷ Френкін М. Національно-визвольний рух у Росії... – С. 115–116.

¹⁷⁶⁸ Шульгин В. В. «1920 г.» Очерки... – С. 264.

* ПСР була найчисленнішою і найвпливовішою політичною партією Росії. У травні 1917 р. вона нараховувала понад 500 тис. членів, у т. ч. 69 тис. в Україні; її партійні осередки діяли в усіх українських губерніях. Партійне представництво меншовиків в УЦР становило 20 місць дійсних членів і 6 місць кандидатів, у Малій Раді – 2 місця; до Генерального Секретаріату входив О. Зарубін. Їхні лідери: М. Авксентьев, А. Гоц, В. Зензінов, А. Керенський, В. Чернов. Центральний друкований орган – г. «Справа народу» («Дело народа») [Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 207–208, 532; Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. : у 2 т. Т. 1... – С. 119–120].

якомога більшого застосування федеративних відносин між окремими національностями, визнання за ними безумовного права на самовизначення, широку автономію місцевих органів самоврядування¹⁷⁶⁹. Так, Третій з'їзд (травень – червень 1917 р.) Партії соціалістів-революціонерів (ПСР) на доповідь В. Чернова ухвалив вирішити національне питання в Росії у вигляді «федерації держав» за зразком Сполучених Штатів, і резолюція з'їзду прямо вказувала на створення в Росії «Федеративної соціалістичної республіки». Однак на практиці В. Чернов виступав проти поміркованих вимог Першого універсалу Центральної Ради і заявляв, що нема сенсу висувати ці домагання «три місяці перед Установчими зборами». Українські національні вимоги лідер ПСР вважав «актом безвідповідальної політики» і називав їх «ленінством у національному питанні»¹⁷⁷⁰. Пізніше есери змирилися з «історично природною»¹⁷⁷¹ федерацією України, однак рішуче виступали проти її відокремлення від Росії.

Посилення українського руху активізувало праві російські кола. 11 червня г. «Київська думка» повідомила, що «...в Харкові і багатьох інших містах оживають забуті всіма Союзи російського народу». У Києві головним осередком чорносотенства був Клуб російських націоналістів на чолі з відомим реакціонером О. Савенком. Із членів київських відділків Союзу двоголового орла і Союзу імені Михайла Архангела утворилося ще одне, напіввідпільне чорносотенне об'єднання – Союз малоросів імені Гоголя. Протягом липня – вересня 1917 р. г. «Киянин» опублікувала серію провокаційних антиукраїнських статей¹⁷⁷², написаних лідерами місцевих чорносотенців.

Загалом, як зазначала російська дослідниця І. Нам, жодна зі загальноросійських політичних партій не наважувалася заявити про розуміння права на самовизначення національних меншин як на відокремлення¹⁷⁷³. Така «корпоративна» поведінка була властива навіть тим суб'єктам політичного процесу, котрі займали найрадикальніші позиції стосовно принципу національного самовизначення.

Централістських поглядів стосовно постімперського простору дотримувалися також євреї. На час Української революції вони становили

¹⁷⁶⁹ *Ерофеев Н. Д.* Социалисты-революционеры... – С. 181.

¹⁷⁷⁰ *Френкін М.* Національно-визвольний рух у Росії... – С. 114, 118.

¹⁷⁷¹ *Ерофеев Н. Д.* Уход с политической арены эсеров... – С. 356.

¹⁷⁷² *Кривоший Г. Ф.* Національні меншини і українська революція... – С. 169.

¹⁷⁷³ *Нам И. В.* Национальные меньшинства Сибири и Дальнего Востока в условиях революции... – С. 28.

приблизно четверту частину світового єврейства¹⁷⁷⁴ і були другою за чисельністю національною групою в підросійській Україні, майже вся територія якої до 1917 р. належала до меж єврейської осілости. У перший же місяць існування Тимчасового Уряду, 20 березня 1917 р., було скасовано всі обмежувальні для євреїв закони і розпорядження, ліквідовано ненависну смугу осілости. Вони в усіх відношеннях були зрівняні з іншими громадянами Росії і перед ними відкрилися широкі можливості для найактивнішої участі в усіх галузях суспільного та культурного життя країни і для заняття будь-яких посад в урядовому апараті¹⁷⁷⁵. Проте окремі єврейські діячі застерігали одноплемінників від надмірної активності. «...Не потрібно відразу прагнути на ті місця, де нас не було до цих пір, – попереджував М. Вінавер, активний учасник єврейського національного руху, один із лідерів КДП. – Будемо поки стримані». Йому заперечували: «...Ми повинні здійснювати до кінця громадянське рівноправ'я і здійснювати його негайно, не лякаючись того, що про нас скажуть і подумаютъ... Якщо ми не візьмемо всі права сьогодні, нам їх завтра не дадуть...»¹⁷⁷⁶. Як наслідок, кадет С. Лур'є став товаришем міністра торгівлі і промисловості, меншовики С. Шварц і А. Гінзбург-Наумов – товаришами міністра праці, А. Гальперн – керуючим справами Ради міністрів, П. Рутенберг – заступником губернського комісара Петрограда з цивільних справ. 2600 єврейських юнаків вступили до юнкерських училищ та шкіл прапорщиків, які стали відкритими для всіх; до літа 1917 р. в Києві та Одесі підготували близько 300 офіцерів¹⁷⁷⁷ із числа євреїв.

Помітної активізації набули міграційні процеси єврейського населення, у результаті яких ще більша кількість його стала проживати у великих населених пунктах. Євреї становили більшість населення у таких містах, як Житомир, Вінниця, Ковель, Луцьк, Рівне, Умань, Проскурів, Новоград-Волинський, Коростень, Овруч, Бердичів¹⁷⁷⁸.

Значною мірою середня і дрібна буржуазія, інтелігенція, представники вільних професій та ремісництва в Україні були єврейського походження. Якщо в таких великих центрах, як Київ, Одеса, Катеринослав, вони вже стали істотно зрусифікованими, то в менших містах і містечках Правобережжя й частково Лівобережжя проживала значна кількість єврейського населення, яке дуже мало піддалося русифіка-

¹⁷⁷⁴ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть... – С. 167.

¹⁷⁷⁵ Аронсон Г. Еврейская общественность в России... – С. 1–2, 3.

¹⁷⁷⁶ Кандель Ф. Книга времен и событий. Т. 3...

¹⁷⁷⁷ Там само.

¹⁷⁷⁸ Кабузан В. Євреї на Україні, в СРСР і світі: чисельність і розміщення... – С. 60.

ції¹⁷⁷⁹. Все це, як показало майбутнє, мало значний вплив на історію революційного руху в Україні. Оскільки від того, чи вдасться досягти співпраці, за словами С. Гольдельмана, «обох головних сил революції – українського села і в більшості жидівського міста»¹⁷⁸⁰, залежали результати національно-визвольних змагань українського народу.

Делікатно натякаючи провідникам українства на те, що неможливо збудувати державу, якщо їх не підтримають міста, С. Гольдельман зазначав: «Розумний інтерес диктує українцям у своєму державному будівництві опертися на жидівське населення міст, а жидівське населення не має поважних підстав від тої співучасті в державному будівництві відмовитися. Без прихильності жидівських міст – не буде Україна модерною державою з відповідно-народною і економічною політикою»¹⁷⁸¹. Однак один із найпалкіших єврейських прихильників порозуміння з українцями помилявся. «Поважні підстави» для відмови в співпраці знайшлися – єврейство ніяк не хотіло примиритися з незалежністю Української держави. Такий перебіг подій руйнував їхні плани на збереження територіальної єдності єврейства на постімперському просторі.

Аналізуючи інші причини, що в кінцевому підсумку стали перешкодою на шляху до гармонійної українсько-єврейської співпраці, важко не погодитися з тим же С. Гольдельманом, котрий однією з головних назвав дестабілізуючу діяльність зросійщених євреїв. Вони, як і «малороси», що зреклися українського середовища, також трималися осторонь від єврейського національного руху, від сіонізму і єврейського соціалізму¹⁷⁸². Яскравим прикладом, що свідчив про цілковитий розрив цих людей зі своїм народом, був один із лідерів ліворадикалів Л. Троцький, котрий заявив, що не заперечує проти загибелі єврейського народу, якщо це потрібне для перемоги пролетарської справи¹⁷⁸³. Коли ж до нього як до другої після Леніна особи в Російській державі, керівника збройних сил, до того ж єврея, прибула єврейська делегація зі скаргою на безчинства червоних козаків, то він відповів: «Повертайтеся додому до ваших євреїв і передайте їм, що я не єврей і мене не цікавлять євреї і те, що з ними відбувається...»¹⁷⁸⁴.

¹⁷⁷⁹ Попов Н. Н. Очерк истории Коммунистической партии (большевиков) Украины... – С. 26–27.

¹⁷⁸⁰ Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 19.

¹⁷⁸¹ Цитовано за: Брик О. Українсько-єврейські взаємовідносини... – С. 147.

¹⁷⁸² Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 34–35.

¹⁷⁸³ Клейнер І. Урок втрачених можливостей... – С. 56.

¹⁷⁸⁴ Цитовано за: Фінкельштейн Ю. Загадка Симона Петлюры или парадокс антисемитизма...

Чимало зросійщених євреїв були дуже активними в політичних угрупованнях російської меншини в Україні, причому як у ліберальних, так і соціалістичних її колах, аж до ліворадикальних на кшталт більшовизму. Будучи надзвичайно діяльними в крайовій пресі й культурному житті українського міста, в муніципалітетах, робітничих радах, зросійщені євреї мали значний вплив, тому часто репрезентували там «російську орієнтацію» в політичному житті і навіть засідали у Центральній Раді як представники обох головних російських соціалістичних партій – меншовиків і есерів.

Представники асимільованого єврейства були такими самими ворогами українського національного визволення, як і «малороси». Однак частіше впадали у вічі українському загалові, і, незважаючи на те, що були чужими в єврейському політикумі, викликали ворожі настрої проти усього єврейського населення. Зі зміною революційної ситуації в Україні ці російські патріоти єврейського походження стали adeptами більшовизму¹⁷⁸⁵, чим різко звузили можливості для українсько-єврейської співпраці.

Навесні 1917 р. відбулася низка зібрань єврейських громадських, культурно-просвітницьких, економічних, благодійних, релігійних організацій, а також політичних партій із метою визначення позиції в нових умовах. Вже 5 березня відбулися збори представників єврейських організацій Києва: культурно-просвітницьких, благодійних, громадських, економічних, релігійних¹⁷⁸⁶. Було обрано Раду об'єднаних єврейських організацій, представник якої увійшов до складу Виконавчого комітету¹⁷⁸⁷ – центрального органу революційної влади в Києві.

Важливою подією життя політично активного єврейства стала обласна нарада представників єврейських громад та культурно-просвітницьких установ Київської, Волинської, Чернігівської, Полтавської та Херсонської* губерній, що відбулася 9–11 травня 1917 р. в Києві¹⁷⁸⁸. На форум прибуло від 200 до 300 делегатів, які обговорили питання організації єврейських громад на світській основі, захисту прав національних меншин і втілення в життя ідей національно-культурної

¹⁷⁸⁵ Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 34–35.

¹⁷⁸⁶ Щетиніна Т. Виникнення та діяльність громадсько-політичних об'єднань національних меншин... – С. 24; Аронсон Г. Еврейская общественность в России... – С. 8.

¹⁷⁸⁷ Шехтман И. Б. Еврейская общественность на Украине... – С. 23.

* Т. Щетиніна замість Херсонської губернії подає Харківську [Щетиніна Т. Виникнення та діяльність громадсько-політичних об'єднань національних меншин... – С. 24].

¹⁷⁸⁸ Украина. Евреи Украины 1914–1920 гг. ...; Аронсон Г. Еврейская общественность в России... – С. 8.

автономії¹⁷⁸⁹. Нарادا також запропонувала скликати всеросійську єврейську конференцію для вироблення програми всеросійського єврейського з'їзду. У роботі конференції, що відбулася в Петрограді в липні 1917 р., взяли участь делегати з Одеси, Катеринослава, Харкова, Києва, Бердичева, Єлисаветграда, Кременчука. За їхньої участі було ухвалено рішення скликати єврейський з'їзд у грудні 1917 р.¹⁷⁹⁰, проте через захоплення влади більшовиками він так і не відбувся.

Активною у політичному житті країни була також єврейська молодь. Зокрема, в Києві діяв міський клуб євреїв-студентів «Товариш» («Гехавер»). Його політичні засади, сформульовані 17 грудня 1918 р., передбачали: 1) утворення в Україні народної республіки; 2) передачу землі селянам; 3) проведення соціальних реформ, які не руйнуватимуть господарства; 4) національно-персональну автономію для національних меншин; 5) боротьбу з економічними і політичними засадами більшовизму; 6) роботу зі створення єврейської держави в Палестині¹⁷⁹¹.

У політичному аспекті євреї в роки революції не мали єдиної орієнтації чи спільного фронту, хоча, за винятком незначної кількості багатших і привілейованих одноплемінників, і належали до опозиційних груп. Чи не єдиними об'єднавчими факторами для них було усвідомлення своєї приналежності до єврейства¹⁷⁹² та прагнення до збереження цілісності всього єврейського населення Росії. Серед загалу єврейства панувала думка, що поділ Росії на самостійні держави неминуче призведе до громадянської війни між ними¹⁷⁹³, яка загрожуватиме й інтересам російських євреїв.

Значно ширше трактував проблему необхідності збереження єдності єврейства постімперського простору згаданий уже М. Вінавер. Він стверджував, що не в інтересах єврейства розпад Росії на кілька дрібних держав. Крім руйнування єдності російської єврейської громади, що призведе до зменшення її можливостей і зниження соціального статусу, це також неминуче спричинить зростання антисемітизму, бо, мовляв, нові порівняно невеликі держави будуть націоналістичними і шовіністичними. Вони з занепокоєнням і підозрілістю дивитимуться на неасимільовані елементи, тому антисемітизм у цих державах стане

¹⁷⁸⁹ Шехтман И. Б. Еврейская общественность на Украине... – С. 23; Щетиніна Т. Виникнення та діяльність громадсько-політичних об'єднань національних меншин... – С. 24–25.

¹⁷⁹⁰ Украина. Евреи Украины 1914–1920 гг. ...

¹⁷⁹¹ Найман О. Єврейські партії та об'єднання у політичних процесах в Україні...

¹⁷⁹² Клейнер І. Урок втрачених можливостей... – С. 55.

¹⁷⁹³ Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 27.

хронічним явищем. Єдина ж Росія буде могутньою і впевненою в собі, не звертатиме увагу на такі речі, і в умовах ліберального режиму антисемітизм незабаром відіме.

Вінавер також доводив, що євреї не зацікавлені в розчленуванні Росії зі ще однієї вагомої причини: «Торговому і промисловому генію євреїв тісно в маленьких клітках, на які передбачається розбити Росію, – він давно переріс їх і ареною своєї діяльності обрав той єдиний організм, який, поєднуючи різноманітність багатств окремих областей, дає можливість у великому масштабі виробляти і переміщати цінності»¹⁷⁹⁴. Зрозуміло, що останній аргумент був важливим не стільки для пересічного єврейства, скільки для «китів» торгово-промислового й фінансового світу.

Більшість суспільно активних євреїв належали до власних політичних організацій – Бунду, Єврейської соціал-демократичної робітничої партії «Поалей Ціон» («Робітники Сіону»; ЄСДРП ПЦ), Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії (ОЄСРП), сіоністських партій, Єврейського демократичного об'єднання (ЄДО) тощо. Інші, насамперед найбільш талановиті й активні, як було зазначено, брали участь у загальноросійських партіях – від більшовиків до кадетів*, часто займаючи в них керівні посади¹⁷⁹⁵. Так, М. Вінавер був одним із творців і лідерів партії кадетів. Серед керівників більшовицького крила РСДРП виділялися Л. Троцький, Г. Зінов'єв, Я. Свердлов, М. Уріцький; меншовицького – Ю. Мартов, Ф. Дан, М. Лібер, П. Аксельрод та ін. До ЦК партії есерів у червні 1917 р. увійшли А. Гоц, М. Натансон, М. Гендельман, Г. Гершуні, О. Мінон¹⁷⁹⁶. Лідерами київських організацій меншовиків і есерів були відповідно М. Балабанов і І. Фрумін. Вони, як зазначав М. Ковалевський, «... настільки перейнялися великодержавними інтересами Російської імперії, що під час революції 1917 року... виступали послідовно проти національно-визвольних змагань України і репрезентували концепцію «єдиної неділимої», хоч і демократичної Росії»¹⁷⁹⁷. У тому самому дусі діяли й асимільовані євреї, котрі входили

¹⁷⁹⁴ Будницький О. Крушение империи...

* Євреї входили в Центральні комітети майже всіх значних політичних партій Росії, причому в ЦК лівих партій – більшовиків і есерів – євреї становили переважно від чверті до третини їхніх членів. У ЦК «об'єднаної» партії меншовиків євреїв було близько половини [Будницький О. В чужом пирі похмелье...].

¹⁷⁹⁵ Р. М. Жиди... – С. 673; Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. : у 2 т. Т. 1... – С. 270; Тарасюк Д. Без вини виноватые... – С. 88.

¹⁷⁹⁶ Кандель Ф. Книга времен и событий. Т. 3...; Западные окраины Российской империи... – С. 332–333.

¹⁷⁹⁷ Ковалевський М. При джерелах боротьби... – С. 303.

до керівних органів більшовицької частини РСДРП: Київського комітету – Д. Іткінд, І. Крейсберг, М. Майоров (Біберман), Катеринославського – С. Гопнер, Я. Яковлев (Епштейн), Миколаївського – І. Скляр, І. Шварц, Одеського – В. Юдовський, Харківського – Е. Тиняков, М. Рухимович¹⁷⁹⁸, тому не дивно, що, як зазначав І. Чериковер¹⁷⁹⁹, представниками від загальноросійських партій, у т. ч. в УЦР та Малій Раді, виступали євреї. В українських партіях, за винятком кількох осіб в УПСФ та УСДРП*, євреїв не було¹⁸⁰⁰.

Навесні 1917 р. в Києві відбулася низка зібрань єврейських політичних партій¹⁸⁰¹. Насамперед активізував свою діяльність Бунд** (мовою їдиш – союз; «Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі і Росії»), який в роки Першої світової війни як єдина організація не існував і за оцінкою власного друкованого органу «Голос Бунду» зустрів лютий 1917 р. в стані «летаргічного сну». Зокрема, в Україні на той час діяло всього 10 нечисленних його осередків – у Києві, Одесі, Катеринославі, Житомирі, Бердичеві, Кременчуці, Харкові, Бахмуті, Луганську, Маріуполі.

Однак Бунд швидко відновив свій статус однієї з найвпливовіших єврейських партій в Україні, розгорнувши успішну діяльність із поповнення своїх лав. Уже в перші тижні революції Київська організація Бунду налічувала понад 300 осіб. У багатьох пунктах Катеринославської губ. до партії вступали від 75 до 100% місцевих єврейських робітників і ремісників. Особливо інтенсивно цей процес відбувався у Бердичеві, Житомирі та ряді інших міст. До серпня 1917 р. в Україні діяло 60 бундівських організацій. Найбільшими з них були Катеринославська –

¹⁷⁹⁸ Україна. Евреи Украины 1914–1920 гг. ...

¹⁷⁹⁹ Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине... – С. 71.

* Із представників єврейської меншини членами УСДРП були: М. Гехтер – публіцист г. «Рада», О. Гермайзе – член Центральної Ради, Л. Ідзон – один із перших дослідників творчості В. Винниченка та ін. [Гирич І. Ставка на сильнішого / І. Гирич // Український тиждень. – 2012. – № 14 (231). – С. 22].

¹⁸⁰⁰ Брик О. Українсько-єврейські взаємовідносини... – С. 106; Марголин А. Україна і політика Антанти... – С. 7, 53–54.

¹⁸⁰¹ Щетиніна Т. Виникнення та діяльність громадсько-політичних об'єднань національних меншин... – С. 24.

** Партійне представництво Бунду в УЦР становило 13 місць дійсних членів і 4 місця кандидатів, у Малій Раді – 1 місце; до Генерального Секретаріату входили М. Рафес і О. Золотарьов. Його лідери: Р. Абрамович (Рейн), І. Айзенштадт, А. Кремер; в Україні – О. Золотарьов, М. Лібер (Гольдман), А. Тьомкін. Центральний друкований орган – г. «Голос Бунду» («Голос Бунда») [Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 212, 538; Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. : у 2 т. Т. 1... – С. 120].

800 осіб, Одеська – 780, Київська – 760, Харківська – 582, Прилуцька – 435, Білоцерківська – 350, Єлисаветградська – 300, Вінницька – 250. У вересні з 20 тис. зареєстрованих у Росії бундівців в Україні було майже 10 тис., діяльністю яких керував Південний обласний комітет і три районних – у Києві, Катеринославі та Одесі¹⁸⁰². До кінця року загально-російська чисельність Бунду зросла майже до 40 тис. членів, об'єднаних у 400* осередках¹⁸⁰³ (чисельність в Україні невідома).

У квітні 1917 р. відбулася Десята конференція Бунду, яка обмежила завдання партії організацією установ, що забезпечували б національно-культурну автономію єврейського життя. Її сфера мала охоплювати всі сторони культурного життя євреїв: школу і просвіту, літературу і мистецтво, науку і техніку. Бундівці обстоювали секулярний характер усіх культурних закладів, зазначаючи, що релігійні організації мають бути незалежними і захищеними законами держави. Виступаючи за розвиток культури на їдиші^{**}, Бунд вважав необхідним надання права місцевим організаціям мати школи з навчанням не тільки єврейською, а й іншими мовами. Програма Бунду містила також вимогу щодо фінансування установ національно-культурної автономії з державного бюджету і надання їм певних прав, зокрема примусового оподаткування євреїв.

Специфіку соціального становища євреїв бундівці вбачали у переважно дрібному характері єврейської промисловості, що робило класове розшарування нестійким. Власники часто ставали найманими робітниками і навпаки: євреї-робітники або службовці могли ставати співвласниками або власниками невеликих підприємств. В результаті відносини між капіталістом і робітником у євреїв часом нагадували взаємодію майстра і його помічника, які разом працювали, були близькими за умовами життя, психологією тощо. З огляду на таку ситуацію керівники Бунду виступали проти радикальних форм класової боротьби у єврейському середовищі, оскільки це могло зруйнувати єврейську промисловість і позбавити роботи тисячі найманих робітників. Бундів-

¹⁸⁰² Гусев В. І. Бунд в суспільно-політичному житті України... – С. 18–19; Гусев В. Бунд, Комфарбанд, Евсекция КП(б)У...

* За іншими даними, в Росії налічувалося 32 організації Бунду загальною чисельністю 18 тис. осіб [Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 538; Бойко О. Д. Бунд / О. Д. Бойко // Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 1... – С. 405].

¹⁸⁰³ Волковинський В. Бунд / В. Волковинський // Малий словник історії України... – С. 72; Бунд [Електронний ресурс] // Електронная еврейская энциклопедия. – Режим доступу : <http://www.eleven.co.il/article/1079>.

** Із даних загального перепису населення 1897 р. випливає, що їдиш був рідною мовою для 96% євреїв Російської імперії [Барталь І. Автономія, автономизм, «диаспоризм»... – С. 24].

ці схилилися до мирних методів врегулювання відносин між працею і капіталом, усі види страйків вони визнавали лише як крайній засіб, коли всі інші вже вичерпані. На підкріплення цієї позиції наводили приклад західних країн: чим краще організований пролетаріат, тим менше страйків. Ідеологи Бунду пропонували розвивати систему безпартійних профспілок, інших організацій взаємодопомоги та комісій для врегулювання конфліктних ситуацій. Віддаючи пріоритет економічним засобам вирішення соціальних проблем, бундівці не відкидали політичних форм діяльності, але вважали необхідним ставити їх у залежність від соціально-економічних¹⁸⁰⁴.

Питання про автономію України Бунд пропонував розглядати, виходячи з необхідності зміцнення ладу, який утверджувався в Росії після Лютневої революції 1917 р. Тобто вона не повинна була виходити за рамки єдності «загальноросійського демократичного фронту», забезпечувати авторитет і стійке становище Тимчасового Уряду, якому належало право остаточного вирішення цієї проблеми¹⁸⁰⁵. Отже, головні принципи діяльності Бунду в Україні – це неподільність Росії, рівноправність націй, вільний розвиток національних меншин, їхня національно-культурна автономія.

Політично активними були й сіоністи. Вже у березні 1917 р. ЦК сіоністської організації Росії (ЦК СОР) у зверненні до єврейського народу вітав декларацію Тимчасового Уряду, який скасував релігійні і національні обмеження. «Євреї, – зазначалось у зверненні, – як вільні повноправні громадяни візьмуть участь у захисті й творенні вільної Росії»¹⁸⁰⁶. Сіоністські керівники наголошували, що на Заході рівноправ'я євреям було надано за умови їх асиміляції, а в Росії вони визнані народом. Як народові, євреям мусять надати право представництва у центральних та місцевих органах влади, право на вільне використання своїх мов в освіті та культурі.

ЦК СОР пропонував скликати до Установчих зборів Росії єврейський з'їзд, який на основі загальних, рівних, прямих і таємних виборів висловить волю народу до самовизначення й окреслить форми національного життя, сформулювавши свою позицію до початку всеросійського форуму. Проте сіоністи вважали, що навіть за умови задоволення національних вимог проблема всієї єврейської нації не може бути ви-

¹⁸⁰⁴ *Найман О.* Єврейські партії та об'єднання у політичних процесах в Україні...; *Гусев В.* До питання про національну програму Бунду (1897–1917 рр.)...

¹⁸⁰⁵ *Гусев В.* Бунд, Комфарбанд, Евсекция КП(б)У...; *Макаренко Т. П.* Національні вимоги в програмових документах політичних партій національних меншин... – С. 162.

¹⁸⁰⁶ *Найман О.* Єврейські партії та об'єднання у політичних процесах в Україні...

рішена у діаспорі. Там євреям у будь-якому випадку доведеться притосовуватись до чужого побуту, чужої культури, чужих законів.

Автори звернення декларували визвольний характер світової війни, вітаючи незалежність Фінляндії і Польщі. Вони вважали, що в новому післявоєнному світі єврейська нація також отримає свою країну і право будувати нормальне життя у Палестині. Євреї мали об'єднатися для боротьби за вільну російську демократію, організацію національного життя, єднання з євреями всього світу та створення національного центру в Палестині¹⁸⁰⁷.

В травні відбулася обласна конференція сіоністів, в якій взяли участь делегати Київської, Чернігівської, Волинської та Подільської губерній. На цьому зібранні розглянули питання підготовки до Сьомого всеросійського з'їзду сіоністів, теоретичні положення концепції національно-культурної автономії¹⁸⁰⁸ та інші проблеми єврейського життя.

Отже, основна мета діяльності сіоністських партій полягала у національному відродженні єврейства на його історичній землі, організації єврейських шкіл, пропагуванні національної культури, традицій, староєврейської мови.

Головні вимоги Єврейської соціал-демократичної робітничої партії Поалей Ціон* – створення єврейської держави в Палестині та національно-персональної автономії євреїв у країнах розсіяння, збереження цілісності Росії, забезпечення рівних прав і можливостей усім народам на її території, право України на територіальну автономію¹⁸⁰⁹. В одній із резолюцій від 29 червня 1917 р. Бюро Окружного південно-західного комітету партії наголошувало, що оскільки всі нації Росії мають безумовне право на політичне й культурне самовизначення, Окружний комітет вітає тривале змагання українського народу до самоорганізації на автономно-демократичних основах і вважає необхідним підтримувати

¹⁸⁰⁷ *Найман О.* Єврейські партії та об'єднання у політичних процесах в Україні...

¹⁸⁰⁸ *Щетиніна Т.* Виникнення та діяльність громадсько-політичних об'єднань національних меншин... – С. 24.

* ЄСДРП ПЦ у серпні 1917 р. налічувала 16 тис. членів. Її партійне представництво в УЦР становило 9 місць дійсних членів і 3 місця кандидатів, у Малій Раді – 1 місце. Лідери: Б. Борохов, М. Бару. Центральний друкований орган – ж. «Єврейська робітничая хроніка» («Єврейская рабочая хроника») [Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 212, 540; *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. : у 2 т. Т. 1... – С. 120].

¹⁸⁰⁹ *Макаренко Т. П.* Національні вимоги в програмових документах політичних партій національних меншин... – С. 163; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 533; *Батанова Т.* Політичні платформи та діяльність єврейських партій... – С. 264.

Україну в її домаганнях національно-територіальної автономії, що обіймає суцільну територію, де більшість населення становлять українці.

Для захисту інтересів національних меншин, котрі проживали в Україні, зокрема росіян, євреїв, поляків, Окружком ЄСДРП ПЦ пропонував надати їм право автономно керувати своїми національними справами. Для цього «нації меншостей»¹⁸¹⁰ мали створити відповідні органи національного самоврядування.

За запровадження культурно-національної автономії виступала також Єврейська народна партія (ЄНП; Фолкспартей). Її засновник С. Дубнов відкидав як сіонізм, вважаючи його проявом псевдомесіанства, так і асиміляторство, протиставляючи їм концепцію «єврейського автономізму»¹⁸¹¹. Згідно з нею вся єврейська національна автономія мала бути секулярною й екстериторіальною, а її структурними елементами стали б місцеві ради єврейських громад (кегіл); єврейський парламент (зібрання), делегатами до якого мали б бути представники громад і єврейських політичних партій; Національна Рада як виконавчий орган єврейського парламенту; міністр з єврейських справ у державному уряді.

Найпізніше, в травні 1917 р., утворено Об'єднану єврейську соціалістичну робітничу партію (ОЄСРП або за першим словом назви – Фарейнігте)*. Це сталося шляхом злиття Сіоністсько-соціалістичної робітничої партії (ССРП; Цеіре Ціон (Соціалісти Сіону)) та вже згаданої Соціалістичної єврейсько-робітничої партії (СЄРП).

Перша складова ОЄСРП – ССРП, на думку дослідників, за своєю суттю не була сіоністською, оскільки виступала за створення єврейської держави на будь-якій території, а не лише в Сіоні (за такий підхід її членів називали «територіалістами», а саму партію впродовж квітня – травня 1917 р. – «Єврейською робітничою партією соціалістів-територіалістів»)¹⁸¹². Подібними були й позиції СЄРП. Вона вважала

¹⁸¹⁰ Винниченко В. Відродження нації... Ч. I... – С. 287–288.

¹⁸¹¹ Горовська Н. Дубнов Семен Маркович / Н. Горовська // Етнонаціональний розвиток України... – С. 163.

* В Україні партосередки ОЄСРП діяли в Києві, Харкові, Миколаєві, Катеринославі, Одесі. Її партійне представництво в УЦР становило 13 місць дійсних членів і 3 місця кандидатів, у Малій Раді – 1 місце; до Генерального Секретаріату входив М. Зільберфарб [Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. I... – С. 212; Дорощенко Д. Історія України 1917–1923 рр. : у 2 т. Т. I... – С. 120].

¹⁸¹² Батанова Т. Політичні платформи та діяльність єврейських партій... – С. 264–265; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. I... – С. 533; Найман О. Єврейські партії та об'єднання у політичних процесах в Україні...; Центральний дер-

прагнення домогтися власної території нездійсненними в близькому майбутньому і вбачала реальне вирішення єврейського питання в перетворенні Росії на федеративну багатонаціональну державу, у визнанні євреїв однією з націй і в запровадженні національного сейму для кожної з них. Сейм мав стати вищою інстанцією не тільки в питаннях культури, а й в усіх інших проблемах, що стосувалися внутрішнього життя нації¹⁸¹³ (за прагнення запровадити єврейський представницький орган у вигляді сейму членів СЄРП називали «сеймістами»).

У квітні 1917 р. СЄРП на конференції ухвалила резолюцію, де сформулювала основні поточні завдання партії. Вони охоплювали організацію єврейського робітничого класу та керівництво боротьбою за його економічні, соціально-політичні та національно-культурні інтереси згідно з основними принципами соціалізму. Ці завдання було взято за основу програми нової Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії, яка декларувала «єдність єврейського робітничого класу як органічної частини «екстериторіальної» єврейської нації та міжнародного пролетаріату». Центральним пунктом партійної програми стала «національно-персональна автономія», яка передбачала єврейське самоврядування не тільки у питаннях культури («культурно-національна автономія»), а й охоплювала вирішення соціальних та інших питань¹⁸¹⁴. ОЄСРП започаткувала видання г. «Єврейський пролетар» (*Der idischer Proletarier*) («Дер ідішер пролетарієр»)).

Безпосередню позицію ОЄСРП стосовно шляхів забезпечення прав національних меншин в умовах революційних змін було задекларовано 12 вересня 1917 р. Її оприлюднив у доповіді під час роботи 3'їзду народів у Києві член ЦК партії М. Шац-Анін. Віддавши належне «героїчним зусиллям» України, котра перебувала в авангарді «творчої перебудови Росії на нових підвалинах», він закликав федеральну владу не обмежуватися крайовою чи територіальною автономією, оскільки не завжди нації і території сходяться. Там, де неможливо встановити кордон тієї чи іншої національності, слід запровадити національно-персональну автономію. Уряд повинен визнати право кожної нації на утворення екстериторіальної національної спілки, після чого нація зможе скликати національні Установчі збори для виявлення свого ко-

жаний архів громадських об'єднань України : путівник / Держ. комітет архівів України ; ЦДАГО України. – К., 2001. – С. 121.

¹⁸¹³ Очерки по истории еврейского народа... – С. 590; Социалистическая еврейская рабочая партия...

¹⁸¹⁴ Устименко В. М. Етнонаціональна політика як фактор державотворення... – С. 57–58; Батанова Т. Політичні платформи та діяльність єврейських партій... – С. 264–265.

лективного бажання щодо устрою держави. Насамперед національно-персональної автономії потребували такі національності, як євреї, котрі ніде не становили більшості. Отже, мета ОЄСРП у національному питанні полягала в тому, щоб «поруч із федеративним устроєм було забезпечено кожній нації право на персонально-національну спілку»¹⁸¹⁵. Щоправда, в завершальній частині виступу доповідач висловив сумнів, що росіяни підуть на такий крок.

Крім громадських організацій і політичних партій, євреї об'єднувалися в національні профспілкові групи та спілки. В березні 1917 р. неодноразово відбувалися загальні збори євреїв-адвокатів та присяжних повірених, яких скликали для обговорення «професійних та національних питань». 5 травня в Києві відкрилася районна конференція єврейських учителів, котра розпочала свою роботу мітингом національних сил. Водночас на сторінках газет було опубліковано заклики до створення групи «Єднання» – своєрідної ради об'єднаних єврейських організацій. До неї мали належати представники товариств євреїв-адвокатів, лікарів, інженерів, агрономів та економістів. Виникли також організації культурно-просвітницького характеру, як наприклад товариство шанувальників єврейської мови «Культура» («Тарбут»).

Громадсько-політичне життя євреїв активізувалося не лише в Києві, а й в усій Україні. Так, у Полтаві на початку квітня 1917 р. відбувся мітинг єврейської громадськості, в резолюціях якого порушувалося питання про повне національне самовизначення єврейського народу та йшлося про необхідність державної підтримки національних установ. У цьому ж місті значне піднесення панувало на заходах, влаштованих єврейськими соціалістичними партіями. За даними г. «Полтавський день» у них брали участь близько 600 громадян. Більшість виступів було присвячено партійним проблемам, зокрема ідеї створення Єврейської соціал-демократичної партії. Питання реорганізації полтавської єврейської общини обговорювали на багатолюдних зборах єврейських жінок. Їхні учасники наголошували на необхідності активної участі жіноцтва в громадському та культурному будівництві єврейського життя. 26 березня в Катеринославі мітингом, в якому брали участь 3000 осіб, сіоністи привітали демократичну революцію. 4–6 квітня там само відбувся загальносіоністський районний з'їзд, на який зібралось 64 делегати для обговорення напрямів роботи в умовах перебудови суспільства. В квітні 1917 р. 200 робітників Херсона заснували місцеве відділення партії «Цейре Ціон»¹⁸¹⁶.

¹⁸¹⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 300, 556.

¹⁸¹⁶ Щетиніна Т. Виникнення та діяльність громадсько-політичних об'єднань національних меншин... – С. 24–25.

Свійке прагнення політичної самоорганізації в умовах Української революції виявила також єврейська спільнота ЗУНР¹⁸¹⁷. Нараховуючи близько 800 тис. осіб – 13% усього населення новопроголошеної держави¹⁸¹⁸, вона, згідно з польським переписом населення 1921 р., становила більшість у містах Бучач, Чортків, Заліщики, Дрогобич, Станиславів, Тернопіль та ін.¹⁸¹⁹ Однак початок українського державотворення на західноукраїнських землях став несподіванкою для єврейства. Про це свідчить той факт, що навіть у столиці краю воно не встигло заздалегідь утворити загальнонаціонального органу. Його організували лише в день перебрання влади українськими військами у Львові, назвавши Єврейським комітетом громадської безпеки (ЄКГБ)¹⁸²⁰. Членами нового представництва стали А. Гаусман, А. Гріц, Ю. Ейслер, М. Рінгель, Е. Парнас та інші довірені особи єврейських політичних партій і кагалу. У своїй першій постанові комітет закликав євреїв до нейтралітету в польсько-українському протиборстві¹⁸²¹.

Ще раніше започаткувати загальноєврейське представництво спробував посол до австрійського парламенту Г. Райцес. Наприкінці жовтня 1918 р. він на підставі цісарського маніфесту реорганізував виконавчий комітет Національної партії в Єврейську національну раду (ЄНР, ЄНРада) «...в цілі привернення прав та береження інтересів жидівського народу Східної Галичини»¹⁸²². Проте одна партія не могла представляти всю місцеву єврейську спільноту, тому 20 листопада 1918 р. було організовано міжпартійну «Тимчасову жидівську національну Раду у Львові». До неї увійшли представники таких єврейських партій Галичини, як сіоністська, соціал-демократична, федерація «Мізрахі»*, «Поале Ціон». У своєму зверненні до УНРади цей представницький орган офіційно заявив: «Тимчасова жидівська національна рада скличе в найближшій часі Конституанту на найширших демократичних основах. Жидівська національна рада стверджує, що по думці самоозначення народів, є виключно управнена до заступовання інтересів жидівського народу, що отсим

¹⁸¹⁷ Павлишин О. І. Західноукраїнська Народна Республіка... – С. 223.

¹⁸¹⁸ Гон М. Євреї та Західноукраїнська Народна Республіка [Електронний ресурс] / М. М. Гон. – Режим доступу : http://holocaust-ukraine.net/ru/razdel_jii.htm.

¹⁸¹⁹ Кабузан В. Євреї на Україні, в СРСР і світі: чисельність і розміщення... – С. 60.

¹⁸²⁰ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 1... – С. 296; Гон М. Євреї в час демократичної революції на західноукраїнських землях...

¹⁸²¹ Гон М. Євреї в час демократичної революції на західноукраїнських землях...

¹⁸²² Павлишин О. І. Західноукраїнська Народна Республіка... – С. 223.

* Мізрахі (абревіатура терміну «мерказ рухані»; в пер. з іврити – «духовний центр») – сіоністський релігійний рух [Мізрахи [Електронний ресурс] // Електронная еврейская энциклопедия. – Режим доступу : <http://www.eleven.co.il/article/12759>].

нотифікуємо»¹⁸²³. Звернення від імені Ради підписали: від сіоністів – Л. Рейх і М. Рінгель, від соціал-демократів – К. Айнайглер та С. Швебер, від «Мізрахі» – Х. Нагельберг від Поале-Ціон – С. Герц та А. Фрайнд. Більшість названих осіб були членами Єврейського комітету громадської безпеки.

Окрім крайової ЄНРади, утвореної у Львові, єврейські місцеві організації у листопаді – грудні 1918 р. були утворені в ряді міст краю: Бориславі, Борщеві, Бурштині, Бучачі, Гвіздці, Городенці, Гусятині, Дрогобичі, Жидачеві, Заліщиках, Калуші, Коломиї, Копичинцях, Надвірній, Отинії, Підгайцях, Снятині, Станиславові, Стрию, Тернополі, Товмачі та Чорткові. У Перемишлі в перші дні листопада 1918 р. в умовах загострення українсько-польського конфлікту євреї організували військову й цивільну Ради. Проте остання мала назву не «Національна», а «Народна» («Ludowa»). У відозві Перемишльської народної ради було зокрема зазначено: «В тій великій хвилі і нарід жидівській мусить стеречи своїх животних інтересів і перемінити давно вже неістнуючу израелїцьку віросповідну громаду на правдиву демократичну народну жидівську громаду»¹⁸²⁴.

18–20 грудня 1918 р. представники 22-х ЄНРад* із контрольованої українцями території провели в тимчасовій столиці ЗУНР Станиславові свій з'їзд. Його результатом стало утворення крайової ЄНРади, яку очолив К. Гальперн. Невдовзі українська влада визнала східно-галицьку ЄНРаду з осідком у Станиславові де-факто як представництво єврейської спільноти в ЗУНР. Тим часом Львівська криова єврейська рада припинила легальну діяльність. У грудні 1918 р. польська військова влада заарештувала єврейських активістів М. Габля, А. Гавсмана, Л. Райха, М. Рінгеля і М. Тененблята. Разом із українськими діячами І. Кивелюком, І. Курівцем, В. Старосольським, К. Студинським та сестрами Кульчицькими їх інтернували в замок містечка Баранів¹⁸²⁵ (Західна Галичина, повіт Тарнобжег).

Третьою за чисельністю національною групою Наддніпрянської України були поляки¹⁸²⁶, кількість котрих істотно збільшилася за рахунок біженців та військовополонених. За неповними даними, в середині

¹⁸²³ Павлишин О. І. Західноукраїнська Народна Республіка... – С. 223–224.

¹⁸²⁴ Там само. – С. 224.

* Представництво від окремих Рад мало такий вигляд: 6 депутатів зі Станиславова, по 2 – з Коломиї, Стрия і Снятина, з решти місцевостей – по 1 представникові [Павлишин О. Єврейське населення Східної Галичини...].

¹⁸²⁵ Павлишин О. І. Західноукраїнська Народна Республіка... – С. 224.

¹⁸²⁶ Калакура О. Я. Польський чинник у діяльності Центральної Ради... – С. 103.

1917 р. в Київській, Катеринославській, Харківській, Чернігівській, Полтавській, Волинській, Херсонській та Подільській губерніях проживало понад 250 тис. поляків-біженців. Найчисельніша польська колонія була у Києві: влітку 1917 р. вона становила майже 150 тис. осіб. Кількість цих колоній зростає також за рахунок робітників, які прибули з Королівства Польського в Україну разом із 31 евакуйованим промисловим підприємством. У Харківській губ. налічувалося 12 таких підприємств, у Катеринославській – 8, у Херсонській і Чернігівській губ. та в Полтаві, Бердянську й Одесі – по одному. Найбільшими з них були заводи «Герлях і Пульст» у Харкові, «Берман і Шведе» в Олександрівську, «Рудського і К^о» в Катеринославі, «Прушковського» в Ново-Слов'янську, «Борковського» в Чугуєві, Варшавська суднобудівна верф у Києві. Там, як і на чотирьох скловарних заводах Одеси і в залізничних майстернях, працювали великі групи польських робітників. На суднобудівних заводах та інших підприємствах Миколаєва були зайняті понад тисячу поляків¹⁸²⁷.

На відміну від зрусифікованих українців, поляки, на думку дослідників, у роки революції повніше виявили не так класову, як національну солідарність, що дало їм змогу не лише відновити національну державу, а й захистити її. Ця солідарність базувалася на твердому фундаменті ідентичності, національної ідеї та патріотизму, на любові до вітчизни, на збережених рисах традиційної народної культури, мови, національного характеру.

Політичні орієнтації польської громади в Україні представляли переважно два основних об'єднання: Польський виконавчий комітет (ПВК; інша назва: Польський комітет виконавчий – ПКВ), що орієнтувався здебільшого на заможні верстви поляків, та Польська демократична централь (ПДЦ; Польський демократичний центральний комітет), котра об'єднувала переважно польських соціал-демократів. Кожне з них утворювало на місцях свої осередки, активізувало політичну й культурно-освітню роботу. Попри істотні розбіжності ПВК і ПДЦ були єдиними в головному – у відстоюванні незалежності Польщі¹⁸²⁸.

Першим постав Польський виконавчий комітет. Уже 6 березня 1917 р. з ініціативи представників Польської національно-демократичної партії (ПНДП, «ендеки») у Києві скликано збори представників 36 польських громадських організацій* із різних територій підросійсь-

¹⁸²⁷ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 71–72.

¹⁸²⁸ *Калакура О. Я.* Поляки в етнополітичних процесах... – С. 89, 121–122.

* Т. Щетиніна датує подію 5 березня та вважає, що на збори було скликано представників від 39 польських громадських організацій [*Щетиніна Т.* Виникнення та діяльність громадсько-політичних об'єднань національних меншин... – С. 25].

кої України¹⁸²⁹. Збори визнали себе повноправним представництвом усіх польських громадських організацій регіону. Було обрано Виконавчий комітет із 20 осіб, до якого увійшли І. Бартошевич (голова), С. Хаєцький, І. Пересвет-Салтан, В. Дзедушицький, С. Єзерський, М. Міцкевич та ін.

8 березня Комітет оприлюднив у київських газетах відозву до польського народу з закликком об'єднувати всі національні сили з метою створення «Громадської польської організації». Для захисту інтересів польського демократичного загалу було засновано нове друковане видання «Національна газета» («Gazeta Narodowa»), яке побачило світ у другій половині квітня 1917 р.

Хоча ПВК проголосив себе представником усіх польських громадських об'єднань, він не відображав інтереси всіх соціальних верств населення¹⁸³⁰. Через це під час роботи крайового з'їзду делегатів польських союзів, організацій і товариств в Україні (на з'їзд прибули 558 представників від 170 польських інституцій)¹⁸³¹, що тривав у Києві 18–24 червня 1917 р. стався розкол. На протигагу ПВК було створено Польську демократичну централь, до якої ввійшли Польський демократичний союз на Русі, Союз польської демократичної молоді, Польська демократично-незалежницька група в Україні, Польська радикальна партія, Польське демократичне об'єднання на Русі, Польський прогресивно-демократичний робітничий союз та ін.¹⁸³² Її головою обрали С. Стемповського, а товаришами – М. Міцкевича і Р. Кнолля¹⁸³³. Порівняно з ПВК, котрий у середині липня 1917 р. припинив співпрацю з Центральною Радою, ПДЦ ставилася значно лояльніше до українського державотворення.

Проте, як зазначають дослідники, успішність організаційних ініціатив польських демократів не слід перебільшувати. Польська демократична централь в Україні координувала діяльність осередків прогресивно-незалежницького руху лише в межах Київської, Волинської й По-

¹⁸²⁹ Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах... – С. 120; Гай-Нижник П. Ставлення польського революційного руху в Наддніпрянській Україні до питання самостійності УНР...

¹⁸³⁰ Щетиніна Т. Виникнення та діяльність громадсько-політичних об'єднань національних меншин... – С. 26.

¹⁸³¹ ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 9; Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. : у 2 т. Т. 1... – С. 272.

¹⁸³² Потапенко М. В. Польський демократичний рух... – С. 94.

¹⁸³³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 545; Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах... – С. 120.

дільської губернії. Тому сучасники трактували її як «кресову»¹⁸³⁴, локальну, а не загальноукраїнську політичну силу. На території Лівобережної і Південної України ідеї польського демократичного руху не отримали належного поширення.

Політичними союзниками демократичних сил із ПДЦ стали Польська партія соціалістична (лівиця) і Польська партія соціалістична (революційна фракція). ППС (лівиця), яка виступала за соціалістичні перетворення суспільства та створення незалежної Польської держави¹⁸³⁵, сформувала в Україні 6 власних секцій. Перша з них у травні 1917 р. постала в Києві. Наприкінці літа відповідна секція оформилася в Харкові, розгорнувши свою діяльність на деяких підприємствах міста, зокрема на заводі «Герлях і Пульст», на паровозобудівному заводі і заводі Шпотанського. Секції ППС (лівиці) існували також у Катеринославі, Одесі, Бердянську, Олександрівську, Єлисаветграді. В Українській Центральній Раді цю організацію представляли 7 членів, а в Малій Раді – 1.

Помітний політичний вплив на польське населення в Україні справляла ППС (революційна фракція). Її секції були створені у великих промислових центрах України: Харкові, Луганську, Катеринославі, Одесі, Києві. До Центральної Ради було кооптовано 4 представники¹⁸³⁶ цієї партії.

Активно діяла в Україні, особливо у Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Луганську, Феодосії, Краматорську, Соціал-демократія Королівства Польського і Литви¹⁸³⁷, яку очолювали К. Томашевський, І. Фіолек, Я. Копчинський, Я. Гжеляк-Вісмут.

Також розгорнули діяльність деякі інші організації. Так, 12 березня на мітингу польських робітників було утворено Польську робітничу раду міста Києва та обрано тимчасовий Виконавчий комітет із 19 осіб. Учасники мітингу ставили за мету налагодити тісні відносини з Радою робітничих депутатів.

Наприкінці березня в Києві виник Польський демократичний союз, до якого записувалися «незалежні і прогресивні партії», а в квітні засновано Польський національний клуб Києва, що прагнув згуртувати польське населення міста під гаслом незалежності Царства Польського. Вірогідно, клуб створили ті ж соціально-політичні сили, що і Польський виконавчий комітет громадських організацій, але на дещо іншій

¹⁸³⁴ *Потапенко М. В.* Польський демократичний рух... – С. 96.

¹⁸³⁵ *Устименко В. М.* Етнонаціональна політика як фактор державотворення... – С. 68.

¹⁸³⁶ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 72.

¹⁸³⁷ *Мироненко О.* Польські партії і громади в УНР... – С. 355.

платформі. До президії клубу увійшли С. Єзерський, Садовський, Василевський, Заремба¹⁸³⁸.

Хвиля політичної активності не минула і польське жіноцтво. 2–3 травня 1917 р. в Києві відбувся з'їзд польських жінок, у якому взяли участь понад 400 делегаток із Умані, Харкова, Вінниці, Бердичева, Білої Церкви. З'їзд висловився за незалежність Польщі та рівноправність жінок у новій польській державі¹⁸³⁹.

Крім Києва, польська громадськість маніфестувала і в інших місцевостях України. Так, 10 березня 1917 р. грандіозна маніфестація відбулась у Житомирі, де здавна проживало чимало поляків. Солідаризуючись із українцями, вони пройшли вулицями міста з плакатами рідною мовою «За нашу і вашу свободу».

Політична активність поляків проявлялася навіть там, де не було ні їхніх значних поселень, ні великих землеволодінь. Зокрема, 25 березня 1917 р. завдяки польському Товариству жертв війни й офіцерам польського полку, окремим політично свідомим місцевим полякам було організовано польський мітинг у Полтаві. Його промовці звеличували ідеї революції і висловлювали палке бажання створити свою незалежну демократичну державу¹⁸⁴⁰.

На початку червня 1917 р. поляки Чернігова заснували у губернському центрі Польський громадський клуб, котрий охопив своєю діяльністю всю губернію. Його метою було проголошено об'єднання всіх поляків краю¹⁸⁴¹.

Поляки, котрі перебували на службі в російській армії, заснували Союз поляків-військовиків Київського військового округу. В резолюціях першого зібрання союзу було проголошено, що його загальнополітичною метою є відновлення державної незалежності Польщі. Для цього передбачалося найближчим часом створити загони національної армії і скликати у Києві з'їзд делегатів Південно-Західного фронту. Вже 23 квітня 1917 р. перший польський полк було заприсяжено¹⁸⁴².

¹⁸³⁸ Щетиніна Т. Виникнення та діяльність громадсько-політичних об'єднань національних меншин... – С. 26.

¹⁸³⁹ Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах... – С. 120; Щетиніна Т. Виникнення та діяльність громадсько-політичних об'єднань національних меншин... – С. 27.

¹⁸⁴⁰ Щетиніна Т. Виникнення та діяльність громадсько-політичних об'єднань національних меншин... – С. 27.

¹⁸⁴¹ Демченко Т. Українсько-польське співробітництво у роки Української революції... – С. 14.

¹⁸⁴² Щетиніна Т. Виникнення та діяльність громадсько-політичних об'єднань національних меншин... – С. 26–27.

Значну увагу польські організації приділяли національно-культурному відродженню поляків. Для цього створювали культурно-просвітницькі організації, відкривали польські школи, Польський університетський колегіум у Києві, активізувала діяльність Римо-католицька церква¹⁸⁴³ тощо.

Після падіння царизму до активної громадсько-політичної самоорганізації вдалася німецькомовна меншина. Ареал її найбільшого зосередження в Російській імперії, що припадав на південноукраїнські губернії, перетворився в політичний центр німецького національного руху. 14–16 травня 1917 р. в Одесі було скликано Всеросійський з'їзд російських німців, на який прибуло 2000 делегатів. За оцінкою дослідників, уже під час підготовки та роботи з'їзду були чітко окреслені відмінності в політичних симпатіях «російських» та «українських» німців. Якщо перші орієнтувалися на консервативну «октябристську платформу», то другі підтримували ліберальні програмні засади конституційних демократів з їхніми вимогами демократичної республіки за умов дотримання всіх прав та свобод громадян. Одеський форум продемонстрував перевагу концепції «українських» німців, а також чітко окреслив претензії останніх на провідне місце в загальноросійському русі представників німецької меншини.

Щодо майбутнього державного устрою Росії, то травневий з'їзд формально засвідчив свою повагу до права націй на самовизначення, проте висловив переконання, що всі нації і народності Росії бачать своє майбутнє в унітарній державі. Хоча в середовищі німецькомовного населення доволі чітко звучали й інші голоси. Так, під час роботи Другої конференції Союзу російських німців Півдня Росії в Одесі 1–4 серпня 1917 р. значна група делегатів висловила за федеративну перебудову Російської імперії; вважається, це було наслідком того, що в роботі конференції брали участь і представники українських національних партій. Проте така позиція не отримала підтримки більшості делегатів. Під час роботи конференції голова Всеросійського союзу німців Л. Райхерт вдався до відкритої конфронтації з українським рухом, піддавши критиці українського політичного діяча й публіциста, відомого своїми протинімецькими поглядами, С. Шелухіна¹⁸⁴⁴ – автора книги «Німецька колонізація».

Активно включилися в організаційну та політичну діяльність меншини – одна з етноконфесійних груп, що належала до німецькомовної

¹⁸⁴³ *Калакура О. Я.* Польський чинник у діяльності Центральної Ради... – С. 104.

¹⁸⁴⁴ *Турченко Г. Ф.* Національний рух німецькомовної етнічної групи Південної України... – С. 169, 170.

спільноти Півдня України. 17 травня 1917 р. в Ново-Молочанську розпочав роботу Менонітський з'їзд Молочанської волості, який був присвячений винятково політичним питанням. Наслідком роботи цього зібрання було також створення Молочанської менонітської організації (ММО) на чолі з Бюро ММО¹⁸⁴⁵.

Слід відзначити поодинокі сплески активності представників інших національних меншин. У травні 1917 р. в Києві виник білоруський національний гурток «Зорка». Із закликом до сербів про організацію загальних зборів звернулися активісти київського сербського гуртка професор А. Стоянович та студент П. Попович. Ініціативна група литовців Житомира розпочала в квітні 1917 р. роботу щодо створення місцевого литовського об'єднання¹⁸⁴⁶. Мобілізовані в російську армію місцеві словаки і чехи, особливо ті, що потрапили в полон, сформували військові легіони, зосереджені в Києві, які визнали Т. Масарика «тимчасовим диктатором самостійної держави Чехії і Словаччини» і створили коаліційну філію Чехословацької національної Ради¹⁸⁴⁷.

Отже, національні меншини відіграли помітну роль у поваленні самодержавства, розпаді Російської та Австро-Угорської імперій, революційному і державотворчому процесах в Україні. Проголошення революцією демократичних свобод істотно активізувало їхнє громадсько-політичне життя, зокрема дало поштовх до інституційної самоорганізації.

Ступінь політичної мобілізації національних меншин був різним. Наймлявіше на початках діяли росіяни, котрі були вражені комплексом гегемонної нації і ніяким чином не асоціювали себе з національними меншинами. Оскільки до революції свої політичні уподобання вони задовольняли в загальноросійських партіях, котрі виступали за збереження унітарної російської держави, то в нових умовах виявилися неготовими конструктивно співпрацювати з українським політикумом. Загалом рівень політичної активності російської національної меншини був значно нижчим від її потенційних можливостей.

Одними з перших на прогресивні ініціативи українства відгукнулися євреї. Керуючись своїми прагматичними інтересами, що нерідко розходилися з українськими, вони активно долучилися до суспільно-політичного та національно-культурного життя України, свого облаш-

¹⁸⁴⁵ Турченко Г. Ф. Національний рух німецькомовної етнічної групи Південної України... – С. 170.

¹⁸⁴⁶ Щетиніна Т. Виникнення та діяльність громадсько-політичних об'єднань національних меншин... – С. 28.

¹⁸⁴⁷ Рафальський О. О. Національні меншини України... – С. 89–90.

тування на її території. Єврейський політикум не мав єдиної орієнтації чи спільного фронту, хоч і належав до опозиційних груп.

З ентузіазмом сприйняли революційні зміни й поляки. Вирізняючись патріотизмом та організованістю, вони, попри політичні розбіжності, були єдиними в головному – відстоюванні національних інтересів. Їхні політичні орієнтації представляли Польський виконавчий комітет, що орієнтувався здебільшого на заможні верстви поляків, та Польська демократична централь, котра об'єднувала переважно польських соціал-демократів.

Певну активність демонстрували також представники інших національних меншин – німці, білоруси, серби, литовці, словаки, чехи та ін.

4.2. Українське державотворення крізь іноетнічну призму

В історико-політологічній літературі утвердилася думка про те, що більшість національних груп із розумінням поставилася до історичного права українського народу на відновлення своєї державності, а головне – вони самі були зацікавлені в реформуванні самодержавства. Однак на практиці все було значно складніше.

Дійсно, переважна більшість етнічних меншин підтримала повалення царизму і початок демократичних перетворень, але її ставлення до права українського народу на свою державність було суперечливим: від певної підтримки до повного заперечення¹⁸⁴⁸. Так, із перших днів існування Центральна Рада стала отримувати привітання, авторами яких були не лише українці, а й представники організацій національних меншин¹⁸⁴⁹. У березневій демонстрації українців у Києві брали участь також поляки, росіяни, чехи¹⁸⁵⁰. Коли євреї в березні 1917 р. провели свою демонстрацію, маршрут якої проходив повз приміщення Центральної Ради, на її балконі було вивішено прапор з могоендовидом (шестикутною зіркою), а міська капела заспівала єврейську національну пісню «Хатиква»¹⁸⁵¹. Однак, як підмітила українська дослідниця Т. Щетиніна, на початку революції представники національних мен-

¹⁸⁴⁸ Гусев В. Національні меншини в контексті соборності України... – С. 76–77; Гонтар О. Українська Центральна Рада: проблема центру і регіонів / О. Гонтар // Центральна Рада і український державотворчий процес... Ч. 1. – С. 79.

¹⁸⁴⁹ Кривошій Г. Ф. Національні меншини і українська революція... – С. 170.

¹⁸⁵⁰ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 48, 49.

¹⁸⁵¹ Кривошій Г. Ф. Національні меншини і українська революція... – С. 170.

шин вітали Центральну Раду, але не як прообраз української держави в найближчі місяці, а як одне з громадських національних об'єднань¹⁸⁵². Лише з часом, коли УЦР усе більше позиціонувалася як крайова влада, їхнє ставлення до українського руху, радше його окремих аспектів, стало поляльнішим.

Аналізуючи позицію іноетнічного політикуму щодо відновлення української державності, глава уряду УНР В. Винниченко на засіданні Центральної Ради 16 грудня 1917 р. зазначав: «Коли ми йшли до культурного самовизначення, вони [національні меншини. – Авт.] нам докоряли націоналізмом. Одмахнулись ми од самовизначення, пішли до автономії. Вони стали згоджуватись на самовизначення. Одмахнулись ми од автономії, пішли до федерації. Вони згодились на автономію. Але ми й тепер підемо туди, куди самі знаємо! Їм хотілося, щоб ми знали одну стежку: на Петроград, і якби ми наставили свій компас на Петроград, то вони нас страшенно б похвалили»¹⁸⁵³.

У цілому демократичні підходи Центральної Ради до вирішення прав національних меншин викликали адекватну реакцію народів, що проживали в Україні¹⁸⁵⁴. Однак у перші тижні революції деякі з них, зокрема представники російської та єврейської інтелігенції, не лише з певною зневагою ставилися до українського національного руху, але не знали і нічого не хотіли знати про нього¹⁸⁵⁵. Особливо це стосувалося росіян, у тодішній термінології – «великоросів».

Характеризуючи ставлення російської національної меншини до українського визвольного руху навесні 1917 р., Центральна Рада в своїй Декларації, підготовленій у травні 1917 р. для вручення Тимчасовому Уряду та Петроградській Раді робітничих і солдатських депутатів, зазначала: «...Всмоктавши з молоком самодержавія ідею централізму, звикши дивитися на Україну тільки як на Південно-Західний край Російської імперії, а на українців, як на «хохлов», що відрізняються від руських тільки деякими маленькими побутовими особливостями, не турбуючись ніколи про те, щоб познайомитися з життям цих «хохлов» та їхніми ідеалами, що ніколи не вмирили, навіть під гнітом царизму – буржуазна інтелігенція не змогла, не знайшла в собі сили піднятися до правильного розуміння цього процесу, що відбувався весь час. І підда-

¹⁸⁵² Щетиніна Т. Виникнення та діяльність громадсько-політичних об'єднань національних меншин... – С. 28.

¹⁸⁵³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 33.

¹⁸⁵⁴ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 68.

¹⁸⁵⁵ Гольденвейзер А. А. Из киевских воспоминаний (1917–1921 гг.) / А. А. Гольденвейзер // Архив Русской революции... – С. 168.

ючись... класовому і національному егоїзму – пішла шляхом енергійного опору організації української демократії»¹⁸⁵⁶. Для цього було вжито всіх можливих заходів.

Допомагаючи Тимчасовому Урядові здійснювати централізаторські заходи в Україні, російська меншина, за влучним висловом С. Гольдельмана, неначе виконувала завдання «продовженої руки» петроградської влади¹⁸⁵⁷. Це виражалося навіть у дрібницях. Так, Українська Центральна Рада, вища влада української нації, на перших порах містилася в двох-трьох кімнатках Педагогічного музею в Києві. Ще в двох «малесеньких закапелочках», швидше за все, перероблених із «уборних», був розміщений Генеральний Секретаріат з усіма урядовими структурами. Левова ж частка приміщень була зайнята невеликою групою російських офіцерів, котрі й самі там нічим не займалися, і до того ж увесь час намагалася вижити звідти українців¹⁸⁵⁸. Такі дії, найімовірніше, не з волі військових, з одного боку, мали запобігти передачі будинку в українські руки, з іншого – були своєрідним психологічним тиском.

Звичайно, було б наївно сподіватися, що росіяни в Україні стануть щирими прихильниками української автономії, яка матиме такий обсяг власної компетенції, що справді дав би їй змогу «порядкувати своїм життям»¹⁸⁵⁹. Навіть ті представники російської меншини, що поблагливо ставилися до революційних змін, уявляли собі їхнє здійснення у всеросійському масштабі, а українське прагнення до збереження своєї національності й розвитку української мови вважали за вузький, а то й шкідливий для вселюдських ідей партикуляризм¹⁸⁶⁰. Та загалом, опір російської меншини автономізації України більше базувався не на ідейній, а на прагматичній основі. Значна частина її представників у випадку реалізації завдань українського руху мали що втрачати, адже до революції вони не лише займали більшу частину адміністративних посад, а й були фактичними господарями України з її родючими чорноземами і потужними ресурсами індустріального розвитку. Тому не викликав сумніву той факт, що російська меншина використовуватиме всі доступні засоби, щоб паралізувати прагнення українців домогтися національно-територіальної автономії. Так, наприклад, Виконавчий комітет Ради об'єднаних громадських організацій, що був фактичною

¹⁸⁵⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 95.

¹⁸⁵⁷ Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 31–32.

¹⁸⁵⁸ Винниченко В. Відродження нації... Ч. 1... – С. 258.

¹⁸⁵⁹ Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 31.

¹⁸⁶⁰ Кравців Б. Росіяни на Україні [У 19 в. і на поч. 20 в. до 1917]... – С. 2615.

революційною владою в Києві, після Лютневої революції постановив делегувати своїх представників до Тимчасового Уряду в Петроград, аби завадити здійсненню українських планів¹⁸⁶¹. Спротив російського і зросійщеного населення викликали навіть спроби українців відродити свої національні традиції та мову*. «Росіяни страшенно обурювалися українізацією... особливо в Києві, – згадувала член Центральної Ради С. Русова, – і міська Управа ставала в постійні суперечки з українськими організаціями та Центральною Радою... Росіяни посилали телеграми до Тимчасового Уряду в Петербурзі, благаючи рятувати «руських» від насильної українізації, а це було цілком неправдиве, бо, здається, ніде на світі ні один нарід не шанував так національних прав своїх меншостей, як це робили українці»¹⁸⁶². Траплялося, що росіяни вдавалися й до бійок. Зокрема, 17 та 18 червня 1917 р. вони почергово розігнали у Брацлаві курси українознавства та повітовий з'їзд українських селян¹⁸⁶³.

У колі зацікавленості представників російської меншини перебували й загальноукраїнські форуми. Б. Мартос так описував їхню діяльність під час відкриття в Києві Першого всеукраїнського селянського з'їзду (28 травня – 2 червня 1917 р.): «Поміж селянами можна було помітити й київських інтелігентів та півінтелігентів, що переходили від одної групи до другої, заводили балачки, в чімсь переконували селян. Це – кияни, представники різних московських партій, «Совету рабочих і солдатских депутатов», «Комітету общественных організацій», «Крес-

¹⁸⁶¹ Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине... – С. 65.

* Професор Харківського університету М. Гредескул, автор праці з проблем національних меншин в Росії, у 1916 р. писав в одеській газеті «Голос Півдня» («Голос Юга»): «Широкий російський загал до найостаннішого часу, якщо можна так висловитися, «не підозрював» національного питання, не усвідомлював усієї його величезної важливості. І це, мабуть, зрозуміло. Народ, що займає в державі становище «державного», не відчуває національного питання на своїй власній шкурі, воно йому не «болить», воно для нього нормально вирішене. А що нам не болить, того ми просто не помічаємо. І російське суспільство саме не бачило, не помічало національного питання, не думало про його величезне значення в сучасному державному житті. І це робило його часто байдужим, а часто несправедливим у ставленні до тих народів, які разом із нами живуть...

Йому (росіянину. – Авт.) чимось «надуманим», чимось нарочито вигаданим здаються всі розмови про «права мови», про «національне» самовизначення, про національну «автономію» тощо. Йому добре відомі «біль» політичний, «біль» соціальний, він їх добре розуміє й на них завжди готовий відгукнутися, але «біль» національний – що це таке? Через що тут, власне, клопочуться?..» [Цитовано за: Лосев І. Геополітичне похмілля / І. Лосев // День. – 2011. – 17 черв.]

¹⁸⁶² Цитовано за: Кривошій Г. Ф. Національні меншини і українська революція... – С. 166.

¹⁸⁶³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 110.

тьянського союзу» і т. п. Чулося: «Нада їті всім вместе», «Центральная Рада вам землі не дасть», «война далжна продолжаться до победнаго конца», «Все вопросы разрешит Всероссийское учредительное собрание» і т. д.»¹⁸⁶⁴. Селяни слухали уважно цих емісарів, що прагнули вбити клин між селянством і УЦР, але в дебати не вступали.

До речі, селянство, нерідко неписьменно, чітко відчувало російські настрої – як у тодішній столиці Петрограді, так і на місцях – стосовно України. Б. Мартос ілюструє це прикрим фактом заперечення селянськими делегатами ідеї самостійності України. Коли ж він запитав про причини такого ставлення, то у відповідь почув, що насправді селянство за те, «...щоб Україна була самостійна, але тепер про це не можна й казати, бо зараз цього не може бути. Як тільки проголосити, що Україна відділиться, то це значить, що зараз же буде війна з Москвою»¹⁸⁶⁵. Подібний перебіг і «так уже потомлених війною» селян не влаштовував, тому вони виступали за автономію України, «бо автономія може бути й без війни»¹⁸⁶⁶. Під час голосування резолюція за самостійність збрала лише 19 голосів, а за автономію – понад 1300¹⁸⁶⁷, причому деякі селянські делегати були настільки налякані самою постановкою питання про самостійність України, що передчасно покинули з'їзд.

Тим часом російські революційні організації домінували в багатьох українських містах. Так, у Катеринославі вони захопили владу завдяки малочисельності українських політичних діячів та через міжпартійні суперечки між ними. Вже в першій половині березня 1917 р. в місті було створено Раду солдатських і робітничих депутатів, яка невдовзі стала найвпливовішою установою. Спочатку її очолював робітник Брянського заводу Орлов, а коли в ній гору взяли більшовики – виходець із Самарської губ. Квірінг¹⁸⁶⁸.

Фактично на маргінесі подій перебував український політикун у зросійщеному Харкові, який, за визначенням Д. Дорошенка, «здавався якимось чужорідним островом» серед «української стихії, що заливала весь край»¹⁸⁶⁹. Дуже неприхильним було ставлення до національного руху і його домагань у космополітичній за складом населення Одесі, де

¹⁸⁶⁴ *Мартос Б.* Перший всеукраїнський селянський з'їзд / Б. Мартос // Правничий Вісник. – 1970–1971. – Кн. 3 : Присвячена 50-річчю відновлення Української Державності (1917–1921). – Нью-Йорк (США) : Т-во Укр. правників в ЗСА, 1970–1971. – С. 4.

¹⁸⁶⁵ Там само. – С. 7.

¹⁸⁶⁶ Там само. – С. 8.

¹⁸⁶⁷ Там само. – С. 9.

¹⁸⁶⁸ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. : у 2 т. Т. 1... – С. 61.

¹⁸⁶⁹ Там само. – С. 65.

українці не змогли утвердитися в нових революційних установах. Особливе обурення з боку «російсько-єврейської демократії» викликали ухвалені в середині квітня 1917 р. резолюції Української громади Одеси. У них містилися такі вимоги: «1) територіальної автономії України в межах етнографічної більшості населення українського з цілковитим забезпеченням прав інших націй, оселених поміж нас; 2) уважаючи Херсонщину краєм предковічно-українським – включення її в межи майбутньої автономної України; 3) щоб Тимчасове Правительство, не відтягаючи до установчих зборів проголосило декларацію признання територіальної автономії України, іменування для України окремого міністра, який мається для Фінляндії»¹⁸⁷⁰.

В авангарді антиукраїнського руху перебували російські політичні партії, осередки котрих діяли в Україні. Серед них були кадети, меншовики, есери, більшовики. Зокрема, кадети своїм жорстким антиукраїнським курсом задавали тон в Тимчасовому Уряді: у відповідь на найпоміркованіші домагання українців організовувалися нові й нові кампанії цькування, спостерігалася відверто ворожа реакція, аж до виходу кадетів із уряду в липневі дні 1917 р. саме через незгоду з позицією меншовицько-есерівської частини коаліції в українському питанні.

Не кращими були відносини з ліберально налаштованими колами в Україні, особливо в Києві. Непорозуміння тут нерідко виливалися навіть у непристойні сутички¹⁸⁷¹. Такою самою була ситуація в губерніях. Наприклад, на Катеринославщині кадети-професори, виступаючи з лекціями на учительських курсах та повітових з'їздах учителів, пропагували ідею, що «Україна без Росії пропаде»¹⁸⁷².

Шкодили Українській революції і представники т. зв. загальноросійської демократії – меншовики й есери. Те, що вони в липні 1917 р. увійшли до складу Центральної Ради, означало більше зовнішнє замирення, ніж принципову згоду на розвиток процесів в Україні за українським сценарієм. На думку дослідників, це була спроба використання можливостей, що виникли, для блокування Української революції, її контролювання, обмеження рамками офіційного курсу Тимчасового Уряду¹⁸⁷³.

Російські соціалістичні організації вдавалися також до відвертих погроз і залякування населення. Так, один із лідерів есерів і водночас талановитий російський учений П. Сорокін після ухвалення Централь-

¹⁸⁷⁰ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. : у 2 т. Т. 1... – С. 63–64.

¹⁸⁷¹ Солдатенко В. Українська революція і етнонаціональні відносини... – С. 17.

¹⁸⁷² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 129.

¹⁸⁷³ Солдатенко В. Українська революція і етнонаціональні відносини... – С. 17.

ною Радою Першого універсалу вимагав від Тимчасового Уряду збройного упокорення «изменившей Малороссии»¹⁸⁷⁴. У Катеринославській губ. представники «загальноросійської демократії» погрозували «...різною, котра, мовляв, буде між кацапами і українцями, коли останні будуть домагатись автономії». Бо «автономія, – втовмачували вони, – се означає буде границя, на котрій стоятиме українське військо і битиметься з москалями»¹⁸⁷⁵. Така «чорна» пропагандистська кампанія серед інтелігенції і особливо серед селян давала свої результати. Зокрема, Губернський селянський з'їзд Катеринославщини відхилив резолюцію про підтримку Центральної Ради в її домаганнях національно-територіальної автономії.

Подібна ситуація була і в Одесі. Там активно діяв обласний комітет Всеросійського селянського союзу на чолі з російськими есерами. Осередки комітету підтримували політику Тимчасового Уряду і виступали проти надання Україні прав автономії¹⁸⁷⁶.

Відкидаючи ідеї «вузького націоналізму», меншовики й есери доводили, що зусиллями демократії однієї національності українське питання вирішувати не можна, що мають бути враховані інтереси всієї Росії¹⁸⁷⁷. Отже, вести мову про якесь порозуміння зі загальноросійською демократією не доводиться. Остання, виходячи зі своєї великодержавницької суті, всіляко капостила українському національному рухові, а Центральна Рада як очільник цього руху ті капості демократично терпіла.

Доволі підступною була позиція, зайнята російськими більшовиками під проводом братів Л. і Г. Пятакових. Виступаючи проти уряду А. Керенського, як виразника інтересів середньої буржуазії, ця російська група в певних моментах декларувала солідарність з українськими визвольними змаганнями¹⁸⁷⁸. Однак, як показав подальший розвиток подій, ця солідаризація тривала лише до часу нового перевороту, після якого Україна, на думку більшовиків, мала піти з ними спільним шляхом у єдиній державі.

Постійна конкуренція, якщо не ворожнеча, існувала між українськими партіями, створеними ними організаціями та структурами, якими

¹⁸⁷⁴ «зрадницької Малоросії» [переклад із рос. – Авт.]. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 121.

¹⁸⁷⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 128–129.

¹⁸⁷⁶ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 70.

¹⁸⁷⁷ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 349; *Солдатенко В.* Українська революція і етнопонаціональні відносини... – С. 17.

¹⁸⁷⁸ *Ковалевський М.* При джерелах боротьби... – С. 308–309.

керували загальноросійські партії, наприклад, Ради робітничих і солдатських депутатів. В останніх українці вбачали носіїв централістичного начала, великодержавництва. Так, Є. Касименко в «Робітничій газеті» від 25 травня 1917 р. доводив, що органічний демократизм українства виключає загрозу українського централізму. «А от що робити з «революционной демократией» в особі Київської ради робітничих і воєнних депутатів, яка є проводирем російського централізму на Україні, – не знати, – стверджував він. – Централізаторська праця «революційної демократії» не вгаває, набираючи на ґрунті національної ворожнечі до українства яскравих шовіністичних форм»¹⁸⁷⁹.

Великодержавні настрої в Україні віддзеркалювала й російська преса. Зокрема, рупором демократичної російської інтелігенції краю була щоденна г. «Київська думка». Її політичний напрямок формував головний редактор, а водночас один із лідерів меншовицького крила РСДРП М. Балабанов. Він зі своїм колегою Є. Заславським – обидва типові представники зрусифікованої єврейської інтелігенції, а також ще один представник редакційної колегії – київський «малорос» В. Чаговець активно «проштовхували» на сторінки газети антиукраїнські матеріали. Наприклад, перший виступав проти національного відродження України і намагався довести, що український народ є невід'ємною частиною «триєдиної Русі», і що також з економічних причин Україна не може існувати без Росії. В. Чаговець і Є. Заславський у своїх фейлетонах і статтях намагалися в злосливій формі висміювати всякі прояви українського життя¹⁸⁸⁰. Така лінія «Київської думки» цілком відповідала антиукраїнським настроям як російської соціалістичної, так і ліберальної демократії, зацікавленої в збереженні унітарного характеру російської держави.

Цікаво, що близька до російських есерів г. «Київські відгуки» («Кієвське отклики»), щоправда, зі значно скромнішим тиражем, аніж «Київська думка», виявляла більше розуміння до українських визвольних прагнень, часто друкуючи різноманітну інформацію з національного життя¹⁸⁸¹. Цілком можливо, що її позицію визначав відомий український діяч О. Саліковський, котрий відігравав провідну роль у редакційній колегії газети.

Настрої консервативної, а подекуди і чорносотенної частини російського суспільства в Україні, відображала щоденна г. «Киянин», яку

¹⁸⁷⁹ Цитовано за: *Солдатенко В.* Українська революція і етнонаціональні відносини... – С. 18.

¹⁸⁸⁰ *Ковалевський М.* При джерелах боротьби... – С. 290–292, 303; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 275, 279.

¹⁸⁸¹ *Ковалевський М.* При джерелах боротьби... – С. 292–293.

видавав російський монархіст молдавського походження Д. Піхно і редагував публіцист українського походження, але крайніх монархічно-націоналістичних російських переконань В. Шульгін. Видання дуже часто вміщало провокаційні статті, закликаючи уряд до «янайдалі йдучих» репресій проти українського національного руху і будь-яких проявів українського життя, які, на думку «Киянина», треба нищити «без двухсмысленностей и поблажек»*.

Симптоматично, що до редакційної групи «Киянина» належали й такі непримиренні російські монархісти й україноненависники, як А. Савенко та С. Щоголів. Зокрема, останній ще до революції написав щось на зразок підручника з боротьби проти українського визвольного руху¹⁸⁸².

Подібні газети існували в Одесі, Харкові, Катеринославі та інших містах України¹⁸⁸³. Саме вони формували суспільну думку російського і зросійщеного населення міст.

Серед етнонаціональних політичних сил, котрі, незалежно від світоглядної диференціації, поставилися загалом розважливо, а деякі з них навіть прихильно до ідеї української державності, були єврейські партії. Така позиція єврейських політиків, на думку В. Винниченка, була продиктована відсутністю їхніх претензій на національне панування в Україні та розумінням, що при демократичному ладі панівне становище повинна мати та нація, яка становила більшість населення¹⁸⁸⁴. Однак визначальним при цьому були два фактори. По-перше, українці пропонували євреям рівноправ'я, не вимагаючи від них асиміляції в українському середовищі^{***}. По-друге, декларуючи ідею автономної України, очільники Центральної Ради завжди наголошували, що здійснюватимуть її в складі федеративної Росії і не мають наміру відокремлюватися від неї.

* «без двозначностей і поблажок» [переклад із рос. – Авт.].

¹⁸⁸² Ковалевський М. При джерелах боротьби... – С. 297–298.

¹⁸⁸³ Кривошій Г. Ф. Національні меншини і українська революція... – С. 167

¹⁸⁸⁴ Винниченко В. Відродження нації... Ч. I... – С. 286–287.

^{**} Із приводу ставлення українського політикуму до єврейської національної меншини І. Лисяк-Рудницький зазначав: «...Не домагаючись асиміляції євреїв, представники українського руху прагнули врегулювати українсько-єврейські взаємини на основі культурного плюралізму та визнання прав євреїв як окремої національної групи, навзаєм очікуючи, що євреї не перешкоджатимуть прагненню українського народу до національного й соціального визволення. Навряд чи потрібно підкреслювати, наскільки оригінальною була ця програма та наскільки вона відрізнялася і від асиміляційної, і від антисемітської програм, дуже поширених у Східній Європі наприкінці XIX – на початку XX ст.» [Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : у 2 т. Т. 1... – С. 121].

Попри загалом зважену оцінку української державотворчої програми з боку єврейських партій, їхнє ставлення до неї все ж було різним. Це проявлялося навіть у позиціях суб'єктів соціалістичної частини єврейського політикуму, наприклад Бунду і Поалей Ціону.

Бундівці, виходячи з теорії російського марксизму, виступали за збереження великих державних об'єднань, у складі яких легше було б об'єднати політичну й соціальну боротьбу пролетаріату. Тому здійснення українських національних ідеалів, на їхню думку, могло затримати революційну боротьбу пролетаріату у всеросійському масштабі*. Провідник Бунду М. Рафес не раз виступав із промовами, в яких доводив, що створення української національної держави є явищем реакційним і тому треба за всяку ціну зберігати єдність України з Російською республікою. Він мотивував свій погляд тим, що національне визволення українців із більшим успіхом можна досягнути в межах демократичної Росії, ніж у самостійній українській республіці, яка стане об'єктом гри імперіалістичних держав Європи¹⁸⁸⁵. Симптоматично, що під імперіалістичними державами Рафес розумів всі великі держави, крім Росії.

Водночас Бунд, змушений рахуватися з тим, що автономія України стає фактом, у червні 1917 р. висунув ідею скликання територіального з'їзду, щоб домовитися про основи автономії і права меншин¹⁸⁸⁶. Невдовзі це питання перейшло в практичну площину.

На відміну від проросійського Бунду, ЄСДРП ПЦ, об'єднуючи єврейських робітників, дрібних ремісників і частину інтелігенції, яка не піддалася русифікації, була більш націоналістичною партією і значно прихильніше ставилася до української справи. Її представники одразу взялися до конструктивної співпраці з українським політикумом, а один із її провідників – С. Гольдельман у своїх виступах послідовно підкреслював, що визволення українського єврейства пов'язане з національним визволенням України¹⁸⁸⁷. М. Ковалевський навіть відзначав, нібито ЄСДРП ПЦ «стояла на становищі, що визволення України і

* Звинувачуючи бундівців у нещирому ставленні до українських провідників, сіоніст Н. Сиркін назвав їх «федералістами» від вчорашнього дня, котрі носять за пазухою камінь на Центральну Раду...» [Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 352].

¹⁸⁸⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 335, 336, 349; Т. 2... – С. 89, 105, 114, 212–213, 328; Рафес М. Два года революции на Украине... – С. 57; Ковалевський М. При джерелах боротьби... – С. 304–305.

¹⁸⁸⁶ Рафес М. Два года революции на Украине... – С. 38, 42; Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине... – С. 65.

¹⁸⁸⁷ Ковалевський М. При джерелах боротьби... – С. 305–306.

здійснення українських національних ідеалів у формі самостійної держави є цілком логічним завершенням українського революційного процесу»¹⁸⁸⁸. Однак насправді ця партія вважала, що остаточною межею політичної самостійності України, на яку єврейське суспільство могло погодитися, – це «перебудування Російської держави на республікансько-федеративних підставах і включення України, як автономної частини, у ту федеративну республіку»¹⁸⁸⁹. Піти далі означеної межі ЄСДРП ПЦ не вважала за можливе.

Нейтральну позицію в українсько-російському протистоянні займали сіоністи. Щоправда, їхній лідер Н. Сиркін не раз у промовах наголошував на своїх симпатіях до українських визвольних змагань¹⁸⁹⁰. Обіцяли «всіма силами підтримувати відроджений український народ в його змаганнях на користь усім нам любої України»¹⁸⁹¹ й інші представники сіоністських організацій.

Однак прихильне ставлення до ідеї української державності низки єврейських політичних партій далеко не завжди сприймав проросійськи налаштований загал єврейства. «Треба признатися, – зазначав І. Чериковер, – що українська ідея, незважаючи на підтримку єврейських партій, не проникла в гущу єврейського населення. Крім цього, існував простий обиватель, який відчував до української справи певну недовіру, а в гіршому випадку байдужість. Таке ставлення проявлялося не тільки в підсміюванні над українською мовою і написами; на українізацію він відповідав пасивним спротивом. Єврейський обиватель лякався українства, воно було йому чуже, у той час, як у російську державу і в російську культуру він, незважаючи на останні потрясіння, вірив»¹⁸⁹². Об'єднавчим же чинником для єврейських політиків і обивателів стосовно українського руху було прагнення не допустити відокремлення останнього від загальноросійських революційних процесів.

«Жиди зовсім не думали якось відокремлюватись, – підкреслював Д. Дорошенко, – навпаки, беручи як найживішу участь в революції і гаряче стоячи за «єдиний революційний фронт», вони вважали, що загальні досягнення революції цілком задовольнять і їхні інтереси; з упадком всіх національних чи релігійних обмежень падав для них усякий смисл якогось відокремлення від спільного фронту з загальноросійсь-

¹⁸⁸⁸ Ковалевський М. При джерелах боротьби... – С. 305.

¹⁸⁸⁹ Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 38.

¹⁸⁹⁰ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 276; Ковалевський М. При джерелах боротьби... – С. 307.

¹⁸⁹¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 175.

¹⁸⁹² Чериковер І. Антисемітизм и погромы на Украине... – С. 115.

кою демократією»¹⁸⁹³. Така позиція була зумовлена тим, що розсіяне територією Росії єврейство побоювалося, що творення будь-яких національних бар'єрів могло призвести до роз'єднання й членування єврейської громади, ще більшої асиміляції етносу, послаблення його внутрішніх зв'язків і ускладнення шляхів реалізації програмних завдань. З огляду на це євреї прагнули до зміни політичного режиму без руйнації цілісності Росії. У цьому їхня позиція була тотожною офіційним поглядам загальноросійських політичних партій – кадетів, меншовиків, есерів та ін.¹⁸⁹⁴. Отож вони весь час пильнували, щоб українське державотворення «не зайшло досить далеко», не призвело до відділення України від Росії і щоб в соціальній сфері українці теж недалеко відривалися від російської демократії¹⁸⁹⁵. У такій єдності євреї вбачали не лише збереження спільного постімперського простору, а й запоруку свобод, задекларованих для національних меншин.

На відміну від значною мірою зрусифікованих євреїв, поляки були рішуче налаштовані проти будь-яких форм російського імперіалізму. Формування їхньої політичної позиції відбувалося під впливом паралельного відродження державності в Україні та Польщі. Як і українці, поляки прагнули скористатися умовами й наслідками Першої світової війни та наростанням загальної політичної кризи в Російській і Австро-Угорській імперіях для національного визволення¹⁸⁹⁶. Однак польські політики, дещо гіпертрофовано сприймаючи своє етнічне походження, вважали, що на сході Європи є лише дві історичні нації, здатні до державотворчості, – російська і польська. Тому, на їхню думку, подальша доля України залежала від того, до кого буде прихильнішою історія. В разі перемоги Польщі, вона мала стати доповненням польських впливів на Сході і завершальною ланкою польської імперської ідеї. Якщо би перемогла Росія, Україна була приречена на роль бастиону «російського сходу» на Заході і довершенням російської ідеї триєдиної Русі, триумф якої означав би загибель Польщі. Такий погляд був властивий не тільки польським консерваторам чи народним демократам, а й лівим польським групам¹⁸⁹⁷. Різниця між ними полягала головним чином у риториці.

Виразником польських великодержавних настроїв у підросійській Україні був часопис «Київський щоденник» («Dziennik Kijowski»), що

¹⁸⁹³ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. : у 2 т. Т. 1... – С. 270.

¹⁸⁹⁴ Солдатенко В. Єврейське представництво в Центральній Раді...

¹⁸⁹⁵ Солдатенко В. Українська революція і етнонаціональні відносини... – С. 17.

¹⁸⁹⁶ Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах... – С. 115.

¹⁸⁹⁷ Ковалевський М. При джерелах боротьби... – С. 302.

виходив польською мовою. За своєю ідеологією він належав до польських націонал-демократів і за суттю був органом політичної думки польських землевласників Правобережжя. Його редагував і видавав польський діяч і публіцист Я. Урсін-Замораєв. «Київський щоденник» доволі часто інформував читачів про українське життя, але завжди з погляду польської історичної доктрини, яка твердила, що Київ і українські землі були провінціями польського королівства. З огляду на це, як зазначав М. Ковалевський¹⁸⁹⁸, у багатьох питаннях погляди цієї польської газети збігалися з тими, що їх проповідував сумнозвісний російський «Киянин».

Безумовно, що успадковані від минулого ідеологічні стереотипи і різне бачення лідерами польського та українського рухів геополітичних контурів й адміністративних кордонів відновлюваних держав були перешкодою для їхнього порозуміння та об'єднання. І все ж частина польського проводу усвідомлювала, що український державницький рух сприяє спільній меті – поваленню імперій і національному відродженню. Успіх української справи на цьому рубіжному етапі історії значною мірою залежав від позиції етнонаціональних громад України, в т. ч. поляків. Останні мали різне бачення перспектив українського і польського державотворчих процесів. Більшість польського населення підросійської України усвідомлювала, що відновлення незалежної Польщі неможливе без унезалежнення України, і це відкривало шанс до взаєморозуміння і спільних дій. Натомість більшість поляків Галичини і Західної Волині розглядали ці землі як «східні креси» майбутньої Польської держави, а тому не допускали навіть думки про можливість створення держави українського народу в межах його етнічної території. Ці розбіжності в поглядах на українську справу вміло підігрівали треті сили і використовували їх для унеможливлення польсько-української єдності¹⁸⁹⁹. Наслідком останнього стали трагічні події Українсько-польської війни 1918–1919 рр. на західноукраїнських землях.

Щодо підросійської України, то там події розвивалися за дещо іншим сценарієм. Побоюючись реставрації централізованої Російської імперії, лідери польського руху не лише відстоювали відродження національної держави, а й підтримували визвольні змагання українського

¹⁸⁹⁸ Ковалевський М. При джерелах боротьби... – С. 298.

¹⁸⁹⁹ Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук : 23.00.05 / О. Я. Калакура. – К., 2008. – С. 16.

народу, виступили за спільні з ним дії¹⁹⁰⁰. На перших порах, упродовж березня – початку липня 1917 р., найактивніше на державотворчу діяльність Центральної Ради реагував Польський виконавчий комітет на Русі.

Проаналізувавши відомі звернення ПВК до Центральної Ради (від 17 та 19 березня, 7 квітня, 23 червня, 4 та 12 липня 1917 р.), П. Гай-Нижник дійшов висновку, що позиція ендеків* в українському питанні мала вичікувальний і ситуативний характер. Вона була зумовлена, з одного боку, офіційно проголошеною проросійською орієнтацією та підтримкою Тимчасового Уряду, а з іншого – прагненням негайного забезпечення прав національного самовизначення народів Російської імперії. Зокрема, очевидно, що дві перші відозви до Центральної Ради (17 та 19 березня) були безпосередньою реакцією ПВК на звернення Тимчасового Уряду до польського народу. Їхніми характерними рисами були, по-перше, уникнення чіткого формулювання власного бачення майбутнього державного устрою України, по-друге, виразно помітні розбіжності з позицією Тимчасового Уряду в справі перебудови державного механізму Російської імперії¹⁹⁰¹. Так, у заяві від 17 березня наголошено: «В сім радісним для нас дні, коли свобідний вже тепер російський народ признав щиро наше право на самостійне політичне життя, простягаємо до Вас руку, браття українці, як до найближчих сусідів нашої рідної землі. Вперше можемо порозумітися щиро, як два рівні народи, які при помочі Божій матимуть незабаром кождий у своїй власній хаті власну силу і власну волю...»¹⁹⁰². Через два дні, під час першої української маніфестації в Києві, що відбулася 19 березня, голова ПВК Й. Бартошевич у виступі від імені Комітету зазначив: «...В хвили, коли починається нове життя, прийміть браття українці, наші щирі пожелання щоби Ваш гарний край став свобідним, осьвіченим і щасливим. Хай живе свобідна Україна!»¹⁹⁰³. Зміст обох звернень до Центральної Ради, недвозначно засвідчив, що майбутнє України представники ПВК, зокрема ендеки, вбачали на ґрунті розбудови державності та її особності від Росії. Особливо показовим у цьому відношенні

¹⁹⁰⁰ Калакура О. Польський чинник у діяльності Центральної Ради... – С. 104.

* Йдеться про монопартійну позицію ендеків, оскільки вони фактично контролювали роботу Комітету, аж до липня усунувши від активної політичної діяльності польських соціалістів та демократів, що співпрацювали з ПВК [Гай-Нижник П. Ставлення польського революційного руху в Наддніпрянській Україні до питання самостійності УНР...].

¹⁹⁰¹ Гай-Нижник П. Ставлення польського революційного руху в Наддніпрянській Україні до питання самостійності УНР...

¹⁹⁰² ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 6.

¹⁹⁰³ Там само. – Арк. 7.

було перше звернення, в якому, поряд із польською та російською державностями, зроблено натяк і на українську¹⁹⁰⁴. Така солідарність польського політикуму України з українським визвольним рухом була багатообіцяючою.

Однак несподівано мінорно в контексті перших двох звернень ПВК виглядало його привітання Всеукраїнському національному конгресові від 7 квітня 1917 р.¹⁹⁰⁵ У ньому вже не було й натяку на якусь форму української державності, натомість містився фактичний заклик до підтримки російської армії на фронті, «котра не стремить до завоювань, а щиро бореться за свободу»¹⁹⁰⁶. Можливо, така позиція була викликана небажанням поляків послаблювати Росію в умовах потенційної активізації бойових дій проти німецьких та австро-угорських військ, адже напередодні, 6 квітня, у Першу світову війну на боці Антанти вступили США. Якщо ж узяти до уваги й проголошене 22 січня 1917 р. американським президентом В. Вільсоном право націй на самовизначення і представництво¹⁹⁰⁷ та його доброзичливе ставлення до Польщі*, то перспективи поляків виглядали доволі оптимістично.

Наступний крутий поворот у позиції ПВК стосовно ідеї українського державотворення стався після того, як Центральна Рада почала самовільно запроваджувати національно-територіальну автономію. 23 червня скликані Комітетом збори польських організацій у Києві, в яких узяли участь 558 представників усіх верств польського суспільства, ухвалили спеціальну резолюцію. У ній зазначалося: «...Поляки, вважаючи себе споконвічними горожанами цього краю, готові працювати спільно при закладанню основ власного життя українського народу з забезпеченням прав польської національної меншости на Україні»¹⁹⁰⁸.

¹⁹⁰⁴ *Гай-Нижник П.* Ставлення польського революційного руху в Наддніпрянській Україні до питання самостійності УНР...

¹⁹⁰⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 62.

¹⁹⁰⁶ ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 8.

¹⁹⁰⁷ Address of President Woodrow Wilson to the U.S. Senate 22 January 1917...

* У листі до І. Падеревського від 30 січня 1917 р. В. Вільсон писав: «Ви можете бути певні, що все, що я можу зробити в інтересах Польщі, буде зроблено від усієї душі» [*Парнета О.* Проголошення та міжнародне визнання польської держави. «Польське питання» на Паризькій мирній конференції / *О. Парнета* // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. – 2009. – Вип. 3. – С. 196]. Тоді ж, у січні 1917 р., американський президент висловився за відродження «об'єднаної, незалежної і автономної Польщі» [*Кондратюк С.* Державотворча концепція відродження і проголошення незалежності Польщі [Електронний ресурс] / *С. Кондратюк*. – Режим доступу : <http://radnuk.info/statti/250-istoriuarava/15293-2011-01-22-23-49-34.html>].

¹⁹⁰⁸ ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 9.

Така позиція, на думку дослідників, з одного боку, яскраво засвідчила, що ендеки в умовах загострення відносин між Тимчасовим Урядом та Центральною Радою зробили ставку на останню, фактично визнавши за нею реальну владу в краї¹⁹⁰⁹, а з іншого – диктувалася розрахунком польських діячів на те, що в українській державі вони матимуть більший вплив на політичне чи економічне життя, ніж у загальноросійській¹⁹¹⁰.

Після українсько-російських домовленостей від 29–30 червня 1917 р. та проголошення Другого універсалу, узгодженого з офіційним Петроградом, президія ПВК уже 4 липня вдалася до переговорів із УЦР стосовно участі поляків у «державотворчій роботі на Україні»¹⁹¹¹. Відзначивши, що ПВК є представником польського населення України, вона висловила такі побажання: 1) мати в УЦР та Малій Раді 5–6% польських представників від загальної кількості членів цих інституцій; 2) мати в Генеральному Секретаріаті окремого генерального секретаря з польських справ та відповідних референтів у складі інших секретарств; 3) кандидатів на означені посади мало обирати польське населення України¹⁹¹². Це означало, що ПВК прагне співпрацювати з Центральною Радою на паритетних засадах.

Однак подальшої співпраці не вийшло. Причина фактичного розриву між двома інституціями, як випливає зі заяви ПВК, полягала в тому, що УЦР передала право розподілу мандатів між окремими національними суб'єктами не загальнонаціональним представництвом, а Київському виконавчому комітетові об'єднаних громадських організацій. Останній представляв лише київські міські організації, і до того ж, замість поділу мандатів за національним принципом, зробив це поміж представниками неукраїнських політичних партій та виконавчими комітетами військових, робітничих і селянських депутатів. Таким чином, уважав ПВК, польський загальний край залишився без представництва в місцевих автономних органах¹⁹¹³. Виходячи зі заявленого, на надзвичайному засіданні Комітету, скликаному 7 липня 1917 р., одностайно було ухвалено протест проти порушення принципу національного самовизначення і «накидування» польській громаді репрезентантів, не обраних волею більшості її загалу.

¹⁹⁰⁹ Гай-Нижник П. Ставлення польського революційного Гай руху в Наддніпрянській Україні до питання самостійності УНР...

¹⁹¹⁰ Скальський В. Політичне життя польської громади... – С. 189.

¹⁹¹¹ ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 10.

¹⁹¹² Там само. – Арк. 10–11.

¹⁹¹³ Там само. – Арк. 4 зв.–5.

В ухвалі повідомлялося також про те, що поляки на з'їзді представників польських організацій, котрий відбувся двома тижнями раніше, 18–24 червня, створили «свою внутрішню автономію», оборону якої вважають своїм першим обов'язком. У завершальній частині документа було констатовано, що польське населення позбавили змоги брати участь у будівництві автономії краю¹⁹¹⁴. Тобто йшлося про розрив стосунків, унаслідок якого ПВК, зосередившись на організаційній розбудові польського суспільства в Україні, фактично перестав визнавав владу Центральної Ради.

За таких умов ініціативу співпраці з УЦР перехопили представники лівого сектору польського політикуму. Однак, як показали наступні події, і вони готові були підтримували український національно-визвольний рух лише до тієї межі, за якою він розходився з інтересами польського державотворення¹⁹¹⁵. Так, учасники зборів польських демократів, на яких заснували Польську демократичну централь, заявили, що для поляків в Україні в суто національних питаннях обов'язкова солідарність з політикою корінної Польщі, а в «місцевих питаннях – солідарність з російською революцією й українським визвольним рухом». Та попри це, слід погодитися з думкою Д. Дорошенка, що «...поляки в 1917 р. були властиво одинокою національною групою в Україні, яка вповні усвідомила своє меншинове становище і старалася шляхом співпраці з українськими політичними чинниками – Центральною Радою й Генеральним Секретаріатом – захистити свої національні й соціальні інтереси, як окрема національна меншість»¹⁹¹⁶.

Цікавими з цього приводу є міркування С. Гольдельмана, котрий вважав, що поляки менше за інші національні меншини цікавилися тим, що діялось в Україні, оскільки їхні думки й почуття були прикуті до Польщі. З одного боку, вони не могли підтримувати збереження централізованої Росії як сусідки майбутньої самостійної Польщі. З іншого – добре розуміли, що й міцна українська держава, охопивши в своїх кордонах усі етнографічні українські землі Наддніпрянщини, не залишиться байдужою до долі українського Зазбруччя. Третім фактором, який викликав побоювання польської меншини, було загострення соціальних гасел революції, спрямованих насамперед проти приватних власників, у т. ч. проти значної частини поляків. За таких обставин польські провідні кола в Україні намагалися толерантно ставитися до

¹⁹¹⁴ ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 5, 14.

¹⁹¹⁵ Калакура О. Польський чинник у діяльності Центральної Ради... – С. 104.

¹⁹¹⁶ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. : у 2 т. Т. 1... – С. 272–273.

української позиції в конфлікті з російською владою, зберігаючи при цьому, за словами Гольдельмана, «дружній неутралітет»¹⁹¹⁷.

Загалом байдуже до співпраці з українською владою в 1917–1921 рр. поставилася німецька національна меншина, котра притримувалася позиції нейтралітету¹⁹¹⁸. Спроби лідерів Української революції залучити її до спільної роботи задля розбудови демократичної України результатів не дали. Навіть своє право на виділені для них 3 місця в Центральній Раді¹⁹¹⁹ німці не реалізували і своїх кандидатів туди так і не скерували.

Хоча окремі спроби співпраці траплялися. Так, 11 липня 1917 р. Бюро вже згаданої Молочанської менонітської організації обговорило питання про статус України в нових революційних умовах. Учасники засідання схвалили позицію Центральної Ради, згідно з якою Україна мала право на автономію в складі федеративної Росії. Це означало, що вони погоджувалися пов'язати своє майбутнє з відродженою українською державою, але при цьому передбачалося, що майнові права менонітів будуть застережені¹⁹²⁰.

Активнішою була співпраця німецької меншини з органами влади ЗУНР. Зокрема, вона мала свого представника в Українській Національній Раді, а низка австро-німецьких старшин, котрі походили зі Західної України, влилися в УГА: серед них іменовані Диктатором ЗУНР Є. Петрушевичем генерали А. Вольф, А. Кравс і Г. Ціріц, а також офіцери С. Багет, Й. Баум, А. Бізанц, К. Гофман, Г. Кох, Ф. Ланг, А. Шаманек та ін. Ряд вищих старшин німецького походження, зокрема генерал С. Дельвіг і полковник Ю. Отмарштейн¹⁹²¹, служили також в Армії УНР.

Провідники чехословацького руху, агітуючи за власну державність серед чеських селян-колоністів і міщан Луцька, Житомира, Рівного, Одеси, у російських політичних справах дотримувалися нейтралітету, і лише після Жовтневого перевороту підтримали Тимчасовий Уряд. Із переходом влади до Української Центральної Ради вони уклали договір про співробітництво з нею. Т. Масарик у виступі на мітингу поневолених народів у грудні 1917 р. вперше висловився за право українців, по-

¹⁹¹⁷ Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 30–31.

¹⁹¹⁸ Р. М. Німці на Україні... – С. 1773; Горбань Т. Німецькі колонії... – С. 94.

¹⁹¹⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 208.

¹⁹²⁰ Турченко Г. Ф. Національний рух німецькомовної етнічної групи Південної України... – С. 170.

¹⁹²¹ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Ілюстрована історія... – С. 254; Р. М. Німці на Україні... – С. 1773; Сергійчук В. Етапи переселення німців в Україну / В. Сергійчук // Німецькі поселенці в Україні... – С. 47–48.

ряд з іншими центральноевропейськими народами, на державну незалежність і соборність.

З утворенням незалежної Чехословаччини значна частина чехів, насамперед військових, покинули Україну і повернулися на етнічну батьківщину¹⁹²².

Отже, якщо т. зв. загальноросійська демократія – меншовики й есери (не кажучи вже про ліберальні й консервативні сили) – з початку революції відверто опонували українському національному рухові, то представники єврейської і польської національних меншин лише приглядалися до нього, виважували, співвідносили свої програмні вимоги та українські. Решта ж етносів України були нечисленними й особливо впливу на перебіг подій не мали.

Розглянувши ставлення національних меншин до українського руху на початковій стадії революції, далі доцільно прослідкувати, як воно змінювалося на різних етапах українського державотворення, в т. ч. на прикладі таких знакових подій, як проведення загальнонаціональних форумів, ухвалення універсалів Центральної Ради, проголошення державної незалежності тощо.

Першою серйозною пробою сил українства став Всеукраїнський національний конгрес, що тривав із 6 по 8 квітня 1917 р. Незважаючи на проведену напередодні українцями значну організаційну та роз'яснювальну роботу, запевнення про забезпечення прав національних меншин, вимога автономії України викликала шалену протидію багатьох неукраїнських та проімперських сил, починаючи від чорносотенства й закінчуючи загальноросійськими демократичними організаціями, загалом російською інтелігенцією та службовцями. Проти українських домагань виступили також Київська більшовицька організація, президії виконавчих комітетів Ради об'єднаних громадських організацій, Ради робітничих депутатів, Ради військових депутатів і Коаліційної студентської ради¹⁹²³ тощо. Дійшло до того, що голова ради робітничих депутатів К. Незлобін навіть погрожував застосувати військово для розгону конгресу¹⁹²⁴. Проте проблема, як підмітив В. Винниченко, полягала не стільки в погрозах, як у тому, що представники т. зв. російської демократії, не відреагувавши на антиукраїнський випад свого соратника, фактично з ним солідаризувалися.

¹⁹²² Рафальський О. О. Національні меншини України... – С. 89–90.

¹⁹²³ Хміль І. Всеукраїнський національний конгрес 1917... – С. 659; Винниченко В. Відродження нації... Ч. I... – С. 104–108; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4 т. Т. I... – С. 31.

¹⁹²⁴ Винниченко В. Відродження нації... Ч. I... – С. 89–90.

Наступальну наклепницьку кампанію розгорнула низка московських і київських часописів, серед яких «Російські відомості» («Русские ведомости»), «Російське слово» («Русское слово»), «Киянин», «Київська думка». Українців звинувачували в намаганні надати конгресові статусу Українських установчих зборів, самочинно проголосити автономію й захопити владу в Україні, розвалити єдиний фронт, українізувати російськомовні школи, очистити Україну від інших національностей під гаслом «Україна для українців»¹⁹²⁵ тощо.

Стурбовані тим, що на Національному конгресі нібито було прийнято резолюцію про суверенні Українські установчі збори як перший крок до автономії, та ще й без дозволу Петрограда, бундівці запропонували негайно скликати конференцію соціалістичних партій і засудити на ній цей непродуманий крок. Навіть через два місяці на червневому об'єднаному засіданні київських рад робітничих і солдатських депутатів під час обговорення українського питання вони переконували українців не наполягати на негайному визнанні автономії України до Всеросійських установчих зборів¹⁹²⁶.

Разом із тим, як уже зазначено, з привітаннями і підтримкою національної політики Центральної Ради на конгресі виступили представники білоруських, грузинських, естонських, єврейських, латиських, польських, російських, чесько-словацьких товариств та організацій.

Значне враження на суспільство, в т. ч. його іноетнічну частину, справив Перший універсал УЦР, причому далеко не всі сприйняли його прихильно. «Запеклі вороги українства, – зазначав М. Грушевський, – підняли крик, що Універсал викликає усобицю, анархію, протиставляючи Центр[альному] рос[ійському] урядові український уряд. Вони накликали Ц[ентральний] уряд вжити против У. Ц. Ради найсильніших заходів, навіть сили»¹⁹²⁷. Особливо обурювалися загальноросійські політичні партії й організації, котрі майже одностайно засудили Перший універсал і проголошення автономії України¹⁹²⁸. «Безглуздий вчинок» – так назвали прагнення українства самому «порядкувати своїм життям» «Вісті Харківської ради робітничих і солдатських депутатів» («Извес-

¹⁹²⁵ Хміль І. Всеукраїнський національний конгрес 1917... – С. 659; Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть... – С. 29–30; Жуковський А. Росіяни на Україні... – С. 2616.

¹⁹²⁶ Гусев В. Бунд, Комфарбанд, Евсекция КП(б)У...

¹⁹²⁷ Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть... – С. 22.

¹⁹²⁸ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4 т. Т. I... – С. 82–83.

тия Харьковського совета рабочих и солдатских депутатов»)¹⁹²⁹. Намагалася глузувати з Універсалу й «соціал-демократична» ««Київська думка», іменуючи його «дивним документом» і «прокламацією». Ще далі у ненависті до українського руху пішов друкований орган кадетів «Промова». Пояснивши видання Універсалу нічим іншим, як «німецькою інтригою», він закликав Тимчасовий Уряд вжити рішучих заходів для приборкання Центральної Ради. Не зупинятися навіть перед «крайніми заходами, щоб знищити силу декларації Української Ради»¹⁹³⁰ вимагав від влади й орган торговельно-промислової буржуазії «Біржові відомості» («Биржевые ведомости»).

Лише В. Ленін і керівництво більшовицької партії з тактичних міркувань підтримали в цьому питанні Центральну Раду. Однак ленінські статті «Україна», «Україна і поразка правлячих партій Росії», «Недемократично, пане Керенській!» різко контрастували зі ставленням до Центральної Ради місцевих більшовиків. Вони, відверто фальсифікуючи зміст документа, звинувачували Раду в тому, що «загальний тон» Універсалу заступає класові завдання української революційної демократії, висуваючи на перший план «націоналістичні прагнення деяких верств українського народу»¹⁹³¹. Власне, в такому ставленні більшовиків до українського національно-визвольного руху не було нічого дивного. Подальші події лише підтвердили це.

Як вияв неприпустимого сепаратизму оцінили Перший універсал представники єврейських партій і організацій¹⁹³². Так, на думку Бунду, ухвалений документ скеровував український рух на шлях розриву з революційною демократією країни. Стверджуючи, що надмірне прагнення Центральної Ради до автономії створює умови для загострення внутрішніх суперечностей між трудівниками України, бундівці запропонували скликати територіальний з'їзд представників різних національностей, котрий міг би не лише здійснити послідовну демократизацію життя краю, а й поєднати його автономію зі забезпеченням прав національних меншин. Для практичного здійснення означених заходів було висунуто ідею створити в Україні публічно-правову установу¹⁹³³.

¹⁹²⁹ Стаття Г. Хоткевича з критикою оцінки I Універсалу УЦР в «Известиях Харьковського совета рабочих и солдатских депутатов». 24. 06. 1917 р. // Український національно-визвольний рух... – С. 487.

¹⁹³⁰ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4 т. Т. I... – С. 82.

¹⁹³¹ Кривошиї Г. Ф. Національні меншини і українська революція... – С. 168.

¹⁹³² Солдатенко В. Єврейське представництво в Центральній Раді...

¹⁹³³ Рафес М. Два года революции на Украине... – С. 38; Гусев В. Бунд, Комфарбанд, Евсекция КП(б)У...

Проте більшість суспільства, в т. ч. чимало представників неукраїнського населення, побачили в Універсалі заporуку «...ладу, спокою, порядку, забезпечення свободи й здобутків революції для України, й привітала його з радістю й вдовolenням»¹⁹³⁴. Невдовзі, завдяки тому, що в Універсалі було дотримано «умови збереження цілості Російської держави», навіть єврейські керівні кола, «...не ризкуючи опинитися в конфлікті як з власним почуттям, так, зокрема, з настроями ширших жидівських народних верств»¹⁹³⁵, приєдналися до вимоги автономії України.

На декого ухвалення Універсалу подіяло протверезуюче. Так, як повідомляв член УЦР О. Ільченко, на Уманщині після активізації українців ставлення до них із російського боку значно погіршилося. Їх звинувачували в шовінізмі, український рух називали буржуазним та активно агітували проти нього. Після видання Універсалу ситуація «різко змінилася»¹⁹³⁶ – перед українцями стали запобігати, щоб порозумітися з ними.

Подальшого розвитку взаємини організованого українства з національними меншинами набули після прийняття Другого універсалу, коли представники останніх увійшли до складу Центральної Ради. Навіть російська меншина, коли українська влада стала реальністю, змушена була змінити свій погляд на неї і радила Тимчасовому Урядові якось порозумітися з українцями¹⁹³⁷. Проте входження росіян до УЦР не означало зміни їхньої політики. Як зазначав С. Гольдельман, вони так і залишилися «просто стороною у... переговорах між Києвом і Петроградом»¹⁹³⁸. І не важливо, чи це був Петроград демократичний, чи більшовицький.

Так, утворення окремої фракції більшовиків у Раді було зроблено зовсім не для підтримки останньої, а для того, щоб розкласти її зсередини, чого, власне, вони й не приховували. Один із більшовицьких діячів Н. Лебедев, оголошуючи 9 серпня 1917 р. від імені фракції Декларацію, підкреслював: «Вступаючи до Центральної Української Ради, ми будемо тут проводити неухильну боротьбу з буржуазією і буржуазним націоналізмом і будемо кликати робітників і селян України під че-

¹⁹³⁴ Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть... – С. 22; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 152.

¹⁹³⁵ Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 26.

¹⁹³⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 107–108.

¹⁹³⁷ Жуковський А. Росіяни на Україні... – С. 2616; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4 т. Т. 1... – С. 84.

¹⁹³⁸ Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 31.

рвоний прапор Інтернаціоналу для повної перемога пролетарської революції»¹⁹³⁹. Проте перебування більшовиків* у складі УЦР було малоактивним і нетривалим¹⁹⁴⁰. Після більшовицького перевороту в Петрограді вони залишили Раду, щоб невдовзі повернутися туди, але вже зі зброєю.

Ще активніше пропагували антиукраїнські погляди позапарламентські російські сили. Наприклад чорносотенці, сформувавши в Києві Позапартійний блок російських виборців, наприкінці липня 1917 р. використали муніципальну виборчу кампанію для цькування українського національно-визвольного руху. В інших містах вони прикривалися вівісками «Російський народно-державний союз», «Великоруське віче» (Одеса), група «Порядок» (Чернігів) та ін.¹⁹⁴¹ У той самий період активізувала антиукраїнську діяльність г. «Киянин», посилив протести проти «примусової українізації»¹⁹⁴² Союз малоросів ім. Гоголя та ін.

Певний час основні засади національно-державної політики Центральної Ради підтримували переважно представники єврейських партій та організацій. Так, один з очільників Поалей Ціону С. Гольдельман 5 серпня 1917 р. під час відкриття Шостої сесії УЦР наголосив: «Україна переживає зараз дуже тяжкі часи. Грізні події на фронті, з од-

¹⁹³⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 253, 549–550; Декларация большевистской фракции Центральной Украинской Рады, оглашенная на заседании 9 августа [1917 г.] // Бош Е. Год борьбы. Борьба за власть на Украине с апреля 1917 г. до немецкой оккупации / Е. Бош ; Истпарт ; Отдел ЦК РКП (б.) по изучению истории Октябрьской революции и РКП (б.). – Москва–Ленинград : Гос. изд-во, 1925. – С. 240–241.

* Проблема перебування більшовиків у складі Центральної Ради потребує подальшого з'ясування, оскільки трохі менше як через місяць після їхньої Декларації про вступ до УЦР постало питання про правочинність такого кроку. Так, 5 вересня 1917 р. член комісії з виборів до Українських установчих зборів М. Корчинський заявив на засіданні Малої Ради про те, що до названої комісії з'явилися представники більшовиків. «Комісія, – зазначив він, – не могла прийняти їх у свій склад, позаяк більшовики не входять в склад членів Центральної Ради, і тому просить, щоби Мала Рада дозволила кооптувати до комісії представника від більшовиків». Відповідно до подання заявника, Мала Рада ухвалила дозволити комісії з виборів до Українських установчих зборів «прийняти в свій склад представника більшовиків» [Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 253, 278, 542; Т. 2... – С. 375]. Цілком можливо, проблему зумовив той факт, що більшовики ввійшли лише до складу УЦР, а Малу Раду проігнорували.

¹⁹⁴⁰ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4 т. Т. 1... – С. 96.

¹⁹⁴¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 521; *Кривоший Г. Ф.* Національні меншини і українська революція... – С. 169.

¹⁹⁴² Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4 т. Т. 1... – С. 117.

ної сторони, і контрреволюційні затії, з другої – наказують нам іти рука в руку з представниками українського народу, вони кажуть нам спокійно і твердо вирішити питання про створення єдиної і сильної влади на Україні, щоби захистити здобутки революції. Я вірю, що наша спільна праця доведе нас до здійснення нашої спільної ідеї – ми здобудемо національно-територіальну автономію України»¹⁹⁴³. Подібної позиції, тобто права України на територіально-автономний державний устрій, хоч і з певними нюансами, дотримувалися всі п'ять єврейських партій, котрі входили до складу Центральної Ради¹⁹⁴⁴. Ця узгодженість проявилася вже на перших засіданнях УЦР і Малої Ради, в яких брали участь представники національних меншин, і тривала до часу ухвалення Четвертого універсалу.

Дещо заплутаною виявилася ситуація з польським представництвом у Центральній Раді. Після компромісу останньої з Тимчасовим Урядом Польський виконавчий комітет розраховував на те, що польську меншину в оновленій УЦР як крайовому парламенті України представлятимуть винятково члени ПВК, а не окремі польські політичні партії¹⁹⁴⁵. Однак ситуація склалася з точністю до навпаки. Мандати було розподілено за партійним принципом між ППС (лівницею), ППС (революційною фракцією), ПДЦ і представниками ПВК¹⁹⁴⁶. Проте оскільки останні відмовилися увійти до складу Центральної Ради¹⁹⁴⁷, там залишилися лише обидві частини ППС та ПДЦ.

Позиції польських політичних репрезентантів у справі українського національного державотворення виявились дещо неочікуваними для «автономістів» із Центральної Ради. На їхню думку, автономія України в складі федеративної Росії мала стати лише проміжним етапом до проголошення повної незалежності. Відповідно УЦР і Генеральний Секретаріат для реалізації цієї мети мали взяти процес розбудови української державності під повний контроль¹⁹⁴⁸. Рефреном виступів польських політиків у Центральній Раді¹⁹⁴⁹ була думка представника ППС (революційної фракції) К. Лукашевича про те, що Україні нічого огля-

¹⁹⁴³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 222.

¹⁹⁴⁴ Там само. – С. 175, 211, 222–223; *Гольдельман С. І.* Жидівська національна автономія... – С. 36–37.

¹⁹⁴⁵ *Гай-Нижник П.* Ставлення польського революційного руху в Наддніпрянській Україні до питання самостійності УНР...

¹⁹⁴⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 212.

¹⁹⁴⁷ *Калакура О. Я.* Поляки в етнополітичних процесах... – С. 121–122.

¹⁹⁴⁸ *Гай-Нижник П.* Ставлення польського революційного руху в Наддніпрянській Україні до питання самостійності УНР...

¹⁹⁴⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 211, 223.

датися на Петроград, а треба йти своїм шляхом, щоби здійснити мету, заради якої гинули її найкращі сини¹⁹⁵⁰.

Небачена доти єдність позицій української й іноетнічної частин УЦР проявилася під час обговорення на Шостій сесії Центральної Ради в серпні 1917 р. уже згаданої «Тимчасової інструкції Генеральному Секретаріатові Тимчасового Уряду на Україні», що була видана замість «Статуту Генерального Секретаріату» й істотно звужувала автономію України. В умовах загострення відносин між Тимчасовим Урядом і Центральною Радою остання здобула практично одностайну підтримку своїх членів, незалежно від їхньої національної приналежності.

Характеризуючи дії національних меншин, П. Христюк зазначав, що вони виступили «...більш-менш одностайно, однаково і зразу ясно.., критикуючи, і часом дуже гостро, Інструкцію, в один голос радили прийняти її, як певний здобуток української демократії і базу для дальнішої боротьби»¹⁹⁵¹. З усіх промов, тексти яких уміщені в збірнику документів і матеріалів¹⁹⁵², дещо дисонували лише виступи представників від Конституційно-демократичної партії, котрі, попри критику «Інструкції», прагнули підтримати і навіть виправдати Тимчасовий Уряд¹⁹⁵³, мотивуючи це інтересами Російської держави.

Проте в жовтні того самого року, коли українські партії на засіданні Малої Ради запропонували обговорити справу скликання Українських установчих зборів*, про які йшлося в Декларації Генерального Секретаріату від 29 вересня 1917 р.¹⁹⁵⁴, попередньої єдності вже не було. Особливо палкі суперечки між російськими меншовиками, есерами та Бундом, з одного боку, і українцями – з іншого, викликала згадка про «суверенний» характер майбутнього парламенту¹⁹⁵⁵. Дійшло до того, що представники опозиційних меншин погрожували боротися проти таких тенденцій¹⁹⁵⁶. Ще радикальнішими були кадети, котрі вийшли зі складу Центральної Ради. Свої дії вони мотивували тим, що не можуть

¹⁹⁵⁰ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 223.

¹⁹⁵¹ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4 т. Т. 1... – С. 117.

¹⁹⁵² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 217–219, 228, 229, 242, 243–244, 246–247, 248, 547, 548, 549.

¹⁹⁵³ Там само. – С. 218, 242, 248, 547, 549.

* У Малій Раді певний час уживали іншу назву – Українська установча рада [Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 334].

¹⁹⁵⁴ Декларація Генерального Секретаріату України. 29 вересня 1917 р. ... – С. 323.

¹⁹⁵⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 329, 334–336, 348, 349, 350, 353, 559–561.

¹⁹⁵⁶ Там само. – С. 335.

погодитися з Декларацією Генерального Секретаріату, більш усього з тією її частиною, в якій йшлося про скликання Українських установчих зборів, представництво України на Міжнародній мирній конференції та про утворення «Вільного козацтва»¹⁹⁵⁷. Решта національних меншин, як зазначив С. Гольдельман¹⁹⁵⁸, не вбачала небезпеки для здобутків революції в скликанні власних Установчих зборів* для України, що запровадили б для неї конституцію, законодавчі установи, встановили б компетенцію і порядок діяльності постійного уряду.

І все ж, щоб не загострювати відносини з національними меншинами, Мала Рада в справі скликання Українських установчих зборів ухвалила компромісне формулювання, на яке погодились усі. В ньому йшлося про те, що «...воля народів України до самоозначення може бути виявлена тільки через Установчу раду України і що таким чином виявлена воля народів України буде погоджена з волею всіх народів Росії, виявленою через Всеросійські Установчі збори...»¹⁹⁵⁹. Отже, кожна сторона отримала те, що хотіла: національні меншини – відсутність наголосу на суверенності Українських установчих зборів, український політикум – підтримку необхідності їхнього скликання з боку представників іноетнічного населення.

Подією, що кардинально змінила ставлення різних політичних напрямків у національних меншинах до українського національного руху і Центральної Ради, став більшовицький переворот у Росії. Російське середовище в Україні, що до того часу було єдиним у неприйнятті її суверенітету, розкололося. З одного боку, більшовики, котрі з тактичних міркувань спорадично підтримували український рух, не лише стрімко еволюціонували на позиції відкритих ворогів української державності, а й активно підтримали агресію більшовицької Росії проти УНР. З іншого боку, побоювання більшовизації України сприяло зміні ставлення до Центральної Ради решти російських об'єднань і політичних партій¹⁹⁶⁰.

¹⁹⁵⁷ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 329, 330; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4 т. Т. II... – С. 18.

¹⁹⁵⁸ Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 39.

* Доброзичливим до українців був виступ представника фракції сіоністів І. Шехтмана: «Ми думаємо, – зазначив він, – не тільки Бельгія, Сербія, але й Україна має право на самооприділення – отже, Установчі збори не можуть бути несuverенні» [Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 561].

¹⁹⁵⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 353.

¹⁹⁶⁰ Кривошиий Г. Ф. Національні меншини і українська революція... – С. 176, 177.

Про підтримку УЦР оголосили не лише ради і представлені в них російські соціалістичні партії, а й ліберальні та консервативні верстви російського населення України, а також партії й об'єднання, що відображали їхні інтереси. Навіть кадети, що нещодавно демонстративно вийшли зі складу Центральної Ради, висловили довіру Генеральному Секретаріатові на тій підставі, що він був «єдино легальним органом влади»¹⁹⁶¹, затвердженим Тимчасовим Урядом на підставі Інструкції 4 серпня 1917 р. І хоча Центральна Рада відступила від Інструкції, поширивши свою компетенцію на всі 9 губерній, це пояснювалося «державною необхідністю» у зв'язку з «більшовицьким переворотом». П. Мілюков писав пізніше про Центральну Раду: «Страх і побоювання зазнати в прогресуючому всеросійському розпаді спільної долі і пережити жахи всеросійських соціалістичних експериментів становили здорове і живе начало збереження в штучно роздуту національному русі в Україні». Навіть монархіст В. Шульгін, котрий ще недавно звинувачував УЦР у зраді, заявив на засіданні Київської міської думи: «Якщо хтось ще зможе врятувати Україну від розкладу і анархії, то лише Центральна Рада». А харківський професор А. Погодін – людина близьких з В. Шульгіним поглядів – в україноненависницькій г. «Російське життя» («Русская жизнь») із захопленням, що межувало з екзальтованістю, писав: «Що це? Заново починається російська історія? «Мати міст російських» знову збирає навколо себе Русь?.. Українські полки, готові знову підкоритися дисципліні, йдуть на звільнення міст, захоплених більшовицькою чумою... Україна пропускає через свою територію козаків з Дону. І якщо в Києві виходить орган мужнього Шульгіна [з. «Киянин» – Авт.], якщо в Україні вільні громадяни вільної Росії можуть зітхнути, то цим вони зобов'язані Раді»¹⁹⁶².

Не можна не помітити, що підтримка, яку надавали Центральній Раді російські політичні партії і ті верстви населення, що стояли за ними, була умовною і мала кон'юнктурний характер. Про збіг стратегічних цілей мова не йшла. Російські політичні партії підтримували Центральну Раду остільки, оскільки вона не стала більшовицькою і могла бути базою для ліквідації більшовизму в Росії. Тимчасовий збіг тактичних цілей не міг приховати глибокі суперечності¹⁹⁶³, які продовжували існувати між українським визвольним рухом та різними групами російської меншини в Україні.

¹⁹⁶¹ Рафес М. Два года революции на Украине... – С. 53.

¹⁹⁶² Кривошій Г. Ф. Національні меншини і українська революція... – С. 178.

¹⁹⁶³ Там само. – С. 178–179.

З тривогою сприйняли більшовицький переворот у Петрограді й єврейські політичні партії України. Одними з перших його рішуче засудили представники Бунду й ОЕСРП¹⁹⁶⁴. У тодішній ситуації єврейські політики вбачали єдиною гарантією подальших демократичних перетворень тверду державну владу, якою мала стати Центральна Рада¹⁹⁶⁵. Щоправда, тут варто погодитися з думкою Г. Кривошия про те, що стосовно російського населення України можна говорити про кон'юнктурні зміни в його ставленні до українського національного руху, а щодо єврейської меншини – про еволюцію її поглядів, адже політичні лідери єврейства з підтримкою Центральної Ради визначилися раніше¹⁹⁶⁶. Тому не дивно, що вже 26 жовтня 1917 р. один із лідерів Бунду М. Рафес на засіданні Київської міської думи наголошував: «Наше щастя, що ми живемо у Києві, що є Українська Центральна Рада, до голосу якої прислухається все населення і селянство»¹⁹⁶⁷.

За сильну українську владу виступали також поляки. Ще напередодні більшовицького перевороту, 24 жовтня, В. Рудницький у згаданому вже запиті від імені ПДЦ вимагав від Генерального Секретаріату в боротьбі з погромами не покладатися на загальноросійські органи, а самому братися до припинення безладів¹⁹⁶⁸. Виходячи з цих міркувань, польські політики були єдиними з усіх національних меншин, представлених у Центральній Раді, що з виникненням більшовицької загрози не ввійшли до складу Крайового комітету охорони революції в Україні. Така поведінка базувалася на прецеденті створення подібного Комітету під час заколоту генерала Л. Корнілова. Тоді, 30 серпня 1917 р., на засіданні Малої Ради той самий В. Рудницький також дорікав Генеральному Секретаріатові за те, що він як революційна влада в Україні замість того, щоб взяти справу охорони революції в свої руки, віддав її Комітетові¹⁹⁶⁹. Правильність польської позиції підтвердили наступні події, зокрема той факт, що вже 28 жовтня 1917 р.¹⁹⁷⁰, тобто через три дні після створення, Крайовий комітет охорони революції в Україні саморозпустився, а його функції було передано Генеральному Секретаріатові.

¹⁹⁶⁴ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 361, 362, 363, 561.

¹⁹⁶⁵ Гусев В. І. Бунд в суспільно-політичному житті України... – С. 19–20; Лозинська Л. В. Винниченко та єврейська національна суспільність... – С. 28.

¹⁹⁶⁶ Кривоший Г. Ф. Національні меншини і українська революція... – С. 179.

¹⁹⁶⁷ 1917 год на Киевщине... – С. 317.

¹⁹⁶⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 358.

¹⁹⁶⁹ Там само. – С. 273.

¹⁹⁷⁰ Там само. – С. 366, 368, 369.

Необхідність зміцнення органів української влади підтримали й польські соціалісти. Так, Друга конференція секцій ППС (революційна фракція) в Україні, яка відбулася 28 жовтня – 2 листопада 1917 р. у Києві, і на якій були представлені Київська, Харківська, Катеринославська, Одеська, Вінницька, Миколаївська, Козятинська і Костянтинівська організації, висловилися за те, щоби Центральна Рада взяла всю повноту влади в Україні¹⁹⁷¹.

Тим часом, за визначенням П. Христюка, логіка фактів змушувала Центральну Раду закінчити розпочату побудову української державності¹⁹⁷², адже загальноросійський державний центр фактично перестав існувати: Тимчасовий Уряд було повалено, зв'язків із новою російською владою ще не встановлено, в Росії тривала громадянська війна. З огляду на це вже 1 листопада 1917 р. Українська Центральна Рада ухвалила «Звернення до громадян України». В ньому вона повідомила, що, приступивши до організації «найвищої крайової влади на Україні в повному складі», визнала за необхідне негайно доповнити Генеральний Секретаріат п'ятьма генеральними комісарами*, і пообіцяла разом із урядом ужити всіх заходів, щоби встановити в Україні «лад і спокій»¹⁹⁷³. Через два дні подібну Відозву¹⁹⁷⁴ оприлюднив і Генеральний Секретаріат. Фактичний перехід влади до УЦР і ГС, незважаючи на окремі тертя, стався за згодою всіх політичних партій і організацій, у т. ч. іноетнічних¹⁹⁷⁵, окрім крайніх правих (групи В. Шульгіна) і крайніх лівих (більшовиків).

Значно вагомішим актом українського державотворення став Третій універсал Центральної Ради. Він викликав широку гаму як політичних, соціальних, так і національних почуттів. Зважаючи на серйозну підготовчу роботу, тривалі дискусії, які передували проголошенню документа¹⁹⁷⁶, Універсал значною мірою був продуктом компромісу між українською більшістю й іноетнічною меншістю УЦР.

¹⁹⁷¹ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 72–73.

¹⁹⁷² Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4 т. Т. II... – С. 49.

* Того самого дня заступників генерального секретаря національних справ Д. Одиця, М. Зільберфарба й М. Міцкевича як комісарів у справах російської, єврейської і польської національних меншин було прирівняно до статусу генеральних секретарів [Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 381].

¹⁹⁷³ Звернення Української Центральної Ради до громадян України. 1 листопада 1917 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 384.

¹⁹⁷⁴ Відозва Генерального секретаріату до громадян, урядових і громадських установ. 3 листопада 1917 р. ... – С. 390–391.

¹⁹⁷⁵ Рафес М. Два года революции на Украине... – С. 53–54.

¹⁹⁷⁶ Там само. – С. 56–57.

Найбільшими опонентами закладених в Універсалі ідей виявилися представники Бунду, російських меншовиків та есерів. Однак й інші сили, зокрема ОЄСРП та Поалей Ціон, побоювалися значного дистанціювання від Росії¹⁹⁷⁷. Саме тому вони наполягли, щоб у документі було підкреслено прагнення до єдності з Росією: «...Не відділяючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб вся республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів»¹⁹⁷⁸. У інших місцях також було багато застережень на зразок того, що УЦР «...стане на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але і всієї Росії»; про встановлення державного контролю над продукцією на Україні, «...пильнуючи інтересів як України, так і цілої Росії»¹⁹⁷⁹ тощо.

Згодом, згадуючи з якими великими труднощами далися всі ці поправки, М. Рафес дещо завуальовано підкреслив і їхню значущість. «Це [Універсал. – Авт.] – нота Ц[ентральної] Р[ади] всім обласним урядам про створення центральної влади, але сама ця нота залишилася без практичних наслідків»¹⁹⁸⁰. Іншими словами, здійснена представниками національних меншин корекція тексту документа фактично вихолостила його суть, перетворивши на декларацію.

Незважаючи на компромісний характер Третього універсалу, ставлення до нього національних меншин було більш ніж стриманим. Газета «Нова Рада» повідомляла, що після оголошення М. Грушевського про те, що на поточному засіданні УЦР 7 листопада 1917 р. розглядатимуть питання про «...проголошення Української Народної Республіки, яка буде повноправним тілом в міцній спілці народів Росії...», лише гурт «меншостей» не поділяв загальної радості, стояв мовчки, «і неначе понуро»¹⁹⁸¹. Більш того, як впливало зі слів голови Центральної Ради, Універсал, над текстом якого «цілий тиждень радилися»¹⁹⁸², могли проголосити ще напередодні, 6 листопада. Однак задум зірвався, оскільки представники національних меншин, якщо називати речі своїми іменами, просто втекли з вечірнього засідання Малої Ради. Залишився лише член ПДЦ В. Рудницький¹⁹⁸³. Щоправда, М. Грушевський

¹⁹⁷⁷ Рафес М. Два года революции на Украине... – С. 57; Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине... – С. 6.

¹⁹⁷⁸ Третій універсал Української Центральної Ради... – С. 398–400.

¹⁹⁷⁹ Там само. – С. 400.

¹⁹⁸⁰ Рафес М. Два года революции на Украине... – С. 57.

¹⁹⁸¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 396.

¹⁹⁸² Там само.

¹⁹⁸³ Там само.

поведінку меншин пояснив тактовніше: «Представники меншостей просили відкласти проголошення, щоб вони також могли обміркувати зміст Універсалу»¹⁹⁸⁴. Разом із тим, слід визнати, що меншини особливого вибору не мали: або демократичний розвиток, запропонований Центральною Радою, або російський більшовизм із його соціальним радикалізмом.

Відповідно до результатів поіменного голосування, з 47 членів Малої Ради* за Універсал проголосували 42 (всі українці та євреї), проти – ніхто, утрималися – 5. Серед останніх були репрезентант Польського демократичного централу В. Рудницький та 4 представники російських партій: меншовики М. Балабанов і К. Кононенко та есери С. Сараджев і І. Скловський¹⁹⁸⁵. М. Рафес, а за ним і сучасний дослідник Г. Кривоший, подають, що серед тих, хто утримався, були представники трьох російських партій – окрім меншовиків і есерів, ще й народні соціалісти¹⁹⁸⁶. Однак, по-перше, в результатах поіменного голосування відсутня згадка про народних соціалістів, по-друге, згідно з даними Д. Дорошенка¹⁹⁸⁷, вони не мали свого представництва в Малій Раді.

Мотивуючи логіку голосування, представник меншовиків К. Кононенко заявив, що члени РСДРП виступають за національне самовизначення, але вважають, що тільки Всеросійські установчі збори можуть встановити форми цього національного самовизначення, тому партія побоюється, щоби від проголошення Універсалу не постраждала єдність революційного фронту¹⁹⁸⁸. У тому ж ключі виступив есер С. Сараджев, котрий підкреслив, що «...він не може приєднатися до проголошення цієї федерації, бо Україна проголосує її без згоди усієї російської демократії...»¹⁹⁸⁹. Ще один російський репрезентант – комісар у справах російської національної меншини Д. Одинець, вітаючи самий Універсал, зазначив, що в ньому «...перейдено самі крайні межі лояльності»¹⁹⁹⁰, очевидно, в ставленні до Росії.

¹⁹⁸⁴ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 396.

* Під час голосування за Третій універсал 5–6 членів Малої Ради були відсутніми на засіданні [Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 397].

¹⁹⁸⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 397.

¹⁹⁸⁶ Рафес М. Два года революции на Украине... – С. 58; Кривоший Г. Ф. Национальные меньшини і українська революція... – С. 179.

¹⁹⁸⁷ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. : у 2 т. Т. 1... – С. 120.

¹⁹⁸⁸ Рафес М. Два года революции на Украине... – С. 58; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 398.

¹⁹⁸⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 566.

¹⁹⁹⁰ Там само. – С. 397.

На відміну від російських політиків, євреї одностайно підтримали Третій універсал*. «Тяжко було б уявити собі іншу поведінку жидівських національних представників у Центральній Раді у той вирішальний момент, – зазначав С. Гольдельман. – Адже цей самий Універсал не лише проголосив постанову української держави, але разом подбав про становище неукраїнських народів у новій державі»¹⁹⁹¹. Кожна єврейська політична сила вбачала в ньому втілення своїх політичних прагнень. Так, Бунд, попри ультраінтернаціоналізм, не міг не схвалити документ, до якого вніс низку поправок, і в якому було підкреслено прагнення України до єдності з Росією, а питання про національно-культурну автономію зайняло одне з чільних місць¹⁹⁹². Сіоністи різних напрямів також були задоволені змістом декларацій української влади, оскільки він не суперечив їхній концепції «синтетичного сіонізму», що означала «комбінацію палестинської ідеї з боротьбою за національну та культурну автономію в діаспорі»¹⁹⁹³. Разом із тим, слід зазначити, що одностайне голосування зовсім не означало відсутності сумнівів у його доцільності.

Єврейські політики не приховували свого збентеження «новим національно-політичним курсом», закладеним в Універсалі. «Ми з тривогою підходимо до цього акту», – заявив член ОЕСРП М. Літваков на засіданні Малої Ради 7 листопада і з деякою екзальтованістю пояснив свою думку: «Прокламування української республіки може бути сприйнято так, ніби ми шматуємо живе тіло Росії»¹⁹⁹⁴. У тому ж дусі висловилися представники Бунду та Поалей Ціон. Сумнівами іншого порядку поділився сіоніст Н. Сиркін: чи не принесе проголошення УНР лиха національним меншинам?¹⁹⁹⁵ Найоптимістичнішим був виступ бундівця О. Золотарьова: «Коли ми бачимо, що звільнений український народ дає і нашому народові свободу, ми беремо на себе частину відповідальності за цей акт і від щирого серця підписуємося під Універса-

* Про підтримку Третього універсалу заявила й низка єврейських політичних організацій на місцях, зокрема в Городищі Київської губ., Проскуріві, Умані, на Херсонщині. Таку позицію єврейства належно оцінив український політикум, тому в Кременчуці, Вінниці та інших населених пунктах Універсал зачитували присутнім і по-єврейськи [Чериковер *И.* Антисемитизм и погромы на Украине... – С. 70].

¹⁹⁹¹ Гольдельман *С. І.* Жидівська національна автономія... – С. 46.

¹⁹⁹² Рафес *М.* Два года революции на Украине... – С. 58.

¹⁹⁹³ Гунчак *Т.* Симон Пеглюра та євреї... – С. 8.

¹⁹⁹⁴ Чериковер *И.* Антисемитизм и погромы на Украине... – С. 69.

¹⁹⁹⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 398; Чериковер *И.* Антисемитизм и погромы на Украине... – С. 69.

лом»¹⁹⁹⁶. Такі слова представника вічно фрондуєчого Бунду стали своєрідним визнанням демократичності українського національного руху.

Схвально сприйняли Універсал у частинах, що стосувалися проголошення УНР та національно-персональної автономії і поляки. Разом із тим, більшість польських партій негативно відреагували на задекларовану в документі ліквідацію права власності на землю та передачу її в розпорядження земельних комітетів без викупу¹⁹⁹⁷. Так, під час виступу в Малій Раді представник ПДЦ В. Рудницький, запевнивши, що його фракція щиро тішиться приєднанням України до кола вільних народів, пояснив відмову підтримати Універсал протестом проти проголошеного «упорядкування земельної справи» й оголосив про складання своїх повноважень члена УЦР. Йому опонував делегат від ППС (лівиці) Левинський. Він не лише підтримав Універсал, а й звинуватив колегу в реакційності. «Так само і ми зробили б з польською шляхтою і польськими поміщиками»¹⁹⁹⁸, – завершив виступ Левинський під бурхливі оплески Ради.

Через незгоду із задекларованим у Третьому універсалі вирішенням земельного питання до демаршу вдався і генеральний секретар польських справ М. Міцкевич, котрий навіть подав у відставку. Щоправда, за кілька днів, після роз'яснень суті земельної реформи, відкликав її і продовжив свою роботу¹⁹⁹⁹; його товаришем став В. Рудницький²⁰⁰⁰. 22 листопада у г. «Київський щоденник» з'явився протест проти запланованої в Універсалі земельної реформи, підписаний великою кількістю польських організацій²⁰⁰¹. Тоді ж до Варшави було скеровано меморандум, в якому містилося прохання до польського уряду та країн Антанти вплинути на українську владу з метою припинення націоналізації землі. Причина такої обструкції крилася в тому, що на Правобережжі України близько половини всіх земельних угідь перебувало в руках польських великих і середніх землевласників.

Після проголошення Української Народної Республіки її найбільшою проблемою стала діяльність інтернаціональної меншини більшовицького крою, котру інтенсивно підживлювали з Росії. Незважаючи на те, що за результатами виборів до Всеросійських установчих зборів,

¹⁹⁹⁶ *Чериковер И.* Антисемитизм и погромы на Украине... – С. 69.

¹⁹⁹⁷ Третій універсал Української Центральної Ради... – С. 400; *Устименко В. М.* Етнонаціональна політика як фактор державотворення... – С. 71.

¹⁹⁹⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 398.

¹⁹⁹⁹ *Скальський В.* Політичне життя польської громади... – С. 197.

²⁰⁰⁰ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 482.

²⁰⁰¹ *Скальський В.* Політичне життя польської громади... – С. 197.

які відбулися наприкінці листопада 1917 р., більшовики в Україні одержали лише 10% голосів, тоді як українські партії – близько 75%²⁰⁰², вони сподівалися здобути тут владу*. Проте їхня невдала спроба зробити це шляхом поглинання Центральної Ради Всеукраїнським з'їздом рад селянських, робітничих і солдатських депутатів змусила діяти Росію, котра вирішила «радянлізувати» Україну за допомогою військової сили.

Через кілька днів після ухвалення РНК згаданого «Маніфесту до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради» російські більшовицькі війська розпочали просування в Україну. А завдяки тому, що в Харкові було проголошено маріонеткову «Українську республіку», Петроград отримав можливість представляти події в Україні як внутрішній конфлікт між революційними радами робітничих і солдатських депутатів та «буржуазною» Центральною Радою²⁰⁰³. Подібний сценарій голова РНК Росії В. Ленін оприлюднив ще 22 листопада 1917 р. на Першому всеросійському з'їзді військового флоту, підкресливши пріоритет класового принципу в побудові російсько-українських відносин. Він заявив, що більшовикам «нічого боятися» розпаду Росії на окремі республіки: «Скільки б не було самостійних республік, ми цього лякатися не станемо. Для нас важливо не те, де проходить державний кордон, а те, щоб зберігався союз між трудящими всіх націй для боротьби з буржуазією яких завгодно націй. ...Ми скажемо українцям: як українці ви можете влаштувати в себе життя, як ви хочете. Але ми простягнемо братерську руку українським робітникам і скажемо їм: разом з вами ми будемо боротися проти вашої і нашої буржуазії»²⁰⁰⁴.

17 грудня 1917 р. радянський уряд України оголосив війну УЦР і звернувся за допомогою до РНК Росії, яка «братерською рукою» ске-

²⁰⁰² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 572; *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. : у 2 т. Т. 1... – С. 313.

* Слід зазначити, що більшовики мали всі умови для того, щоб створити в Україні свою потужну базу. Фактично під боком Центральної Ради активно й майже вільно діяли більшовицькі організації, виходили опозиційні газети, серед них її найзапекліший опонент «Пролетарська думка» («Пролетарская мысль»), розповсюджували «політичні знання» агітатори. Тільки у період між 25 жовтня і 25 листопада 1917 р. більшовицьке керівництво скерувало з Петрограда у провінцію 644 агітатори, в т. ч. у Харківську губ. – 11, Донецький басейн – 10, Чернігівську губ. – 8, Херсонську – 8, Подільську – 5, Полтавську – 5, Катеринославську – 4, Київську – 3 [*Копиленко О. Л.* «Сто днів» Центральної Ради... – С. 135–136].

²⁰⁰³ *Бойко О. Д.* Перша війна радянської Росії проти УНР 1917–1918 / О. Д. Бойко // Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 8... – С. 161.

²⁰⁰⁴ Цитовано за: *Борисенко Е. Ю.* Влияние польского фактора на политику большевиков... – С. 179–180.

рувала сюди до 20 тис. більшовицьких військ. Вони були підсилені місцевими червоногвардійськими загонами²⁰⁰⁵. Так розпочалася Перша війна радянської Росії проти УНР.

Ставлення населення УНР – як українського, так і іноетнічного – до російської агресії загалом було негативним хоча б тому, що вона руйнувала усталений спосіб життя. Однак існували й певні нюанси. У той час, коли переважна більшість людності пасивно сприймала події, старалася не втручатися в них, інша частина була налаштована революційно і намагалася виявити себе відповідним чином. Прикладом було інспіроване більшовиками січневе 1918 р. повстання в Києві, зокрема на заводі «Арсенал», спрямоване проти УЦР. У таборі супротивників діючої української влади з різних причин опинилося чимало представників національних меншин та зрусифікованих українців. Агітацію «проти Центральної Ради й проти українців»²⁰⁰⁶ проводили навіть деякі з тих репрезентантів іноетнічного населення, котрі й самі засідали в УЦР.

Загарбницька експедиція росіян в Україну спровокувала суперечності навіть у стані самої російської меншини, яка розділилася на два основних угруповання. Одне з них, представлене здебільшого заможними верствами, інтелігенцією й офіцерством, хоч і не було прибічником незалежності України, виступило на боці антибільшовицьких сил за демократичну і неподільну Росію²⁰⁰⁷. Навіть російські небільшовицькі газети, які ще певний час виходили в Петрограді й Москві – «Воля народу» («Воля народа»), «Вік» («Векъ»), «День», «Наш вік» («Нашъ векъ») та ін., поставилися з симпатією до боротьби українців із більшовиками. Зокрема, «Воля народу» від 19 грудня 1917 р. в одній зі своїх статей наголошувала, що війна УНР із більшовицьким урядом ведеться не проти Росії й російського народу, а є боротьбою з ворогами як українського, так і російського народів²⁰⁰⁸.

Щодо України, то з парламентських російських фракцій Центральної Ради про свою підтримку останньої 20 січня 1918 р. під час Дев'ятої сесії оголосили лише народні соціалісти²⁰⁰⁹. Меншовики заявили, що їхня позиція залишається «та сама, що була й досі»²⁰¹⁰, тобто між засудженням більшовиків, котрі «сіяли туман», були «політичними шуле-

²⁰⁰⁵ *Бойко О. Д.* Перша війна радянської Росії проти УНР... – С. 161.

²⁰⁰⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 116–117, 118.

²⁰⁰⁷ *Рафальський О. О.* Національні меншини України... – С. 115.

²⁰⁰⁸ Цитовано за: *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. : у 2 т. Т. 1... – С. 325.

²⁰⁰⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 118.

²⁰¹⁰ Там само.

рами» і не представляли російський народ²⁰¹¹, та невизнанням української державності²⁰¹². Гірша ситуація склалася в середовищі російських есерів, від яких відкололася група лівацьких елементів, чії представники погрожували гарматами зруйнувати Центральну Раду. Невизначеною залишалася позиція й тих російських есерів²⁰¹³, що засідали в УЦР.

Друге угруповання російської меншини, що складалося здебільшого з робітництва і солдатських мас, було налаштоване радикальніше. Воно становило соціальну базу російської експансії і підтримувало більшовиків²⁰¹⁴.

Подібним ставлення до експорту більшовицької влади в Україну було й серед єврейства*, котре, за словами професора В. Солдатенка, «... в основному зайняло позицію стороннього спостерігача, вичікуючи, що з того вийде»²⁰¹⁵. І все ж деякі його верстви, особливо в селах і містечках, підтримували прибічників української національної державності, чинили опір Червоній армії і т. зв. революційним продовольчим загонам. Могутнім поштовхом до зростання антибільшовицьких настроїв стали заходи політики «воєнного комунізму», експропріації власності й

²⁰¹¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. – Т. 1... – С. 507.

²⁰¹² Там само. – Т. 2... – С. 102.

²⁰¹³ Там само. – С. 118, 119.

²⁰¹⁴ Рафальський О. О. Національні меншини України... – С. 115–116.

* Характеризуючи ставлення російської та єврейської меншин УНР до більшовицької експансії, П. Христюк зазначав: «Російське та жидівське робітництво, розагітоване большевиками, вчинило повстання в самому Києві, чим дуже утруднило справу оборони столиці. Права ж, антибольшевицька частина російсько-жидівського робітництва, що йшла за російськими соціал-демократами меньшевиками, правими соціал-революціонерами та за єврейським Бундом, просто не захотіла виступити в оборону Києва. Рафеси, Балабанови, Скловські – ці найбільші вороги большевиків в Центральній Раді – тепер стояли осторонь, зовсім не думаючи про те, щоб хоч чим-небудь допомогти українській владі в справі оборони Києва. Цей «нейтралітет меншостей» справляв найтяжче враження на українську демократію. На запитання М. Порша., чому російські соц.-рев. і бундівці не дають для оборони Києва своїх боєвих (партійних) загонів («дружин»), «меньшости» відповіли що, мовляв, їхні «дружини» не мають зброї. А коли на це було сказано, що в Міністерстві військових справ можна дістати зброї, скільки треба, «меньшости» нічого не відповіли. На очах відбувався поділ робітництва та інтелігенції Києва на два табори не стільки по класово-соціальних ознаках, скільки по національній приналежності: з одного боку творився антиукраїнський російсько-жидівський табор, з другого – все більш ізолювалися та зменьшувалися сили української революційної демократії» [Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4 т. Т. II... – С. 126–127].

²⁰¹⁵ Солдатенко В. Українська революція і етнонаціональні відносини... – С. 18.

заборони дрібної торгівлі²⁰¹⁶, які здійснювали окупанти на захоплених територіях.

Песимістично сприйняв окупаційну радянську владу єврейський політик. Так, ще 6 грудня 1917 р., виступаючи на з'їзді рад робітничих, селянських і солдатських депутатів України, представник ОЄСРП М. Шац-Анін заявив: «Шеститижневе панування більшовицького правительства [в Росії. – Авт.] – це цілковите непорозуміння. Більшовики, ці марцьові* соціалісти, є продуктом розкладу царського режиму. Народні комісари посилають з болотяного Петрограда на нас гармати і кажуть: «Ви можете самовизначуватись скільки хочете в тих межах, які ми вам визначимо». Тепер в Росії [тобто на постімперському російському просторі. – Авт.] ще лишилась тільки одна організуюча сила – це українська демократія і її орган – Центральна Рада. В цьому непорозумінні між Центральною Радою і більшовицьким правительством весь єврейський народ України рішуче стане на бік Центральної Ради і буде підтримувати її всіма силами»²⁰¹⁷. У такому самому дусі 25 січня 1918 р. висловила й сіоністська г. «Телеграф»²⁰¹⁸. Навіть Бунд, латентно співпрацюючи з більшовицьким режимом, що на початку 1918 р. на кілька тижнів утвердився в Києві, усвідомлював його безперспективність в Україні. Зокрема, на загальних зборах Київської організації Бунду з 780 присутніх її членів пропозицію про визнання нової влади підтримали тільки 11 осіб, ще 7 утрималися²⁰¹⁹.

По-різному відреагувало на війну між радянською Росією та УНР єврейське вояцтво. Значна частина його обрала позицію нейтралітету. Інші військовики, залежно від політичних симпатій чи антипатій, були схильні підтримувати або демонструючи реальними діями прихильність до єврейства Центральну Раду, або декларуючих інтернаціоналізм більшовиків²⁰²⁰.

Симпатизувала гаслам російської соціал-демократії і була широко представлена як у меншовицьких, так і більшовицьких організаціях в Україні, виступала опорою або й носієм нового режиму деяка частина цивільного єврейського населення²⁰²¹. Така поведінка вела до зростання в суспільстві напруги та антиєврейських настроїв. Тому представ-

²⁰¹⁶ Рафальський О. О. Національні меншини України... – С. 116.

* Марцьові – березневі, тобто несправжні, тимчасові, як березневий сніг.

²⁰¹⁷ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 507.

²⁰¹⁸ Шехтман И. Б. Еврейская общественность на Украине... – С. 30.

²⁰¹⁹ Рафес М. Два года революции на Украине... – С. 82.

²⁰²⁰ Гриневич В. Національне військове питання в діяльності союзу євреїв-воїнів... – С. 35–36.

²⁰²¹ Рафальський О. О. Національні меншини України... – С. 116.

ники єврейства в УЦР, наприклад М. Рафес і Й. Шехтман, закликали до усвідомлення того, що вся єврейська нація, як і будь-яка інша, не може відповідати за наявність у ній осіб різних переконань²⁰²². Останній при цьому домагався, щоби Центральна Рада видала відозву зі закликом не чинити єврейських погромів. Проти такої пропозиції виступив український есдек Б. Мартос. На його думку, подібну відозву могли б зрозуміти «...якраз так, що євреї винні, коли за них заступається Центральна Рада, і що їх, значить, треба громити»²⁰²³. Відтак Мартос запропонував Бундові закликати киян підтримати Центральну Раду в боротьбі проти більшовиків. Зрештою, майже всі фракції УЦР, у т. ч. бундівці, вирішили видати спільну відозву²⁰²⁴, погодившись, що такий захід викличе більше довір'я до єврейства, ніж антипогромні заклики. Заяви до населення про підтримку Центральної Ради в боротьбі з більшовиками²⁰²⁵ на своїх шпальтах умістила й єврейська партійна періодика.

Неоднозначним ставлення до більшовиків було також у польському середовищі. Проте переважна більшість поляків Наддніпрянщини підтримували курс українців на самостійність УНР²⁰²⁶. Виразно антибільшовицьку позицію займали ПДЦ та ПВК²⁰²⁷. Чимало поляків взяли активну участь в обороні краю. Так, польська бойова дружина* під проводом Польської військової організації з перших днів більшовицького заколоту взяла участь у січевих боях 1918 р. в Києві на боці Центральної Ради. Підтримку їм надавала польська молодь²⁰²⁸. У той самий час, але з протилежного боку від барикад допомагала більшовикам велика група польських робітників без чітко вираженої партійної приналежності²⁰²⁹. Проте, як зазначив В. Скальський, про національну свідомість останніх говорити не доводиться. Вони були насамперед робітниками, більшовиками, і тільки потім поляками. Класова солідарність

²⁰²² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 116, 117.

²⁰²³ Там само. – С. 117.

²⁰²⁴ Там само. – С. 117, 119.

²⁰²⁵ Батанова Т. Політичні платформи та діяльність єврейських партій... – С. 273.

²⁰²⁶ Гай-Нижник П. Ставлення польського революційного руху в Наддніпрянській Україні до питання самостійності УНР...

²⁰²⁷ Jabłoński H. Polska autonomia narodowa na Ukrainie... – С. 97–98

* Поряд із поляками, українському війську допомагали й невеликі грузинські загони [Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4 т. Т. II... – С. 127].

²⁰²⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 119; Гай-Нижник П. Ставлення польського революційного руху в Наддніпрянській Україні до питання самостійності УНР...; Jabłoński H. Polska autonomia narodowa na Ukrainie... – С. 100.

²⁰²⁹ Jabłoński H. Polska autonomia narodowa na Ukrainie... – С. 100.

для них, як і для представників інших народів, була важливішою, ніж національна єдність.

Несподівано незрозумілим виявилось політичне позиціонування лівого спектра польської національної меншини. Склалася ситуація, коли такі помірковані партії, як ППС (лівиця) та ППС (радикальна фракція) підтримали більшовиків²⁰³⁰. Так, представник останньої В. Корсак 25 листопада 1917 р. на засіданні Малої Ради оприлюднив декларацію, в якій закликав УЦР порозумітися з РНК Росії як тимчасовим центральним урядом²⁰³¹. Такою самою була тональність його заяви від 2 грудня 1917 р.²⁰³². Водночас київська група крайньо лівої польської організації – СДКПІЛ, що мала репутацію найбільш пробільшовицької, 3 грудня того самого року заявила про визнання «Центральної Ради як уряду України»²⁰³³. Щоправда, при цьому наголосила, що не підтримує політику, яку проводить Рада.

Справжнім потрясінням для українського політикуму стало негативне волевиявлення представників іноетнічного населення в Центральній Раді за проголошення державної незалежності України. Останні не відповіли взаємністю навіть на такий прогресивний крок українців, як ухвалення ще до голосування за Четвертий універсал Закону про національно-персональну автономію для іноетнічного населення. Зокрема, з присутніх представників національних меншин споконвічну українську мрію підтримав лише член ППС (революційної фракції) В. Корсак. Представники російських есерів, а також Поалей Ціон і ОЄСРП утрималися від голосування, сіоністи на засідання не з'явилися, а бундівці та російські меншовики*, яких представляли «здебільшого зросійщені жиди», взагалі голосували проти Універсалу²⁰³⁴. Наступного дня репрезентант Бунду А. Золотарьов, що займав в уряді посаду гене-

²⁰³⁰ Скальський В. Політичне життя польської громади... – С. 197–198.

²⁰³¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 477, 576.

²⁰³² Там само. – С. 496.

²⁰³³ Скальський В. Політичне життя польської громади... – С. 197–198.

* Відповідно до інформації Д. Дорошенка, всього було присутніх 49 членів Малої Ради. З них «за» Універсал подало свій голос 39 – всі українці й представник ППС В. Корсак. «Проти» подали голос 4: меншовики М. Балабанов, Д. Чижевський і К. Кононенко [Д. Дорошенко помилково подає: Кононенко. – Авт.] та представник «Бунду» М. Лібер (Гольдман). Утрималося 6 осіб: російські есери Й. Скловський і К. Сухових, представники Поалей Ціону – С. Гольдельман, ОЄСРП – М. Шац-Анін, ЄДО – П. Дубинський, ПДЦ – Почентовський [Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. : у 2 т. Т. 1... – С. 268].

²⁰³⁴ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 102; Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 53.

рального контролера, виконуючи волю своєї партії, котра не хотіла відповідати за дії влади незалежної УНР, демонстративно склав свої обов'язки²⁰³⁵. Без особливої настирливості просив «переглянути» справу з його перебуванням в уряді й міністр російських справ Д. Одинець²⁰³⁶. Згодом представник Української партії соціалістів-самостійників (УПСС) І. Луценко дорікав національним меншинам, що хоча лише частина їх висловилися проти незалежності України, однак і ті, що утрималися від голосування, судячи з їхніх висловлювань, дотримувалися тієї ж позиції²⁰³⁷. Слушність такого судження підтвердив Й. Шехтман: «Ставлення всіх єврейських партій до цього акту, що санкціонував розпад Росії і розривав російське єврейство на частини, було різко негативним»²⁰³⁸. Подібна позиція, природно, викликала розчарування в багатьох українців і вела до подальшого охолодження партнерських стосунків.

Дослідники таку етнополітичну ситуацію пояснюють, з одного боку, значною перевагою серед національних меншин краю антиукраїнських, антидержавницьких елементів, з іншого – тим, що багато хто з тодішніх представників іноетнічного населення України не відчував себе власне меншинами, особливо у містах, які традиційно були осідками імперської влади. Вони, незалежно від етнічного походження, ототожнювали себе з панівною нацією імперії, а проголошення незалежності України сприймали як спробу відрізати їх від основного масиву їхньої нації і перетворити на справжню меншину²⁰³⁹. Найбільше від такого сценарію втрачали, а відповідно й найбільше його побоювалися росіяни, переважна частина котрих безумовно підтримувала найтісніший зв'язок зі своєю метрополією. Всі вони бачили Росію єдиною й неподільною: пролетарські верстви – радянською, а заможні – буржуазно-демократичною. Антиукраїнські настрої, що домінували серед загалу російської меншини, визначали й позицію її лідерів, зокрема тих, котрі засідали в Центральній Раді.

Євреї, які своєї державності не мали, також не підтримували курсу на створення української держави та, сприймаючи Україну лише як

²⁰³⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 106; Гусев В. Бунд, Комфарбанд, Евсекция КП(б)У...

²⁰³⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 106.

²⁰³⁷ Там само. – С. 118.

²⁰³⁸ Шехтман И. Б. Еврейская общественность на Украине... – С. 30.

²⁰³⁹ Грабовський С. Національні меншини України під час Української революції [Електронний ресурс] / С. Грабовський, М. Стріха // Радіо «Свобода». – 2007. – 19 верес. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/969833.html>; Лозовий В. Національна політика Директорії УНР... – С. 107.

один із постімперських регіонів, прагнули зберегти єдність загальнооросійської єврейської громади. При цьому одну частину єврейства приваблювали соціалізм та інтернаціоналізм більшовиків, іншу (переважно власників) – побудова єдиної демократичної Росії²⁰⁴⁰. Хоча, як згодом зазначав С. Гольдельман, уже тоді було зрозуміло, що, по-перше, розпад Росії – це об'єктивний процес, якого не могло зупинити жодне голосування єврейських представників у Центральній Раді; по-друге, навіть із егоїстичних міркувань євреям не можна було допускати до повного розходження з українським табором, бо це загрожувало реалізації «такого велетенського здобутку», як національно-персональна автономія. Зрештою, припинення єврейсько-української співпраці могло призвести до радикалізації українського політикуму і зашкодити єврейському населенню²⁰⁴¹. Проте під час проголошення незалежності України єврейські партії керувалися іншими настановами, котрі з часом далися взнаки.

Причини такої позиції єврейських партій полягали, вочевидь, і в тому, що, крім них, в Україні побутував репрезентований ними єврейський загал. Ставлення останнього до визвольних змагань українців виразив лідер Бунду М. Рафес: «Український національний рух, узагалі чужий єврейському міщанину (він не поважає цієї «хлопської мови») і віддає перевагу мові багатой культури, російської), постав перед ним після III Універсалу своїм негативно-соціальним боком і він зненавидів його»²⁰⁴². Така різка оцінка, з одного боку, засвідчила глибоку ментальну прірву між двома народами, з іншого – позитивну роль політичних партій – українських і єврейських, котрі, незважаючи на певні прорахунки, намагалися звести хоча б якийсь місток між українським та єврейським берегами.

Змінили ставлення до українського питання й польські політичні сили України. Для них державотворча діяльність Центральної Ради перестала бути принциповим інтересом. Вони, як і раніше, її підтримували (або хоча б не заперечували), але лише тією мірою, якою вона гарантувала й узаконювала права польської національної меншини²⁰⁴³. Коли ж на порядок денний поставало контрверсійне питання, вирішення якого українці й поляки бачили по-різному, починалися тертя.

²⁰⁴⁰ Лозовий В. Національна політика Директорії УНР... – С. 107, 108.

²⁰⁴¹ Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 53–54.

²⁰⁴² Рафес М. Два года революции на Украине... – С. 60–61.

²⁰⁴³ Гай-Нижник П. Ставлення польського революційного руху в Наддніпрянській Україні до питання самостійності УНР...

Однією з перших проблем, що зумовила деяке загострення між українцями й польською національною меншиною, була т. зв. «холмська справа». Її було актуалізовано Постановою Сьомої сесії УЦР про з'єднання українських земель від 31 жовтня 1917 р., відповідно до якої влада Генерального Секретаріату мала поширюватися на «всі відмежовані землі України, де більшість людності є українською», в т. ч. на Холмщину²⁰⁴⁴. Проти такого вирішення проблеми запротестували польські представники в Центральній Раді. В результаті, сторони дійшли компромісу, передавши справу на розгляд у Секретарство національних справ для порозуміння з комісаром польських справ²⁰⁴⁵. Свідченням того, що українська сторона дотримувалася домовленості, були Відозва Генерального Секретаріату до громадян, урядових і громадських установ від 3 листопада 1917 р. та Третій універсал УЦР. У першому документі Холмщина взагалі не згадувалася серед тих губерній, на які поширювалася компетенція Генерального Секретаріату²⁰⁴⁶, а Третім універсалом було встановлено, що долю Холмщини визначають «по згоді організованої волі народів»²⁰⁴⁷. Детальніше про механізм народного волевиявлення йшлося 9 січня 1918 р. у відповіді секретаря міжнародних справ О. Шульгіна на відповідне запитання представника ПДЦ у Малій Раді Почентовського. Український урядовець наголосив, що права польського населення Холмщини «порушені не будуть», а її приєднання до УНР відбудеться лише за результатами референдуму²⁰⁴⁸. Однак, як видно з подальшого плину подій, означену проблему за період діяльності Центральної Ради так і не було вирішено.

Ще одним каменем спотикання в стосунках між УЦР та представниками польської національної меншини стало вже згадане положення Третього універсалу про ліквідацію права власності на землю та передача її в розпорядження земельних комітетів без викупу²⁰⁴⁹. Загроза соціально-економічним інтересам польських поміщиків навіть призвела до тимчасового зближення відвертих антагоністів. Уже 9 листопада 1917 р. ПДЦ разом із ПВК та іншими організаціями, що представляли «польську правницю» на українських землях, оприлюднили протест проти дій Центральної Ради, в якому назвали їх «актом кривди віднос-

²⁰⁴⁴ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 379.

²⁰⁴⁵ Там само. – С. 380.

²⁰⁴⁶ Відозва Генерального секретаріату до громадян, урядових і громадських установ. 3 листопада 1917 р. ... – С. 391.

²⁰⁴⁷ Третій універсал Української Центральної Ради... – С. 400.

²⁰⁴⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 99.

²⁰⁴⁹ Третій універсал Української Центральної Ради... – С. 400.

но поляків»²⁰⁵⁰. Разом із тим, характерно, що протестувальники не ставили під сумнів легітимність самого Універсалу.

Попри ситуативну співпрацю між ПДЦ та ПВК, у їхньому ставленні до українського руху схожості було небагато. Навіть незважаючи на те, що обидві структури підтримували незалежність України, як своє, так і її майбутнє вони бачили по-різному. Наприклад, польські демократи, що співпрацювали з Центральною Радою і підтримували Міністерство польських справ, вважали себе національною меншиною в Україні, прагнули органічно влитися до українського суспільства, працювати на його користь, не забуваючи про свою історичну батьківщину. Вони бачили себе рівними українцям, із однаковими правами, але з особливими потребами²⁰⁵¹.

Якщо прихильники ПДЦ ідентифікували себе як «поляки в Україні», то їхні візаві з ПВК робили наголос на першому слові – «поляки». Останні вбачали сенс незалежності України в тому, що це давало їм більше можливостей для керування українцями, економічного зростання й задоволення своїх месіанських амбіцій, які, за висловом В. Скальського, доволі часто виглядали як примітивний шовінізм. Своєю позицією ігнорування української влади ПВК викликав захоплення в більшості заможних поляків, що сподівалися таким чином захистити своє майно, яке підлягало конфіскації відповідно до земельного законодавства Центральної Ради. В січні 1918 р. у Києві відбувся з'їзд Польської ради міжпартійного об'єднання, котрий визнав, що «...в умовах тяжких Комітет без жодних відхилень витримав політичну лінію так, що становище поляків за звітний період є найбільш можливим в таких обставинах»²⁰⁵². Польське населення, організоване ПВК як «своїм» урядом у доволі закриту групу, слабо пов'язану з рештою українського суспільства, жило поняттями польської державності. Незважаючи на те, що поляки проживали на території України, вона була для них чужою. «З українцями не розмовляємо, бо маємо сувору інструкцію не дати втягнути себе до жодної політичної акції»²⁰⁵³, – так характеризував політичну діяльність ендеків на теренах УНР один із польських діячів Й. Вельовейський у листі до С. Грабського.

Негативною була реакція поляків і на умови Брестських угод 1918 р. Насамперед це стосувалося таємних статей, відповідно до яких Австро-

²⁰⁵⁰ Гай-Нижник П. Ставлення польського революційного руху в Наддніпрянській Україні до питання самостійності УНР...

²⁰⁵¹ Скальський В. Політичне життя польської громади... – С. 199.

²⁰⁵² Там само.

²⁰⁵³ Там само.

Угорщина зобов'язувалася до кінця липня 1918 р. перетворити Східну Галичину і Північну Буковину на єдиний коронний край, а Холмщина й Підляшшя мали відійти до УНР²⁰⁵⁴. Звістка про підписання Брестського миру викликала серед поляків переполох. Польські газети у Львові вийшли в траурних рамках. Саму звістку про мир було подано під назвою «IV. rozbiór Polski»*. У Кракові на багатьох будинках було вивішено чорні прапори. У Варшаві вибухнула урядова криза. Польський соціал-демократ Дашинський під час виступу в австрійському парламенті наголошував, що Брестський мир лише збільшить ненависть між українцями й поляками, і що поляки цього миру визнати не зможуть²⁰⁵⁵. Проти мирного договору виступили також поляки УНР. Так, 15 березня 1918 р. під час його обговорення на засіданні Малої Ради представник ПДЦ Почентовський заявив про неможливість ратифікації договору, позаяк він «прилучає Холмщину до України»²⁰⁵⁶. Утім гетьманський переворот зірвав цей план, а австро-угорський уряд відмовився від своїх зобов'язань, оскільки представникам Антанти українське питання було подане як «австро-угорська інтрига»²⁰⁵⁷.

Ставлення російських фракцій до підписання мирного договору між Україною та державами Центрального блоку було різним. Так, 22 січня 1918 р. під час голосування на Дев'ятій сесії УЦР за надання права Раді Міністрів УНР підписати згаданий договір російські есери підтримали його, народні соціалісти – утрималися, меншовики – оголосили протест проти «сепаратного миру» і також утрималися. Єдиним з усіх делегатів, хто проголосував проти, виявився російський меншовик Д. Чижевський²⁰⁵⁸ – за походженням українець.

Поведінка російських окупантів в Україні, зокрема терор, запроваджений ними в Києві, скасування національно-персональної автономії, пограбування Міністерства єврейських справ, знищення архівів та вигнання його з приміщення²⁰⁵⁹, дещо отямили єврейський політикум. Тому і в січні при голосуванні за право Ради Міністрів підписати Брестський договір, і під час його ратифікації в березні 1918 р. представ-

²⁰⁵⁴ Тайний договір між Австро-Угорщиною та Українською Народною Республікою в справі Східної Галичини та Буковини. Не раніше 27 січня 1918 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 150–151; *Калакура О. Я.* Поляки в етнополітичних процесах... – С. 134.

* «IV поділ Польщі» [переклад із пол. – Авт.].

²⁰⁵⁵ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. : у 2 т. Т. 1... – С. 324.

²⁰⁵⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 203.

²⁰⁵⁷ *Калакура О. Я.* Поляки в етнополітичних процесах... – С. 135.

²⁰⁵⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 121.

²⁰⁵⁹ *Гольдельман С. І.* Жидівська національна автономія... – С. 13–14, 59.

ники єврейства в Центральній Раді, за винятком Бунду, висловилися «за»²⁰⁶⁰. Щоправда, за словами С. Гольдельмана, як і свого часу при голосуванні за Третій універсал, вони знову виголосили повні застережень промови, які так розгнівали українську публіку на балконі, що голова УЦР звелів вивести її звідти²⁰⁶¹. Щодо Бунду, то його представники щораз, як тільки поставало питання про мир із країнами Центрального блоку, послідовно виступали проти нього²⁰⁶². Їхніми одностудіями в несприйнятті УНР як однієї зі сторін миротворчого процесу завжди були російські меншовики.

По-різному поставилися національні меншини й до останньої події в діяльності Центральної Ради – гетьманського перевороту та подальшого її розгону. Зокрема, доволі рельєфно це було відображено в поведінці органів міського самоврядування. Вже 30 квітня 1918 р. на засіданні Київської думи обговорили політичний момент. Польське коло і позапартійний російський блок порадили відкласти питання й розглянути його спочатку в керівних органах партій, а представник єврейського демократичного блоку заявив, що фракція утримується від голосування. Інші – приступили до обговорення. Наприклад, російські есеї зазначили, що дума часто критикувала український уряд, але останні події мають об'єднати її гласних. Меншовики взагалі запропонували оголосити протест проти гетьманського перевороту. Представник Бунду переконував, що міська дума, обрана на засадах загального виборчого права, може підкоритися лише органу, створеному таким же чином. Оскільки позапартійний російський блок і Польське коло утримались від голосування, резолюція з протестом проти останніх подій була прийнята соціалістичною більшістю без особливих ускладнень²⁰⁶³.

За аналогічним сценарієм розгорталася засідання міської думи в Полтаві: російські соціал-демократи вимагали засудити переворот, однак, на відміну від Києва, запропоновану ними резолюцію не підтримали. Цікаво, що й там єврейська фракція утрималася від голосування. Свою вичікувальну позицію їй представники мотивували тим, що вона захищає єврейські національні інтереси, зокрема, домагається гарантій особистої і громадської безпеки, повної свободи національного самовизначення, і не знає, як переворот вплине на них.

²⁰⁶⁰ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 121, 212–213.

²⁰⁶¹ Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 53.

²⁰⁶² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 468; Т. 2... – С. 107, 114, 121, 212–213.

²⁰⁶³ Харченко Т. До питання про участь представників національних меншин... – С. 52–53.

Антигетьманські резолюції ухвалили міські думи Катеринослава, Миколаєва, Одеси. Однак, як зазначає Т. Харченко, якщо на протести столичної думи нова влада не зреагувала, то до органів міського самоврядування провінційних міст вона була менш лояльною – замість них було запроваджено цензові думи²⁰⁶⁴, що не знали поділу на фракції ні за політичною, ні за національною ознаками.

На відміну від більшовицької і національно-соціалістичних партій, російські праві й центристські течії до Гетьманату поставилися лояльніше, хоча й не приховували антипатії до нього. Здебільшого вони усвідомлювали, що лише П. Скоропадський може дати їм притулок і захист, тоді як із припиненням діяльності його уряду до влади в Україні придуть радикальні, принципові в своєму ворожому ставленні до них сили²⁰⁶⁵. Найбільш послідовно з гетьманською владою співпрацювали кадети, які в травні 1918 р. на з'їзді представників партії в Києві утворили місцеву головну управу, незалежну від загальноросійського головного комітету²⁰⁶⁶. Вони входили до Ради Міністрів УД (в останньому уряді, який очолював С. Гербель, навіть становили більшість) і мали значний вплив у державному апараті, особливо в центральному, й армії²⁰⁶⁷.

Відверто вороже до Української Держави ставилися російські консервативні кола, представники яких також переховувалися в Києві від більшовиків. Передусім це стосується такої організації, як Київський національний центр (КНЦ). Характеризуючи її спрямованість та діяльність, А. Денікін зазначав, що найближчими завданнями КНЦ були такі: 1) боротьба з українською самостійністю; 2) підтримка Добровольчої армії як організуючого противільшовицького російського центру; 3) інформування союзників «про справжній стан справ в Україні». У зверненні Київського національного центру «До держав Антанти і керівників Добровольчої армії» від 30 жовтня 1918 р. йшлося, що Української держави ніколи не існувало, а українці – не нація, а політична партія, випестована Австрією та Німеччиною для розколу Росії, та що «...величезна більшість населення Малоросії вважає себе російським народом»²⁰⁶⁸. До КНЦ тяжіли шовіністичні об'єднання на кшталт По-

²⁰⁶⁴ Харченко Т. До питання про участь представників національних меншин... – С. 53.

²⁰⁶⁵ Павленко Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. (історико-генетичний аналіз) / Ю. Павленко, Ю. Храмов. – К. : Манускрипт, 1995. – С. 151.

²⁰⁶⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 532.

²⁰⁶⁷ Жуковський А. Росіяни на Україні... – С. 2616.

²⁰⁶⁸ Деникин А. И. Гетманство и Директория на Украине / А. И. Деникин // Революция на Украине по мемуарам белых... – С. 157–158.

запартійного блоку російських виборців, Клубу російських націоналістів, Товариства «Русь» та ін.

У подібному напрямку в Українській Державі діяла російська преса («Російський голос» («Русский голосъ») – орган Російського союзу, що «...прагнув об'єднати росіян України задля розвитку російської культури і школи» та видавався під проводом кадетів, «Київська думка» – орган російсько-єврейської ліберальної торговельно-промислової буржуазії, «Народна справа» («Народное дѣло») – орган російських есерів, «Робітниче життя» («Рабочая жизнь») – орган російських меншовиків та інші київські і провінційні російські газети), де публікувалися матеріали, спрямовані проти незалежності України, в яких, зокрема, йшлося про переваги федерації з Росією, про організацію загальноросійського уряду, котрий репрезентував би свою державу в її колишніх кордонах на мирній конференції тощо. Спроби ж українських періодичних видань стати на захист української культури і державності оголошувалися антиросійськими шовіністичними і антидемократичними виступами²⁰⁶⁹.

Найбільше від гетьманського перевороту втрачали євреї. Зокрема, через відміну Закону про національно-персональну автономію, на основі якого вони розвинули доволі ефективну діяльність. Особливо це було відчутно в порівнянні з активністю решти іноетнічного населення, тому відразу після насильницької зміни влади ОЄСРП та Поалей Ціон видали відозви-протести, якими засудили протиправні дії німецьких військ і закликали населення підтримати Центральну Раду²⁰⁷⁰. 12 травня 1918 р. встановлення Гетьманату різко засудили бундівські організації України, кваліфікувавши його як контрреволюційний акт²⁰⁷¹. Вони закликали до скликання суверенних Установчих зборів на основі загального виборчого права, до встановлення федеративних зв'язків України з іншими частинами російської демократичної республіки, до виконання вимог національно-персональної автономії.

Такого самого погляду Бунд дотримувався й у подальшій діяльності. Наприклад, у вересні 1918 р. на засіданні Київської міської думи один із його представників різко засудив розгін Центральної Ради, а новий уряд охарактеризував як владу поміщиків і капіталістів²⁰⁷².

²⁰⁶⁹ Христюк П. Замітки і матеріяли до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4 т. Т. III... – С. 71, 77, 79.

²⁰⁷⁰ Батанова Т. Політичні платформи та діяльність єврейських партій... – С. 275.

²⁰⁷¹ Рафес М. Г. Два года революции на Украине... – С. 92–93.

²⁰⁷² Гусев В. Бунд, Комфарбанд, Евсекция КП(б)У...

Щодо реакції поляків на державний переворот у газеті «Народня воля» було відзначено, що «...в юрбі чути було з приводу події то сумні – між українцями, то радісні – між меншостями, особливо поляками – розмови»²⁰⁷³. Польській меншині* в Українській Державі імпонувало, що Гетьманат із розумінням ставився до відновлення незалежності Польщі й намагався налагодити з нею добросусідські відносини. У Києві розгорнув роботу надзвичайний посланник Польщі С. Ванькович, а в Лодзі діяло українське консульство на чолі з С. Нілусом. До того ж, як зазначає О. Калакура, більша частина ображених на Центральну Раду польських землевласників активно підтримали економічну політику П. Скоропадського, зокрема його закони на захист приватної власності як «фундаменту культури і цивілізації». На перших порах гетьман користувався підтримкою з боку «Землян» – об'єднання польських поміщиків, котре, щоправда, негативно поставилося до задуманої гетьманським урядом аграрної реформи, яка передбачала створення численного прошарку селян-середняків шляхом викупу землі у власників великих маєтків, а ще більше – до Грамоти про федерацію з Росією. Незадоволення лідерів польських товариств викликали заходи українського зовнішньополітичного відомства щодо включення на основі Брестського договору Холмщини та Підляшшя до складу України. Водночас створення в місцевостях найбільшої концентрації поляків, зокрема на Поділлі та Волині, польських національних легіонів самооборони, які долучалися до придушення селянських повстань²⁰⁷⁴, спричинювало невдоволення серед значної частини українського суспільства.

²⁰⁷³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 325.

* Дослідники звернули увагу на той факт, що окремі кола польської меншини розглядали генерала П. Скоропадського як «...відповідну фігуру для охорони «священної власності» польських поміщиків і буржуа» задовго до його гетьманування [*Петровский Н.* Украинские националисты на службе у немецких захватчиков в 1918 г. / *Н. Петровский // Исторический журнал.* – 1943. – Кн. 7 (119). – С. 24]. П. Скоропадський у спогадах вказує, що наприкінці 1917 р. його було запрошено до маєтку графині Браніцької в Олександрії поблизу Білої Церкви, де «...дами в напіввідкритих сукнях із коштовностями, чоловіки у фраках і смокінгах» влаштували йому урочисту зустріч. «Ця зустріч стосувалася не мене особисто, а людини, від якої чекали, що вона порятує... В мені бачили трохи не рятівника, котрий збереже цим людям всі їхні надбання», – зазначав П. Скоропадський [*Скоропадський П.* Спогади... – С. 96–97]. На початку квітня 1918 р., коли в Києві перебували німецькі війська, П. Скоропадський зустрів князя К. Радзивілла. Останній у відповідь на скаргу П. Скоропадського, що йому нудно без діла, сказав по-французьки: «Хочете об заклад, що Ви будете відігравати велику роль в Україні?» Того самого дня Скоропадський дізнався, що ним зацікавилася німецьке командування і бажає встановити з ним зв'язок, що й було зроблено за кілька днів [*Скоропадський П.* Спогади... – С. 140–141].

²⁰⁷⁴ *Калакура О. Я.* Поляки в етнополітичних процесах... – С. 130–131.

Встановлення твердої влади, тим більше за активної участі німецької окупаційної адміністрації, прихильно сприйняли німецькі колоністи. Яскравим виявом їхнього привілейованого становища в Українській Державі стала участь у процесі відновлення їхніх маєтків та повернення їм самовільно взятого чи розграбованого селянами майна гетьманської місцевої адміністрації та австро-німецького окупаційного війська. Зокрема, відповідно до розпорядження міністра внутрішніх справ Ф. Лизогуба від 18 травня 1918 р., губернські старости мали терміново оповістити населення про необхідність невідкладного повернення їхнім власникам самовільно взятого, розграбованого майна, незалежно від того, чи було це майно розкрадене самовільно, чи згідно з постановою земельних або інших комітетів. Міністр пропонував попередити населення, що невиконання цього розпорядження матиме наслідком сувору кримінальну відповідальність. Старости в цьому разі мали вживати заходів до примусового повернення майна, вдаючись до допомоги поліції і військової сили. Особливо активну допомогу німцям-колоністам надавали німецькі війська. Об'єднуючись у спільні загони, вони влаштували розправи над селянами, вимагаючи не лише повернення того, що було взяте з розгромлених маєтків, а й значних контрибуцій²⁰⁷⁵. Такі дії, санкціоновані офіційною владою, дискредитували українську державність та загострили відносини між німецькими колоністами і навколишнім селянством.

Свідченням самовпевненості частини німецької меншини, яку очолював євангелічно-лютеранський пастор І. Вінклер, став запропонований нею проект зі створення колонії Крим-Таврія. Він передбачав отримання німцями-колоністами німецького підданства та побудову за їхньою участю в Південній Україні на землях «...Таврійської губернії та Криму державного утворення, яке підлягало б Німецькій імперії й було б форпостом й чатовим Німеччини»²⁰⁷⁶. Однак, зважаючи на зовнішньополітичні ризики реалізації такого проекту, німецьке керівництво відхилило його.

У складній етнополітичній ситуації перебувала Директорія УНР: незважаючи на декларування курсу, спрямованого на співпрацю з національними меншинами, ставлення останніх до неї бажало бути кращим. Лише деякі течії в партіях національних меншин були готові під-

²⁰⁷⁵ Горбань Т. Німецькі колонії... – С. 99–100.

²⁰⁷⁶ Турченко Г. Ф. Національний рух німецькомовної етнічної групи Південної України... – С. 171–172.

тримувати українську державність взагалі²⁰⁷⁷. Мало що змінило навіть відновлення чинності Закону Центральної Ради про національно-персональну автономію.

Здебільшого ігнорували співробітництво з Директорією та її урядами російські партії й організації. З приводу їхніх настроїв А. Ревуцький писав у «Споминах жидівського міністра» про те, як «...не тільки більшовики, але також меншовики... гірко поборювали Директорію. Але при цьому не можна було в їх аргументації знайти будь-який *соціальний* мотив (для цього спротиву), – завжди відчувалося, що в дійсності їх поведінкою керує прагнення до «єдиної, неподільної Росії»²⁰⁷⁸. Характерною для цієї поведінки була вже згадана відмова меншовиків подати свою кандидатуру (нею мав стати Мартинов, єврей за походженням) на посаду міністра праці до кабінету В. Чехівського. Це сталося через небажання партії співпрацювати з урядом, котрий не погоджувався на федерацію з Росією. Ще примарнішими були надії на співпрацю з більшовиками, котрі, незважаючи на обіцянки про сприяння Директорії²⁰⁷⁹, навіть не давши їй оговтатися після ліквідації Гетьманату, розпочали наступ на шойно відновлену УНР.

Той факт, що російські меншовики й есери не сприяли більшовикам як партії, мало чим міг допомогти Директорії в боротьбі проти агресії радянської Росії, оскільки вони швидше б погодилися на Україну більшовицьку, ніж самостійну. Проте з тактичних міркувань ні меншовики, ні есери не хотіли позбавляти себе можливостей легальної роботи в УНР, і тому офіційно шукали контакту з українською владою. Зокрема, користуючись підтримкою російських робітників в Україні, вони брали участь у виборах до Трудового Конгресу України²⁰⁸⁰, здобувши деяку кількість депутатських місць*. А один із їхніх представників – І. Біск²⁰⁸¹ навіть увійшов до складу секретаріату ТКУ.

²⁰⁷⁷ *Стахів М.* Україна в добі Директорії УНР : у 7 т. Т. 1 : Власними силами / М. Стахів. – Торонто : Укр. наук.-іст. б-ка в Скрантоні, 1962. – С. 212.

²⁰⁷⁸ Цитовано за: *Гольдельман С. І.* Жидівська національна автономія... – С. 105.

²⁰⁷⁹ *Христюк П.* Замітки і матеріяли до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4 т. Т. IV... – С. 60–61; *Рафес М. Г.* Два года революции на Украине... – С. 116–117.

²⁰⁸⁰ *Стахів М.* Україна в добі Директорії УНР : у 7 т. Т. 1... – С. 206.

* На першому засіданні Трудового Конгресу України есерівсько-меншовицьке представництво становило 7 осіб [Листівка Центрального інформаційного бюро при Директорії УНР. Лютий 1919 р. Вінниця // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріяли : у 2 т., 3 ч. Т. 2... – С. 495].

²⁰⁸¹ *Христюк П.* Замітки і матеріяли до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4 т. Т. IV... – С. 60.

Повстання Директорії проти гетьмана П. Скоропадського з «явною прихильністю» зустріли широкі верстви єврейського населення. В багатьох невеликих населених пунктах України євреї брали участь у святі перемоги нової влади, і взаємовідносини між ними й місцевими очільниками українського руху подекуди були надзвичайно дружніми. У Вінниці єврейська громада вітала «...демократичну владу в особі Директорії Української Народної Республіки..., яка забезпечить вільний лад України і національно-персональну автономію для всіх національних меншин»²⁰⁸². Так само зустрічало київське єврейство Директорію²⁰⁸³ в день її вступу до Києва 19 грудня 1918 р.

Однак симпатії євреїв були пасивними, вичікувальними, про якусь співучасть їхніх інституцій чи окремих діячів у боротьбі проти гетьманського режиму не йшлося, тому коли в першому зверненні до народу Директорія зазначала, що «жиди є нашими приятелями, вони йдуть із нами»²⁰⁸⁴, вона, ймовірно, враховувала лише загальні тенденції серед єврейського населення.

Єдиним конкретним фактом дієвої участі єврейської громадськості в перші тижні повстання проти німецької окупації та гетьманського режиму була участь С. Гольдельмана в уряді Директорії, спочатку на посаді секретаря праці, потім також як в. о. секретаря в справах національних меншин. Згодом до співпраці приєднався ще один діяч партії Поалей Ціон А. Ревуцький, котрий прибув до Вінниці з Одеси²⁰⁸⁵. Пізніше його було призначено міністром єврейських справ.

Із приходом Директорії до влади офіційний провід єврейських соціалістичних партій співпрацював з нею і брав участь у низці державних заходів, а також у виборах до Трудового Конгресу України²⁰⁸⁶. Певну кількість єврейських політиків було обрано депутатами ТКУ. В їхніх виступах на першій сесії передпарламенту проявилася вся гама ставлення до відновленої УНР. Так, М. Рафес позиціонував себе й очолюваний ним Бунд* як відвертих апологетів російського більшовизму, заявивши, що бундівці є прихильниками радянської системи і бороти-

²⁰⁸² *Троцкий И.* Еврейские погромы... – С. 57–58.

²⁰⁸³ *Марголинъ А.* Украина и политика Антанты... – С. 98; *Троцкий И.* Еврейские погромы... – С. 58.

²⁰⁸⁴ *Гольдельман С. І.* Жидівська національна автономія... – С. 98.

²⁰⁸⁵ Там само.

²⁰⁸⁶ *Стахів М.* Україна в добі Директорії УНР : у 7 т. Т. 1... – С. 207.

* На першому засіданні Трудового Конгресу України представництво Бунду становило 7 осіб [Листівка Центрального інформаційного бюро при Директорії УНР. Лютий 1919 р. Вінниця... – С. 496]. Згідно даних М. Рафеса, представництво Бунду нараховувало 11 осіб [*Рафес М.* Два года революции на Украине... – С. 144].

муться за її запровадження в Україні²⁰⁸⁷. Політичний сенс його промови зводився до того, що він, за висловом М. Стахів, «м'якими словами» переконував український уряд капітулювати перед радянською Росією в ім'я інтересів світової соціальної революції в радянській формі²⁰⁸⁸. Із протилежних позицій на Конгресі виступив представник Поалей Ціону А. Ревуцький. Серед іншого, він зазначив: «Незалежно від заслуженої критики, незалежно від прикрих обставин, обов'язком соціалістичних партій в Україні є стати на шлях історичних завдань пролетаріату, орієнтуватись не на переможця моменту – большевиків і не на безповоротне минуле – єдину Росію Керенського, а на неминуче відродження українського народу. А тому йти до влади всім соціалістам всіх партій і творити державу такою, якою вона повинна бути, а не, як вона, дякуючи випадково склавшійся ситуації, зараз виглядає...»²⁰⁸⁹.

Важко не погодитися з думкою М. Стахів про те, що сіоністськи налаштовані єврейські сили проявили себе стійкіше щодо більшовицької демагогії і тому продовжили співпрацю з владою Другої УНР²⁰⁹⁰. На відміну від них, Бунд, котрий схвально зустрів прихід Директорії до влади в Україні, підкреслював її заслуги в ліквідації гетьманського режиму²⁰⁹¹, вже невдовзі, як і російські меншовики, «гірко поборював» її²⁰⁹². На думку В. Гусева, до такої зміни позиції бундівців спонукала непослідовна діяльність Директорії, яка не змогла задовольнити «соціальні і національні інтереси трудящих класів Української Народної Республіки». Новій владі не вдалося забезпечити реалізацію обіцяної програми соціально-економічних перетворень, налагодити нормальні контакти з Росією, зупинити хвилю кривавих погромів, що викликали паніку серед єврейського населення. З огляду на це вже в січні 1919 р. бундівські лідери характеризували Директорію як таку, що не виправдала сподівань робітничих і селянських мас²⁰⁹³. Щоправда, незрозуміло, як можна оцінювати дії влади лише за перший місяць її діяльності, і тим більше вимагати від неї за такий короткий час «виправдати сподівання»? Низка риторичних запитань виникає і з приводу тодішніх перспектив реалізації урядової програми. Чи можливо було нормалізувати

²⁰⁸⁷ Див.: ЦДАВО України. – Ф. 2060. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 1–5; *Рафес М.* Два года революции на Украине... – С. 149–150.

²⁰⁸⁸ *Стахів М.* Україна в добі Директорії УНР : у 7 т. Т. 3... – С. 55–61.

²⁰⁸⁹ Там само. – С. 61.

²⁰⁹⁰ Там само. – Т. 1... – С. 208.

²⁰⁹¹ *Гусев В.* Бунд, Комфарбанд, Евсекция КП(б)У...

²⁰⁹² *Гольдельман С. І.* Жидівська національна автономія... – С. 105.

²⁰⁹³ *Гусев В. І.* Бунд в суспільно-політичному житті України... – С. 22.

відносини з Росією, котра прагнула анексувати УНР? Як здійснити соціально-економічні перетворення в умовах перманентної війни? Щодо погромницького руху в січні 1919 р., то навіть лідер Бунду М. Рафес під час засідання Трудового Конгресу України відкидав звинувачення на адресу Директорії з цього приводу²⁰⁹⁴. Найбільша ж хвиля антиєврейських виступів припала на наступних два місяці, упродовж яких країну охопила цілковита анархія, а українське військо, деморалізоване поразками, весь час відступало. Засобів і важелів для припинення антисемітських акцій практично не існувало.

Швидше за все, позиція Бунду стосовно Директорії була викликана не стільки діяльністю останньої, як внутрішніми процесами, що тривали в самій організації. Ще наприкінці 1918 р. в Бунді почали виникати ліві групи, що взяли бік більшовиків²⁰⁹⁵. У грудні вони утворили комуністичну фракцію, а в березні 1919 р. оформилися в окрему партію – Комуністичний Бунд (Комбунд). Інші бундівці продовжували підтримувати Директорію.

Аналогічні процеси відбувалися в інших єврейських партіях. Так, на Третій всеукраїнській конференції ОЄСРП, що тривала 16–24 березня 1919 р., її комуністична фракція реорганізувалася в Об'єднану єврейську комуністичну робітничу партію (ОЄКРП). Вона підтримувала більшовицькі перетворення, але обстоювала єврейську автономію під керівництвом рад єврейських робітничих депутатів.

У травні 1919 р. Комбунд, заздалегідь погодивши свої дії з компартією України, об'єднався з ОЄКРП, утворивши Єврейську комуністичну спілку (Комфарбанд)²⁰⁹⁶. Частина членів цієї організації в індивідуальному порядку було прийнято до КП(б)У.

1 вересня 1919 р. в Кам'янці-Подільському було скликано конференцію «Об'єданого Бунду», члени якої висловилися за підтримку самостійної України, боротьбу проти більшовиків і Добровольчої армії А. Денікіна²⁰⁹⁷. Через два дні там само відбулося об'єднання двох політичних сил – Бунду і некомуністичної частини ОЄСРП та утворення нової партії «Об'єднаний Бунд»²⁰⁹⁸. На форумі були присутні міністри

²⁰⁹⁴ Рафес М. Два года революции на Украине... – С. 149.

²⁰⁹⁵ Волковинський В. Бунд... – С. 72.

²⁰⁹⁶ Шехтман И. Б. Еврейская общественность на Украине... – С. 43; Найман А. Єврейські партії та об'єднання у політичних процесах в Україні...

²⁰⁹⁷ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4 т. Т. IV... – С. 169–170; Волковинський В. Бунд... – С. 72.

²⁰⁹⁸ Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 128; Волковинський В. Бунд... – С. 72.

єврейських справ П. Красний та праці О. Безпалко, а також представники від комітетів УПСР та УСДРП²⁰⁹⁹.

Отже, дотримуючись принципу своєрідної політичної диверсифікації, або «високої політики», за визначенням І. Чериковера²¹⁰⁰, партійні верховоди єврейських партій прагнули забезпечити їхню присутність серед усіх ключових гравців, котрі діяли на політичному полі України. Відповідно, частина єврейського політикуму продовжила співпрацю з керівництвом Другої УНР, незважаючи на її вкрай важке військово-політичне становище. За словами С. Гольдельмана, це була доба, яка визначалася найвищою мірою зближення між відповідальними представниками єврейської суспільності й урядовими українськими колами та активної співпраці обох національних таборів. Ця доба тривала від евакуації Києва в лютому 1919 р. до останніх спроб зберегти незалежність УНР у вересні – листопаді 1920 р., коли наступ більшовицького ворога поклав край цим надіям²¹⁰¹. Зі знищенням української демократичної державності прийшов кінець також єврейській національній автономії.

Ставлення польської національної меншини до Директорії як органу влади Другої УНР великою мірою визначалося не лише політикою останньої, а й низкою чинників, зумовлених геополітичними обставинами. Всі вони – і урядова етнополітика, і геополітичні фактори – аж ніяк не сприяли порозумінню української влади з польською меншиною. З одного боку, Директорія хоч і відновила дію Закону про національно-персональну автономію, однак при цьому відмовилася відновити діяльність Міністерства польських справ. Ще більшим недоліком її політики в очах польського суспільства УНР були соціально-економічні декларації, спрямовані, проти «класів земельної і промислової буржуазії»²¹⁰². З іншого боку, загострення українсько-польських відносин – як внутрішньодержавних, так і міждержавних – поглибили пертурбації на світовій мапі. Зокрема, ліквідація Австро-Угорської імперії привела до постановня ЗУНР та подальшого її збройного протистояння з польською державою. Після Акта злуки між УНР і ЗУНР конфлікт із Польщею набув усеукраїнського масштабу.

Попри означений антагонізм, польська національна меншина не залишалась осторонь державного життя УНР. Зокрема, її представники взяли участь у виборах до Трудового Конгресу України; окремі з них

²⁰⁹⁹ Волковинський В. Бунд... – С. 72.

²¹⁰⁰ Чериковер І. Антисемітизм и погромы на Украине... – С. 116.

²¹⁰¹ Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 124.

²¹⁰² Декларація Директорії Української Народної Республіки. 26. 12. 1918 р. ... – С. 392.

стали депутатами²¹⁰³. Проте до справжнього українсько-польського порозуміння дійшло лише в умовах реальної загрози втрати державності. З одного боку, було нестримне бажання більшовиків нав'язати іншим народам свою волю, з іншого – прагнення білогвардійців відновити «велику і неподільну Росію». Політичні провідники УНР і Польської республіки усвідомили необхідність об'єднання зусиль обох держав для їхнього захисту та укладення міждержавного договору і підписання у квітні 1920 р. військової конвенції²¹⁰⁴. Як засвідчують дослідники, переважна більшість поляків Наддніпрянщини активно підтримала створення спільного антибільшовицького фронту, надаючи допомогу військовим формуванням і долучаючись до них²¹⁰⁵. Після звільнення Києва сотні поляків разом із українцями вийшли на вулиці столиці УНР: 14 травня 1920 р. для зустрічі глави польської держави Ю. Пілсудського, котрий у виступі запевнив киян у вічній дружбі польського й українського народів, а через тиждень, 21 травня, – щоб привітати військовий парад на Хрещатику²¹⁰⁶. Останній став своєрідним символом спільної боротьби українського і польського народів за свою незалежність.

Водночас потрібно зазначити, що далеко не все в українсько-польському співробітництві відбувалося гладко. Зокрема, частина киян була збентежена тим, що серед учасників травневого параду на Хрещатику переважали польські війська з біло-червоними прапорами й білими орлами, оскільки українські військовики самотужки продовжували бойові дії на Подніпров'ї проти більшовиків. На думку деяких істориків, якби польські й українські війська продовжили наступ, то більшовиків витіснили б з усієї території України. Однак окремі польські політики, побоюючись повного унезалежнення України й досягнення її соборності, схилилися до переговорів із Москвою за умови вигідних територіальних поступок на свою користь. Тим часом своєрідним «перепочинком» скористалося командування Червоної армії, яка поповнювалася свіжими силами зі Сходу та Півночі Росії.

Не сприяли двосторонньому співробітництву й непоодинокі конфлікти українських повстансько-партизанських загонів і польських військових частин²¹⁰⁷.

²¹⁰³ *Стахів М.* Україна в добі Директорії УНР : у 7 т. Т. 3... – С. 60.

²¹⁰⁴ *Калакура О. Я.* Поляки в етнополітичних процесах... – С. 148, 155.

²¹⁰⁵ *Рафальський О. О.* Національні меншини України... – С. 116; *Калакура О. Я.* Поляки в етнополітичних процесах... – С. 155; *Чистов В.* Российско-украинские отношения через призму теории этногенеза. Часть 2. Эпоха войн и революций [Електронний ресурс] / В. Г. Чистов. – Режим доступу : <http://www.pseudology.org/Eneida/RussUkr2.htm>.

²¹⁰⁶ *Калакура О. Я.* Поляки в етнополітичних процесах... – С. 155, 156.

²¹⁰⁷ Там само.

Доволі контроверсійним було ставлення національних меншин до влади ЗУНР. Попри те, що остання не лише декларувала, а й забезпечувала іноетнічному населенню основні права й свободи, жодна з меншин не відгукнулася на заклики українських органів влади взяти участь у процесі державотворення. Газета «Діло» від 21 листопада 1918 р. в редакційній статті «Національні меншости в ЗУНР» із цього приводу зазначала, що вони ще не настільки змирилися з фактом існування західноукраїнської державності, щоб узяти участь у її розбудові. Та все ж одним із визначальних чинників, що вплинув на поведінку національних меншин, стало українсько-польське протистояння листопада 1918 – липня 1919 р.

Мотиви ставлення політичних сил іноетнічного населення до ЗУНР були різними і часто принциповими: від органічного неприйняття і протиборства – до конструктивного нейтралітету й персонального співробітництва. Перше, зокрема, чітко проявилось в діяльності польських політичних сил, які своїм основним завданням вважали відновлення власної незалежної національної держави. Західноукраїнські землі – Галичину, Волинь, Підляшшя і Холмщину – вони трактували як невід’ємну складову частину Польщі й тому намагалися за будь-яку ціну їх інкорпорувати²¹⁰⁸. Представники єврейської і німецької меншин ще в першій половині дня 1 листопада 1918 р. висловили свої симпатії новопосталій Українській державі та попросили в її керівництва захистити їхні права²¹⁰⁹. Однак в українсько-польському конфлікті і євреї, і німці дотримувалися нейтралітету, і, щоб не втягуватися в конфронтацію між найбільшими етносами краю, не брали участі у державному житті. Хоча було немало прикладів їхніх виступів на боці як українців, так і поляків²¹¹⁰. Приміром, окремі з них зайняли урядові посади, чимало євреїв і німців служило в Українській галицькій армії та правоохоронних органах краю, працювало в освіті, медицині, зв’язку, на залізницях тощо.

Зрозуміло, що найнепримиреннішою до західноукраїнської державності була польська національна меншина, яка не могла пересилити історичні стереотипи на кшталт «українського замаху» на польські землі, «польськості Львова», «одвічності східних кресів Польщі» та ін. Її

²¹⁰⁸ *Великочий В.* Національно-культурна політика ЗУНР... – С. 267.

²¹⁰⁹ Рукописні замітки члена Української Національної Ради о. Олександра Стефановича... – С. 256.

²¹¹⁰ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 1... – С. 285; *Гон М.* Євреї в ЗУНР... – С. 181–182; *Коган С.* Євреї в Західно-Українській Народній Республіці... – С. 193–194.

спротив набув особливої гостроти під час воєнного протистояння Польщі та ЗУНР, котре залишило глибокий слід у пам'яті обох народів. Воно було зумовлене процесом національного самовизначення і творення самостійних держав, але в його епіцентрі опинився конфлікт навколо державної належності території Східної Галичини і Західної Волині²¹¹¹. Поляки, відновивши свою державність, вдалися до силового загарбання споконвічних українських земель, котрі ввійшли до складу новоствореної ЗУНР. Це призвело до міжетнічного збройного протистояння, що супроводжувалося втягуванням місцевих поляків до таких широкомасштабних антиукраїнських акцій, як участь у погромах, масових пограбуваннях, арештах, обшуках, у забороні української преси тощо, і посилювало антипольські настрої. Зафіксовано багато свідчень про те, що значна частина польського цивільного населення взялася за зброю й фактично долучилася до насильницьких дій, не сприймала заклики української громади до порозуміння, провокувала силовий спосіб вирішення конфлікту²¹¹². Він набув етнічного забарвлення і призвів до великих втрат з обох боків.

Утім слід визнати, що в польському середовищі були різні оцінки тодішньої ситуації. Одна частина поляків, насамперед ендеки, дотримуючись ідеї «вищості» поляків та «відсталості» українців, неспроможних створити власної держави, виступала за інкорпорацію західноукраїнських земель, їх силове включення до Другої Речі Посполитої²¹¹³. Інші, зокрема соціалісти Ю. Пілсудського, допускали надання Східній Галичині автономії в складі т. зв. історичної Польщі – від національно-культурної аж до територіальної, однак не висловлювали своєї позиції щодо статусу і кордонів гіпотетичного утворення²¹¹⁴. Лідери Польської партії «Визволене» поділяли ідею незалежності й соборності України з включенням до неї Східної Галичини, але без Львова²¹¹⁵. До лібераль-

²¹¹¹ *Калакура О. Я.* Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті : автореф. ... – С. 16–17.

²¹¹² Рукописні замітки члена Української Національної Ради о. Олександра Стефановича... – С. 261, 262; *Калакура О. Я.* Поляки в етнополітичних процесах... – С. 140–141.

²¹¹³ *Красівський О.* Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр.: Проблеми взаємовідносин / О. Я. Красівський ; Укр. акад. держ. упр. при Президентові України. – К. : Видво УАДУ, 1998. – С. 69–70; *Калакура О. Я.* Поляки в етнополітичних процесах... – С. 141–142.

²¹¹⁴ *Красівський О.* Східна Галичина і Польща... – С. 68–69; *Райківський І.* Взаємини українських соціал-демократів Галичини з Польською партією соціалістичною в 1918 – 1939 рр. / І. Райківський // Галичина. – 2002. – Вип. 8. – С. 72; *Калакура О. Я.* Поляки в етнополітичних процесах... – С. 134.

²¹¹⁵ *Красівський О.* Східна Галичина і Польща... – С. 70.

нішого ставлення поляків стосовно ЗУНР закликала також польськомовна газета «Голос правди» («Głos Prawdy»), що виходила з лютого 1919 р. у м. Станиславові. «Ми національна меншість і повинні з тим рахуватися, – йшлося в її першому номері. – Тому вважаємо святим обов'язком не дратувати розпаленого антагонізму народів, не будувати доріг, що ділять, а шукати тих, які би нас об'єднювали»²¹¹⁶. Рішуче засудила «війну в Східній Галичині і на Україні», котру «проти українського селянства і робітництва в обороні польських магнатів і їх земельних посіlostей» розв'язало «правительство Пiлсудського і Морачевського»²¹¹⁷, новостворена Комуністична робітничка партія Польщі.

Наявність у польському таборі людей, котрі прагнули до порозуміння, уможливило ще з самого початку Листопадової революції перші політичні контакти між українцями і поляками у м. Львові. Їхнім результатом стало створення спільного українсько-польського комітету, що мав на меті відвернення військового протистояння та забезпечення громадського порядку²¹¹⁸. Утім переростання збройного конфлікту в повномасштабну війну позбавило Комітет будь-яких перспектив.

Загальний тон у польському національному русі задавали шовіністичні, великодержавні сили, котрі нерідко вдавалися до радикальних дій. Уже в перші дні листопада 1918 р. вони зуміли оперативно сформувати з місцевих поляків військові підрозділи, перекинути додаткові сили з Кракова, Варшави та інших міст і розгорнути кровопролитні бої за Львів. Ситуація у галицькій столиці ускладнювалася тим, що понад 62% її двохсоттисячного населення становили поляки, 20% – євреї і лише 18% – українці. Основу польських військових формувань склали осередки Польської організації військової (ПОВ), Польський корпус допомоговий (ПКД), Польські кадри військові (ПКВ). Окрім Львова, значні польські військові сили було зосереджено у Станиславові, Перемишлі, Коломиї, Золочеві, Дрогобичі та інших містах²¹¹⁹. Паралельно визначені активісти здійснювали мобілізацію серед польського населення.

²¹¹⁶ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Ілюстрована історія... – С. 242.

²¹¹⁷ Повідомлення газети «Вперед» про створення Комуністичної робітничої партії Польщі і про її виступ проти загарбницької війни білополяків у Західній Україні. 24 грудня 1918 р. // Під прапором Жовтня... – С. 148.

²¹¹⁸ Рукописні замітки члена Української Національної Ради о. Олександра Стефановича... – С. 256–257, 259; Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 1... – С. 297–299; *Великий В.* Національно-культурна політика ЗУНР... – С. 268.

²¹¹⁹ *Калакура О. Я.* Поляки в етнополітичних процесах... – С. 135–136, 137, 138, 139.

На думку Л. Шанковського, якщо до 10 листопада 1918 р. йшлося лише про польське повстання у Львові, то напад польських військ із заходу на Перемишль, що стався 11 листопада, засвідчив акт агресії²¹²⁰. Тому цю дату можна вважати днем початку Українсько-польської війни.

З того часу слід розрізняти воєнні дії між польським військом та Галицькою армією і антиурядові збройні виступи, до яких намагалися вдаватися окремі представники польської національної меншини на території, яку контролювала офіційна влада ЗУНР. Спроби останніх найвідчутніше виявлялися в містах, де українські власті були особливо вразливими і тому не могли серйозно завадити ні організації польського активу, ні відновленню підпільної мережі Польської організації військової у повітових центрах краю. За даними польського інформатора, сили ПОВ у Східній Галичині на 26 лютого 1919 р. були доволі значними. Наприклад, у Золочеві вони нараховували 200 міщан, у Стрию – 180²¹²¹.

Найбільшій спробі антиурядового повстання українська служба безпеки запобігла в Золочеві. Місцева таємна польська організація за допомогою співників у Тернополі й Бережанах планувала розпочати його 28 березня 1919 р. і поширити на всі повітові центри ЗОУНР. Підготовка акції, яку координували прибулі зі Львова й Варшави агенти, мала системний характер. До неї залучали місцевих поляків, збирали зброю, грошові пожертви. Одночасно з виступом у районі Рави-Руської було заплановано наступ польських військ, котрі мали прорвати фронт і увійти до міст «для наведення порядку між збунтованими проти своєї влади українцями». Змовники також розраховували на польських фахівців, залучених до державної служби. Їхня відмова від посад мала призвести до анархії і розпаду «хлопської» держави через нестачу «конечно потрібної кількості інтелігентних сил»²¹²². Проте запланований антиукраїнський сценарій провалився, а його активістів віддали під суд.

Відомо також про підготовку низки інших антиурядових збройних виступів у різних місцевостях. Зокрема, невдалою була спроба підняти повстання на Тернопільщині²¹²³, а також 160 польських селян у селі Скоморохи Стрийського пов. Про намір поляків захопити адміністративні установи в Самборі, арештувати українських військових старшин і цивільних службовців згадував А. Чайковський. Проте акція не вдала-

²¹²⁰ Шанковський Л. Українська Галицька Армія / Л. Шанковський. – Львів : Наукове тов. ім. Шевченка, 1999. – С. 18.

²¹²¹ Павличин О. І. Західноукраїнська Народна Республіка... – С. 230.

²¹²² Там само. – С. 231.

²¹²³ Гіряк Н. 48 днів на чолі Тернопільської військової округи... – С. 188, 189.

ся, оскільки польські селяни з ближнього села Стрільковичі не надали змовникам допомоги²¹²⁴.

Окрім збройних акцій, поляки вдавалися також до бойкоту участі в українських органах влади та виборчого процесу. Зокрема, вони відмовилися делегувати своїх представників до УНРади, але водночас увійшли до низки повітових рад і міських органів самоврядування. Так, про їхню участь у складі Повітової ради Жовкви місцевий часопис завважував: «Вже зі складу сеї Повітової Української Ради ясно виходить, що український нарід не хоче сам верховодити в краю, зглядно в Українській державі, але радо лишає місце в управі полякам і жидам відповідно до числа населення і справедливої засади: Кожному признати те, що йому належить»²¹²⁵. Польське населення було представлене також у Прибичній раді* Самбірщини.

Однією з найдієвіших форм пасивної боротьби проти влади ЗУНР стали саботажі колишніх австро-угорських чиновників і адміністративних службовців польської національності. У деяких повітових центрах вони спочатку погодилися працювати в новій адміністрації, але згодом відмовилися прийняти т. зв. «службові приречення» на вірність ЗУНР. Небажання польських фахівців залишатися на державній службі часто паралізувало роботу місцевих органів управління на початковому етапі їхнього становлення та діяльності²¹²⁶. Як правило, таку поведінку зумовлювало небажання національно свідомих поляків співпрацювати з урядом, що перебував у стані війни з їхньою батьківщиною.

Українська негативна на господарське і військово-політичне становище молодій державі впливали страйки тих поляків, котрі працювали на

²¹²⁴ Павлишин О. І. Західноукраїнська Народна Республіка... – С. 230–231.

²¹²⁵ Там само. – С. 221.

* Керівним органом державної адміністрації в повіті за часів ЗУНР був державний повітовий комісар, «якого іменував і усував державний секретар внутрішніх справ». При комісарі шляхом виборів формували повітову національну раду з дорадчим голосом. Міських комісарів призначав держсекретар внутрішніх справ, а у містечках і селах (містечкових і сільських громадах) громадських комісарів призначали повітові комісари. При міських, містечкових і сільських комісарах діяли «прибичні ради», які обирали населення [Історія державної служби в Україні : у 5 т. Т. 1 / відп. ред. : Т. В. Мотренко, В. А. Смолій ; редкол. : С. В. Кульчицький (керівн. авт. кол.) та ін. ; Голов. упр. держ. служби України ; Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009. – С. 519].

²¹²⁶ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 1... – С. 303; Т. 2... – С. 148; Т. 3, кн. 2... – С. 68; *Величкий В.* Національно-культурна політика ЗУНР... – С. 268; *Павлишин О. І.* Західноукраїнська Народна Республіка... – С. 222.

залізниці²¹²⁷. Нерідко для виправлення ситуації були потрібні надзусилля українських працівників.

Серед соціальних страт польської національної меншини найагресивніше до української державності поставилася інтелігенція. Так, кур'єр із Рудок повідомляв: «Поляки заховуються провокуючо. Польська інтелігенція бунтує селян, особливо поляків, до опору проти української влади». З Камінки Струмилової надійшла інформація такого змісту: «Населення польської народності по селах заховується спокійно, зате польська інтелігенція в Камінці заховується про око спокійно лише зі страху перед нашими стрільцями і машиновими крісами, тому мусить бути під строгим дозором»²¹²⁸. Дотримуючись доктрини, за якою «від віків тут була і є польська земля»²¹²⁹, присягати на вірність ЗУНР відмовилася більшість польських учителів.

Проте переважна частина польського населення позитивно оцінила толерантність влади ЗУНР і ставилася до неї терпимо. О. Нижанківський звітував, що поляки в Стрийському пов. змирилися з новими відносинами і не виявляють особливої ворожнечі до представників української адміністрації. Про нормальні взаємини польської громади з місцевою українською владою повідомляли УНРаду зі Щирця, Бучацького і Ліського повітів²¹³⁰. А два «чисто мазурських села» на Бучаччині – Підзамочок і Дуліби навіть вислали своїх делегатів на українські повітові збори і взяли участь у виборах повітового комісара УНРади²¹³¹.

Схожими мотивами керувалося й чимало тих поляків, котрі з особистої ініціативи вступали на службу до місцевих органів управління ЗУНР. Про такі випадки відомо у Львові, Золочеві, в Бережанському, Бучацькому, Печеніжинському, Станіславівському, Стрийському, Турківському, Яворівському²¹³² та деяких інших повітах.

²¹²⁷ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 1... – С. 285, 312; *Чайковський А.* Чорні рядки... – С. 52; *Лазарович М.* Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба... – С. 217.

²¹²⁸ *Павлишин О. І.* Західноукраїнська Народна Республіка... – С. 218.

²¹²⁹ *Калакура О. Я.* Поляки в етнополітичних процесах... – С. 139.

²¹³⁰ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 1... – С. 438, 439, 465; *Павлишин О. І.* Західноукраїнська Народна Республіка... – С. 217–218.

²¹³¹ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 2... – С. 28.

²¹³² Там само. – Т. 1... – С. 307, 309, 315, 439, 457; *Кузьма О.* Листопадові дні... – С. 76; *Великочий В.* Національно-культурна політика ЗУНР... – С. 268.

Представники польської національної меншини служили також у корпусі Української державної жандармерії²¹³³. Проте спроби поляків створити в деяких місцевостях власну міліцію було відкинuto. Зокрема, в Станиславові їхніх представників запевнили, що «свобода особистости й майна обезпечается українським військом як найкраще...»²¹³⁴. Таку ж відповідь отримала делегація сіоністів, яка просила «...злучити в осібний легіон жидів з війська й віддати його під її руку»²¹³⁵.

Доволі прихильно спочатку сприйняли Українську революцію польські селяни. Сподіваючись на соціальні реформи, вони не конфронтували з владою ЗУНР.

Утрималося від масштабного опору поза Львовом і польське робітництво. Показовим у цьому плані був район Бориславського нафтового басейну, де проживало близько 15 тис. поляків. Дрогобицькій повітовій УНРаді вдалося мирно налагодити стосунки з польськими робітниками і підприємцями Борислава, Волянки, Тустанович і Губичів.

Готовність допомогти українській владі в дипломатичній службі висловила навіть частина місцевої польської аристократії. Про це заявив граф Г. Бадені у приватній розмові з державним секретарем внутрішніх справ ЗУНР Л. Цегельським, що відбулася біля Радехова наприкінці листопада 1918 р. Позитивне ставлення до ЗУНР виявляла також частина землевласників-поляків. Зокрема, за словами заступника державного секретаря внутрішніх справ Р. Перфецького, наприкінці 1918 р. таке стверджували окремі польські поміщики. На думку О. Павлишина, поодинокі свідчення лояльності шляхти можна пояснити, з одного боку, виваженим ставленням української влади до приватної власності й відсутністю в її політиці ліворадикальних гасел, а з іншого – невизначеністю перспектив майбутнього суспільно-політичного устрою відноленої Польської держави²¹³⁶.

Кардинальні політичні зміни, що охопили західноукраїнські землі з осені 1918 р., актуалізовані міжетнічним українсько-польським конфліктом, поставили перед вибором також місцеве єврейство. Керуючись

²¹³³ Козак І. Дещо про державну жандармерію ЗУНР / І. Козак // Український Скиталець. – 1923. – Ч. 17–18 (39–40). – С. 15–16; Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 1... – С. 315, 320; Т. 3, кн. 2... – С. 68; Чайковський А. Чорні рядки... – С. 49.

²¹³⁴ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 1... – С. 326.

²¹³⁵ Там само. – С. 326–327.

²¹³⁶ Павлишин О. І. Західноукраїнська Народна Республіка... – С. 218–219.

пріоритетом власних інтересів, воно демонструвало одностайність у прагненні уникнути участі у війні. Першим декларацію про дотримання нейтралітету в українсько-польському протистоянні ще 1 листопада у Львові проголосив ЄКГБ²¹³⁷. Він закликав євреїв міста «...підпорядкуватися його наказам, зберігати спокій, порядок і найсуворішу нейтральність, щоб не дали себе втягнути якій небудь зі сторін у вир боротьби, ані не вірити поширюваним пліткам та вістям»²¹³⁸. Цю ж позицію Комітет офіційно підтвердив 14 листопада у зверненні до президента США В. Вільсона, Копенгагенського сіоністського бюро та світової спільноти²¹³⁹. Прогнозованим було рішення про політику невтручання в українсько-польську війну ЄНР Східної Галичини. Репрезентуючи все єврейське населення краю, вона у такий спосіб намагалася примирити нуртуючі в її середовищі суперечності між проукраїнською та пропольською політичними орієнтаціями²¹⁴⁰. Про порядок і безпеку життя та майна в єврейських районах Львова мала дбати «окрема жидівська міліція*, числом 200 людей»²¹⁴¹. Її відзнакою була «опаска на лівім рамени із сіоністичною печаткою»²¹⁴². Про організацію єврейської міліції йшлося у відозвах ЄКГБ, розклеєних на мурах міста.

Нейтралітету в боротьбі двох націй дотримувалися також єврейські громади інших міст східногалицького краю²¹⁴³. Так, наприклад, станиславівська Тимчасова єврейська національна рада прокламувала: «З народом українським і польським бажаємо повної згоди на основі «рівні з рівними» і на порозумінні в усіх справах, які всі три народи спі-

²¹³⁷ Гон М. М. Євреї в ЗУНР... – С. 181.

²¹³⁸ Павлишин О. І. Західноукраїнська Народна Республіка... – С. 219.

²¹³⁹ Погребинська І. Погроми в Польщі, Галичині та українське єврейство... – С. 169; Павлишин О. І. Західноукраїнська Народна Республіка... – С. 219.

²¹⁴⁰ Гон М. М. Євреї та Західноукраїнська Народна Республіка...

* Єврейські міліційні підрозділи створювали й у провінції, зокрема в Бориславі, Калуші, Перемишлі, Підволочиську, Станіславові, Тернополі, Шцирці [Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 1... – С. 312, 465, 489, 508; Павлишин О. Єврейське населення Східної Галичини...]. У Коломиї єврейську міліцію чисельністю майже 400 осіб було сформовано в системі сил Коломийської окружної військової команди. «Жидівський курінь», як його називали на Покутті, за спогадами очевидців, «...тримав в цілій коломийській окрузі спокій і порядок, а тому не було ніяких заворушень і нападів на жидівські крамниці» [Монолатій І. До початків українсько-єврейського діалогу на Покутті...].

²¹⁴¹ Кузьма О. Листопадіві дні... – С. 77–78.

²¹⁴² Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 1... – С. 535.

²¹⁴³ Гон М. М. Євреї в ЗУНР... – С. 181.

льно обходять. В спорі обох цих народів участі не беремо і придержуємося совершенної неутральности. Нашим одиноким бажанням [є], щоби той нещасний край, який з причини війни так много страдав, знайшов в кінці спокій, щоби ми спільними силами вилічили рани війною йому нанесені»²¹⁴⁴. Подібні міркування проголосили й єврейські представники Буковини.

Окрім нейтралістських декларацій, євреї вдавалися і до практичних кроків на підтвердження своєї позиції. Зокрема, вони не брали участі у виборах до Української Національної Ради, що їх проводили 22–26 листопада 1918 р. на підконтрольних українцям територіях²¹⁴⁵. Така тактика, вважають дослідники, мала відвести від євреїв загрозу можливої помсти з боку переможців.

Окупація польськими військами Львова призвела до фактичного встановлення у Східній Галичині українсько-польського двовладдя і зумовила потребу в координації діяльності ЄНР краю. 18 грудня 1918 р. у Станиславові розпочав роботу установчий з'їзд, у якому взяли участь близько 30 делегатів від 22 місцевих національних осередків, що діяли на контрольованих УНРадою територіях. Визнавши Станиславів за тимчасове розташування новоствореної Ради, учасники форуму заявили про своє прагнення до національного самовизначення й ухвалили політичну платформу східногалицького єврейства: «У суперечці між поляками і русинами залишаємося, як і досі, на становищі повного нейтралітету»²¹⁴⁶. 23 березня 1918 р. у Станиславові розпочало роботу пресове бюро при ЄНР. Органами останньої були «Єврейське слово» («Дос кадіше ворт») та «Вісті Східногалицької національної ради» («Міттелунген фунім Остгалицієн націоналрат»).

Загалом, аналізуючи проголошену євреями політику нейтралітету, варто погодитися з тими дослідниками, котрі вважають, що вона не знайшла розуміння ні серед українців, ані серед поляків. Так, М. Стахів вважав, що обрана євреями позиція об'єктивно допомагала полякам, оскільки польська дипломатія могла з певним правом посилатися на той факт, що не тільки польська меншина в ЗУНР не сприймає української державності, але таке ж становище займає і численне єврейство. Проголошення єврейської нейтральності до агресії Польщі, на думку дослідника, формально означало, що євреї проголошували себе «...екстериторіальними громадянами, які мають всі права мешканців

²¹⁴⁴ Цитовано за: *Гон М. М.* Євреї в ЗУНР... – С. 182.

²¹⁴⁵ Там само.

²¹⁴⁶ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Ілюстрована історія... – С. 244–245.

цієї території на рівні з народом-господарем цієї країни, а одночасно не хочуть і не будуть виконувати ніяких громадянських обов'язків, які зміряли б до оборони цієї країни перед ворогом»²¹⁴⁷. Таке становище євреїв він назвав «унікальним» у новітній історії.

З іншого боку, поміж частини польської громадськості й військ поширювалося припущення, що за тактикою невтручання в українсько-польську війну криється принаймні опосередкована підтримка євреями ЗУНР. Це стало однією з причин уже згаданого погрому у Львові, що розпочався після відступу Галицької армії з міста. Упродовж 22–24 листопада 1918 р. було вбито 64 євреї, спалено десятки будинків, пограбовано сотні крамниць. Насильству не змогла протидіяти єврейська міліція, яку, попри проголошений нейтралітет, обеззброїли польські війська²¹⁴⁸. Таким протиприродним способом польські шовіністи прагнули завадити українсько-єврейському порозумінню.

Однак антисемітське насилля з боку поляків, як і те, що українська громадськість надала фінансову допомогу жертвам львівського погрому, разом із євреями брала участь в акціях протесту проти нього, наприклад у Дрогобичі, а також послідовна політика УНРади на створення того правового поля, яке давало змогу вирішити єврейське питання на демократичних засадах, посилили серед єврейства Східної Галичини проукраїнські настрої. Значна частина його стала вбачати в ЗУНР силу, здатну захистити населення від антисемітизму²¹⁴⁹.

Зрозуміло, що ставлення єврейської громадськості до Української республіки не було одноставно позитивним. Пропольські настрої домінували, наприклад, серед асимільованої єврейської інтелігенції Львова. Наприкінці листопада 1918 р. вона заснувала в місті Союз поляків Мойсейового віросповідання. Частина євреїв – прибічників Польщі – воювала* у складі її армії²¹⁵⁰. З іншого боку, пропольські позиції зрів-

²¹⁴⁷ Цитовано за: *Брик О.* Українсько-єврейські взаємовідносини... – С. 257.

²¹⁴⁸ *Гон М.* Євреї та Західноукраїнська Народна Республіка...; *Рукописні замітки члена Української Національної Ради о. Олександра Стефановича...* – С. 284.

²¹⁴⁹ *Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Ілюстрована історія...* – С. 245; *Коган С.* *Євреї в Західно-Українській Народній Республіці...* – С. 193.

* На відміну від українців, поляки вдавалися також до насильницької мобілізації євреїв до польського війська. Так, 14 листопада 1918 р. Львівський єврейський комітет надіслав президенту США В. Вільсону телеграму з протестом проти того, щоб євреїв насильно залучали до боротьби проти українців [Телеграма Львівського єврейського комітету президенту США Вудро Вільсону з протестом проти насильницької мобілізації євреїв до польського війська. 14 листопада 1918 р. // *Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали* : у 5 т. Т. 1... – С. 432].

²¹⁵⁰ *Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Ілюстрована історія...* – С. 245.

новажувала та частина східногалицького єврейства, котра, попри офіційно проголошений нейтралітет, співпрацювала з органами української влади²¹⁵¹, підтримувала ЗУНР, у т. ч. зі зброєю в руках.

Про прихильне ставлення євреїв до молодого української держави йшлося, зокрема, у звітах повітових комісарів та очевидців із Бучача, Комарно, Перемишля, Рудок, Тернополя²¹⁵². Цивілізовані стосунки налагодила Дрогобицька повітова рада з єврейськими робітниками й підприємцями Борислава, Волянки, Густанович, Губичів²¹⁵³. Лояльно поставилося до української влади єврейство Рави-Руської. Проголосили себе громадянами української держави євреї Долини. Польська газета повідомляла, що в районі Олеська «селянський радикальний рух підтримують жиди». У низці синагог краю проголошували українцям вдячні проповіді²¹⁵⁴. Співчувала національно-визвольним змаганням українців і частина євреїв північно-західної Буковини. Так, вони не погодилися брати участь у Румунському конгресі, котрий 28 листопада 1918 р. зібрався в Чернівцях²¹⁵⁵ для вирішення питання про державну належність краю.

У проукраїнських симпатіях євреїв настійливо підозрювала й польська громадськість. Категоричність її суджень засвідчує звернення польського населення Львова до держав Антанти на Паризькій мирній конференції, в якому євреїв було названо ворогами Польщі²¹⁵⁶.

Ревно ставилося польське населення Східної Галичини, зокрема мешканці міст, котрі в переважній більшості саботували українську владу, також до того, що значна частина єврейської інтелігенції та службовців погодилися працювати в українських державних установах, і навіть склали присягу на вірність ЗУНР. Враховуючи дефіцит національних кадрів, такі дії стали значною допомогою молодій українській державі. Зокрема, М. Бін та А. Фішгрінд працювали службовцями в українському уряді, суддя Таданієр продовжив службу на своїй попередній посаді керівника повітового суду в Мельниці, два представники єврейства служили в Тернопільському окружному військовому суді, у

²¹⁵¹ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 1... – С. 309, 320, 376, 439.

²¹⁵² Там само. – С. 289, 466, 508; Т. 2... – С. 28; *Гірняк Н.* 48 днів на чолі Тернопільської військової округи... – С. 190; *Павлишин О.* Львівщина в добу Західно-Української Народної Республіки... – С. 124.

²¹⁵³ *Павлишин О. І.* Західноукраїнська Народна Республіка... – С. 218.

²¹⁵⁴ Там само. – С. 220; *Павлишин О.* Єврейське населення Східної Галичини...

²¹⁵⁵ *Гон М.* Євреї та Західноукраїнська Народна Республіка...; *Гон М. М.* Євреї в ЗУНР... – С. 182

²¹⁵⁶ *Погребинська І.* Погроми в Польщі, Галичині та українське єврейство... – С. 167–179.

Борщеві колишній повітовий лікар єврейської національності погодився працювати в українському комісаріаті. Технічні фахівці єврейського походження були представлені на Загальному українському з'їзді інженерів і техніків, що відбувся у Станиславові 4–5 травня 1919 р.²¹⁵⁷ Певна частина євреїв служила в адміністрації і медичних підрозділах Галицької армії. Серед медичного персоналу особливо відзначилися комендант Самбірського військового госпітально лікар Зелінгер, його колеги Глянц, Фастман, Кельнер, Гляйх та ін.²¹⁵⁸ У складі УГА діяли й військові єврейські підрозділи, передусім – це відомий «Жидівський пробоевий курінь» під командуванням С. Ляймберга. Він нараховував близько тисячі осіб і складався винятково з єврейських добровольців.

Промовистими були випадки, коли єврейська молодь збирала по полях набої для карабінів, яких бракувало українським воякам, а в будинках молитви євреї молилися за успіхи Галицької армії²¹⁵⁹ під час українсько-польського протистояння під Львовом.

Утримавшись від запропонованої участі в УНРаді, єврейські діячі були представлені в окремих повітових органах самоврядування ЗУНР. Зокрема, в Борщеві, Жовкві, Коломиї, Підгайцях, Самборі²¹⁶⁰. В ряді випадків українська влада пролонгувала повноваження колишніх міських рад, вагомо представленими єврейським населенням. У Станиславові було збережено автономію управи міста (під наглядом українця професора Чайківського). Продовжили працю міські ради в Бориславі та Чорткові, причому останній зберегли право ухвалювати рішення у присутності комісара й надали дорадчий статус; далі урядувала громадська Рада у містечку Рудки. Магістрат у складі поляків та євреїв діяв у Золочеві. Громадяни єврейської національності обіймали посади комісарів ЗУНР у тому ж Золочеві та Бродах. Комісар Стрийського повіту А. Гарасимів, призначивши міським комісаром українського адвоката Є. Калитовського, одночасно затвердив склад прибічних Тіснійшої та Ширшої ради міста, які мали міжнаціональний характер. У Тіснійшій раді єврейське населення представляли Г. Бик та Л. Екерт, у Ширшій – А. Візенберг, С. Гольдберг, Г. Мозес і С. Фрайліх²¹⁶¹.

²¹⁵⁷ *Гіряк Н.* 48 днів на чолі Тернопільської військової округи... – С. 186; *Павлишин О.* Єврейське населення Східної Галичини...; *Павлишин О. І.* Західноукраїнська Народна Республіка... – С. 222–223.

²¹⁵⁸ *Коган С.* Евреи в Западно-Украинской Народной Республике... – С. 193–194; *Гіряк Н.* 48 днів на чолі Тернопільської військової округи... – С. 190.

²¹⁵⁹ *Гіряк Н.* 48 днів на чолі Тернопільської військової округи... – С. 190.

²¹⁶⁰ *Павлишин О.* Єврейське населення Східної Галичини...; *Монолатій І.* До початків українсько-єврейського діалогу на Покутті...

²¹⁶¹ *Павлишин О.* Єврейське населення Східної Галичини...

Демократична політика уряду ЗУНР слугувала вагомим аргументом на користь формування проукраїнського єврейського табору. Серед сіоністських лідерів прихильниками західноукраїнської державності були М. Бененсток, Векслер, Г. Рейзес, М. Рінгель та ін. Послідовними проукраїнськими настроями серед них вирізнявся відомий у Галичині громадський і політичний діяч, співвласник часопису «Нова львівська газета» («Нає лембергер цайтунг») І. Вальдман²¹⁶². Він висловився за активну співпрацю з українцями в їх державному будівництві, проте вважав, що в тій ситуації вона має базуватися не на офіційних, а на приватних засадах. Свої аргументи на користь співпраці з українською державністю Вальдман мотивував тим, що «Україна тепер є одинокою країною, в якій живуть жиди в діаспорі, де жиди стоять культурно вище від народу-господаря (тобто від українців). Там з цієї причини жиди легше утримуються як нарід, бо жиди не будуть асимілюватися з українцями. Зате від поляків не можемо нічого надіятися...»²¹⁶³. Власне в тому й полягав «жидівський інтерес» щодо підтримки й збереження української державності.

Конструктивно співпрацювали з владою ЗУНР ЄНРади, особливо щодо надання чи позичання коштів молодій державі*. Коломийський часопис «Новини» повідомляв, що ЄНРада Городенки працює в порозумінні з українськими властями. В Косові ЄНРада подарувала для українського війська 140 комплектів білизни. Бориславські євреї передали на українські державні потреби 3 млн. австрійських корон. Разом із тим, єврейські підприємці не відмовляли у коштах й польському підпіллю. Зокрема, у Бережанах власник млина Л. Мойжеш передав місцевій польській організації 100 тис. корон, купець Л. Розенберг – 40 тис., І. Сейферт 10 тис. корон. Певну суму без квитанції також спонсорували Г. Ігнаци та Б. Старк²¹⁶⁴.

Загалом, стратегія євреїв щодо невтручання в українсько-польський конфлікт залишалася незмінною впродовж всієї війни 1918–1919 рр. та періоду дипломатичної оборони ЗУНР на міжнародній арені. Однак, як

²¹⁶² Гон М. М. Израель Вальдман / М. М. Гон // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Уряди. Постагі / гол. ред. ради Я. Ісаєвич ; упоряд. : М. Литвин, І. Патер, І. Соляр ; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2009. – С. 75, 76.

²¹⁶³ Цитовано за: Брик О. Українсько-єврейські взаємовідносини... – С. 258.

* Сучасники стверджували, що «найгіршим нещастям для української влади було те, що не було грошей і не було тому чим платити урядовцям і військовим. Тоді прийшли з допомогою українській владі жиди, позичивши значну суму грошей. Щойно пізніше дістала влада (в Галичині) поміч від уряду Української Народньої Республіки Великої України» [Цитовано за: Брик О. Українсько-єврейські взаємовідносини... – С. 241].

²¹⁶⁴ Павлишин О. Єврейське населення Східної Галичини...

дослідив професор М. Гон, їхня тактика характеризувалася певним маневруванням. Після того, як упродовж зими – весни 1919 р. в ЄНРаді зміцніли проукраїнські сили, в її середовищі розпочато обговорення питання про відмову від нейтралітету й відкриту співпрацю з національно більшістю Східної Галичини. На заваді втілення цього наміру в життя стало усвідомлення, що такий крок де-факто інтегрує євреїв у війну ЗУНР і Польщі, тому на таємному засіданні, що відбулося в березні 1919 р., члени ЄНРади ухвалили підтримати державу українців після закінчення бойових дій у краю²¹⁶⁵. Незважаючи на відсутність остаточного рішення з боку єврейського загальнонаціонального представницького органу, навесні – влітку 1919 р. простежуються події, котрі можна трактувати як спрямовані на зміцнення українсько-єврейських відносин. На думку М. Гона, найважливішими з них були такі:

1. Змінилося ставлення до Української держави єврейських соціал-демократичних сил. Перший крок на цьому шляху зробила партія Поалей Ціон. 23 березня 1919 р. її лідери ухвалили підтримати вільну, самостійну ЗУНР і водночас привітали її об'єднання з УНР*. Наступним за чергою став Бунд, котрий наприкінці березня 1919 р. сповістив на з'їзді українського Селянсько-робітничого союзу про розрив із тактикою нейтралітету щодо ЗОУНР. У той же час про співпрацю з українським урядом заявив представник єврейських соціал-демократів на крайовому з'їзді Української радикальної партії.

2. Початком відкритої співпраці євреїв із ЗОУНР стали переговори між довіреними особами ЄНРади й українськими урядовцями, що відбулися 7 квітня 1919 р.** і завершилися включенням чотирьох її представників із правом дорадчого голосу до складу виборчої комісії УНРади.

3. Вибори до ЄНРади, проведені 18 травня 1919 р. у тимчасовій столиці ЗОУНР м. Станиславові, дали підстави одній із українських газет заявити, що євреї «хочуть вийти з нейтралітету і як окрема нація брати участь у будівництві української держави».

4. Прагнучи зняти мовний бар'єр між єврейською громадською думкою і неєврейським читачем та відкрито впливати на формування су-

²¹⁶⁵ Гон М. М. Євреї в ЗУНР... – С. 182, 183.

* Див.: Резолюція західноукраїнського секретаріату Єврейської соціал-демократичної партії «Поале-Сіон». 3 квітня 1919 р. // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 3, кн. 2... – С. 123–124.

** Газета «Нове життя», повідомляючи про зустріч в УНРаді з делегацією крайової ЄНРади, подала дату 6 квітня [Див.: Інформація газети «Нове життя» про зустріч в Українській Національній Раді з делегацією крайової Єврейської національної ради. 9 квітня 1919 р. // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 3, кн. 2... – С. 133–134].

спільних настроїв, у т. ч. українсько-єврейських взаємовідносин, ЄН-Рада у травні 1919 р. намагалася започаткувати видання свого періодичного органу українською мовою. Його завданням мало стати інформування українського читача про правдиві тенденції суспільно-політичного життя євреїв краю.

5. Виступаючи того ж місяця на конференції в Парижі, один із найвідоміших галицьких сіоністів Л. Райх підтримав державотворчі прагнення українців.

6. Влітку 1919 р. у Тернополі завершилося формування єврейського підрозділу – «Жидівського пробоевого куреня», який відкрито вступив в Українсько-польську війну на боці ЗОУНР²¹⁶⁶.

На жаль, кількісні зміни українсько-єврейського порозуміння першої половини 1919 р. так і не переросли в якісні. На заваді стала поразка ЗУНР.

Окрім євреїв, позиції нейтралітету в ЗУНР дотримувалися німці, які також не брали участі у виборах до УНРади²¹⁶⁷. Проте частина з них співпрацювала з українською владою. «...Знову ж німці йшли нам у всьому на руку», – писав А. Чайковський. Щоправда, при цьому наголошував: «Але лише ті німецькі німці, бо сполонізовані німці з Нейдорфу держалися поляків»²¹⁶⁸. Зокрема, в деяких місцевостях офіцери-німці надали українським військовим дієву допомогу під час Листопадового повстання 1918 р. Окремі представники німецької меншини займали посади в повітових органах влади. Відомо, що німецькі колонії в околицях Щирця виявили свою лояльність²¹⁶⁹ до української адміністрації.

На зборах делегатів німецьких громад у Станиславові 11 грудня 1918 р. було створено представницьку організацію «Німецька народна рада в Західно-Українській Республіці». Вона мала за мету опрацювати основні положення щодо здійснення національної автономії меншин та протегувати культурні й господарські потреби німецького населення. У своєму органі Рада закликала одноплемінників ставитися до властей ЗУНР з довірою у відповідь на прихильність та розуміння, які українці висловили німцям²¹⁷⁰.

Доброзичливо до творення української державності поставилися також представники низки інших національних меншин, зокрема чеської.

²¹⁶⁶ Гон М. М. Євреї в ЗУНР... – С. 183–184.

²¹⁶⁷ Погребинська І. Євреї в Західноукраїнській Народній Республіці... – С. 42.

²¹⁶⁸ Чайковський А. Чорні рядки... – С. 67.

²¹⁶⁹ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 1... – С. 285, 306, 312, 461, 465; Т. 4... – С. 39.

²¹⁷⁰ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Ілюстрована історія... – С. 251.

Відомо, що в перебранні влади в м. Сколе українцям допомагав жандарм Петічек. У м. Долина командантом української жандармерії було призначено чеха, «прихильного українській справі»²¹⁷¹.

Підсумовуючи, варто зазначити, що переважна більшість іноетнічного населення схвально зустріла повалення монархій та початок демократичних перетворень. Однак його ставлення до права українського народу на свою державність було суперечливим. Воно визначалося національними пріоритетами і коливалося від певної підтримки до повного заперечення.

Найнепримиреннішими опонентами українців у їхніх державотворчих потугах були росіяни. Навіть ліберально налаштована частина російського політикуму вбачала рацію революційних перетворень лише у всеросійському масштабі, тому український національно-визвольний рух сприймала як спробу розколоти загальнодемократичний табір.

Значно прихильніше до ідеї української державності поставились єврейські партії. Однак, прагнучи зберегти єдність єврейства на постімперському просторі, вони детермінували свою позицію вимогами не відокремлювати Україну від Росії й обмежити державотворчі процеси рамками автономії. В ЗУНР євреї дотримувалися політики нейтралітету.

Політична поведінка польської меншини в Наддніпрянській Україні була продиктована необхідністю усамостійнення останньої як запоруки відновлення незалежної Польщі. Протилежною була ситуація в Східній Галичині, де польська меншина рішуче поборювала будь-які спроби українського державотворення.

4.3. Участь у представницьких та виконавчих структурах влади

Важливим фактором розвитку українського державотворення періоду Національної революції 1917–1921 рр. стало залучення іноетнічного населення до участі в представницьких та виконавчих структурах влади. Першою до такого кроку вдалася Українська Центральна Рада, котра не лише декларувала одним зі своїх пріоритетних завдань забезпечення прав національних меншин, а й усіяко прагнула до співпраці з ними.

Принципової згоди представників іноетнічного населення визнати національно-територіальну автономію України та ввійти до складу

²¹⁷¹ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 1... – С. 313, 461; Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Ілюстрована історія... – С. 238.

Центральної Ради було досягнуто 26–28 червня 1917 р.²¹⁷² Щоправда, невіршеним залишалося питання про кількісні пропорції: українські представники пропонували національним меншинам 25%, тоді як останні вимагали для себе половини місць в УЦР²¹⁷³.

Комісію з питань складу Центральної Ради було створено ще 20 червня 1917 р. До неї увійшли по 2 представники від есерів (Бочковський і Березняк), есдеків (Огородний і Колос), радикальних демократів (Сніжний і Сіماشкевич) і безпартійних (Пашенко і Журавель)²¹⁷⁴. Основні завдання Комісії полягали у перегляді складу Центральної Ради і виробленні проекту поповнення останньої «представниками української нації і національних меншостей»²¹⁷⁵. 28 червня 1917 р. Рада ухвалила «Постанови комісії в справі проекту поповнення національного складу УЦР представниками народів, що живуть на Україні в меншості». В документі наголошено, що оскільки українська революційна демократія майже вся представлена в Центральній Раді, в деяких містах уже налагоджується порозуміння з революційною неукраїнською демократією, обставини політичного життя сприяють тому, що УЦР стає політичним центром в Україні, перед Центральною Радою постала необхідність негайно розпочати процес своєї реорганізації в Тимчасовий крайовий парламент.

Найдоцільнішим способом поповнення національного складу Центральної Ради було визнано пропорційне представництво. Згідно з ним, національним меншинам мали надати кількість депутатських місць, яка відповідала чисельності населення цих меншин в Україні. Принципи поділу мандатів були детерміновані політичними вподобаннями Центральної Ради: представництво надавали насамперед «організованій революційній демократії», тобто радам робітничих і солдатських депутатів і соціалістичним партіям. Національності, не репрезентовані в спектрі соціалістичних партій, могли бути представлені через загальнонаціональні організації.

План розподілу місць серед національних меншин передбачав, що представники останніх отримають 177 мандатів, а саме:

а) повітовим радам робітничих і солдатських депутатів – по 1 мандату, всього 100–108 місць;

²¹⁷² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 140; *Грушевський М. С.* Хто такі українці і чого вони хочуть... – С. 30.

²¹⁷³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 540.

²¹⁷⁴ Там само. – С. 107.

²¹⁷⁵ Там само. – С. 138.

б) радам робітничих і солдатських депутатів великих міст: Київ – 8, Одеса – 8, Харків – 5, Катеринослав – 5, усього 26 місць;

в) шістьом радам робітничих і солдатських депутатів губернських міст – по 3 мандати, всього 18 місць;

г) політичним партіям: соціал-демократам (меншовикам), соціал-демократам (більшовикам), Бунду, соціалістам-революціонерам, народним соціалістам, ОЕСРП, Поалей Ціон, Польській партії соціалістів, Білоруській партії соціалістів – по 2 мандати, всього 18 місць;

д) національним організаціям, які не мали соціалістичних партій, – по 1 мандату, всього близько 7 місць²¹⁷⁶.

Однак запропонований комісією план не став остаточним і ще не раз піддавався коригуванню. Проблема полягала в тому, що відсоток представництва національних меншин залежав від територіальних меж проголошеної автономії України. «Коли взяти українську територію з дев'яти губерній (не рахуючи Холмщини, занятої тепер німцями), – зауважував М. Грушевський, – виключити з їх складу не-українські повіти, а додати сусідні українські повіти з інших суміжних губерній, то по перепису 1897 р. виходить на сій території 76,15% української людності, а не-української не повних 24% (в дійсності, мабуть, іще менше, бо перепис скорше збільшувала, ніж зменшувала не-українські категорії). Коли ж триматись тільки 9 губерній, не додаючи, але й не виключаючи з них нічого (наприклад, північних неукраїнських повітів Чернігівської губ.), тоді процент не-української людності підіймається вище, до 30%»²¹⁷⁷. Отже, до встановлення кордонів української автономії представництво національних меншин в органах її влади можна було визначити лише приблизно.

Та все ж зазначена проблема потребувала свого вирішення. 30 червня її розглянула Центральна Рада. Найбільш аргументованим був виступ лідера українських есерів М. Ковалевського. Враховуючи, що наступного дня поточна сесія УЦР мала завершити свою роботу, він запропонував надати Малій Раді директиви з обговорюваного питання, відповідно до яких виділити національним меншинам «...не більше 30% місць в Комітеті (*Малій Раді*. – *Авт.*) і Центральній Раді, і не більше 3 місць в Генеральному Секретаріаті» та «поділити їх пропорційно неукраїнським народностям»²¹⁷⁸. Проте в ухвалі УЦР про конкретні відсотки не йшлося: «Дається право поповнення Комітету ЦР представниками національних меншостей в тому %, який буде устано-

²¹⁷⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 139–140.

²¹⁷⁷ *Грушевський М. С.* Хто такі українці і чого вони хочуть... – С. 33.

²¹⁷⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 147.

влено погоджуючою комісією»²¹⁷⁹. Отже, українська сторона зберігала шанси для компромісу.

Проблемі національних меншин було присвячене засідання Малої Ради від 2 липня. У виголошених пропозиціях йшлося про те, що представництво іноетнічного населення мало охоплювати як Київ, так і інші місцевості (М. Стасюк, УПСР), а також потрібно враховувати фактичне співвідношення революційних сил в Україні (М. Ковалевський). Та найбільша дискусія розгорілася стосовно частки нацменшин у Центральній Раді. Тон задав В. Винниченко, котрий, відповідно до «принципу справедливості», спочатку наполягав на 25%, але з урахуванням того, що міста за національним складом були переважно неукраїнськими, а також з огляду на «чужі гарнізони» і «велику роль» в Україні рад робітничих і солдатських депутатів, погоджувався на 35%. Йому опонував П. Демерлій (УПСР), слушно зауваживши, що в багатьох повітових містах таких рад нема. С. Чалий від імені фракції українських есерів запропонував «виходити з принципу 70% – українцям, 20% – нацменшостям, 10% – соціалістичним партіям». Голосування дало такі результати: за те, щоб до складу УЦР входило 25% нацменшин, – 8 голосів, 28% – 8 голосів, 30% – 10 голосів. У підсумку було ухвалено пропозицію М. Стасюка: «Коли національні меншості будуть виходити і твердо обстоювати 50%, то ми станемо на 25%»²¹⁸⁰. Аргументуючи подібну позицію кількома днями раніше, 29 червня, генеральний секретар земельних справ Б. Мартос у розмові з представниками Тимчасового Уряду пояснював їй тим, що надання національним меншинам непропорційно високого відсотка місць може підірвати довіру до Центральної Ради з боку селянства²¹⁸¹. Зрозуміло, що такий перебіг подій українську сторону влаштувати не міг.

Тим часом, як зазначав В. Винниченко, меншини намагалися «виторгувувати собі більше місць у Раді, в Секретаріаті, ставили різні принципиальні програмові вимоги...»²¹⁸². Так, однією з них була вимога щодо розширення території України за рахунок областей із переважною більшістю неукраїнського населення (Бессарабія, окремі повіти Курської, Воронезької та Гродненської губерній). У цьому разі Центральна Рада мала б збільшити відсоток представників національних меншин²¹⁸³. Зрештою, проблему представництва іноетнічного населення у

²¹⁷⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 151.

²¹⁸⁰ Там само. – С. 168–169.

²¹⁸¹ Там само. – С. 161.

²¹⁸² *Винниченко В.* Відродження нації... Ч. I... – С. 296.

²¹⁸³ *Грушевський М. С.* Хто такі українці і чого вони хочуть... – С. 33; Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 64–65.

Центральній Раді, як було зазначено в п. 3.1, вдалося вирішити під час переговорів із делегацією Тимчасового Уряду²¹⁸⁴, яка прибула до Києва 29 червня 1917 р. У результаті, 4 липня Мала Рада ухвалила постанову, згідно з якою представництво неукраїнських громад у складі Малої Ради та Генерального Секретаріату мало становити не більше, як по 30%²¹⁸⁵ від загальної чисельності цих інституцій.

Першою поповнити свій склад представниками іноетнічного населення прагнула Мала Рада, щоб в оновленому складі реорганізувати Генеральний Секретаріат, який, відповідно до домовленостей із Тимчасовим Урядом, мав стати вищим органом виконавчої влади в Україні²¹⁸⁶. У кількісному вимірі національні меншини мали отримати в Малій Раді 18 місць із 58*. Київський виконавчий комітет об'єднаних громадських організацій, якому вони були передані для розподілу між окремими національними суб'єктами, поділив їх так: по 3 місця отримали єврейські соціалістичні організації і Київська рада робітничих депутатів (одне з трьох місць рада робітничих депутатів отримала за рахунок більшовиків, які відмовилися від нього**), по 2 місця – Рада солдатських депутатів Київської військової округи, російські меншовики, російські есери і польські організації (ППС і ПДЦ), по 1 місцю – сіоністи, Єврейське демократичне об'єднання, кадети і сам Київський виконавчий комітет об'єднаних громадських організацій²¹⁸⁷. Отже, все іноетнічне населення цілої України мали репрезентувати представники лише київських організацій.

²¹⁸⁴ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4 т. Т. 1... – С. 88, 92.

²¹⁸⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 171.

²¹⁸⁶ Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть... – С. 34.

* О. Мироненко подає, що в липні 1917 р. Мала Рада нараховувала 60 членів [Мироненко О. Національні меншини у складі Центральної Ради... – С. 332–333].

** Як виявилось, відмова більшовиків від місця в Малій Раді була зумовлена не політичними чи ідеологічними причинами, а тим, що, як пізніше пояснив більшовицький делегат Н. Лебедєв, «...більшовики не вважали для себе можливим прийняти мандат до Малої Ради, думаючи, що се виконавчий, ексекутивний орган...» [Грушевський М. Споми́ни... – 1989. – № 11. – С. 126]. Після більшовицького перевороту в Петрограді та створення в Києві Крайового комітету для охорони революції в Україні більшовики (В. Затонський, І. Крейсберг, Г. Пятаков) увійшли до складу Малої Ради. Однак уже 26 жовтня 1917 р. через ухвалення нею резолюції про засудження більшовицького перевороту покинули засідання Малої Ради [Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 363–364, 562; Рафес М. Два года революции на Украине... – С. 47].

²¹⁸⁷ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. : у 2 т. Т. 1... – С. 119–120; Велика українська революція... – С. 20–21.

Частка національних меншин в УЦР також мала становити третину членів. Про це йшлося 28 липня 1917 р. на засіданні Малої Ради, яка розглядала проект такого поповнення. Комісія, котра підготувала проєкт, виходила з того, що в Раді має бути 570 членів-українців, відповідно на частку національних меншин припадало 247 місць – 30% усього складу. Однак М. Огородній (УСДРП)* зауважив, що кількість українців в УЦР значно менша, ніж 570, оскільки не всі повіти скерували туди своїх представників, а деякі з них уже й не пришлють, бо захоплені ворогом. З огляду на це він запропонував зменшити задекларовану кількість 570 членів відповідно до дійсності, а також зменшити в тій же пропорції і кількість місць для національних меншин²¹⁸⁸. В ухваленій із цього приводу постанові Малої Ради комісії було доручено «...зафіксувати число членів Центральної Ради й розподілити місця національних меншостей, не усуваючи представників тих народів, які, хоча в малому числі, постійно мешкають на території України, положивши в основу поповнення представниками революційних організацій меншостей, а в разі відсутності їх – громадськими чи культурно-просвітніми»²¹⁸⁹.

Наступного дня комісія на своєму засіданні доопрацювала механізм кооптації представників національних меншин до Центральної Ради. Згідно з ним кількість членів УЦР від неукраїнських партій та організацій визначалася двояко: а) відносно теоретичного числа членів-українців і б) відносно дійсного числа, обраного на той час. Таким чином, всі неукраїнські партії та організації мали обирати до Центральної Ради 202 дійсних членів і 51 кандидата. Останні мали право дорадчого голосу під час засідань і ставали дійсними членами в міру поповнення Центральної Ради українцями від тих повітів, міст та організацій, де вибори ще не відбулися. Серед неукраїнських членів Центральної Ради не менше 60% представників мали репрезентувати провінційні організації²¹⁹⁰. Остання засторога, ймовірно, була спрямована проти повторення ситуації з Малою Радою, де іноетнічне населення всієї України мали репрезентувати представники лише київських організацій.

Серед окремих національних меншин найбільше місць (близько 15%) отримали росіяни – 114 дійсних членів та 32 кандидати входили до складу УЦР (Ради робітничих і солдатських депутатів, які визнача-

* У Звіті про засідання Малої Ради помилково «Загородній» [Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 206].

²¹⁸⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 206–207.

²¹⁸⁹ Там само. – С. 207.

²¹⁹⁰ Там само.

лися як російські організації, мали 50 дійсних членів та 14 кандидатів, російські меншовики та есери – по 20 дійсних членів та по 6 кандидатів, рада громадських організацій – 10 дійсних членів та 3 кандидати, кадети – 10 дійсних членів та 2 кандидати, народні соціалісти – 4 дійсних члени та 1 кандидат)²¹⁹¹ і 11 – до складу Малої Ради (3 місця отримала Київська рада робітничих депутатів, по 2 місця – Рада солдатських депутатів Київської військової округи, російські меншовики і російські есери, по 1 місцю – кадети і сам Київський виконавчий комітет об'єднаних громадських організацій)²¹⁹². Як і у випадку з Малою Радою, представники більшовицького крила РСДРП із незрозумілих мотивів²¹⁹³ на перших порах також відмовилися брати участь у роботі Центральної Ради.

На єврейську меншину припало понад 6%: 50 дійсних членів (по 13 від Бунду, ОЄСРП та сіоністів, 9 – від ЄСДРП ПЦ, 2 – від ЄДО) та 13 кандидатів (4 від Бунду, по 3 від ОЄСРП, сіоністів, ЄСДРП ПЦ) входили до складу УЦР²¹⁹⁴ і 5 – до складу Малої Ради (по 1 від кожної з названих партій)²¹⁹⁵. Однак насправді, завдяки своїй активності, євреї влітку – восени 1917 р. мали значно чисельніше представництво в обох інституціях. Зокрема, в УЦР їхня кількість була більшою, оскільки члени єврейських організацій і представники єврейських партій обиралися до Ради також від інших інституцій: рад, представництва міст і губерній, професійних і просвітніх організацій²¹⁹⁶. Згідно з даними О. Мироненка, єврейська частка серед членів Центральної Ради становила майже 10%²¹⁹⁷. У Малій Раді після низки узгоджень і перестановок євреї отримали 16 мандатів* з 66 (понад 24%), посівши друге місце після українців (36 членів)²¹⁹⁸.

²¹⁹¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 207–208.

²¹⁹² *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. : у 2 т. Т. 1... – С. 119–120.

²¹⁹³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 222.

²¹⁹⁴ Там само. – С. 212.

²¹⁹⁵ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. : у 2 т. Т. 1... – С. 120; *Чериковер И.* Антисемітизм і погроми на Україні... – С. 65.

²¹⁹⁶ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект... – С. 68.

²¹⁹⁷ *Мироненко О.* Генеральне секретарство (міністерство) з єврейських справ УНР... – С. 272.

* Згідно з підрахунками Т. Батанової, єврейські представники в різний час із червня 1917 р. до квітня 1918 р. налічували в Малій Раді до 26 осіб. Від Поалей Ціон – 5: С. Гольдельман, А. Гольдштейн, С. Корнгольд, Ф. Менчковський, А. Ревуцький; від Бунду – 5: М.-Х. Душкан (Гальперін), О. Золотарьов, М. Лібер, М. Рафес, А. Тьомкін; від ОЄСРП – 5: М. Зільберфарб, М. Литваков, Ю. Новаківський, М. Шац-Анін; від сіоністів – 5: М. Гіндес, М. Розенштейн, М. Сиркін (Нахман), Сорокін, Й. Шехтман; від Єврейської народної партії – 3: Гольденвейзер, П. Дубинський, П. Красний; від ЄСРП – 1: І. Хургін. Отже, всього 24 представники. Якщо врахувати ще й Гутмана та Липця,

Полякам припало 2,5%: 20 дійсних членів (7 – від Польської партії соціалістичної (лівіці), 5 – від Польської демократичної централі, по 4 – від польських соціал-демократів і Польської партії соціалістичної (революційної фракції)²¹⁹⁹)* та 6 кандидатів входили до складу УЦР²²⁰⁰ і 2 представники – до складу Малої Ради (по 1 від ППС (лівіці) і ПДЦ)²²⁰¹.

Представники менших за кількістю національних груп були репрезентовані в Центральній Раді так: молдавани – 4 місця, німці – 3, татари – 3, білоруси – 1, болгари – 1, греки – 1, меноніти – 1, чехи – 1. Три місця залишили запасними²²⁰².

Недоліком такого представництва в Центральній Раді було те, що під час її поповнення перевагу надавали насамперед революційним соціалістичним партіям, які не повною мірою відображали спектр громадсько-політичних інтересів меншин, власне, як і всього українського суспільства. На цій проблемі загострив увагу й сіоніст Н. Сиркін. Виступаючи під час розгляду Шостою сесією УЦР (5 серпня 1917 р.) питання про «Поповнення Центральної Ради представниками неукраїнських організацій», він зауважив, що лише тоді всі нації будуть репрезентовані в УЦР найповніше, коли вони отримують право обирати своїх представників. Поставивши під сумнів доцільність надання переваг революційним соціалістичним партіям, доповідач від імені Єврейської народно-демократичної партії назвав представництво, запропоноване комісією, одностороннім і таким, що не може виявляти колективної волі єврейського народу²²⁰³. Цей докір, звичайно, справедливий, але слід зазначити, що такою була тоді загальна практика. Так, Тимчасовий Уряд у своїй Постанові про затвердження Генерального Секретаріату від 3 липня 1917 р., ведучи мову про поповнення Української Центральної Ради представниками національних меншин, наголошував, що це

наведених у списку без вказівки на партійність, то це 26 осіб [*Батанова Т.* Політичні платформи та діяльність єврейських партій... – С. 268].

²¹⁹⁸ *Солдатенко В. Ф.* Єврейське представництво в Центральній Раді...

²¹⁹⁹ *Мироненко О.* Генеральне секретарство (міністерство) з польських справ УНР... – С. 272.

* За рішенням комісії в справі розподілу місць у Центральній Раді між представниками польських та єврейських організацій від 2 серпня 1917 р., 20 місць, належних полякам, розподілялися так: ППС (лівіця) – 7 місць, ППС (революційна фракція) – 5, ПДЦ – 9 місць, з яких 4 мали перейти до найбільш радикальних сил Польського виконавчого комітету [Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 212]. Однак у документі допущено помилку, оскільки сума місць, виділених окремим політичним силам, становить 21.

²²⁰⁰ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 207–208.

²²⁰¹ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. : у 2 т. Т. 1... – С. 120.

²²⁰² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 208.

²²⁰³ Там само. – С. 222.

треба зробити «в особі їх демократичних організацій»²²⁰⁴, що було синонімом соціалістичних та лівоцентристських сил.

Уперше представники національних меншин розпочали офіційну співпрацю з організованим українським рухом 11 липня 1917 р., коли взяла участь у відкритому засіданні Малої Ради. З їхнім приходом УЦР, власне кажучи, стала органом не лише національного, а й територіального представництва. М. Грушевський вітав нових колег «не як гостей, а як товаришів-співробітників» і висловив сподівання, що надалі все, що роз'єднувало українців з іншими народами в Україні, зникне, і в майбутньому буде не кілька революційних демократій, а одна революційна демократія України. «Я буду всіма силами сприяти тому, щоб це об'єднання перетворилося в органічний зв'язок, і вірю, що ми твердо ногою стали на шлях до такого єднання», – запевняв лідер Української революції. Саме спільна праця українців і представників національних меншин мала вивести Україну «на шлях розцвіту і повної згоди»²²⁰⁵. У цьому М. Грушевський був переконаний.

Міжнародну співпрацю також позитивно оцінив В. Винниченко: «Це був один із кращих моментів у співжитті різних національностей на Україні. Була до певної міри щирість у примиренню, було бажання дружнього співробітництва й творіння спільного діла, було бажання забути старі непорозуміння»²²⁰⁶. У такому ж дусі висловилися М. Ковальський і М. Ковалевський²²⁰⁷ – довірені особи українських фракцій соціал-демократів та есерів.

Відповідаючи на привітання української сторони, представники національних меншин також висловили задоволення від досягнутого міжнародного порозуміння (О. Доротов і О. Таск, Рада робітничих і солдатських депутатів) і запевнили в підтримці стремлень відродженого українського народу (М. Розенштейн, сіоніст). Окремі з промовців закликали до надання Україні «національно-територіальної автономії» (А. Гольдштейн, Поалей Ціон) і висловили оптимістичні сподівання, що на українських землях вдасться створити «зразок автономного життя не тільки для всієї Росії, а й для цілого світу»²²⁰⁸ (М. Зільберфаб, ОЄСРП).

5 серпня 1917 р. розпочала роботу Шоста сесія Центральної Ради, де також уперше разом із українцями засідали представники націона-

²²⁰⁴ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 163.

²²⁰⁵ Там само. – С. 175, 542.

²²⁰⁶ Винниченко В. Відродження нації... Ч. 1... – С. 297.

²²⁰⁷ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 175.

²²⁰⁸ Там само.

льних меншин. Як і на засіданні Малої Ради, деякі з них, здебільшого євреї і поляки, виступили з вітальними промовами. У них вони переважно солідаризувалися з визвольними змаганнями українського народу (В. Рудницький, ПДЦ; Н. Сиркін, сіоніст, та ін.). Виступали за створення єдиної і сильної влади в Україні, базованої на принципах національно-територіальної автономії, щоби захистити здобутки революції (С. Гольдельман, Поалей Ціон; К. Лукашевич, ППС (революційна фракція)). Нагадували про інтереси неукраїнської частини населення, потребу охорони її прав (С. Гольдельман; О. Золотарьов, Бунд). Водночас якщо представники єврейства ратували за спільні дії «з демократією всієї Росії» (О. Золотарьов; Коган, Сумська рада робітничих і солдатських депутатів), то поляки закликали не «оглядатися на Петроград» (К. Лукашевич).

Від української більшості УЦР представників національних меншин вітали М. Порш (УСДРП), І. Чопівський (УПСР) і М. Ковалевський (УПСР). Зокрема, останній висловив свій жаль і здивування, що «...нема привітання від найбільшої нації – російської». Лише після нагадування з вітальним словом від російської Трудової народно-соціалістичної партії до Центральної Ради звернувся Гольдельман²²⁰⁹. Однак іронія ситуації полягала в тому, що в середовищі найбільшого національного представництва в Центральній Раді не знайшлося жодного представника російського етносу (Гольдельман, судячи за прізвиськом, таким не був), котрий би висловив бажання привітати український представницький орган.

Щодо реорганізації і поповнення Генерального Секретаріату, то 15 липня 1917 р. на засіданні Малої Ради було заслухано доповідь «особливої комісії», створеної напередодні з 5 українців і 5 представників національних меншин²²¹⁰. Згідно з її проектом постанови Секретаріат міжнаціональних справ мали перейменувати на «Секретаріат охорони прав національних меншостей». Однак із невідомих причин в ухваленому наступного дня Малою Радою «Статуті Генерального Секретаріату» назва відомства звучала як «Секретарство національних справ»²²¹¹, що, втім, аж ніяк не обмежувало статус національних меншин. Його керівником призначили О. Шульгіна, а товаришами, відповідно до подання названої комісії, – М. Міцкевича (ПДЦ) від польської меншини і М. Зільберфарба (ОЄСРП) від єврейської (росіяни зі своєю

²²⁰⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 222–223.

²²¹⁰ Там само. – С. 178, 542.

²²¹¹ Там само. – С. 179, 181.

кандидатурою на той час ще не визначилися)²²¹². Стосовно ж 30%-ї квоти, відповідно до рішення Малої Ради від 4 липня 1917 р.²²¹³, то про неї в постанові не йшлося. М. Грушевський пояснював це тим, що Генеральний Секретаріат мав формуватися «по принципу діловому, незалежно від всяких процентів і національних рахунків»²²¹⁴. Однак кілька урядових портфелів представники національних меншин усе ж отримали: пошт і телеграфів – росіянин О. Зарубін (есер), державного контролю – єврей М. Рафес (Бунд). У наступному Генеральному Секретаріаті, сформованому 21 серпня 1917 р., урядовим очільником із представників національних меншин нетривалий час залишився лише О. Зарубін (контролер)²²¹⁵. 12 вересня до нього приєднався представник російських меншовиків К. Василенко²²¹⁶, котрого призначили генеральним секретарем праці.

Найважливішим із ухвалених 15–16 липня 1917 р. реорганізаційних рішень стосовно Генерального Секретаріату було введення до його складу представників трьох найчисельніших національних меншин – росіян, євреїв та поляків, як товаришів генерального секретаря національних справ*. Кандидатури на ці посади затверджувалися Малою Радою. При них мали бути організовані відповідні ради, що складалися з представників національних партій²²¹⁷, із дорадчими функціями²²¹⁸. Кожен із товаришів секретаря мав право вирішального голосу при розгляді питань, які стосувалися справ його нації. Всі закони, адміністративні приписи і постанови, проголошені українською мовою, публікувалися також російською, єврейською та польською мовами²²¹⁹.

Відповідно до вже згадуваного «Положення про Генеральне секретарство з національних справ» останнє мало мати загальну канцелярію, яка поділялася на два відділи: інформаційний та загальних справ. Кожний товариш секретаря мав власну канцелярію. Передбачалася діяльність спеціальної наради та ради при Секретарстві. Першу створювали для вирішення спірних питань та справ неукраїнських національнос-

²²¹² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 179, 542.

²²¹³ Там само. – С. 171.

²²¹⁴ *Грушевський М. С.* Хто такі українці і чого вони хочуть... – С. 34.

²²¹⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 264–265.

²²¹⁶ Там само. – С. 313, 330; Т. 2... – С. 354.

* Створення окремих посад віце-секретарів російських, єврейських і польських справ було формально пов'язане з угодою між Українською Центральною Радою і Тимчасовим Урядом [*Гольдельман С. І.* Жидівська національна автономія... – С. 56].

²²¹⁷ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 179, 181, 542.

²²¹⁸ *Гольдельман С. І.* Жидівська національна автономія... – С. 59–61.

²²¹⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 181, 182.

тей. До неї входили генеральний секретар і три його товариші. У випадку, коли питання неможливо було вирішити всередині секретарства, його виносили на розгляд Генерального Секретаріату. Національна рада при секретарі з міжнародних справ обговорювала найважливіші заходи секретарства за участю представників відповідних національностей із Малої Ради та від політичних партій і груп.

Для здійснення загального керівництва на місцях запроваджували посади місцевих комісарів із національних справ, а також відповідні повітові й місцеві комітети для узгодження своєї діяльності та обговорення питань місцевого життя²²²⁰.

Усі розпорядження Генерального Секретаріату та його органів, які торкалися внутрішнього життя і прав національних меншин, набували чинності лише після їх візування відповідними товаришами генерального секретаря з національних справ²²²¹. Мовою внутрішнього вжитку віце-секретарств мала бути мова конкретної національної меншини. Такий підхід провідників Української революції чітко засвідчив їхнє прагнення забезпечити в країні міжнародне порозуміння.

Головним завданням товаришів генерального секретаря національних справ був захист прав національних меншин в Україні та охорона вільного розвитку їхнього внутрішнього національного життя. Зокрема, відповідно до наказу очільника Секретарства від 27 липня 1917 р. вони мали забезпечувати захист від обмеження у громадянських і політичних правах, створювати відповідні умови для діяльності національних організацій та організовувати нові для потреб національного життя. Передбачалося також щотижневе звітування товаришів про свою роботу перед керівником відомства²²²².

Свідченням реальності намірів Центральної Ради надати національним меншинам можливість самостійно влаштувати своє життя на території України стало підвищення статусу віце-секретарств у справах російських, єврейських та польських. Зокрема, постановою УЦР від 1 листопада 1917 р. вони набули права вирішального голосу на засіданнях уряду і стали іменуватися «комісарами по справах польської, єврейської та російської національностей на правах генеральних секретарів». Також Генеральний Секретаріат дійшов згоди з національними меншинами про те, щоб в уряді було 6 їхніх представників. До 3 націо-

²²²⁰ Кудлай О. Б. Створення та діяльність народного міністерства міжнародних справ... – С. 16.

²²²¹ Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 57.

²²²² Кудлай О. Б. Створення та діяльність народного міністерства міжнародних справ... – С. 16–17.

нальних комісарів та виконувача обов'язків генерального секретаря пошт і телеграфів О. Зарубіна додалися ще 2 урядовці без портфелів, один із яких мав суміщати посаду з обов'язками генерального контролера. Спроби представників фракцій російських народних соціалістів та єврейських сіоністів протестувати з приводу того, що «меншості ставлять себе в якесь відокремлене становище»²²²³ підтримки не знайшли. Більш того, фракція Бунду запропонувала кандидатуру О. Золотарьова на посаду генерального контролера, залишивши за собою право помінятися цією посадою з меншовиками, які ввійшли в уряд без портфеля²²²⁴. Усі кандидатури було затверджено одногосно.

7 листопада 1917 р., з нагоди проголошення Третього універсалу, Мала Рада підвищила всіх генеральних комісарів із правами генеральних секретарів, у т. ч. у справах російської, єврейської та польської національностей, до повноправних генеральних секретарів²²²⁵.

Після того, як 22 грудня 1917 р. на базі Генерального секретарства міжнародних справ було створено Генеральне секретарство міжнародних справ, національні представництва остаточно виділилися в окремі секретарства – в справах російських, єврейських і польських²²²⁶. Тоді ж, 22 грудня, на їхнє облаштування Генеральний Секретаріат асигнував по 10 тис. крб.²²²⁷ 9 січня 1918 р., відповідно до Четвертого універсалу²²²⁸, відбулася реорганізація українського уряду. Замість Генерального Секретаріату було створено Раду Міністрів, секретарства, в т. ч. національні, стали міністерствами. Особливо важливою остання трансформація стала для єврейства, адже «це був перший в історії випадок заснування «єврейського міністерства»²²²⁹, – як згодом зазначив І. Чериковер.

З усіх трьох національних секретарств/міністерств саме єврейське працювало найактивніше. Його створення широкі кола єврейства зустріли зі значною надією. Так, С. Гольдельман уже сам факт запровадження окремої посади віце-секретаря з єврейських справ вважав «днем народження жидівської національної автономії в Україні»²²³⁰. За

²²²³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 381.

²²²⁴ Там само; *Рафес М.* Два года революции на Украине... – С. 55.

²²²⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 398, 566; *Гольдельман С. І.* Жидівська національна автономія... – С. 46.

²²²⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 62.

²²²⁷ Там само. – С. 61.

²²²⁸ Четвертий Універсал Української Центральної Ради // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 102.

²²²⁹ *Чериковер І.* Антисемітизм и погромы на Украине... – С. 67.

²²³⁰ *Гольдельман С. І.* Жидівська національна автономія... – С. 56.

часів УЦР керівниками єврейського національного представництва* були: М. Зільберфарб (15 липня 1917 – 17 січня 1918 р., ОЄСРП), І. Хургін (виконував обов'язки міністра єврейських справ (січень – 9 квітня 1918 р.), ОЄСРП) та В. Лацький (Ляцький, Луцький) (9 квітня – 18 липня 1918 р., ЄНП). І М. Зільберфарб, і В. Лацький, перебуваючи на посаді міністрів за згодою усіх трьох єврейських соціалістичних партій²²³¹ та ЄНП, керувалися у своїй діяльності переважно їхніми партійними настановами.

Діяльність Секретарства/Міністерства з єврейських справ** як органу державної влади зводилася до виконання двох основних завдань: захисту інтересів єврейської меншини, громадянських і політичних прав її членів та розбудови єврейської національної автономії в Україні, творенні її місцевих і центральних установ²²³². Програма діяльності секретарства/міністерства була викладена вже у першій Декларації його очільника від 1 жовтня 1917 р., яку він оголосив на засіданні новоствореної Єврейської національної ради (ЄНР)^{***}. Окрім загальнодемократичних норм про захист національних прав, вона передбачала такі основні положення:

1. Спільно з Єврейською національною радою підготувати проект Статуту єврейської національної автономії, який мали затвердити Єврейські національні збори, скликані на демократичних засадах. Вони ж мали створити певний національний орган, перед яким секретарство/міністерство відповідало б за свою діяльність.

2. Основою єврейської національної автономії в Україні мали стати громади, котрі з'єднали б «майбутнє... національного самоврядування з його минулим». Для цього необхідно було підготувати законодавчі підстави реформування єврейських громад, діяльність яких відповідала

* Першим кандидатом на посаду заступника секретаря міжнаціональних справ від єврейської меншини було запропоновано М. Рафеса. Його призначення під час засідання Малої Ради 14 липня 1917 р. домагалися бундівці. Однак проти такого перебігу подій виступили фракції інших єврейських партій, котрі не вважали М. Рафеса своїм представником. Остаточне вирішення цієї проблеми було передано на розсуд уже згаданої «особливої комісії», яка запропонувала кандидатуру М. Зільберфарба [Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 178, 542].

²²³¹ Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 66.

** Безпосередню організацію єврейського віце-секретаріату було розпочато у вересні 1917 р. [Шехтман І. Б. Еврейская общественность на Украине... – С. 25].

²²³² Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 57, 112.

*** Єврейська, російська та польська національні ради, як уже зазначено, мали бути створені при віце-секретаріатах із представників відповідних національних партій, що діяли в Україні.

б нормам демократії, самоврядування та суспільним потребам, а також організувати демократичні громадські ради, обрані усім єврейським населенням.

3. Демократизація податкової політики в общинах.

4. Забезпечення високого розвитку шкільної і позашкільної освіти, який відповідав би світовим стандартам, її загальнообов'язкового характеру.

5. Законодавче врегулювання права «жидівської мови в громадському та політичному житті, нарівні з правами інших мов краю».

6. Захист гідності і честі єврейського народу, «щоб не допустити до повторення злочинних дій антисемітської політики царського уряду»²²³³.

Уся компетенція та робота Секретарства/Міністерства єврейських справ була поділена між трьома департаментами: освіти (керівник – А. Страшун, Бунд); у справах громад та національного самоврядування – мав займатися справами громади, окрім тих, що стосувалися освіти (керівник – А. Ревуцький*, ЄСДРП ПЦ); загальних справ – мав займатися захистом прав євреїв та всіма іншими справами, що не ввійшли до діяльності перших двох департаментів (керівник – І. Хургін**, ОЄСРП)²²³⁴. У структурі секретарства/міністерства діяв також Економіко-статистичний відділ²²³⁵. Його штат постійно розширювався і наприкінці квітня 1918 р. налічував близько 100 осіб²²³⁶. Поступово секретарство/міністерство перебрало під свою опіку всі єврейські інституції, які до того підлягали різним державним установам.

²²³³ Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 57–58.

* 23 жовтня 1919 р. на внесення міністра єврейських справ Рада Народних Міністрів УНР призначила з 8 вересня того самого року директором департаменту національного самоврядування Міністерства єврейських справ (МЄС) І. Гуменера [ЦДАВО України. – Ф. 1092. – Оп. 4. – Спр. 13. – Арк. 269].

** Із кінця 1917 р. і до ліквідації Міністерства єврейських справ у середині 1918 р. посаду директора департаменту загальних справ МЄС займав Н. Гергель [Чериковер І. Антисемітизм і погроми на Україні... – С. 159]. 15 січня 1919 р. на внесення міністра єврейських справ Рада Народних Міністрів УНР призначила з 10 січня того самого року директором департаменту загальних справ МЄС Н. Асарнана. 20 червня 1919 р. його замінив Я. Крайз [Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 1... – С. 186, 380].

²²³⁴ ЦДАВО України. – Ф. 2060. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 2–4; Батанова Т. До історії єврейського представництва в Українській Центральній Раді... – С. 177–178; Шехтман І. Б. Еврейская общественность на Украине... – С. 25.

²²³⁵ ЦДАВО. – Ф. 1748. – Оп. 1. – Спр. 97. – Арк. 3.

²²³⁶ Батанова Т. До історії єврейського представництва в Українській Центральній Раді... – С. 179.

Одним із головних здобутків діяльності Секретарства/Міністерства єврейських справ, як уже зазначено, стали ініціювання й активна участь у виробленні проекту закону про національно-персональну автономію, його проведення через засідання уряду й парламенту УНР²²³⁷. Зокрема, до законодавчої комісії входили генеральний секретар М. Зільберфарб, віце-секретар І. Хургін, а також як правовий консультант М. Шац-Анін²²³⁸. Українсько-єврейська співпраця у цій сфері, підтримка її рештою національних меншин стала взірцем вирішення національного питання. Для такого «позитивно-конструктивного» налагодження міжнаціональних стосунків, за словами С. Гольдельмана²²³⁹, потрібна була лише одна передумова – взаємна добра воля.

Домігшись ухвалення Закону про національно-персональну автономію, провідники єврейства прагнули розбудувати широку мережу місцевих демократичних єврейських громад і цим забезпечити можливість для центральних установ автономії спертися на організовану волю народу. Першим важливим кроком на шляху до мети був законопроект про «створення єврейських громадських («кагальних») рад і про вибори їх членів», підготовлений національним секретарством наприкінці листопада 1917 р.²²⁴⁰ У зв'язку з цим чергові вибори цивільних рабинів було відкладено до їх законодавчого врегулювання²²⁴¹. Під час ухвалення Закону, яке сталося 2 грудня того самого року, доповідь на засіданні Малої Ради зробив М. Шац-Анін, а в її обговоренні взяли участь Н. Сиркін, М. Рафес, С. Гольдельман, О. Золотарьов, Ліров (М. Літваков), М. Зільберфарб. Було прийнято поправку М. Рафеса, що «...вибори одбуваються в громадських та урядових організаціях, в помешканнях, що мають виключно мирський (а не церковний) характер», та поправку С. Гольдельмана, що «...загальне керування виборами веде секретар єврейських справ у згоді з особливою адміністративною комісією»²²⁴².

Закон про утворення єврейських громадських рад і проведення виборів їхніх членів передбачав, що в місцевостях зі значною кількістю єврейського населення мали обирати єврейські громадські ради «для завідування всіма єврейськими національними справами та установа-

²²³⁷ Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 69, 75.

²²³⁸ Батанова Т. До історії єврейського представництва в Українській Центральній Раді... – С. 178.

²²³⁹ Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 75.

²²⁴⁰ Там само. – С. 69.

²²⁴¹ Мироненко О. Генеральне секретарство (міністерство) з єврейських справ УНР... – С. 271.

²²⁴² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 496, 578.

ми»²²⁴³. Вибори мали бути загальними, без різниці статі, або інших виключень, рівними, прямими, таємними і пропорційними. У виборах могли брати участь усі громадяни єврейської національності віком від 20 років²²⁴⁴. Проведення виборів, на яке уряд 4 січня асигнував 50 тис. руб.²²⁴⁵, було покладено на комісії з євреїв-гласних міських дум, волостних земств і поселкових зібрань, що представляли такі політичні сили: Нехац Ізраель, Хейрус Мосейро, Поалей Ціон, Бунд, Єврейська народна група, Єврейська народна партія, сіоністські партії, Об'єднана єврейська соціалістична робітничка партія²²⁴⁶.

Цей, за словами С. Гольдельмана, «перший закон у рамках єврейської автономії»²²⁴⁷ вважався тимчасовим і обрані за ним ради мали повноваження до 1 січня 1919 р.²²⁴⁸, після чого на основі нового Статуту єврейських громад повинні були відбутися нові вибори. Однак революційна стихія внесла свої корективи, в результаті яких новий закон хоч і було затверджено роком пізніше Директорією УНР²²⁴⁹, але впровадити його в життя вже не вдалося.

Певних здобутків Секретарство/Міністерство єврейських справ досягло в сфері освіти. Зокрема, за ініціативою профільного департаменту тривала активна підготовка до відкриття єврейської вчительської семінарії* у Києві, організували нові єврейські початкові і середні школи²²⁵⁰. Стосовно інших аспектів культурного розвитку єврейства України, то, за словами М. Зільберфарба, крім змін у народній освіті, в період Центральної Ради не вдалося нічого зробити. Причини крилися не в ставленні української влади, котра не тільки не перешкождала планам єврейського національного відродження, а навпаки, була готова фінансувати кожен ініціативу єврейського міністерства. Реалізації «га-

²²⁴³ Закон Української Народної Республіки про утворення єврейських громадських рад... – С. 57.

²²⁴⁴ Там само. – С. 58; *Гольдельман С. І.* Жидівська національна автономія... – С. 69.

²²⁴⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 93.

²²⁴⁶ Закон Української Народної Республіки про утворення єврейських громадських рад... – С. 58.

²²⁴⁷ *Гольдельман С. І.* Жидівська національна автономія... – С. 69–70.

²²⁴⁸ Закон Української Народної Республіки про утворення єврейських громадських рад... – С. 58.

²²⁴⁹ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 1... – С. 255–256, 517.

* Було заплановано відкрити в Україні 10 єврейських учительських семінарій і інститутів, але встигли тільки ухвалити закон про відкриття однієї державної вчительської семінарії у Києві [ЦДАВО. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 97–105].

²²⁵⁰ *Мироненко О.* Генеральне секретарство (міністерство) з єврейських справ УНР... – С. 271.

рних і великих планів»²²⁵¹ завадили воєнні події і недовге існування Центральної Ради.

Багатьом музикантам, художникам, лікарям та іншим фахівцям єврейського походження надавали матеріальну допомогу²²⁵².

Прагнучи представляти інтереси українського єврейства в УНР, Секретарство/Міністерство єврейських справ всіляко захищало його права. Насамперед ішлося про боротьбу з погромами, які, незалежно від правлячої влади, були «сумними супутниками» революції впродовж майже всієї її тривалості. Ця постійна небезпека стала однією з головних проблем діяльності й турбот єврейського відомства. Як наголошував С. Гольдельман, «... українські жиди не знали другої адреси, на яку вони могли звернутися у випадку актуальної небезпеки й загрози погрому, як міністра для жидівських справ»²²⁵³. Не завжди вдавалося допомогти, але для того робили все можливе.

Починаючи з середини жовтня 1917 р. до віце-секретаріату з єврейських справ стікалися з усіх охоплених ексцесами або загрозливих пунктів скарги, прохання і навіть вимоги про заступництво. В листопаді і грудні кількість звернень значно зросла. Діяльність єврейського представництва у справі боротьби з погромами виражалася в зверненнях до різних органів влади або в судові інстанції для відповідного реагування: до центральної влади – про загальні заходи і висилання охорони; до прокурора судової палати чи військово-окружного суду – про «негайне призначення слідства і притягнення винних до законної відповідальності»; до губернського комісара або начальника міліції – про направлення військового загону або про розслідування тощо. Хоча не всі звернення Секретарства/Міністерства з єврейських справ завершувалися успіхом, однак за його вимогою в ряд місць – до Умані, в Канівський пов., інші райони були відправлені військові загони. В деякі пункти були скеровані спеціальні слідчі комісії за участю єврейського представника. Так було в Сквирі, Каневі, Черкасах і деяких інших населених пунктах, де завдяки таким комісіям прокуратура розпочала слідство.

Єврейське представництво намагалося вживати й інших заходів. Воно готувало законопроекти про відшкодування за рахунок держави збитків, заподіяних під час погромних ексцесів. Не менш важливим було особисте спілкування його очільників та лідерів єврейських соціалістичних партій із керівництвом УНР²²⁵⁴ у справі захисту єврейського населення.

²²⁵¹ Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 71–73.

²²⁵² Мироненко О. Генеральне секретарство (міністерство) з єврейських справ УНР... – С. 271.

²²⁵³ Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 75.

²²⁵⁴ Чериковер І. Антисемитизм и погромы на Украине... – С. 95–96.

Важливе значення мала діяльність уже згаданої Єврейської національної ради, організованої наприкінці вересня 1917 р.²²⁵⁵ Її склад базувався на паритетних засадах представників п'яти єврейських політичних партій, кооптованих до УЦР: трьох соціалістичних – Бунду, ОЄСРП і Поалей Ціон, ЄНП та сіоністів. Спочатку Рада нараховувала 25 членів – по 5 від кожної партії, згодом партійне представництво подвоїли – до 50 осіб. Однак таке становище не влаштувало сіоністів, котрі, небезпідставно вважаючи, що користуються в єврейському середовищі більшою підтримкою, ніж соціалістичні партії, вимагали не паритетного, а пропорційного представництва в ЄНР. Отримавши відмову, вони поставили під сумнів моральне право тодішнього єврейського очільника представляти єврейську націю в державі й вдалися до бойкоту діяльності Ради, покинувши її вже під час першого засідання 1 жовтня 1917 р.²²⁵⁶ Надалі сіоністи лише час від часу надсилали туди свого представника для суто інформаційних цілей²²⁵⁷.

Спочатку ЄНР не відіграла ролі політично активного й авторитетного представництва. Вона мала дорадчі функції при віце-секретарі єврейських справ, і її поради й постанови формально ні до чого його не зобов'язували. Доти, доки не були створені центральні органи єврейської автономії, їх фактично представляв сам очільник, котрий як «офіційний представник жидівської нації в державі»²²⁵⁸ здійснював «функції виконавчого органу одночасно з представництвом нації»²²⁵⁹. Однак невдовзі ситуація змінилася.

Необхідність змін стала відчутною вже з появою перших, обраних на демократичних засадах, місцевих органів автономії. Саме тоді почали проявлятися певні суперечності між становищем єврейського міністра як повноправного члена уряду, відповідального перед парламентом держави й виконуючого свої обов'язки в згоді з урядом і парламентом, з одного боку, і позицією того ж міністра щодо автономних єврейських органів, де могла витворитися більшість, яка б дивилася на основні політичні, культурні й соціальні питання інакше, ніж більшість парламенту, уряд і єврейський міністр – з іншого²²⁶⁰. Таку ситуацію, зрештою,

²²⁵⁵ Устименко В. М. Єврейські організації і партії в суспільно-політичному житті України... – С. 167.

²²⁵⁶ Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 60–62, 66, 112.

²²⁵⁷ Шехтман И. Б. Еврейская общественность на Украине... – С. 25.

²²⁵⁸ Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 112.

²²⁵⁹ Там само. – С. 59.

²²⁶⁰ Там само. – С. 112.

рельєфно відобразили місцеві вибори до єврейських громадських («кагальних») рад, проведені відповідно до Закону від 2 грудня 1917 р.

Згідно зі Всеросійським переписом 1897 р., на території України існували 472 єврейські громади. За 20 років їхня кількість, за інформацією Міністерства єврейських справ, збільшилася до 600. Однак звіти про згадані вибори надіслали лише 250 общин. До червня 1918 р. міністерство встигло опрацювати і затвердити результати виборів у 194 громадах²²⁶¹. Отриманий підсумок засвідчив невідповідність між домінуванням у Міністерстві єврейських справ соціалістів і їхніх сателітів із ЄНП та майже повсюдною перемогою несоціалістичних сил на виборах у єврейських общинах.

Наприклад, у Києві вибори в місцевій єврейській общині відбулися на початку 1918 р. У них узяли участь лише 15 164 особи (25,1%) з 60 354, що мали право голосу. До ради общини було обрано 32 сіоністи, 7 представників ЄНП, 7 – Бунду, 4 – Поалей Ціон, 5 – за релігійними списками і стільки ж за місцевими списками. Зрозуміло, що сіоністи прагнули використати результати виборів у боротьбі проти гегемонії соціалістів²²⁶². За таких умов перехід реальної влади від Міністерства єврейських справ до ЄНП міг стати хоч і незначним, але компромісом.

Відчутні зміни почалися після того, як у січні 1918 р. уряд В. Винниченка, а разом із ним і єврейського міністра було відправлено у відставку*. 17 січня головуєчий на Дев'ятій сесії УЦР М. Грушевський оголосив заяву, передану міністром єврейських справ М. Зільберфарбом, про те, що він «із причин порушення арештом депутатів** прав парламенту та ще інших принципіальних мотивів*** виходить в одстав-

²²⁶¹ Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 70.

²²⁶² Найман О. Єврейські партії та об'єднання у політичних процесах в Україні...

* Заяву про відставку Кабінету міністрів В. Винниченка було подано 16 січня 1918 р., а через день, 18 січня, її задовольнила Дев'ята сесія УЦР [Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 114].

** Мова йшла про арешт загоном Вільних козаків на чолі з комендантом м. Києва М. Ковенком сімох членів фракції українських есерів в УЦР, запідозрених у зв'язках із більшовицьким урядом у Харкові й РНК РСФРР та плануванні захоплення влади в Києві. За цією самою справою мали заарештувати також двох українських соціал-демократів – Г. Касьяненка та Є. Нероновича, але вони на той час були відсутніми в Центральній Раді [Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 110, 111–112, 122, 342; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4 т. Т. II... – С. 125].

*** Мотиви відставки з Кабінету міністрів В. Винниченка та відмови ввійти до новоствореного уряду В. Голубовича М. Зільберфарб згодом пояснив у своїх спогадах між-національним напруженням у Центральній Раді, яке склалося через відмову національних меншин голосувати за проголошення незалежності України. За його словами,

ку»²²⁶³. Після цього ЄНР почала поступово перебирати функції тимчасового вищого представницького органу єврейської меншини, зберігаючи таке становище аж до ліквідації Міністерства єврейських справ гетьманським урядом. Особливо її значення і вплив зросли під час п'ятитижневої російської окупації Києва. Загарбники, вважаючи національну автономію «вигадкою буржуазії», хоча й не заборонили самого Міністерства, однак практично паралізували його діяльність – зайняли міністерське приміщення, понищили архіви та розграбували майно установи²²⁶⁴. За таких умов та при відсутності міністра ЄНР стала практично єдиним повноважним представником єврейського населення України.

С. Гольдельман, посилаючись на працю М. Зільберфарба «Жидівське міністерство і жидівська національна автономія в Україні», стверджував що новий фактичний статус ЄНР був «формально зафіксований, і тим набув конституційного значення», 10 квітня 1918 р. під час затвердження Малою Радою кандидатури В. Лацького на посаду міністра єврейських справ. Також Гольдельман цитує слова Зільберфарба про те, що «...голова Ради оголосив, при нагоді виборів нового міністра, що «він є відповідальним перед Жидівською національною радою й має у своїй діяльності дотримуватися програми, яка буде тією Радою ухвалена»²²⁶⁵. Однак, по-перше, засідання Малої Ради, на якому В. Лацького затвердили міністром єврейських справ, відбулося не 10, а 9 квітня; по-друге, в матеріалах засідання нема згадки про виступ голови Центральної Ради. Йдеться лише про репліки Краса (П. Красного, ЄНП) і М. Рафеса (Бунд) зі сподіваннями, що новий міністр працюватиме «по вказівках Єврейської національної ради»²²⁶⁶, тобто мова йшла не про законодавче, а фактичне підпорядкування міністра єврейських справ ЄНР.

подекуди загострення взаємовідносин між українськими й неукраїнськими партіями «прийняло в українських колах поза Радою – просто антисемітське забарвлення...»). Не маючи змоги запобігти такому розвитку подій, він вдався до відставки [Подано за: *Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 64–65*]. Разом із тим, потрібно зауважити, що в особистій заяві М. Зільберфарба про звільнення з посади народного міністра єврейських справ, поданої 16 січня 1918 р., на відміну від протоколу засідання УЦР від 17 січня 1918 р., про «інші принципіальні мотиви» не йдеться [ЦДАВО. – Ф. 1854. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 5].

²²⁶³ ЦДАВО. – Ф. 1854. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 5; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 113.

²²⁶⁴ *Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 59–60.*

²²⁶⁵ Там само. – С. 60.

²²⁶⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 259.

Швидше за все, соціалісти видавали бажане за дійсне. Причина такого маніпулювання полягала в тому, що єврейські соціалістичні партії не погоджувалися з загальним політичним напрямом нового уряду В. Голубовича. Проте, оскільки міністр єврейських справ мав хоча б формально солідаризуватися з тією політикою, постало питання про делегування до складу уряду на посаду єврейського міністра не соціаліста, а представника союзної ЄНП: так соціалістична більшість ЄНП отримувала змогу надалі зберігати свою гегемонію в органах національної автономії, в т. ч. Міністерстві єврейських справ²²⁶⁷. Для певності соціалісти вирішили перестрахуватися, тому під час затвердження нового міністра Малою Радою вони вустами П. Красного і М. Рафеса виголосили ідею нового статусу ЄНП²²⁶⁸. Треба визнати, що їхній маневр удався, оскільки в подальшій діяльності міністр єврейських справ де-факто керувався настановами ЄНП і мав дотримуватися програми, яку остання ухвалювала. «Жидівський міністр став віднині виконавчим органом Національної Ради»²²⁶⁹, писав про зміни статусів обох інституцій перший міністр єврейських справ М. Зільберфарб.

Розбудовуючи національно-персональну автономію, провідники єврейської меншини усвідомлювали, що запорукою її зміцнення мав стати демократично обраний парламент – Єврейські установчі збори. Його основні завдання – забезпечення демократичних принципів функціонування єврейської автономії та ухвалення необхідних законів, які б заклали правову й фінансову базу для діяльності єврейських общин. Підготовку законопроекту про скликання Єврейських установчих зборів і його проведення через засідання Центральної Ради було доручено Єврейській національній раді. Водночас єврейські діячі підстрахувалися альтернативним сценарієм, тобто скликанням передпарламенту – Тимчасових національних зборів, обраних членами місцевих громад. Його планували на той випадок, коли проведення загальних виборів стало б неможливим через політичні обставини²²⁷⁰.

Точною відліку проведення виборів мало стати скликання Українських Установчих Зборів, заплановане на 12 травня 1918 р. Услід за ним Єврейська національна рада намітила скликати передпарламент і водночас у липні провести загальні вибори до Єврейських установчих зборів, скликавши їх на початку серпня того самого року. Однак подальші події показали, що євреї мали слухність. «Тоді лише жидівські чинники зрозуміли, – зга-

²²⁶⁷ Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 113.

²²⁶⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 259.

²²⁶⁹ Цитовано за: Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 113.

²²⁷⁰ Там само. – С. 81.

дував С. Гольдельман, – що треба залишити всяку мрію про справжні Установчі збори, як їх передбачав закон про національно-персональну автономію, й що слід задовільнитися будь-яким представництвом, створення якого не вимагатиме загальних виборів...»²²⁷¹. Незважаючи на те, що згаданий законопроект про скликання Єврейських установчих зборів було підготовлено і навіть внесено на розгляд Центральної Раді, йому так і не судилося стати законом²²⁷². Цьому завадив гетьманський переворот.

Поряд із єврейським, активну діяльність за часів УЦР розвинуло Секретарство/Міністерство польських справ. Важливим етапом участі поляків у виконавчих структурах влади і самоорганізації польської меншини на шляху національно-культурного відродження стало реформування Генерального секретаріату міжнаціональних справ. Товаришем генерального секретаря міжнаціональних справ і керівником польського віце-секретарства* було затверджено київського адвоката, одного з лідерів Польської демократичної централі М. Міцкевича (неформальним керівником установи, який контролював усі справи, був Є. Старчевський, що з якихось причин не хотів брати офіційної участі у роботі віце-секретарства). Товаришем віце-секретаря та керівником загальної канцелярії був Р. Кнолль. Відділ загальних справ очолив Я. Старчевський, економічно-кооперативний відділ – З. Петкевич, відділ освіти – С. Каліновський²²⁷³. Організація віце-секретарства, апарат якого нараховував 80 осіб і складався винятково з поляків, дібраних польськими політичними силами²²⁷⁴, тривала доволі довго, і воно повноцінно запрацювало лише у жовтні 1917 р.²²⁷⁵ Його діяльність сприяла згуртуванню поляків, організації їхніх громад, підвищенню активності польських партій у політичному житті України.

Одним із найбільш активних відділів був освітянський²²⁷⁶, який опікувався початковими та середніми школами, технічною і позашкіль-

²²⁷¹ Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 82.

²²⁷² Там само.

* Першим кандидатом на посаду заступника секретаря міжнаціональних справ від польської меншини під час засідання Малої Ради 14 липня 1917 р. було запропоновано В. Редліха. Однак наступного дня «особлива комісія» запропонувала кандидатуру М. Міцкевича [Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 178, 179, 542]. Подобиці такого рішення залишаються нез'ясованими.

²²⁷³ Jabłoński H. Polska autonomia narodowa na Ukrainie... – S. 55–56; Скальський В. Політичне життя польської громади... – С. 195.

²²⁷⁴ Лісевич І. Польська національна меншина... – С. 53; Jabłoński H. Polska autonomia narodowa na Ukrainie... – S. 114.

²²⁷⁵ Jabłoński H. Polska autonomia narodowa na Ukrainie... – S. 56.

²²⁷⁶ Скальський В. Політичне життя польської громади... – С. 197; Jabłoński H. Polska autonomia narodowa na Ukrainie... – S. 75–76.

ною освітою, надавав допомогу приватним школам²²⁷⁷. Співробітниками відділу освіти були Л. Грохольський, Г. Улашин, Г. Юзефський, В. Гюнтер і Б. Івінський; при ньому було створено Раду у справах освіти²²⁷⁸, завдяки якій заснували польську учительську семінарію для підготовки вчителів для польських початкових шкіл. Значним сегментом діяльності відділу була теоретично-паперова робота, яка передусім зводилася до «...збирання статистичних даних про учнів польської молоді в існуючих на Україні польських і російських школах»²²⁷⁹ та їхнього аналізу.

Працівники загального відділу піклувалися про біженців із Польщі, сприяли їхньому поверненню на батьківщину, допомагали безробітним полякам, забезпечували організацію правової й інформаційної роботи, вживали заходів для захисту осіб польського походження від реквізицій і погромів²²⁸⁰. Відділом було видано значну кількість документів, що засвідчували культурну й мистецьку цінність ряду маєтків, причому без аналізу їх дійсної цінності. Таке масове фабрикування документів призвело до нівеляції самого поняття пам'ятки. Селяни бачили, що пам'яткою називають всі маєтки, тому перестали довіряти документам і свідченням про історико-культурну цінність того чи іншого господарства, будівлі тощо. Тож розграбованими тепер були і справжні пам'ятки, і ті будівлі, котрим самочинно привласнили такий статус. До того ж зникала довіра до Української Центральної Ради, яка, на думку селян, захищала інтереси землевласників²²⁸¹, надаючи їм охоронні документи.

Найменш ефективною була діяльність економічно-кооперативного відділу польського національного представництва²²⁸², який мав збирати дані про господарські потреби польського населення та надавати йому організаційну допомогу²²⁸³. Однак таку роботу фактично унеможливила складна соціально-політична ситуація, зумовлена як загальним еко-

²²⁷⁷ Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах... – С. 128.

²²⁷⁸ Jabłoński H. Polska autonomia narodowa na Ukrainie... – S. 56–57; Скальський В. Політичне життя польської громади... – С. 195.

²²⁷⁹ Макаренко Т. П. Діяльність Генерального секретарства (міністерства) з міжнародних (міжнародних) справ УНР... – С. 171; Кудлай О. Б. Створення та діяльність народного міністерства міжнародних справ... – С. 17.

²²⁸⁰ ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 7; Jabłoński H. Polska autonomia narodowa na Ukrainie... – S. 58–59.

²²⁸¹ Скальський В. Політичне життя польської громади... – С. 195; Jabłoński H. Polska autonomia narodowa na Ukrainie... – S. 58–59.

²²⁸² Jabłoński H. Polska autonomia narodowa na Ukrainie... – S. 59.

²²⁸³ ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 8.

номічним занепадом України, спричиненим Першою світовою війною, так і зростанням анархії в краї після захоплення влади в Росії більшовиками.

Наприкінці листопада 1917 р. віце-секретарство польських справ у складі Генерального секретарства національних справ реорганізували в окреме Генеральне секретарство польських справ, а в січні 1918 р. – перейменували у відповідне міністерство. Його мета полягала в представництві інтересів та захисті прав польської меншини в УНР, допомозі в організації національних громад та культурно-освітній діяльності поляків²²⁸⁴.

Структура Міністерства польських справ (МПС) залишилася попередньою, щоправда, з деякими змінами: 13 січня 1918 р. створено Департамент національного самоврядування. До нього увійшов існуючий раніше у Загальній канцелярії економічно-кооперативний відділ, перейменований тепер у статистично-економічний, на чолі зі З. Петкевичем. Новим був лише організаційний відділ під орудою К. Рожневича. Роботою департаменту керував директор загальної канцелярії Л. Тржецяк²²⁸⁵. Завданнями новоутвореного підрозділу міністерства були: укладення національного кадастру, складання виборчих списків, організація виборів до Установчих зборів Польського національного союзу, передбачених Законом про національно-персональну автономію, утворення місцевих представництв МПС, загальний нагляд за культурними, господарськими та національними потребами польського населення²²⁸⁶ тощо.

Структура Міністерства польських справ виглядала так:

Міністр – М. Міцкевич, віце-міністр – В. Рудницький.

Департамент загальної канцелярії (керівник – Л. Тржецяк) у складі: відділ особистого складу (К. Домославський), господарчий відділ (бухгалтер – К. Єловіцький; касир – Б. Розводовський), загальний відділ (Я. Старчевський), правничий відділ (юрисконсульт – П. Хойновський), військовий відділ (в. о. керівника С. Грабянський), відділ преси (інформації)*.

Департамент національного самоврядування (керівник – спочатку Л. Тржецяк, згодом – К. Рожневич) у складі: організаційний відділ (ке-

²²⁸⁴ ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 7.

²²⁸⁵ *Jabłoński H.* Polska autonomia narodowa na Ukrainie... – S. 113–114; *Скальський В.* Політичне життя польської громади... – 197, 198.

²²⁸⁶ ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 7 зв.–8.

* Завдання відділу преси (інформації) полягало в інформуванні польських видань про діяльність МПС та стеженні за публікаціями в періодичній пресі з проблем міжнародного співжиття в УНР [ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 7 зв.].

рівник – К. Рожневич, товариш – З. Мількевич), статистично-економічний відділ (З. Петкевич).

Департамент освіти (керівник – С. Каліновський) у складі: відділ початкових шкіл (Г. Улашин), відділ середніх шкіл (М. Кульчицький), відділ позашкільної освіти (В. Матушевський), відділ техніки і прикладного мистецтва (О. Сосновський), відділ культури і мистецтв (Л. Грохольський)²²⁸⁷.

Загалом, як вважає В. Скальський, робота Секретарства/Міністерства польських справ не була ефективною через конкуренцію з Польським виконавчим комітетом, який проводив аналогічну роботу, але мав підтримку переважної більшості польського населення українських земель. Так, на Вічі народів, що відбулося у київському цирку 29 листопада 1917 р. саме ПВК виступив від імені усіх поляків. По-друге, ПВК мав мережу губернських і повітових представництв (комісарів і рад при них), збирав на свою користь податок зі «свідомих» поляків.

Отже, польська меншина мала дві форми автономії на українських землях. Перша – через легітимізоване державою, але маловпливове Секретарство/Міністерство польських справ у складі українського уряду. Друга – через ПВК, який був, власне кажучи, державою в державі, зі своїми місцевими органами, податковою системою і навіть збройними силами – організованими загонами польської міліції «на випадок розрух та анархії»²²⁸⁸. При цьому зовсім не простим було питання про підпорядкування поляків Центральній Раді. Пересічний поляк на українських землях не завжди був готовий коритися українській владі, якщо мав до своїх послуг «ріднішу» польську владу. В такий спосіб нівелювався суверенітет і без того куцої української автономії, водночас це не було підігруванням Росії у її боротьбі проти української державності, хоча й шло їй на користь²²⁸⁹.

Захоплення Києва більшовиками, котрі перед втечею звідти спалили будинок на Хрещатику, де розміщувалося Міністерство польських справ, а відтак гетьманський переворот значною мірою зірвали виконання програми культурно-освітнього відродження польської меншини, хоча деякі департаменти та відділи Міністерства польських справ,

²²⁸⁷ ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 7–8 зв.; *Jabłoński H.* Polska autonomia narodowa na Ukrainie... – S. 113–114; *Скальський В.* Політичне життя польської громади... – 197, 198.

²²⁸⁸ ЦДАВО України. – Ф. 2592. – Оп. 2. – Спр. 5. – Арк. 17 зв.; *Скальський В.* Політичне життя польської громади... – С. 188, 195.

²²⁸⁹ *Скальський В.* Політичне життя польської громади... – С. 195–196, 198.

офіційно ліквідованого в серпні 1918 р.²²⁹⁰, за інерцією функціонували і далі*.

На відміну від єврейського та польського національних представництв, Секретарство/Міністерство російських** справ особливої активності не виявляло²²⁹¹. На перших порах навіть закріплена за росіянами посада товариша генерального секретаря національних справ залишалася вакантною. Своє небажання її зайняти вони перший раз (15 липня) мотивували тим, що ще не визначилися з кандидатурою***, а другий (21 серпня) – нестачею вільних людей²²⁹². Лише 16 жовтня 1917 р.²²⁹³ Генеральний Секретаріат отримав змогу затвердити вакантну посаду за представником Трудової народно-соціалістичної партії, членом Малої Ради Д. Одинцем. 2 листопада²²⁹⁴ новообраний очільник уперше офіційно взяв участь у роботі уряду.

Таку інертність російської меншини дослідники пояснюють як зверхнім ставленням її провідників до українського національного руху, так і недоброзичливістю багатьох керівників Центральної Ради до росіян²²⁹⁵. На зборах і сесіях УЦР дуже часто вживали термін «кацапи», не

²²⁹⁰ *Калакура О. Я.* Поляки в етнополітичних процесах... – С. 129.

* 9 квітня 1918 р. міністром із польських справ Мала Рада Perezатвердила М. Міцкевича [Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 259].

** Офіційна назва – Генеральне секретарство/Міністерство великоруських справ. Терміни «великорос», «великоруський», які в умовах революції продовжували вживати в значенні «росіянин», «російський», із погляду сьогодення виглядають атавізмом імперського часу. Однак Центральна Рада в офіційних документах, наприклад, Третьому універсалі, Законі про національно-персональну автономію, використовувала саме їх. Деякі сучасні дослідники схильні вважати, що «...в самій цій назві приховано певний історичний парадокс: проголошуючи рівність національностей, одну з них в самій назві звеличують» [*Щетиніна Т.* Генеральне секретарство (міністерство) з російських справ УНР... – С. 30]. Швидше за все, це інерція мислення.

²²⁹¹ *Макаренко Т. П.* Діяльність Генерального секретарства (міністерства) з міжнародних (міжнародних) справ УНР... – С. 172.

*** Під час засідання Малої Ради 14 липня 1917 р. представники російської меншини запропонували на посаду свого заступника секретаря міжнародних справ дві кандидатури – О. Зарубіна від есерів та А. Гінзбурга від меншовиків. Однак наступного дня «особлива комісія» констатувала, що «кандидат від росіян ще не намічений» [Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 178–179]. Через нестачу джерел подробиці такого рішення залишаються нез'ясованими.

²²⁹² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 179, 264.

²²⁹³ ЦДАВО. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 7 зв.; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 345, 346.

²²⁹⁴ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1... – С. 386, 387.

²²⁹⁵ *Щетиніна Т.* Генеральне секретарство (міністерство) з російських справ УНР... – С. 30–31; *Мироненко О.* Генеральне секретарство (міністерство) з російських справ УНР / О. Мироненко // Мала енциклопедія етнодержавознавства... – С. 272–273; *Ма-*

кажучи вже про те, що термін «москалі» майже зовсім витіснив слово «росіяни». Це, мабуть, можна вважати відлунням тривалої насильницької русифікації України і зневажливого ставлення до «малоросів» з боку імперського центру. Та й за часів Центральної Ради окремі росіяни в Україні грубо порушували громадський порядок з політичних міркувань²²⁹⁶. Як, наприклад, це сталося у Брацлаві під час згаданого розгону курсів українознавства та повітового з'їзду українських селян.

Пік активності в роботі Секретарства/Міністерства російських справ припав на весну 1918 р., тобто під кінець діяльності самої УЦР. Воно складалося з двох департаментів – загальних справ (директор А. Зарубін) і народної освіти (віце-директор Е. Ківлицький), а також із трьох відділів: «відділу персонально-національної автономії» (виконувач обов'язків завідувача відділом А. Єлачич), статистичного відділу (виконувач обов'язків завідувача відділом Є. Барабан) та відділу мистецтв (заввідділом С. Мако). 23 березня 1918 р. було створено відділ «допомоги великоросам» із метою налагодження евакуації росіян-біженців та військових на батьківщину²²⁹⁷. Навесні 1918 р. при міністерстві почала діяти структура з питань працевлаштування – «Бюро праці». У другій половині квітня 1918 р. було розпочато роботу над організацією відділу книжкової і бібліотечної справи (очолив О. Бем) та архіву міністерства²²⁹⁸. Діловодство велось винятково російською мовою²²⁹⁹.

Одним із перших заходів, який намагалося реалізувати Секретарство російських справ, – це взяти «русские» школи в Україні з-під юрисдикції Секретарства освіти під свою опіку. Про такий крок повідомив Д. Одинець 14 грудня 1917 р. під час своєї доповіді на Восьмій сесії УЦР. Відповідаючи на запитання членів Центральної Ради, він повідомив, що означені заходи його відомство здійснює на підставі анкетування, причому, як виявилось, на власний розсуд, без порозуміння з Секретарством освіти. Механізм такого «волевиявлення» зводився до опитування батьківських комітетів та учительських рад про те, до якої національності – російської чи української – належать батьки учнів певної школи. «Де буде більшість батьків «русских», то в тій школі і учні

каренко Т. П. Діяльність Генерального секретарства (міністерства) з міжнародних справ УНР... – С. 172–173.

²²⁹⁶ *Мироненко О.* Генеральне секретарство (міністерство) з російських справ УНР... – С. 273.

²²⁹⁷ *Щетиніна Т.* Генеральне секретарство (міністерство) з російських справ УНР... – С. 31–32.

²²⁹⁸ ЦДАВО України. – Ф. 2592. – Оп. 2. – Спр. 5. – Арк. 8; *Щетиніна Т.* Генеральне секретарство (міністерство) з російських справ УНР... – С. 32.

²²⁹⁹ *Мироненко О.* Генеральне секретарство (міністерство) з російських справ УНР... – С. 272.

будуть вважатися «русскими», а значить, і школа ця має перейти під опіку московського секретарства»²³⁰⁰. На підставі даних проведеного анкетування Секретарство російських справ планувало підготувати законопроект і подати його на затвердження Центральної Раді.

На думку Д. Одиця, більшість нижчих шкіл в Україні мала бути українською, середні (гімназії), після вилучення з них єврейських і польських, – поділені навпіл між українцями і росіянами. Університи найкраще було залишити російськими, а поряд із ними відкривати українські, польські та єврейські, «...коли на це стане державних коштів України»²³⁰¹.

Проти подібної «москалізації людності через школи» заперестували генеральні секретарі єврейських справ М. Зільберфарб і освіти І. Стешенко. Зокрема, останній здивовано заявив, що нічого не чув про ініційоване Секретарством російських справ опитування батьківських комітетів та учительських рад. Водночас, коментуючи «статистику» Д. Одиця, він зауважив, що поміж учителями є чимало переконаних русифікаторів, а тому покладатися на їхні відомості про національний склад учнів не можна. Тим більше, що російських середніх шкіл в Україні далеко не половина, а казенні гімназії досі вважалися російськими тільки через те, що там навчали російською мовою. Вищі школи в Україні також мають бути українськими, оскільки їх створено коштами українського народу. Щодо вчителів-росіян, зауважив освітянський очільник, то їх ніхто не виганяє, але «...нехай же вони навчаться української мови, коли хочуть працювати на Україні»²³⁰².

Наймасштабнішим проектом діяльності Міністерства російських справ (МРС) стало налагодження й забезпечення евакуації росіян на батьківщину. Це було викликано тим, що за період війни і революції на території України опинилося чимало військових, залізничників, біженців, хворих і поранених вояків, які бажали повернутися в Росію²³⁰³. Тому створення відділу з надання допомоги щодо евакуації, який на перших порах складався з 4 осіб, було відповіддю на потреби часу. Його основні завдання МРС сформулювало так: комплектування ешелонів із росіян, що бажають виїхати; задоволення їх мінімумом продуктів харчування; визначення маршруту евакуаційних ешелонів та погодження його з владою українською й німецькими військовими; ретельне об-

²³⁰⁰ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 21.

²³⁰¹ Там само. – С. 22.

²³⁰² Там само.

²³⁰³ Там само. – С. 248–249; *Щетиніна Т.* Генеральне секретарство (міністерство) з російських справ УНР... – С. 32.

стеження цього маршруту; контроль за розвантаженням ешелонів на кінцевій станції.

Складання списків бажаючих потрапити до евакуаційного ешелону відбувалося шляхом попереднього запису. За розрахунком фахівців МРС, один ешелон – це 40 вагонів на 1600 осіб. Звітуючи про роботу відділу, в середині квітня 1918 р. його працівники зазначали, що до Росії відправлено 19 ешелонів по 1600 осіб, а всього 30 600 осіб. Серед бажаючих виїхати було чимало жінок з малолітніми дітьми, хворих, поранених. Щоб належним чином забезпечити їхній від'їзд, МРС звернулося з поданням до німецької військової влади, в компетенції якої знаходився рухомий склад залізниці. Планували в кожному ешелоні обов'язково додати один санітарний вагон та 4 «м'які» вагони, але потім цей порядок змінили і натомість із Києва щотижня по вівторках та п'ятницях виїздили особливі санітарні поїзди для жінок, дітей, хворих та поранених. За погодженням із Міністерством військових справ УНР українське інтендантство відпускало на один ешелон триденну норму харчів: 120 пудів хліба, 60 пудів сушеної риби та 10 пудів цукру. Якщо ешелони знаходились у дорозі більше трьох діб, то їхні керівники одержували спеціальні документи для комендантів станцій із вимогою про додаткове забезпечення у разі потреби, а за спеціальним розпорядженням української влади по маршруту поїзда для його потреб обов'язково готували окріп. Хворим та пораненим росіянам надавали медичну допомогу в будь-якому українському шпиталі. Пункти збору для бажаючих виїхати, т. зв. «етапи», крім Києва, відкрили в м. Жмеринці та Коростені. Там можна було переночувати, одержати безоплатний квиток на батьківщину й безкоштовно відвідати лазню. Роботою цих пунктів керували представники МРС. В столиці для офіцерів створили гуртожиток на 48 місць. Маршрут та умови проходження ешелонів мали контролювати «особливі люди», призначені МРС. За їхніми звітами роботі евакуаційних ешелонів була надана задовільна оцінка. Також стало відомо, що більшовики затримували такі ешелони і навіть пересажували людей в інші потяги. Проте повідомлень щодо актів насильства не було. За весь період діяльності було визначено декілька маршрутів: 1) Рівне – Сарни – Луненець – Гомель – Жлобин – Орша – Смоленськ; 2) Київ – Сарни – Луненець – Гомель – Орша – Смоленськ; 3) Київ – Ніжин – Бахмач – Конотоп – Гомель – Жлобин – Рогачів – Могильов – Орша (почав діяти з 21 квітня 1918 р.); 4) планували маршрут сполученням Бахмач – Курськ.

Оскільки залізничного транспорту не вистачало, то евакуацію проводили пароплавами по Дніпру до м. Орша. Працівники МРС повідом-

ляли в пресі, що таку евакуацію можна провести не лише зі встановлених пунктів, а й з будь-якої місцевості, де росіяни зберуться. Перешкод для виїзду не було. А от щоб в'їхати до Москви чи Петрограда потрібно було одержати дозвіл російської влади в Орші чи Смоленську, про що працівники МРС повідомляли завчасно²³⁰⁴.

Головною проблемою евакуації росіян була відсутність коштів, внаслідок чого від недоїдання страждали десятки тисяч людей. Зусиль і ресурсів двох міністерств – військового і російських справ виявилось недостатньо²³⁰⁵, тому 6 квітня 1918 р. шляхи вирішення проблеми розглянули на засіданні Малої Ради. Після тривалих дискусій, у яких взяли участь російські есери Й. Скловський і О. Зарубін, міністр російських справ Д. Одинць, український соціаліст-самостійник І. Луценко, члени УПСР М. Салтан і С. Качура, лідер українських трудовиків Ф. Крижанівський, соціаліст-федераліст М. Кушнір, представники єврейських партій М. Рафес (Бунд), Ю. Новаковський (ОЄСРП), М. Гіндес (сіоніст) та інші, було прийнято відповідну ухвалу, що дала змогу вирішити проблему²³⁰⁶. Вже 24 квітня 1918 р. український уряд розглянув прохання Міністерства російських справ про те, щоб «асигнувати 500 тис. крб. на організацію повороту великоросів на Московщину»²³⁰⁷. У результаті, справу передали до компетенції Міністерства внутрішніх справ УНР, котрому для остаточного її вирішення дозволили використати відповідні кошти.

Наполеглива діяльність велася також іншими відділами МРС. Зокрема, відділ статистики звітував про роботу протягом березня 1918 р. Його співробітники складали статистичні таблиці за такими напрямками: кількість осіб селянського населення за національністю в кожній губернії УНР; кількість міського населення за національним складом; кількість росіян в губернських та повітових містах УНР (по кожному місту окремо); визначення середньої кількості росіян на одне поселення в УНР. До законопроекту про організацію національних громад відділом було підготовлено списки «предполагаемых великоросских общин»*. Фахівці відділу розробили 13 300 бланків шкільної анкети щодо 120 навчальних закладів Київського навчального округу. У відділі планували також скласти національний кадастр по Києву, окремо по всіх

²³⁰⁴ Щетиніна Т. Генеральне секретарство (міністерство) з російських справ УНР... – С. 32–33.

²³⁰⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 248–249.

²³⁰⁶ Там само. – С. 249–250.

²³⁰⁷ Там само. – С. 303.

* «гаданих великоросійських громад» [переклад із рос. – Авт.].

губерніях та повітових містах УНР, налагодити систематичне надання статистичних даних у провінцію і регулярно оголошувати статистичні результати на сторінках «Бюлетеня Народного міністерства великоруських справ», який почав виходити з 1 квітня 1918 р.

Актуальні завдання виконував відділ національно-персональної автономії, створений в середині березня 1918 р. Вже через місяць після цього МРС оголосило в пресі конкурс на написання статті з питань національно-персональної автономії в Україні. Авторам кращих матеріалів було встановлено 1-шу премію у розмірі 400 крб. і 2-гу премію – 100 крб. Важливі для тогочасного суспільства питання національно-персональної автономії працівники відділу планували висвітлити у книзі «Права національних меншин і громадян УНР» («Права національних меншинств и граждан УНР»), що готувалась до друку, а також у спеціалізованому періодичному виданні про права національних меншин. Окрім того, у відділі готували перевидання з оновленими коментарями книги одного з «батьків» ідеї національно-персональної автономії К. Реннера (Шпрингера) «Національна проблема».

Відділ проводив і «законотворчу» діяльність, наприклад, було підготовлено проекти законів про обов'язкове надання друкованої продукції в державне сховище та про статус комісара МРС. Так, автори законопроекту про обов'язкове надання друкованої продукції в державне сховище передбачили, що така продукція буде надходити безоплатно в Київську публічну бібліотеку, в Університет св. Володимира і 2 екземпляри – в Міністерство народної освіти, а якщо твір надруковано мовою однієї з національних меншин, то 1 екземпляр – у відповідне міністерство. Організацію надходження друкованої продукції від видавців мали перебрати місцеві органи виконавчої влади. У випадку ухиляння видавця від надання продукції його могли оштрафувати.

Якщо перший законопроект стосувався організації справ усієї української спільноти, то другий – щодо посад місцевих комісарів – відображав інтереси лише Міністерства російських справ, але, як приклад, міг би зацікавити міністерства єврейських та польських справ. Текст цього законопроекту складався з трьох пунктів, у яких автори визначали основні обов'язки комісарів – «розробка і підготовка заходів по втіленню закону 9 січня 1918 р. про національно-персональну автономію і законів та правил, що виходять в його продовження». Безпосередній перелік обов'язків комісарів мали містити розроблені для них інструкції. Передбачалось, що таких посадовців буде 20 осіб в губерніях та повітах, а кожен з них окремо буде забезпечений канцелярією. Згідно з розробленим законопроектом, із 1 квітня 1918 р. на утримання коміса-

рів державне казначейство мало надавати щомісяця по 27 тис. крб. Зрозуміло, що такий фінансовий тягар державний бюджет УНР навряд чи подужав би. До того ж сама структура фактично дублювала вертикаль виконавчої влади загалом²³⁰⁸. 15 квітня 1918 р. уряд УНР, розглянувши законопроект про встановлення посад комісарів Міністерства російських справ, постановив: «Визнаючи бажаним організацію місцевих органів національних міністерств, Рада Народних Міністрів не вважає можливим ухвалити постанову про комісарів Міністерства великоруських справ до представлення пояснюючої записки і інструкції сим комісарам»²³⁰⁹.

Комісари мали представляти інтереси МРС на місцях, а, крім того, міністерство повинно було подбати про розбудову місцевих громадських рад. Із цією метою відділ національно-персональної автономії розробив проект закону «Про утворення Великоросійських громадських рад та переведення виборів членів цих рад». 9 березня 1918 р. відбулася нарада з питань організації «великоруської общини» під головуванням міністра Д. Одинця, за участю А. Зарубіна, В. Смірнова, О. Соколова та ще шести осіб, на якій було зазначено, що в Києві вже неодноразово намагалися створити товариство російської культури в Україні і лише зараз це можна буде реалізувати²³¹⁰. 27 квітня того самого року очільник Міністерства російських справ вніс на обговорення Малої Ради законопроект «про скликання Великоруських установчих зборів», щоб передати його на розгляд Комісії з підготовки Конституції УНР. Пропозицію було підтримано одногосно²³¹¹. Однак згадані законопроекти, як і низка інших, так і не набрали сили закону. Це сталося або через їхню недосконалість, або з причин загальнополітичного характеру, як-то закінчення доби самої Української Центральної Ради.

З 31 березня 1918 р. при Міністерстві російських справ почав діяти відділ мистецтв на чолі з С. Мако. Керівництво розвитком культурного життя країни загалом було покликане здійснювати Міністерство освіти з дорадчим органом – Генеральною Радою мистецтв, до якої мали увійти також представники національних меншин. В МРС вирішили, що в них мала працювати аналогічна структура – Національна рада мистецтв. Роботу з організації нової інституції (згодом до неї увійшло 16 осіб) і було покладено на відділ мистецтв. Планувалося,

²³⁰⁸ Шетиніна Т. Генеральне секретарство (міністерство) з російських справ УНР... – С. 34–35.

²³⁰⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 279.

²³¹⁰ Шетиніна Т. Генеральне секретарство (міністерство) з російських справ УНР... – С. 35.

²³¹¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2... – С. 314.

що вона буде складатися з секцій літературно-театрально-музичної, пластичного мистецтва та художньої техніки і культурно-просвітницького відділу.

Значну увагу приділяли в МРС питанням освіти. У зв'язку з нестачею в школах підручників російською мовою департамент народної освіти підготував до розповсюдження у школах анкети. Метою анкетування було виявлення ініціативних, творчих кадрів, на що були спрямовані такі запитання: чи є серед викладачів навчального закладу автори вже виданих підручників; чи є викладачі, що підготували підручники до друку? Також анкетування виявляло, з яких дисциплін не вистачало підручників у попередні навчальні роки, а які дисципліни найбільш забезпечені навчально-методичною літературою. У відомстві надали широку підтримку ідеї проведення з'їзду представників учительських організацій Всеросійського учительського союзу, які діяли в Україні. Ініціатива такого зібрання належала Раді київської обласної профспілки вчителів. Саме зібрання планувалось провести в Києві 5–8 липня 1918 р. Ініціатори з'їзду чітко визначили його основні завдання, а саме: з'ясувати справжнє становище російської школи в Україні та відшукати можливості для її підтримки, об'єднати всіх діячів російської школи, надавши їм широку практичну, матеріальну і правову допомогу. В роботі з'їзду були намічені доповіді про діяльність київської обласної профспілки вчителів та про її реорганізацію у Відділ Всеросійського учительського союзу в Україні шляхом злиття губернських, регіональних та інших відділень. З'їзд мав виробити й затвердити статут нової організації та обрати членів Ради Відділу Всеросійського учительського союзу в Україні²³¹². Однак як і низка інших починань доби УЦР, проект «учительського з'їзду» і створення нової профспілкової організації вчителів російських шкіл з відомих причин залишилися нездійсненими.

Важливе місце в діяльності Міністерства з російських справ посідало інформаційне бюро. Серед іншого, воно готувало до друку згаданий «Бюлетень Народного міністерства великоруських справ УНР». Усього побачило світ п'ять чисел «Бюлетеня», які виходили впродовж 1–28 квітня 1918 р. Видання складалося з офіційної (закони, постанови) і неофіційної частин. Як зазначалось у першому числі видання, «створення неофіційної частини викликано бажанням задовольнити потреби мислячих російських кіл України та росіян з Великої Росії, що знаходяться в Україні, в об'єктивній політичній та громадській інформації». Плану-

²³¹² Щетиніна Т. Генеральне секретарство (міністерство) з російських справ УНР... – С. 35–36.

вали також розпочати видання «Журналу Міністерства великоруських справ» («Журнала Министерства по великорусским делам»), та жоден його випуск так і не з'явився. Незважаючи на це, як зазначила Т. Щетиніна, сам факт появи друкованого органу відомства, як і плани збільшення кількості видань, засвідчили, що діяльність Міністерства російських справ лише набирала обертів²³¹³. Проте ліквідація національних міністерств поклала край подібним перспективам.

Доволі промовистою була кадрова політика режиму П. Скоропадського, в якій він намагався керуватися територіально-державницьким принципом. «Гетьманський уряд, – писав Д. Дорошенко, котрий деякий час був у ньому міністром закордонних справ, – дивлячись більш широко на поняття українського громадянина й керуючись більш діловими, ніж національними мотивами, почав приймати нових урядовців, не рахуючись з тим, чи вони належать до національного напрямку, чи володіють уже літературною українською мовою...»²³¹⁴. Хоча, як показала практика, призначати посадовців лише за рівнем їхньої фаховості й компетентності вдавалося далеко на завжди. Не останню роль відіграла й політична лояльність. Зокрема, в першому уряді, сформованому лише після кількох невдалих спроб, переважну більшість становили представники загальноросійської партії кадетів, оскільки національні сили відмовилися підтримати політику гетьмана. Однак національну коректність усе ж було збережено. З 16 урядовців 4 представляли найбільші меншини: російську – державний контролер Г. Афанасєв, єврейську – міністр торгівлі С. Гутник, польську – міністр фінансів А. Ржепецький, німецьку – міністр праці Й. Вагнер.

Здебільшого завдяки політичним впливам з усіх національних меншин у період Гетьманату найбільш сприятливі умови мали росіяни. При цьому йшлося не стільки про росіян як про національну меншину України, скільки про біженців із більшовицької Росії. Характеризуючи їхнє перебування в Українській Державі, гетьман П. Скоропадський згадував, що російські втікачі проходили у своєму ставленні до неї кілька етапів. Спочатку вони «спали, пили, їли» та хвалили українські порядки, згодом, порівнюючи тодішнє життя з дореволюційним, прискіпливо вишукували недоліки і, нарешті, на останньому етапі починали гудити все українське: «...Ваша Україна дурниця, не має жодних даних для існування, безсумнівно, що все це буде знищено, потрібно творити єдину нероздільну Росію, та й українців ніяких нема, це все вигадка

²³¹³ Щетиніна Т. Генеральне секретарство (міністерство) з російських справ УНР... – С. 31–32.

²³¹⁴ Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923 рр. : у 2 т. Т. 2... – С. 70.

німців. Потім, знаєте, ну чому це в уряді тримати таких людей», – і пішла критика, і критика без кінця...»²³¹⁵.

Серед російських політичних сил в Україні найбільш активну діяльність розвинули чорносотенці та монархісти. П. Христюк наводить низку прикладів такої заповзятості: 14 травня 1918 р. в Одесі відбулось зібрання Союзу російського народу, що переіменувався в Російський державний союз; 6 червня в Харкові втретє зібралися російські монархісти, які обрали для керівництва організаційний комітет; 7 червня в Одесі під головуванням митрополита Платона відбувся чорносотенний місіонерський з'їзд; 7 липня в Софійському соборі Києва зі співами «Боже, царя храни» та маніфестацією було організовано молебінь «за здоровля його царської величності» Ніколая II; 23 липня в Києві зібрався великий монархічний з'їзд, на якому обмірковували справу відновлення Російської імперії в старих межах під скипетром всеросійського монарха; 24 липня в Києві за участю урядовців-росіян із Міністерства фінансів УД відбулася панахида за вбитим більшовиками царем Ніколаєм II. Подібним чином активність демонстрували й інші російські політичні сили. Так, кадети на чолі з П. Мілюковим проводили численні наради, вивчаючи способів «відродження Росії». Тій самій темі – організації боротьби за єдину неподільну Росію – були присвячені засідання членів ІV Державної думи і Державної ради, які у вересні – жовтні 1918 р. відбувалися в Києві під головуванням графа А. Бобрінського²³¹⁶. Гетьманська влада на ці здебільшого антиукраїнські заходи не реагувала.

Росіяни також зосередили в Українській Державі значні фінансово-економічні активи та збільшували присутність російських військовиків. До літа 1918 р. у Києві налічувалося близько 50 тис. офіцерів, Одесі – 20, Харкові – 12, Катеринославі – 8 тис. осіб і гетьман Скоропадський навіть асигнував їм певні грошові суми²³¹⁷. «З усіх боків Росії, – як писав один із керівників Білого руху генерал П. Врангель, – пробивалися тепер в Україну російські офіцери. Частково залізницею, частково пішки через кордони більшовицьких військ, щохвилини ризикуючи життям, намагалися досягти вони того єдиного російського [??? – *Авт.*] куточка, де сподівалися підняти знову триколірний російський прапор, за честь якого було пролито стільки крові їх соратників»²³¹⁸.

²³¹⁵ *Скоропадський П.* Спогади... – С. 226–227.

²³¹⁶ *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4 т. Т. III... – С. 70, 78–79.

²³¹⁷ *Волков С.* Трагедия русского офицерства...

²³¹⁸ *Врангель П. Н.* Записки. Ноябрь 1916 г. – ноябрь 1920 г. : в 2 кн. [Електронний ресурс] / П. Н. Врангель. – Режим доступу : http://dugward.ru/library/xxvek/vrangel_zapiski.html.

Основними формами самоорганізації російського офіцерства в Україні були служба в гетьманській армії та створення російських добровольчих формувань. Оцінюючи причини, що спонукали офіцерів іти на службу до гетьмана, один із організаторів і командувач Російської добровольчої армії генерал А. Денікін зазначав: «Офіцерський склад її [гетьманської армії. – Авт.] був майже винятково російським. Генералітет і офіцерство йшли в армію тисячами, незважаючи на офіційне паплюження Росії, на необхідність ламати російську мову на галицьку [??? – Авт.], нарешті, на психологічні труднощі присяги на «вірність гетьманові й Українській Державі».

Спонукальними причинами вступу на гетьманську службу були: безпринципність одних – «однаково, кому служити, аби тільки платили», й ідейність інших, котрі вважали, що «українська армія стане готовим кадром для армії російської»²³¹⁹.

Серед головних здобутків єврейської меншини в період Гетьманату слід виокремити вибори до єврейського тимчасового передпарламенту, які в липні – серпні 1918 р. відбулись у 168 громадах зі 195. Перемогу святкували сіоністи: якщо у Центральній Раді вони становили лише п'яту частину депутатів-євреїв, то серед делегатів Національних зборів – три п'ятих від їхнього складу²³²⁰. Результати виборів відобразили наслідки розчарування значної частини єврейства діяльністю соціалістів, які, належачи до Центральної Ради та займаючи посади в українському уряді, не зуміли забезпечити позитивних змін для єврейського населення України.

Перша і остання сесія Тимчасових національних єврейських зборів працювала 3–11 листопада 1918 р. у Києві. Її делегати, серед іншого, одноголосно схвалили резолюції про засудження скасування Закону про національно-персональну автономію та протест проти переслідування євреїв у Польщі. Було також обрано Єврейський національний секретаріат (ЄНС) замість попередньої Національної ради, однак соціалісти відмовилися делегувати до нього своїх представників та співпрацювати з ним, так само як сіоністи перед тим бойкотували Національну раду²³²¹. Багато інших питань порядку денного не було вирішено через традиційні суперечки представників соціалістичного та сіоністського таборів.

²³¹⁹ Деникин А. И. Гетманство и Директория на Украине... – С. 146.

²³²⁰ Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 85–86.

²³²¹ Там само. – С. 62, 88–92; Горшков В. П. Місьцеве самоврядування євреїв в Україні... – С. 50; Погребинська І. Погроми в Польщі, Галичині та українське єврейство... – С. 169–170.

Якщо П. Скоропадський намагався ігнорувати етнічну складову і при формуванні органів влади більше керувався політико-територіальним принципом, лояльністю до Гетьманату, то Директорія УНР, як уже зазначено, орієнтувалася лише на одну національну меншину – єврейську. Крім надання привілеїв єврейській громаді, Директорія дала змогу її представникам працювати в українському уряді (окрім Міністерства єврейських справ, у міністерствах праці, народного здоров'я і опіки, народного господарства, внутрішніх справ), судових органах та дипломатичних представництвах УНР (наприклад, А. Марголін одночасно займав посади надвищого судді й товариша міністра закордонних справ, згодом – посла УНР в Англії; йому також пропонували посаду міністра закордонних справ, однак він відмовився), понад 200 осіб стали посадовцями в низових ланках державного управління. Також Головний отаман С. Петлюра видав наказ приймати євреїв до офіцерської школи²³²².

Ведучи мову про окремого міністра єврейських справ, потрібно зауважити, що його призначення до уряду В. Чехівського відбулося з кількатижневим запізненням. Причиною став політичний конфлікт у єврейському середовищі, викликаний прагненням сіоністів і клерикалів, з одного боку, та соціалістів з їх народно-демократичними прихильниками – з іншого, опанувати національно-автономні інституції. До міжпартійних суперечок додалася відсутність єдиного погляду на статус Міністерства єврейських справ. Зокрема, Єврейський національний секретаріат як виконавчий орган Тимчасових національних зборів, де домінували сіоністи, категорично заперечував проти входження міністра єврейських справ до складу уряду як повноправного члена, котрий, незважаючи на його особливу функцію повноважного представника єврейської меншості в уряді, разом із іншими міністрами відповідав би за загальну політику держави. Натомість ЄНС пропонував, щоб єврейську національну меншину в Раді Народних Міністрів УНР представляв окремий «державний секретар», делегований центральними установами єврейської автономії, наприклад, Національним секретаріатом, а його компетенція обмежувалася б винятково єврейськими справами²³²³.

²³²² Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї... – С. 16; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 1... – С. 186; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4 т. Т. IV... – С. 170; Марголин А. Украина и политика Антанты... – С. 106–107, 193, 195, 199.

²³²³ Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 110–111, 118.

За таких умов перед Директорією постала дилема: хто представлятиме єврейську меншину – повноважний і відповідальний міністр чи «державний секретар». В. Винниченко висловив ставлення до цієї справи так: «Національна автономія меншостей є державною установою й вона не сміє бути відрізнена суттєво від інших державних функцій. Іменування державного секретаря, а не міністра, члена кабінету, мусіло б у сучасній ситуації розглядатися, як відмова жидівської меншости ототожнювати себе з загальною політикою держави, як ухилення від співучасті в боротьбі проти буржуазії. Хіба це можливе віддати одну з найважливіших адміністративних справ до рук кляси, яка побоює уряд?»²³²⁴ Отже, єврейську меншину в уряді УНР мав представляти повноправний міністр, який, відповідно до урядового забарвлення, мусив бути соціалістом, а не репрезентантом «кляси, яка поборює уряд».

Прагнучи заповнити урядову вакансію єврейської меншини, В. Винниченко з відповідною пропозицією звернувся насамперед до «Поалей Ціон». Приблизно через місяць ця партія погодилася, назвавши своїм кандидатом А. Ревуцького. Тоді голова Директорії довів до відома єврейської спільноти, що МЄС має бути сформоване за згодою всіх трьох єврейських соціалістичних партій*, оскільки в іншому випадку міністром буде призначено представника тієї партії, яка погодиться з декларацією Директорії. При цьому українська влада зобов'язалася асигнувати Міністерству єврейських справ значні фінансові засоби для забезпечення його культурної та організаційної діяльності.

Намір Директорії призначити очільником МЄС соціаліста викликав гострий спротив Єврейського національного секретаріату, до складу котрого соціалісти не входили, адже, як уже зазначено, йшлося про важелі впливу на єврейське суспільство. Щоб примирити протиборчі табори, значних зусиль докладав В. Винниченко. Зокрема, він тричі зустрічався з делегацією ЄНС, намагаючись спільними зусиллями знайти взаємоприйнятну формулу, яка б забезпечила співучасть єврейської меншини в політиці влади. Для Директорії важливим було не стільки Міністерство єврейських справ, функції котрого міг би й надалі виконувати Національний секретаріат, як єврейський міністр, член уряду УНР, який, представляючи політичну позицію єврейської меншини, ра-

²³²⁴ Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 114–115.

* Окрім протистояння між соціалістами й сіоністами, суперечки тривали й у самому соціалістичному таборі, оскільки Бунд і ОЄСРП не погоджувалися з тим, щоб посада міністра єврейських справ відійшла представникові партії Поалей Ціон [Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 110].

зом з іншими урядовцями солідарно відповідав би за державну політику і брав участь у розбудові української держави. Водночас мали бути забезпечені всі умови для повноцінного функціонування єврейської автономії на чолі з власним самоуправлінням. Демонструючи готовність до компромісу, голова Директорії навіть запропонував Національному Секретаріатові назвати свого кандидата на посаду єврейського міністра за умови, що той погодиться підписатися під програмною декларацією Директорії, і відповідно до Закону про національно-персональну автономію від 9 січня 1918 р. вважатиметься представником Національного союзу. Однак ЄНС, дотримуючись принципу невходження до уряду УНР, відкинув пропозицію. Тоді В. Винниченко під час останньої зустрічі з делегацією Національного секретаріату від імені Директорії повідомив їй, що найімовірнішим кандидатом на призначення міністром єврейських справ є А. Ревуцький від партії Поалей Ціон. У відповідь Національний секретаріат закликав єврейське населення до бойкоту МЕС²³²⁵, вживаючи до цього певних заходів²³²⁶. Такий крок ще більше розділив сторони внутрішньоєврейського конфлікту*, не принісши відчутних дивідендів жодній із них.

Починаючи з середини січня 1919 р., Міністерство єврейських справ розпочало свою діяльність**. Кандидатуру його очільни-

²³²⁵ Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 115–117; Шехтман И. Б. Еврейская общественность на Украине... – С. 41–42.

²³²⁶ ЦДАВО України. – Ф. 2060. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 27–28.

* Суперечності між єврейськими партіями були відчутними навіть у такій галузі загальнонаціонального характеру, як допомога потерпілим від погромів. Новоутворений спільний Комітет допомоги під головуванням М. Крейніна (згодом М. Гольдштейна), що мав бути незалежним і від МЕС, і від ЄНС [Шехтман И. Б. Еврейская общественность на Украине... – С. 42], так і не став центром єднання.

** Про перспективи діяльності Міністерства єврейських справ ішлося в його програмі: «Жидівська революційна демократія прийшла до влади разом з українською революцією. Знову відновлена національно-персональна автономія. Існує міністерство жидівських справ. Віднині має жидівський народ в Україні спроможність повного здійснення його прав на власну мову й культуру, на автономне упорядкування свого внутрішнього життя.

Вважаючи, що жидівська автономія може будуватися й скріплюватися виключно демократичним шляхом, ми проголошуємо, що вищою установою жидівської національної автономії є Жидівський установчі збори. Ми їх скличемо, як тільки буде готовий національний кадастр.

Місцеві, демократично обрані, жидівські громади вважаємо органами національної автономії. Вживаємо заходи до проведення у ближчий час законів, які змінять правні основи громад і створять для них певну фінансову основу. З уваги на те, що сучасні громади, які були обрані за інших політичних обставин, не відповідають уже настро-

ка* А. Ревуцького уряд затвердив 30 грудня 1918 р. Через два тижні, 13 січня 1919 р., він уперше взяв участь у засіданні Ради Народних Міністрів УНР. Тоді ж А. Ревуцький доповів урядові про штати МЕС та про необхідність асигнувати на його облаштування 150 тис. крб., а через тиждень – ще 1 млн. Рішення про виділення коштів в обох випадках було ухвалено невідкладно²³²⁷. 15 січня МЕС звернулося до Міністерства внутрішніх справ УНР із проханням повернути всі документи, книги та печатки, забрані під час ліквідації МЕС у вересні 1918 р. Упродовж двох днів²³²⁸ вимогу було задоволено.

ям широкої мас, будуть у найближчі місяці розписані нові вибори на основі демократичного виборчого права.

Доки не зберуться Установчі збори, міністерство продовжуватиме будувати великий будинок жидівської національної автономії на світських засадах і жидівською мовою.

Насамперед створимо широку мережу жидівських народних й середніх шкіл, дитячих садків, вечірніх курсів, технічних шкіл і професійних курсів, фребелівських шкіл, учительських семінарій, та забезпечимо всі ці школи й ширші жидівські маси шкільними підручниками й літературою.

Одночасно з цим ставимо собі завдання завершити будівлю народної освіти заснуванням жидівського університету. Будемо підтримувати розвиток широкої діяльності в ділянці соціальної опіки й санітарно-медичної допомоги. Піддержимо всі ті установи, які поставлять собі за мету регулювати жидівську еміграцію й направляти її на більше здорові шляхи.

Прямуватимемо до того, щоб при здійсненні широких соціальних реформ, які є нині необхідністю революційної української демократії, були досягнуті полегші для переходу незможних верств жидівського населення до більше здорових і більше продуктивних зайнять.

Також будемо енергійно обороняти повну й справжню релігійну свободу побожно-го жидівського населення.

Міністерство закликає жидівську демократію підтримувати усіма силами боротьбу українських селян і робітників за їх повну соціальну й національну свободу й допомагати Українській Народній Республіці поборювати чорні сили, які є загрозою з-зовні й внутрі для її існування» [Цитовано за: *Гольдельман С. І.* Жидівська національна автономія... – С. 122–123].

* Міністр єврейських справ брав участь в обговоренні та вирішенні урядом усіх питань на правах члена кабінету з вирішальним голосом [Постанова про введення до складу Кабінету Міністрів міністра єврейських справ. 06. 03. 1919 р. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2... – С. 500; *Марголін А.* Україна и политика Антанты... – С. 194].

²³²⁷ ЦДАВО України. – Ф. 1854. – Оп. 1. – Спр. 86. – Арк. 39–39 зв., 48; Ф. 2060. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 4, 10, 11; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 1... – С. 134, 178, 180, 202.

²³²⁸ ЦДАВО України. – Ф. 2060. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 5, 9.

Після погромів у Проскуріві і Фельштині А. Ревуцький подав у відставку з посади міністра єврейських справ. 20 лютого 1919 р. він востаннє брав участь в урядовому засіданні. 25 лютого державний секретар РНМ оприлюднив заяву А. Ревуцького, в якій йшлося про те, що «...він з огляду на подачу прохання про звільнення від посади, тимчасове керування міністерством єврейських справ передав члену ради міністра П. Красному»²³²⁹. Останній, як випливає зі записів у журналі засідань Ради Народних Міністрів²³³⁰, уперше взяв участь в урядовому засіданні 4 квітня 1919 р., після чого став активним діячем українського уряду до завершення його діяльності.

Щодо інших національних меншин, зокрема росіян і поляків, то Директорія УНР прагнула до певної співпраці і з ними. Зокрема, під час формування уряду В. Чехівського російським меншовикам було запропоновано подати свою кандидатуру на посаду міністра праці²³³¹, однак ті відмовилися від співробітництва.

Дещо пожвавилися стосунки польської меншини з урядовими структурами Другої УНР у результаті підписання в квітні 1920 р. політичної конвенції між Україною і Польщею. У документі було зазначено: «Права національно-культурні, які уряд Української Народної Республіки забезпечить громадянам польської національності на території Української Народної Республіки, будуть в не меншій мірі забезпечені громадянам національності української в межах Річі Посполитої Польської і навідворот»²³³². Безпосереднім результатом порозуміння між Україною і Польщею стала участь польської меншини в українському уряді. Зокрема, один із очільників польського демократичного руху в Наддніпрянщині С. Стемповський був міністром земельних справ та охорони здоров'я в кабінетах І. Мазепи і В. Прокоповича (1920 р.), активіст Польської організації військової Г. Юзефський – товаришем міністра внутрішніх справ в уряді І. Мазепи²³³³.

²³²⁹ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 1... – С. 274, 288.

²³³⁰ Там само. – С. 290.

²³³¹ Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія... – С. 105.

²³³² Політична конвенція між Польщею і Україною. 21. 04. 1920 р. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2... – С. 618.

²³³³ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2... – С. 631, 640, 687; Юзефський (Józewski) Генрик // Енциклопедія українознавства. Словникова частина... Т. 10. – С. 3935.

Незважаючи на інертність та небажання національних меншин, не припиняла практичних спроб залучити їх до державотворчого процесу в ЗУНР УНРада. Так, ухвалений нею 15 квітня 1919 р. закон «Про Сойм» передбачав, що вищий законодавчий орган держави складатиметься «з 226 послів: української народности 160, польської 33, жидівської 27, і німецької 6, вибраних на основі загального, рівного без ріжниць пола, тайного, безпосереднього і пропорціонального виборчого права»²³³⁴. Такий принцип національно-пропорційного представництва, за словами одного з розробників закону К. Левицького, було визначено відповідно до національного складу населення Східної Галичини (інші західноукраїнські землі на той момент уже були окуповані) за переписом 1910 р.²³³⁵ Він гарантував більш чисельним національним меншинам можливість мати своїх представників у парламенті.

Важливим був також Закон про вибори до Сойму ЗОУНР. Відповідно до нього територію держави поділили на 12 українських виборчих округів, 5 польських і єврейських, 1 – німецький²³³⁶. Кількість послів від кожного з них була різною і залежала від кількості виборців. Останні могли голосувати лише за представників своєї національності, тобто українців обирали лише українці, поляків – поляки, євреїв – євреї, німців – німці. Депутатів-українців передбачалось обрати в таких українських виборчих округах: Львівському – 22, Станиславівському – 20, Коломийському – 14, Золочівському і Самбірському – по 13, Перемишльському, Бережанському, Чортківському, Стрийському і Буковинському – по 12, Сяноцькому і Тернопільському – по 9. Депутатів польської і єврейської національності: Тернопіль–Золочів–Бережани – 10 поляків і 6 євреїв; Самбір–Сяноч–Перемишль – 9 і 5; Львів – 7 і 7; Станиславів–Стрий–Чортків – 6 і 7; Коломия–Буковина – 1 поляк і 4 євреї. Шістьох депутатів-німців мали обирати від усієї ЗУНР²³³⁷. Оцінюючи цей виборчий закон, сучасні дослідники²³³⁸ зазначають, що такого демократичного на державному рівні забезпечення прав націона-

²³³⁴ Закон Української Національної Ради про Сойм. 15 квітня 1919 р. // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 2... – С. 359.

²³³⁵ У відсотках національне представництво в парламенті мало такий вигляд: українці – 70,6%, поляки – 14,3%, євреї – 12,3%, німці – 2,8% [Стаття д-ра К. Левицького «Два закони про вибори до Сойму Західної Области Української Народної Республіки». 20 серпня 1919 р. // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 2... – С. 408].

²³³⁶ Стаття д-ра К. Левицького «Два закони про вибори...». – С. 408.

²³³⁷ *Мироненко О.* Національні меншини у ЗУНР... – С. 332.

²³³⁸ *Кульчицький В. С.* Історія держави і права України... – С. 174.

льних меншин при виборах законодавчих органів не знала світова виборча практика не тільки в той час, а й у наші дні.

Обидва закони стали не лише важливим внеском в українське законодавство. З їх прийняттям, стверджував один із дослідників історії ЗУНР М. Чубатий, було «усунено міжнаціональну боротьбу та можливість державної нації загарбати мандати національної меншости»²³³⁹.

У зазначеному ракурсі тривала й перебудова судової системи. Для національних меншин було встановлено квоту, щоб вони мали гарантовану можливість обирати своїх суддів. Якщо українцям належало право обрати 102 суддів, то полякам – 25, а євреям – 17²³⁴⁰. Однак через польську окупацію в першій половині липня 1919 р. території ЗУНР ні згаданим законам, ні низці інших нормативно-правових актів так і не судилося бути реалізованими.

Разом із тим, неохоча позиція уряду ЗУНР на підтримку національних меншин отримала продовження і в еміграції, зокрема в підготовлених там проектах конституції²³⁴¹. Зокрема, в проекті «Основ державного устрою Галицької Республіки»*, запропонованому найвищій Раді та Лізі Націй 30 квітня 1921 р.²³⁴², західноукраїнський провід пішов ще далі шляхом інтернаціоналізації державного політичного устрою. Так, у ст. III («Державні народности»), в артикулі 3 сказано: «В Галицькій Республіці узнається отсі три головні народности: українська, далі польська і жидівська. Вони користуються рівними правами на области публичного життя. Прочі народности в державі творять національні меншости, та їх права і охорону запоручує конституція». У ст. VI, артикул 10: «Новообрана Державна Рада вибирає з-поміж послів Президента Державної Ради і 4-ох віце-президентів. Президент Державної Ради має бути української народности. Щонайменше один віце-президент має бути польської і один – жидівської народности». У ст. IX («Національні права»), в артикулі 22 констатується, що «...школи народні і середні мають бути зорганізовані в міру потреби

²³³⁹ Цитовано за: *Великочий В.* Національно-культурна політика ЗУНР... – С. 269.

²³⁴⁰ *Кульчицький В. С.* Історія держави і права України... – С. 175.

²³⁴¹ Устрій державний Західно-Української Народної Республіки (Галицької Республіки). 12 квітня 1921 р. // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 2... – С. 550–564; Основи державного устрою Галицької Республіки. Не пізніше 29 квітня 1921 р. // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 2... – С. 566, 569, 571–572.

* Як видно з супровідних документів, це був проект «Конституції Галицької Республіки».

²³⁴² Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 2... – С. 575; *Косів М.* Воскресають лише там, де є могили... / М. Косів // Дзвін. – 1990. – № 6. – С. 93.

зокрема для всіх трьох головних національностей та наука в сих школах маєтся подавати у матірній мові учеників», в статті 23, – що «...внутрішньою мовою урядовою для всіх державних урядів Галицької Республіки є мова українська», що «...урядниками й службовиками в Галицькій Республіці можуть бути іменовані лише горожане держави, що володіють найменше двома мовами національностей держави»²³⁴³ (тобто українською і польською або українською і єврейською).

Про інтереси національних меншин ішлося й в інших законопроектах. Так, наприкінці 1920 р. на замовлення уряду ЗУНР видатний правник С. Дністрянський підготував проект Конституції ЗУНР. Найвищим органом влади Республіки мала бути народна палата, обрана на 4 роки на підставі загального, безпосереднього, рівного й таємного голосування. Згідно з принципом самовизначення послів народної палати розподілено на 3 національні курії: українську, польську та курію інших національностей. Наприкінці проекту встановлено норми самовизначення народів ЗУНР. Меншинам також гарантувалися основні права (автономія, культура, школи, преса) та представництво в органах влади за ключем 4:1:1 (4 українці, 1 поляк та 1 представник іншої національності)²³⁴⁴.

Отже, залучення іноетнічного населення до участі в представницьких та виконавчих структурах української влади було не лише складовою її етнонаціональної політики, а й важливим фактором розвитку національного державотворення 1917–1921 рр. Історичним кроком, спрямованим на забезпечення міжнаціонального порозуміння, стала ухвала Центральної Ради про введення з липня 1917 р. до складу Генерального Секретаріату представників трьох найчисельніших національних меншин – росіян, євреїв та поляків як товаришів генерального секретаря національних справ. У грудні національні представництва виділилися в окремі секретарства, а в січні 1918 р. були трансформовані в міністерства. Їхнім головним завданням став захист прав національних меншин України.

Із територіально-державницького принципу в кадровій політиці прагнув виходити П. Скоропадський. Однак певної національної коре-

²³⁴³ Основи державного устрою Галицької Республіки. Не пізніше 29 квітня 1921 р. // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 2... – С. 566, 569, 571–572.

²³⁴⁴ Чехович В. Конституція Західноукраїнської Народної Республіки / В. Чехович // Мала енциклопедія етнодержавознавства... – С. 204.

ктності дотримувався й він. З 16 членів його першого уряду 4 представляли найбільші меншини: російську, єврейську, польську та німецьку.

Певну непослідовність у ставленні до національних меншин проявила Директорія УНР, котра надавала політичні преференції насамперед євреям. Щоправда, декілька посад, у т. ч. міністерських, було запропоновано також росіянам і полякам, однак погодилися на них лише останні.

Прагнула залучити національні меншини до державотворчого процесу в ЗУНР, зокрема забезпечити їхнє представництво в парламенті, УНРада. Проте побоювання етнічних громад, передусім єврейської і німецької, втручатися в українсько-польський конфлікт зводило її зусилля нанівець. Окремі випадки співпраці інонаціонального населення з українськими органами влади мали персоналізований характер.

ВИСНОВКИ

Здійснене на компаративних засадах дослідження етнонаціональної політики української влади в період визвольних змагань 1917–1921 рр. дає змогу зробити висновки, що розширюють і поглиблюють усвідомлення важливості в суспільстві міжетнічної гармонії. Від неї багато в чому залежали не лише інтенсивність національного відродження України, а й результати державотворення означеного хронотопу.

Зацікавлення дослідників названою тематикою представлене значною кількістю праць, переважно статтями, в яких більшою чи меншою мірою розкрито низку аспектів цієї складної проблеми. Однак, незважаючи на помітний історичний наратив, її розгляд потребує нових етнополітологічних підходів. У науковій літературі досі не здійснено комплексного аналізу етнополітики української влади періоду 1917–1921 рр. Відсутні також праці компаративного характеру, в яких було б зіставлено політику окремих державних утворень періоду Української революції щодо іноетнічного населення, їхні нормативні акти, суспільно-політичну активність національних меншин між собою тощо. Дане дослідження, базоване на поєднанні архівних матеріалів, опублікованих документів та наукових праць останнього століття, покликане стати першою спробою комплексного компаративного аналізу та узагальнення особливостей і тенденцій етнонаціональної політики української влади в умовах визвольних змагань 1917–1921 рр.

Зростання поліетнічності українських земель було зумовлене різними причинами. Серед них: насамперед сприятливе геополітичне становище, місце в міжнародних торговельних зв'язках, родючі землі, що приваблювали іноземних селян, тривале перебування України в складі інших держав, зокрема Польщі, Російської та Австро-Угорської імперій. Уряди останніх, прагнучи утвердитися на захоплених ними територіях, спрваджували сюди представників панівних націй, переселяли іммігрантів з інших країн. Напередодні національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. етнічні меншини становили чверть усього населення України. Найчисленнішими з них були росіяни, євреї, поляки та німці. За таких умов етнонаціональне питання ставало серйозним чинником політичної історії українського народу, що прагнув відродити державну незалежність.

Регіональне розміщення національних меншин в Україні було нерівномірним. Зокрема, найбільші з них зосередилися так: росіяни – пере-

важно у південному та північно-східному регіонах України, євреї і поляки – на західноукраїнських землях, у Волинській, Подільській, Київській та Херсонській губерніях, німці – на південно- та західноукраїнських землях, Волині і Холмщині. У містах зі згаданих етносів найбільше були представлені євреї та росіяни.

Найбільшу частку підприємницького стану України, а відповідно її економічних благ, помімо значного прошарку західноєвропейських капіталістів, контролювали представники єврейської, російської і польської меншин.

Іноетнічні спільноти являли собою порівняно структуровані соціальні організми й істотно переважали українське населення за професійною ознакою. На відміну від українців, котрі в суспільному поділі праці превалювали лише в сільськогосподарському виробництві, інші етнічні суб'єкти були представлені там значно пропорційніше, особливо в галузях, що визначали життєдіяльність суспільства.

Вищим, ніж в українців, у більшості національних меншин досліджуваного часопростору був також рівень освіченості. Усвідомлення останніми важливості освіти, проживання значної частини меншин у містах, де були кращі умови для навчання, і матеріальна допомога заможних одноплемінників дали їм змогу не лише досягти доволі високого освітнього рівня, а й зберегти свою етнічну ідентичність.

Порівняльний аналіз урядової етнополітики в Російській і Австро-Угорській імперіях дає підстави стверджувати, що їхня мета була однаковою: збереження цілісності монархій за рахунок обмеження політичних прав національних меншин. Однак шляхи її реалізації різнилися. Якщо російський царат вдавався до обмежувально-заборонного законодавства, супроводжуючи його насиллям і репресіями, то влада Австро-Угорщини проголошувала рівноправність усіх народів держави, щоправда, вихолощуючи її сутність надмірною декларативністю. Несхожою була і мовна політика урядів. Офіційний Санкт-Петербург вимагав повної уніфікації у цій сфері, здійснюючи насильну русифікацію іномовних окраїн. В Австро-Угорській імперії офіційною мовою місцевих виконавчих органів визначалася одна з крайових мов: у Галичині – польська, на Буковині – переважно німецька, в Закарпатті – угорська.

Негативним чинником, що суттєво погіршив становище національних меншин України, стала Перша світова війна. У найскладнішій ситуації опинилися євреї, яких, як і українців, нерідко переслідували урядові структури обох протиборчих таборів – російського й австро-угорського. Важким залишалось становище німецької меншини. Однак, на відміну від українців і євреїв, її переслідували лише в підросій-

ській частині України. В дещо кращих умовах під час війни перебувало польське суспільство, оскільки і Петроград, і Відень, прагнучи залучити поляків на свій бік, намагалися загравати з польськими елітами, пропонували їм у майбутньому всілякі політичні дивіденди.

Із початком революції українська влада, задекларувавши право українців бути господарями на своїй землі, враховувала також багатонаціональний склад населення України, вважаючи одним зі своїх пріоритетних завдань забезпечення прав іноетнічної частини суспільства. Етнонаціональна політика Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, ЗУНР та їхніх урядів була поміркованою і здебільшого не призводила до міжетнічних конфліктів. На різних етапах революції окремі меншини, порівняно з іншими, отримували певні преференції. Так, за часів Центральної Ради більшою підтримкою влади користувалися євреї і поляки, за Гетьманату – росіяни і німці, за Директорії – євреї, ЗУНР – євреї і німці. В окремих випадках така політика спричинила незадоволення серед представників багатьох національних громад і з боку українського суспільства. Найбільший осуд викликало потурання гетьмана П. Скоропадського великоросійським шовіністичним колам.

Хронологічно першою українською владою, котра розпочала співпрацю з іноетнічним населенням України, стала Центральна Рада. Усвідомлюючи обмеженість соціальної бази національного руху в містах та відносно нечисленність української інтелігенції, вона прагнула заручитися підтримкою національних меншин у справі відродження України.

Погодившись поповнити органи української влади представниками іноетнічних груп, запровадивши для них національні секретарства/міністерства, УЦР уперше в світовій практиці зробила реальну спробу забезпечити права меншинного населення та заклала правові основи демократичної етнополітики. Її уряди надавали важливого значення життєдіяльності національних меншин, розвитку їхніх товариств і об'єднань, розглядали захист іноетнічних прав як обов'язкову умову демократизації національних взаємин.

Однією із найяскравіших сторінок Української революції 1917–1921 рр. було ухвалення Центральною Радою Закону про національно-персональну автономію. Такий крок не мав аналогів в історії і став підтвердженням послідовної політики України, спрямованої на задоволення інтересів іноетнічного населення й досягнення міжнаціональної злагоди. Цим законом УЦР першою у світі намагалася не лише законодавчо забезпечити права національних меншин, а й увести їх у загальні конституційні рамки держави. Окреслений підхід, враховуючи значну частку іноетнічного населення в УНР та його дисперсність, був опти-

мальним. У результаті національні меншини дістали змогу реалізувати і культурно-освітні, і політичні права, й вільно облаштовувати своє національне життя.

Поміркованістю характеризувалася етнонаціональна політика Гетьманату. Скасовуючи Закон про національно-персональну автономію та національні міністерства російських, єврейських і польських справ, гетьман П. Скоропадський і його уряд керувалися територіально-державницьким принципом, згідно з яким усі громадяни держави є рівноправними, незалежно від їхньої національності й віри. При цьому підтримка, в т. ч. фінансова, національно-культурного відродження малих народів тривала і надалі.

Загалом забезпечувала права іноетнічного населення й політика Директорії УНР та її урядів, проте їхнє ставлення до національних меншин було дещо непослідовним. Зокрема, прагнучи залучити останніх до будівництва української державності, діюча влада продовжила курс Центральної Ради на співпрацю з ними, однак відбудовувати в повному обсязі установи національного самоврядування, які існували в Першій УНР, не поспішала. Реальне відродження інститутів національно-персональної автономії, зокрема національних міністерств, торкнулося лише євреїв.

Характерною особливістю означеного часопростору були надзвичайно важкі умови анархії і воєнних дій, які характеризувалися особливими драматизмом та жорстокістю, призводили до порушення фундаментального права кожної людини – права на життя. Найбільше потерпали незахищені верстви населення, серед яких і значна частина національних меншин. Насамперед ідеться про протистояння, які відбувалися за соціальною, політичною і національною ознаками.

Найганебнішим різновидом останньої стали антиєврейські погроми, спричинені здебільшого сукупністю низки історичних, соціально-економічних та політичних чинників. Їх здійснювали як розрізнені повстанські формування, так і окремі частини добровольчої, української та червоної армій. За даними єврейських джерел, протягом 1917 – початку 1921 р. в 524 населених пунктах України різними військовими угрупованнями було скоєно 1236 актів насильства проти єврейського населення, з яких 887 мали масовий характер і класифікувалися як погроми. Найчастіше вони лютували за часів Директорії, передусім у першій половині 1919 р. Найбільші з них сталися у Проскуріві, Фастові, Єлисаветграді, Радомишлі, Черкасах, Тульчині, Умані, Фельштині та інших містах і містечках України.

Українська влада, ставлення якої до єврейських погромів було негативним, намагалася боротися проти цього зла всіма доступними засобами. Передусім, – це нормотворче та інституційне забезпечення проблеми, застосування військової сили й запровадження різного роду покарань, у т. ч. смертної кари, стосовно погромників, надання матеріальної допомоги постраждалим тощо. Ефективність ужитих дій хоч і була значною мірою детермінована важкими умовами воєнного часу та анархії, все ж давала позитивні результати. Так, чимало нормативних документів, виданих органами української влади, низка запроваджених ними інституцій та інші заходи були переважно своєчасними, нерідко мали системний характер, відповідали гостроті моменту і сприяли порятунку багатьох тисяч цивільного населення від смерті і знущань. Однак повністю припинити погроми не вдалося – надто багато сил було зацікавлено в дестабілізації української державності та дискредитації її керівництва.

Єврейські погроми не лише завдали значних фізичних і моральних страждань та матеріальних збитків єврейській національній меншині, а й були однією з причин поразки українських визвольних змагань 1917–1921 рр. З огляду на це головним висновком із тих трагічних подій має стати усвідомлення, що всі національні конфлікти, які виникають між народами, їхніми групами чи окремими індивідами, потрібно вирішувати лише шляхом переговорів і взаємних компромісів.

Толерантною і демократичною була етнополітика керівництва ЗУНР. Новостворена УНРада з перших кроків діяльності не лише задекларувала визнання прав національних меншин, їхню громадянську, етнічну й віросповідну рівноправність, а й гарантувала їм національно-культурну автономію та представництво в уряді. Однак важкі умови, спричинені агресією з боку Польщі, призводили до того, що чимало заходів української влади нерідко залишалися декларативними через неможливість їхньої реалізації. Певну непослідовність виявляли також національні меншини, насамперед євреї і німці, котрі, дотримуючись нейтралітету в українсько-польській війні, істотно обмежували свою участь у державотворчих процесах.

З ентузіазмом сприйняло революційні зміни, що сталися наприкінці війни у Російській і Австро-Угорській імперіях, іноетнічне населення. Воно відіграло помітну роль не лише в поваленні самодержавства, а й у революційному і державотворчому процесах в Україні. Його громадсько-політичне життя істотно активізували проголошені революцією демократичні свободи. Розпочалася швидка самоорганізація національ-

них меншин, створювалися партії і громадські об'єднання, формувалося їхнє ставлення до українського національного руху.

Ступінь політичної мобілізації національних меншин був різним. Найневизначніше на початках діяли представники найбільшої з них – російської. Вражені комплексом гегемонної нації і забезпечені державною підтримкою, росіяни аж ніяк не асоціювали себе з національними меншинами. Оскільки до революції вони свої політичні уподобання задовольняли в загальноросійських партіях, котрі здебільшого виступали за збереження унітарної російської держави, то в нових умовах виявилися неготовими до конструктивної співпраці з організованим українством. Рівень політичної активності російської національної меншини був значно нижчим від її потенційних можливостей.

Росіяни були найнепримиреннішими опонентами українців у їхніх державотворчих потугах. Навіть ті з них, котрі поблажливо ставилися до революційних змін, уявляли собі їхнє здійснення у всеросійському масштабі, а українське прагнення до збереження своєї національності й розвитку української мови, не кажучи вже про власну державність, вважали за вузький, а то й шкідливий для вселюдських ідей партикуляризм.

Одними з перших на прогресивні ініціативи українства відгукнулися євреї. Керуючись своїми прагматичними інтересами, що нерідко розходилися з українськими, вони активно долучилися до суспільно-політичного і національно-культурного життя України та свого облаштування на її території. Єврейський політикум не мав єдиної орієнтації чи спільного фронту, хоч і належав до опозиційних груп.

Завдяки практичним заходам, здійсненим українською владою зі забезпечення прав і свобод національних меншин, їх соціального, політичного, економічного і культурного розвитку, та ініціативності єврейської меншини, остання вперше за тривалий період отримала нагоду для повноцінного національного ренесансу. В авангарді цього багато в чому новаторського процесу були Секретарство/Міністерство єврейських справ та Єврейська національна рада. Особливість їхнього функціонування полягала в тому, що на різних етапах розвитку вони по чергово очолювали національно-культурне відродження свого народу. Спільна праця обох інституцій у розбудові національно-персональної автономії дала змогу єврейству не лише досягти певних здобутків, насамперед у законодавчій, інституційній та культурній сферах, а й набути досвіду державотворення. Було відроджено єврейські національно-культурні товариства, школи, бібліотеки, налагоджено вільне видання книг і періодики єврейською мовою, розгорнуто прискорену підготов-

ку вчителів. Хоча, треба визнати, нестабільне політичне й економічне становище української державності прирікало їх на нелегке і коротке життя.

До ідеї української державності єврейські партії поставилися значно прихильніше, ніж загальноросійські. Однак прагнучи зберегти єдність єврейства на постімперському просторі, вони, по-перше, детермінували свою позицію вимогами не відокремлювати Україну від Росії та обмежити державотворчі процеси рамками автономії; по-друге, поблажливе ставлення єврейського політикуму до українського руху не завжди поділяв єврейський загал. На території ЗУНР євреї дистанціювали себе від державотворчих процесів політикою нейтралітету.

З ентузіазмом сприйняли революційні зміни поляки, ступінь політичної мобілізації котрих у той час виявився одним із найвищих серед етносів, що проживали на території України. Виділяючись патріотизмом та організованістю, вони, попри політичні розбіжності, були єдиними в головному – відстоюванні національних інтересів. Це дало їм змогу не лише відновити польську державність та захистити її, а й розгорнути активну діяльність, спрямовану на національно-культурне й інституційне відродження в Україні. Їхні політичні орієнтації в Наддніпрянщині представляли Польський виконавчий комітет, що орієнтувався здебільшого на заможні верстви поляків, та Польська демократична централь, котра об'єднувала переважно польських соціал-демократів.

Ставлення польської меншини до української державності в Наддніпрянщині диктувалося необхідністю усамостійнення останньої як запоруки відновлення незалежної Польщі. Протилежною була ситуація в Східній Галичині, де польська меншина рішуче поборювала будь-які спроби українського державотворення.

Певну активність демонстрували також представники інших національних меншин – німці, чехи, білоруси, серби, литовці, словаки та ін. Однак особливого впливу на розвиток українського державотворчого процесу вони не мали.

Загалом, попри випробовування революційної доби, українсько-іноетнічна співпраця набула нового досвіду й усвідомлення необхідності добросусідського співжиття усіх народів України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 1917 год на Киевщине : хроника событий / сост. А. Иргизов, В. Манилов, Ф. Ястребов ; под ред. В. Манилова. – К. : Гос. изд-во Украины, 1928. – 580 с.
2. *Абашидзе А. Х.* Противоправность дискриминации национальных меньшинств и защита их прав в современном международном праве / А. Х. Абашидзе // Международное право и практика освободившихся стран. – Москва, 1988. – С. 74–89.
3. *Абрамович Р.* Доповідь представника Російської соціал-демократичної партії до Комісії Національних Меншостей при Соціалістичному Інтернаціоналі [лютий 1927 р.] // Трагедія двох народів. Матеріяли до спору між українською та російською соц.-дем. партіями з приводу убитства С. Петлюри. – Прага–К. : Вид. Закордонної делегації УСДРП, 1928. – С. 27–38.
4. *Агафонова Н. В.* Становлення національної системи освіти в Україні: 1917–1920 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Н. В. Агафонова ; Одеський держ. ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 1998. – 16 с.
5. *Айсфельд А.* Немецкое население в политической и общественной жизни Российской империи в период 1905–1917 гг. [Електронний ресурс] // Питання німецької історії : зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2007. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Pni/2007/07aaingg.pdf.
6. *Алмаші І. М.* Реалізація прав національних меншин в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 / І. М. Алмаші ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2006. – 20 с.
7. *Алмаші М. М.* Захист прав національних меншин в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 / М. М. Алмаші ; Нац. акад. внутрішніх справ України. – К., 2004. – 19 с.
8. *Андерсон Б.* Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – [2-ге, перероб. вид.] / Бенедикт Андерсон ; пер. з англ. В. Морозова. – К. : Критика, 2001. – 272 с.
9. *Андрусишин Б. І.* Церква в Українській державі 1917–1920 (доба Директорії УНР) : навч. посіб. / Б. І. Андрусишин. – К. : Либідь, 1997. – 176 с.
10. *Андрусак Т.* Національні права людини (за М. Драгомановим) / Т. Андрусак // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 561.
11. *Андрусак Т.* Українсько-жидівська передвиборна коаліція 1907 року [Електронний ресурс] / Т. Андрусак // Незалежний культурологічний часопис

«І». – 1996. – № 8. – Режим доступу : <http://www.ji-magazine.lviv.ua/n8texts/andrusiak.htm>.

12. *Антонов-Овсеенко В. А.* Записки о Гражданской войне : в 4 т. Т. 4 / В. А. Антонов-Овсеенко. – Москва–Ленинград : Госвоениздат, 1933. – 350 с.
13. *Антонюк О. В.* Етнічні (національні) меншини / О. В. Антонюк // Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького ; Укр. асоц. політологів. – [2-ге вид., допов. і переробл.]. – К. : Генеза, 2004. – С. 188–189.
14. *Антонюк О. В.* Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан / О. В. Антонюк // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 44–56, № 4. – С. 15–28.
15. *Антонюк О.* Німці / О. В. Антонюк // Етнонаціональний розвиток України : терміни, визначення, персоналії / відп. ред. : Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас. – К., 1993. – С. 473–474.
16. *Антонюк О. В.* Основи етнополітики : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / О. В. Антонюк. – К. : МАУП, 2005. – 432 с. – (Бібліогр. в кінці розд.).
17. *Антонюк О. В.* Формування етнополітики в Україні: теоретико-методологічні та концептуальні засади : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук : спец. 23.00.05 / О. В. Антонюк ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2001. – 29 с.
18. *Арашуков Р. Р.* Эволюция политико-правового статуса этнических меньшинств с начала XIX века до настоящего времени [Електронний ресурс] / Р. Р. Арашуков // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. – Режим доступу : <http://www.jurnal.org/articles/2008/polit60.html>.
19. *Арендт Х.* Истоки тоталитаризма / Х. Арендт ; пер. с англ. И. В. Борисовой, Ю. А. Кимелева, А. Д. Ковалева и др. ; послесл. Ю. Н. Давыдова ; под ред. М. С. Ковалевой, Д. М. Носова. – Москва : ЦентрКом, 1996. – 672 с. Библиограф.: С. 639–664; Указ. имен: С. 664–670.
20. *Аристов Ф. Ф.* Карпато-русские писатели. Исследование по неизданным источникам : в 3 т. Т. 1 / Ф. Ф. Аристов. – Москва : Изд. Галицко-русского общества в Петрограде, 1916. – 305 с.
21. *Аркуша О.* Польсько-українські дискусії про національний характер Східної Галичини на початку ХХ ст. / О. Аркуша // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2006–2007. – Вип. 15. – С. 586–606.
22. *Аронсон Г.* Еврейская общественность в России в 1917–1918 гг. (Материалы, документы, воспоминания) / Григорий Аронсон // Книга о русском еврействе. 1917–1967 / под ред. Я. Г. Фрумкина, Г. Я. Аронсона, А. А. Гольденвейзера. – Нью-Йорк : Союз рус. евреев, 1968. – С. 1–21.
23. *Афанасьєва Л. В.* Чеське культурно-просвітницьке товариство як осередок збереження етнічної самоідентичності / Л. В. Афанасьєва, О. О. Павлов // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспе-

- кти в умовах Півдня України : зб. наук. праць VI Всеукр. наук.-практ. конф., 6–8 жовт. 2005 р. / за заг. ред. М. В. Дедкова. – Запоріжжя : Облдержадміністрація ; ЗНТУ, 2005. – С. 78–81.
24. Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських партій / упоряд. В. С. Журавський. – К. : Пошук, 1992. – 96 с.
 25. *Багмет М.* Німецькі поселенці – «біля пляма» в історії України / М. Багмет, В. Погорелов // Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення : моногр. – К.–Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – С. 34–42.
 26. *Баландин Р. К.* Мифы революции 1917 года / Р. К. Баландин. – Москва : Вече, 2007. – 352 с. – (Тайны советской эпохи).
 27. *Бармак М. В.* Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914 рр.): розселення, господарське життя, міграції / М. В. Бармак. – Тернопіль, 1999. – 208 с.
 28. *Барнави Э.* Евреи и ХХ век : анализ. словарь / Э. Барнави, С. Фридлендер ; пер. с фр. Т. А. Баскаковой и др. ; под общ. ред. Т. А. Баскаковой. – Москва : Текст ; Лехаим, 2004. – 1021 с.
 29. *Барсенков А. С.* Русский вопрос в национальной политике. ХХ век / А. С. Барсенков, А. И. Вдовин, В. А. Корецкий. – Москва : Моск. рабочий, 1993. – 160 с.
 30. *Барталь И.* Автономия, автономизм, «диаспоризм» / Израэль Барталь // Барнави Э. Евреи и ХХ век : анализ. словарь / Э. Барнави, С. Фридлендер ; пер. с фр. Т. А. Баскаковой и др. ; под общ. ред. Т. А. Баскаковой. – Москва : Текст ; Лехаим, 2004. – С. 21–32.
 31. *Батанова Т.* До історії єврейського представництва в Українській Центральній Раді: декілька документів Міністерства з єврейських справ / Т. Батанова // Пам'ятки : археограф. щорічник. – 2010. – Т. 11. – С. 175–184.
 32. *Батанова Т.* Дослідження історії єврейських партій в Українській Центральній Раді: історіографічний аспект / Т. Батанова // Студії з архівної справи та документознавства. – 2010. – Т. 18. – С. 118–124.
 33. *Батанова Т.* Політичні платформи та діяльність єврейських партій в Українській Центральній Раді та Міністерстві з єврейських справ (1917–1918 рр.) / Т. Батанова // Наукові записки. – 2010. – Т. 21. – С. 262–280.
 34. *Бауэрь О.* Национальный вопрос и социаль-демократия / О. Бауэрь. – Санкт-Петербург : Серп, 1909. – 600 с.
 35. *Бахтурина Ю.* Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны / Ю. Бахтурина. – Москва : АИРО-XX, 2000. – 264 с.
 36. *Бевз Т.* З історії політичної думки часів української революції (на основі програмових документів УПСР) / Т. А. Бевз // Наукові записки / Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.». – 1999. – Т. 9. – С. 181–185. – (Спец. вип. : у 2 ч. Ч. 1).
 37. *Бевз Т.* Національне питання в діяльності Української партії соціалістів-революціонерів / Т. Бевз // Наукові записки Інституту політичних і етно-

- національних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 1999. – Вип. 8. – С. 37–45. – (Серія : Політологія і етнологія).
38. *Бевз Т.* Проблема україно-польських стосунків у працях І. Лисяка-Рудницького / Т. А. Бевз // *Гілея*. – 2005. – № 3. – С. 204–213.
 39. *Бейкер М.* Погляд одного історика на розвиток сучасної історіографії Української революції 1917–1920 рр. / М. Бейкер // *Україна модерна*. – 2005. – № 9. – С. 69–79.
 40. *Берестень О. Є.* Суспільно-політична та культурно-просвітницька діяльність німецьких і менонітських колоністів Півдня України (1905–1914 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / О. Є. Берестень. – Дніпропетровськ, 2006. – 21 с.
 41. *Биков О. М.* Конституційно-правовий статус національних меншин в Україні / О. М. Биков ; за ред. В. Ф. Погорілка ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2001. – 351 с.
 42. *Білас І. Г.* Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2 кн. Кн. 1 / І. Г. Білас. – К. : Либідь ; Військо України, 1994. – 432 с.
 43. *Білян П. Я.* Історіографія української революції 1917 – початку 1918 р. : дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 / П. Я. Білян. – Львів, 2001. – 234 с.
 44. *Бовуа Д.* Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914) / Д. Бовуа ; авториз. перевод с фр. М. Крисань. – Москва : Новое лит. обозр., 2011. – 1008 с. : ил.
 45. *Богуславський О. В.* Інформаційно-пресова діяльність Центральної Ради та українських урядів 1917–1920 рр. / О. В. Богуславський. – Запоріжжя : ГУ «ЗІДМУ», 2003. – 236 с.
 46. *Бойко О. Д.* Бунд / О. Д. Бойко // *Енциклопедія історії України* : у 10 т. Т. 1 : А – В / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України ; Ін-т іст. України. – К. : Наук. думка, 2003. – С. 405–406.
 47. *Бойко О. Д.* Перша війна радянської Росії проти УНР 1917–1918 / О. Д. Бойко // *Енциклопедія історії України* : у 10 т. Т. 8 : Па – Прик. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України ; Ін-т іст. України. – К. : Наук. думка, 2011. – С. 161–162.
 48. *Бойко Ю.* Російські історичні традиції в большевицьких розв'язках національного питання / Ю. Бойко. – Париж : Націоналіст. вид-во в Європі, 1964. – 175 с.
 49. *Болгари в Україні* : наук.-допом. бібліограф. покажчик, 1917–1941 / уклад. Н. А. Дехтярова та ін. – К. : Кн. палата України, 2000. – 148 с. – (Етноси України).
 50. *Борейко О. М.* Єврейське шкільництво Волині в контексті полілогу культур (др. пол. XIX – поч. XX ст.). [Електронний ресурс] / О. М. Борейко // *Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка*. – 2004. – № 19. – С. 63–66. – Бібліогр.: 17 назв. – укр.

51. *Борзенко О. І.* Біографії українських письменників / О. І. Борзенко, М. П. Сподарець. – Харків : Веста, 2007. – 45 с.
52. *Борисенко Е. Ю.* Влияние польского фактора на политику большевиков по национальному вопросу (Большевики и украинский вопрос в 1917–1923 годах) / Е. Ю. Борисенко // Революционная Россия 1917 года и польский вопрос: Новые источники, новые взгляды : сб. ст. польск. и рос. исслед. – Москва : Ин-т славяновед. РАН, 2009. – С. 179–194.
53. *Боровик А. М.* Політика українських урядів щодо формування системи навчальних закладів національних меншин за часів виборювання державності (1917–1920 рр.) / А. М. Боровик // Сіверянський літопис. – 2009. – № 4. – С. 39–46.
54. *Боровик А. М.* Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917–1920 рр.) / А. М. Боровик. – Чернігів : Черніг. обереди, 2008. – 368 с.
55. *Ботушанський В. М.* Національний склад населення Північної Буковини (друга половина XIX – початок XX ст.) / В. М. Ботушанський // Питання нової та новітньої історії країн Європи і Північної Америки. – 1993. – Вип. 2, ч. 1. – С. 45–54.
56. *Бочковський О. І.* Вступ до націології / О. І. Бочковський. – Мюнхен : УТГІ, 1992. – 338 с.
57. *Бош Е.* Год борьбы. Борьба за власть на Украине с апреля 1917 г. до немецкой оккупации / Е. Бош ; Истпарт ; Отдел ЦК РКП (б.) по изучению истории Октябрьской революции и РКП (б.). – Москва–Ленинград : Гос. изд-во, 1925. – 273 с.
58. *Брейяр С.* Партия кадетов и украинский вопрос (1905–1917) [Електронний ресурс] / С. Брейяр. – Режим доступу : <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/brejar.htm>.
59. *Брик О.* Українсько-єврейські взаємовідносини / О. Брик. – Вінніпег (Канада) : Накладом автора, 1961. – 383 с.
60. *Брик О.* Тернистий шлях Українського Уряду (1918–1921) / О. Брик. – Вінніпег (Канада), 1969. – 152 с.
61. *Бромлей Ю. В.* Очерки теории этноса / Ю. В. Бромлей. – Москва : Наука, 1983. – 412 с.
62. *Будзей О.* Про бідного єврея замовте слово... [Електронний ресурс] / О. Будзей. – Режим доступу : <http://h.ua/story/75035/#photo>.
63. *Будницький О.* В чужом пирі похмельє (Євреї і русская революция) [Електронний ресурс] / О. Будницький // Вестник Еврейского университета в Москве. – 1996. – № 3. – Режим доступу : <http://www.jewish-heritage.org/ve13a2r.htm>.
64. *Будницький О.* Крушение империи и раскол российского еврейства (1917–1920) [Електронний ресурс] / О. Будницький // Доля єврейських громад центральної та східної Європи в першій половині XX століття : матеріали XI Міжнар. наук. конф., 26–28 серп. 2003 р. – К., 2004. – Режим доступу : <http://www.judaica.kiev.ua/Conference/Conf2003/04.htm>.

65. Будницький О. В. Российские евреи между красными и белыми (1917–1920) / О. В. Будницький. – Москва : РОССПЭН, 2005. – 552 с. : ил.
66. Буковина [Електронний ресурс] // Електронна єврейська енциклопедія. – Режим доступу : <http://www.eleven.co.il/article/10789>.
67. Булдаков В. П. Красная Смута: природа и последствия революционного насилия / В. П. Булдаков. – Москва : РОССПЭН, 1997. – 376 с.
68. Бунин И. А. Окаянные дни / И. А. Бунин. – Москва : Сов. писатель, 1990. – 128 с.
69. Бунд [Електронний ресурс] // Електронна єврейська енциклопедія. – Режим доступу : <http://www.eleven.co.il/article/10791>.
70. Бунчук О. В. Розробка плану єдиної національної школи як головний напрям діяльності товариства шкільної освіти / О. В. Бунчук // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. – Запоріжжя, 2010. – № 10. – С. 234–238.
71. Буравський О. А. Громадська діяльність польської інтелігенції Волині, її внесок в українську і європейську науку у другій половині XIX – на початку XX ст. / О. А. Буравський // Українська полоністика. – 2004. – Вип. 1. – С. 10–17. – (Історико-філософські дослідження).
72. Буравський О. А. Поляки Волині у другій пол. XIX – на поч. XX ст. Соціально-економічне становище та культурний розвиток : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / О. А. Буравський. – Чернівці, 2003. – 20 с.
73. Бурдяк В. І. Політика і права людини : підруч. / В. І. Бурдяк, С. Д. Василенко, В. І. Веренько. – Чернівці : Чернів. нац. ун-т, 2011. – 536 с.
74. Бурдяк В. І. Політична культура, ідеологія, психологія [Текст] : навч. посіб. / В. І. Бурдяк, Н. Ю. Ротар ; Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці : Рута, 2000. – 104 с.
75. Бурдяк В. І. Образ німців та Німеччини у громадській думці населення краю (на матеріалах Чернівецької області) : моногр. / В. І. Бурдяк, Н. Ю. Ротар. – Чернівці : Рута, 2004. – 150 с.
76. Бурмистрова Т. Ю. Национальный вопрос в программах и тактике политических партий в 1905–1917 гг. / Т. Ю. Бурмистрова, В. С. Гусакова. – Москва : Мысль, 1976. – 262 с.
77. Бюлетень Міністерства інформації УНР про телеграму С. Петлюри щодо рішучої боротьби з більшовицькими провокаторами єврейських погромів. Липень 1919 року // Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство / Володимир Сергійчук. – [вид. 2-ге, допов.]. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2006. – С. 116–117.
78. В. І. Ленин о национальном и национально-колониальном вопросе. – Москва : Гос. изд-во полит. л-ры, 1956. – 599 с.
79. Варзар І. Національні меншини (вітчизняний досвід правового регулювання) / І. Варзар, Ю. Римаренко // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 556–557.

80. *Варзар І. М.* Політична етнологія: пропедевтичний курс / І. М. Варзар. – К. : Персонал, 2011. – 354 с.
81. *Варзар І.* Федералізм в Україні (проблеми національно-персональної автономії) / І. Варзар // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 643–644.
82. *Василенко С. Д.* Права человека в украинской общественно-политической мысли / С. Д. Василенко // Слов'янський вісник. – Рівне, 2010. – Вип. 9. – С. 95–104.
83. *Васильева Т. А.* Правовой статус этнических меньшинств в странах Западной Европы / Т. А. Васильева // Государство и право. – 1992. – № 8. – С. 133–142.
84. *Васильчук Г. М.* Історія національних меншин радянської України 1920-х – 1930-х років : історіограф. нотатки / Г. М. Васильчук // Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2009. – Вип. 2. – С. 213–223.
85. *Васильчук В. М.* Німці в Україні. Історіографія проблеми / В. М. Васильчук // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2007. – Вип. 34. – С. 228–237.
86. *Васильчук В. М.* Німці України: суспільний та національний аспекти ХХ – початок ХХІ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 / В. М. Васильчук. – Донецьк, 2006. – 39 с.
87. *Васильчук В. М.* Процес розвитку освіти в німецьких поселеннях на Півдні України (XVIII – початок ХХ століття) / В. М. Васильчук // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2007. – Вип. 33. – С. 462–471.
88. *Веденєєв Д.* Вбити й згнатьбити. Загибель Симона Петлюри. Обставини та загадки [Електронний ресурс] / Д. Веденєєв. – Режим доступу : ougcliclio.blogspot.com/2011/.../blog-post_12.html.
89. Велика українська революція: (Матеріяли до історії відновлення укр. державности) : Календар іст. подій за лют. 1917 р. – берез. 1918 р. / упоряд. Я. Зозуля ; Укр. віл. АН у США ; Коміс. для устійнення фактів і дат укр. визвол. боротьби 1917–1920 рр. – [2-ге вид.]. – Нью-Йорк, 1967. – 112 с.
90. Великая Октябрьская социалистическая революция и победа советской власти на Украине, февр. 1917 – февр. 1918 : хроника важнейших ист.-парт. и рев. событий : сб. док. : в 2 ч. Ч. 1 : Большевики во главе трудящихся Украины в период борьбы за победу Великого Октября, февр.-окт. 1917 г. / Ин-т ист. партии при ЦК КП Украины. – К. : Политиздат Украины, 1977. – 711 с. – Указ. большев. орг., имен, геогр. назв.: с. 682–710.
91. Великая Октябрьская социалистическая революция и победа советской власти на Украине, февр. 1917 – февр. 1918 : хроника важнейших ист.-парт. и рев. событий : сб. док. : в 2 ч. Ч. 2 : Большевики во главе трудящихся в период борьбы за установление Советской власти на Украине, окт.

- 1917 – февр. 1918 г. / Ин-т ист. партии при ЦК КП Украины. – К. : Политиздат Украины, 1982. – 959 с. – Указ. большев. орг., имен, геогр. назв.: с. 682–710.
92. *Великий І.* Исторична генеза галицького єврейства [Електронний ресурс] / І. Великий // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2007. – Ч. 48. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n48texts/velykyj1.htm>.
 93. *Великий І.* Самоврядні органи єврейських громад: гміни і кагали [Електронний ресурс] / І. Великий // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2007. – Ч. 48. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n48texts/velykyj2.htm>.
 94. *Великочий В.* Джерела до вивчення державного будівництва в ЗУНР / В. Великочий. – Івано-Франківськ : Плаї, 2003. – 278 с.
 95. *Великочий В.* Національна політика ЗУНР у контексті українсько-польських відносин: джерелознавчий аспект / В. Великочий // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 21–22 листоп. 1996 р. – Івано-Франківськ : Плаї, 1997. – С. 113–117.
 96. *Великочий В.* Національно-культурна політика ЗУНР у контексті українсько-польських відносин (1918–1919) / В. Великочий // Українська історична наука на порозі ХХІ ст. : доп. та повідомл. Міжнар. наук. конгресу, (Чернівці, 16–18 трав. 2000 р.). Т. 2. – Чернівці, 2001. – С. 266–270.
 97. *Величенко С.* Що нового чути про революції? Регіональна історіографія революцій 1917–1921 років в Україні / С. Величенко // Україна модерна. – 2006. – Ч. 10. – С. 189–209.
 98. *Верига В.* На українсько-жидівські теми / В. Верига // Український історик. – 1989. – Ч. 1–3 (101–103). – С. 140–147.
 99. *Верменич Я. В.* Болград / Я. В. Верменич // Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 1 : А – В / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України ; Ін-т іст. України. – К. : Наук. думка, 2003. – С. 331.
 100. *Верменич Я. В.* Національно-персональна автономія / Я. В. Верменич // Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 7 : Мл – О / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України ; Ін-т іст. України. – К. : Наук. думка, 2010. – С. 348.
 101. *Верстюк В. Ф.* Діячі Української Центральної Ради : біогр. довід. / В. Ф. Верстюк, Т. С. Осташко. – К. : Б. в., 1998. – 256 с.
 102. *Верстюк В. Ф.* Гетьманська держава 1918 р. в контексті Української революції / В. Ф. Верстюк // Український історик. – 1999. – № 2/4. – С. 14–29.
 103. *Верстюк В. Ф.* Склад і структура Української Центральної Ради / В. Ф. Верстюк // Проблеми вивчення історії української революції. 1917–1921 рр. – 2009. – Вип. 4. – С. 5–30.
 104. *Верстюк В.* Україна від найдавніших часів до сьогодні : хронолог. довід. / В. Верстюк, О. Дзюба, В. Репринцев. – К. : Наук. думка, 1995. – 688 с.
 105. *Верстюк В.* Українська революція: пошуки міжнаціональної гармонії / В. Верстюк // Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст. : іст. нариси / ред. рада : В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Даниленко та ін. ;

- відп. ред. В. А. Смолій ; авт. кол. : О. Г. Аркуша, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін. – К. : Ніка-Центр, 2012. – С. 110–127.
106. *Вильсонъ В.* Государство. Прошлое и настоящее конституціонныхъ учреждений: Съ приложениемъ текста важнейшихъ конституцій / В. Вильсонъ ; пер. подъ ред. А. С. Яценко ; съ предисл. М. М. Ковалевскаго. – Москва : Изд. В. М. Саблина, 1905. – 800 с.
107. *Винниченко В.* Відродження нації: Історія української революції (марець 1917 р. – грудень 1919 р.) : у 3 ч. Ч. I / В. Винниченко. – [Репринт. відтворення вид. 1920 р.]. – К. : Вид-во політ. л-ри України, 1990. 348 с. – (Бібліотека репринтних видань).
108. *Винниченко В.* Відродження нації: Історія української революції (марець 1917 р. – грудень 1919 р.) : у 3 ч. Ч. II / В. Винниченко. – [Репринт. відтворення вид. 1920 р.]. – К. : Вид-во політ. л-ри України, 1990. – 328 с. – (Бібліотека репринтних видань).
109. *Винниченко В.* Відродження нації: Історія української революції (марець 1917 р. – грудень 1919 р.) : у 3 ч. Ч. III / В. Винниченко. – [Репринт. відтворення вид. 1920 р.]. – К. : Вид-во політ. л-ри України, 1990. – 542 с. – (Бібліотека репринтних видань).
110. *Винниченко В.* Єврейське питання на Україні / В. Винниченко // Сучасність. – 1992. – № 8. – С. 116–125.
111. *Винниченко В.* Заповіт борцям за визволення / В. Винниченко. – К. : Криниця, 1991. – 128 с.
112. *Винниченко В.* Щоденник. 1911–1920. Т. 1 / В. Винниченко. – Едмонтон–Нью-Йорк, 1980. – 500 с.: іл.
113. Висновки з меморіалу доктора Ашкеназі для слідчої комісії про єврейські погроми у Львові після захоплення міста польськими військами. Не раніше 22 листопада 1918 р. // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 3, кн. 1. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2005. – С. 27–29.
114. *Вишиванюк О.* Національно-визвольні змагання українського народу 1917–1920 років в історіографічному дискурсі діаспори / О. Вишиванюк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2009. – Вип. 18. – С. 626–633.
115. Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України (ЛНБ НАН України). – Ф. 9 (Фонд окремих надходжень). – Од. зб. 916. – Листи до Крип'якевича.
116. Відділ рукописів ЛНБ НАН України. – Ф. 9. – Од. зб. 1416. – Протоколи засідання Загальної української культурної ради (25. 06. 1915 – 10. 11. 1916).
117. Відділ рукописів ЛНБ НАН України. – Ф. 9. – Од. зб. 4228. – Українська Генеральна Команда у Львові.
118. Відділ рукописів ЛНБ НАН України. – Ф. 9. – Од. зб. 4378. – Загальна Українська Культурна Рада – 1915–1916.

119. Відділ рукописів ЛНБ НАН України. – Ф. 9. – Од. зб. 4394. – Маніфест Української парламентарної репрезентації до українського народу галицької і володимирської землі.
120. Відділ рукописів ЛНБ НАН України. – Ф. 9. – Од. зб. 4397. – Відозва ЗУР про становище українського народу у війні.
121. Відділ рукописів ЛНБ НАН України. – Ф. 9. – Од. зб. 4447. – Протест австрійському урядові з приводу проекту розширення автономії Галичини.
122. Відділ рукописів ЛНБ НАН України. – Ф. 48 (Фонд Заклинських). – Од. зб. 137-в / 21. – Заклинський Ом. «Спомини з війни».
123. Відозва Генерального секретаріату до громадян, урядових і громадських установ. 3 листопада 1917 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1 : 4 березня – 9 грудня 1917 р. / упоряд. : В. Ф. Верстюк (керівн.) та ін. – К., 1996. – С. 390–391.
124. Відозва генерального секретаря міжнаціональних справ «До свідомого громадянства України». 18 жовтня 1917 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1 : 4 березня – 9 грудня 1917 р. / упоряд. : В. Ф. Верстюк (керівн.) та ін. – К., 1996. – С. 354–355.
125. Відозва Головного отамана С. Петлюри до українських військ, спрямована проти погромних дій. 27 серпня 1919 р. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 566–568.
126. Відозва Директорії про оголошення антигетьманського повстання. 15 листопада 1918 р. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 374–375.
127. Відозва крайового комітету охорони революції в Україні. 27 жовтня 1917 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1 : 4 березня – 9 грудня 1917 р. / упоряд. : В. Ф. Верстюк (керівн.) та ін. – К., 1996. – С. 364 – 365.
128. Відозва Петроградського тимчасового українського революційного комітету до українського громадянства, студентства, робітництва й українських офіцерів у Петрограді. 2 березня 1917 р. // Україна в ХХ столітті : зб. док. і матеріалів. – К., 2000. – С. 26–27.
129. Відозва Ради Народних Міністрів до народу України. 30 січня 1918 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2 : 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / упоряд. : В. Ф. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Наук. думка, 1997. – С. 152–153.
130. Відозва ради Товариства українських поступовців «До українського громадянства». 08. 03. 1917 р. // Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. Документи і матеріали / упоряд. : В. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2003. – С. 44–45.

131. Відозва українських організацій Москви «Наші вимоги (від українських організацій)» // Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. Документи і матеріали / упоряд. : В. Верстюк (керівн.) та ін. ; Ін-т іст. України НАН України та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2003. – С. 41–43.
132. Відозва Української Національної Ради «Український народе!» 1 листопада 1918 р. // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 1. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2001. – С. 244–246.
133. Відповідь Тимчасового Уряду на заяву Української Центральної Ради. 13 червня 1917 р. // Національні відносини в Україні у ХХ ст. : зб. док. і матеріалів / редкол. : І. Ф. Курас (голова), М. І. Панчук та ін. – К. : Наук. думка, 1994. – С. 41–43.
134. Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – 19 березоля. – № 1 // Український історик. – 1978. – № 1–3 (57–59). – С. 140–151.
135. Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – 21 березоля. – № 2 // Український історик. – 1978. – № 1–3 (57–59). – С. 152–159.
136. Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – Квітень. – № 3 // Український історик. – 1979. – № 1–4 (61–64). – С. 134–144.
137. Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – Квітень. – № 4 // Український історик. – 1981. – № 1–4 (69–72). – С. 180–191.
138. Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – Май. – № 5 // Український історик. – 1984. – № 1–4 (81–84). – С. 278–290.
139. Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – Травень (май). – № 7 // Український історик. – 1987. – № 1–4 (93–96). – С. 160–173.
140. Воззваніє єврейського генерального секретаріата «К єврейському населенію» // Чериковер І. Антисемітизм і погроми на Україні 1917–1918 гг. (К истории украинско-еврейских отношений) / И. Чериковер ; вступ. ст. С. М. Дубнова. – Берлін : Ostjudisches historisches archiv, 1923. – С. 218–219.
141. Воззваніє С. Петлюри против погромов і анархії // Чериковер І. Антисемітизм і погроми на Україні 1917–1918 гг. (К истории украинско-еврейских отношений) / И. Чериковер ; вступ. ст. С. М. Дубнова. – Берлін : Ostjudisches historisches archiv, 1923. – С. 217–218.
142. *Войналович О.* Державна політика Центральної Ради у шкільній освіті для національних меншин / О. Войналович // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – 1999. – Вип. 7. – С. 198–202.
143. *Войналович О.* Проблеми становлення єврейської шкільної освіти в Україні в 20-х роках [Електронний ресурс] / О. Войналович. – Режим доступу : <http://www.jewish-heritage.org/eu94a8ar.htm>.
144. *Войналович О.* Становлення і розвиток загальноосвітньої школи для національних меншин в Україні (1917–1938 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук / О. О. Войналович. – К., 1993. – 23 с.
145. *Волков С.* Трагедія руського офіцерства [Електронний ресурс] / С. Волков. – Москва, 2002. – 512 с. – Режим доступу : <http://www.samisdat.ru/5/55/553-ogl.htm>.

146. *Волкова С. А.* Чехи на півдні України (60-ті рр. XIX – 30-ті рр. XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / С. А. Волкова. – Одеса, 2007. – 20 с.
147. *Волковинський В.* Бунд / В. Волковинський // Малий словник історії України / В. Смолій (відп. ред.), С. Кульчицький, О. Майборода та ін. – К. : Либідь, 1997. – С. 71–72.
148. Володимир Іванович Вернадський і Україна. Т. 1, кн. 1 : Володимир Іванович Вернадський. Науково-організаційна діяльність (1918–1921) / ред. кол. : А. Г. Загородній, О. С. Онищенко (голова), В. А. Смолій та ін. ; уклад. : О. С. Онищенко, Л. А. Дубровіна, С. М. Кіржаєв та ін. НАН України ; Коміс. НАН України з наук. спадщини акад. В. І. Вернадського ; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; Ін-т іст. України. – К., 2011. – 699 с. – (Вибрані наук. пр. акад. В. І. Вернадського).
149. Володимир Іванович Вернадський і Україна. Т. 1, кн. 2 : Володимир Іванович Вернадський. Вибрані праці / ред. кол. : А. Г. Загородній, О. С. Онищенко (голова), В. А. Смолій та ін. ; уклад. : О. С. Онищенко, В. М. Даниленко, Л. А. Дубровіна та ін. ; НАН України ; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; Ін-т іст. України ; Коміс. НАН України з наук. спадщини акад. В. І. Вернадського. – К., 2011. – 584 с. – (Вибрані пр. акад. В. І. Вернадського).
150. Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. [Текст]. Кн. 1 : Листування : А–Г / ред. кол. : А. Г. Загородній, О. С. Онищенко (голова), В. А. Смолій та ін. ; уклад. : О. С. Онищенко, Л. А. Дубровіна, С. М. Кіржаєв та ін. ; НАН України ; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; Ін-т іст. України ; Коміс. НАН України з наук. спадщини акад. В. І. Вернадського ; Архів РАН. – К., 2011. – 824 с. – (Вибрані наук. пр. акад. В. І. Вернадського. Т. 2).
151. Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. [Текст]. Кн. 2 : Листування : Д–Я. Ч. 1 : Д–Н / ред. кол. : А. Г. Загородній, О. С. Онищенко (голова), В. А. Смолій та ін. ; уклад. : О. С. Онищенко, В. Ю. Афіані, Л. А. Дубровіна та ін. ; НАН України ; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; Ін-т іст. України ; Коміс. НАН України з наук. спадщини акад. В. І. Вернадського ; Архів РАН. – К., 2012. – 708 с. – (Вибрані наук. пр. акад. В. І. Вернадського. Т. 2, кн. 2, ч. 1).
152. Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. [Текст]. Кн. 2 : Листування : Д–Я. Ч. 2 : О–Я / ред. кол. : А. Г. Загородній, О. С. Онищенко (голова), В. А. Смолій та ін. ; уклад. : О. С. Онищенко, В. Ю. Афіані, Л. А. Дубровіна та ін. ; НАН України ; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; Ін-т іст. України ; Коміс. НАН України з наук. спадщини акад. В. І. Вернадського ; Архів РАН. – К., 2012. – 692 с. – (Вибрані наук. пр. акад. В. І. Вернадського. Т. 2, кн. 2, ч. 2).
153. *Волошин Ю. О.* Конституційно-правові засади самоорганізації національних меншин в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.02 / Ю. О. Волошин. – К., 2001. – 18 с.

154. *Воротняк І. Д.* Культура і побут буковинських євреїв у працях дослідників австрійського періоду / І. Д. Воротняк // Питання стародавньої, середньовічної історії, археології й етнології. – 2010. – Т. 1 (29). – С. 155–166.
155. *Врангель П. Н.* Записки. Ноябрь 1916 г. – ноябрь 1920 г. : в 2 кн. [Електронний ресурс] / П. Н. Врангель. – Режим доступу : http://dugward.ru/library/xxvek/vrangel_zapiski.html.
156. Временное Правительство и погромы // Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине 1917–1918 гг. (К истории украинско-еврейских отношений) / И. Чериковер ; вступ. ст. С. М. Дубнова. – Берлин : Ostjudisches historisches archiv, 1923. – С. 207–208.
157. Всероссийская промышленная и профессиональная перепись 1918 года: Предвар. сводка данных : свод. табл. по Сов. республике / авт. предисл. Н. Воробьев. – Москва, 1920. – [3], XXXII, 37 с. : табл.
158. *Гай-Нижник П.* Ставлення польського революційного руху в Наддніпрянській Україні до питання самостійності УНР (1917–1918 рр.) [Електронний ресурс] / П. Гай-Нижник, М. Потапенко // Шляхи становлення незалежності Польщі і України: минуле, сучасне, майбутнє : матеріали V Міжнар. наук. конф., 15–16 листоп. 2008 р. – Житомир, 2009. – С. 50–68. – Режим доступу : <http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/176doc.php>.
159. Галиция [Електронний ресурс] // Электронная еврейская энциклопедия. – Режим доступу : <http://www.eleven.co.il/article/11028>.
160. *Ганзуленко В. П.* Українська держава 1917–1920 рр.: проблема вирішення релігійного питання / В. П. Ганзуленко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2007. – Вип. 21. – С. 165–167.
161. *Гарчева Л.* Політична конфронтація і війна Росії з Україною (1917–початок 1918 р.) / Л. Гарчева // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 1997. – № 3–4. – С. 163–197.
162. *Гаухман М. В.* Російська національна політика щодо єврейського питання в Правобережній Україні (1905–1914 рр.) / М. В. Гаухман // Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка. – 2010. – № 19. – С. 164–175.
163. *Гвоздик В.* Участь українських політичних партій в муніципальній кампанії на Півдні України в 1917 р. / В. С. Гвоздик // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 1999. – Вип. 5. – С. 71–80.
164. *Гвоздик В. С.* Формування етнічних груп населення Півдня України на початку ХХ ст. / В. С. Гвоздик // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України : зб. наук. праць VI Всеукр. наук.-практ. конф., 6–8 жовт. 2005 р. / за заг. ред. М. В. Дедкова. – Запоріжжя : Облдержадміністрація ; ЗНТУ, 2005. – С. 130–134.
165. *Геньк Н.* Культурно-бытовая деятельность немецких поселенцев Прикарпатья / Н. Геньк // Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення :

- моногр. – К.–Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – С. 115–127. – (Серія «Україна: історія і сучасність». Вип. 1).
166. *Гессень Ю. И.* Евреи в России. Очерки общественной, правовой и экономической жизни русских евреев / Ю. И. Гессень. – Санкт-Петербург, 1906. – 483 с.
167. Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контроверсії : матеріали Всеукр. наук. конф., 19–20 трав. 2008 р. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2008. – 320 с.
168. *Гирич І.* Ставка на сильнішого. Чому українцям та євреям не вдалося досягнути конструктивного діалогу в ХІХ – на початку ХХ століття / І. Гирич // Український тиждень. – 2012. – № 14 (231). – С. 20–23.
169. Гирш Морис де [Електронний ресурс] // Електронна єврейська енциклопедія. – Режим доступу : <http://www.eleven.co.il/article/11196>.
170. *Гірняк Н.* 48 днів на чолі Тернопільської військової округи / Н. Гірняк // Шляхами Золотого Поділля / під ред. С. Конрада. – Філядельфія : Вид. Комітету «Тернопільщина», 1960. – С. 185–194.
171. *Глушківський Т.* Стережіться провокацій! (Хто і чому нас підбиває на погроми?) / Т. Глушківський. – Кам'янець на Поділлі : Вид. Міністерства преси й інформ. У. Н. Р., 1919. – 8 с.
172. *Глушенко К. В.* Деякі аспекти забезпечення прав національних меншин у період відродження української державності в 1917–1918 рр. (Центральна Рада) / К. В. Глушенко // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – 2005. – Т. VI. – С. 366–371.
173. *Гольденвейзер А.* Из киевских воспоминаний (1917–1920 гг.) / А. Гольденвейзер // Революция на Украине по мемуарам белых / сост. С. А. Алексеев ; под ред. Н. Н. Попова. – К. : Политиздат Украины, 1990. – С. 1–63.
174. *Гольденвейзер А. А.* Из киевских воспоминаний (1917–1921 гг.) / А. А. Гольденвейзер // Архив Русской революции. – Т. 6. – Берлин (Германия), 1991. – С. 161–303.
175. *Гомотюк О.* Конституційні та інституційні гарантії прав національних меншин в УНР / О. Гомотюк, Є. Паньків // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє : щорічник. – Тернопіль, 1999. – С. 152–155.
176. *Гон М. М.* Архітектоніка політичної культури міжетнічної взаємодії: фактор інтелігенції / М. М. Гон // Друга світова війна і доля народів України : матеріали Всеукр. наук. конф., (м. Київ, 23–24 жовтня 2005 р.). – К. : Сфера, 2005. – С. 57–66.
177. *Гон М.* Діалектика державності в українсько-єврейських взаєминах у Галичині 1918–1939 років [Електронний ресурс] / М. М. Гон // Україна модерна. – 2002. – Ч. 7. – Режим доступу : <http://www.lnu.edu.ua/Subdivisions/um/um7/Statti/4-HON%20Maksym.htm/>.
178. *Гон М. М.* Діяльність єврейських політичних партій Західної України в контексті українсько-єврейських взаємин (1918–1929) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.05 / М. М. Гон. – К., 1998. – 19 с.

179. Гон М. Євреї в ЗУНР: стратегія, тактика та вплив на формування взаємин з українцями в міжвоєнний період / М. М. Гон // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2009. – Вип. 18. – С. 181–189.
180. Гон М. Євреї в суспільно-політичних процесах у Східній Галичині 1918–1919 рр. / М. Гон // Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (до 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.) / ред. І. Ф. Курас, В. А. Смолій, В. І. Кучер. – К. : ІПІЕНД, 1999. – С. 205–211.
181. Гон М. Євреї в час демократичної революції на західноукраїнських землях (1918–1919) [Електронний ресурс] / М. М. Гон // Доля єврейських громад центральної та східної Європи в першій половині ХХ століття : матеріали ХІ Міжнар. наук. конф., 26–28 серп. 2003 р. – К., 2004. – Режим доступу : <http://www.judaica.kiev.ua/Conference/Conf2003/06.htm>.
182. Гон М. Євреї і Західноукраїнська Народна Республіка [Електронний ресурс] / М. М. Гон // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 2007. – Ч. 48. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n48texts/hon.htm>.
183. Гон М. Євреї та Західноукраїнська Народна Республіка [Електронний ресурс] / М. М. Гон. – Режим доступу : http://holocaust-ukraine.net/ru/tazdel_iii.htm.
184. Гон М. «Єврейська вулиця» Західноукраїнської Народної Республіки / М. М. Гон // Хроніка-2000. – 1998. – Вип. 21–22. – С. 252–260.
185. Гон М. Єврейський фактор у конфлікті між українським та польським націоналізмом у Західній Україні / М. М. Гон // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 21–22 листоп. 1996 р. – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – С. 80–83.
186. Гон М. Західна Україна 1918–1939 років: простір міжетнічної соціокультурної дистанції / М. М. Гон // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2006. – Вип. 29. – С. 99–109.
187. Гон М. М. Ізраель Вальдман / М. М. Гон // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті / гол. ред. ради Я. Ісаєвич ; упоряд. : М. Литвин, І. Патер, І. Соляр ; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2009. – С. 72–80.
188. Гон М. Імператив державотворення й українсько-єврейські взаємини в Східній Галичині 1918–1939 рр. / М. М. Гон // Четвертий міжнар. конгрес українців : доп. та повідомл., (Одеса, 26–29 серп. 1999 р.). – Ч. 2 : ХХ століття / Міжнар. асоц. українців. – Одеса–К.–Львів, 1999. – С. 325–330. – (Історія).
189. Гон М. Культура міжетнічної взаємодії в умовах воєнно-політичного конфлікту / М. М. Гон // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2007. – Вип. 33. – С. 76–88.
190. Гон М. Леон Райх: штрихи до політичного портрета / М. М. Гон // Єврейська історія та культура в Україні : матеріали конф., (Київ, 2–5 верес. 1996 р.). – К., 1997. – С. 29–34.

191. *Гон М. М.* Міжетнічна взаємодія на західноукраїнських землях у міжвоєнний період : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук : спец. 23.00.05 / М. М. Гон. – К., 2007. – 34 с.
192. *Гон М.* Національно-персональна автономія у стратегії державного будівництва: українсько-польський досвід 1918–1923 рр. [Текст] / М. Гон // *Людина і політика.* – 2004. – № 1. – С. 59–67.
193. *Гон М.* Проблема національного ренесансу євреїв Галичини у 20-ті роки нашого століття [Електронний ресурс] / М. М. Гон // *Єврейська історія і культура в Україні : матеріали конф., (Київ, 8–9 декаб. 1994 г.).* – Режим доступу : <http://www.jewish-heritage.org/eu94a13r.htm>.
194. *Гон М.* Український націоналізм і євреї (1918–1939) / М. М. Гон // *Україна модерна.* – 2010. – № 5 (16). – С. 251–268.
195. *Гон М.* «Чужий» в «обіймах» націоналізму й етнічного насильства. Prusin A.V. Nationalizing a Borderland. War, Ethnicity, and Anti-Jewish Violence in East Galicia, 1914–1920. – Tuscaloosa: The University of Alabama Press, 2005. – XIII, 181 p. / М. М. Гон // *Голокост і сучасність.* – 2008. – № 1. – С. 146–151.
196. *Гонтар О.* Українська Центральна Рада: проблема центру і регіонів / О. Гонтар // *Центральна Рада і український державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної Ради) : матеріали наук. конф., 20 берез. 1997 р. : у 2 ч. Ч. 1 / НАН України ; Ін-т іст. України.* – К., 1997. – С. 78–84.
197. *Горбань Т.* Етнополітика Української Центральної Ради / Т. Горбань // *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.* – 1999. – Вип. 8. – С. 30–36. – (Серія : Політологія і етнологія).
198. *Горбань Т.* Німецькі колонії Півдня України в добу національно-демократичної революції / Т. Горбань // *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.* – 2000. – Вип. 14. – С. 91–116. – (Серія : Політологія і етнологія).
199. *Горбач О.* Болгари на Україні / О. Горбач // *Енциклопедія українознавства. Словникова частина : в 10 т. Т. 7 / голов. ред. В. Кубійович ; Наук. т-во ім. Т. Шевченка.* – Париж–Нью-Йорк–Львів : НТШ, 1993. – С. 152–153. – [Репринт. відтворення вид. 1955–1984 рр.].
200. *Горовська Н.* Дубнов Семен Маркович / Н. Горовська // *Етнонаціональний розвиток України : терміни, визначення, персоналії / відп. ред. : Ю. І. Рижмаренко, І. Ф. Курас.* – К., 1993. – С. 163–164.
201. *Горшков В. П.* Місцеве самоврядування євреїв в Україні: важкі кроки становлення [січень 1918 – березень 1919 рр.] / В. П. Горшков, В. І. Гусев // *Єврейське населення Півдня України : тези до наук. конф., (Запоріжжя, 27–28 жовт. 1994 р.).* – Запоріжжя, 1995. – С. 50–53.
202. *Гошуляк А.* До питання про національну політику УНР доби Директорії / А. Гошуляк // *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.* – 1999. – Вип. 8. – С. 110–115. – (Серія : Політологія і етнологія).

203. Гражданская война на Украине. 1918–1920: Сб. док. и материалов : в 3 т., 4 кн. Т. 1, кн. 1 : Освободительная война украинского народа против немецко-австрийских оккупантов. Разгром буржуазно-националистической Директории / редкол. : С. М. Короливский (отв. ред.) и др. ; под ред. И. К. Рыбалка ; Архивное упр. УССР ; Центр. гос. арх. Октябрьской революции и соц. строительства УССР ; Ин-т истории АН УССР. – К. : Наук. думка, 1967. – 875 с.
204. Гражданская война на Украине. 1918–1920: Сб. док. и материалов : в 3 т., 4 кн. Т. 1, кн. 2 : Борьба рабочих и крестьян за освобождение Украины от интервентов Антанты и денкинцев. Ноябрь 1918 – апрель 1919 / редкол. : С. М. Короливский (отв. ред.) и др. ; под ред. Н. И. Супруненко, М. А. Рубача ; Архивное упр. УССР ; Центр. гос. арх. Октябрьской революции и соц. строительства УССР ; Ин-т истории АН УССР. – К. : Наук. думка, 1967. – 492 с.
205. Гражданская война на Украине. 1918–1920: Сб. док. и материалов : в 3 т., 4 кн. Т. 2 : Борьба против денкинщины и петлюровщины на Украине. Май 1919 г. – февраль 1920 г. / редкол. : С. М. Короливский (отв. ред.) и др. ; под ред. С. М. Короливского ; Архивное упр. УССР ; Центр. гос. арх. Октябрьской революции и соц. строительства УССР. – К.: Наук. думка, 1967. – 917 с.
206. Гражданская война на Украине. 1918–1920: Сб. док. и материалов : в 3 т., 4 кн. Т. 3 : Крах белопольской интервенции. Разгром украинской националистической контрреволюции и белогвардейских войск Врангеля. Март – ноябрь 1920 г. / редкол. : С. М. Короливский (отв. ред.) и др. ; под ред. Н. К. Колесника ; Архивное упр. УССР ; Центр. гос. арх. Октябрьской революции и соц. строительства УССР. – К.: Наук. думка, 1967. – 910 с.
207. *Грабовська Г. М.* Організаційно-правові засади розвитку освіти в період Української національної революції 1917–1921 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / Г. М. Грабовська. – К., 2010. – 20 с.
208. *Грабовський С.* Національні меншини України під час Української революції [Електронний ресурс] / С. Грабовський, М. Стріха // Радіо «Свобода». – 2007. – 19 верес. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/969833.html>.
209. Грамота гетьмана П. Скоропадського до всіх українських громадян і козаків. 14 листопада 1918 р. // Національні відносини в Україні у XX ст. : зб. док. і матеріалів / редкол. : І. Ф. Курас (голова), М. І. Панчук та ін. – К. : Наук. думка, 1994. – С. 86–87.
210. *Грибанова С.* Чехи в Україні / С. Грибанова // Старожитності. – 1994. – № 5–6. – С. 26–27.
211. *Грибоедов С. В.* Українська держава гетьмана П. Скоропадського: історіографічне дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 / С. В. Грибоедов. – К., 2001. – 19 с.
212. *Григорійв М.* Поляки на Україні. Польсько-українські відносини в історичній перспективі / М. Григорійв. – Скрентон, 1936. – 356 с.

213. *Григорійв Н.* Коло автономії. Реферат промови на Всеукраїнському національному конгресі / Н. Григорійв // Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. Документи і матеріали / упоряд. : В. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2003. – С. 154–160.
214. *Григорьев А.* Письмо брата Атамана Григорьева – Александра Григорьева к крестьянам и рабочим Украины / Григорьев А. – Одесса : Всеукр. изд-во, одес. губерн. отделение, 1919. – 8 с.
215. *Грингауз С.* Еврейская национальная автономия в Литве и других странах Прибалтики / С. Грингауз // Книга о русском еврействе. 1917–1967 / под ред. Я. Г. Фрумкина, Г. Я. Аронсона, А. А. Гольденвейзера. – Нью-Йорк : Союз рус. евреев, 1968. – С. 44–55.
216. *Гриневич В.* Національне військове питання в діяльності союзу євреїв-воїнів КВО (липень 1917 – січень 1918 рр.) / В. Гриневич, Л. Гриневич. – К., 2001. – 150 с.
217. *Гриневич Л.* Євреї в Україні / Л. В. Гриневич, В. А. Гриневич // Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 3 : Е – Й / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України ; Ін-т іст. України. – К. : Наук. думка, 2005. – С. 72–88.
218. *Грицак Я.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття : навч. посіб. / Я. Грицак. – К. : Генеза, 1996. – 360 с.
219. *Грицак Я.* Між семітизмом й антисемітизмом: Іван Франко та єврейське питання / Я. Грицак // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – 2005. – Вип. ІХ. – С. 79–105.
220. *Грицак Я.* Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886) / Я. Грицак. – К. : Критика, 2006. – 632 с.
221. *Грицак Я.* Українська революція, 1914–1923: нові інтерпретації / Я. Грицак // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. – 1999. – Вип. 2. – С. 121–125.
222. *Грушевський М.* Вільна Україна / М. С. Грушевський. – Нью-Йорк : Укр. друк. і вид. спілка, 1918. – 29 с.
223. *Грушевський М.* До українців професорів і преподавателів вищих шкіл / М. Грушевський // Український історик. – 1978. – № 1–3 (57–59). – С. 157.
224. *Грушевський М.* На порозі нової України. Гадки і мрії // Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – К. : Т-во «Знання» України, 1991. – С. 133–178.
225. *Грушевський М.* Народностям України // Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – К. : Т-во «Знання» України, 1991. – С. 103–105.
226. *Грушевський М.* Новий період історії України: За роки від 1914 до 1919 [Текст] / М. С. Грушевський ; упоряд. А. Ф. Трубайчук. – К. : Либідь, 1992. – 46 с.
227. *Грушевський М.* Спомини / М. С. Грушевський // Київ. – 1988. – № 9. – С. 116–149; № 10. – С. 131–138; № 11. – С. 120–137; № 12. – С. 116–138; 1989. – № 8. – С. 103–154; № 9. – С. 108–149; № 10. – С. 122–158; № 11. – С. 113–155; 1992. – № 2. – С. 109–125; № 3. – С. 130–142.

228. *Грушевський М.* Українська Центральна Рада й її універсали / М. С. Грушевський // Книжник. – 1991. – № 4. – С. 1–16.
229. *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть / М. С. Грушевський. – К. : Т-во «Знання» України, 1991. – 240 с.
230. *Грушевський М.* Чи Україна тільки для українців? // Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – К. : Т-во «Знання» України, 1991. – С. 105–107.
231. *Губа П.* Преса про освітньо-культурне відродження України в період Української Держави (1918 р.) / П. І. Губа // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. : зб. наук. ст. / відп. ред. В. Ф. Верстюк ; Ін-т іст. України НАН України. – К., 2002. – С. 146–157.
232. *Губань Р.* Ісаак Мазепа як «головний міліціонер» і як людина [Електронний ресурс] / Р. Губань // Людина і політика – український соціально-гуманітарний журнал. – 2001. – № 1. – Режим доступу : <http://www.icaei.org.ua/lip/n/101/14.html>.
233. *Гудь Б.* Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів ХІХ – першої половини ХХ ст. / Б. В. Гудь. – Львів : ПП «Інформація. Поступ. Перспективи», 2006. – 448 с.
234. *Гудь Б. В.* Українсько-польські конфлікти ХІХ – першої половини ХХ ст.: етносоціальний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.02 / Б. В. Гудь. – Львів, 2008. – 34 с.
235. *Гудь Б. В.* Українці – поляки: хто винен? У пошуку першопричин українсько-польських конфліктів першої половини ХХ століття : моногр. / Б. В. Гудь. – Львів : Кальварія, 2000. – 192 с.
236. *Гунчак Т.* Симон Петлюра та євреї / Т. Гунчак. – К. : Либідь, 1993. – 48 с.
237. *Гусев В.* Бунд, Комфарбанд, Евсекция КП(б)У: сторониці політичної біографії. 1917–1921 гг. [Електронний ресурс] / В. Гусев. – Режим доступу : <http://www.jewish-heritage.org/prep5.htm>.
238. *Гусев-Оренбургский С. И.* Багровая книга. Погромы 1919–1920 гг. на Украине / С. И. Гусев-Оренбургский. – Нью-Йорк : Ладога, 1983. – 252 с.
239. *Гусев В. І.* Бунд в суспільно-політичному житті України (кінець ХІХ ст. – 1921 р.) : дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 / В. І. Гусев. – К., 1999. – 396 с.
240. *Гусев В.* До питання про національну програму Бунду (1897–1917 рр.): Від громадянської рівноправності євреїв до культурно-національної автономії [Електронний ресурс] / В. І. Гусев // Доля єврейської духовної та матеріальної спадщини в ХХ столітті : матеріали ІХ Міжнар. наук. конф., 28–30 серп. 2001 р. – К., 2002. – С. 19–29. – Режим доступу : <http://www.judaica.kiev.ua/Conference/Conf4.htm>.
241. *Гусев В.* Закон Центральної Ради «Про персонально-національну автономію»: передумови, історія прийняття та наслідки / В. Гусев // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 1999. – Вип. 8. – С. 72–79. – (Серія : Політологія і етнологія).

242. *Гусев В.* Національні меншини в контексті соборності України (1917–1921 рр.) / В. Гусев, О. Калакура // Проблеми соборності України в ХХ столітті : зб. праць. – К., 1994. – С. 76–82.
243. *Гусев В.* Національні меншини в планах розбудови української держави (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії) / В. Гусев // Розбудова держави. – 1993. – № 12. – С. 27–33.
244. *Гусяров Е. Н.* Сталин в жизни. Систематизированный свод воспоминаний современников, документов эпохи, версий историков / Е. Н. Гусяров ; вступ. статья А. Зиновьева. – Москва : ОЛМА-ПРЕСС, 2003. – 749 с.: ил. – (Биографические хроники).
245. *Гуцал П.* Жидівський (Єврейський) курінь / П. Гуцал // Тернопільський енциклопедичний словник : Т. I : А – Й / передм. Г. Яворського. – Тернопіль : Збруч, 2004. – С. 574.
246. *Гелнер Е.* Нації та націоналізм / Ернест Гелнер // Націоналізм: Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера [Текст] : антологія / пер. Ю. Бадзьо та ін. ; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий ; Наук. т-во ім. В. Липинського. – [2-ге вид., перероб. і доп.]. – К. : Смолоскип, 2006. – С. 156–169.
247. *Гольдельман С. І.* Жидівська національна автономія в Україні 1917–1920 / С. І. Гольдельман. – Мюнхен–Париж–Єрусалим : Дніпрова хвиля, 1967. – 138 с.
248. *Гольдельман С.* Листи жидівського соціал-демократа про Україну [Текст] : мат-ли до іст. укр.-жидів. відносин за час революції / С. Гольдельман. – Відень : Гамойн, 1921. – 44 с.
249. *Д. П.* Погромы в России / Д. П. // Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона : в 16 т. Т. 12. – Санкт-Петербург : Изд-во Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон, 1912. – С. 611–622.
250. *Дадіани Л.* Защита прав национальных меньшинств – одна из основ демократии [Електронний ресурс] / Л. Дадіани, А. Абашидзе // Обозреватель. – 1994. – № 16–17. – Режим доступу : http://www.rau.su/observer/N16-17_94/16-17_09.htm.
251. *Дашкевич Я.* Для кого дорога до нікуди? Про польсько-українські відносини в минулому та сучасності / Я. Дашкевич // Україна: наука і культура. – 1993. – Вип. 26–27. – С. 53–78.
252. *Дашкевич Я.* Національне питання в Україні / Я. Дашкевич // Україна: наука і культура. – 1994. – Вип. 28. – С. 6–17.
253. Декларация большевистской фракции Центральной Украинской Рады, оглашенная на заседании 9 августа [1917 г.] // Бош Е. Год борьбы. Борьба за власть на Украине с апреля 1917 г. до немецкой оккупации / Е. Бош ; Истпарт ; Отдел ЦК РКП (б.) по изучению истории Октябрьской революции и РКП (б.). – Москва–Ленинград : Гос. изд-во, 1925. – С. 240–241.
254. Декларация Генерального Секретариату Украины. 29 вересня 1917 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1 : 4 березня – 9 грудня 1917 р. / упоряд. : В. Ф. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Наук. думка, 1996. – С. 323–326.

255. Декларація Директорії Української Народної Республіки. 26. 12. 1918 р. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 391–394.
256. Декларація прав національностей України. 1 листопада 1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1771-12>.
257. Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин. Прийнято резолюцією 47/135 Генеральної Асамблеї ООН від 18 грудня 1992 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_318.
258. Декларація уряду УНР. 12. 04. 1919 р. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 517–520.
259. Демченко Т. Українсько-польське співробітництво у роки Української революції (на прикладі Чернігова 1917 р.) / Т. Демченко, О. Оніщенко // Скарбниця української культури. – 2005. – Вип. 5. – С. 12–17.
260. Деникин А. И. Гетманство и Директория на Украине / А. И. Деникин // Революция на Украине по мемуарам белых / сост. С. А. Алексеев ; под ред. Н. Н. Попова. – [Репринт. воспроизведение изд. 1930 г.]. – К. : Политиздат Украины, 1990. – С. 136–185.
261. Дерев'яно С. М. ЗУНР в українській історіографії / С. М. Дерев'яно, А. М. Панчук // Український історичний журнал. – 1995. – № 2. – С. 28–36.
262. Державний архів Волинської області (ДАВО). – Ф. 429 (Українська окружна шкільна рада у Володимирі-Волинському). – Оп. 1. – Спр. 1. – Протоколи засідань шкільної ради. Списки українських приватних шкіл на Волині в 1916–1918 роках.
263. ДАВО. – Ф. 430 (Шкільний інспекторат Володимир-Волинського повіту Волинської губернії). – Оп. 1. – Спр. 1. – Списки початкових училищ, церковно-парафіяльних шкіл, учителів Володимир-Волинського повіту.
264. ДАВО. – Ф. 519 (Український шкільний комітет у Володимирі-Волинському). – Оп. 1. – Спр. 1. – Проект шкільної організації, листи Бюро культурної помочі для українського населення окупованих земель по організаційних питаннях.
265. Державний архів Служби безпеки України (ДАСБУ). – Спр. 69270-ФП. – Справа уряду УНР. – Т. 4: Цілком таємна доповідь співробітника Особливого відділу 14-ї армії Південно-Західного фронту Бірюкова про боротьбу з повстанством в Україні.
266. ДАСБУ. – Спр. 69270-ФП. – Справа членів ЦК УПСР. Стенографічний звіт / під ред. Д. З. Мануїльського і С. С. Декельського. – Харків, 1921. Т. 3 (матеріали у вигляді книжки).
267. Державний вістник. – 1918. – 16 трав., 11 лип.

268. *Дехканов С. А.* Международно-правовые аспекты защиты меньшинств : дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 / С. А. Дехканов. – Москва, 2010. – 237 с.
269. *Джонсон П.* Популярная история евреев / П. Джонсон ; пер. с англ. И. Л. Зотова. – Москва : Вече, 2000. – 672 с.
270. *Дзюба І.* Прокислі «Щі» від Табачника. Галичанофобія – отруйне вістря українофобії / І. Дзюба. – Дрогобич : Коло, 2010. – 112 с.
271. *Дикий А.* Евреи в России и в СССР / А. Дикий. – Москва : Алгоритм, 2010. – 322 с. – (Серия: Двести лет вместе).
272. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 1 / редкол. : В. Верстюк (відп. ред.) та ін. ; упоряд. : В. Верстюк (керівн.) та ін. ; Ін-т іст. України НАН України ; Центр. держ. архів вищ. органів влади і упр. України ; Дослід. ін-т сучас. укр. історії (Філадельфія). – К. : Видво ім. О. Теліги, 2006. – 687 с.: табл. – Парал. тит. арк. англ. – Показч.: с. 657–674. – Бібліогр. у підрядк. прим. – (Серія «Джерела до вивчення історії Української революції»).
273. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / редкол. : В. Верстюк (відп. ред.) та ін. ; упоряд. : В. Верстюк (керівн.) та ін. ; Ін-т іст. України НАН України ; Центр. держ. архів вищ. органів влади і упр. України ; Дослід. ін-т сучас. укр. історії (Філадельфія). – К. : Видво ім. О. Теліги, 2006. – 743 с.: табл. – Парал. тит. арк. англ. – Бібліогр. у підрядк. прим. – Показч.: с. 705–716. – (Серія «Джерела до вивчення історії Української революції»).
274. *Дмитренко О.* Політика царського уряду і радянської влади щодо німецької національної меншини / О. Дмитренко, Н. Мірошниченко // Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення : моногр. – К.–Миколаїв : Видво МДГУ ім. П. Могили, 2006. – С. 254–260. – (Серія «Україна: історія і сучасність». Вип. 1).
275. Дневник и воспоминания киевской студентки (1919–20 гг.) // Архив русской революции : в 22 т. Т. 15–16. – Москва : ТЕРРА, 1993. – С. 209–253. – (Русский архив).
276. *Дністрянський М. С.* Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики : моногр. / М. С. Дністрянський. – Львів : Літопис : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – 490 с.
277. До первісного стану // Нова Рада. – 1918. – 12 лип.
278. *Добржанський О.* Бажаємо до України! / О. Добржанський, В. Старик. – Одеса : Маяк, 2008. – 1168 с.
279. *Добржанський О.* Національний рух українців Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / О. Добржанський. – Чернівці, 1999. – 574 с.
280. Довідник з історії України : у 3 т. Т. 1 : А–Й / за ред. І. Підкови та Р. Шуста. – К. : Генеза, 1993. – 239 с.: іл.

281. Довідник з історії України : у 3 т. Т. 2 : К–П / за ред. І. Підкови та Р. Шуста. – К. : Генеза, 1995. – 440 с.: іл.
282. Довідник з історії України : у 3 т. Т. 3 : Р–Я / за ред. І. Підкови та Р. Шуста. – К. : Генеза, 1999. – 668 с.: іл.
283. Документ судової помилки: Процес Шварцбарда : зб. док. [Електронний ресурс]. – Париж, 1958. – 152 с. – Режим доступу : http://poltava-repres.narod.ru/petlura/literat/sud_pomylka.htm.
284. Документи трагічної історії України (1917–1927 рр.) / ред.-упоряд. П. П. Бачинський. – К., 1999. – 640 с. – (Реабілітовані історією). – Бібліогр.: перелік док.: с. 622–640.
285. *Донік О. М.* Купецьке промислове підприємництво в Україні (XIX – початок XX ст.) / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2006. – Вип. XI. – С. 154–168.
286. Доповідна записка більшовицького діяча Б. П. Вільнера про причини і наслідки єврейського погрому в Чорнобилі. Квітень 1919 р. // Сергійчук В. Погроми в Україні. 1914–1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, приховуваної в радянських архівах / В. Сергійчук ; вступ. ст. В. Михальчука. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 1998. – С. 259–262.
287. Доповідь А. Гілерсона про погром у Проскуріві 15 лютого 1919 року // Сергійчук В. Погроми в Україні. 1914–1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, приховуваної в радянських архівах / В. Сергійчук ; вступ. ст. В. Михальчука. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 1998. – С. 208–237.
288. Доповідь А. Гілерсона про єврейський погром у містечку Фельштині біля Проскурова 16 лютого 1919 року // Сергійчук В. Погроми в Україні. 1914–1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, приховуваної в радянських архівах / В. Сергійчук ; вступ. ст. В. Михальчука. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 1998. – С. 237–244.
289. *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. : у 2 т. Т. 1 : Доба Центральної Ради / Д. Дорошенко. – Ужгород, 1932. – 437 с.
290. *Дорошенко Д.* Історія України, 1917–1923 рр. : у 2 т. Т. 2 : Українська Гетьманська Держава 1918 року / Д. Дорошенко. – К. : Темпора, 2002. – 351 с.
291. *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.) : наук.-попул. вид. / Д. Дорошенко. – К. : Темпора, 2007. – 632 с.: іл.
292. *Драгоманов М. П.* Великорусській интернаціональ и польско-українській вопрсь / М. П. Драгомановъ. – Казань : Типо-літографія Окружного штаба, 1906. – 135 с.
293. *Драгоманов М.* Евреи и поляки въ Юго-Западном крае // Политические сочинения. Т. 1 : Центр и окраины / М. П. Драгоманов ; под ред. И. М. Гревса, Б. А. Кистяковского. – Москва : Типогр. Т-ва И. Д. Сытина, 1908. – С. 217–267.
294. *Драгоманов М. П.* Политические сочинения. Т. 1 : Центр и окраины / М. П. Драгоманов ; под ред. И. М. Гревса, Б. А. Кистяковского. – Москва : Типогр. Т-ва И. Д. Сытина, 1908. – LXXXII, 486, VII с.

295. Другий меморіал УСДРП до Комісії Національних Меншостей при Соціалістичному Інтернаціоналі. (Відповідь на доклад т. Абрамовича) [15 лютого 1928 року] // Трагедія двох народів. Матеріали до спору між українською та російською соц.-дем. партіями з приводу убійства С. Петлюри. – Прага–К. : Вид. Закордонної делегації УСДРП, 1928 – С. 47–70.
296. *Друмов В.* Українська Гетьманська Держава 1918 року у висвітленні зарубіжної історіографії / В. Друмов, В. Шкварець // Останній гетьман. – К., 1993. – С. 113–122.
297. *Дубнов С. М.* Евреи в России и Западной Европе в эпоху антисемитской реакции / С. М. Дубнов. – Москва – Петроград : Изд-во Л. Д. Френкеля, 1923. – 378 с.
298. *Дубнов С. М.* Книга жизни: Воспоминания и размышления / С. М. Дубнов. – Санкт-Петербург : Петербургское востоковедение, 1998. – 672 с.
299. *Дубнов С. М.* Краткая история евреев / С. М. Дубнов. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2000. – 576 с.
300. *Дякин В. С.* Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX – начало XX вв.) / В. С. Дякин. – Санкт-Петербург : ЛИСС, 1998. – 1004 с.
301. Евреи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pereplet.ru/ХРОНОС/etnosy/evrei.html/>.
302. Евреи // Советская историческая энциклопедия : в 16 т. Т. 5 : Двинск–Индонезия / гл. ред. Е. М. Жуков. – Москва : Сов. энцикл., 1964. – С. 444–446.
303. Еврейское население России, по данным переписи 1897 г. и по новейшим источникамъ. – Петроградъ, 1917. – 100 с.
304. Енциклопедія українознавства. Загальна частина : у 3 т. Т. 1 / голов. ред. : проф., д-р В. Кубійович, проф., д-р З. Кузеля. – [Репринт. відтворення вид. 1949 р.]. – К., 1994. – 400 с.
305. Енциклопедія українознавства. Словникова частина : в 10 т. / голов. ред. В. Кубійович ; Наук. т-во ім. Т. Шевченка. – [Репринт. відтворення вид. 1955–1984 рр.]. – Львів : НТШ, 1996–2000.
306. *Ермолаев В. А.* Аугсбургский религиозный мир / В. А. Ермолаев // Советская историческая энциклопедия : в 16 т. Т. 1 : Аалтонен–Аяны / гл. ред. Е. М. Жуков ; Науч. совет изд-ва «Сов. энцикл.» ; Отд-ние истории наук АН СССР. – Москва : Сов. энцикл., 1961. – С. 932.
307. *Ерофеев Н. Д.* Социалисты-революционеры (середина 90-х гг. XIX в. – октябрь 1917 года) / Н. Д. Ерофеев // Политические партии России: история и современность / под ред. проф. А. И. Зевелева, проф. Ю. П. Свириденко, проф. В. В. Шелохаева. – Москва : РОССПЭН, 2000. – С. 169–209.
308. *Ерофеев Н. Д.* Уход с политической арены эсеров / Н. Д. Ерофеев // Политические партии России: история и современность / под ред. проф. А. И. Зевелева, проф. Ю. П. Свириденко, проф. В. В. Шелохаева. – Москва : РОССПЭН, 2000. – С. 243–364.
309. Етнічний довідник : у 3 ч. Ч. 1: Поняття та терміни / за ред. В. Б. Євтуха – К. : Центр етносоціолог. та етнополіт. дослідж. Ін-ту соціолог. НАН України, 1997. – 140 с.

310. Етнічний довідник : у 3 ч. Ч. 2: Етнічні меншини в Україні / за ред. В. Б. Євтуха – К. : Центр етносоціолог. та етнополіт. дослідж. Ін-ту соціолог. НАН України, 1996. – 172 с.
311. Етнічний довідник : у 3 ч. Ч. 3: Етнополітика в Україні / за ред. В. Б. Євтуха – К. : Центр етносоціолог. та етнополіт. дослідж. Ін-ту соціолог. НАН України, 1997. – 85 с.
312. Етнічна історія грецької спільноти в Україні : бібліогр. довід.-покажч. / відп. ред. М. Ф. Дмитрієнко ; упоряд. Я. О. Іщенко ; Ін-т іст. України НАН України. – К., 2003. – 288 с.
313. Етнічні меншини Східної та Центральної Європи: компаративний аналіз становища та перспективи розвитку / за ред. В. Євтуха та А. Зуппана ; ред. кол. : В. Євтух, А. Зуппан, Е. Гофер та ін. – К. : ИНТЕЛ, 1994. – 208 с.
314. Етнічні спільноти України: етнографічні особливості : рек. бібліогр. покажч. / авт.-уклад. С. М. Остапенко; відп. ред. В. О. Кононенко ; НПУ. – К., 2000. – 79 с. – (Культура і побут України. Вип. 3).
315. Етнокультурні проблеми політичного процесу в Україні : колект. моногр. – Львів, 2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://westukr.itgo.com/zmist_etno.html.
316. Етнонаціональна історія України в документах і матеріалах. Вип. 1 / відп. ред. П. С. Сохань ; НАН України ; Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1997. – 167 с.
317. Етнонаціональна структура українського суспільства : довід. / В. Б. Євтух та ін. ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2004. – 343 с.
318. Етнонаціональний розвиток України : терміни, визначення, персоналії / відп. ред. : Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас ; Ін-т держави і права АН України. – К., 1993. – 807 с.
319. Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / О. Б. Беренштейн, Н. А. Зіневич, В. Т. Зінич та ін. ; за ред. В. І. Наулка. – К. : Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001. – 424 с.
320. Етнополітична культура в Україні: реалії та виклики часу. – К. : ППіЕНД, 2010. – 431 с.
321. Етнополітична ситуація в Україні: спроби наукової інтерпретації / АН України ; Ін-т соціології ; Центр етносоціолог. та етнополіт. дослідж. – К., 1993. – 110 с.
322. Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі? : збірник. – К. : ППіЕНД, 2002. – 295 с.
323. Етноси України. 1917–1941 : наук.-допом. бібліограф. покажчик / уклад. Н. А. Дехтярова, Є. Г. Кузнецова, Н. П. Македон. – К. : Кн. палата України, 1997. – 134 с. – (Етноси України).
324. Євреї в Україні : наук.-допоміж. бібліогр. покажч., 1917–1941 : у 2 ч. Ч. 1 / уклад. Н. А. Дехтярова та ін. – К. : Кн. палата України, 1999. – 185 с. – (Етноси України).

325. Євреї в Україні : наук.-допоміж. бібліогр. покажч., 1917–1941 : у 2 ч. Ч. 2 / уклад. Н. А. Дехтярова та ін. – К. : Кн. палата України, 2000. – 240 с. – (Етноси України).
326. Євреї в Україні: історія і сучасність : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 456 с.
327. Єврейська громадсько-політична думка ХХ – початку ХХІ сторіччя в Україні : моногр. / керівн. авт. кол. А. Ю. Подольський. – К. : ПіЕНД, 2011. – 362 с.
328. Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи – єврейська історія та культура кінця ХІХ – початку ХХ ст. : матеріали Х Міжнар. наук. конф., (Київ, 2002 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.judaica.kiev.ua/Conference/Conf2002/ConfOGL.htm>.
329. Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи – Єврейське краснзнавство колекціонування : матеріали ХІІ Міжнар. наук. конф. (Київ, 2004 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.judaica.kiev.ua/Conference/conf2004/zmist.htm>.
330. Єврейська історія та культура в Україні : матеріали конф., (Київ, 2–5 вересня 1996 р.). – К., 1997. – 334 с.
331. *Євтух В.* До проблеми визначення поняття «етнічна меншина» / В. Євтух // Етнічні меншини Східної та Центральної Європи: компоративний аналіз становища та перспективи розвитку / за ред. В. Євтуха та А. Зуппана ; ред. кол. : В. Євтух, А. Зуппан, Е. Гофер та ін. – К. : ІНТЕЛ, 1994. – С. 14–30.
332. *Євтух В. Б.* Етносоціологія: терміни та поняття : навч. посіб. / В. Б. Євтух, В. П. Трошинський, К. Ю. Галушко та ін. – К. : Вид-во УАННП «Фенікс», 2003. – 280 с.
333. *Євтух В. Б.* Національні меншини: між державною етнополітикою та самовизначенням / В. Б. Євтух // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 2. – С. 93–104.
334. *Євтух В.* Національні меншини – об'єкт державної етнополітики / В. Б. Євтух // Український географічний журнал. – 1997. – № 3. – С. 3–9.
335. *Євтух В.* Про національну ідею, етнічні меншини, міграції... / В. Б. Євтух. – К. : Стило, 2000. – 236 с.
336. *Євтушенко О.* Внесок німецьких колоній у розвиток сільського господарства півдня України в другій половині ХІХ століття / О. Євтушенко, М. Іванов // Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення : моногр. – К.–Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – С. 248–253. – (Серія «Україна: історія і сучасність». Вип. 1).
337. *Єкельчик С.* Трагічна сторінка української революції: Симон Петлюра та єврейські погроми в Україні (1917–1920) / С. Єкельчик // Симон Петлюра та українська національна революція : зб. праць Другого конкурсу петлюрознавців України / упоряд. та передм. В. Михальчука. – К. : Рада, 1995. – С. 165–217.

338. *Жаботинський В.* Non multum, sed multa // Вибрані статті з національного питання / Володимир Жаботинський ; пер., вступн. ст., прим. та комент. І. Клейнера. – К. : Республ. асоц. українознавців, 1991. – С. 40–44.
339. *Жерноклеєв О. С.* Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 рр.) / О. С. Жерноклеєв. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2006. – 536 с.
340. *Жуковський А.* Росіяни на Україні [1917–18] / А. Жуковський // Енциклопедія українознавства. Словникова частина : в 10 т. Т. 7 / голов. ред. В. Кубійович ; Наук. т-во ім. Т. Шевченка. – [Репринт. відтворення вид. 1955–1984 рр.]. – Париж–Нью-Йорк–Львів : НТШ, 1998. – С. 2616–2617.
341. *Жуковський А.* Румуни на Україні / А. Жуковський, В. Кубійович // Енциклопедія українознавства. Словникова частина : в 10 т. Т. 7 / голов. ред. В. Кубійович ; Наук. т-во ім. Т. Шевченка. – Париж–Нью-Йорк–Львів : НТШ, 1998. – С. 2634–2635. – [Репринт. відтворення вид. 1955–1984 рр.].
342. *Журавлев В. В.* РСДРП(б) – РКП(б) на етапе превращення в правящую партию (октябрь 1917–1920 гг.) / В. В. Журавлев // Политические партии России: история и современность / под ред. проф. А. И. Зевелева, проф. Ю. П. Свириденко, проф. В. В. Шелохаева. – Москва : РОССПЭН, 2000. – С. 387–404.
343. З доповіді представника Фастівського комітету допомоги погромленим Б. О. Б-аго Редакційній колегії про погроми в м. Фастів Київської губ. у січні – серпні 1919 року // Книга погромов. Погроми на Украине, в Белоруссии и европейской части России в период Гражданской войны. 1918–1922 гг. : сб. док. / отв. ред. Л. Б. Милякова. – Москва : РОССПЭН, 2007. – С. 241–244.
344. З Нарису програми Української трудової партії. Не раніше вересня 1917 р. // Національні відносини в Україні у ХХ ст. : зб. док. і матеріалів / редкол. : І. Ф. Курас (голова), М. І. Панчук та ін. – К. : Наук. думка, 1994. – С. 52–53.
345. *Задерейчук І. П.* Німецька колонізація українських земель у ХVІІІ – на початку ХІХ ст. / І. П. Задерейчук // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – № 3. – С. 30–38. – (Серия «Юридические науки». Т. 19).
346. *Задерейчук І. П.* Розвиток системи освіти в німців на Півдні України 1789–1938 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / І. П. Задерейчук. – Харків, 2005. – 19 с.
347. *Задерейчук І. П.* Становище німецької школи в роки Першої світової війни на півдні України / І. П. Задерейчук // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2005. – Вип. ХІХ. – С. 165–168.
348. Закарпаття в етнополітичному вимірі / гол. ред. Ю. Левенець. – К. : ІПЕНД ім. І. Ф. Кураса НАНУ України, 2008. – 682 с.
349. Заклик міністра єврейських справ до підтримки визвольної боротьби українського народу. 12. 06. 1919 р. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. До-

- кументи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 538.
350. Закон про вибори до Установчих Зборів Української Народної Республіки. 11, 16 листопада 1917 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1 : 4 березня – 9 грудня 1917 р. / упоряд. : В. Ф. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Наук. думка, 1996. – С. 413–432.
351. Закон про вищий уряд Української автокефальної православної соборної церкви. 01. 01. 1919 р. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 401–402.
352. Закон про відновлення національно-персональної автономії. 24. 01. 1919 р. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 447.
353. Закон про встановлення «Статуту Державного інспекторату Армії Української Народної Республіки. 15. 09. 1919 р. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 582–585.
354. Закон про громадянство Української Народної Республіки. 2 березня 1918 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2 : 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / упоряд. : В. Ф. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Наук. думка, 1997. – С. 173–174.
355. Закон про Державний інспекторат у військових частинах та інституціях Української Народної Республіки. 13. 05. 1919 р. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 524–526.
356. Закон про державну мову в Українській Народній Республіці. 01. 01. 1919 р. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 402.
357. Закон про карну відповідальність за образу національної честі та достоїнності. 24. 01. 1919 р. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 448.
358. Закон про карну відповідальність за продаж або відпуск спиртових напівків військовим. 31. 07. 1919 р. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 547.

359. Закон про утворення Особливої слідчої комісії для розслідування протиеврейських погромних подій. 27. 05. 1919 р. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 527–529.
360. Закон України про громадянство України. 8 жовтня 1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1636-12>.
361. Закон України про громадянство України. 18 січня 2001 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2235-14>.
362. Закон України про національні меншини в Україні. 25 червня 1992 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2494-12>.
363. Закон України про правовий статус іноземців. 4 лютого 1994 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.brama.com/ua-consulate/zakon_psi.htm.
364. Закон України про правовий статус іноземців та осіб без громадянства. 22 вересня 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3773-17>.
365. Закон України про ратифікацію Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин. 9 грудня 1997 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/703/97-вр>.
366. Закон Української Держави про обов'язкове навчання української мови і літератури, а також історії та географії України в середніх школах. 1 серпня 1918 р. // Національні відносини в Україні у ХХ ст. : зб. док. і матеріалів / редкол. : І. Ф. Курас (голова), М. І. Панчук та ін. – К. : Наук. думка, 1994. – С. 79–80.
367. Закон Української Народної Республіки про утворення єврейських громадських рад і проведення виборів членів цих рад. 2 грудня 1917 р. // Національні відносини в Україні у ХХ ст. : зб. док. і матеріалів / редкол. : І. Ф. Курас (голова), М. І. Панчук та ін. – К. : Наук. думка, 1994. – С. 57–61.
368. Закон Української Національної Ради про мови. 15 лютого 1919 р. // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 2. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003. – С. 226.
369. Закон Української Національної Ради про основи шкільництва. 13 лютого 1919 р. // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 2. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003. – С. 220–221.
370. Закон Української Національної Ради про право громадянства (горожанства). 8 квітня 1919 р. // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 2. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003. – С. 335–337.
371. Закон Української Національної Ради про Сойм. 15 квітня 1919 р. // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 2. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003. – С. 359–360.
372. Закон Центральної Ради про восьмигодинний робочий день. 25 січня 1918 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2 :

- 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / упоряд. : В. Ф. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Наук. думка, 1997. – С. 134–137.
373. Закон Центральної Ради про запровадження української мови у банківській і торговій сфері. 24 березня 1918 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2 : 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / упоряд. : В. Ф. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Наук. думка, 1997. – С. 229.
374. Закон Центральної Ради про національно-персональну автономію. 9 січня 1918 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2 : 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / упоряд. : В. Ф. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Наук. думка, 1997. – С. 99–101.
375. *Залізник М.* Нариси про національне питання / М. Залізник. – К. : Серп і Молот, 1918. – 144 с.
376. Западные окраины Российской империи / ред. М. Долбилов, А. Миллер. – Москва : Новое лит. обозрение, 2006. – 608 с. : ил.
377. «Заповіді українському козакові» Головного отамана С. Петлюри // Син України. – 1920. – Ч. VI. – С. 8.
378. *Заремба О.* Єврейська культура періоду національно-визвольних змагань в Україні (1917–1920) / О. Заремба // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2000. – Вип. 10. – С. 114–124. – (Серія : Політологія і етнологія).
379. Зарядження Державного секретаріату освіти і віросповідань про визнання права прилюдності приватній жіночій гімназії з польською мовою викладання в Станиславові і приватній реальній гімназії з німецькою мовою викладання в Станиславові. Не раніше 11 травня 1919 р. // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 3, кн. 2. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2005. – С. 649.
380. Зарядження Державного секретаріату освіти і віросповідань про зміну навчальних планів. 23 лютого 1919 р. // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 2. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003. – С. 258–259.
381. *Засенко О.* Національні меншини і національно-культурна політика Центральної Ради / О. Засенко // Питання культурології. – К., 1996. – С. 77–85.
382. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 1 : Листопадава 1918 р. національно-демократична революція. Проголошення ЗУНР / уклад. : О. Карпенко, К. Мицан ; керівн. роботи і відп. ред. О. Карпенко. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2001. – 584 с.
383. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 2 : Державотворчі й адміністративно-організаційні процеси / уклад. : О. Карпенко, К. Мицан ; керівн. роботи і відп. ред. О. Карпенко. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003. – 712 с.
384. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 3, кн. 1 : Соціально-економічні відносини і визвольні змаган-

- ня / уклад. : О. Карпенко, К. Мицан ; керівн. роботи і відп. ред. О. Карпенко. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2005. – 644 с.
385. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 3, кн. 2 : Суспільно-політичні процеси. Національно-культурне відродження / уклад. : О. Карпенко, К. Мицан ; керівн. роботи і відп. ред. О. Карпенко. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2005. – 680 с.
386. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 4 : Збройні сили у боротьбі за свободу, незалежність, соборність / уклад. : О. Карпенко, К. Мицан ; керівн. роботи і відп. ред. О. Карпенко. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2008. – 886 с.
387. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 томах. Т. 5, кн. 1 : Зовнішня політика і міжнародне становище. 1918–1919 рр. / уклад. : О. Карпенко, К. Мицан ; керівн. роботи і відп. ред. О. Карпенко. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2009. – 944 с.
388. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 томах. Т. 5, кн. 2 : Зовнішня політика і міжнародне становище. 1920–1921 рр. / уклад. : О. Карпенко, К. Мицан ; керівн. роботи і відп. ред. О. Карпенко. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2011. – 948 с.
389. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Ілюстрована історія. – Львів–Івано-Франківськ : Манускрипт – Львів, 2008. – 524 с. : іл.
390. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті / гол. ред. ради Я. Ісаєвич ; упоряд. : М. Литвин, І. Патер, І. Соляр ; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2009. – 350 с.
391. Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – К. : Фенікс, 1992. – 259 с.
392. Звернення Генерального секретаріату до революційної демократії Росії. 4 серпня 1917 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1 : 4 березня – 9 грудня 1917 р. / упоряд. : В. Ф. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Наук. думка, 1996. – С. 213.
393. Звернення Генерального Секретаріату до губернських і повітових комісарів. 26 вересня 1917 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1 : 4 березня – 9 грудня 1917 р. / упоряд. : В. Ф. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Наук. думка, 1996. – С. 318.
394. Звернення Генерального Секретаріату до українського народу. 27 вересня 1917 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1 : 4 березня – 9 грудня 1917 р. / упоряд. : В. Ф. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Наук. думка, 1996. – С. 320–321.
395. Звернення Директорії до всіх воюючих і нейтральних держав. 20. 11. 1918 р. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 378–381.
396. Звернення Директорії УНР до українського народу. 11. 01. 1919 р. // Шульгин О. Україна і червоний жах: Погроми в Україні / О. Шульгин. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2001. – С. 70–71.

397. Звернення до селян-повстанців. 24. 01. 1919 р. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 443–444.
398. Звернення Кролевецької повітової земської управи до голови Тимчасового уряду // Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. Документи і матеріали / упоряд. : В. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2003. – С. 71–73.
399. Звернення С. В. Петлюри до воїнів-українців. 11 листопада 1917 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1 : 4 березня – 9 грудня 1917 р. / упоряд. : В. Ф. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Наук. думка, 1996. – С. 409–410.
400. Звернення С. Петлюри до населення України із закликом не допускати єврейських погромів. 18 березня 1921 року // Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство / Володимир Сергійчук. – [вид. 2-ге, допов.]. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2006. – С. 125–128.
401. Звернення Української Центральної Ради до громадян України. 1 листопада 1917 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1 : 4 березня – 9 грудня 1917 р. / упоряд. : В. Ф. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Наук. думка, 1996. – С. 383–384.
402. Звіт про єврейський погром у Києві, вчинений денікінською армією // Сергійчук В. Погроми в Україні. 1914–1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, приховуваної в радянських архівах / В. Сергійчук ; вступ. ст. В. Михальчука. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 1998. – С. 361–370.
403. *Здорикова Н.* Захист прав національних меншин в УНР / Н. Здорикова // Етнонаціональний розвиток в Україні та стан етнічності в діаспорі : матеріали П'ятої Міжнар. наук. конф., Чернівці, 22–25 травня 1997 р. : у 2 ч. Ч. 2. – Київ–Чернівці, 1997. – С. 588–593.
404. *Зінченко Ю.* Білоруси / Ю. Зінченко // Етнонаціональний розвиток України : терміни, визначення, персоналії / відп. ред. : Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас. – К., 1993. – С. 413–414.
405. *Зінченко Ю.* Росіяни / Ю. Зінченко // Етнонаціональний розвиток України : терміни, визначення, персоналії / відп. ред. : Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас. – К., 1993. – С. 484–485.
406. *Зінченко Ю.* Росіяни / Ю. Зінченко // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. Римаренко та ін. – К. : Довіра, 1996. – С. 597.
407. *Зінченко Ю.* Румуни / Ю. Зінченко // Етнонаціональний розвиток України : терміни, визначення, персоналії / відп. ред. : Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас. – К., 1993. – С. 485.
408. *Зінченко Ю.* Угорці / Ю. Зінченко // Етнонаціональний розвиток України : терміни, визначення, персоналії / відп. ред. : Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас. – К., 1993. – С. 502.

409. Зустріч єврейської делегації з Головним Отаманом Петлюрою [Кам'янець-Подільський, 9 квітня 1919 р.] // Шульгин О. Україна і червоний жах: Погроми в Україні / О. Шульгин. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2001. – С. 77–78.
410. *Ипполитов Г. М.* Кто вы, генерал А. И. Деникин? [Електронний ресурс] / Г. М. Ипполитов. – Режим доступу : http://www.ssu.samara.ru/campus/RIO/Denikin/p3_1.htm.
411. История дипломатии : в 3 т. Т. 1 / под ред. В. П. Потёмкина. – Москва : ОГИЗ, 1941. – 566 с. – (Библиотека внешней политики).
412. І ми в Європі. Протест галицьких русинів проти мадярського тисячоліття // Франко І. Зібрання творів : у 50 т. Т. 46, кн. 2 : Історичні праці (1891–1897) / І. Франко. – К. : Наук. думка, 1986. – С. 339–350.
413. Іван Дзюба: «Нас об'єднало почуття протесту проти несправедливості» / Іван Дзюба ; Іза Хруслінська // Український журнал. – 2009. – № 10. – С. 24–26.
414. *Іванис В.* Симон Петлюра – Президент України. 1879–1926 / В. Іванис. – Торонто : Накладом «5-ї станиці Союзу бувших укр. вояків», 1952. – 270 с.
415. *Ігнатова Л.* Національне питання в програмах українських політичних партій Наддніпрянщини на початку ХХ ст. / Людмила Ігнатова, Шаміль Рамазанов // Університет. – 2008. – № 6. – С. 22–29.
416. Інформація газети «Діло» про становище в окупованому польськими військами м. Львові. 21 листопада 1918 р. // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 3, кн. 1. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2005. – С. 23–24.
417. Інформація газети «Нове життя» про зустріч в Українській Національній Раді з делегацією кравецької Єврейської національної ради. 9 квітня 1919 р. // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 3, кн. 2. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2005. – С. 133–134.
418. Інформація про з'їзд ТУП та його постанови. 25–26 березня 1917 р. // Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. Документи і матеріали / упоряд. : В. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2003. – С. 85–86.
419. Історія державної служби в Україні : у 5 т. Т. 1 / відп. ред. : Т. В. Мотренко, В. А. Смолій ; редкол. : С. В. Кульчицький (керівн. авт. кол.) та ін.; Голов. упр. держ. служби України; Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009. – 544 с.
420. Історія державної служби в Україні : у 5 т. Т. 2 / відп. ред. : Т. В. Мотренко, В. А. Смолій ; редкол. : С. В. Кульчицький (керівн. авт. кол.) та ін.; Голов. упр. держ. служби України; Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009. – 512 с.
421. Історія державної служби в Україні : у 5 т. Т. 5 : Документи і матеріали. Кн. 1 : 1914–1991 / відп. ред. : Т. В. Мотренко, В. А. Смолій ; редкол. : С. В. Кульчицький та ін.; упоряд. : Г. В. Боряк (керівн. кол. упоряд.), Л. Я. Демченко, Р. Б. Воробей ; Голов. упр. держ. служби України ; Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009. – 824 с.

422. Історія міст і сіл УРСР : енциклопед. : у 26 т. Т. 1 : Київ / голов. редкол. : П. Т. Тронько (голова) та ін. ; АН УРСР ; Ін-т іст. – К. : Головн. редакц. УРЕ АН УРСР, 1968. – 586 с.
423. Історія міст і сіл УРСР : енциклопед. : у 26 т. Т. 2 : Вінницька область / голов. редкол. : П. Т. Тронько (голова) та ін. ; АН УРСР ; Ін-т іст. – К. : Головн. редакц. УРЕ АН УРСР, 1972. – 778 с.
424. Історія міст і сіл УРСР : енциклопед. : у 26 т. Т. 3 : Волинська область / голов. редкол. : П. Т. Тронько (голова) та ін. ; АН УРСР ; Ін-т іст. – К. : Головн. редакц. УРЕ АН УРСР, 1970. – 745 с.
425. Історія міст і сіл УРСР : енциклопед. : у 26 т. Т. 4 : Дніпропетровська область / голов. редкол. : П. Т. Тронько (голова) та ін. ; АН УРСР ; Ін-т іст. – К. : Головн. редакц. УРЕ АН УРСР, 1969. – 959 с.
426. Історія міст і сіл УРСР : енциклопед. : у 26 т. Т. 5 : Донецька область / голов. редкол. : П. Т. Тронько (голова) та ін. ; АН УРСР ; Ін-т іст. – К. : Головн. редакц. УРЕ АН УРСР, 1970. – 992 с.
427. Історія міст і сіл УРСР : енциклопед. : у 26 т. Т. 6 : Житомирська область / голов. редкол. : П. Т. Тронько (голова) та ін. ; АН УРСР ; Ін-т іст. – К. : Головн. редакц. УРЕ АН УРСР, 1973. – 727 с.
428. Історія міст і сіл УРСР : енциклопед. : у 26 т. Т. 7 : Закарпатська область / голов. редкол. : П. Т. Тронько (голова) та ін. ; АН УРСР ; Ін-т іст. – К. : Головн. редакц. УРЕ АН УРСР, 1969. – 787 с.
429. Історія міст і сіл УРСР : енциклопед. : у 26 т. Т. 8 : Запорізька область / голов. редкол. : П. Т. Тронько (голова) та ін. ; АН УРСР ; Ін-т іст. – К. : Головн. редакц. УРЕ АН УРСР, 1970. – 765 с.
430. Історія міст і сіл УРСР : енциклопед. : у 26 т. Т. 9 : Івано-Франківська область / голов. редкол. : П. Т. Тронько (голова) та ін. ; АН УРСР ; Ін-т іст. – К. : Головн. редакц. УРЕ АН УРСР, 1971. – 639 с.
431. Історія міст і сіл УРСР : енциклопед. : у 26 т. Т. 10 : Київська область / голов. редкол. : П. Т. Тронько (голова) та ін. ; АН УРСР ; Ін-т іст. – К. : Головн. редакц. УРЕ АН УРСР, 1971. – 792 с.
432. Історія міст і сіл УРСР : енциклопед. : у 26 т. Т. 11 : Кіровоградська область / голов. редкол. : П. Т. Тронько (голова) та ін. ; АН УРСР ; Ін-т іст. – К. : Головн. редакц. УРЕ АН УРСР, 1972. – 816 с.
433. Історія міст і сіл УРСР : енциклопед. : у 26 т. Т. 12 : Кримська область / голов. редкол. : П. Т. Тронько (голова) та ін. ; АН УРСР ; Ін-т іст. – К. : Головн. редакц. УРЕ АН УРСР, 1972. – 803 с.
434. Історія міст і сіл УРСР : енциклопед. : у 26 т. Т. 13 : Луганська область / голов. редкол. : П. Т. Тронько (голова) та ін. ; АН УРСР ; Ін-т іст. – К. : Головн. редакц. УРЕ АН УРСР, 1968. – 939 с.
435. Історія міст і сіл УРСР : енциклопед. : у 26 т. Т. 14 : Львівська область / голов. редкол. : П. Т. Тронько (голова) та ін. ; АН УРСР ; Ін-т іст. – К. : Головн. редакц. УРЕ АН УРСР, 1968. – 960 с.

436. Історія міст і сіл УРСР : енциклопед. : у 26 т. Т. 15 : Миколаївська область / голов. редкол. : П. Т. Тронько (голова) та ін. ; АН УРСР ; Ін-т іст. – К. : Головн. редакц. УРЕ АН УРСР, 1971. – 772 с.
437. Історія міст і сіл УРСР : енциклопед. : у 26 т. Т. 16 : Одеська область / голов. редкол. : П. Т. Тронько (голова) та ін. ; АН УРСР ; Ін-т іст. – К. : Головн. редакц. УРЕ АН УРСР, 1969. – 911 с.
438. Історія міст і сіл УРСР : енциклопед. : у 26 т. Т. 17 : Полтавська область / голов. редкол. : П. Т. Тронько (голова) та ін. ; АН УРСР ; Ін-т іст. – К. : Головн. редакц. УРЕ АН УРСР, 1967. – 352 с.
439. Історія міст і сіл УРСР : енциклопед. : у 26 т. Т. 18 : Ровенська область / голов. редкол. : П. Т. Тронько (голова) та ін. ; АН УРСР ; Ін-т іст. – К. : Головн. редакц. УРЕ АН УРСР, 1973. – 657 с.
440. Історія міст і сіл УРСР : енциклопед. : у 26 т. Т. 19 : Сумська область / голов. редкол. : П. Т. Тронько (голова) та ін. ; АН УРСР ; Ін-т іст. – К. : Головн. редакц. УРЕ АН УРСР, 1973. – 695 с.
441. Історія міст і сіл УРСР : енциклопед. : у 26 т. Т. 20 : Тернопільська область / голов. редкол. : П. Т. Тронько (голова) та ін. ; АН УРСР ; Ін-т іст. – К. : Головн. редакц. УРЕ АН УРСР, 1973. – 370 с.
442. Історія міст і сіл УРСР : енциклопед. : у 26 т. Т. 21 : Харківська область / голов. редкол. : П. Т. Тронько (голова) та ін. ; АН УРСР ; Ін-т іст. – К. : Головн. редакц. УРЕ АН УРСР, 1967. – 1086 с.
443. Історія міст і сіл УРСР : енциклопед. : у 26 т. Т. 22 : Херсонська область / голов. редкол. : П. Т. Тронько (голова) та ін. ; АН УРСР ; Ін-т іст. – К. : Головн. редакц. УРЕ АН УРСР, 1971. – 687 с.
444. Історія міст і сіл УРСР : енциклопед. : у 26 т. Т. 23 : Хмельницька область / голов. редкол. : П. Т. Тронько (голова) та ін. ; АН УРСР ; Ін-т іст. – К. : Головн. редакц. УРЕ АН УРСР, 1971. – 707 с.
445. Історія міст і сіл УРСР : енциклопед. : у 26 т. Т. 24 : Черкаська область / голов. редкол. : П. Т. Тронько (голова) та ін. ; АН УРСР ; Ін-т іст. – К. : Головн. редакц. УРЕ АН УРСР, 1972. – 788 с.
446. Історія міст і сіл УРСР : енциклопед. : у 26 т. Т. 25 : Чернігівська область / голов. редкол. : П. Т. Тронько (голова) та ін. ; АН УРСР ; Ін-т іст. – К. : Головн. редакц. УРЕ АН УРСР, 1972. – 697 с.
447. Історія міст і сіл УРСР : енциклопед. : у 26 т. Т. 26 : Чернівецька область / голов. редкол. : П. Т. Тронько (голова) та ін. ; АН УРСР ; Ін-т іст. – К. : Головн. редакц. УРЕ АН УРСР, 1969. – 706 с.
448. К событиям в м. Судилково (Вольнь) // Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине 1917–1918 гг. (К истории украинско-еврейских отношений) / И. Чериковер ; вступ. ст. С. М. Дубнова. – Берлин : Ostjüdisches historisches archiv, 1923. – С. 196–197.
449. Кабузан В. Євреї на Україні, в СРСР і світі: чисельність і розміщення / В. Кабузан, В. Наулко // Український історичний журнал. – 1991. – № 6. – С. 56–68.

450. *Кабузан В. М.* Українці в мирі: динаміка численності і расселення. 20-е роки XVIII століття – 1989 рік: формування етнічних і політичних меж українського етносу / В. М. Кабузан ; Ін-т рос. історії РАН. – Москва : Наука, 2006. – 658 с.
451. *Кавці [Каутський] К.* Народність і її початки. З додатком В. Будзиновського / Кароль Кавці. – Нью-Йорк : Голос правди, 1918. – 67 с.
452. *Каган В.* Свідчення созерцателя [Електронний ресурс] / В. Каган // Континент. – 1983. – № 36. – С. 370–375. – Режим доступу : <http://www.machanaim.co.il/surround/vkagan/art1.html>.
453. *Кадол О.* Етнічні німці у світлі воєнної політики Російської імперії та СРСР: постановка проблеми / О. Кадол // Друга світова війна і доля народів України : матеріали 2-ї Всеукр. наук. конф., (Київ, 30–31 жовт. 2006 р.). – К. : Зовнішторгвидав України, 2007. – С. 7–18.
454. *Калакура О.* Ставлення польської меншини до УНР / О. Калакура // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 1999. – Вип. 5. – С. 126–135.
455. *Калакура О. Я.* Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті / О. Я. Калакура. – К. : Знання України, 2007. – 508 с.
456. *Калакура О. Я.* Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук : 23.00.05 / О. Я. Калакура. – К., 2008. – 35 с.
457. *Калакура О. Я.* Польський чинник у діяльності Центральної Ради / О. Я. Калакура // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 1999. – Вип. 8. – С. 103–109. – (Серія : Політологія і етнологія).
458. *Калакура Я. С.* Нові підходи до висвітлення гетьманату Павла Скоропадського в сучасній українській та зарубіжній історіографії / Я. С. Калакура // Архіви України. – 2011. – Вип. 2–3. – С. 262–274.
459. *Кальницький М.* Представницькі витрати [Електронний ресурс] / М. Кальницький. – Режим доступу : <http://www.businessclass.kiev.ua/magazine/250.html>.
460. *Кальян С.* Антиєврейська політика царського уряду (1880–1907 рр.) [Електронний ресурс] / С. Кальян // Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи – єврейська історія та культура кінця XIX – початку XX ст. : матеріали X Міжнар. наук. конф. – Режим доступу : <http://www.judaica.kiev.ua/Conference/Conf2002/Conf07-02.htm>.
461. *Кальян С.* Антиєврейські погроми у 80-х роках XIX століття: причини й наслідки [Текст] / С. Кальян // Віче. – 2009. – № 8. – С. 14–16.
462. *Кальян С.* Єврейські громадські організації: специфіка становлення та діяльності / С. Кальян // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2006. – Вип. 32. – С. 415–428.
463. *Кальян С.* Політика єврейської національної громади до проголошення незалежності в УНР [Електронний ресурс] / С. Кальян // Доля єврейських громад центральної та східної Європи в першій половині XX століття :

- матеріали XI Міжнар. наук. конф., 26–28 серп. 2003 р. – К., 2004. – Режим доступу : <http://www.judaica.kiev.ua/Conference/Conf2003/16.htm>.
464. *Кальян С. Є.* Російська інтелектуальна еліта у XIX ст.: юдофобські настрої / С. Кальян // *Гілея*. – 2009. – Вип. 20. – С. 398–405.
465. *Кальян С. Є.* Юдофобські настрої російської інтелектуальної еліти (друга половина XIX ст.) / С. Кальян // *Гілея*. – 2009. – Вип. 18. – С. 103–110.
466. *Кандель Ф.* Книга времен и событий. Т. 3 : История евреев Советского Союза (1917–1939) [Электронный ресурс] / Ф. Кандель ; науч. ред. М. Кипнис. – Иерусалим – Москва : Гешарим, Мосты культуры, 2002. – 485 с. : ил. – Библиогр.: с. 472–482. – Режим доступу : <http://felixkandel.org/index.php/books/421.html>.
467. *Канищева Н. И.* Кадетская партия после большевистского переворота / Н. И. Канищева // Политические партии России: история и современность / под ред. проф. А. И. Зевелева, проф. Ю. П. Свириденко, проф. В. В. Шелохаева. – Москва : РОССПЭН, 2000. – С. 301–322.
468. *Капелюшний В. П.* Українська національна державність доби визвольних змагань (1917–1921 рр.): Історіографія : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.06 / В. П. Капелюшний. – К., 2004. – 46 с.
469. *Капелер А.* Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / А. Капелер ; перекл. з німецької Х. Назаркевич, наук. ред. М. Крикун. – Львів : Вид-во Укр. католицького ун-ту, 2005. – XII+360 с., 11 карт.
470. *Капустянський М.* Похід українських армій на Київ–Одесу в 1919 році / М. Капустянський // Україна. 1919 рік: М. Капустянський «Похід Українських армій на Київ–Одесу в 1919 році». Є. Маланюк «Уривки зі спогадів». Документи та матеріали : документ.-наук. вид. / передм. Я. Тинченка. – К. : Темпора, 2004. – С. 19–286.
471. *Карпенко О.* Національна політика ЗУНР / О. Карпенко, Н. Калатівська // Міжнар. наук. конф., присвячена 75-річчю ЗУНР. – Івано-Франківськ, 1991. – С. 58–60.
472. *Картунов О.* Концепції прав людини та етнонаціональних меншин: від конфлікту до компромісу / О. Картунов // Політичний менеджмент. – 2005. – № 2. – С. 3–23. – Бібліогр.: 42 назв. – укр.
473. *Картунов О.* Нова чи оновлена концепція прав етнонаціональних меншин? / О. Картунов // Політичний менеджмент. – 2004. – № 2. – С. 78–90. – Бібліогр.: 23 назв. – укр.
474. *Катько Н.* Международная защита прав национальных меньшинств: исторический аспект / Наталья Катько // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 2002. – № 2. – С. 9–12.
475. *Каутский К.* Борьба национальностей и государственное право в Австрии / К. Каутский. – К., 1906. – 232 с.
476. *Кац А.* Евреи. Христианство. Россия [Электронный ресурс] / А. Кац. – Режим доступу : http://ok.zhitinsky.spb.ru/library/katz/trakta_c.htm.
477. *Кацапов М.* Похвала махновщине [Электронный ресурс] / М. Кацапов. – Режим доступу : <http://anarchive.virtualave.net/pohvala.htm>.

478. *Кедровський В.* Хто спричинив Проскурівський погром / В. Кедровський // За державність: Матеріали до історії Війська Українського. Зб. 11. – Торонто, 1966. – С. 199–203.
479. *Кимлічка В.* Лібералізм і права меншин / В. Кимлічка ; пер. з англ. Р. Ткачук ; гол. ред. і авт. передм. Дж. Перлін ; наук. ред. І. Лизогуб. – Харків : Центр освітніх ініціатив, 2001. – 176 с.
480. *Кіссе А. І.* Міжетнічна взаємодія в Україні: етноісторичні традиції / А. І. Кіссе // Наукові праці. – 2004. – Т. 34, вип. 21. – С. 99–106. – (Серія : Політологія).
481. *Кістяківський Б. О.* Українці і російське суспільство: [Про питання освіченості російським суспільством подій на Україні 1917 р.: Публікація рукопису статті 1917 р.] / Б. О. Кістяківський // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – № 1. – С. 130–135.
482. *Клейнер І.* Володимир Жаботинський і українське питання / І. Клейнер // Симон Петлюра : зб. студійно-наук. конф. в Парижі (трав. 1976) : статті, замітки, матеріали / за ред. В. Косика. – Мюнхен–Париж : Укр. вільний ун-т, 1980. – С. 163–173. – Б-ка ім. С. Петлюри. – (Серія : Монографії. Ч. 32).
483. *Клейнер І.* Урок втрачених можливостей: [До історії українсько-єврейських відносин] / І. Клейнер // Сучасність. – 1992. – № 8. – С. 55–75.
484. Книга о русском еврействе. 1917–1967 / под ред. Я. Г. Фрумкина, Г. Я. Аронсона, А. А. Гольденвейзера. – Нью-Йорк : Союз рус. евреев, 1968. – 480 с.
485. Книга погромов. Погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России в период Гражданской войны. 1918–1922 гг. : сб. док. / отв. ред. Л. Б. Милякова ; отв. сост. : Зюзина И. А. и др. – Москва : РОССПЭН, 2007. – 1032 с.
486. *Кобута С.* Західно-Українська Народна Республіка: нетиповий приклад українського державотворення під час Української революції 1917–1921 рр. / Степан Кобута // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2009. – Вип. 18. – С. 51–61.
487. *Ковалевський М.* При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії / М. Ковалевський. – Інсбрук (Австрія) : Накладом М. Ковалевської, 1960. – 720 с.
488. *Коваль Р. М.* Багряні жнива Української революції: Воєнно-історичні нариси / Р. М. Коваль. – К. : Укр. письменник, 2005. – 398 с.
489. *Ковба Ж.* Єврейська преса Східної Галичини [Електронний ресурс] / Ж. Ковба. – Режим доступу : http://holocaust-ukraine.net/ru/razdel_iii.htm.
490. *Ковба Ж.* Книговидання івритом [Електронний ресурс] / Ж. Ковба. – Режим доступу : http://holocaust-ukraine.net/ru/razdel_iii.htm.
491. *Коган С.* Евреи в Западно-Украинской Народной Республике / С. Коган // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2009. – Вип. 18. – С. 190–198.

492. *Кожинів В. В.* «Черносотенці» і Революція (загадочні сторінки історії) [Електронний ресурс] / В. В. Кожинів. – Москва, 1998. – Режим доступу : http://rus-sky.org/history/library/kozhinov.htm#_Точ461113360.
493. *Кожолянюк Г.* Спеціальна етнологічна термінологія: глосарій. Рецензія на книгу: Євтух В. Б. Етнічність: глосарій. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – 170 с. / Георгій Кожолянюк, Ірина Гутковська // Питання стародавньої, середньовічної історії, археології й етнології. – 2010. – Т. 1 (29). – С. 303–309.
494. *Козак І.* Дещо про державну жандармерію ЗУНР / Іван Козак // Український Скиталець (Відень). – 1923. – Ч. 16 (38). – С. 22–28; Ч. 17–18 (39–40). – С. 15–25.
495. *Козерод О.* Армія Денікіна та єврейське населення України 1919 р. / О. Козерод // Четвертий міжнар. конгрес українців : доп. та повідомл., (Одеса, 26–29 серп. 1999 р.). – Ч. 2 : XX століття / Міжнар. асоц. українців. – Одеса–К.–Львів, 1999. – С. 314–319. – (Історія).
496. *Козерод О.* Білий рух і євреї [Електронний ресурс] / О. Козерод. – Режим доступу : http://holocaust-ukraine.net/ru/razdel_iii.htm.
497. *Козирєва М.* Адміністративно-територіальні перетворення німецьких районів півдня України в 20–30 рр. XX століття / М. Козирєва // Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодні : моногр. – К.–Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – С. 324–331. – (Серія «Україна: історія і сучасність». Вип. 1).
498. *Комар В. Л.* Поляки на постімперському просторі Росії 1918–1921 рр. / В. Л. Комар // Гілея. – 2011. – Вип. 48. – С. 134–140.
499. *Комоніке Головного Отамана Петлюри.* 4 липня 1919 р. // Шульгин О. Україна і червоний жах: Погроми в Україні / О. Шульгин. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2001. – С. 76–77.
500. *Кон Н.* Благословеніє на геноцид. Миф о всемирном заговоре євреїв і «Протоколах сионських мудреців» [Електронний ресурс] / Н. Кон ; переклад с англ. С. С. Бычкова ; общая ред. и послесл. Т. А. Карасовой и Д. А. Черняховского. – Москва : Прогресс, 1990. – Режим доступу : <http://www.lib.ru/POLITOLOG/nkon.txt>.
501. *Кон Н.* Благословеніє на геноцид / Н. Кон // Карта. – Б. д. – № 28–29. – С. 89–95.
502. *Кондратюк С.* Державотворча концепція відродження і проголошення незалежності Польщі [Електронний ресурс] / С. Кондратюк. – Режим доступу : <http://radnuk.info/statti/250-istoriuprava/15293-2011-01-22-23-49-34.html>.
503. *Коновал А.* Погром / А. Коновал, В. Огірчук // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 779–780.
504. *Коновалець Є.* Причинки до історії української революції / Є. Коновалець // Корпус січових стрільців: Воєнно-історичний нарис / за ред. О. Бабія, В. Зарицького, Д. Герчанівського, Б. Білинського. – Чикаго : Ювілейний

ком-т для відзначення 50-річчя створення формації січових стрільців, 1969. – С. 398–446.

505. Конституційні акти України. 1917–1920: Невідомі конституції України / наук. ред. і упоряд. : Ю. Д. Прилюк, В. Ф. Жмир. – К. : Філософ. і соціолог. думка, 1992. – 272 с.: іл.
506. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
507. Концепція державної етнонаціональної політики України [Додаток до проекту Закону про Концепцію державної етнонаціональної політики України] [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=42769&pf35401=216420>.
508. *Копиленко О.* Держава і право України. 1917–1920 : навч. посіб. / О. Копиленко, М. Копиленко. – К. : Либідь, 1997. – 208 с.
509. *Копиленко О. Л.* «Сто днів» Центральної Ради / О. Л. Копиленко. – К. : Україна, 1992. – 204 с.
510. *Король І.* Батько Махно: від Гуляйполя до Парижа / І. Король // Військо України. – 1993. – № 5. – С. 87–90.
511. *Косик В. С.* Петлюра загинув за незалежність України // Шлях Перемоги. – 2001. – 17 черв.
512. *Косів М.* Воскресають лише там, де є могили... / М. Косів // Дзвін. – 1990. – № 6. – С. 81–97.
513. *Костів К.* Конституційні акти відновленої української держави 1917–1919 років і їхня політично-державна якість / К. Костів. – Торонто : Укр. друк., 1964. – 186 с.
514. *Костырченко Г. В.* Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм / Г. В. Костырченко. – Москва : Междунар. отношения, 2003. – 784 с.
515. *Костюк М.* Из истории вольноско-немецких взаимосвязей / М. П. Костюк // Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення : моногр. – К.–Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – С. 131–150. – (Серія «Україна: історія і сучасність». Вип. 1).
516. *Костюк М. П.* Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.) / М. П. Костюк. – Тернопіль : Підруч. і посіб., 2003. – 384 с.
517. *Кот С.* Олександр Шульгин та формування міжнаціональної політики УНР / С. Кот // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 1999. – Вип. 8. – С. 116–125. – (Серія : Політологія і етнологія).
518. *Котигоренко В. О.* Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт / В. О. Котигоренко. – К. : Світогляд, 2004. – 722 с.
519. *Котигоренко В. О.* Концептуальні засади правового забезпечення етнонаціональної політики української держави / В. О. Котигоренко // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України : зб. наук. праць V Всеукр. наук.-практ. конф., 2–3 жовт. 2003 р. / ред. кол. : В. О. Котигоренко (співголова), М. В. Дедков

- (співголова), Н. В. Деркач (співголова) та ін. – Запоріжжя : Облдержадміністрація ; ЗНТУ ; Сімферополь : Доля, 2003. – С. 10–16.
520. *Котигоренко В.* Становлення державного етнополітичного менеджменту в Україні / В. О. Котигоренко // Політичний менеджмент. – 2004. – № 6. – С. 48–63.
521. *Котляр Ю. В.* Етнонаціональні питання в Західно-Українській Народній Республіці / Ю. В. Котляр // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2009. – Вип. 18. – С. 175–180.
522. *Котляр Ю. В.* Методологічні основи термінології, пов'язаної з національними меншинами / Ю. В. Котляр // Історичний архів. – 2008. – Вип. 2. – С. 33–37.
523. *Котляр Ю.* Повстанський рух етнічних меншин Півдня України (1917–1931) / Ю. В. Котляр. – Київ–Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2008. – 156 с.
524. *Кочарян В. В.* Международно-правовые проблемы защиты национальных меньшинств : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 / В. В. Кочарян. – Санкт-Петербург, 1996. – 21 с.
525. *Кочарян В. В.* Предотвращение дискриминации. Защита национальных меньшинств и проблема коллективных (групповых) прав [Електронний ресурс] / В. В. Кочарян // Հրախփր Հաշարախփր Հիտարախփր / Herald of the Social Sciences. – 1996. – № 1. – С. 124–130. – Режим доступу : [http://raber.asj-oa.am/2467/1/1996-1\(124\).pdf](http://raber.asj-oa.am/2467/1/1996-1(124).pdf).
526. *Кошолоп О. Ф.* Розвиток єврейської освіти на території Поділля в 1914–1920 рр. / О. Ф. Кошолоп // Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». – 2011. – № 3. – С. 88–93.
527. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Ч. I : 1898–1925. – [изд. седьмое] / Ин-т Маркса – Энгельса – Ленина – Сталина при ЦК КПСС. – Москва : Госполитиздат, 1953. – 952 с.
528. *Кравцевич В.* Куди подів Скоропадський державну скарбницю? / В. Кравцевич // Вечірній Київ. – 2003. – 29 серп.
529. *Кравцевич-Рожнецкий В.* За что пилили богослова Петлюру / В. Кравцевич-Рожнецкий // «2000». – К., 2004. – 2 июля.
530. *Кравців Б.* Росіяни на Україні [У 14 до пол. 17 в.] / Б. Кравців // Енциклопедія українознавства. Словникова частина : в 10 т. Т. 7 / голов. ред. В. Кубійович ; Наук. т-во ім. Т. Шевченка. – [Репринт. відтворення вид. 1955–1984 рр.]. – Париж–Нью-Йорк–Львів : НТШ, 1998. – С. 2612–2613.
531. *Кравців Б.* Росіяни на Україні [Від пол. 17 до кін. 18 в.] / Б. Кравців // Енциклопедія українознавства. Словникова частина : в 10 т. Т. 7 / голов. ред. В. Кубійович ; Наук. т-во ім. Т. Шевченка. – [Репринт. відтворення вид. 1955–1984 рр.]. – Париж–Нью-Йорк–Львів : НТШ, 1998. – С. 2613–2614.
532. *Кравців Б.* Росіяни на Україні [У 19 в. і на поч. 20 в. до 1917] / Б. Кравців, В. Кубійович // Енциклопедія українознавства. Словникова частина : в 10 т. Т. 7 / голов. ред. В. Кубійович ; Наук. т-во ім. Т. Шевченка. – [Реп-

- ринг. відтворення вид. 1955–1984 pp.]. – Париж–Нью-Йорк–Львів : НТШ, 1998. – С. 2614–2616.
533. *Красівський О.* Галичина у першій чверті ХХ ст. Проблеми польсько-українських стосунків / О. Я. Красівський. – Львів, 2000. – 415 с.
534. *Красівський О. Я.* Еволюція українсько-польських відносин в період революції / О. Я. Красівський // *Тілея*. – 2008. – Вип. 11. – С. 174–182.
535. *Красівський О.* Західні українці в польській етнонаціональній політиці 20-х років ХХ ст. / О. Я. Красівський // *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. – К., 2007. – Вип. 34. – С. 368–380. – (Підсерія «Курасівські читання»).
536. *Красівський О.* ЗУНР і Польща: політичне і воєнне протиборство (листопад 1918 – липень 1919 pp.) / О. Я. Красівський ; НАН України ; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 1999. – 43 с.
537. *Красівський О.* Східна Галичина і Польща в 1918–1923 pp.: Проблеми взаємовідносин / О. Я. Красівський ; Укр. акад. держ. упр. при Президентові України. – К. : Вид-во УАДУ, 1998. – 302 с.
538. *Красівський О.* Україна і Польща в період революції: від конфронтації до співробітництва / О. Я. Красівський // *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. – 2008. – Вип. 39. – С. 247–257.
539. *Красівський О.* Українські політичні партії Західної України в період становлення Польської держави (1918–1923 pp.) / О. Я. Красівський // *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. – 2006. – Вип. 30, кн. 2. – С. 410–419. – (Серія : Політологія і етнологія).
540. *Красівський О. Я.* Українсько-польські відносини в Східній Галичині в контексті національної політики Другої Речіпосполитої (1918–1923 pp.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.05 / О. Я. Красівський. – К., 1999. – 35 с.
541. *Красный П.* Трагедия украинского еврейства. К процессу Шварцбарда / Пинхос Красный. – Харьков : Гос. изд-во Украины, 1928. – 71 с.
542. *Красноштан Ю.* Сусіди й повинні жити по-добросусідськи. Деякі роздуми після прочитання книги Ізраїля Клейнера «Владімір (Зеєв) Жаботинський і українське питання» / Юхим Красноштан // *Нові дні*. – 1996. – № 560. – С. 43–45.
543. Крах германской оккупации на Украине (По документам оккупантов) / под ред. М. Горького, И. Минца, Р. Эйдемана. – Москва : Огиз, 1936. – 207 с.
544. *Кривава Книга* / Упоряд., автор передм. Я. Радевич-Винницький. – Дрогобич : Відродження, 1994. – 214 с. – Передрук вид. 1919, 1921 pp.
545. *Кривенький В. В.* Национальные партии России / В. В. Кривенький, Н. Д. Постников, М. И. Смирнова // *Политические партии России: история и современность* / под ред. проф. А. И. Зевелева, проф. Ю. П. Свириденко, проф. В. В. Шелохаева. – Москва : РОССПЭН, 2000. – С. 260–298.

546. *Кривець Н. В.* Німці в Україні / Н. В. Кривець // Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 7 : Мл – О / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України ; Ін-т іст. України. – К. : Наук. думка, 2010. – С. 417–419.
547. *Кривоший Г. Ф.* Етносоціальна база української революції (березень 1917 – лютий 1918 рр.) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Г. Ф. Кривоший. – Запоріжжя, 1998. – 218 с.
548. *Кривоший Г. Ф.* Національні меншини і українська революція / Г. Ф. Кривоший // Українська революція, 1917 – початок 1918 рр.: Проблеми, пошуки, узагальнення. – Запоріжжя : Просвіта, 1998. – С. 159–188.
549. *Круглашов А.* Буковинська етнополітична мозаїка. Історична спадщина та сучасні тенденції [Електронний ресурс] / А. Круглашов // Політичний менеджмент. – 2004. – № 2. – С. 47–67.
550. *Круглашов А.* Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова / А. Круглашов. – Чернівці : Прут, 2000. – 488 с.
551. *Кручек О. А.* З історії становлення освітньої системи в Україні на початку 20-х років ХХ ст. / О. А. Кручек // Гілея. – 2010. – Вип. 35. – С. 85–90.
552. *Кубійович В.* Переселення на центральних і східних землях до 1930 р. / В. Кубійович // Енциклопедія українознавства. Загальна частина : у 3 т. Т. 1 / голов. ред. : проф., д-р В. Кубійович, проф., д-р З. Кузеля. – [Репринт. відтворення вид. 1949 р.]. – К., 1994. – С. 147–149.
553. *Кугутяк М.* Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (ХІХ ст. – 1939 р.) / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993. – 136 с.
554. *Кудлай О. Б.* Організація, внутрішня структура та завдання народного міністерства освіти УНР / О. Б. Кудлай // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. – 2009. – Вип. 4. – С. 59–88.
555. *Кудлай О. Б.* Створення та діяльність народного міністерства міжнародних справ Української Народної Республіки (червень 1917 – квітень 1918 рр.) / О. Б. Кудлай ; НАН України ; Ін-т іст. України. – К., 2008. – 116 с.
556. *Кузнецов О.* Права народів и национальных меньшинств в международном праве и российском законодательстве / О. Кузнецов // Человек в социальном мире: проблемы, исследования, перспективы. – 2003. – Вип. 2. – С. 25–29.
557. *Кузьма О.* Листопадові дні 1918 р. / Олекса Кузьма. – Львів : Накладом автора, 1931. – 490 с.
558. *Кузьменко А.* Деякі сторінки розвитку освіти національних меншин України (1917–1920) / А. Кузьменко // Українознавство. – 2008. – № 4. – С. 201–203.
559. *Култур-лиге [Електронний ресурс] // Электронная еврейская энциклопедия.* – Режим доступу : <http://www.eleven.co.il/article/12257>.
560. *Кульчицькій (Мазовецькій) К.* Автономія и федерація въ современныхъ конституціонныхъ государствахъ / Кульчицькій (Мазовецькій) К. ; пер. с польск. А. Паткина. – Москва : Петровская б-ка, 1907. – 216 с.
561. *Кульчицький В. С.* Історія держави і права України : навч. посіб. / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик. – К. : Атіка, 2001. – 320 с.

562. *Кульчицький С. В.* Антисемітизм в Україні / С. В. Кульчицький // Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 1 : А – В / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України ; Ін-т іст. України. – К. : Наук. думка, 2003. – С. 96–97.
563. *Кульчицький Ю.* Симон Петлюра і погроми / Ю. Кульчицький // Симон Петлюра : зб. студійно-наук. конф. в Парижі (трав. 1976) : статті, замітки, матеріали / за ред. В. Косика. – Мюнхен–Париж : Укр. вільний ун-т, 1980. – С. 137–159. – Б-ка ім. С. Петлюри. – (Серія : Монографії. Ч. 32).
564. *Купрійчук В. М.* Законотворча діяльність Центральної Ради у сфері гуманітарної політики (березень 1917 – квітень 1918 року) [Електронний ресурс] / В. М. Купрійчук // Державне управління: теорія та практика. – 2012. – № 1. – Режим доступу : <http://www.academy.gov.ua/ej/ej15/txts/12KVMSGP.pdf>.
565. *Курас Г.* Подвиг майора В. Клодницького / Г. Курас // Свобода. – 2007. – 1 червн. – С. 17.
566. *Курас І. Ф.* Етнополітика: історія і сучасність: статті, виступи, інтерв'ю 90-х років / І. Ф. Курас. – К. : Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України, 1999. – 656 с.
567. *Куриленко О. В.* Етнічна структура міст Правобережної України та її вплив на поземельні відносини / О. В. Куриленко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2009. – Вип. XVI. – С. 184–195.
568. *Курінна Т.* З витоків благодійності й освіти єврейських громад в Україні у XIX – на початку XX ст. / Т. Курінна // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2006. – Вип. XI. – С. 257–267.
569. *Куртяк В. Ю.* Етнічний фактор у діяльності політичних партій в Україні 1917–1921 рр. / В. Ю. Куртяк. – К. : МАУП, 2006. – 156 с.
570. *Кучинська О. О.* Національні меншини Української СРР на поч. 20-х рр. XX ст. у переддень «великого комуністичного експерименту» / О. О. Кучинська // Гілея. – 2009. – Вип. 22. – С. 70–77.
571. *Лаврів П.* Національна свідомість робітництва на Донеччині / П. Лаврів // Сучасність. – 1992. – № 6. – С. 103–107.
572. *Ладига Л. І.* Національне питання в Україні у програмах партій та роботах громадських діячів (90-х рр. XIX ст. – 20-х рр. XX ст.) / Л. І. Ладига // Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка. – 2010. – № 19. – С. 184–192. – (Історичні науки).
573. *Лазарович М. В.* Активні діячі ЗУНР на Тернопільщині / М. В. Лазарович // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 2010. – Ч. 63. – С. 78–90.
574. *Лазарович М. В.* Антиєврейський погромний рух в Україні наприкінці 1918–1920 р. / М. В. Лазарович // Актуальні проблеми політики. – 2012. – Вип. 45. – С. 367–377.
575. *Лазарович М. В.* «Всі громадяни України – рівноправні...» (до питання про засади етнополітики Другого Гетьманату) / М. В. Лазарович // Прикарпатський вісник НТШ. Думка. – 2012. – № 3 (19). – С. 226–235.

576. *Лазарович М. В.* «Декларація прав нації»: Закон про національно-персональну автономію в контексті Української революції 1917–1921 років / М. В. Лазарович // *Грані*. – 2012. – № 9 (89). – С. 106–109.
577. *Лазарович М. В.* Деякі аспекти боротьби влади УНР проти єврейських погромів / М. В. Лазарович // *Грані*. – 2012. – № 6 (86). – С. 120–125.
578. *Лазарович М. В.* Деякі аспекти етнополітики Директорії УНР та її урядів наприкінці 1918 – першій половині 1919 р. / М. В. Лазарович // *Гілея*. – 2012. – Вип. 62 (№ 7). – С. 575–579.
579. *Лазарович М. В.* Деякі аспекти політико-правового забезпечення освітнього розвитку українського та іноетнічного населення України за доби Центральної Ради (1917 р.) / М. В. Лазарович // *Spheres of Culture. Journal of Philological, Historical, Social and Media Communication, Political Science and Cultural Studies. Volume II* / Maria Curie-Skłodowska University in Lublin, Faculty of Humanities, Branch of Ukrainian Studies. – Lublin (Poland), 2012. – С. 296–304.
580. *Лазарович М. В.* До питання про вироблення та реалізацію механізму національного представництва в органах української влади середини 1917 р. / М. В. Лазарович // *Гілея*. – 2012. – Вип. 61 (№ 6). – С. 607–611.
581. *Лазарович М. В.* До питання про причини й передумови єврейських погромів в Україні під час національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. / М. В. Лазарович // *Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. праць* – 2011. – Вип. 583–584. – С. 166–172. – *Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини.*
582. *Лазарович М. В.* Друга столиця ЗУНР / М. В. Лазарович // *Незалежний культурологічний часопис «І»*. – 2010. – Ч. 63. – С. 56–77.
583. *Лазарович М. В.* Економічна історія : навч. посіб. / М. В. Лазарович. – К. : Знання, 2008. – 431 с.
584. *Лазарович М. В.* Етнічний чинник станово-майнової диференціації населення України напередодні національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. / М. В. Лазарович // *Гілея*. – 2011. – Вип. 53 (№ 10). – С. 89–94.
585. *Лазарович М. В.* Етнодемографічна специфіка та соціально-професійна стратифікація національних меншин України напередодні національної революції 1917–1921 років / М. В. Лазарович, Н. А. Лазарович // *Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє : Щорічник*. – 2012. – Вип. 17. – С. 72–89.
586. *Лазарович М. В.* Етнополітичні процеси в Західно-Українській Народній Республіці / М. В. Лазарович // *Грані*. – 2012. – № 7 (87). – С. 111–115.
587. *Лазарович М. В.* Єврейська національна меншина в контексті етнополітики Української Центральної Ради / М. В. Лазарович // *Науковий вісник*. – 2012. – № 22 (174). – С. 98–115.
588. *Лазарович М. В.* Забезпечення прав іноетнічного населення в Українській Державі гетьмана Павла Скоропадського / М. В. Лазарович // *Історико-політичні проблеми сучасного світу*. – 2011. – Т. 23–24. – С. 148–152.

589. *Лазарович М. В.* Історичні детермінанти політичної мобілізації російської національної меншини України на початку Української революції 1917–1921 рр. / М. В. Лазарович // *Гілея*. – 2012. – Вип. 63 (№ 8). – С. 617–621.
590. *Лазарович М. В.* Історія України: навч. посіб. – [3-тє вид., стер.] / М. В. Лазарович. – К.: Знання, 2013. – 685 с.
591. *Лазарович М.* Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба / М. В. Лазарович. – Тернопіль: Джура, 2005. – 592 с.: іл.
592. *Лазарович М. В.* Національні аспекти російської окупації Тернопілля у 1914–1915 роках / М. В. Лазарович // *Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення): матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка: у 2 ч. Ч. 1.* – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – С. 146–152.
593. *Лазарович М. В.* Національні меншини України в призмі політики Центральної Ради, Другого Гетьманату та Директорії УНР / М. В. Лазарович // *Національна революція: загальноєвропейська традиція та український контекст: матеріали Міжнар. наук. конф., Івано-Франківськ, 2–3 березня 2012 р.* – Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2012. – С. 296–306.
594. *Лазарович М. В.* Нормативно-інституційні аспекти боротьби влади Другої УНР проти єврейських погромів / М. В. Лазарович // *Етнонаціональна політика в теорії та практиці українського націоналізму: історія і сьогодення: матеріали V всеукр. наук. конф. з міжнарод. участю, Івано-Франківськ, 14–15 червня 2013 р.* – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2013. – С. 191–199.
595. *Лазарович М. В.* Освітній розвиток національних меншин України напередодні Української революції 1917–1921 рр. / М. В. Лазарович // *Україна в етнокультурному вимірі століть: зб. наук. праць. Вип. 2 / відповід. ред. П. М. Чернега.* – К.: Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2012. – С. 301–311.
596. *Лазарович М. В.* Політика Української Центральної Ради та Другого Гетьманату щодо національних меншин: компаративний аналіз / М. В. Лазарович // *Вісник Київського лінгвістичного університету.* – 2012. – Вип. 17. – С. 94–100. – (Серія: Історія, економіка, філософія).
597. *Лазарович М. В.* Політика Української Центральної Ради та Другого Гетьманату щодо національних меншин (1917–1918 рр.): компаративний аналіз / М. В. Лазарович // *Слов'янський вісник.* – 2012. – Вип. 14. – С. 160–163. – (Серія: Історичні та політичні науки).
598. *Лазарович М. В.* Професійна стратифікація етнічних меншин України наприкінці XIX – на початку XX ст. / М. В. Лазарович // *Наукові праці МАУП.* – 2011. – Вип. 4 (31). – С. 42–46.
599. *Лазарович М. В.* Секретарство/Міністерство єврейських справ та Єврейська національна рада в контексті розбудови національно-персональної автономії (липень 1917 – квітень 1918 р.) / М. В. Лазарович // *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.* – 2012. – Вип. 22. – № 1031. – С. 111–116. – (Серія: Питання політології).
600. *Лазарович М. В.* Соціокультурний феномен міжетнічної взаємодії на західноукраїнських землях. Рецензія на монографію: Монолатій І. С. Разом,

- але майже окремо. Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867–1914 рр. Монографія / Іван Монолатій. – Івано-Франківськ : Лілея–НВ, 2010. – 736 с. / М. В. Лазарович // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2010. – № 26. – С. 169–170. – Міжнародні відносини.
601. *Лазарович М. В.* Специфіка розміщення іноетнічного населення України на межі XIX–XX ст. / М. В. Лазарович // Панорама політологічних студій: Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету. – 2011. – Вип. 7. – С. 240–247.
602. *Лазарович М. В.* Столиці ЗУНР – Тернопіль / М. В. Лазарович // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Ілюстрована історія. – Львів–Івано-Франківськ : Манускрипт – Львів, 2008. – С. 261–269.
603. *Лазарович М. В.* Тернопільський період діяльності уряду ЗУНР / М. В. Лазарович // Кам'янець-Подільський – остання столиця Української Народної Республіки : матеріали Всеукраїн. наук. конф., Кам'янець-Подільський, 6–7 жовтня 2009 р. / ред. кол. Смолій В. А., Верстюк В. Ф., Завальнюк О. М. та ін. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. – С. 220–229.
604. *Лазарович М. В.* Чин легіону Українських січових стрільців на Тернопіллі (друга половина 1915 – початок 1918 р.) / М. В. Лазарович. – Тернопіль : Навч. книга – Богдан, 2011. – 224 с.
605. *Лазарович М. В.* Чисельність і розселення національних меншин України напередодні Національної революції 1917–1921 рр.: історико-політична ретроспектива / М. В. Лазарович // Грані. – 2011. – № 6. – С. 79–84.
606. *Лазарович Н. В.* Особенности образовательного развития этнических меньшинств украинских губерний Российской империи накануне Национальной революции 1917–1921 гг. / Н. В. Лазарович // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов (РФ), 2013. – № 2 (28) : в 2 ч. Ч. 1. – С. 109–111.
607. *Лазарович Н. В.* Политико-правовое положение национальных меньшинств Украины в условиях Первой мировой войны / Н. В. Лазарович // Вестник ВЭГУ. – 2012. – № 6 (62). – С. 151–156.
608. *Лазур Я. В.* Правове регулювання національно-культурної автономії: світовий та вітчизняний досвід : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 / Я. В. Лазур. – К., 2006. – 19 с.
609. *Ларин Ю.* Евреи и антисемитизм в СССР / Ю. Ларин. – Москва–Ленинград : Гос. изд-во, 1929. – 311 с.
610. *Лебедева Г. О.* Загальноросійські партії есерів і меншовиків в українській національно-демократичній революції 1917–1920 років : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Г. О. Лебедева. – Дніпропетровськ, 2005. – 20 с.
611. *Левенець Ю. А.* Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина

- XIX – початок XX століття) / Ю. А. Левенець ; НАН України ; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. – К. : СтилоС, 2001. – 584 с. – Бібліогр.: с. 546–582. – укр.
612. *Левицький К.* Історія політичної думки галицьких українців: 1848–1918. На підставі споминів / К. Левицький. – Львів : Накладом власним ; Друк. оо. василян у Жовкві, 1926. – 737 с.
613. *Левітас Ф.* Історія євреїв України / Ф. Левітас, В. Котюк // Українознавство. – 2009. – № 2. – С. 294–297.
614. *Лейхтенбергский Г. Н.* Воспоминания объ «Украине». 1917–1918 / Г. Н. Лейхтенбергский. – Берлин, 1921. – 51 с.
615. *Ленин В. И.* Доклад о революции 1905 года // Полное собрание сочинений. – [5 изд.]. Т. 30 : Июль 1916 – февраль 1917 / В. И. Ленин. – Москва : Изд-во полит. л-ры, 1973. – С. 306–328.
616. *Ленин В. И.* К вопросу о национальной политике // Полное собрание сочинений. – [5 изд.]. Т. 25 : Март – июль 1914 / В. И. Ленин. – Москва : Изд-во полит. л-ры, 1969. – С. 64–72.
617. *Ленин В. И.* Критические заметки по национальному вопросу // Полное собрание сочинений. – [5 изд.]. Т. 24 : Сентябрь 1913 – март 1914 / В. И. Ленин. – Москва : Изд-во полит. л-ры, 1973. – С. 113–150.
618. *Ленин В. И.* О «культурно-национальной» автономии // Полное собрание сочинений. – [5 изд.]. Т. 24 : Сентябрь 1913 – март 1914 / В. И. Ленин. – Москва : Изд-во полит. л-ры, 1973. – С. 174–178.
619. *Ленин В. И.* О праве нации на самоопределение // Полное собрание сочинений. – [5 изд.]. Т. 24 : Сентябрь 1913 – март 1914 / В. И. Ленин. – Москва : Изд-во полит. л-ры, 1973. – С. 255–320.
620. *Ленин В. И.* Социалистическая революция и право наций на самоопределение // Полное собрание сочинений. – [5 изд.]. Т. 27 : Август 1915 – июнь 1916 / В. И. Ленин. – Москва : Изд-во полит. л-ры, 1969. – С. 252–266.
621. *Ленин В. И.* Тезисы по национальному вопросу // Полное собрание сочинений. – [5 изд.]. Т. 23 : Март – сентябрь 1913 / В. И. Ленин. – Москва : Изд-во полит. л-ры, 1973. – С. 314–322.
622. Лист голови РНМ Б. Мартоса до міністра юстиції з вимогою негайного розслідування і покарання винних у єврейських погромах. 17. 04. 1919 р. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 521.
623. Лист командування єврейської міліції у Львові до головного командування польських військ у Львові про факти насильства над єврейським населенням. Не раніше 22 листопада 1918 р. // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 3, кн. 1. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2005. – С. 25–26.
624. Листівка Центрального інформаційного бюро при Директорії УНР. Лютий 1919 р. Вінниця // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і мате-

- ріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 495–497.
625. *Лисюк К.* В обороні української правди: Справа українсько-жидівських взаємовідносин / К. Лисюк. – Онтаріо – Каліфорнія, 1964. – 40 с.
626. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе : у 2 т. Т. 1 / І. Лисяк-Рудницький. – К. : Основи, 1994. – 534 с.
627. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе : у 2 т. Т. 2 / І. Лисяк-Рудницький. – К. : Основи, 1994. – 573 с.
628. *Литвин М. Р.* Збройні сили України першої половини ХХ ст.: Генерали і адмірала / М. Р. Литвин, К. Є. Науменко ; НАН України ; Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича. – Львів–Харків : Сага, 2007. – 239 с.
629. *Литвин М. Р.* Історія ЗУНР / М. Р. Литвин, К. Є. Науменко. – Львів : Опір, 1995. – 368 с. : іл.
630. *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918–1919 рр. / М. Р. Литвин. – Львів, 1998. – 488 с.
631. *Литвин С.* Погромник чи захисник євреїв: Найсуперечливіша проблема петлюріани в українській історіографії / С. Литвин // Етнічна історія народів Європи. – 2000. – Вип. 4. – С. 23–29.
632. *Литвин С.* Симон Петлюра у 1917–1926 роках. Історіографія та джерела : моногр. / С. Литвин. – К. : Аквілон-Прес, 2000. – 464 с.
633. *Литвин С.* Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана / С. Литвин. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2001. – 640 с.
634. *Лісевич І.* Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864–1917 рр.) / І. Лісевич // Український історичний журнал. – 1997. – № 2. – С. 43–54.
635. *Лобанова-Гулак В.* Погроми [Електронний ресурс] / В. Лобанова-Гулак. – Режим доступу : http://holocaust-ukraine.net/ru/razdel_iii.htm.
636. *Лозинська Л. В.* Винниченко та єврейська національна суспільність: До питання про автономію (берез. 1917 – січ. 1918 рр.) / Л. О. Лозинська // Єврейське населення Півдня України: історія та сучасність : тези до наук. конф., м. Запоріжжя, 27–28 жовт. 1994 р. – Запоріжжя, 1995. – С. 26–29.
637. *Лозинська Л. О. В.* Винниченко та Міністерство з єврейських справ (1918–1919 рр.) / Л. О. Лозинська, В. І. Гусев // Єврейське населення Півдня України: історія та сучасність : тези до наук. конф., (Запоріжжя, 27–28 жовт. 1994 р.). – Запоріжжя, 1995. – С. 36–40.
638. *Лозинський М.* Галичина в роках 1918–1920 / М. Лозинський. – Прага, 1922. – 228 с. – (Українська революція. Розвідки і матеріали. Кн. 5).
639. *Лозовий В.* Національна політика Директорії УНР / В. Лозовий // Центральна Рада і український державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної Ради) : матеріали наук. конф., 20 берез. 1997 р. : у 2 ч. Ч. 1 / НАН України ; Ін-т іст. України. – К., 1997. – С. 106–115.
640. *Лойко Л.* Громадські організації етнічних меншин України: історичний досвід створення та діяльності / Л. Лойко // Наукові записки Інституту по-

- літичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2007. – Вип. 33. – С. 256–273.
641. *Лосев І.* Геополітичне похмілля / І. Лосев // День. – 2011. – 17 черв.
642. *Лосев І.* Умиваючи руки. Як з українців зробили найбільших погромників євреїв під час громадянської війни в Росії / І. Лосев // Український тиждень. – 2012. – № 14 (231). – С. 24–26.
643. *Лукомский А. С.* Противосоветские организации на Украине и начало гетманства / А. С. Лукомский // Революция на Украине по мемуарам белых / сост. С. А. Алексеев ; под ред. Н. Н. Попова. – [Репринт. воспроизведение изд. 1930 г.]. – К. : Политиздат Украины, 1990. – С. 196–211.
644. *Луцишин Г. І.* Національні меншини у політичному житті України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 / Г. І. Луцишин. – Львів, 2002. – 20 с.
645. *Луцький Ю. В.* Чехи на Україні (1917–1933) / Ю. В. Луцький // Вітчизна. – 1994. – № 3–4. – С. 122–132.
646. *Лях К. С.* Німецькомовні колоністи Півдня України в мультинаціональному оточенні: проблема взаємодії культур (XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 [Електронний ресурс] / К. С. Лях. – Донецьк, 2005. – 19 с. – Режим доступу : <http://www.ucrainica.com.ua/downloads/?pub=859>.
647. *Львова Э.* Национально-персональная автономия: идея и воплощение / Э. Львова, И. Нам, Н. Наумова // Политические исследования. – 1993. – № 2. – С. 129–135.
648. *М. Р.* Конгреси Національних Меншостей / М. Р. // Енциклопедія українознавства. Словникова частина : в 10 т. Т. 3 / голов. ред. В. Кубійович ; Наук. т-во ім. Т. Шевченка. – [Репринт. відтворення вид. 1955–1984 рр.]. – Париж–Нью-Йорк–Львів : НТШ, 1994. – С. 1103.
649. *Мадиевский С.* Так это было [Електронний ресурс] / Самсон Мадиевский. – Режим доступу : www.vestnik.com/issues/2001/0313/win/madievsky.htm.
650. *Мазепа І.* Творена держава. (Боротьба 1919 року) / І. Мазепа // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – К. : МП Фенікс, 1992. – С. 16–75.
651. *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції 1917–1921 / І. Мазепа ; авт. передм. та комент. В. Яблонський. – К. : Темпора, 2003. – 608 с. : іл.
652. *Майборода О.* Етнополітика / О. Майборода // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 488.
653. *Майснер В.* Исторический путь немцев в Украине / В. Майснер // Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення : моногр. – К.–Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – С. 85–91. – (Серія «Україна: історія і сучасність». Вип. 1).
654. *Макар Ю.* Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Докумен-

- ти. Т. 1 : Дослідження / Ю. Макар, М. Горний, В. Макар, А. Салюк. – Чернівці : Букрек, 2011. – 880 с.: іл.
655. *Макаренко Н.* Історіографія формування політичного статусу та правового становища національних меншин в Російській імперії кінця XIX – початку XX ст. / Н. Макаренко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – 2003. – Вип. 23. – С. 235–246.
656. *Макаренко Н.* Міжнародні змагання за Закарпаття на початку XX ст.: моделі політичного та національного устрою / Н. Макаренко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2006. – Вип. 29. – С. 68–81. – (Серія : Політологія і етнологія).
657. *Макаренко Н.* Проблема політико-правового становища національних меншин в УНР (1917–1918 рр.): за матеріалами періодичної преси / Н. Макаренко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 1999. – Вип. 8. – С. 80–85. – (Серія : Політологія і етнологія).
658. *Макаренко Т. П.* Діяльність Генерального секретарства (міністерства) з міжнаціональних (міжнародних) справ УНР / Т. П. Макаренко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2005. – Вип. 10. – С. 168–174.
659. *Макаренко Т. П.* Національна політика Центральної Ради в умовах незалежності УНР (січень – квітень 1918 р.) [Електронний ресурс] / Т. П. Макаренко // Історичні записки. – 2008. – Вип. 20, ч. 1. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Istz/2008_20/makarenko.pdf.
660. *Макаренко Т. П.* Національне питання в теорії політичних партій України періоду Центральної Ради / Т. П. Макаренко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2006. – Вип. 12. – С. 66–70.
661. *Макаренко Т. П.* Національні вимоги в програмових документах політичних партій національних меншин за доби Центральної Ради / Т. П. Макаренко // Вісник Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. – 2008. – № 11. – С. 159–167.
662. *Макаренко Т. П.* Політика Української Центральної Ради щодо національних меншин (березень 1917 – квітень 1918 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Т. П. Макаренко. – Бердянськ, 2008. – 21 с.
663. *Макаренко Т.* Політика Української Центральної Ради щодо національних меншин у листопаді 1917 – січні 1918 р. [Електронний ресурс] / Т. Макаренко. – Режим доступу : <http://vuzlib.com/content/view/1651/52/>.
664. *Макарчук С. А.* Етнічна історія України / С. А. Макарчук. – К. : Знання, 2008. – 471 с.
665. *Макарчук С. А.* Українська Республіка галичан. Нариси про ЗУНР / С. А. Макарчук. – Львів : Світ, 1997. – 192 с.
666. *Макарчук С.* Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма / С. А. Макарчук. – Львов: Вища школа, 1983. – 256 с.

667. Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра, 1996. – 942 с.
668. Малий словник історії України / В. Смолій (відп. ред.), С. Кульчицький, О. Майборода та ін. – К. : Либідь, 1997. – 464 с.
669. *Марголинъ А.* Украина и политика Антанты (Записки еврея и гражданина) / А. Марголинъ. – Берлинъ : Изд-во С. Эфронъ, 1922. – 397 с.
670. *Маркусь В.* Конгреси Національних Меншостей / В. Маркусь // Енциклопедія українознавства. Словникова частина : в 10 т. Т. 5 / голов. ред. В. Кубійович ; Наук. т-во ім. Т. Шевченка. – [Репринт. відтворення вид. 1955–1984 рр.]. – Париж–Нью-Йорк–Львів : НТШ, 1996. – С. 1739–1742.
671. *Маркусь В.* Чехи / В. Маркусь // Енциклопедія українознавства. Словникова частина : в 10 т. Т. 10 / голов. ред. В. Кубійович ; Наук. т-во ім. Т. Шевченка. – [Репринт. відтворення вид. 1955–1984 рр.]. – Париж–Нью-Йорк–Львів : НТШ, 2000. – С. 3736–3737.
672. *Мартос Б.* Перший всеукраїнський селянський з'їзд / Борис Мартос // Правничий Вісник. – 1970–1971. – Кн. 3 : Присвячена 50-річчю відновлення Української Державности (1917–1921). – Нью-Йорк (США) : Т-во Укр. правників в ЗСА, 1970–1971. – С. 3–13.
673. *Мартос Б.* Перші кроки Центральної Ради / Б. Мартос // Український історик. – 1973. – Ч. 3–4 (39–40). – С. 99–112.
674. *Маслов С. С.* Россия после четырех лет революции / С. С. Маслов. – Париж : Русская печать, 1922. – 210 с.
675. *Матушевський Ф.* Права національних меншостей : реферат, прочитаний на Всеукр. нац. конгресі / Ф. Матушевський // Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. Документи і матеріали / упоряд. : В. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2003. – С. 148–154.
676. Меморандум Генерального Секретаріату України Тимчасовому Урядові Російської республіки. 13 жовтня 1917 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1 : 4 березня – 9 грудня 1917 р. / упоряд. : В. Ф. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Наук. думка, 1996. – С. 341–344.
677. Ми український народ: національно-етнічна мозаїка [Електронний ресурс] // Радіо «Свобода». – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/912433.html>.
678. Мизрахи [Електронний ресурс] // Электронная еврейская энциклопедия. – Режим доступу : <http://www.eleven.co.il/article/12759>.
679. *Милуковъ П. Н.* Исторія второй русской революции / П. Н. Милуковъ. – Софія : Рос.-болгар. книгоизд-во, 1921. – 867 с.
680. *Милякова Л.* Польша на пути к моноэтническому государству (1918–1947 гг.) [Електронний ресурс] / Л. Милякова // Международный исторический журнал. – 2001. – № 10. – Режим доступу : http://history.machaon.ru/number_13/analiti4/milyakova/index.html.

681. *Миндлин А.* Плеве и евреи [Електронний ресурс] / Александр Миндлин // Параллели. – 2002. – № 1. – Режим доступу : <http://amindlin.narod.ru/>.
682. *Мироненко О.* Всеросійська демократична нарада у Петрограді (вересень 1917) і позиція Центральної ради щодо національних проблем / О. Мироненко // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 266–267.
683. *Мироненко О.* Всеукраїнська національна рада УНР / О. Мироненко // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 267–270.
684. *Мироненко О.* Генеральне секретарство (міністерство) з єврейських справ УНР / О. Мироненко // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 271–272.
685. *Мироненко О.* Генеральне секретарство (міністерство) з міжнародних питань УНР / О. Мироненко // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 272.
686. *Мироненко О.* Генеральне секретарство (міністерство) з польських справ УНР / О. Мироненко // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 272.
687. *Мироненко О.* Генеральне секретарство (міністерство) з російських справ УНР / О. Мироненко // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 272–273.
688. *Мироненко О.* Гетьман Павло Скоропадський / О. Мироненко // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 273–276.
689. *Мироненко О.* Громадянство Української Держави / О. Мироненко // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 277–278.
690. *Мироненко О.* Груднева (1918 р.) декларація Директорії і національні проблеми / О. Мироненко // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 278.
691. *Мироненко О.* Державна Народна Рада УНР / О. Мироненко // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 282–284.

692. *Мироненко О.* Диктатура П. Скоропадського і права людини / *О. Мироненко* // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 188–191.
693. *Мироненко О.* Єврейські партії і громади в УНР / *О. Мироненко* // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 300.
694. *Мироненко О.* Закон про єврейську вчительську семінарію / *О. Мироненко* // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 301.
695. *Мироненко О.* З'їзд народів-федералістів 1917 р. / *О. Мироненко* // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 302–303.
696. *Мироненко О.* Комісія для розробки Статуту автономної України і національні меншини / *О. Мироненко* // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 304–305.
697. *Мироненко О.* Конституція Української Народної Республіки (УНР) / *О. Мироненко* // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 206–207.
698. *Мироненко О.* Крим і кримське питання після лютневої (1917 р.) революції / *О. Мироненко* // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 310–311.
699. *Мироненко О.* Лютнева революція і рух за національно-культурне відродження в Україні / *О. Мироненко* // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 313–314.
700. *Мироненко О.* Національна політика режиму П. Скоропадського // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 323–325.
701. *Мироненко О.* Національні меншини у ЗУНР / *О. Мироненко* // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 332.
702. *Мироненко О.* Національні меншини у складі Центральної Ради / *О. Мироненко* // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Ри-

- маренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 332–333.
703. *Мироненко О.* Національні питання і Закон про громадянство УНР / О. Мироненко // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 335–336.
704. *Мироненко О.* Національні союзи в УНР / О. Мироненко // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 337–338.
705. *Мироненко О.* Національні установчі збори і національні ради в УНР / О. Мироненко // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 338.
706. *Мироненко О.* Перший Всеукраїнський національний з'їзд / О. Мироненко // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 347–348.
707. *Мироненко О.* Перший уряд УНР і національні питання / О. Мироненко // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 348–351.
708. *Мироненко О.* Петлюрівщина і єврейські погроми / О. Мироненко // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 353.
709. *Мироненко О.* Польські партії і громади в УНР / О. Мироненко // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 355.
710. *Мироненко О.* Проблеми національного державотворення у Конституції УНР / О. Мироненко // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 360–361.
711. *Мироненко О.* Проголошення самостійності УНР у січні 1918 р. / О. Мироненко // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 361–362.
712. *Мироненко О.* Проект Конституції УНР О. Ейхельмана / О. Мироненко // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 227–228.
713. *Мироненко О.* Розбудова національного війська режимом П. Скоропадського / О. Мироненко // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. :

- Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 363–369.
714. *Мироненко О. М.* Світоч української державності: Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради / О. М. Мироненко ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Акад. прав. наук України. – К., 1995. – 327, [1] с. – Бібліогр.: с. 304–327.
715. *Мироненко О.* Українізація суду і судочинства в УНР / О. Мироненко // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 237–240.
716. *Мироненко О.* Українізація школи в УНР / О. Мироненко // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 394–396.
717. *Мироненко О.* Українська національна рада і Українська держава / О. Мироненко // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 403–404.
718. *Мироненко О.* Українська Центральна Рада / О. Мироненко // Етнонаціональний розвиток України : терміни, визначення, персоналії / відп. ред. : Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас. – К., 1993. – С. 392–395.
719. *Мироненко О.* Управління національною освітою в Українській Державі / О. Мироненко // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 425–427.
720. *Михальчук В.* Вбивство С. Пеглюри / В. Михальчук // Український історичний журнал. – 1997. – № 2. – С. 111–125.
721. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Прийнято 16 грудня 1966 року Генеральною Асамблеєю ООН [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_043.
722. *Міронова І. С.* Національні меншини України : навч.-метод. посіб. / І. С. Міронова. – Миколаїв–Одеса : ТзОВ Від, 2006. – 305 с.
723. *Мірчук П.* Від другого до четвертого Універсалу / П. Мірчук. – Торонто : Ліга визвол. України, 1955. – 71 с.
724. *Мірчук П.* Зустрічі і розмови в Ізраїлі (Чи українці «традиційні антисеміти») / П. Мірчук. – Нью-Йорк–Торонто–Лондон : Союз укр. політв'язнів, 1982. – 128 с.
725. *Мірчук П.* Українська державність 1917–1920 / П. Мірчук. – Філадельфія : Б. в., 1967. – 400 с.
726. *Мірчук П.* Українсько-московська війна (1917–1919) / П. Мірчук. – Торонто : Ліга визвол. України, 1957. – 80 с. – Політ. б-ка Ліги визвол. України. Ч. 11.

727. *Монолатій І.* Город как объект украинско-еврейской конкуренции в Западной Украине (конец XIX – начало XX в.) / *И. С. Монолатий* // Палітычная сфера. – 2009. – № 12. – С. 93–109.
728. *Монолатій І.* Pro imperio: галицькі поляки як суб'єкт і об'єкт міжетнічних взаємин в дуалістичній монархії [Електронний ресурс] / *І. С. Монолатій* // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2008. – Ч. 52. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n52texts/monolatij1.htm>.
729. *Монолатій І.* Австрійська Буковина: особливості національних, професійних та мовних поділів [Електронний ресурс] / *І. С. Монолатій* // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2009. – Ч. 56. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n56texts/monolatij1.htm>.
730. *Монолатій І.* «Буковинська згода» у контексті історії міжетнічних компромісів у Дунайській монархії [Електронний ресурс] / *І. С. Монолатій* // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2009. – Ч. 56. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n56texts/monolatij2.htm>.
731. *Монолатій І.* Галицькі євреї в австрійський період (1772–1918 рр.) [Електронний ресурс] / *І. С. Монолатій* // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2008. – Ч. 51. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n51texts/monolatij1.htm>.
732. *Монолатій І. С.* Галичина та галицькі українці у «Спогадах» Павла Скоропадського: ідейні орієнтації та національні пріоритети / *І. С. Монолатій* // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – 2005. – Вип. ІХ. – С. 346–355.
733. *Монолатій І. С.* Детермінантні фактори політичної участі (західноукраїнська парадигма транзитивного періоду) / *І. С. Монолатій* // Вісник СевНТУ. – 2009. – Вип. 100. – С. 65–70.
734. *Монолатій І.* До початків українсько-єврейського діалогу на Покутті у контексті становлення Західно-української Народної Республіки [Електронний ресурс] / *І. С. Монолатій*. – Режим доступу : <http://www.ko.if.ua/histpub/historypub3.htm>.
735. *Монолатій І.* Етнонаціональні спільноти у контексті соціальної історії Галичини (1867–1914) / *І. С. Монолатій* // Українознавчі студії. – 2005–2006. – № 6–7. – С. 328–340.
736. *Монолатій І. С.* Етнонаціональні спільноти у Галичині (1867–1914 рр.): теоретико-методологічні засади дослідження / *І. С. Монолатій* // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2005. – Вип. ІХ. – С. 275–289.
737. *Монолатій І.* Єврейська спільнота Галичини у складі імперії Габсбургів: історія, ідеологія, політика (1772–1918 рр.) [Електронний ресурс] / *І. С. Монолатій* // Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи – Єврейське краєзнавство колекціонування : матеріали XII Міжнар. наук. конф. (Київ, 2004). – Режим доступу : <http://www.judaica.kiev.ua/Conference/conf2004/14-2004.htm>.
738. *Монолатій І.* Єврейська спільнота Станиславова (Станіслава) / *І. Монолатій* // Галичина. – 2011. – Ч. 18–19. – С. 97–110.

739. *Монолатій І.* Західноукраїнська етнополітична сфера: суб'єкти і тенденції імперського простору / І. С. Монолатій // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2008. – Вип. 37. – С. 74–83.
740. *Монолатій І. С.* Інші свої. Політична участь етнічних акторів пізньюгабсбургських Галичини і Буковини : моногр. [Текст] / І. С. Монолатій. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2012. – 432 с.
741. *Монолатій І.* Категорія інтеракціонізму в дискурсі західної етнополітології / І. С. Монолатій // Науковий вісник Ужгородського університету. – 2009. – Вип. 11. – С. 184–188. – (Серія : Політологія. Соціологія. Філософія).
742. *Монолатій І.* Особливості міжетнічних взаємин у західноукраїнському регіоні в Модерну добу : моногр. / І. С. Монолатій. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2007. – 280 с.
743. *Монолатій І. С.* Претензії до «чужих» як фактор врегулювання інтересів етнонацій західноукраїнських земель у транзитивний період [Електронний ресурс] / І. С. Монолатій. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2009_24/Gileya24/P8.pdf.
744. *Монолатій І.* Проблематика міжетнічних стосунків у Галичині межі ХІХ–ХХ століть (На прикладі Франкових Перехресних стежок та Гольдеманових Листів жидівського соціал-демократа про Україну) / І. С. Монолатій // TeKa Komisji Polsko-Ukraińskich Związkow Kulturowych. Vol. IV. – Lublin : Oddział PAN w Lublinie, 2009. – S. 179–190.
745. *Монолатій І.* «Прощання з віденством»: кінець Дунайської монархії і проголошення ЗУНР / І. С. Монолатій // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 18. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – С. 30–38.
746. *Монолатій І. С.* Разом, але майже окремо. Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867–1914 рр. : моногр. / І. Монолатій. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2010. – 736 с.
747. *Монолатій І. С.* Соціально-економічне становище та культурний розвиток німців у Галичині (1772–1923 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / І. С. Монолатій. – К., 2002. – 20 с.
748. *Монолатій І.* Українсько-німецькі етнокультурні процеси в Галичині [Електронний ресурс] / І. Монолатій. – Режим доступу : <http://www.kolomyia.if.ua/histpub/historypub12.htm>.
749. *Мухіна І. Г.* Участь національних меншин у суспільно-політичному та економічному житті Харківської губернії (ХІХ – початок ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / І. Г. Мухіна. – Харків, 2006. – 19 с.
750. *Нагаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – К. : Укр. письменник, 1993. – 413 с.
751. *Нагорна Л. П.* Регіональна ідентичність: український контекст / Л. П. Нагорна. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 405 с.

752. *Надольська В. В.* Національні меншини на Волині (середина XIX – початок XX століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. : спец. 07.00.05. / В. В. Надольська. – К., 1996. – 27 с.
753. *Найман О.* Єврейські партії та об'єднання у політичних процесах в Україні (1917–1925) [Електронний ресурс] / О. Найман. – Режим доступу : <http://www.jewish-heritage.org/prep22.htm>.
754. Наказ головного державного інспектора В. Кедровського державним інспекторам Армії УНР розгорнути найрішучішу боротьбу проти пограбувань та погромів. 2 серпня 1919 року // Іванис В. Симон Петлюра – Президент України. 1879–1926 / В. Іванис. – Торонто : Накладом «5-ї станиці Союзу бувших укр. вояків», 1952. – С. 165–166.
755. Наказ Головного Отамана українських республіканських військ Симона Петлюри волосним, повітовим та губернським управам щодо негайного і рішучого припинення мародерства і грабежів. 15 грудня 1918 року // Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство / Володимир Сергійчук. – [вид. 2-ге, допов.]. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2006. – С. 98.
756. Наказ Головної команди військ УНР про боротьбу з дезертирами і провокаторами. 31. 03. 1919 р. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 511–512.
757. Наказ Головної команди військ УНР. Ч. 131. 26. 08. 1919 р. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 564–565.
758. Наказ Директорії УНР про призначення голови Особливої слідчої комісії по розслідуванню протиеврейських погромних дій. 04. 07. 1919 р. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 545.
759. Наказ командування армії УНР про боротьбу з протиеврейською погромною агітацією. 7 липня 1920 р. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 653–654.
760. Наказ уряду УНР про організацію місцевої самооборони проти грабіжників і дезертирів з Червоної армії. 11 червня 1919 р. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 535–536.
761. *Нам И. В.* Национальные меньшинства Сибири и Дальнего Востока в условиях революции и гражданской войны: 1917–1922 гг. : автореф. дис. на соискание уч. степени д-ра ист. наук : спец. 07.00.02 / И. В. Нам. – Томск : Том. гос. ун-т, 2008. – 50 с.

762. *Нам И. В.* Национально-культурная автономия в России: исторический опыт и современные проблемы [Электронный ресурс] / И. В. Нам. – Режим доступа : <http://federalmcart.ksu.ru/conference/seminar3/nam.htm>.
763. *Нам І.* Національно-персональна (культурна) автономія в історії та сучасності / Ірина Нам // Етнічні меншини Східної та Центральної Європи: компоративний аналіз становища та перспективи розвитку / за ред. : В. Євтуха та А. Зуппана ; ред. кол. : В. Євтух, А. Зуппан, Е. Гофер та ін. – К. : ІНТЕЛ, 1994. – С. 138–148.
764. Нариси з історії та культури євреїв України. – [Вид. третє] / упоряд. та ред. : Л. Фінберг, В. Любченко. – К. : Дух і Літера, 2009. – 440 с. : іл.
765. Нариси історії української революції 1917–1921 років Кн. 1 / ред. кол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України ; Ін-т іст. України. – К. : Наук. думка, 2011. – 390 с.
766. Нариси історії української революції 1917–1921 років Кн. 2 / ред. кол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України ; Ін-т іст. України. – К. : Наук. думка, 2012. – 464 с.
767. *Нахман Г.* Передісторія і історія жидівського пробоевого куреня І Корпусу УГА / Г. Нахман // Ратуша. – 1990. – 16 жовт.
768. Нации и национализм / Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др. ; пер. с англ. и нем. Л. Е. Переяславцевой, М. С. Панина, М. Б. Гнедовского. – Москва : Праксис, 2002. – 416 с. – (Серия «Новая наука политики»).
769. Национальная политика в императорской России. Цивилизованные окраины (Финляндия, Польша, Прибалтика, Бессарабия, Украина, Закавказье, Средняя Азия) [Электронный ресурс] / сост., ред. и автор примеч. Ю. И. Семенов ; Рос. акад. наук и др. – Москва, 1997. – Режим доступа : <http://law.edu.ru/script/cntsourcource.asp?cntID=100090754>.
770. Национально-персональная автономия: идея и воплощение [Электронный ресурс] / под ред. Г. Адлера. – Режим доступа : <http://www.germany.com.ua/texts/info-4.htm>.
771. Націоналізм : антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – 872 с.
772. Націоналізм: Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Геллнера [Текст] : антологія / пер. : Ю. Бадзьо та ін. ; упоряд. : О. Проценко, В. Лісовий ; Наук. т-во ім. В. Липинського. – [2-ге вид., перероб. і доп.]. – К. : Смолоскип, 2006. – XLIV + 684 с. : іл. – («Політичні ідеології»).
773. Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст. : іст. нариси / ред. рада : В. М. Литвин (голова) та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій ; керівн. авт. кол. Л. Д. Якубова ; НАН України ; Ін-т іст. України. – К. : Ніка-Центр, 2012. – 592 с.
774. Національні відносини в Україні у ХХ ст. : зб. док. і матеріалів / редкол. : І. Ф. Курас (голова), М. І. Панчук та ін. – К. : Наук. думка, 1994. – 559 с.
775. Національні меншини в Україні : інформ.-бібліогр. покажч. / упоряд. : І. Винниченко, В. Горовий ; Ін-т дослідж. діаспори. – [2-ге вид., доп.]. – К. : Стилюс, 2003. – 252 с.

776. Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект / М. Панчук, В. Войналович, О. Галенко та ін. ; редкол. : І. Ф. Курас (голов. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т політ. і етнонац. досліджень. – К., 2000. – 357 с.: іл., табл., [3] арк. іл.
777. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали : довід. : у 2 ч. Ч. 1 / упоряд. : І. О. Кресіна (керівн.), О. В. Кресін, В. П. Ляхоцький, В. Ф. Панібудьласка ; за ред. В. Ф. Панібудьласки. – К. : Вища шк., 1997. – 583 с.
778. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали : довід. : у 2 ч. Ч. 2 / упоряд. : І. О. Кресіна, В. Ф. Панібудьласка ; за ред. В. Ф. Панібудьласки. – К. : Вища шк., 1997. – 704 с.
779. *Нестеренко В. А.* Використання конфліктологічної парадигми в процесі вивчення етнопонаціональної історії України ХХ століття / В. А. Нестеренко // Українська історична наука на шляху творчого поступу : доп. і повідомл. III Міжнар. наук. конгресу укр. істориків, (Луцьк, 17–19 трав. 2006 р.). Т. 3. – Луцьк, 2008. – С. 376–381.
780. *Нестеренко В. А.* До питання про етнічну ідентифікацію українців Правобережної України в першій третині ХХ ст. / В. А. Нестеренко // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2008. – Вип. 376–377. – С. 145–148. – (Серія : Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини).
781. *Нестеренко В. А.* Єврейська національно-персональна автономія в період Директорії УНР (листопад 1918 – листопад 1919 р.) / В. А. Нестеренко // Кам'янець-Подільський – остання столиця Української Народної Республіки : матеріали Всеукр. наук. конф., (Кам'янець-Подільський, 6–7 жовт. 2009 р.) / редкол. : В. А. Смолій, В. Ф. Верстюк, О. М. Завальнюк та ін. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009 – С. 230–238.
782. *Нестеренко В. А.* Національна політика українських урядів у світлі конфліктологічної парадигми (1917–1920 рр.) / В. А. Нестеренко // Формування та діяльність українських національних урядів періоду української революції 1917–1921 рр. : матеріали Всеукр. наук. конф., (Кам'янець-Подільський, 6–7 груд. 2007 р.) / ред. кол. : В. А. Смолій (співголова), О. М. Завальнюк (співголова), О. П. Реєнт та ін. ; НАН України ; Ін-т іст. України. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2008. – С. 179–189.
783. *Нестеренко В. А.* Політика Директорії УНР щодо польського населення Правобережної України (1918–1920) / В. А. Нестеренко // *Ucrainica Polonica*. Т. 3. – Київ–Житомир : Вид. центр Київ. нац. лінгвіст. ун-ту, 2009. – С. 45–54.
784. *Нестеренко В. А.* Польська та єврейська національна освіта на Поділлі в період Української національно-демократичної революції 1917–1920 рр. / В. А. Нестеренко // Освіта, наука і культура на Поділлі : матеріали Четвертого круглого столу, (Кам'янець-Подільський, 2007 р.). Т. 9. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. – С. 190–202.
785. *Нестеренко В.* Порівняльний аналіз політики Директорії УНР та радянської влади щодо національних меншин на Поділлі (1918–1929 рр.) /

- В. А. Нестеренко // Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань : зб. наук. праць. – Фастів, 1999. – С. 119–129.
786. *Нестуля С.* Досвід Центральної Ради у вирішенні національного питання на Україні під час війни / С. Нестуля, Т. Щетиніна // Європа в ХХ веке: путь от войны к миру : матеріали Междунар. науч. конф. – Харьков, 1995. – С. 89–93.
787. *Нестуля С.* Розвиток єврейської національної школи на Полтавщині в роки української революції / С. Нестуля, Т. Щетиніна // Єврейська історія та культура в Україні : матеріали конф., (Київ, 2–5 вересня 1996 р.). – К., 1997. – С. 284–286.
788. *Нікітюк В.* Концепції прав національних меншин / В. Нікітюк // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 520–521.
789. *Нікітюк В.* Національні меншини (порівняльно-правовий аспект) / В. Нікітюк // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 560.
790. *Нікітюк В.* Права національних меншин / В. Нікітюк // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 584–585.
791. *Нікітюк В. О.* Статус національних меншин (порівняльно-правовий аспект) / В. О. Нікітюк. – К., 1996. – 188 с.
792. *Ніколаєва Т. М.* Соціальний і національний склад підприємницького прошарку в Україні в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст. / Т. М. Ніколаєва // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – 2007. – Вип. 14. – С. 285–292.
793. Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення : моногр. – К.–Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – 416 с. – (Серія «Україна: історія і сучасність». Вип. 1).
794. Німці в Україні : наук.-допоміж. бібліогр. покажч., 1917–1941 / уклад. : Н. А. Дехтярьова, Є. Г. Кузнецова, Н. Л. Македон. – К. : Кн. палата України, 1998. – 178 с. – (Етноси України).
795. Обіжник комісара Міністерства внутрішніх справ про вживання української мови у державних установах. Київ, 18. 12. 1918 р. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 390.
796. Обіжник міністра народної освіти і мистецтва Української Держави про утворення національної вищої початкової школи з початку наступного 1918–1919 шкільного року. 5 серпня 1918 р. // Національні відносини в Україні у ХХ ст. : зб. док. і матеріалів / редкол. : І. Ф. Курас (голова), М. І. Панчук та ін. – К. : Наук. думка, 1994. – С. 81–82.

797. *Обушний М.* Етнос і нація: проблеми ідентичності / М. Обушний. – К. : Центр духовн. культури, 1998. – 204 с.
798. Общій сводъ по Имперіи результатовъ разработки данныхъ первой всеобщей переписи населенія, произведенной 28 января 1897 года. Т. 1 / предисл. : Н. Тройницкий. – Санкт-Петербург, 1905. – XXI, 357 с.
799. Общій сводъ по Имперіи результатовъ разработки данныхъ первой всеобщей переписи населенія, произведенной 28 января 1897 года. Т. 2 / предисл. : Н. Тройницкий. – Санкт-Петербург, 1905. – [6], LX, 417 с.
800. *Овчаренко П. Д.* Молдовани в Україні / П. Д. Овчаренко // Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 7 : Мл – О / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України ; Ін-т іст. України. – К. : Наук. думка, 2010. – С. 33–34.
801. *Онїщенко К. О.* Витоки та перші спроби застосування інституту національно-культурної автономії / К. О. Онїщенко // Держава і право. – 2009. – Вип. 44. – С. 708–715. – Бібліогр.: 5 назв. – укр.
802. *Осипов А.* Национально-культурная автономия. Идея и реализация. Эстонский опыт / Александр Осипов, Илья Никифоров. – Таллин, 2008. – 69 с.
803. Основи державного устрою Галицької Республіки. Не пізніше 29 квітня 1921 р. // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 2. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003. – С. 566–575.
804. Основний державний закон Української Народної Республіки. Проект Правительственной комісії по виробленню Конституції Української Держави // Конституційні акти України 1917–1920. Невідомі конституції України. – К. : Філософ. і соціолог. думка, 1992. – С. 126–148.
805. Основні положення програми УХДП. 29. 06. 1917 р. // Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. Документи і матеріали / упоряд. : В. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2003. – С. 519–520.
806. *Островский З. С.* Еврейские погромы 1918–1921 / З. С. Островский. – Москва : Школа и Кн., 1926. – 135 с.
807. Очерки по истории еврейского народа / под ред. проф. С. Эттингера. – Тель-Авив : Ам Овед, 1972. – 872 с.
808. *Павленко В. В.* Болгари в Україні / В. В. Павленко // Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 1 : А – В / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України ; Ін-т іст. України. – К. : Наук. думка, 2003. – С. 329–330.
809. *Павленко Ю.* Українська державність у 1917–1919 рр. (історико-генетичний аналіз) / Ю. Павленко, Ю. Храмов. – К. : Манускрипт, 1995. – 262 с.
810. *Павлишин О.* Єврейське населення Східної Галичини у 1918–1919 рр.: соціальний аспект [Електронний ресурс] / О. Павлишин // Галичина. – 2006–2007. – Вип. 12–13. – С. 27–48. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nikp/2006_2007/Pavlychyn.pdf.
811. *Павлишин О. І.* Західноукраїнська Народна Республіка Кн. 2 / О. І. Павлишин, О. С. Рубльов // Нариси історії української революції 1917–1921 ро-

- ків / ред. кол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України ; Ін-т іст. України. – К. : Наук. думка, 2012. – С. 137–240.
812. *Павлишин О.* Історіографія Української революції 1917–1921 рр. / О. Павлишин // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. – Львів, 2004. – С. 168–183.
813. *Павлишин О.* Львівщина в добу Західно-Української Народної Республіки (1918–1919) : навч. посіб. / Олег Павлишин. – Львів : Літопис, 2008. – 224 с.
814. *Пагіря О.* Паризька провокація. Як більшовики запустили міф петлюрівського антисемітизму / О. Пагіря // Український тиждень. – 2012. – № 14 (231). – С. 32–33.
815. *Павлишин О.* Організація цивільної влади ЗУНР у повітах Галичини (листопад – грудень 1918 року) [Електронний ресурс] / Олег Павлишин // Україна модерна. – 1999. – Ч. 2–3. – С. 132–193. – Режим доступу : <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um2-3/Statti/7-PAVLYSHYN%20Oleh.htm>.
816. *Палієнко В.* Історичний досвід залучення національних меншин до розбудови Української держави / Палієнко В. // Державність. – 1994. – № 1–2 – С. 54–55.
817. *Пальчук В.* Правове забезпечення самобутності національних меншин в Україні / В. Пальчук // Резонанс : бюлетень матеріалів оператив. інф. електрон. вид. / Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – 2013. – № 13. – С. 3–29. – Бібліогр.: 10 назв. – укр., англ. – (Додаток до журналу «Україна: події, факти, коментарі»).
818. Пам'ятна записка української делегації голові Тимчасового уряду. 17. 03. 1917 р. // Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. Документи і матеріали / упоряд. : В. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2003. – С. 56–60.
819. *Панишко С. Д.* Історичне краєзнавство / С. Д. Панишко // Наукові записки з проблем волинезнавства : зб. наук. ст. та матеріалів, присвяч. 45-річчю від дня народж. С. Д. Панишка. Вип. I / упоряд. О. Є. Златогорський. – Луцьк, 2008. – С. 25–75.
820. *Панчук М.* Національна німецька меншина в Україні у 1920–30-х роках / М. Панчук, О. Ковальчук, Б. Чирко // Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення : моногр. – К.–Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – С. 320–323. – (Серія «Україна: історія і сучасність». Вип. 1).
821. *Панчук М.* Національні меншини як об'єкт етнополітичних досліджень / М. Панчук, О. Калакура // Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі? – К. : ІПЕНД, 2002. – С. 239–252.
822. *Папакін А. Г.* Формування Польських військ в Україні у 1917–1918 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 [Електронний ресурс] / А. Г. Папакін. – К., 2007. – 16 с. – Режим доступу : http://librar.org.ua/sections_load.php?s=military_science&id=511.
823. *Папакін Г. В.* Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина : іст.-арх. нариси / Г. В. Папакін. – К., 2003. – 282 с.

824. *Парнета О.* Проголошення та міжнародне визнання польської держави. «Польське питання» на Паризькій мирній конференції / О. Парнета // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. – 2009. – Вип. 3. – С. 194–202. – (Серія : Історія).
825. *Патер І.* Особливості етнонаціонального життя Західноукраїнської Народної Республіки / І. Патер // Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст. : іст. нариси / ред. рада : В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Даниленко та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій ; авт. кол. : О. Г. Аркуша, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін. – К. : Ніка-Центр, 2012. – С. 149–155.
826. *Паустовский К. Г.* Повесть о жизни. Начало неведомого века. Кн. третья [Електронний ресурс] / К. Г. Паустовский. – Режим доступу : <http://lib.ru/PROZA/PAUSTOWSKI/lifebook3.txt>.
827. *Пачев С. І.* Освіта та рівень письменності приазовських болгар у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / С. І. Пачев // Записки науководослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна ХVІІІ–ХІХ ст. – 2001. – Вип. 6. – С. 205–209.
828. *Пендзей І.* Окремі аспекти історіографії ЗУНР / І. Пендзей // Галичина. – 2001. – № 5–6. – С. 210–213.
829. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. III : Бессарабская губерния / под ред. Н. А. Тройницкаго. – Санкт-Петербург : Изд. Центр. стат. ком. МВД, 1905. – 279 с.
830. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. VIII : Волынская губерния / под ред. Н. А. Тройницкаго. – Санкт- : Изд. Центр. стат. ком. МВД, 1904. – 309 с.
831. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. XIII : Екатеринославская губерния / под ред. Н. А. Тройницкаго. – Санкт-Петербург : Изд. Центр. стат. ком. МВД, 1904. – 234 с.
832. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. XVI : Киевская губерния / под ред. Н. А. Тройницкаго. – Санкт-Петербург : Изд. Центр. стат. ком. МВД, 1904. – 287 с.
833. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. XXXII : Подольская губерния / под ред. Н. А. Тройницкаго. – Санкт-Петербург : Изд. Центр. стат. ком. МВД, 1904. – 285 с.
834. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. XXXIII : Полтавская губерния / под ред. Н. А. Тройницкаго. – Санкт-Петербург : Изд. Центр. стат. ком. МВД, 1904. – 315 с.
835. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. XLI : Таврическая губерния / под ред. Н. А. Тройницкаго. – Санкт-Петербург : Изд. Центр. стат. ком. МВД, 1904. – 310 с.
836. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. XLVI : Харьковская губерния / под ред. Н. А. Тройницкаго. – Санкт-Петербург : Изд. Центр. стат. ком. МВД, 1904. – 297 с.

837. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. XLVII : Херсонская губерния / под ред. Н. А. Тройницкаго. – Санкт-Петербург : Изд. Центр. стат. ком. МВД, 1904. – 319 с.
838. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. XLVII : Городь Одесса / под ред. Н. А. Тройницкаго. – Санкт-Петербург : Изд. Центр. стат. ком. МВД, 1903. – 167 с.
839. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. XLVIII : Черниговская губерния / под ред. Н. А. Тройницкаго. – Санкт-Петербург : Изд. Центр. стат. ком. МВД, 1905. – 341 с.
840. Первый всероссийский съезд Советов об антисемитизме (июнь – июль 1917 г.) // Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине 1917–1918 гг. (К истории украинско-еврейских отношений) / И. Чериковер ; вступ. ст. С. М. Дубнова. – Берлин : Ostjudisches historisches archiv, 1923. – С. 208–209.
841. Перша відозва Центральної Ради. 9 березня 1917 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1 : 4 березня – 9 грудня 1917 р. / упоряд. : В. Ф. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Наук. думка, 1996. – С. 38–39.
842. *Петлюра С.* Вибрані твори та документи / С. В. Петлюра. – К. : Довіра, 1994. – 271 с.
843. *Петлюра С. В.* Народе Український: вибрані статі, листи, документи / С. В. Петлюра. – Харків : Лівий берег, 1992. – 149 с.
844. *Петлюра С. В.* Статті / С. В. Петлюра ; упоряд. та авт. передм. О. Климчук. – К. : Дніпро, 1993. – 341с.
845. *Петлюра С.* Статті. Листи. Документи. Т. IV / С. В. Петлюра. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2006. – 704 с.
846. *Петровский Н.* Украинские националисты на службе у немецких захватчиков в 1918 г. / Н. Петровский // Исторический журнал. – 1943. – Кн. 7 (119). – С. 20–27.
847. *Петков С. В.* Переселенські національні меншини на українських землях у складі Російської імперії в XVIII – на початку XX ст. (історико-правове дослідження) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / С. В. Петков. – Харків, 1999. – 17 с.
848. *Пиріг Р.* Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси / Р. Я. Пиріг ; НАН України ; Ін-т іст. України. – К., 2011. – 336 с.
849. *Пиріг Р. Я.* Гетьманат Павла Скоропадського: російський чинник / Р. Я. Пиріг // Україна в революційних процесах перших десятиліть XX століття. – К., 2007. – С. 123–130.
850. *Пиріг Р.* Національна політика Української гетьманської держави (квітень–грудень 1918 р.) / Р. Я. Пиріг // Національне питання в Україні XX – початку XXI ст. : іст. нариси / ред. рада : В. М. Литвин (голова), Г. В. Борзяк, В. М. Даниленко та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій ; авт. кол. : О. Г. Аркуша, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін. – К. : Ніка-Центр, 2012. – С. 127–135.
851. Питання німецької історії : зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2007. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Pni/2007/07aaingg.pdf.

852. *Півторак С.* Євреї на Тернопільщині [Текст] / С. Півторак, В. Уніят, Б. Хаварівський. – Тернопіль : Терно-граф, 2010. – 120 с.
853. Під прапором Жовтня. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні. 1917–1920 : док. і матеріали / упоряд. : О. Ю. Карпенко та ін. ; Архівне упр. УРСР ; Львів. обл. держ. архів. – Львів : Кн.-журн. вид-во, 1957. – 691 с.
854. *Плеская-Зебольд З.* Немецкие колонисты на Одесчине / З. Плеская-Зебольд // Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення : моногр. – К.–Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – С. 215–230. – (Серія «Україна: історія і сучасність». Вип. 1).
855. По'aley Цион [Електронний ресурс] // Електронная еврейская энциклопедия. – Режим доступу : <http://www.eleven.co.il/article/13247>.
856. Повідомлення газети «Вперед» про створення Комуністичної робітничої партії Польщі і про її виступ проти загарбницької війни білополяків у Західній Україні. 24 грудня 1918 р. // Під прапором Жовтня. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні. 1917–1920. Документи й матеріали / упоряд. : О. Ю. Карпенко та ін. ; Архівне упр. УРСР ; Львів. обл. держ. архів. – Львів : Кн.-журн. вид-во, 1957. – С. 148.
857. Повідомлення про зустріч Голови Директорії УНР В. Винниченка і Голови Ради Міністрів В. Чехівського з представниками єврейських організацій, меморандум Бердичівської єврейської громади і Заява уряду. 10 січня 1919 р. // Сергійчук В. Погроми в Україні. 1914–1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, приховуваної в радянських архівах / В. Сергійчук ; вступ. ст. В. Михальчука. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 1998. – С. 180–185.
858. Повідомлення про зустрічі єврейських діячів з Головою Директорії С. Петлюрою в Кам'янці-Подільському. 17 липня 1919 року // Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство / Володимир Сергійчук. – [вид. 2-ге, допов.]. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2006. – С. 105–115.
859. Повідомлення Ялтушківської єврейської громади про погром, вчинений українською армією // Сергійчук В. Погроми в Україні. 1914–1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, приховуваної в радянських архівах / В. Сергійчук ; вступ. ст. В. Михальчука. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 1998. – С. 330–333.
860. *Погребинська І.* Автономізм у політичному просторі східноєвропейського єврейства / І. М. Погребинська // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2008. – Вип. 40. – С. 352–362.
861. *Погребинська І.* Автономізм та його вплив на формування єврейської національної ідентичності в Україні: історіографічний аспект / І. М. Погребинська // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2008. – Вип. 39. – С. 307–316.

862. *Погребинська І.* Євреї в Західноукраїнській Народній Республіці (до проблеми українсько-єврейських взаємин) [Текст] / І. М. Погребинська, М. М. Гон ; НАН України, Ін-т нац. відносин і політол. – К. : б. в., 1997. – 86 с.: іл.
863. *Погребинська І.* Єврейська національна автономія та діяльність Національного Секретаріату в Україні (1918–1919 рр.) [Електронний ресурс] / І. М. Погребинська // Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи – єврейська історія та культура кінця XIX – початку XX ст. : матеріали X Міжнар. наук. конф. – Режим доступу : <http://www.judaica.kiev.ua/Conference/Conf2002/Conf16-02.htm>.
864. *Погребинська І.* Погроми в Польщі, Галичині та українське єврейство / І. Погребинська // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2000. – Вип. 10. – С. 167–179. – (Серія : Політологія і етнологія).
865. *Погребинська І.* Українсько-єврейські взаємини у Галичині у кінці XIX – на початку XX сторіччя / І. Погребинська // Етнічна історія народів Європи: Національні меншини. Етноархеологія. – 1999. – Вип. 3. – С. 61–65.
866. *Погребинська І. М.* Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець XIX початок XX ст.) / І. М. Погребинська // Український історичний журнал. – 1996. – № 4. – С. 124–132.
867. Погром в м. Котельно (Вольнь) // Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине 1917–1918 гг. (К истории украинско-еврейских отношений) / И. Чериковер ; вступ. ст. С. М. Дубнова. – Берлин : Ostjudisches historisches archiv, 1923. – С. 192–193.
868. *Подольський А.* Єврейська освіта в Україні: історія та сучасність / А. Подольський // Четвертий міжнар. конгрес українців : доп. та повідомл., (Одеса, 26–29 серп. 1999 р.). – Ч. 2 : XX століття / Міжнар. асоц. українців. – Одеса–К.–Львів, 1999. – С. 520–524. – (Історія).
869. *Подольський А.* Місце єврейської освіти в полікультурному просторі України / А. Подольський // Етнічна історія народів Європи: Національні меншини. Етноархеологія. – 1999. – Вип. 3. – С. 66–74.
870. *Подольський А.* Створення та діяльність загонів єврейської самооборони на теренах України в 1917–1920 роках: за матеріалами єврейської історико-археографічної комісії / А. Подольський // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 1999. – Вип. 8. – С. 99–102. – (Серія : Політологія і етнологія).
871. *Полетика Н.* Воспоминания [Електронний ресурс] / Н. Полетика. – Режим доступу : <http://lib.ru/metuary/poletika/wospominaia.txt>.
872. Политические партии России: история и современность / под ред. проф. А. И. Зевелева, проф. Ю. П. Свириденко, проф. В. В. Шелохаева. – Москва : РОССПЭН, 2000. – 631 с.
873. Політична конвенція між Польщею і Україною. 21. 04. 1920 р. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 618–619.

874. Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / гол. ред. В. М. Литвин ; авт. кол. : О. Г. Аркуша, С. О. Біла, В. Ф. Верстюк та ін. ; НАН України ; Ін-т іст. України ; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. – К. : Ніка-Центр, 2008. – 988 с.
875. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. : іст. нариси / Д. В. Архерейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Наук. думка, 2002. – 952 с.: іл.
876. Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. : Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького ; Укр. асоц. політологів. – [2-ге вид., допов. і переробл.]. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.
877. *Поліщук Ю. М.* Національні меншини Правобережної України в політико-правовому полі Російської імперії в кінці XVIII – на початку XX століття: аналіз джерельної бази / Ю. М. Поліщук // *Гілея*. – 2008. – Вип. 17. – С. 116–131.
878. *Поліщук Ю.* Освіта німецьких колоністів Правобережної України в кінці XVIII – на початку XX століття в політико-правовому полі російського царизму / Ю. Поліщук // *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. – 2008. – Вип. 40. – С. 298–314.
879. Полный сборник платформ всех русских политических партий. – [изд. втор., исправл. и дополн. по последним резолюциям парт. съездов]. – Санкт-Петербург, 1906. – 131 с.
880. Положения о поощрении и защите прав лиц, принадлежащих к меньшинствам [Електронний ресурс] // *Права человека: изложение фактов*. – [Управление Верховного комиссара Организации Объединенных Наций по правам человека при Отделении Организации Объединенных Наций в Женеве]. – 1998. – № 18 / Rev. 1. – С. 5–12. – Режим доступа : <http://www.ohchr.org/Documents/Publications/FactSheet18Rev.1ru.pdf>.
881. *Польовий Л.* Болгари / Л. Польовий // *Етнонаціональний розвиток України : терміни, визначення, персоналії* / відп. ред. : Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас. – К., 1993. – С. 414–415.
882. *Поляков Л.* История антисемитизма: Эпоха веры / Л. Поляков. – Москва–Иерусалим : Гешарим, 1997. – 429 с.
883. *Поляков Л.* История антисемитизма: Эпоха знаний / Л. Поляков. – Москва–Иерусалим : Гешарим, 1998. – 447 с.
884. *Польовий Л.* Греки / Л. Польовий // *Етнонаціональний розвиток України : терміни, визначення, персоналії* / відп. ред. : Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас. – К., 1993. – С. 422.
885. *Польовий Л.* Словаки і чехи / Л. Польовий // *Етнонаціональний розвиток України : терміни, визначення, персоналії* / відп. ред. : Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас. – К., 1993. – С. 493.
886. *Пономарев А. П.* Русские в этнической истории Украины / А. П. Пономарев // *Русские в современном мире*. – М., 1998. – С. 116–124.

887. *Попенко Я. В.* Заселення Запорізького Приазов'я німецькими колоністами у XVIII–XX столітті / Я. В. Попенко, О. Л. Морозова // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України : зб. наук. праць V Всеукр. наук.-практ. конф., 2–3 жовт. 2003 р. / ред. кол. : В. О. Котигоренко (співголова), М. В. Дедков (співголова), Н. В. Деркач (співголова) та ін. – Запоріжжя : Облдержадміністрація ; ЗНТУ ; Сімферополь : Доля, 2003. – С. 79–81.
888. *Попов Н. Н.* Очерк истории Коммунистической партии (большевиков) Украины / Н. Н. Попов. – [2-е изд.]. – Харьков : Пролетарий, 1929. – 318 с.
889. *Попович М. В.* Нарис історії культури України / М. В. Попович. – К. : АртЕк, 1998. – 728 с. : іл.
890. *Портнов А.* Українська держава Павла Скоропадського (1918) і Західноукраїнська Народна Республіка (Л. Цегельський) – практика і теорія консерватизму в українському державному будівництві [Електронний ресурс] / А. Портнов. – Режим доступу : http://www.ukrterra.com.ua/developments/history/modern/portnov_ukrderg.htm.
891. Постанова Президії Верховної Ради України «Про Звернення Президії Верховної Ради України до громадян України всіх національностей». 26 серпня 1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1442-12>.
892. Постанова про введення до складу Кабінету Міністрів міністра єврейських справ. 06. 03. 1919 р. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 500.
893. Постанова про заснування окремої слідчої комісії для переведення слідства в справі погрому 15–16 лютого 1919 р. в м. Проскуріві й 17 лютого в м. Фельштині Проскурівського повіту. 09. 04. 1919 р. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 513.
894. Постанова про ухвалення статуту надзвичайної слідчої комісії для розслідування подій в Житомирі 7–13 січня 1919 р. 03. 03. 1919 р. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 498–500.
895. Постанова Ради Народних Міністрів про боротьбу з протиеврейською погромною агітацією // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 539.
896. Постанова Тимчасового Уряду про затвердження Генерального Секретаріату. 3 липня 1917 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у

- 2 т. Т. 1 : 4 березня – 9 грудня 1917 р. / упоряд. : В. Ф. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Наук. думка, 1996. – С. 163–164.
897. Постанова Української Національної Ради: Проголошення Української держави на українських областях Австрії і Угорщини. 19 жовтня 1918 р. / Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 1. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2001. – С. 180–181.
898. Постанови I Всеукраїнського жіночого з'їзду. 14–15. 09. 1917 р. // Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. Документи і матеріали / упоряд. : В. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2003. – С. 769–771.
899. Постанови IV з'їзду УСДРП. 30. 09 – 03. 10. 1917 р. // Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. Документи і матеріали / упоряд. : В. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2003. – С. 806–816.
900. Постанови в справі організації освіти, винесені Всеукраїнським учительським з'їздом 5–6 квітня [1917 р.] // Український історик. – 1984. – № 1–4 (81–84). – С. 283–286.
901. *Потапенко М. В.* Польська національна освіта у Наддніпрянській Україні в добу Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.) [Електронний ресурс] / М. В. Потапенко // Література та культура Полісся. – 2009. – Вип. 56. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ltkp/2009_56/Statti/21.html.
902. *Потапенко М. В.* Польський демократичний рух у Наддніпрянській Україні (березень 1917 – квітень 1918 рр.) / М. В. Потапенко // Український історичний журнал. – 2010. – № 6. – С. 90–105.
903. *Потапчик Л.* Німці-волиняни / Л. Потапчик // Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення : моногр. – К.–Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – С. 128–131. – (Серія «Україна: історія і сучасність». Вип. 1).
904. *Приймак Т.* Конституційний проект М. Грушевського з 1905 року / Тома М. Приймак // Український історик. – 1985. – Ч. 1–4 (85–88). – С. 34–45.
905. *Присяжный Н. С.* Первая Конная армия на польском фронте в 1920 году / Н. С. Присяжный. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского ун-та, 1992. – 64 с.
906. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>.
907. Програма Української Народної Партії // Самостійна Україна : зб. програм укр. політ. партій поч. ХХ ст. / упоряд. О. Федьков. – Тернопіль : Ред.-вид. відділ упр. по пресі, 1991. – С. 20–53.
908. Програма Української народної трудової партії. 3 квітня 1919 р. // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 3, кн. 2. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2005. – С. 113–115.
909. Програмова заява Державного Секретаріату до громадян держави. Не раніше 3 січня 1919 р. // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923.

- Документи і матеріали : у 5 т. Т. 2. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003. – С. 143–145.
910. Програмове звернення Української Національної Ради: «Український народ!» 5 листопада 1918 р. // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 1. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2001. – С. 336–337.
911. Проект Закону про Концепцію державної етнопонаціональної політики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=42769&pf35401=216410>.
912. Проект меморандума Германиї Україне, составленный советником посольства Видфельдом. Киев, 1 июня 1918 г. // Крах германской оккупации на Украине (По документам оккупантов) / под ред. М. Горького, И. Минца, Р. Эйдемана. – Москва : Огиз, 1936. – С. 94–95.
913. Протоколи зізнань свідків Вольфа Брунета і Самуела Фукса про замордування польськими окупантами євреїв у Збаражі. 23 червня 1919 р. // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 3, кн. 1... – С. 123–124.
914. Прохода В. Вождь та військо / В. Прохода // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – К. : Фенікс, 1992. – С. 109–148.
915. Пунжин С. Проблема защиты прав меньшинств в международном праве / С. Пунжин // Государство и право. – 1992. – № 8. – С. 123–132.
916. Р. М. Жиди / Р. М. // Енциклопедія українознавства. Словникова частина : в 10 т. Т. 2 / голов. ред. В. Кубійович ; Наук. т-во ім. Т. Шевченка. – [Репринт. відтворення вид. 1955–1984 рр.]. – Париж–Нью-Йорк–Львів : НТШ, 1993. – С. 670–680.
917. Р. М. Німці на Україні / Р. М. // Енциклопедія українознавства. Словникова частина : в 10 т. Т. 5 / голов. ред. В. Кубійович ; Наук. т-во ім. Т. Шевченка. – [Репринт. відтворення вид. 1955–1984 рр.]. – Париж–Нью-Йорк–Львів : НТШ, 1996. – С. 1768–1774.
918. Рабінович П. Основні права людини / П. Рабінович // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 571–572.
919. Рабінович П. Основні права нації (народу) / П. Рабінович // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 572.
920. Рабінович П. Основні права національних меншин / П. Рабінович // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 572.
921. Радевич-Винницький Я. До історії українсько-єврейських відносин (згадки про єврейську долю у «Кривавій Книзі» екзильного уряду ЗУНР) [Електронний ресурс] / Я. Радевич-Винницький // Єврейська історія і культура в

- Україні : матеріали конф., (Київ, 8–9 грудня 1994 р.). – Режим доступу : <http://www.jewish-heritage.org/eu94a45r.htm>.
922. *Радченко Л. О.* Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917–1920 років / Л. О. Радченко. – Харків, 1996. – 120 с.
923. *Райківський І.* Взаємини українських соціал-демократів Галичини з Польською партією соціалістичною в 1918 – 1939 рр. / І. Райківський // Галичина. – 2002. – Вип. 8. – С. 70–86.
924. *Райс Е.* Несправедливі обвинувачення / Е. Райс // Симон Петлюра : зб. студійно-наук. конф. в Парижі (трав. 1976) : статті, замітки, матеріали / за ред. В. Косика. – Мюнхен–Париж : Укр. вільний ун-т, 1980. – С. 107–108. – Б-ка ім. С. Петлюри. – (Серія : Монографії. Ч. 32).
925. Рамкова конвенція про захист національних меншин. Страсбург, 1 лютого 1995 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_055.
926. Распределение населения по главнейшимъ сословіямъ, вероисповеданіямъ, родному языку и по некоторымъ занятіямъ: краткія общія сведения по Имперіи / предисл. : Н. Тройницкий. – Санкт-Петербург : Паровая типо-литография Н. Л. Ныркіна, 1905. – 43 с., [1] л. карт.; 37 см. – (Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год / под ред. Н. А. Тройницкого).
927. *Рафальський О. О.* Історіографічні нотатки про політико-правове становище національних меншин у 1917–1920 роках / О. О. Рафальський // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – 2000. – Вип. 14. – С. 195–207.
928. *Рафальський О. О.* Національні меншини України у ХХ столітті : історіограф. нарис / О. О. Рафальський ; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К. : Поліс, 2000. – 447 с.
929. *Рафес М. Г.* Два года революции на Украине (Эволюция и раскол «Бунда») / М. Г. Рафес. – Москва : Гос. изд-во, 1920. – 168 с.
930. *Рафес М. Г.* Очерки по истории «Бунда» / М. Г. Рафес. – Москва : Москов. рабочий, 1923. – 440 с.
931. Реализация особых прав и содействие осуществлению дополнительных мер по защите меньшинств [Електронний ресурс] // Права человека: изложение фактов. – [Управление Верховного комиссара Организации Объединенных Наций по правам человека при Отделении Организации Объединенных Наций в Женеве], 1998. – № 18 / Rev. 1. – С. 13–23. – Режим доступу : <http://www.ohchr.org/Documents/Publications/FactSheet18Rev.1ru.pdf>.
932. *Ревегук В. Я.* Симон Петлюра і євреї – погляд з Полтави [Електронний ресурс] / В. Я. Ревегук // Симон Петлюра – від контрверзи до порозуміння / П. В. Ворона, А. М. Мучник, В. Я. Ревегук ; за заг. ред. П. В. Ворони. – Полтава : Вид. ПП Шевченко Р. В., 2010. – 100 с. – Режим доступу : <http://poltava-repres.narod.ru/petlura/literat/porozuminnia.htm>.
933. Революция и национальный вопрос: Документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в ХХ в. : в 3 т. Т. 3 / сост.

- И. Левин ; под ред. С. Диманштейна ; Ком. акад. ; Комис. по изучению нац. вопроса. – Москва : Изд-во Ком. акад., 1930. – 467 с.
934. Революция на Украине по мемуарам белых / сост. С. А. Алексеев ; под ред. Н. Н. Попова. – [Репринт. воспроизведение изд. 1930 г.]. – К. : Политиздат Украины, 1990. – 436 с.
935. Ревуцкий Аврахам [Электронный ресурс] // Электронная еврейская энциклопедия. – Режим доступа : <http://www.eleven.co.il/article/13471>.
936. *Реснт О.* Українсько-польські відносини у XIX – на початку XX ст. / *О. Реснт* // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2001. – Вип. II. – С. 118–126.
937. *Реснт О.* З'їзд поневолених народів (8–15. IX. 1917 р.) / *О. Реснт, Б. Андрусишин* ; НАН України ; Ін-т іст. України. – К., 1994. – 71 с. – (Історичні зошити).
938. Резолюция по национальному вопросу Седьмой (Апрельской) Всероссийской конференции РСДРП(б). Петроград, 24–29 апреля (7–12 мая) 1917 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Ч. I : 1898–1925. – [изд. седьмое] / Ин-т Маркса – Энгельса – Ленина – Сталина при ЦК КПСС. – Москва : Госполитиздат, 1953. – С. 332, 345–346.
939. Резолюції I Всеукраїнського селянського з'їзду. 28. 05. – 02. 06. 1917 р. // Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. Документи і матеріали / упоряд. : В. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2003. – С. 347–353.
940. Резолюції II-го Всеукраїнського Учительського З'їзду в Києві // Боровик А. М. Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917–1920 рр.). – Чернігів : Черніг. береги, 2008. – С. 341–345.
941. Резолюції Полтавського губернського українського з'їзду. 21–22. 05. 1917 р. // Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. Документи і матеріали / упоряд. : В. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2003. – С. 323–325.
942. Резолюції установчого з'їзду УПСР. 04–05. 03. 1917 р. // Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. Документи і матеріали / упоряд. : В. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2003. – С. 132–135.
943. Резолюція західноукраїнського секретаріату Єврейської соціал-демократичної партії «Поале-Сіон». 3 квітня 1919 р. // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 3, кн. 2. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2005. – С. 123–124.
944. Релігієзнавство: конспект лекцій : навч. посіб. [Електронний ресурс]. – К., 2006. – 142 с. – Режим доступа : <http://www.info-library.com.ua/books-text-262.html>.
945. *Речистер Б.* К истории антисемитизма. Разгром галицких евреев в годы Первой мировой войны [Электронный ресурс] / *Б. Речистер* // Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи – єврейська історія та

- культура кінця XIX – початку XX ст. : матеріали X Міжнар. наук. конф. – Режим доступу : <http://www.judaica.kiev.ua/Conference/Conf2002/Conf18-02.htm>.
946. *Рибаков М. О.* Єврейський народний університет / М. О. Рибаков // Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 3 : Е–Й / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України ; Ін-т іст. України. – К. : Наук. думка, 2005. – С. 89.
947. *Римаренко С. Ю.* Права нації та права людини: між Сціллою та Харібдою / С. Ю. Римаренко. – К. : Світогляд, 2005. – 78 с.
948. *Римаренко С. Ю.* Самовизначення особи, нації, держави: (Етнополітологічний аналіз) : моногр. / С. Ю. Римаренко. – К. : Юрид. кн., 1999. – 543 с.
949. *Римаренко Ю.* Національний розвій України: проблеми і перспективи / Ю. Римаренко. – К. : Юрінком. – 1995. – 272 с.
950. Робітнича газета. – 1917. – 9 груд.
951. Розписка міністра єврейських справ УНР П. Красного про одержання 15 тисяч польських марок, пожертвуваних С. Петлюрою на допомогу єврейським біженцям з України. 18 лютого 1921 року // Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство / Володимир Сергійчук. – [вид. 2-ге, допов.]. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2006. – С. 125.
952. Розпорядження Генерального секретарства внутрішніх справ про недоторканість особи та її житла. 1 листопада 1917 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1 : 4 березня – 9 грудня 1917 р. / упоряд. : В. Ф. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Наук. думка, 1996. – С. 384.
953. Розпорядок Державного секретаріату внутрішніх справ про право громадянства. 10 квітня 1919 р. // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 2. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003. – С. 337–338.
954. Розпорядок Державного секретаріату внутрішніх справ про спеціальні вимоги до урядників державної адміністративної служби. 18 березня 1919 р. // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 2. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003. – С. 289–292.
955. Розпорядок Державного секретаріату освіти і віроісповідань про запровадження викладання українською мовою у всіх державних школах. 24 лютого 1919 р. // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 2. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003. – С. 259.
956. Розпорядок Державного секретаріату освіти і віроісповідань про приватні школи. 22 лютого 1919 р. // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 2. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003. – С. 248–249.
957. Розпорядок Державного секретаріату освіти і віроісповідань про службову присягу учителів. 22 лютого 1919 р. // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 2. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003. – С. 249–250.
958. Розпорядок Державного секретаріату судівництва про печатки і вивіски. 2 березня 1919 р. // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923.

- Документи і матеріали : у 5 т. Т. 2. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003. – С. 267–268.
959. Розпорядок Державного секретаріату судівництва про тимчасову організацію нотарів. 1 березня 1919 р. // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 2. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003. – С. 262–263.
960. *Ротар Н. Ю.* Діяльність українських національно-демократичних урядів в галузі освіти (1917–1920 рр.) [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Н. Ю. Ротар. – Чернівці, 1996. – 22 с.
961. *Ротар Н. Ю.* Теорія політичної участі : навч. посіб. / Н. Ю. Ротар ; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці : Чернів. нац. ун-т, 2010. – 167 с. : табл.
962. *Рудакевич О. М.* Національний принцип: етнополітична концепція нації : моногр. / О. М. Рудакевич. – Тернопіль : Вид-во ТНЕУ «Економ. думка», 2009. – 292 с.
963. *Рудакевич О.* Національні політичні стереотипи (теоретико-методологічні засади дослідження) / О. М. Рудакевич // Науковий вісник Ужгородського університету. – 2009. – Вип. 11. – С. 193–196. – (Серія: Політологія. Соціологія. Філософія).
964. *Рудницька Н. В.* Становлення і розвиток системи освіти євреїв на Волині у ХІХ – на початку ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Н. В. Рудницька. – Запоріжжя, 2002. – 20 с.
965. Рукописні замітки члена Української Національної Ради о. Олександра Стефановича про події у Львові // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 1. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2001. – С. 251–284.
966. *Рябошапко Л. І.* Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000) : моногр. / Л. І. Рябошапко. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 484 с.
967. *Рябчук М.* Спокута метафізичних провін / М. Рябчук // Ковальчик А. Пан Петлюра? – Б. м. : Акта – 2011. – С. 5–23.
968. *Сабалдашов В.* Німецькі колоністи на Николаєвщині / В. Сабалдашов // Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення : моногр. – К.–Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – С. 159–196. – (Серія «Україна: історія і сучасність». Вип. 1).
969. *Савченко В. А.* Симон Петлюра / В. А. Савченко ; худож.-оформ. Л. Д. Киркач-Осипова. – Харьков : Фолио, 2006. – 415 с. – (Серія «Время и судьбы»).
970. *Савченко В.* Авантюристы гражданской войны: Историческое исследование / В. А. Савченко. – Харьков : Фолио, 2000. – 368 с. – (Жизнь знаменитых людей).
971. *Савчук В.* Документи держархіву Львівської області про діяльність німецьких колоній в Галичині в кінці ХVІІІ – на поч. ХХ ст. / В. Савчук // Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення : моногр. – К.–Миколаїв :

- Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – С. 90–91. – (Серія «Україна: історія і сучасність». Вип. 1).
972. *Самарцев І.* Євреї в Україні на початку ХХ ст. / І. Самарцев // Український історичний журнал. – 1994. – № 4. – С. 19–29.
973. Самостійна Україна : зб. програм укр. політ. партій поч. ХХ ст. / упоряд. О. Федьков. – Тернопіль : Ред.-вид. відділ упр. по пресі, 1991. – 82 с.
974. Сборник договоров России с другими государствами, 1856–1917 / сост. И. В. Козьменко ; под ред. Е. А. Адамова. – Москва : Госполитиздат, 1952. – 463 с.
975. Свідчення про погром у Кривому Озері, вчинений денікінцями // Сергійчук В. Погроми в Україні. 1914–1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, приховуваної в радянських архівах / В. Сергійчук ; вступ. ст. В. Михальчука. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 1998. – С. 377–392.
976. *Сергійчук В.* Етапи переселення німців в Україну / В. Сергійчук // Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення : моногр. – К.–Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – С. 43–66. – (Серія «Україна: історія і сучасність». Вип. 1).
977. *Сергійчук В.* Погроми в Україні. 1914–1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, приховуваної в радянських архівах / В. Сергійчук ; вступ. ст. В. Михальчука. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 1998. – 543 с.
978. *Сергійчук В.* Симон Петлюра і єврейство / В. Сергійчук. – [вид. 2-е, допов.]. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2006. – 152 с.
979. *Сергійчук В.* Українські державники. Симон Петлюра / В. Сергійчук. – [вид. 2-ге, допов.]. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2009. – 568 с.
980. *Сергійчук В.* Уся правда про єврейські погроми: Мовою невідомих документів і матеріалів / В. Сергійчук ; Ін-т дослідж. модерної історії України ; Фондація ім. С. Петлюри. – К. : Козаки, 1996. – 122 с.
981. *Сиволопов В. О.* Питання кількісного представництва національних меншин у Центральній Раді (травень – липень 1917 р.) [Електронний ресурс] / В. О. Сиволопов // Історичні записки. – 2008. – Вип. 20, ч. 1. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Istz/2008_20/sivolapov.pdf.
982. Симон Петлюра – від контроверзи до порозуміння [Електронний ресурс] / П. В. Ворона, А. М. Мучник, В. Я. Ревегук. – Полтава, 2010. – 100 с. – Режим доступу : <http://poltava-repres.narod.ru/petlura/literat/porozuminnia.htm>.
983. Симон Петлюра : зб. студійно-наук. конф. в Парижі (трав. 1976) : статті, замітки, матеріали / за ред. В. Косика. – Мюнхен–Париж : Укр. вільний ун-т, 1980. – 238 с. – Б-ка ім. С. Петлюри. – (Серія : Монографії. Ч. 32).
984. Симон Петлюра. Статті, листи, документи. Т. 1 / Симон Петлюра. – Нью-Йорк : УВАН у США, 1956. – 480 с.
985. Симон Петлюра. Статті, листи, документи. Т. 2 / Симон Петлюра. – Нью-Йорк : УВАН у США – Б-ка ім. С. Петлюри в Парижі, 1979. – 627 с.
986. Симон Петлюра. Статті, листи, документи. Т. 3 / Симон Петлюра ; упоряд. В. Сергійчук. – К. : В-во ім. О. Теліги, 1999. – 616 с.

987. *Симоненко Р. Г.* Одинець Дмитро Михайлович / Р. Г. Симоненко // Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 7 : Мл – О / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України ; Ін-т іст. України. – К. : Наук. думка, 2010. – С. 552.
988. *Симчишин О. С.* Діяльність бундівських організацій у Правобережній Україні на початку ХХ століття / О. С. Симчишин : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01. – Черкаси, 2007. – 21 с.
989. *Синоптикусь [Реннер К.]*. Государство и нация. Исследование съ государственно правовой точки зрения возможныхъ принциповъ разрешенія національного вопроса. (Къ національному вопросу въ Австріи) / К. Реннер ; переводъ Г. С. Михаловскаго. – Санкт-Петербургъ : Книгоизд. «Искры», 1906. – 62 с.
990. *Сіреджук П.* Дочірнє розселення німців Східної Галичини (XIX – 30-ті рр. ХХ ст.) / П. Сіреджук // Галичина. – 2004. – Вип. 10. – С. 75–86.
991. *Сіреджук П.* Німецька колонізація Прикарпаття / П. Сіреджук // Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення : моногр. – К.–Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – С. 109–114. – (Серія «Україна: історія і сучасність». Вип. 1).
992. *Сірополко С.* Історія освіти в Україні / Степан Сірополко ; Укр. вільний ун-т ; Друзі т-ва ім. Г. Ващенко. – К. : Наук. думка, 2001. – 912 с.
993. *Скальський В.* Політичне життя польської громади під час Української революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.) / В. Скальський // Український історичний збірник. – 2008. – Вип. 11. – С. 185–202.
994. *Скоропадський П.* Спогади: кінець 1917 – грудень 1918 року / П. Скоропадський ; редкол. : Я. Пеленський (голов. ред.) та ін. – К.–Філадельфія, 1995. – 495 с.
995. *Скоропадський П.* Спомини / П. Скоропадський ; передм. Г. В. Папакіна. – К. : Україна, 1992. – 112 с.
996. Словник іншомовних слів: 23 000 слів та термінологічних словосполучень / уклад. : Л. О. Пустовіт, О. І. Скопненко, Г. М. Сюта та ін. – К. : Довіра, 2000. – 1018 с. – (Б-ка держ. службовця. Держ. мова і діловодство).
997. *Сміт Е. Д.* Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія / Ентоні Д. Сміт. – К. : К.І.С., 2004. – 170 с.
998. *Сміт Е. Д.* Національна ідентичність / Ентоні Д. Сміт ; пер. з англ. П. Тарашука. – К. : Основи, 1994. – 224 с.
999. *Снісаренко Н.* Національно-персональна автономія / Н. Снісаренко // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра : Генеза, 1996. – С. 338–339.
1000. *Соколовский С. В.* Права меньшинств: антропологические, социологические и международно-правовые аспекты [Электронный ресурс] / С. В. Соколовский. – Москва : Москов. обществ. науч. фонд, 1997. – 217 с. – Режим доступу : http://polbu.ru/sokolovsky_prava/.
1001. *Соколовська Г. М.* Греки Півдня України: історія та сучасність / Г. М. Соколовська // Державна етнонаціональна політика: правовий та культуроло-

- гічний аспекти в умовах Півдня України : зб. наук. праць VI Всеукр. наук.-практ. конф., 6–8 жовт. 2005 р. / за заг. ред. М. В. Дедкова. – Запоріжжя : Облдержадміністрація ; ЗНТУ, 2005. – С. 114–116.
1002. *Солдатенко В. Ф.* Доба української революції (1917–1920 рр.) у новітній історіографії / В. Ф. Солдатенко // *Гілея*. – 2005. – Вип. 1. – С. 87–151; Вип. 2. – С. 68–103; Вип. 3. – С. 50–72.
1003. *Солдатенко В.* Етнонаціональні чинники і проблема національних меншин у концепції і практичному досвіді Української революції (1917–1920 рр.) [Текст] / В. Ф. Солдатенко // *Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства*. – 2008. – Т. XIX. – С. 351–365.
1004. *Солдатенко В.* Єврейське представництво в Центральній Раді [Електронний ресурс] / В. Ф. Солдатенко. – Режим доступу : http://holocaust-ukraine.net/ru/razdel_jii.htm.
1005. *Солдатенко В. Ф.* Єврейські погроми в УНР 1919 р.: міркування з приводу деяких історіографічних тенденцій / В. Ф. Солдатенко // *Гілея*. – 2007. – Вип. 10. – С. 4–18; 2008. – Вип. 11. – С. 4–19; Вип. 12. – С. 4–14.
1006. *Солдатенко В. Ф.* Новітні тенденції та актуальні проблеми історіографічного освоєння досвіду Українського національного руху у 1917–1922 роках / В. Ф. Солдатенко // *Гілея*. – 2009. – Вип. 20. – С. 4–30.
1007. *Солдатенко В. Ф.* Перший всеукраїнський з'їзд рад / В. Ф. Солдатенко // *Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 8 : Па – Прик. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України ; Ін-т іст. України*. – К. : *Наук. думка*, 2011. – С. 169–170.
1008. *Солдатенко В.* Українська революція і етнонаціональні відносини: Проблеми дослідження / В. Солдатенко // *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. – 1999. – Вип. 8. – С. 3–20. – (Серія : Політологія і етнологія).
1009. *Солдатенко В. Ф.* Українська революція : іст. нарис / В. Ф. Солдатенко. – К. : *Либідь*, 1999. – 976 с.
1010. *Солдатенко В. Ф.* Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920) / В. Ф. Солдатенко ; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К. : *Кн. пам'яті України ; Просвіта*, 1999. – 507 с.
1011. *Солдатські погроми // Чериковер И.* Антисемитизм и погромы на Украине 1917–1918 гг. (К истории украинско-еврейских отношений) / И. Чериковер ; вступ. ст. С. М. Дубнова. – Берлин : *Ostjudisches historisches archiv*, 1923. – С. 186.
1012. *Сосюра В.* Третя рота // *Вибрані твори : в 2 т. Т. 2 : Поєми. Роман* / В. М. Сосюра. – К. : *Наук. думка*, 2000. – С. 238–507. – (Б-ка укр. л-ри. Новітня укр. л-ра).
1013. *Социалистическая еврейская рабочая партия [Електронний ресурс] // Электронная еврейская энциклопедия*. – Режим доступу : <http://www.eleven.co.il/article/13912>.
1014. *Список погромленных пунктов (сентябрь – декабрь 1917 г) // Чериковер И.* Антисемитизм и погромы на Украине 1917–1918 гг. (К истории украин-

- нско-еврейских отношений) / И. Чериковер ; вступ. ст. С. М. Дубнова. – Берлин : Ostjüdisches historisches archiv, 1923. – С. 205–206.
1015. *Срібняк І.* Симон Петлюра на чолі держави та війська. До питання про польсько-українські взаємини 1919–1920 років / І. Срібняк // Симон Петлюра та Українська національна революція : зб. праць Другого конкурсу петлорознавців України / упоряд. та передм. В. Михальчука. – К. : Рада, 1995. – С. 137–164.
1016. *Ставицька Н.* Державна національно-культурна політика серед національних меншин в добу Української революції / Н. Ставицька // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 1999. – Вип. 9. – С. 86–90. – (Серія : Політологія і етнологія).
1017. *Сталин И. В.* Выступления на VII (апрельской) конференции РСДРП (большевиков). 24–29 апреля 1917 г. // Сочинения. Т. 3 / И. В. Сталин. – Москва : ОГИЗ ; Гос. изд-во полит. л-ры, 1946. – С. 48–57.
1018. *Сталин И. В.* Как понимает социал-демократия национальный вопрос? // Сочинения. Т. 1 / И. В. Сталин. – Москва : ОГИЗ ; Гос. изд-во полит. л-ры, 1946. – С. 32–55.
1019. *Сталин И. В.* Марксизм и национальный вопрос // Сочинения. Т. 2 / И. В. Сталин. – Москва : ОГИЗ ; Гос. изд-во полит. л-ры, 1946. – С. 290–367.
1020. *Сталин И. В.* На пути к национализму (Письмо с Кавказа) // Сочинения. Т. 2 / И. В. Сталин. – Москва : ОГИЗ ; Гос. изд-во полит. л-ры, 1946. – С. 285–289.
1021. *Сталин И. В.* Об отмене национальных ограничений // Сочинения. Т. 3 / И. В. Сталин. – Москва : ОГИЗ ; Гос. изд-во полит. л-ры, 1946. – С. 16–19.
1022. *Старух А.* Национальный вопрос в теории и практической деятельности еврейских политических партий Украины в период Центральной Рады / О. В. Старух // Еврейское население Юга Украины: Исследования, воспоминания, документы : ежегодник / редкол. : Ф. Г. Турченко и др. ; Запорож. ун-т ; Запорож. гор. отд-ние о-ва «Украина-Израиль». – Харьков–Запорожье : Евр. мир, 1998. – С. 138–146.
1023. *Старух О. В.* Євреї України і боротьба навколо питання державного устрою в добу Центральної Ради / О. В. Старух // Еврейское население Юга Украины : Первые запорожские чтения : докл. и сообщ., 29–30 мая 1997 г. – Запорожье, 1997. – С. 81–86.
1024. *Старух О.* Польські політичні партії і організації та самовизначення України за доби Центральної Ради / О. В. Старух // Українська історична наука на порозі ХХІ ст. : доп. і повідомл. Міжнар. наук. конгресу, (Чернівці, 16–18 травня 2000 р.). Т. 2. – Чернівці, 2001. – С. 237–242.
1025. *Старух О. В.* Український трикутник: унітаристи, самостійники, федералісти / О. В. Старух // Українська революція: 1917 – початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення). – Запоріжжя : Просвіта, 1998. – С. 65–118.
1026. Статистический ежегодник России. 1916 г. (Годъ тринадцатый). Вып. 1. – Москва–Петроград : Изд. Центр. статист. комитета, 1918. – 121 с.

1027. Стаття Д. Антоновича «Центральна Рада». 31. 03. 1917 р. // Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. Документи і матеріали / упоряд. : В. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2003. – С. 106–107.
1028. Стаття д-ра К. Левицького «Два закони про вибори до Союму Західної Области Української Народної Республіки». 20 серпня 1919 р. // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 2. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003. – С. 407–410.
1029. Стаття М. С. Грушевського «Українці» // Національні відносини в Україні у ХХ ст. : зб. док. і матеріалів / редкол. : І. Ф. Курас (голова), М. І. Панчук та ін. – К. : Наук. думка, 1994. – С. 10–26.
1030. Стаття М. Ткаченка «Волею та правом народу українського...» 30. 03. 1917 р. // Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. Документи і матеріали / упоряд. : В. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2003. – С. 97–102.
1031. Стаття Г. Хоткевича з критикою оцінки І Універсалу УЦР в «Известиях Харьковского совета рабочих и солдатских депутатов». 24. 06. 1917 р. // Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. Документи і матеріали / упоряд. : В. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2003. – С. 487–488.
1032. Статут повітових органів Української Національної Ради. Не раніше 16 листопада 1918 р. // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 2. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003. – С. 10–13.
1033. *Стахів М.* Заходи уряду і провідних сил України проти погромництва / М. Стахів // Правничий Вісник. – 1970–1971. – Кн. 3. – С. 30–43.
1034. *Стахів М.* Україна в добі Директорії УНР : у 7 т. Т. 1 : Власними силами / М. Стахів. – Торонто : Укр. наук.-іст. б-ка в Скрантоні, 1962. – 272 с. – (Наукове товариство ім. Шевченка. Бібліотека Українознавства. Т. 10).
1035. *Стахів М.* Україна в добі Директорії УНР : у 7 т. Т. 2 : Україна між двома силами / М. Стахів. – Торонто : Укр. наук.-іст. б-ка в Скрантоні, 1963. – 249 с. – (Наукове товариство ім. Шевченка. Бібліотека Українознавства. Т. 10).
1036. *Стахів М.* Україна в добі Директорії УНР : у 7 т. Т. 3 : Україна між двома силами / М. Стахів. – Торонто : Укр. наук.-іст. б-ка в Скрантоні, 1963. – 277 с. – (Наукове товариство ім. Шевченка. Бібліотека Українознавства. Т. 10).
1037. *Стахів М.* Україна в добі Директорії УНР : у 7 т. Т. 4 : Директорія і Антанта / М. Стахів. – Торонто : Укр. наук.-іст. б-ка в Скрантоні, 1964. – 350 с. – (Наукове товариство ім. Шевченка. Бібліотека Українознавства. Т. 10).
1038. *Стахів М.* Україна в добі Директорії УНР : у 7 т. Т. 5 : Директорія і Антанта / М. Стахів. – Торонто : Укр. наук.-іст. б-ка в Скрантоні, 1964. – 248 с. – (Наукове товариство ім. Шевченка. Бібліотека Українознавства. Т. 10).
1039. *Стахів М.* Україна в добі Директорії УНР : у 7 т. Т. 6 : Криза на всіх фронтах / М. Стахів. – Торонто : Укр. наук.-іст. б-ка в Скрантоні, 1965. – 247 с. – (Наукове товариство ім. Шевченка. Бібліотека Українознавства. Т. 10).

1040. *Стахів М.* Україна в добі Директорії УНР : у 7 т. Т. 7 : Вихід із кризи / М. Стахів. – Торонто : Укр. наук.-іст. б-ка в Скрантоні, 1966. – 432 с. – (Наукове товариство ім. Шевченка. Бібліотека Українознавства. Т. 10).
1041. *Стенун Ф.* Бывшее и несбывшееся : в 2 т. Т. 2. – Нью-Йорк : Изд-во им. Чехова, 1956. – 434 с.
1042. *Стопчак М. В.* Утворення і діяльність Директорії Української Народної Республіки (1918–1920 рр.) : історіограф. нарис / М. В. Стопчак. – Вінниця, 2010. – 809 с.
1043. *Стрикун І.* Націонал-державна політика в програмних положеннях та діяльності загальноросійських і білоруських національних партій 1917 р. / І. Стрикун // Український історичний збірник. – 2009. – Вип. 12. – С. 137–149.
1044. *Субтельний О.* Україна: історія / О. Субтельний ; пер. з англ. Ю. І. Шевчука ; вст. ст. С. В. Кульчицького. – К. : Либідь, 1991. – 512 с.: іл.
1045. *Суліменко О. Г.* Німці Волині (кінець XVIII – початок XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.05 [Електронний ресурс] / О. Г. Суліменко. – Режим доступу : <http://disser.com.ua/contents/28626.html>.
1046. *Сумцов М. Ф.* Слобожане : іст.-етнограф. розвідка / М. Ф. Сумцов. – Харків : Вид-во «Союз» Харьк. кредит. союзу кооперативів, 1918. – 238, [4] с., іл., портр. – (Культурно-історична бібліотека).
1047. *Сьркин Н.* И все таки... / Н. Сьркин // Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине 1917–1918 гг. (К истории украинско-еврейских отношений) / И. Чериковер ; вступ. ст. С. М. Дубнова. – Берлин : Ostjüdisches historisches Archiv, 1923. – С. 190.
1048. *Табачник Д.* Вбивство Симона Петлюри / Д. Табачник // Український історичний журнал. – 1992. – № 7/8. – С. 112–123; № 9. – С. 122–128.
1049. *Табачник Д.* Постріли на тихій вулиці Расін (Нотатки історика про вбивство Симона Петлюри) / Д. Табачник // Київська старовина. – 1999. – Ч. 1. – С. 146–155; Ч. 2. – С. 154–168.
1050. Тайний договір між Австро-Угорщиною та Українською Народною Республікою в справі Східної Галичини та Буковини. Не раніше 27 січня 1918 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2 : 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / упоряд. : В. Ф. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Наук. думка, 1997. – С. 150–151.
1051. *Такер Р.* Сталин: Путь к власти. 1879–1929. История и личность / Р. Такер ; общ. ред. и послесл. В. С. Лельчука. – Москва : Прогресс, 1991. – 480 с.
1052. *Тарасюк Д.* Без вины виноватые (Еврейские погромы в годы Гражданской войны в России) / Д. Тарасюк // Карта. – Б. д. – № 28–29. – С. 86–88.
1053. Татари в Україні : наук.-допоміж. бібліогр. покажч., 1917–1941 / уклад. : Н. А. Дехтярьова, Є. Г. Кузнецова, Н. Л. Македон. – К. : Кн. палата України, 1997. – 129 с. – (Етноси України).
1054. Телеграма голови Бердичівської єврейської громадської Управи Червононенкіса до Головного Отамана військ УНР С. Петлюри про становище в повіті. 6 вересня 1919 року // Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство /

- Володимир Сергійчук. – [вид. 2-ге, допов.]. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2006. – С. 117–118.
1055. Телеграма Голови Управи Погребищенської єврейської громади Гарника Головному Отаманові військ УНР Петлюрі з проханням залишити для охорони міста коменданта Супруненка. 23 вересня 1919 року // Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство / Володимир Сергійчук. – [вид. 2-ге, допов.]. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2006. – С. 118–119.
1056. Телеграма Головного Отамана військ УНР Симона Петлюри коменданту станції Миргород про заборону єврейських погромів українськими вояками, розслідування експесу на станції Яреськи й карне переслідування винних. 28 січня 1919 року // Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство / Володимир Сергійчук. – [вид. 2-ге, допов.]. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2006. – С. 99.
1057. Телеграма Головного Отамана військ УНР С. Петлюри коменданту тилу з вимогою негайно розстрілювати провокаторів, що підбурюють козаків до єврейських погромів, і повідомляти про це населення. 17 червня 1919 року // Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство / Володимир Сергійчук. – [вид. 2-ге, допов.]. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2006. – С. 103–104.
1058. Телеграма Львівського єврейського комітету президенту США Вудро Вільсону з протестом проти насильницької мобілізації євреїв до польського війська. 14 листопада 1918 р. // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 1. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2001. – С. 432.
1059. *Тима П.* Діалоги порозуміння. Українсько-єврейські взаємини / П. Тима, І. Хруслінська. – К. : Дух і літера, 2011. – 328 с.
1060. *Тимофієнко В.* Церкви німецьких колоністів у Південній Україні / В. Тимофієнко // Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення : моногр. – К.–Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – С. 390–398. – (Серія «Україна: історія і сучасність». Вип. 1).
1061. *Тимофіїв М.* Жиди і народне господарство України / М. Тимофіїв // Хліборобська Україна. Кн. 4. – Відень, 1922–1923. – С. 237–299.
1062. Тимчасова інструкція Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду на Україні // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1 : 4 березня – 9 грудня 1917 р. / упоряд. : В. Ф. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Наук. думка, 1996. – С. 213–214.
1063. Тимчасова постанова про утворення та формування військової жандармерії Української Народної Республіки. 14. 03. 1920 р. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 607–608.
1064. Тимчасовий основний закон про державну самостійність Західно-Української Народної Республіки. 13 листопада 1918 р. // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 2. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003. – С. 5–6.

1065. *Тинченко Я.* Вбивця Петлюри [Текст] / Я. Тинченко // Політика і культура. – 2001. – № 29. – С. 42–43.
1066. *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Кн. 1 / Я. Тинченко. – К. : Темпора, 2007. – 536 с.: іл.
1067. *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Кн. 2 / Я. Тинченко. – К. : Темпора, 2011. – 424 с.: іл.
1068. *Товт М. М.* Міжнародно-правовий захист національних меншин (тенденції сучасного розвитку) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.11 [Електронний ресурс] / М. М. Товт ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2002. – 16 с. – Режим доступу : <http://mydisser.com/ru/catalog/view/6/41/3705.html>.
1069. *Томпсон С.* Международные механизмы защиты прав меньшинств в системе ООН [Електронний ресурс] / С. Томпсон. – Режим доступу : http://www.rdu.org.ua/a_8.htm.
1070. Трагедія двох народів. Матеріали до спору між українською та російською соц.-дем. партіями з приводу убійства С. Петлюри. – Прага–К. : Вид. Закордонної делегації УСДРП, 1928. – 86 с.
1071. Третій Універсал Української Центральної Ради. 7 листопада 1917 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1 : 4 березня – 9 грудня 1917 р. / упоряд. : В. Ф. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Наук. думка, 1996. – С. 398–401.
1072. *Троцкий И.* Еврейские погромы на Украине и в Белоруссии (1918–1920 гг.) / Илья Троцкий // Книга о русском еврействе. 1917–1967 / под ред. Я. Г. Фрумкина, Г. Я. Аронсона, А. А. Гольденвейзера. – Нью-Йорк : Союз рус. евреев, 1968. – С. 56–69.
1073. *Троцинський В.* Правове регулювання розвитку національних меншин України / В. Троцинський // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 1999. – Вип. 8. – С. 126–129. – (Серія : Політологія і етнологія).
1074. *Троцинський В.* Міжнаціональні аспекти діяльності Центральної Ради / В. Троцинський // Трибуна. – 1991. – №4. – С. 26–27.
1075. *Тузмухамедов Р.* Национальные меньшинства под защитой международного права / Р. Тузмухамедов // Государство и право. – 1996. – № 2. – С. 109–118.
1076. *Турченко Г. Ф.* Національний рух німецькомовної етнічної групи Південної України в 1917–1918 рр.: проект «Крим-Таврія» / Г. Ф. Турченко // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України : зб. наук. праць VI Всеукр. наук.-практ. конф., 6–8 жовт. 2005 р. / за заг. ред. М. В. Дедкова. – Запоріжжя : Облдержадміністрація ; ЗНТУ, 2005. – С. 169–173.
1077. *Турченко Г. Ф.* Особливості етносоціальних змін у південноукраїнському регіоні в 1914–1917 рр. / Г. Ф. Турченко // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України : зб. наук. праць V Всеукр. наук.-практ. конф., 2–3 жовт. 2003 р. / ред. кол. :

- В. О. Котигоренко (співголова), М. В. Дедков (співголова), Н. В. Деркач (співголова) та ін. – Запоріжжя : Облдержадміністрація ; ЗНТУ ; Сімферополь : Доля, 2003. – С. 135–140.
1078. *Тютюкин С. В.* Меньшевики / С. В. Тютюкин // Политические партии России: история и современность / под ред. проф. А. И. Зевелева, проф. Ю. П. Свириденко, проф. В. В. Шелохаева. – Москва : РОССПЭН, 2000. – С. 227–242.
1079. *Тютюкин С. В.* Политическое пробуждение России на рубеже XIX–XX веков / С. В. Тютюкин // Политические партии России: история и современность / под ред. проф. А. И. Зевелева, проф. Ю. П. Свириденко, проф. В. В. Шелохаева. – Москва : РОССПЭН, 2000. – С. 69–83.
1080. *Удовиченко О.* Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921 / О. Удовиченко. – К. : Україна, 1995. – 206 с.
1081. Указ Ради Народних Міністрів Української Республіки з 18 серпня 1919 р. (Протокол засідання № 171) // Шульгин О. Україна і червоний жах: Погроми в Україні / О. Шульгин. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2001. – С. 81–83.
1082. Украина. Евреи на территории Украины до конца 18 в. [Электронный ресурс] // Электронная еврейская энциклопедия. – Режим доступа : <http://www.eleven.co.il/article/15408>.
1083. Украина. Евреи Украины 1914–1920 гг. [Электронный ресурс] // Электронная еврейская энциклопедия. – Режим доступа : <http://www.eleven.co.il/article/15410>.
1084. Україна і Польща в документах. 1918–1922. Ч. I / уклад. та ред. Т. Гунчак. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто : НТШ, 1983. – 456 с. – (Джерела до історії України-Руси. Т. XII).
1085. Україна і Польща в документах. 1918–1922. Ч. II / уклад. та ред. Т. Гунчак. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто : НТШ, 1983. – 468 с. – (Джерела до історії України-Руси. Т. XII).
1086. Україна і Польща між минулим і майбутнім / упоряд. А. С. Павлишин. – Львів : Фенікс, 1991. – 247 с.
1087. Україна і Росія в історичній ретроспективі : нариси в 3 т. Т. 1 : Українські проекти в Російській імперії / редрада : акад. НАН України В. М. Литвин (голова) та ін. ; відп. ред. акад. НАН України В. А. Смолій ; Ін-т іст. України НАН України. – К. : Наук. думка, 2004. – 504 с.
1088. Україна і Росія в історичній ретроспективі : нариси в 3 т. Т. 2 : Радянський проект для України / редрада : акад. НАН України В. М. Литвин (голова) та ін. ; відп. ред. акад. НАН України В. А. Смолій ; Ін-т іст. України НАН України. – К. : Наук. думка, 2004. – 531 с.
1089. Україна в XX столітті : зб. док. і матеріалів (1900–1939) / упоряд. А. Г. Слюсаренко та ін. – К. : ІЗМН, 1997. – 448 с.

1090. Україна: хроніка XX століття. Роки 1911–1916 : довід. вид. / О. Донік, В. Молчанов, В. Любченко та ін. ; НАН України ; Ін-т історії України. – К., 2007. – 147 с.
1091. Україна: хроніка XX століття. Рік 1918 : довід. вид. / А. П. Гриценко, О. Й. Щусь ; НАН України ; Ін-т іст. України. – К., 2005. – 402 с.
1092. Україна: хроніка XX століття. Рік 1919 : довід. вид. / НАН України ; Ін-т іст. України. – К., 2005. – 236 с.
1093. Україна: хроніка XX століття. Рік 1920 : довід. вид. / НАН України ; Ін-т іст. України. – К., 2005. – 311 с.
1094. Україна: хроніка XX століття. Рік 1921 : довід. вид. / НАН України ; Ін-т іст. України. – К., 2006. – 289 с.
1095. Українська державність у XX столітті. Історико-політологічний аналіз / керізн. авт. кол. О. Дергачов. – К. : Політ. думка, 1996. – 448 с.
1096. Українська державність: історія і сучасність : зб. матер. V Всеукр. наук.-практ. конф. молодих вчених, 28 лист. 2008 р. / за заг. ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь, 2008. – 422 с.
1097. Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. – Львів, 2004. – 406 с.
1098. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / за ред. В. С. Крисаченка. – К. : НІСД, 2004. – 656 с.
1099. Українська революція: 1917 – початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення). – Запоріжжя : Просвіта, 1998. – 264 с.
1100. Українська революція і державність (1917–1920 рр.) : наук.-бібліограф. вид. / редкол. : О. С. Онищенко (голова) та ін. ; НАН України. ; Нац. б-ка ім. В. І. Вернадського. – К., 2001. – 816 с.
1101. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали : у 3 т. Т. 1 / упоряд. : Т. Гунчак, Р. Сольчаник. – Мюнхен : Сучасність, 1983. – 510 с.
1102. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1 : 4 березня – 9 грудня 1917 р. / редкол. : В. Смолій (відп. ред.) та ін. ; упоряд. : В. Ф. Верстюк (керізн.) та ін. ; НАН України ; Ін-т іст. України ; Центр. держ. архів вищ. органів влади і упр. України. – К. : Наук. думка, 1996. – 588 с. – Бібліогр. у підрядк. прим. – (Серія «Джерела новітньої історії»).
1103. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2 : 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / редкол. : В. Смолій (відп. ред.) та ін. ; упоряд. : В. Ф. Верстюк (керізн.) та ін. ; НАН України ; Ін-т іст. України ; Центр. держ. архів вищ. органів влади і упр. України. – К. : Наук. думка, 1997. – 424 с. – Показч.: с. 349–418. – Бібліогр. у підрядк. прим. – (Серія «Джерела новітньої історії»).
1104. Українське державотворення: невитребуваний потенціал : словн.-довід. / за ред. О. М. Мироненка. – К. : Либідь, 1997. – 560 с.
1105. Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. Документи і матеріали / редкол. : В. Верстюк (відп. ред.) та ін. ; упоряд. : В. Верстюк (керізн.) та ін. ; Ін-т іст. України НАН України ; Центр.

- держ. архів вищ. органів влади і упр. України ; Дослід. ін-т сучас. укр. історії (Філадельфія). – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2003. – 1024 с. – Бібліогр. у підрядк. прим. – Показч.: с. 973–998. – (Серія «Джерела до вивчення історії Української революції»).
1106. Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст. Програмові і довідкові матеріали : зб. док. / упоряд. В. Ф. Шевченко та ін. – К. : Фенікс, 1993. – 336 с.
1107. *Ульяновський В.* Церква в Українській державі 1917–1920 (Доба Української Центральної Ради) / В. Ульяновський. – К. : Либідь, 1997. – 202 с.
1108. *Ульяновський В.* Церква в Українській державі 1917–1920 (Доба Гетьманату Павла Скоропадського) / В. Ульяновський. – К. : Либідь, 1997. – 321 с.
1109. Уряд і укр. школа // Український історик. – 1978. – № 1–3 (57–59). – С. 147.
1110. Уряд схвалив проект Закону України «Про Концепцію державної етнопонаціональної політики України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245011289&cat_id=244274160.
1111. Уряди Української Держави – Документи [Електронний ресурс] // Урядовий портал. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=1219503.
1112. Урядове звернення 7 серпня 1919 р. до громадян та робітників євреїв України // Шульгин О. Україна і червоний жах: Погроми в Україні / О. Шульгин. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2001. – С. 78–80.
1113. Урядове звернення Директорії УНР про недопустимість єврейських погромів в Україні, які провокують більшовики. Лютий 1919 р. // Сергійчук В. Погроми в Україні. 1914–1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, приховуваної в радянських архівах / В. Сергійчук ; вступ. ст. В. Михальчука. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 1998. – С. 250–251.
1114. Урядове звернення до українського народу. Рівне, 12 квітня 1919 р. // Шульгин О. Україна і червоний жах: Погроми в Україні / О. Шульгин. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2001. – С. 72.
1115. *Устименко В. М.* Етнопонаціональна політика як фактор державотворення в Україні (1917–1920 рр.) / В. М. Устименко ; НАН України ; Ін-т іст. України. – К. : Ін-т іст. України, 2010. – 144 с.
1116. *Устименко В. М.* Етнополітичні процеси в Українській Державі 1918 року / В. М. Устименко // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії : матеріали Всеукр. наук. конф., 19–20 трав. 2008 р. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2008. – С. 267–275.
1117. *Устименко В. М.* Єврейські організації і партії в суспільно-політичному житті України за доби Центральної Ради / В. М. Устименко // Проблеми вивчення історії української революції. 1917–1921 рр. – 2009. – Вип. 4. – С. 147–182.
1118. *Устименко В.* Національно-персональна автономія: теорія, історія і практика / В. М. Устименко // Наукові записки Інституту політичних і етнона-

- ціональних досліджень ім І. Ф. Кураса НАН України. – 1998. – Вип. 5. – С. 104–113. – (Серія : Політологія і етнологія).
1119. *Устименко В. М.* Формування правничої бази для регулювання міжетнічних відносин у період Української Центральної Ради / В. М. Устименко // Український історичний журнал. – 2012. – № 1. – С. 79–88.
1120. Устрій державний Західно-Української Народної Республіки (Галицької Республіки). 12 квітня 1921 р. // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 2. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003. – С. 550–564.
1121. *Фалькевич І.* Про великодержавницький і український шовінізм / І. Фалькевич. – Харків, 1930. – 96 с.
1122. *Феденко П.* Повстання Нації / П. Феденко // Збірник пам'яти Симона Петлюри (1879–1926). – К. : МП Фенікс, 1992. – С. 76–108.
1123. *Феденко П.* Український рух у ХХ столітті / П. Феденко. – Лондон : Наше слово, 1959. – 269 с.
1124. *Феллер М.* Євреї в Українській Галицькій Армії (УГА). Жидівський курінь / М. Феллер // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2007. – Ч. 48. – С. 56–58.
1125. *Феллер М.* Єврейська історія і культура в Україні / М. Феллер // Український історичний журнал. – 1998. – № 1. – С. 138–145.
1126. *Феллер М.* Пошуки, роздуми і спогади єврея, який пам'ятає своїх дідів, про єврейсько-українські взаємини, особливо ж про мови і ставлення до них / М. Феллер. – Дрогобич : Відродження, 1994. – 240 с.
1127. *Фельдман А.* Угода Жаботинський–Славинський. Сторінка з історії українсько-єврейських взаємин / Алек Фельдман // Сучасність. – 1976. – Ч. 10 (190). – С. 109–116.
1128. *Финкельштейн Ю.* Загадка Симона Петлюри или парадокс антисемитизма / Ю. Финкельштейн // Новое русское слово. – 1995. – 1 декаб.
1129. *Франкель Дж.* Российская империя и Советский Союз / Джонатан Франкель // Барнави Э. Евреи и ХХ век : аналит. словарь / Э. Барнави, С. Фридендер ; пер. с фр. Т. А. Баскаковой и др. ; под общ. ред. Т. А. Баскаковой. – Москва : Текст ; Лехаим, 2004. – С. 504–529.
1130. *Франко І.* Жидівська держава [Електронний ресурс] // Мозаїка. Із творів, що не ввійшли до Зібрання творів у 50 томах / І. Франко ; упоряд. : З. Т. Франко, М. Г. Василенко. – Львів : Каменярь, 2001. – Режим доступу : <http://www.ukrlib.com/Biblioteka/IvanFrankoMozaika/FrankoMozaika.html>.
1131. *Франко І.* Мої знайомі жиди [Електронний ресурс] // Мозаїка. Із творів, що не ввійшли до Зібрання творів у 50 томах / І. Франко ; упоряд. : З. Т. Франко, М. Г. Василенко. – Львів : Каменярь, 2001. – Режим доступу : <http://www.ukrlib.com/Biblioteka/IvanFrankoMozaika/FrankoMozaika.html>.
1132. *Франко І.* Свобода і автономія // Твори в 50-ти томах. Т. 45 : Філософські праці // І. Франко ; [за ред. В. Ю. Євдокименка]. – К. : Наук. думка, 1986. – С. 439–447.

1133. *Франко І.* Семітизм і антисемітизм у Галичині [Електронний ресурс] // Мозаїка. Із творів, що не ввійшли до Зібрання творів у 50 томах / І. Франко ; упоряд. : З. Т. Франко, М. Г. Василенко. – Львів : Каменяр, 2001. – Режим доступу : <http://www.ukrlib.com/Biblioteka/IvanFrankoMozaika/FrankoMozaika.html>.
1134. *Френкін М.* Національно-визвольний рух у Росії під час Лютневої революції 1917 року як могутній чинник політичної боротьби в державі / М. Френкін // Сучасність. – 1981. – Ч. 3–4 (243–244). – С. 112–125; Ч. 5 (245). – С. 55–64.
1135. *Хаген М. фон.* Держава, нація та національна свідомість: російсько-українські відносини в першій половині ХХ ст. / М. фон. Хаген // Український історичний журнал. – 1998. – № 1. – С. 122–131.
1136. *Харченко В.* Євреї та інші національні меншини в органах міського самоврядування, 1917–1918 [Електронний ресурс] / В. Харченко. – Режим доступу : http://holocaust-ukraine.net/ru/razdel_iii.htm.
1137. *Харченко В.* Міф про Симона Петлюру на тлі українсько-єврейських стосунків доби революції / В. Харченко // Симон Петлюра та українська національна революція : зб. праць Другого конкурсу петлюрознавців України / упоряд. та передм. В. Михальчука. – К. : Рада, 1995. – С. 218–256.
1138. *Харченко Т.* До питання про участь представників національних меншин в органах міського самоврядування в 1917–1918 роках / Т. Харченко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 1999. – Вип. 8. – С. 46–55. – (Серія : Політологія і етнологія).
1139. *Хитерер В.* Еврейские погромы на Украине в октябре 1905 г. [Електронний ресурс] / В. Хитерер. – Режим доступу : <http://www.jewish-heritage.org/prep52.htm>.
1140. *Хитерер В.* Еврейские погромы и самооборона в Российской империи [Електронний ресурс] / В. Хитерер // Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи – єврейська історія та культура кінця ХІХ – початку ХХ ст. : матеріали Х Міжнар. наук. конф. – Режим доступу : <http://www.judaica.kiev.ua/Conference/Conf2002/Conf20-02.htm>.
1141. *Хитерер В.* Еврейское образование в Украинской Народной Республике (1917–1920 гг.) [Електронний ресурс] / В. Хитерер // Вестник Еврейского университета в Москве. – 1996. – № 3. – Режим доступу : <http://www.jewish-heritage.org/ve13a8r.htm>.
1142. *Хитерер В.* К истории еврейского населения Галиции и Буковины накануне и в годы Первой мировой войны / В. Хитерер // Євреї в Україні: історія, культура, традиції : зб. наук.-публіц. статей. – К., 1997. – С. 78–90.
1143. *Хитерер В.* Учебные программы еврейских учебных заведений Российской империи и Украинской Народной Республики / В. Хитерер // Єврейська історія та культура в Україні : матеріали конф., (Київ, 8–9 груд. 1994 р.). – К., 1995. – С. 205–212.

1144. *Хітерер В.* Гебрайська (Жидівська) історико-археографічна комісія при ВУАН [Електронний ресурс] / В. Хітерер. – Режим доступу : http://holocaust-ukraine.net/ru/razdel_iii.htm.
1145. *Хітерер В.* Єврейська освіта [Електронний ресурс] / В. Хітерер. – Режим доступу : http://holocaust-ukraine.net/ru/razdel_iii.htm.
1146. *Хітерер В.* Погроми, вчинені частинами російської армії в Галичині [Електронний ресурс] / В. Хітерер. – Режим доступу : http://holocaust-ukraine.net/ru/razdel_iii.htm.
1147. *Хитра А.* Державно-правові погляди Павла Скоропадського : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук [Електронний ресурс] / А. Хитра. – Львів, 2003. – Режим доступу : <http://disser.com.ua/contents/17379.html>.
1148. *Хміль І.* Всеукраїнський з'їзд рад селянських, робітничих і солдатських депутатів 1917 / І. Хміль // Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 1 : А – В / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України ; Ін-т іст. України. – К. : Наук. думка, 2003. – С. 658.
1149. *Хміль І.* Всеукраїнський національний конгрес 1917 / І. Хміль // Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 1 : А – В / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України ; Ін-т іст. України. – К. : Наук. думка, 2003. – С. 659–660.
1150. *Хміль І.* Петлюра і петлюрівщина / І. Хміль // Український історичний журнал. – 1990. – № 3. – С. 107–119.
1151. *Хонигсман Я.* Политические партии евреев Галиции в конце XIX – начале XX вв. [Електронний ресурс] / Я. С. Хонигсман // Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи – єврейська історія та культура кінця XIX – початку XX ст. : матеріали X Міжнар. наук. конф. – Режим доступу : <http://www.judaica.kiev.ua/Conference/Conf2002/Conf21-02.htm>.
1152. *Хонігсман Я. С.* Колективізація, голодомор і занепад єврейського землеобробства в Україні / Я. С. Хонігсман // Український історичний журнал. – 1994. – № 2–3. – С. 66–75.
1153. *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4 т. Т. I / П. Христюк. – [Фототип. передрук для студій із вид. 1921 р.]. – Нью-Йорк : Вид-во Чарторийських, 1969. – 152 с. – (Українська революція. Розвідки і матеріали. Кн. перша).
1154. *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4 т. Т. II / П. Христюк. – [Фототип. передрук для студій із вид. 1921 р.]. – Нью-Йорк : Вид-во Чарторийських, 1969. – 204 с. – (Українська революція. Розвідки і матеріали. Кн. друга).
1155. *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4 т. Т. III / П. Христюк. – [Фототип. передрук для студій із вид. 1921 р.]. – Нью-Йорк : Вид-во Чарторийських, 1969. – 160 с. – (Українська революція. Розвідки і матеріали. Кн. третя).
1156. *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4 т. Т. IV / П. Христюк. – [Фототип. передрук для студій із вид. 1921 р.]. – Нью-Йорк : Вид-во Чарторийських, 1969. – 192 с. – (Українська революція. Розвідки і матеріали. Кн. четверта).

1157. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 1063 (Генеральний Секретаріат / Рада Народних Міністрів УНР). – Оп. 1. – Спр. 1. – Протоколи засідань Генерального Секретаріату. Червень – грудень 1917 р.
1158. ЦДАВО України. – Ф. 1065 (Рада Народних Міністрів УНР). – Оп. 1. – Спр. 228. – Закон Ради Народних Міністрів УНР про перехід навчальних установ, просвітних інституцій до відома Міністерства єврейських справ.
1159. ЦДАВО України. – Ф. 1065. – Оп. 2. – Спр. 475. – Закон про асигнування в розпорядження Міністерства єврейських справ 2 млн. грн. на видачу допомоги євреям-біженцям з України. Квітень 1921 р.
1160. ЦДАВО України. – Ф. 1065. – Оп. 4. – Спр. 5. – Постанови та закони Директорії і документи до них.
1161. ЦДАВО України. – Ф. 1065. – Оп. 4. – Спр. 57. – Постанови Директорії про асигнування коштів Міністерству єврейських справ. 7 жовтня 1921 р.
1162. Ф. 1078 (Головне управління Генерального штабу Армії УНР). – Оп. 2. – Спр. 27. – Зведення про політично-економічне становище по губерніях України.
1163. ЦДАВО України. – Ф. 1092 (Міністерство внутрішніх справ УНР). – Оп. 2. – Спр. 9. – Постанова земського зібрання... Про боротьбу з протиєврейською пропогандою.
1164. ЦДАВО України. – Ф. 1092. – Оп. 2. – Спр. 24. – Про єврейський погром...
1165. ЦДАВО України. – Ф. 1092. – Оп. 2. – Спр. 345. – Про перешкоди єврейським партіям в їх діяльності місцевою владою.
1166. ЦДАВО України. – Ф. 1092. – Оп. 2. – Спр. 404. – Про діяльність єврейських партій і спілок.
1167. ЦДАВО України. – Ф. 1092. – Оп. 4. – Спр. 6. – Постанова МВС Директорії... про роботу особливої слідчої комісії по єврейських справах.
1168. ЦДАВО України. – Ф. 1092. – Оп. 4. – Спр. 13. – Журнали засідань Ради Міністрів.
1169. ЦДАВО України. – Ф. 1115 (Українська Центральна Рада). – Оп. 1. – Спр. 2. – Комунікат Польського виконавчого комітету на Русі до Центральної Ради з питань самостійної України (30 черв. – 30 вер. 1917).
1170. ЦДАВО України. – Ф. 1123 (Особлива слідча комісія по розслідуванню протиєврейських погромних подій при Раді Народних Міністрів УНР). – Оп. 1. – Спр. 32. – Листування з Міністерством єврейських справ про погромну агітацію в ч. «Україна» в ст. «Єдиний вихід».
1171. ЦДАВО України. – Ф. 1123. – Оп. 1. – Спр. 34. – Листування з Міністерством єврейських справ про погромну агітацію у відозвах до населення і війська.
1172. ЦДАВО України. – Ф. 1123. – Оп. 1. – Спр. 36. – Закон (копія) УНР про утворення Особливої слідчої комісії для розслідування протиєврейських погромних подій та пояснююча записка до нього.

1173. ЦДАВО України. – Ф. 1123. – Оп. 1. – Спр. 37. – Протоколи засідання Особливої слідчої комісії для розслідування протиеврейських погромних подій.
1174. ЦДАВО України. – Ф. 1126 (Міністерство у великоруських справах Української Народної Республіки). – Оп. 1.
1175. ЦДАВО України. – Ф. 1216 (Міністерство внутрішніх справ Української Держави). – Оп. 1. – Спр. 244. – Довідки інформаційного відділу про активних членів ОЄСРП.
1176. ЦДАВО України. – Ф. 1429 (Канцелярія Директорії УНР). – Оп. 2. – Спр. 15. – Копія інтерв'ю С.Петлюри для італійського часопису «Л'Ідея національ».
1177. ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 115. – Бюлетні єврейського пресового бюро на Україні про погроми, становище еміграції та її захист з боку Комітету єврейських біженців.
1178. ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 5. – Спр. 10. – Листування з Міністерствами народної освіти й мистецтва, єврейських справ... (1918–20).
1179. ЦДАВО України. – Ф. 1748 (Міністерство єврейських справ УНР). – Оп. 1. – Спр. 97. – Копії законопроектів і доповідей Міністерства єврейських справ Центральної Ради про становище освіти євреїв на Україні, асигнування засобів на організацію курсів і видання підручників.
1180. ЦДАВО України. – Ф. 1854 (Міністерство єврейських справ). – Оп. 1. – Спр. 1. – Закон гетьманської Ради Міністрів... Заяви співробітників Міністерства єврейських справ про надання допомоги...
1181. ЦДАВО України. – Ф. 1854. – Оп. 1. – Спр. 2. – Циркуляр... про запобігання погромам.
1182. ЦДАВО України. – Ф. 1854. – Оп. 1. – Спр. 4. – Циркулярна телеграма про утворення національно-персональної автономії...
1183. ЦДАВО України. – Ф. 1854. – Оп. 1. – Спр. 5. – Протокол засідання... Секретарства з єврейських справ.
1184. ЦДАВО України. – Ф. 1854. – Оп. 1. – Спр. 7. – Накази гетьманського Міністерства з єврейських справ.
1185. ЦДАВО України. – Ф. 1854. – Оп. 1. – Спр. 8. – Протести єврейських буржуазно-націоналістичних рад проти відміни національно-персональної автономії...
1186. ЦДАВО України. – Ф. 1854. – Оп. 1. – Спр. 10. – Листування... про асигнування засобів для утримання співробітників Міністерства єврейських справ.
1187. ЦДАВО України. – Ф. 1854. – Оп. 1. – Спр. 18. – Резолюція єврейського з'їзду... про погроми.
1188. ЦДАВО України. – Ф. 1854. – Оп. 1. – Спр. 20. – Циркуляри Міністерства єврейських справ.
1189. ЦДАВО України. – Ф. 1854. – Оп. 1. – Спр. 86. – Чернетка статті... з питань національно-персональної автономії...

1190. ЦДАВО України. – Ф. 1854. – Оп. 1. – Спр. 169. – Листування з гетьманським Міністерством освіти... Списки єврейських середніх навчальних закладах по губерніях України і анкетні дані про них.
1191. ЦДАВО України. – Ф. 2060 (Народне міністерство єврейських справ УНР). – Оп. 1. – Спр. 1. – Закон петлюрівської Ради Міністрів про штати Міністерства єврейських справ, списки співробітників і його структура.
1192. ЦДАВО України. – Ф. 2060. – Оп. 1. – Спр. 2. – Копії закону і постанова петлюрівської Ради Міністрів і пояснювальна записка до законопроектів Міністерства з єврейських справ УНР.
1193. ЦДАВО України. – Ф. 2060. – Оп. 1. – Спр. 4. – Постанова Ради Міністрів і накази Міністерства єврейських справ... (січ. 1919).
1194. ЦДАВО України. – Ф. 2060. – Оп. 1. – Спр. 7. – Постанова петлюрівської Ради Міністрів і пояснювальна записка Міністерства єврейських справ про асигнування грошових засобів у розпорядження Міністерства єврейських справ та списки погромлених пунктів.
1195. ЦДАВО України. – Ф. 2060. – Оп. 1. – Спр. 8. – Виступ представника єврейської партії «Бунд» на Трудовому конгресі 26 січ. 1921 р.
1196. ЦДАВО України. – Ф. 2060. – Оп. 1. – Спр. 9. – Листування по Міністерству єврейських справ УНР.
1197. ЦДАВО України. – Ф. 2060. – Оп. 1. – Спр. 18-а. – Доповідь делегації єврейських буржуазно-націоналістичних партій і заяви представника уряду Директорії про припинення єврейських погромів (1919).
1198. ЦДАВО України. – Ф. 2060. – Оп. 1. – Спр. 23. – Меморандум і дані єврейських громад про погроми, вчинені румунськими властями, бандами Струка, Лазнюка в Горностайполі, Чорнобилі, Хабні та ін. містечках України в 1919 р. 24 січня – 2 лютого 1919 р.
1199. ЦДАВО України. – Ф. 2201 (Міністерство освіти Української Держави). – Оп. 1. – Спр. 17. – Листування з секретарем національних справ про організацію освіти учнів, пояснювальна записка до штатів Міністерства польських справ.
1200. ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 161. – Анкетні листи для вирішення питання про національний характер учбових закладів на Україні.
1201. ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 296. – Відомості про включення до кошторису Міністерства народної освіти кредитів на утримання польських освітніх установ у зв'язку з ліквідацією Міністерства польських справ.
1202. ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 2. – Спр. 215. – Листування... про перетворення Харківських педагогічних курсів в єврейську вчительську семінарію.
1203. ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 3. – Спр. 37. – Заяви осіб та листування з гетьманським Міністерством єврейських справ про відкриття середніх учбових закладів.
1204. ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 4. – Спр. 11. – Про ліквідацію міністерств по великоруських, польських і єврейських справах на Україні.

1205. ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 5. – Спр. 1. – Законопроекти і постанови гетьманського міністерства освіти та українських шкільних справ про асигнування коштів учбовим закладам...
1206. ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 5. – Спр. 2. – Списки шкіл по повітах і губерніях України.
1207. ЦДАВО України. – Ф. 2225 (Міністерство у польських справах Української Держави). – Оп. 1. – Спр. 2. – Копія Статуту польського товариства сприяння середній освіті; програма викладання в польській школі.
1208. ЦДАВО України. – Ф. 2225. – Оп. 1. – Спр. 3. – Доповідна записка генерального секретаря польських справ до проекту про школи...
1209. ЦДАВО України. – Ф. 2225. – Оп. 1. – Спр. 7. – Листування засновників польського приватного середнього учбового закладу в м. Біла Церква про відкриття навчального закладу.
1210. ЦДАВО України. – Ф. 2432 (Головна військова судова управа УНР). – Оп. 1. – Спр. 60. – Справа старшин контррозвідки 3-ї дивізії Вишневецького, Золотаренка, Вильке та Добровольського, обвинувачених в розбої серед єврейського населення.
1211. ЦДАВО України. – Ф. 2581 (Генеральне секретарство народної освіти Української Центральної Ради / Народне міністерство освіти УНР). – Оп. 1. – Спр. 59. – Справа про зняття з посади інспектора Стеблівської школи Крисенка за вороже ставлення до українізації школи.
1212. ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 60. – Листування з місцевими установами про школи для національних меншин та сутички з цього приводу.
1213. ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 105. – Скарги, конфлікти між адміністрацією, шкіль національно-політичного характеру.
1214. ЦДАВО України. – Ф. 2582 (Міністерство освіти УНР). – Оп. 1. – Спр. 79. – Представлення Комісаріатом по справах Київського шкільного округу на вирішення Міністерством освіти справи про боротьбу на націоналістичному ґрунті в середині педагогічної ради Радомиської гімназії.
1215. ЦДАВО України. – Ф. 2592 (Генеральне секретарство міжнародних (закордонних) справ Центральної Ради). – Оп. 1. – Спр. 3. – Повідомлення міністерств і інших установ про їхню структуру, керівників, адреси, години прийому.
1216. ЦДАВО України. – Ф. 2592. – Оп. 1. – Спр. 4. – Листування з Міністерством внутрішніх справ.
1217. ЦДАВО України. – Ф. 2592. – Оп. 1. – Спр. 8. – Надіслані відомості з місць про кількість учнів-поляків.
1218. ЦДАВО України. – Ф. 2592. – Оп. 1. – Спр. 31. – Про охорону прав національних меншостей на Україні – польської організації, «союз грецького народу», про день відпочинку для торговців-євреїв (24 жовт. – 20 груд. 1917).
1219. ЦДАВО України. – Ф. 2592. – Оп. 2. – Спр. 5. – Огляд закордонної преси.
1220. ЦДАВО України. – Ф. 3190 (Міністерство у великоруських справах Української Держави). – Оп. 1.

1221. ЦДАВО України. – Ф. 3301 (Всеукраїнський центральний комітет допомоги постраждалим від погромів при Міністерстві єврейських справ УНР). – Оп. 1. – Спр. 8. – Копія доповіді ревизора Міністерства з єврейських справ про притягнення до відповідальності осіб, які приймали участь у погромах.
1222. ЦДАВО України. – Ф. 3301. – Оп. 1. – Спр. 9. – Листування з Міністерством з єврейських справ; покази очевидців про грабунки.
1223. ЦДАВО України. – Ф. 3301. – Оп. 2. – Спр. 112. – Листування з військовим міністром... про погроми.
1224. ЦДАВО України. – Ф. 3696 (Міністерство закордонних справ УНР). – Оп. 2. – Спр. 94. – Меморандум від ЦК надання допомоги євреям, потерпілим від погромів, міністру закордонних справ про допомогу їм та листування про це з Дипломатичною місією УНР в Лондоні.
1225. ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 482. – Листування з Міністерством єврейських справ.
1226. ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 589. – Листування з військовим міністром, міністром єврейських справ, з міністром преси і пропаганди про події на Україні, про єврейське питання.
1227. ЦДАВО України. – Ф. 3890 (Судова комісія для ведення процесу в справі вбивства Голови Директорії Головного Отамана Військ УНР С.Петлюри в Парижі. 1926–1927). – Оп. 1. – Спр. 10. – Рукопис статті Б. Мартоса «Петлюра й єврейські погроми на Україні».
1228. ЦДАВО України. – Ф. 4011 (Міжнародний комітет по увічненню пам'яті С.Петлюри в Подєбрадах (ЧСР). 1926–1929 рр.). – Оп. 2. – Спр. 4. – Листування комітету з старшинами Армії УНР про збір документів про погроми в Україні в 1918–1920 рр.
1229. ЦДАВО України. – Ф. 4465т (Колекція окремих документальних матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ, організацій і осіб). – Оп. 1. – Спр. 306. – Звіти про кількість населення, побут та настрої селян в Західній Україні, зібрані українськими січовими стрільцями під час їх подорожей.
1230. Центральний державний архів громадських об'єднань України : путівник / Держ. комітет архівів України ; ЦДАГО України. – К., 2001. – 495 с.
1231. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 5 (Комісія з історії Громадянської війни при ЦК КП(б)У. 1917–1938 рр.). – Оп. 1. – Спр. 15. – Передруки з питань боротьби з Центральною Радою і встановлення радянської влади в Україні (1917 р.).
1232. ЦДАГО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 16. – Передруки матеріалів національних з'їздів, про політику Центральної Ради і боротьбу трудівників за радянську владу (березень 1917 – січень 1918 р.).
1233. ЦДАГО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 17. – Передруки протоколів засідань Генерального Секретаріату і Ради Народних Міністрів (11 жовтня 1917 – 27 квітня 1918 р.).
1234. ЦДАГО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 85. – Копії матеріалів про політику гетьманського уряду і австро-німецької окупації в Україні.

1235. ЦДАГО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 87. – Передруки матеріалів про політику гетьманського уряду й австро-німецьких окупантів в Україні і боротьбу трудівників за радянську владу (вересень 1918 р. – листопад 1918 р.).
1236. ЦДАГО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 88. – Передруки матеріалів про політику гетьманського уряду й австро-німецьких окупантів в Україні і боротьбу трудівників за радянську владу (вересень 1918 р.).
1237. ЦДАГО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 89. – Передруки матеріалів про політику гетьманського уряду й австро-німецьких окупантів в Україні і боротьбу трудівників за радянську владу (листопад 1918 р.).
1238. ЦДАГО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 265. – Передруки матеріалів про боротьбу з бандами Махно, Григор'єва та ін. (березень 1919 р. – липень 1919 р.).
1239. ЦДАГО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 266. – Передруки матеріалів про боротьбу з бандами Махно, Григор'єва та ін. (травень 1919 р. – червень 1919 р.).
1240. ЦДАГО України. – Ф. 269 (Колекція документів «Український музей в Празі»). – Оп. 1. – Спр. 32. – Закон УНР від 27 травня 1919 р. Про утворення Особливої слідчої комісії для розслідування протиеврейських погромних подій, Постанова уряду УНР від 9 квітня 1919 р. Про заснування Окремої слідчої комісії для проведення слідства в справі погрому 15–16 і 17 лютого 1919 р. в м. Проскуріві й м. Фельштині Проскурівського пов., Статут Надзвичайної слідчої комісії для розслідування подій в Житомирі 7–13 січня 1919 р., Заява уряду УНР від 14 червня 1919 р. Про необхідність життя рішучих заходів для цілковитої ліквідації погромних протиеврейських подій, лист голови Ради Народних Міністрів УНР від 17 квітня 1919 р. до Міністерства юстиції для негайного розслідування і негайного притягнення до відповідальності учасників протиеврейських погромів. Листування Особливої слідчої комісії з міністерствами юстиції та єврейських справ, з іншими установами стосовно збирання документальних свідчень про єврейські погроми в Україні, організації розслідування та з інших питань діяльності Комісії. Реєстр справ, надісланих слідчій комісії для розслідування протиеврейських погромних подій. (Ксерокопії). (9 квітня 1919 – 15 листопада 1919 р.).
1241. ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 35. – Листування Головного військово-історичного музею-архіву УНР з військовим міністерством і Генеральним штабом військ УНР стосовно виявлення і копіювання документів про погромні акції і прояви бандитизму у ставленні до цивільного населення України з боку чужоземних військ та окремих частин української армії. Копії виявлених документів. (Ксерокопії) (6 квітня 1921 – 8 квітня 1922 рр.).
1242. ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 36. – Слідча справа отамана Й. Біденка. (Ксерокопії) (січень 1919 – лютий 1919 р.).

1243. ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 37. – Слідча справа отаманів Й. Біденка (продовження) і О. Козир-Зірки (є документи, підписані С. Петлюрою). (Ксерокопії) (лютий 1919 – листопад 1919 р.).
1244. ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 39. – Слідча справа командира Запорізької козацької бригади отамана І. Семесенка). (Ксерокопії) (травень 1919 – листопад 1919 р.).
1245. ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 40. – Слідчі справи на Ковальчука, Криштофовича, Лелюшенка, Озарчука, Олексієва, Фляка та інших вояків української армії, звинувачених у погромах і мародерстві на території Подільської губернії). (Ксерокопії) (червень 1919 – листопад 1921 р.).
1246. ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 41. – Бюлетні Єврейського пресового бюро на Україні Ч. 1, 3, надіслані Міністерством єврейських справ до Міністерства закордонних справ УНР). (Ксерокопії) (3 січня 1921 р.).
1247. ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 254. – Статут Комітету для вшанування та оборони імені С. В. Петлюри. Комунікат по вшануванню пам'яті голови Директорії, головного отамана військ УНР Симона Петлюри в Подєбрадах (ЧСР) від 11 червня 1926 р. Звіт Комітету про діяльність з 3 червня 1926 р. по 26 грудня 1927 р. Звернення Комісії з оборони імені С. В. Петлюри на процесі Шварцбарда і в пресі, анкета опиту свідків подій, пов'язаних з погромами євреїв в Україні в 1919 р.; інформація президії Комісії про роботу, звіт з діяльності військової сесії Комісії (1926–1927 рр.).
1248. ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 262. – Листи, телеграми до судової комісії у Парижі від Головної управи товариства ім. С. Петлюри у Варшаві, інших українських установ на еміграції, державних і військових діячів УНР, іноземних громадян стосовно збирання і оприлюднення документів про непричетність С. Петлюри, урядових і військових установ УНР до погромів єврейського населення в Україні в 1919 р., заяви свідків тих подій та інші матеріали (25 травня 1926 – 9 січня 1928 рр.).
1249. ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 265. – Закон УНР від 19 липня 1919 р. Про скасування посади наказного отамана військ УНР та про Військову раду; публікація газети «Українське слово» від 30 липня 1919 р. «З військового життя»; брошура Т. Глухівського «Стережіться провокацій» (1919 р.) (маш. копії українською і французькою мовами, типограф. прим.) (1919 р.).
1250. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). – Ф. 707 (Управління Київського навчального округу). – Оп. 86. – Спр. 362. – Протокол засідання комісії по народній освіті від 11–14 липня 1918 р.
1251. ЦДІАК України. – Ф. 707. – Оп. 168 (Комісаріат у справах Київського навчального округу). – Спр. 78. – Лист в. о. директора народних училищ Київської губернії до попечителя Київського навчального округу від 7 жовтня 1919 р.

1252. ЦДІАК України. – Ф. 707. – Оп. 299. – Спр. 325. – До питання про введення в школі викладання українською мовою і предметів українознавства в Київському навчальному окрузі.
1253. ЦДІАК України. – Ф. 707. – Оп. 299. – Спр. 330. – Протокол Особливої наради при Управлінні Київського навчального округу з питання про введення в програми середніх навчальних закладах округу предметів українознавства.
1254. ЦДІАК України. – Ф. 707. – Оп. 313 (Комісаріат у справах Київського навчального округу). – Спр. 18. – Прохання групи учнів... про заміну російських учителів українцями.
1255. ЦДІАК України. – Ф. 707. – Оп. 313. – Спр. 38. – Листування з навчальним закладом про вивчення в школі староеврейської мови.
1256. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). – Ф. 146 (Галицьке намісництво). – Оп. 4. – Спр. 5193. – Про вимоги воз'єднання з Великою Україною.
1257. ЦДІАЛ України. – Ф. 309 т (Наукове товариство імені Т. Шевченка). – Оп. 2. – Спр. 242. – Статистичні дані про населення, національний склад, кількість худоби та ін. в селах Володимир Волинського.
1258. ЦДІАЛ України. – Ф. 309 т. – Оп. 1 т. – Спр. 1198. – Мемуари полковника УСС Габсбурга В.
1259. ЦДІАЛ України. – Ф. 309 т. – Оп. 1 т. – Спр. 1308. – Праця С. Даниловича «Світова війна, її суспільно-політичні мотиви і значення для українського народу».
1260. ЦДІАЛ України. – Ф. 309 т. – Оп. 1 т. – Спр. 1415. – Праця Карпинця «Історія західноукраїнських земель в часі 1-ої світової війни. 1914–1918».
1261. ЦДІАЛ України. – Ф. 309 т. – Оп. 1 т. – Спр. 261. – Звіт про стан шкіл на Волині.
1262. ЦДІАЛ України. – Ф. 353 т (Легіон Українських січових стрільців). – Оп. 1. – Спр. 52. – Алфавітні картки УСС з прізвищами на літери «А–Б».
1263. ЦДІАЛ України. – Ф. 353 т. – Оп. 1. – Спр. 53. – Алфавітні картки УСС з прізвищами на літери «В–Г»;
1264. ЦДІАЛ України. – Ф. 353 т. – Оп. 1. – Спр. 54. – Алфавітні картки УСС з прізвищами на літери «Д–Є».
1265. ЦДІАЛ України. – Ф. 353 т. – Оп. 1. – Спр. 55. – Алфавітні картки УСС з прізвищами на літеру «К».
1266. ЦДІАЛ України. – Ф. 353 т. – Оп. 1. – Спр. 56. – Алфавітні картки УСС з прізвищами на літери «Л–М».
1267. ЦДІАЛ України. – Ф. 353 т. – Оп. 1. – Спр. 57. – Алфавітні картки УСС з прізвищами на літери «Н–П».
1268. ЦДІАЛ України. – Ф. 353 т. – Оп. 1. – Спр. 58. – Алфавітні картки УСС з прізвищами на літери «Р–С».
1269. ЦДІАЛ України. – Ф. 353 т. – Оп. 1. – Спр. 59. – Алфавітні картки УСС з прізвищами на літери «Т–Ц».

1270. ЦДІАЛ України. – Ф. 353 т. – Оп. 1. – Спр. 60. – Алфавітні картки УСС з прізвищами на літери «Ч–Я».
1271. ЦДІАЛ України. – Ф. 359 (Осип Назарук – громадський діяч). – Оп. 1. – Спр. 79. – Спогади Назарука О. «Вражіння з Волині в часі великої війни», написані автором у формі листа.
1272. ЦДІАЛ України. – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 81. – Хроніка діяльності Комісаріату УСС у Володимирі Волинському від 10 березня 1916, описана О. Назаруком.
1273. ЦДІАЛ України. – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 83. – Спогади Гната Мартинця про події та діяльність Окружної Команди УСС на Волині у 1915–1917, написані О. Назаруком і Мартинцем.
1274. ЦДІАЛ України. – Ф. 360 (Адвокат В. Старосольський). – Оп. 1. – Спр. 13. – Лист Стоцького до Старосольського про організаційну роботу УСС.
1275. ЦДІАЛ України. – Ф. 361 (А. Крушельницький). – Оп. 1. – Спр. 163–164. – Спогади до історії УГА і УСС.
1276. ЦДІАЛ України. – Ф. 362 (К. Студинський – історик мови і літератури, голова НТШ, академік ВУАН). – Оп. 1. – Спр. 221. – Щоденник із подорожі по Волині Осипа Вахнянина.
1277. ЦДІАЛ України. – Ф. 368 (С. Томашівський). – Оп. 1. – Спр. 2. – Спогади Томашівського про своє перебування в таборі УСС.
1278. ЦДІАЛ України. – Ф. 391 (Загальноукраїнська Культурна Рада, м. Відень. 1914–1918). – Оп. 1. – Спр. 33. – Лист Міністерства внутрішніх справ про відкриття українських шкіл на Волині.
1279. ЦДІАЛ України. – Ф. 391. – Оп. 1. – Спр. 63. – Лист вчителів про заснування гімназії і шкіл у Володимирі-Волинському та асигнування грошей на їх утримання.
1280. ЦДІАЛ України. – Ф. 395 (Бюро культурної допомоги для українського населення окупованих земель у Львові). – Оп. 1. – Спр. 1. – Інструкція організацій «Загальна Українська Рада» у Відні та «Союзу визволення України» про організацію шкільного навчання в західних областях України, окупованих австро-німецьким військом.
1281. ЦДІАЛ України. – Ф. 395. – Оп. 1. – Спр. 2. – Протоколи засідань Загальної Української Ради у Відні.
1282. ЦДІАЛ України. – Ф. 395. – Оп. 1. – Спр. 3. – Протоколи засідань шкільної комісії (чернетки).
1283. ЦДІАЛ України. – Ф. 395. – Оп. 1. – Спр. 4. – Меморандуми про стан культурно-освітньої роботи серед українського населення Холмщини і Волині, окупованих німецьким військом, та пропозицій щодо організації шкільного навчання в цих областях, складені головою Бюро І. Крип'якевичем.
1284. ЦДІАЛ України. – Ф. 395. – Оп. 1. – Спр. 6. – Листи підпоручника січових стрільців Мартинця голові Бюро І. Крип'якевичу та начальнику Збірної станції січових стрільців М. Волошину про організацію шкільної справи у Володимир-Волинському повіті.

1285. ЦДІАЛ України. – Ф. 395. – Оп. 1. – Спр. 7. – Листи сотника Українських січових стрільців Д. Вітовського начальнику Збірної станиці Українських січових стрільців М. Волошину про відкриття українських шкіл у місцях дислокаційних з'єднань січових стрільців у Володимир-Волинському повіті.
1286. ЦДІАЛ України. – Ф. 395. – Оп. 1. – Спр. 8. – Листи четаря Українських січових стрільців М. Саєвича О. Вахнянину, І. Крип'якевичу та начальнику Збірної станиці УСС отаману М. Волошину про стан українського шкільництва в місцях дислокаційних з'єднань січових стрільців у Володимир-Волинську.
1287. ЦДІАЛ України. – Ф. 395. – Оп. 1. – Спр. 9. – Листи голови Шкільного комітету у Володимирі-Волинському Є. Черановського, учителів Тлуховського, Сидорович та інших про стан українського шкільництва у Володимир-Волинському повіті.
1288. ЦДІАЛ України. – Ф. 395. – Оп. 1. – Спр. 10. – Листи сотника Українських січових стрільців Д. Вітовського начальнику Збірної станиці січових стрільців М. Волошину та голові бюро І. Крип'якевичу про відкриття українських шкіл та стан культурної роботи серед українського населення Ковельського округу.
1289. ЦДІАЛ України. – Ф. 395. – Оп. 1. – Спр. 11. – Листи учителів Голубовича, Сороки, Таранька, Гайдука та ін. І. Крип'якевичу про відкриття українських шкіл в Луцькому повіті та стан навчання у них.
1290. ЦДІАЛ України. – Ф. 395. – Оп. 1. – Спр. 12. – Листування І. Крип'якевича з учителями, що перебувають у з'єднаннях Українських січових стрільців, установами, товариствами про стан культурної роботи в напрямі українського шкільництва на Волині, укомплектування, призначення на посади учителів, асигнування коштів із додатком списку жертводавців та інші питання приватного і організаційного характеру. Т. I.
1291. ЦДІАЛ України. – Ф. 395. – Оп. 1. – Спр. 13. – Листування І. Крип'якевича з учителями, що перебувають у з'єднаннях Українських січових стрільців, установами, товариствами про стан культурної роботи в напрямі українського шкільництва на Волині, укомплектування, призначення на посади учителів, асигнування коштів із додатком списку жертводавців та інші питання приватного і організаційного характеру. Т. II.
1292. ЦДІАЛ України. – Ф. 395. – Оп. 1. – Спр. 18. – Листи учителів українських шкіл на Волині, інтернованих українців з таборів, товариств голові бюро І. Крип'якевичу, редакціям періодичних видань, книгарні ім. Шевченка про забезпечення, надсилання матеріалів з історії України, творів Т. Шевченка, календарів, підручників, часописів та ін. матеріалів.
1293. ЦДІАЛ України. – Ф. 395. – Оп. 1. – Спр. 20. – Список українських шкіл на Волині з 1917 р. з зазначенням прізвищ учителів і кількості учнів.
1294. ЦДІАЛ України. – Ф. 581 (Колекція документів про діяльність урядів та армій УНР та ЗУНР). – Оп. 1. – Спр. 91 – Про намір митрополита Шептицького зробити свого брата командантом стрільців.

1295. ЦДІАЛ України. – Ф. 771 (В. Левицький – голова НТШ). – Оп. 1. – Спр. 3. – Щоденник В. Левицького.
1296. Центральна Рада і український державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної Ради) : матеріали наук. конф., 20 берез. 1997 р. : у 2 ч. Ч. 1 / НАН України ; Ін-т іст. України ; відп. ред. В. А. Смолій. – К., 1997. – 233 с.
1297. Центральный Исполнительный Комитет Советов и погромы // Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине 1917–1918 гг. (К истории украинско-еврейских отношений) / И. Чериковер ; вступ. ст. С. М. Дубнова. – Берлин : Ostjudisches historisches archiv, 1923. – С. 209–210.
1298. Циркуляр против погромной агитации. 20 октября 1917 г. // Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине 1917–1918 гг. (К истории украинско-еврейских отношений) / И. Чериковер ; вступ. ст. С. М. Дубнова. – Берлин : Ostjudisches historisches archiv, 1923. – С. 216–217.
1299. *Чайковський А.* Чорні рядки. Спогади комісара ЗУНР / А. Чайковський // Дзвін. – 1990. – № 6. – С. 43–79.
1300. *Чериковер И.* Антисемитизм и погромы на Украине 1917–1918 гг. (К истории украинско-еврейских отношений) / И. Чериковер ; вступ. ст. С. М. Дубнова. – Берлин : Ostjudisches historisches archiv, 1923. – 335 с.
1301. Четвертий Універсал Української Центральної Ради // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2 : 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / упоряд. : В. Ф. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Наук. думка, 1997. – С. 102–104.
1302. Чехи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.spadshina.com/ua/narodoznavstvo/folk-traditions/Czechs>.
1303. *Чехович В.* Конституція Західноукраїнської Народної Республіки / В. Чехович // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра : Генеза, 1996. – С. 203–204.
1304. *Чехович В.* Національна політика уряду ЗУНР / В. Чехович // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра : Генеза, 1996. – С. 325–326.
1305. *Чистов В.* Российско-украинские отношения через призму теории этногенеза. Ч. 1 : Введение [Електронний ресурс] / В. Г. Чистов. – Режим доступу : <http://www.pseudology.org/Eneida/RussUkr1.htm>.
1306. *Чистов В.* Российско-украинские отношения через призму теории этногенеза. Ч. 2 : Эпоха войн и революций [Електронний ресурс] / В. Г. Чистов. – Режим доступу : <http://www.pseudology.org/Eneida/RussUkr2.htm>.
1307. *Чистов В.* Российско-украинские отношения через призму теории этногенеза. Ч. 3 : Усиление раскола [Електронний ресурс] / В. Г. Чистов. – Режим доступу : <http://www.pseudology.org/Eneida/RussUkr3.htm>.
1308. *Чоп В. М.* Участь болгарських колоністів Приазов'я в повстанському русі 1918–1920 рр. / В. М. Чоп // Державна етнонаціональна політика: право-

- вий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України : зб. наук. праць V Всеукр. наук.-практ. конф., 2–3 жовт. 2003 р. / ред. кол. : В. Котигоренко, М. Дедков, Н. Деркач та ін. – Запоріжжя : Облдержадміністрація, ЗНТУ ; Сімферополь : Доля, 2003. – С. 92–96.
1309. *Чорний С.* Національний склад населення України в ХХ сторіччі : довід. / С. Чорний. – К. : Картограф, 2001. – 88 с.
1310. *Чумак М. М.* Етнічний склад купецтва Лівобережної України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / М. М. Чумак // Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка. – 2010. – № 19. – С. 237–242. – (Історичні науки).
1311. *Чуркина И. В.* Программы культурно-национальной автономии: создание и варианты / И. В. Чуркина // Вопросы истории. – 1999. – № 4–5. – С. 70–81.
1312. *Шанковський Л.* Українська армія в боротьбі за державність / Л. Шанковський. – Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1958. – 319 с.
1313. *Шанковський Л.* Українська Галицька Армія / Л. Шанковський. – Львів : Наук. т-во ім. Шевченка, 1999. – 397 с.
1314. *Шаповал М.* Велика революція і українська визвольна програма / М. Шаповал. – Прага : Вільна спілка, 1927. – 333 с.
1315. *Шаповал Ю.* Євреї в керівництві органів ДПУ–НКВС УСРР–УРСР у 1920–1930-х рр. / Ю. Шаповал, В. Золотарьов // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2010. – № 1 (34). – С. 53–93. – Бібліогр.: 46 назв. – укр.
1316. *Швидюк С. М.* Польське і українське спеціальне законодавство щодо національних меншин: порівняльна характеристика / С. М. Швидюк // Держава і право. – 2005. – Вип. 30. – С. 717–723. – (Юридичні і політичні науки).
1317. *Швидюк С.* Ратифікація Рамкової конвенції про захист національних меншин у контексті національної політики Польщі / С. М. Швидюк // Політологічні та соціологічні студії. – 2005. – Т. III. – С. 338–346.
1318. *Шебеліст С.* «Правда розвіє пропагандистський туман». Професор Варшавського університету Анджей Станіслав Ковальчик – про «антисемітизм» і метафізичну провину Симона Петлюри / С. Шебеліст // День. – 2012. – 17 лют.
1319. *Шевченко В.* Приватне банкірське підприємництво в Одесі (ХІХ – початок ХХ ст.) : моногр. / В. В. Шевченко ; НАН України ; Ін-т іст. України. – К., 2010. – 266 с., іл. – Бібліогр. : с. 199–240.
1320. *Шевченко С. І.* Болгарська діаспора Кіровоградщини: минуле й сучасне / С. І. Шевченко, В. М. Степанов // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України : зб. наук. праць V Всеукр. наук.-практ. конф., 2–3 жовт. 2003 р. / ред. кол. : В. О. Котигоренко (співголова), М. В. Дедков (співголова), Н. В. Деркач (співголова) та ін. – Запоріжжя : Облдержадміністрація ; ЗНТУ ; Сімферополь : Доля, 2003. – С. 96–98.
1321. *Шевчук-Бєла Я. В.* Правове становище національних меншин півдня України у складі Російської імперії наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст.

- (на матеріалах Одеси) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Я. В. Шевчук-Бела. – Одеса, 2008. – 19 с.
1322. *Шелохаев В. В.* Кадеты / В. В. Шелохаев // Политические партии России: история и современность / под ред. проф. А. И. Зевелева, проф. Ю. П. Свириденко, проф. В. В. Шелохаева. – Москва : РОССПЭН, 2000. – С. 151–168.
1323. *Шестопад М.* Євреї на Україні : іст. довідка / М. Шестопад ; упоряд. і передм. В. В. Яременка. – К. : МАУП, 2002. – 240 с.
1324. *Шехтман И. Б.* Еврейская общественность на Украине (1917–1919 гг.) / И. Б. Шехтман // Книга о русском еврействе. 1917–1967 / под ред. Я. Г. Фрумкина, Г. Я. Аронсона, А. А. Гольденвейзера. – Нью-Йорк : Союз рус. евреев, 1968. – С. 22–43.
1325. *Шехтман И. Б.* Погромы Добровольческой армии на Украине (К истории антисемитизма на Украине в 1919–1920 гг.) / И. Б. Шехтман ; вступ. ст. И. М. Чериковера. – Берлин : Восточно-еврейский ист. архив, 1932. – 386+[4] с.
1326. *Шип Н. А.* Интеллигенция на Украине (XIX в.) [Текст] : ист.-социол. очерк / Н. А. Шип ; отв. ред. В. Г. Сарбей ; АН УССР ; Ин-т ист. Украины. – К. : Наук. думка, 1991. – 172 с.
1327. *Шкляр Л. Є.* Етнонаціональні чинники державотворення: політологічний аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук : спец. 23.00.02 / Л. Є. Шкляр. – К., 1996. – 40 с.
1328. Шляхами Золотого Поділля / під ред. С. Конрада. – Філадельфія : Вид. Комітету «Тернопільщина», 1960. – 287 с.
1329. *Шпрингер Р.* [Реннер К.]. Национальная проблема: (Борьба национальностей в Австрии) / К. Реннер ; ред. М. Б. Ратнер. – Санкт-Петербург : Изд. т-ва «Общественная польза», 1909. – 293 с.
1330. *Штиф Н.* Погромы на Украине (Период Добровольческой армии) / Н. Штиф. – Берлин : Изд-во Восток, 1922. – 96 с.
1331. *Шульгин В. В.* «1920 г.» Очерки / В. В. Шульгин. – Софія : Рос.-болгар. книгоизд., 1921. – 279 с.
1332. *Шульгин В.* Они вернулись / В. В. Шульгин // Кієвлянинъ. – К., 1919. – 21 август.
1333. *Шульгин В.* Пытка страхом / В. В. Шульгин // Кієвлянинъ. – К., 1919. – 8 октяб.
1334. *Шульгин В.* «Что нам в них не нравится...»; Об антисемитизме в России / В. В. Шульгин. – Москва : Рус. кн., 1994. – 448 с. – (Мыслители России).
1335. *Шульгин О.* Україна і червоний жах: Погроми в Україні / О. Шульгин ; пер. з фр. О. Леонтович та М. Мулової-Войтовецької ; за ред. Н. Пазуняк. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2001. – 104 с.
1336. *Щербак Н. О.* Єврейське питання у внутрішній політиці царизму наприкінці XVIII – у першій чверті XIX ст. / Н. О. Щербак // Український історичний журнал. – 2004. – № 6. – С. 16–26.

1337. *Щербак Н. О.* Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття). : моногр. / Н. О. Щербак. – К. : Ризографіка, 2005. – 616 с.
1338. *Щербина Ф.* Симон Петлюра на Кубані / Ф. Щербина // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – К. : Фенікс, 1992. – С. 189–194.
1339. *Щетиніна Т.* Виникнення та діяльність громадсько-політичних об'єднань національних меншин в Україні (березень – травень 1917 р.) / Т. Щетиніна // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 1999. – Вип. 8. – С. 21–29. – (Серія : Політологія і етнологія).
1340. *Щетиніна Т.* Генеральне секретарство (міністерство) з російських справ УНР: створення, структура та основні напрями діяльності / Т. Щетиніна // Гілея. – 2011. – Вип. 47 (5). – С. 30–37.
1341. *Щетиніна Т.* Єврейські політичні партії і громадські рухи у виборах до Всеросійських і Всеукраїнських установчих зборів [Електронний ресурс] / Т. Щетиніна. – Режим доступу : http://holocaust-ukraine.net/ru/razdel_iii.htm.
1342. *Щетиніна Т.* Національні меншини України у виборчій кампанії до Всеросійських і Українських установчих зборів (грудень – квітень 1918 р.) / Т. Щетиніна // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 1999. – Вип. 9. – С. 31–36. – (Серія : Політологія і етнологія).
1343. *Щусь О. Й.* Гайдамаки / О. Й. Щусь // Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 2 : Г – Д / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України ; Ін-т іст. України. – К. : Наук. думка, 2003. – С. 19–20.
1344. *Щусь О. Й.* Директорія Української Народної Республіки / О. Й. Щусь // Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 2 : Г – Д / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України ; Ін-т іст. України. – К. : Наук. думка, 2003. – С. 393–394.
1345. *Энгель В. В.* Курс лекций по истории евреев в России [Електронний ресурс] / В. В. Энгель. – Режим доступу : <http://jhistory.nfurman.com/russ/russ001-13.htm>.
1346. Этнические немцы России: Исторический феномен «народа в пути» : материалы XII Междунар. науч. конф., (Москва, 18–20 сентяб. 2008 г.). – Москва : МСНК-пресс, 2009. – 632 с.
1347. Этнический национализм и государственное строительство. – Москва : Ин-т востоковедения РАН, 2001. – 432 с.
1348. Юзефський (Józewski) Генрик // Енциклопедія українознавства. Словникова частина : в 10 т. Т. 10 / голов. ред. В. Кубійович ; Наук. т-во ім. Т. Шевченка. – [Репринт. відтворення вид. 1955–1984 рр.]. – Париж–Нью-Йорк–Львів : НТШ, 2000. – С. 3935.
1349. *Юрьев С. С.* Правовой статус национальных меньшинств (теоретико-правовые аспекты) / С. С. Юрьев. – [2-е изд., испр. и дополн.]. – Москва : Эдиториал УРСС, 2000. – 368 с.
1350. *Ядловська О. С.* Діяльність польських політичних партій та організацій у південноукраїнському регіоні за доби Центральної Ради / О. С. Ядловська //

- Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2011. – Вип. XXXI. – С. 125–130.
1351. *Ядловська О. С.* Становище єврейського населення в Українській Народній Республіці / О. С. Ядловська // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2007. – Вип. XXI. – С. 172–175.
1352. *Ядловська О. С.* Трансформації серед німецького населення півдня України в 1917–1920 рр. / О. Ядловська // Схід. – 2007. – № 2. – С. 64–67.
1353. *Ядловська О. С.* Участь політичних об'єднань національних меншин у муніципальних виборах (липень-серпень 1917 р.) / О. С. Ядловська // Культурологічний вісник. – 2009. – Вип. 23. – С. 71–77.
1354. *Яковлів А.* Основи Конституції УНР / А. Яковлів. – Нью-Йорк : Говерля, 1964. – 63 с.
1355. *Яковлів А.* Паризька Трагедія 25 травня 1926 р. (до процесу Шварцбарта) / А. Яковлів. – Париж : Вид. Комітету оборони пам'яті С. Петлюри та Комітету будови УАПЦ храму св. Симона в Парижі, 1958. – 39 с.
1356. *Яремчук В.* Польські політичні партії та українське питання в Галичині (кінець XIX – 1914 р.) / В. Яремчук // Наукові записки Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2010. – № 3. – С. 130–140.
1357. Ярослав Грицак: «Вміння відрізнити юдофобію від антисемітизму дає нам ключ до розуміння української специфіки» / Ярослав Грицак ; Іза Хруслінська // Український журнал. – 2009. – № 10. – С. 32–34.
1358. *Яшунский И.* Российское еврейство и мировая война [Електронний ресурс] / И. Яшунский ; предисл. и публ. В. Кельнера ; послесл. Г. Абрамовича. – Москва, 1999. – Режим доступу : <http://www.jewish-heritage.org/kelner.htm#k1>.
1359. *Abramson H.* A Prayer for the Government. Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917–1920 [Text] / Henry Abramson. – Cambridge : Harvard University Press, 1999. – 258 p.
1360. Address of President Woodrow Wilson to the U.S. Senate 22 January 1917 [Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://www.firstworldwar.com/source/peacewithoutvictory.htm>.
1361. *Bykovsky L.* Solomon Goldelman: A Portrait of a Politician and Educator (1885–1974). A Chapter of Ukrainian Jewish Relation / L. Bykovsky. – New York–Toronto–Muenche : Ukrainian Historical Ass'n. – 98 p.
1362. *Desroches A.* Ukrainian Problem and Symon Petlura / A. Desroches. – Chicago, 1970. – 109 p. – Ukrainian Research and Information Institute.
1363. *Goldelman S. I.* Jewish national autonomy in Ukraine. 1917–1920 / S. I. Goldelman. – Chicago, 1968. – 130 p.
1364. *Heifetz E.* The Slaughter of the Jews in the Ukraine in 1919 / E. Heifetz ; Published for the Jewish People's Relief Committee of America. – New York : Thomas Seltzer, 1921. – 408 p.

1365. *Hunczak T.* Symon Petliura and the Jews: A Reappraisal / T. Hunczak. – Toronto-Munich : Ukrainian Historical Ass'n, 1985. – 61 p. – (Series : Ukrainian Jewish Studies. V. 1).
1366. *Hunczak T.* Symon Petliura and the Jews: A Reappraisal / T. Hunczak. – Lviv-New York-Toronto : Ukrainian Historical Association, 2008. – 128 p.
1367. *Jabłoński H.* Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917–1918 / H. Jabłoński. – Warszawa, 1948. – 162 s.
1368. *Kallen H. M.* Zionism and world politics (a study in history and social psychology) / Horace Meyer Kallen. – Garden City, N. Y. and Toronto, 1921. – 345 p.
1369. *Klimecki M.* Lwow 1918–1919 / M. Klimecki. – Warszawa : Bellona, 1998. – 216 s. – (Historyczne bitwy).
1370. *Klimecki M.* Polsko-ukraińska wojna o Lwow i Galicję Wschodnią 1918–1919 / M. Klimecki. – Warszawa : Oficyna Wydawnicza Volumen, 2000. – 292 s.
1371. Krvava kniha. Cast I. Dokumenty k polske okupaci v ukrajinskem uzemi halickem. Rok 1918 az do prosine 1919. – Praga, 1920. – 89 s.
1372. *Krysiak F. S.* Z dni grozy we Lwowie (od 1 do 22 listopada 1918 roku) / F. S. Krysiak. – Rzeszow, 2002. – 202 s.
1373. *Lukomski G.* Wojna Polsko-ukraińska 1918–1919 / G. Lukomski, Cz. Partacz, B. Polak. – Koszalin-Warszawa: Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Inżynierskiej w Koszalinie, 2004. – 296 s.
1374. *Maczyński Cz.* Boje Lwowskie. Cz. 1, t. I : Oswobodzenie Lwowa (1–24 listopada 1918 roku) / Czesław Maczyński. – Warszawa : Spółka Wyd. RP, 1921. – 338 s.
1375. *Maczyński Cz.* Boje Lwowskie. Cz. 1, t. II : Oswobodzenie Lwowa (1–24 listopada 1918 roku) / Czesław Maczyński. – Warszawa : Spółka Wyd. RP, 1921. – 279 s.
1376. *Niescioruk J.* Z zagadnień ustroju i polityki wewnętrznej Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej w latach 1918–1919 / J. Niescioruk // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. : зб. наук. ст. / відп. ред. В. Ф. Верстюк ; Ін-т іст. України НАН України. – К., 2002. – С. 254–278.
1377. *Shoulguin A.* The Problems of the Ukraine: Ethnic Question, National Culture, Economic Life, Will of the People / A. Shoulguin. – London : Ukrainian Press Bureau, 1919. – 34 p.
1378. *Schechtman J. B.* Jabotinsky Vladimir / Joseph B. Schechtman // Encyclopaedia Judaica / Fred Skolnik, editor-in-chief ; Michael Berenbaum, executive editor. – 2nd ed. Vol. 11 : Ja–Kas. – Thomson Gale. – 2006. – P. 10–14.
1379. The Jewish pogroms in Ukraine / I. Bachynskyi, A. Margolin, M. Wishnitzer, I. Zangwill. – Washington, 1919. – 24 p. – Friends of Ukraine (U.S.).
1380. The Ukraine terror and the jewish peril. – London, 1921. – 16 p.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Грушевський М. Народностям України

Весна 1917 року

Ми домагаємося державного права для українського народу в федерації народів Росії, широкої автономії України в її етнографічних межах, повноти політичного, культурного і національного українського життя. Але все це не має бути, не повинно бути, і не буде погрозою для інших народностей, які мешкають на Україні! Ми добуваємо державне право для української землі не для того, щоб панувати над національними меншостями України. Ми домагаємося для неї широкої автономії не для того, щоб тільки для себе використувати її права. Повнота національного життя, котрої ми добиваємося для українського народу, не повинна затопляти інших народностей і обмежувати їх змагання до свободного розвитку своєї культурної і національної стихії.

Ні трохи! Ми не на те цілими поколіннями боролися і страждали за права нашого народу, щоб з хвилиною, коли його права будуть здобуті, поставити іншу мету – приборкування слабших народностей і панування над національними меншостями великої Української землі. Ми не на те доводили права кожної народності на її національне самоозначення, незалежно від її «зрілості чи недозрілості», історичності чи неісторичності, культурних заслуг, великих чи малих розмірів, аби тепер відмовляти якій небудь народності цього права на котрій небудь з цих підстав. Ми не на те виступали проти «національного еросу», проти роздування національного шовінізму, проти принципу, що для національного успіху все дозволено, – щоб тепер самим ступити на сю дорогу.

Ми не візьмем прикладу з Угрів, котрі виступали перед Європою лицарями вільності, а у себе в Угорщині, добувши для неї державне право, завязали в неключиму неволі всі інші народності. Ми не підемо слідами Поляків, які писали на своїм прапорі «за нашу і вашу вільність!», а сю вільність скрізь де тільки забирали перевагу, звертали против слабійших: против Українців в Галичині, против Жидів у королівстві. Ми не будемо лицемірно називати своїми духовними вождами великих одшедших борців за національну рівноправність і свободу і zarazом – обмежувати сю рівноправність і свободу нашим неукраїнським співгромажданам в хибно зрозумілих інтересах українства. Сього не буде!..

Ми, ті що несли прапор визволення в найтяжші часи неволі, зістанемося під ним і виступимо рішучо проти всякого ухиляння від тих принципів, котрі написані були на стягу українства. Будемо рішучо поборювати всякі шовіністичні течії, коли б вони стали прокидатися перед нашим громадянством, або з провокаційними завданнями прищиплювалися йому з якої небудь сторони. Ми виступимо рішучо проти всяких заходів звернених на те, щоб порізнити нас з нашими співгромажданами інших народностей. І ми певні, що українське громадянство, український народ, в котрого політичну розважність ми твердо ві-

римо й високо її ставимо, нас у тім напрямі підтримає твердо, щиро. Оборонці української *національності* не будуть *націоналістами*...

Ми хочемо, розумієть ся, вірити, що й представники національних меншостей України відповідно зрозуміють своє становище: підуть з свого боку на зустріч українським політичним домаганням і тим скріплять позицію оборонців прав національних меншостей. Національний такт, зрозумінне свого власного інтересу повинен підказати їм, що в сей великий момент, коли український народ заходить ся будувати разом з своєю волею волю України як території, вони повинні бути з ним, а не стояти оподак в нейтральній ролі сторонніх свідків, котрі чекають, чим скінчить ся отся робота, щоб відповідно до того пристати чи до централістів чи до автономістів. Ті що стануть при Українцях рішучо, отверто і сміло в сей рішучий момент, сотворять на будуче міцний духовний, сердечний звязок між українським народом і собою. Ті що будуть тримати ся оддалік або ворожо, не можуть, розумієть ся, претендувати на особливо теплі почуття і з української сторони. Але правова сторона мусить бути витримана незалежно від симпатій і антипатій.

Право національних меншостей буде забезпечене!

Білоруси там де вони живуть в меншості на українській території – наші найблизші брати, товариші нашої вікової недолі і боротьби за національне життя. Великороси – походженням чи вихованням, Поляки, котрі захочуть заховувати свою польську культуру, Жиди – найчисленніша з неукраїнських народностей України, яка з сього становища має право на нашу особливу увагу, Чехи, Молдовани, Мусульмани, й інші народности, повинні дістати – і я певен, відстануть пропорціональне представництво в наших автономних органах.

Мова їх буде прийнята в зносинах з урядами і органами самоуправи в тих округах, де сі народности становлять певний національний мінімум. Українська шкільна рада, певно, подбає про те, щоб у сих місцевостях, і взагалі, де буде відповідне число учеників тої чи іншої народности, вони мали змогу вчити ся на своїй рідній мові. Всі сі національні чи релігійні групи матимуть право закладати свої культурні і релігійні товариства і установи і діставати для них підмоги з автономного скарбу України, і т. ин.

Все се в загальних рисах намітить комітет для вироблення автономного статуту України, організований по директивам З'їзду, з участю представників всіх головніших народностей України в найблизшій часі. Українському громадянству, до того часу особливо, належить пильно вистерігати ся всього, що розминаєть ся з принципом права не українських народностей України, всього що може затрівожити їх що до дальшого становища на Україні, що до повноправності і рівноправності, культурних і національних прав і їх пошановання з української сторони.

Всякі прояви українського шовінізму, виключности, нетолеранції супроти інших народностей не симпатичні й небажані взагалі коли б то не було. Тепер же, в нинішніх обставинах, коли так треба такту і розваги, поразуміння і солідарности для осягнення великої мети, – вони недопустимі зовсім. Їх треба попросту признати національним злочинством і виступати проти них з усею рішучістю.

Грушевський М. Вільна Україна / *М. С. Грушевський.* – Нью-Йорк : Укр. друк. і вид. спілка, 1918. – С. 17–21.

Додаток 2

Відозва Української Центральної Ради «До української людности»

Березень 1917 року

«Громадяни!

Всього місяць, як зійшло нам сонце волі. Пригріло й широко розгорнулося народне життя й скрізь кипить робота на добро рідного краю. Радіючи, поспішає кожна чесна людина, щоб і своїх рук до тієї роботи доложити.

Та не всі радіють волею. Є такі, що їм вона багато вадить. Темні сили, що за старих порядків смотали вашу кров, не сплять. Вони тільки притаїлися й чекають, поки їхнє прийде. Ці вовки прибралися в овечу шкуру, але вони вже й тепер показують свою вовчу думку й свій вовчий зуб. Вони сіють непевні поголоски, ширять брехливі чутки, закликають до насильства. Нишком серед ночі гострять ніж на брата.

Вони кажуть вам, браття, на Великдень узяти хреста й з хрестом у руках чинити грабіж та розбій іменем Христа, який велів усіх людей любити. **Вони кличуть проливати кров таких як ми людей, наших братів.** Підшиваючись під дорогу нам волю, **вони підбехтують вас на сусідів – закликають до погромів.** «Нема гріха в крові німецькій, не буде теж і в крові жидівській» – Оцим огидним закликом сквернять вони велике християнське свято наше.

Люде добрі! Громадяни!

Хай по їхньому не буде. Не йміть віри цим вовкам в овечій шкурі. Не слухайте їх брехонь та підмов. Вони хочуть серед нас кинути вогонь ненависти, щоб видерти в нас волю й долю нашу та знов вернути своє панство. Коли ми встанемо один на одного, прийде наш ворог лютий, старі порядки, і знову убере нас у те ярмо, яке ми скинули. Цього тільки й хочуть оті люди, що іменем Христа кличуть нас на розбій, на зваду й на кров.

Браття!

Стережіться цих лихих людей. Не дайте їм вернути давнє лихо. Не слухайте облесливих їхніх слів. Голос у них янгольський, та чортову думку таять вони в чорних душах. Скиньмо ж усяку полуду з очей своїх і скажім цим чорним душам:

Гетьте зі своїми брехнями! **Не на те взяли ми волю, щоб різатись та розбивати, а на те, щоб усім людям на нашій землі стало жити краще.** І хто підмовлятиме нас на лихо, відповімо їм словами Шевченка:

«Схаменіться, будьте люде,
Бо лихо вам буде!»

Українська Центральна Рада

Іванис В. Симон Петлюра – Президент України. 1879–1926 / В. Іванис. – Торонто : Наказом «5-ї станиці Союзу бувших укр. вояків», 1952. – С. 142–143.

Додаток 3

Заклик Українського генерального військового комітету до українських вояків

14 липня 1917 року

У Києві поширюються чутки, що провокатори та слуги старого царського ладу підмовляють Українців-салдатів до різних бешкетів. Поширюються чутки, що ці пройдисвіти підбурюють темних людей навіть розігнати Центральну Українську Раду і Український Генеральний Комітет і захопити владу у свої руки. Ці пройдисвіти сіють баламутство серед людей, викликають неспокій і не дають Центральній Раді і Генеральному Комітетові працювати на користь України.

Генеральний Комітет звертає увагу на зрадливу й небезпечну агітацію, яку ведуть темні сили. Комітет закликає українських салдатів і офіцерів стояти на сторожі революції і порядку на Україні, не допускаючи, щоб довго очікувана й довгими жертвами здобута свобода України була захмарена темними силами, всякими пройдисвітами.

Голова Генерального Українського Військового Комітету Симон Петлюра.

Стахів М. Заходи уряду і провідних сил України проти погромництва / М. Стахів // Правничий Вісник. – 1970–1971. – Кн. 3. – С. 42–43.

Додаток 4

Чисельний склад Української Центральної Ради

8 серпня 1917 року

Ч.	Члени Центральної Ради	Повинно бути всіх членів	Скільки обрано	Скільки присутніх
1.	Від Національного з'їзду 6–8 квітня біжучого року	3	3	2
2.	Від Всеукраїнської ради селянських депутатів	212	149	92
3.	Від Всеукраїнської ради військових депутатів	132	132	100
4.	Від Всеукраїнської ради робітничих депутатів	100	100	80
5.	[Від] Українського військового генерального комітету	26	26	15
6.	Від губерній великих міст та колоній	81	67	8
7.	Від політичних партій	20	10	8

Ч.	Члени Центральної Ради	Повинно бути всіх членів	Скільки обрано	Скільки присутніх
8.	Від професійних, просвітніх та економічних організацій	16	16	9
9.	Від національних меншостей на Україні			
	а) від російських соціал-демократів	20	17	17
	б) від російських соціал-революціонерів	20	18	18
	в) від партії народної свободи	10	9	2
	г) від партії «народных социалистов»	4	4	4
	д) від «совета рабочих и солдатских депутатов»	50	31	31
	<i>Польські партії:</i>			
	є) від Демократичного централу	5	3	3
	ж) від соціал-демократів польських	4	1	1
	з) від Польської соціалістичної партії (лівиця)	7	7	7
	і) від польських соціал-демократів (PPS)	4	–	–
	<i>Єврейські партії:</i>			
	к) від «Бунду»	13	13	13
	л) від «Поалей Ціону»	9	9	9
	м) від сіоністів	13	13	13
	н) від Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії	13	13	13
	о) від Єврейського демократичного об'єднання	2	2	2
	п) від громадських організацій	10		
	р) від молдаванів	4		
	с) від німців	3		
	т) від татар	3		
	у) від білорусів, чехів, греків, болгар та менонітів по одному	5		
	ф) запасних місць	9		
	Усіх	798	643	447

Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1 : 4 березня – 9 грудня 1917 р. / упоряд. : В. Ф. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Наук. думка, 1996. – С. 233.

Додаток 5

**Інструктивний лист Генерального секретарства внутрішніх справ
губерніальним і повітовим комісарам, губерніальним правлінням
і городським управам України з наказом керуватися вказівками
товариша генерального секретаря єврейських справ у питаннях
єврейського релігійного життя**

10 жовтня 1917 року

Генеральний Секретаріат України.
Секретарство Внутрішніх справ.
Віділ загальних справ.
Губерніальним і повітовим комісарам,
Губерніальним правлінням і городським управам України.

З огляду на отворення згідно з Інструкцією Тимчасового Уряду від 4 серпня сего року в складі Генерального Секретаріату особного уряду Товариша Генерального Секретаря єврейських справ, Секретарство Внутрішніх Справ доручає Вам на дальше у всіх справах, які відносяться до єврейських товариств (стаття 797 тому IX Свода Законів вид[ання] 1899 року) з осібна по справах Коробочного Збору, передбачених 816 статтею того ж тому і Додатку до неї і Приміткою 2-ою до 95 статті Городового Положення 11-го червня 1892 року, як також по справах про раввінів (стаття 1322 т. XI Свода Законів вид[ання] 1886 р. і Інструкція про вибрання раввінів, опублікована в Собранії Узаконений и Распоряжений Правительства за 1902 р., № 9, ст. 95) руководитися вказівками Товариша Генерального Секретаря єврейських справ, до котрого на лежить у відповідних випадках звертатися.

Товариш Генерального Секретаря Внутрішніх справ [Л. Абрамович]
Зав. Директора Відділу Загальних справ
Діловод [*підпис*]

Копія

ЦДАВО України. – Ф. 1854. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 1.

Додаток 6

Циркуляр генерального секретаря внутрішніх справ проти погромної агітації

20 жовтня 1917 року

Генеральний Секретаріат України.
Генеральний Секретаріат Внутрішніх Справ.
Секція адміністративних і політичних справ.
Число 1679.
Київ, дня 20 жовтня 1917 року. Пильне. Обіжник.

До Пп. Губерніяльних і повітових комісарів.

В останнім часі до Секретаріату Внутрішніх Справ надходять вісти про те, що темні елементи переводять агітацію серед юрби, зокрема під час ярмарків, на базарах і на інших місцях скупчення людей. При цьому трапляються випадки, що така агітація приводила до погрому крамниць, приватних помешкань, льохів і таке інше.

Від органів місцевої влади, в особах губерніяльних і повітових комісарів, вимагається зробити розпорядження, щоб у базарні і святкові дні, як також у ярмаркові дні, зміцнювати відділи кінної і пішої міліції і звертатися треба міліціонерам за підмогою до військових стеж. Начальники міліції, в розпорядженні яких є міська і повітова міліція, мусять вжити заходів проти того, до користування зброєю включно проти порушення ладу й спокою населення.

Особи, що провадитимуть погромну агітацію, повинні бути арештовані і допроваджені до розпорядження судової влади.

Генеральний Секретар Внутрішніх Справ В. Винниченко.

Директор адміністративного політичного відділу [підпис]

Стахів М. Заходи уряду і провідних сил України проти погромництва / *М. Стахів* // Правничий Вісник. – 1970–1971. – Кн. 3. – С. 35–36.

Додаток 7

Солдатські погроми

30 жовтня 1917 року

«Каждый день приходят известия о новых еврейских погромах. Каждый день мы получаем новые печальные сообщения о безчинствах. И одно бросается при этом в глаза: всюду погромы начинаются одинаково и всюду они проходят при одних и тех-же обстоятельствах; всюду предлогом являются дороговизна и спекуляция; всюду погромы начинают солдаты, обыкновенно те, которые уклоняются от фронта, всюду милиция не вмешивается, или-же смешивает»

тся с толпой громил – с местными мешанами и окрестными крестьянами, приходящими с пустыми мешками, чтобы унести награбленное домой. И еще одно: местные демократические органы не в состоянии словами вразумления приостановить погромы; никто их не слушает, а иногда их представителей даже избивают, как защитников «жидов».

Старая, знакомая картина, – на лицо и старая, знакомая черта: погромная агитация ведется открыто, у всех на глазах; назначается заранее день погрома, а после погрома грабители безнаказанно разгуливают и продолжают угрожать. И еще одна старая черта: стоит только серьезно, с оружием в руках выступить против погромщиков, как разнузданная банда грабителей разбегается.

И так всюду. Как будто заранее сговорились, как будто всеми этими анархическими и разбойничьими выступлениями руководила-бы одна рука»...

Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине 1917–1918 гг. (К истории украинско-еврейских отношений) / И. Чериковер ; вступ. ст. С. М. Дубнова. – Берлин : Ostjudisches historisches archiv, 1923. – С. 186.

Додаток 8

Погром у м. Котельно (Волинь)

15 листопада 1917 року

*Получено секр. по евр. делам
15-го ноября 1917 г., № 81*

«Господину Генеральному Секретарю по еврейским делам,
Доктору М. Зильберфарбу.

Уполномоченных еврейского населения
м. Котельни, Житомирского уезда,
Берко Мошковича Трохмана и
Шлемы Юсифовича Гутмана

Прошение.

За последнее время в м. Котельне, Житомирского уезда, сильно развилось пьянство и возбуждение местных крестьян к учинению погромов над еврейским населением. Шайки молодых крестьянских парней посреди белаго дня ходят по мануфактурным и другим еврейским лавкам и грабят товары, а местная милиция, чувствуя себя против этих грабителей бессильной, бездействует. Дошло уже до того, что крестьянское население открыто говорит, что не только имущество евреев может и должно быть от них отобрано, но что и сами они находятся вне закона, и с ними можно сделать, что угодно, так что погром с убийствами предвидится на днях.

Мы обращались к Житомирскому Уездному Комиссару, а также к Волынскому Губернскому Комиссару, прося о защите, но Уездный Комиссар только раз прислал войска для предупреждения погрома в ярмарочный день, а на следующий день солдаты ушли, и мы опять остались беззащитными. Главным образом плохо то, что против сильно развитого у нас пьянства надлежащія меры не принимаются, а раз пьянство не искоренено, то погромы и грабежи неминуемы.

А потому мы обращаемся с настоящею всепокорнейшею просьбою к Вам, как к Генеральному Секретарю Центральной Рады, пользующейся большим авторитетом у крестьян нашей местности, о принятии мер к прекращению грабежей наших имуществ и о предупреждении готовящагося генерального, со всеми атрибутами, еврейскаго погрома. Какія меры принять мы, конечно, указывать не можем, но первым средством, по нашему мненію, было бы предписание Центральной Рады на имя волостного крестьянскаго начальства о недопущении никаких насилій против евреев и их имущества и о принятии строгих мер к искоренению пьянства в нашем местечке».

Подписи: Берко Трохман,
Ш. Гутман.

Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине 1917–1918 гг. (К истории украинско-еврейских отношений) / И. Чериковер ; вступ. ст. С. М. Дубнова. – Берлин : Ostjüdisches historisches archiv, 1923. – С. 192–193.

Додаток 9

Відозва С. Петлюри проти погромів і анархії

Листопад 1917 року

«Я, в качестве генерального секретаря по войсковым делам в Украинской Народной Республике, призываю всех вас, мои товарищи и друзья, в настоящее время к общей дружной работе. Будьте организованы и объединены – все за одного и одни за всех. Наше войско молодо, оно только становится на ноги, и вы своей дисциплинированностью докажете, что являетесь славными потомками наших великих предков.

Все, как один, станьте вокруг Центральной Рады и ея Генерального Секретариата. Не допускайте погромов и беспорядков, ибо если вы допустите их, вы позором покроете славное имя украинскаго войска. Никакіе погромы не должны быть допущены на нашей земле. Я уже вызвал украинскіе полки и дивизіи, чтобы охранять порядок на Украине. Одновременно с этим я украинизирую различныя части в тылу: запасныя полки пехоты и кавалеріи, артиллерійскія дружины, саперов и другіе батальоны, с целью иметь возможно больше своих частей. Войска будут размещены по всей Украине, по всем железнодорожным линиям и дорогам, дабы покончить с безчинствами и погромами.

Знайте, что все это я делаю по уполномочію нашего правительства, правительства Украинской Народной Республики. Я несу ответственность перед

Центральной Радой, перед Генеральным Секретариатом и перед всем населением за спокойствие в нашем крае, но я эту ответственность могу нести только тогда, если я буду опираться на вас, украинские солдаты».

Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине 1917–1918 гг. (К истории украинско-еврейских отношений) / И. Чериковер ; вступ. ст. С. М. Дубнова. – Берлин : Ostjudisches historisches archiv, 1923. – С. 217–218.

Додаток 10

До подій у м. Судилково (Волинь)

13 грудня 1917 року

*Получено секр. по евр. делам
13-го декабря 1917 г., вход. № 293.*

«В Главный Секретариат по еврейским делам.

Уполномоченный еврейского общества
м. Судилкова, Изяславльского уезда,
Волинск. губ., гласный волостного
самоуправления, Самуил Финкельштейн.

Анархия все более захватывает наш край. В особенно тяжелом положении оказывается еврейское население. Лица в солдатской форме грабят и громят, и поджигают. Переживаемые ужасы неопишуты. Солдаты, расположенные в этой местности, именуя себя «большевиками», творят эти ужасы и увеличивают анархию и грабежи. «Это не наше, мы не украинцы» – вот что ими руководит. Просим помочь. Если возможно послать хотя бы 10 солдат, людей верных, то удалось бы водворить порядок.

Расходы для 10-ти человек еврейского общества взяли-бы на себя. Кроме того эти солдаты могли-бы помочь местному самоуправлению и уменьшить анархию.

Необходимо немедленно принять меры.

Гласный Судилковского волостного самоуправления
Самуил Финкельштейн».

13-го декабря 1917 г.

Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине 1917–1918 гг. (К истории украинско-еврейских отношений) / И. Чериковер ; вступ. ст. С. М. Дубнова. – Берлин : Ostjudisches historisches archiv, 1923. – С. 196–197.

Додаток 11

Список погромленых пунктов

Вересень – грудень 1917 року

Вот перечень тех пунктов – около 60, – в коих зарегистрированы прессой и по данным архива Министерства по еврейским делам погромные эксцессы от середины сентября до конца декабря 1917 г.

Кіевская губернія.

Виноград (13-го ноября).
Володарка (осенью).
Дашев (28-го ноября).
Жашков (20-го октября).
Жарница (14-го ноября).
Животов (7-го ноября).
Иванков (4-го и 12-го ноября).
Ильинец (начало ноября).
Канев (6-го ноября).
Корнин (16-го ноября).
Макаров (21-го ноября).
Монастырище (19-го ноября).
Погребище (17-го октября).
Ракитно (14-го декабря).
Сквира (23-го октября).
Ст. Слободка (13-го декабря).
Ставище (17-го октября).
Тальное (12-го декабря).
Тараща (17-го декабря).
Торговец (10-го и 18-го декабря).
Умань (25-го ноября).

Волынская губернія.

Аннополь (30-го ноября).
Варковичи (9-го декабря).
Веледник (12-го декабря).
Вышгородок (2-го декабря).
Грицев (21-го сентября).
Дубно (12-го декабря).
Заславль (30-го ноября).
Котельно (начало ноября).
Кременец (15-го декабря).

Купель (5-го и 10-го декабря).
Мирополь (1-го декабря).
Овруч (16-го декабря).
Олыка (27-го ноября).
Острог (30-го ноября).
Полонное (26-го ноября).
Сандомир (19-го декабря).
Судилков (середина декабря).
Теофиополь (11-го и 17-го декабря).

Подольская губернія.

Гайсин (20-го октября).
Голованевск (18-го декабря).
Деражня (1-го декабря).
Дзыговка (начало декабря).
Единец (29-го ноября).
Жабокрич (22-го октября).
Каменка (6-го ноября).
Литин (конец ноября).
Меджибож (18-го октября).
Мястковка (30-го октября).
Рашков (30-го декабря).
Рыбница (ноябрь).
Солобовцы (23-го ноября).
Ямполь (6-го ноября и 19-го декабря).

Полтавская губернія.

Иваницы (13-го ноября).
Прилуки (23-го октября).

Черниговская губернія.

Короп (10-го и 18-го ноября).

Херсонская губернія.

Тирасполь (октябрь).

В этот перечень включены также и те пункты, где эксцессы не приняли серьезного характера и выразились только в массовом ограблении еврейских лавок или домов. Имеется также ряд пострадавших пунктов, о которых нет точных сведений, как Томашполь (Волынской губ.), Ивангород (Подольской губ.),

Дзыговка (Подольской губ.) и другіе. Но помимо перечисленных имелся ряд мест, находившихся на самом пороге погрома и переживших весь ужас его ожидания, как например Винница, Славута, Тараша. В последнем пункте погром уже было начался, но дальнейшей рост его был предотвращен, благодаря еврейской дружине. Среди пунктов, живших под страхом погрома, были даже такі крупные центры, как Одесса, Харьков, Кременчуг и другіе.

Список этот далеко не полный, так как не все пункты удалось зарегистрировать.

Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине 1917–1918 гг. (К истории украинско-еврейских отношений) / И. Чериковер ; вступ. ст. С. М. Дубнова. – Берлин : Ostjüdisches historisches archiv, 1923. – С. 205–206.

Додаток 12

Закон Центральної Ради про національно-персональну автономію

9 січня 1918 року

Ст. 1. Кожна з населюючих Україну націй має право в межах Української Народньої Республіки на національно-персональну автономію, себто право на самостійне устроєння свого національного життя, що здійснюється через органи Національного Союзу, влада якого шириться на всіх його членів, незалежно від місця їх заселення в межах Української Народньої Республіки. Це є невіднімане право націй, і ні одна з них не може бути позбавлена цього права або обмежена в ньому.

Ст. 2. Населюючим територію УНР. націям – великоруській, єврейській і польській – право на національно-персональну автономію дається силою цього закону. Нації же білоруська, чеська, молдавська, німецька, татарська, грецька та болгарська можуть скористуватися правом національно-персональної автономії, якщо до Генерального суду про те поступить заява від кожної нації з окрема, підписана не менш як 10 тис. громадян УНР без різниці полу і віри, не обмежених по суду у своїх політичних правах, що заявляють про належність свою до даної нації. Генеральний суд розглядає заяву в публічному засіданні в строк не пізніше як через 6 місяців зо дня її подання, сповіщає про свою постанову Генеральний Секретаріат і оголошує її до загальної відомості. Зазначені заяви від націй, які не перелічені в цій статті, подаються на розгляд парламенту УНР.

Ст. 3. Для здійснення зазначеного в ст. 1 права громадяни УНР, належні до даної нації, утворюють на території УНР Національний союз. Членам кожного Національного союзу ведуться іменні списки, які в сукупності складають Національний кадастр, який по складанню публікується до загальної відомості, і кожен громадянин має право вимагати як свого включення в даний Національний кадастр, так і виключення з нього з огляду на заяву про неналежність його до даної нації.

Ст. 4. Національний союз користується правом законодавства і врядування в межах компетенції, котра точно установлюється в порядкуві, зазначеному в ст. 7 цього закону.

Національному союзу виключно належить право представництва даної нації, яка живе на території УНР, перед державними і громадянськими установами. Законодатні постанови, які видаються національними зборами в межах компетенції Національного союзу (ст. 9), належать до оголошення в загальноустановленому порядку.

Ст. 5. З загальних засобів УНР та органів місцевого самоврядування одчисляється в розпорядження Національного союзу на справи, якими він завідує, із сум, взагалі призначених на ці справи, певні частини, пропорціональні кількості членів даного Національного союзу.

Ст. 6. Національний союз установлює свій щорічний бюджет і має право оподаткування своїх членів на підставах, установлених для загальнодержавного оподаткування; за своєю відповідальністю робити позики і приймати інші фінансові заходи для забезпечення діяльності Національного союзу.

Ст. 7. Обсяг справ, належних до компетенції Національного союзу і окремих його органів, як рівно і устрій установ, определяється постановою Установчих зборів даної нації, котрі разом з цим определяють і порядок змінення своїх постанов. Прийняті постанови, які торкаються обсягу компетенції Національного союзу, належать до розгляду, ствердження Установчими зборами УНР або її парламенту.

Примітка: Незгідності, які можуть виникати з цього приводу між Національними установчими зборами і Установчими зборами УНР, або її парламентом, розв'язуються погоджуючою комісією, котра складається з однакового числа представників від цих установ. Постанови погоджуючої комісії переходять на остаточне ствердження Установчих зборів УНР або її парламенту.

Ст. 8. Національні установчі збори утворюються з членів, обраних належними до даної нації громадянами УНР, котрим дійшло 20 років, на основі загального, без різниці полу і віри і рівного виборчого права, через безпосередні вибори і таємне голосування з приложенням принципу пропорціонального представництва.

Ст. 9. Органи Національного союзу є органи державні. Вищим представницьким органом Національного союзу є Національні збори, які обираються членами Союзу на основах, зазначених в ст. 8. Вищим виконавчим органом Союзу є Національна рада, котра обирається Національними зборами і перед ними відповідає.

Ст. 10. Усі суперечки по питанню компетенції, які виникатимуть між органами Національного союзу, з одного боку, та органами державного урядування, місцевого самоврядування і інших Національних союзів, з другого боку, розв'язуються адміністративним судом.

Голова Української Центральної Ради *М. Грушевський*
Секретар Української Центральної Ради *Онацький*

Затвердив в. о. генерального писаря *Мірний*

Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2 : 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / упоряд. : В. Ф. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Наук. думка, 1997. – С. 99–101.

Додаток 13

Заява народного міністра єврейських справ Мойсея Зільберфарба про звільнення

Київ, 16 січня 1918 року

Народний Міністр Єврейських Справ
Г[осподину] Председателю
Украинской Центральной Рады

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!

Без ведома и согласия Центральной Рады и Совета Министров в Киеве введено, по-видимому, осадное положение. В моем присутствии произведены в здании парламента свободной Украинской Республики аресты некоторых членов Центральной Рады, причем мне не известны ни мотивы этих арестов, ни их основания.

Считая для себя невозможным нести ответственность за создавшееся положение, прошу Вас принять заявление мое об отставке, каковое не откажите донести до сведения Центральной Рады. Примите уверения в моём уважении и преданности Вам.

Народный Министр по Еврейским Делаам

Подписан:

М. Зильберфарб

Батанова Т. До історії єврейського представництва в Українській Центральній Раді: декілька документів Міністерства з єврейських справ / Т. Батанова // Пам'ятки : археограф. щорічник. – 2010. – Т. 11. – С. 183.

Додаток 14

Телефонограма Літинського повітового комісара Центральної Ради подільському губернському комісарові про збройну боротьбу селян повіту з польськими легіонерами*

19 березня 1918 року

Уже второй день до меня доходят с Черного шляха слухи о том, что самоchinные отряды поляков, называющие себя польскими легионерами, в Улановской, Терешпольской, Старосинявской и Хмельникской волостях производят реквизиции и расстреливают тех, кто не подчиняется им. 3 (16) марта с. г. ко-

* Польські легіони – добровольчі військові частини, створені за ініціативи Ю. Пілсудського в складі австро-угорської армії з метою боротьби за відновлення незалежності Польщі. Під час окупації України німецькими та австро-угорськими військами зайняли, за згодою окупантів, ряд районів Правобережжя, де вдавалися до грабежу, терору і насильства над місцевим населенням.

мендант польских войск в Старой Синяве, не согласовав ни со мной, ни с другими представителями украинской власти, арестовал весь состав Старосинявской волостной управы и других лиц и предал их военно-полевому суду за то, что они не доставили польскому войску фураж и что в феврале этого года разоружили какого-то легионера Пребинского, который вез с собой 29 винтовок. В той же Синяве комендантом польских войск изданы приказы о сдаче населением оружия. Население исполнить это не желает, и на этой почве возникли недоразумения. Я сам во время тех насилий, которые совершали поляки по селам, не имею морального права требовать, чтобы население отдавало оружие полякам. 5 (18) марта польский полковник Дембицкий передал мне из Старой Синявы телефонограмму, чтобы я прибыл в Старую Синяву для переговоров и для устранения недоразумений между польскими войсками и населением. Я заявил, что польские войска должны были прислать своего представителя ко мне, чтобы достичь взаимопонимания, а требовать меня к себе теперь, когда они уже сотворили зло – поздно; одновременно начальник участковой милиции Вегеров из Терешполя сообщил мне, что в отрядах поляков имеется человек сорок, вооруженных пулеметами и винтовками. Вечером 4 (17) марта прибыли в с. Митинцы и начали забирать лошадей и хлеб, награбленные во время разгрома экономии Митинецкой стрыняны [*так у документи. – Авт.*]. Крестьяне Митинец, объединившись с крестьянами Маркушей, Рыбчинец, Качановки и Войтовиц, учинили вооруженное нападение на поляков и после боя с человеческими жертвами отобрали лошадей и один пулемет. 5 (18) марта днем к полякам подоспела помощь – артиллерия с пулеметами, поляки подступили к Качановке, обстреляли село из пулеметов и орудий. Село сгорело. Крестьяне вооружаются далее, чтобы дать отпор полякам. Женщины и дети бегут к Хмельнику. Продовольствия и домов для них нет.

6 (19) марта

Литинский уездный комиссар Бачинский

Гражданская война на Украине. 1918–1920: Сб. док. и материалов : в 3 т., 4 кн. Т. 1, кн. 1 : Освободительная война украинского народа против немецко-австрийских оккупантов. Разгром буржуазно-националистической Директории / редкол. : С. М. Короливский (отв. ред.) и др. ; под ред. И. К. Рыбалка. – К. : Наук. думка, 1967. – С. 59.

Додаток 15

Закон Центральної Ради про запровадження української мови у банківській і торгівій сфері*

24 березня 1918 року

Центральна Рада ухвалила:

1. Всякого рода написи, вивіски тощо на торговельно-промислових, банкових та подібних закладах і конторах повинні писатися державною українською мовою, окрім інших мов (коли б такими мовами ті написи були написані); при тім написи українською мовою мають бути на основній часті всього напису, на чільнім місці.

2. Ця постанова має силу і до всякого роду виробів, виготовлених на території Республіки, які мають етикетки, написи.

3. По всіх торговельно-промислових, банкових і т. п. закладах і конторах, які зобов'язані давати публічні справоздання, мовою в діловодстві має бути державна українська.

4. Губерніальні, повітові і міські комісари чи заміняючі їх установи та особи мають видати обов'язкові, на підставі цього закону, постанови, даючи на виконання означеного в § 1 термін від 2–3 тижнів, на виконання означеного в § 2, 3 – до 3 місяців, і караючи ламання цих постанов в перший раз пенею в 1 тис. руб., а при неоплатності – арештом до 2 місяців, в 2-м разі – пенею 3 тис. руб. з заміною при неоплатності арештом до 3 місяців.

Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2 : 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / упоряд. : В. Ф. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Наук. думка, 1997. – С. 229.

Додаток 16

Доклад Народного міністерства єврейських справ до Ради Народних Міністрів про асигнування 500 000 карбованців на видання шкільних підручників для єврейських шкіл. З них 130 000 на власну єврейську друкарню для потреб Міністерства єврейських справ

10 квітня 1918 року

Центральна Рада ухвалила Закон про асигнування п'ятисот тисяч карбованців Народному Міністерству Єврейських Справ на видання шкільних підручників на 1918 рік. [10 квітня 1918 р.]

* У виданні «Національні відносини в Україні у XX ст. Збірник документів і матеріалів» означений закон ідентифіковано як «Закон Української Центральної Ради про державну мову».

І. Асигнувати п'ятсот тисяч карбованців у розпорядження Народного Міністерства Єврейських Справ на утворення оборотного фонду для видання шкільних підручників. Ці гроші в мірі асигнування повинні бути зараховані в спеціальні засоби Міністерства Єврейських Справ.

Пояснююча записка [Народного Міністерства Єврейських Справ]

Народне Міністерство Єврейських Справ, піклуючись про освіту народу і про перебудовання вже існуючих початкових і середніх кіл на нових підвалинах, зустрічає в своїй роботі велику перешкоду в тому, що бракують відповідні підручники і шкільне знаряддя (мапи, картини і інші).

На Україні є приблизно 225 000 єврейських дітей віку від 7 до 11 літ. Коло 75 000 з них навчаються в початкових школах; більш як 15 000 одержують освіту в єврейських середніх школах, а коло 5000 в так званих казюн[н]их єврейських школах, які Міністерство гадає перетворювати у вищі початкові школи. Ці школи в своїй більшості були русифіцировані. Вони мусять перейти на мову єврейського народу і бути пристосовані до його побуту в Українській Державі. Без відповідної підручної книги це завдання не може бути переведено. Народне Міністерство Єврейських Справ гадає, що для потреб єврейських початкових шкіл на шкільний рік 1918–19 найменш необхідно 100 000 примірників різних підручників на що потрібна сума в 200 000 карб. Для середніх і вищих початкових шкіл – 40 000 на 120 000 карб. На шкільне знаряддя для шкіл всіх типів потрібно не менш 50 000 карб. Разом для початкових і серед. шкіл підручників і знаряддя на 370 000 карб. Забезпечити єврейські школи цими підручниками треба не гаючи і своєчасно; ці підручники мусять бути якомога дешевше і доступніше для широких мас єврейської людности.

Але при цілковитій відсутності відповідних єврейських друкарень ця справа не може успішно і своєчасно провадитися, а тому Міністерство вважає необхідним закладати власну єврейську друкарню. Улаштування цієї друкарні вийде в 130 000 карб[ованців]. – При чому Міністерство зауважує, що ця друкарня має взагалі обслуговувати Міністерство в його видавничій діяльності.

Батанова Т. До історії єврейського представництва в Українській Центральній Раді: декілька документів Міністерства з єврейських справ / Т. Батанова // Пам'ятки : археограф. щорічник. – 2010. – Т. 11. – С. 183–184.

Додаток 17

Повідомлення Бюро інформації Генерального штабу про грабунки й бешкети польських військ

14 квітня 1918 року

Апреля 14. Возле Немирова на Подолье польские войска сожгли четыре села за то, что крестьяне обезоружили 60 польских жолнеров, которые производили самочинно реквизицию.

Апреля 14. На Киевщине в Тарашанском уезде польские войска самочинно реквизируют все имущество, что вызывает страшное возмущение среди крестьян.

Председатель бюро народного сообщения Укр. ген. штаба [*подпись*]

Заведующий неофициальной частью сотник [*подпись*]

Гражданская война на Украине. 1918–1920: Сб. док. и материалов : в 3 т., 4 кн. Т. 1, кн. 1 : Освободительная война украинского народа против немецко-австрийских оккупантов. Разгром буржуазно-националистической Директории / редкол. : С. М. Короливский (отв. ред.) и др. ; под ред. И. К. Рыбалка. – К. : Наук. думка, 1967. – С. 119.

Додаток 18

Кількість єврейського населення України та кількість дітей шкільного віку на 1 січня 1917 р.

До 29 квітня 1918 року

Міністерство Єврейських Справ УНР
Департамент загальних справ.
Інформаційний відділ.

**Чорнові статистичні дані попечителів учбових округів
про чисельність єврейського населення по губерніях
України і дітей шкільного віку на 1 січня 1917 року.**

*Таблиця
Кількість єврейського населення України
та кількість дітей шкільного віку
по губерніях (в тисячах)*

Губернії	За Всеросійським переписом 1897 р.			За розрахунком на 1 січня 1917 р.		
	Загальне	Єврейське	% свр[ейв]	Євр[ейське] насел[ення]	Діти 7–11 років, хлопч[ики]	Діти 7–11 років, дів[чатка]
Київська	3.559,2	433,7	12,2	578,3	27.760	30.070
Подольська	3.018,3	370,6	12,3	494,1	23.720	25.690
Волинська	2.989,5	395,8	13,2	527,7	25.330	27.440
Чернігівська	2.297,9	114,5	5,0	152,7	7.330	7.940
Полтавська	2.778,1	110,9	4,0	147,9	7.100	7.690

Губернії	За Всеросійським переписом 1897 р.			За розрахунком на 1 січня 1917 р.		
	Загальне	Єврейське	% євр[ейс]к[ий]	Євр[ейське] насел[ення]	Діти 7–11 років, хлопч[ик]и]	Діти 7–11 років, дівч[атка]]
Єкатеринославська	2.113,7	101,1	4,8	134,8	6.470	7.010
Херсонська	2.733,6	339,9	12,4	453,2	21.790	23,570
Харківська	2.492,3	13,9	0,55	27,8*	1.340	1.440
Таврійська (3) повіти	901,1	32,0	3,5	64,0*	3.070	3.330
Холмська	877,0	115,0	13,1	135,2**	6.500	7.020
Всього	23.760,7	2.027,4	8,5	2.715,7	130.370	141.200

* Єврейське населення Харківської та 3 повітів Таврійської губернії подвоїлося порівняно з переписом 1897 р.

** Дані щодо Холмської губернії станом на 1 січня 1909 р.

Батанова Т. До історії єврейського представництва в Українській Центральній Раді: декілька документів Міністерства з єврейських справ / Т. Батанова // Пам'ятки : археограф. щорічник. – 2010. – Т. 11. – С. 182.

Додаток 19

Повідомлення начальника Ольгопільської повітової міліції подільському губернському старості про збройну сутичку селян с. Баланивка з польськими легіонерами

27 травня 1918 року

20 марта этого года в с. Балановке польскими легионерами сожжено 28 домов со всем имуществом местных крестьян.

Дознанием установлено, что пожар этот возник при таких обстоятельствах. 20 марта через с. Балановку проезжал отряд польских легионеров и объявил крестьянам снести все оружие и выдать всех зачинщиков [разгромить] имени графини Потоцкой, но крестьяне оружия не снесли, а несколько местных разбойников начали стрелять в легионеров и убили двух. Легионеры, в свою очередь, начали стрелять по крестьянам и также убили двух крестьян, а наконец, чтобы отомстить крестьянам за стрельбу, подожгли дома, отчего и сгорело 28 домов крестьян: Дементия Бучака, Петра Фартушняка, Ивана Фартушняка, Захария Фартушняка, Рогора Поворозного, Николая Кучерука, Ивана Кузенко, Якова Гатала, Романа Омельченко, Сафрона Гоги, Лариона Спигая, Кифора Спигая, Марии Спигаевой, Семена Савченко, Федота Спигая, Никиты Савчен-

ко, Харитона Дзисяка, Захария Бомбика, Федора Бомб[и]ка, Марка Драговоза, Терентия Покройнюка, Стефаниды Маляровой, Терентия Кукурузы, Анны Луцковой, Марка Кохановского, Павла Гробоного, Трифона Назарченко и Лукаша Поворозника. Ущерб этим пожаром нанесен в целом на 19 850 руб.

Произведенное по этому делу дознание начальником милиции 6-й части Ольгопольского уезда отослано к товарищу прокурора по 2-й части Винницкого окружного суда 24 мая этого года под № 1947.

О вышеизложенном сообщаю для сведения.

Начальник Ольгопольской уездной милиции
штаб-ротмистр [*подпись*]

Секретарь [*подпись*]

Делопроизводитель [*подпись*]

Верно:

Помощник управляющего [*подпись*]

Гражданская война на Украине. 1918–1920: Сб. док. и материалов : в 3 т., 4 кн. Т. 1, кн. 1 : Освободительная война украинского народа против немецко-австрийских оккупантов. Разгром буржуазно-националистической Директории / редкол. : С. М. Короливский (отв. ред.) и др. ; под ред. И. К. Рыбалка. – К. : Наук. думка, 1967. – С. 167–168.

Додаток 20

Із донесення співробітника Освідомлюючого відділу подільському губернському старості про діяльність Вінницького комітету більшовиків

Жовтень 1918 року

Гор. Винница в настоящее время насчитывает до 100 000 жителей большинство из коих евреи, как например, в 1-м Вартовом районе из 8 000 жителей 25 000 евреев. Винница из себя представляет центр агитации и бандитизма. С этим злом, насколько есть возможность, борется варта, а теперь особенно энергично взялся за это дело начальник уголовно-розыскного отделения, хотя последнее еще окончательно не сорганизовалось. Причиной этому служит неимение удобного помещения. Уголовно-розыскное отделение помещается в двух маленьких комнатах и, несмотря на неоднократные просьбы начальника к местной администрации (к старосте и городской управе), мер к улучшению не принимается.

Большевистская организация в городе Виннице очень сильна. Несмотря на короткий срок существования последней – всего около месяца, как в каждой деревне уезда уже сорганизованы комитеты и выяснено количество оружия.

Во главе Винницкой организации стоит все семейство еврея Натансона, по кличке «Бугов» (против ворот собора в доме бывших казарм 1-й части, во дворе). Сын Натансона, кроме большевистского комитета, входит как служащий в

типографские и редакционные союзы. Затем студент Тарноградский – местопребывание скрывает, хотя часто его видят в городе, потом по кличке «Яровой» – Григорий Дмитриевич Яропуд и, наконец, по кличке «Мельников» и «Темник» и еще два матроса. Фамилии последних выясняются.

Винницкая организация имеет несколько конспиративных квартир...

Винницкая организация самая опасная в губернии, к ней уже примкнули две охранные сотни, в которых организаторами являются бывшие учителя. Здесь находится и большевистский оперативный штаб. В первую очередь ставится вопрос об уничтожении командного состава и штаба украинцев, затем командного состава немцев, австрийцев и их штабов.

О неблагонадежности сотен говорил адъютант коменданта Романов. Активные действия их должны в недалеком будущем обнаружиться. Так, один из агентов подслушал в городе такой разговор солдата: «Сегодня или завтра за городом будем рыть окопы». Окружающие спрашивают, для кого же это? Солдат говорит: «Будем мадьяр бить. Наш командир полка и командир батальона великороссы, они говорят: подготовим австрийских, русских и вместе ударим» (заявление агента прилагается). Слышанное агентом отчасти подтверждается заявлениями эконома графа Грохольского, которому пришлось проезжать по лесной тропинке Петричанского леса и видеть в одном месте двух вооруженных солдат, а затем далее еще несколько человек, тоже вооруженных, как бы на разведке.

Станным кажется то, что в Винницком большевистском комитете участвуют мадьяры, которые имеют связь с Москвой. На днях в Винницу приехал один мадьяр с московским паспортом. Две ночи он переночевал у «Ярового», а теперь перебрался на хутора к матросу. В организации это очень важное лицо. Фамилия его выясняется. Наружность такова: рост средний, корявый, за левым ухом нарост, брюнет, бороду бреет, усы подстрижены, худощавый; пиджак черный, брюки в сапоги, русского полотна рубашка, воротник и накладка вышиты. Денег при себе имеет очень много. Человек он осторожный и весьма хитрый. Этот мадьяр посещает австрийские войска.

Из Москвы приехал еще какой-то комиссар большевиков, по наружности солдат. В Винницком комитете он известен и пользуется особым положением. Личность его устанавливается. Филер Плотников завязал с ним знакомство, и, кажется, он уже в его руках. За обоими приехавшими установлено бдительное наблюдение.

Из Киева приезжает Гольдштейн, сын банкира, ходит в форме коммерческого института. Он является главным агитатором среди охранных сотен. Гольдштейн постоянно посещает Винницу, Литин, Жмеринку, Летичев, Проскуров, Могилев и Каменец. Известными организаторами являются в Селищах – «Темник», в Бахонках – «Мельников» (Мудрик Никита, сын сосланного в Сибирь, и сам проживал там же), в Петричанах – какой-то матрос. Об остальных выяснить что-либо еще не удалось.

В Могилевке, по сообщению Темника, имеется 50 пироксилиновых шашек, 400 винтовок и пулеметы. В Селищах 2 пулемета и 400 винтовок; в Симаках – орудия, количество неизвестно.

В Винницком большевистском комитете народ очень осторожный, собрания происходят на разных квартирах и в разных местах за городом. Так, 12 сентября собрание было на Кумбарах, затем собираются у старой мельницы, в лесу и где-то еще за рекой. Перед 20 сентября назначался съезд со всех окружающих комитетов.

Как впоследствии выяснилось, съезд состоялся 13 сентября и не в полном составе. Оказывается, ввиду предосторожности собираются частично. В один день приезжают на съезд делегаты из нескольких деревень, затем из следующих в другой какой-либо день и т. д. Связь ведется непрерывная. На заседании 14 сентября вынесен смертный приговор Винницкому уездному старосте и начальнику городской варты, санкция же должна была последовать 15 сентября...

Гражданская война на Украине. 1918–1920: Сб. док. и материалов : в 3 т., 4 кн. Т. 1, кн. 1 : Освободительная война украинского народа против немецко-австрийских оккупантов. Разгром буржуазно-националистической Директории / редкол. : С. М. Короливский (отв. ред.) и др. ; под ред. И. К. Рыбалка. – К. : Наук. думка, 1967. – С. 396–398.

Додаток 21

Постанова Директорії Української Народної Республіки.

10 грудня 1918 року

Директорія Української Народної Республіки постановила:

1. Відновити чинність закону Центральної Ради від 9 січня 1918 року про національно-персональну автономію.

2. Тимчасово, до відновлення відповідних Міністерств, заснувати при Директорії Відділ по справам національних меншостей.

3. Тимчасове виконання обов'язків завідуючого цим відділом доручити завідуючому відділом праці, колишньому члену Центральної Ради, депутату Єврейського Національного Зібрання Соломону Гольдельману.

Голова Директорії В. Винниченко. Члени: А. Макаренко, Андрієвський, Ф. Швець, Петлюра, м. Вінниця, 10 грудня 1918 року.

Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія в Україні 1917–1920 / С. І. Гольдельман. – Мюнхен–Париж–Єрусалим : Дніпрова хвиля, 1967. – С. 97.

Додаток 22

Наказ Головного Отамана українських республіканських військ Симона Петлюри волосним, повітовим та губернським управам щодо негайного і рішучого припинення мародерства і грабежів

15 грудня 1918 року

Наказ Головного Отамана військ У. Н. Р.
Всім волосним, повітовим та губернським Управам
Поділля, Волині, Київщини, Холмщини і по залізниці
до Голоб, Бірзули, Умані і Житомира

Начальствууючим наказую: мародерство і грабунки, коли вони матимуть місце, припинити негайно і рішуче по приговорам військових судів. Про виконання цих вироків оповіщати населення, щоб знало воно, що військо Директорії Нар. Республіки стоїть на сторожі ладу і порядку та інтересів народніх.

Всяким темним особам в рядах армії Народньої Республіки не може бути місця.

Всі командири, окрім тих частин, які в районі бойових дій, так і в районі місцевости, оголошеної в стані облоги, повинні прийняти це на увагу для самого точного виконання.

Головний Атаман
Української Народ. Республіки
Начальник Штабу

Петлюра.
Осецький.

Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство / В. Сергійчук. – [вид. 2-ге, допов.]. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2006. – С. 98.

Додаток 23

Звернення Директорії УНР до українського народу

11 січня 1919 року

В деяких місцях України були скоєні акти насилля щодо євреїв окремими групами козаків. Згідно з нашою інформацією, яка підтвердилася, козаків підбурювали до здійснення цих репресій агенти-провокатори, прибічники гетьмана, «добровольці» (росіяни) та ті, що себе називають «більшовиками».

Ці агенти-провокатори мали на меті скомпрометувати Армію України, викликати ненависть місцевого населення до козаків і створити в країні безладдя та анархію, щоб полегшити повернення до влади великих власників та буржуазії.

Деякі з цих провокаторів та підбурювачів погромів вже заарештовані та розстріляні. Інших ще розшукує правосуддя, вони будуть поставлені перед військовими трибуналами. Директорія наказує козакам Української Армії та всім чесним громадянам арештовувати подібних провокаторів, що будуть за-

кликати до актів насильства, та передавати їх військовій владі. Директорія попереджає всіх прибічників гетьмана та всіх контрреволюціонерів, котрі ховаються під іменем республіканців, що всі, хто насмілиться якими б то не було засобами безчестити Армію трудівників-революціонерів України, будуть піддані найсуворішому покаранню. Директорія закликає все єврейське населення боротися проти деяких представників їх віри, схильність яких до анархії та комунізму проявляється у ворожих до українського народу та його Уряду діях; ці акти дають привід прибічникам гетьмана та різним агентам-провокаторам проводити антидемократичну пропаганду шкідливу для всього єврейського населення, яке не має нічого спільного з більшовиками, і вести до розриву добрих стосунків, які існують між українцями та єврейською демократією, вірною Українському Урядові та ворожою до більшовизму.

Київ, 11. 01. 1919

Голова Директорії: В. Винниченко

Члени: Петлюра

Швець

Андрієвський

Макаренко

Шульгин О. Україна і червоний жах: Погроми в Україні / О. Шульгин. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2001. – С. 70–71.

Додаток 24

Із подання прокурора Житомирського окружного суду прокуророві Київської судової палати про повстання в м. Житомирі за владу рад

17 січня 1919 року

В дополнение к моей телеграмме от 14 сего января представляю вам, господин прокурор, сведения о погроме в г. Житомире, которые в данный момент имеются в моем распоряжении.

5 января по городу были распространены объявления, в которых указывалось, что вся власть перешла в руки большевиков. Был создан Совет военных, рабочих и крестьянских депутатов с исполнительной властью – военно-революционным комитетом. С тем вместе к новой власти перешли все полки городского гарнизона: Левковский, Житомирский и Черняховский. 6 января началась стычка между этими полками и войсками Директории, которые наступали на город. Стычка эта продолжалась и на второй день и окончилась вечером. Большевики оставили город, а на второй день, 8 января, в город вступили войска осадного корпуса под атаманством полковника Палиенко, которые вместе с военными гарнизона начали грабить еврейские магазины в центре города и на базаре. Размер грабежа расширился: грабили не только казаки, но и частные люди, женщины и даже дети. Ночью награбленное имущес-

тво перевозилось на фурманках с центра на окраины города, а также вывозилось и в села; были также и случаи убийств. Казаки и другие вооруженные люди не разрешали ходить по улицам и вся уличная жизнь была приостановлена, еврейское население попряталось по углам. Вечером 8 января по всему городу началась стрельба из ружей из-за чего каждый сидел дома, поскольку боялся выйти на улицу. 9 января бесчинства, убийства и грабежи значительно расширились и перекинулись и на другие части города, начались вымогательства денег и аресты. Ночь на 10 января и день 10 января прошли будто спокойнее, так как грабеж перекинулся на окрестности по отдельным помещениям, по городу же начался систематический налет грабителей, которые наезжали со стороны железнодорожной станции и под страхом смерти грабили и вымогали деньги у зажиточных как евреев, так и лиц других наций. Вообще же погром носил характер еврейского, так как огромное большинство потерпевших относится к евреям. Из собранных на данное время сведений видно, что в Центре города ограблено около 99% всех магазинов, а в других частях около 75%. Всего ограблено магазинов и других помещений, по полученным сведениям, 430, но эти сведения далеко не полные. Относительно убийств имеются сведения, что убито 96 человек, из которых только двое не евреи...

Подписал: прокурор суда С а к о в и ч

Скрепил: и. д. секретаря Т р и б у х о в и ч

С оригиналом верно:

И. д. секретаря при прокуратуре Житомирского
окружного суда Т р и б у х о в и ч

Направляется в 1-й департамент Министерства юстиции.

17 января 1919 г.

Прокурор Житомирского окружного суда С а к о в и ч

И. д. секретаря Т р и б у х о в и ч

Гражданская война на Украине. 1918–1920: Сб. док. и материалов : в 3 т., 4 кн. Т. 1, кн. 1 : Освободительная война украинского народа против немецко-австрийских оккупантов. Разгром буржуазно-националистической Директории / редкол. : С. М. Короливский (отв. ред.) и др. ; под ред. И. К. Рыбалка. – К. : Наук. думка, 1967. – С. 556–557.

Додаток 25

**Постанова Ради Народних Міністрів УНР
про асигнування 3 000 000 карбованців
для допомоги постраждалому від погромів
єврейському населенню**

18 січня 1919 року

Іменем Української Народної Республіки

Затверджуємо: 18 січня 1919 р.

Голова Директорії *В. Винниченко*

Член *А. Макаренко*

За Члена-Секретаря *Андрієвський*

Посвідчую: В. о. Державного Секретаря *М. Корчинський*

Ухвалено Радою Народніх Міністрів

ПОСТАНОВА

Про асигнування в розпорядження Міністра єврейських справ 3 000 000 карбованців для допомоги постраждавшому від погромів єврейському населенню.

1. Асигнувати в розпорядження Міністра єврейських справ з коштів Державної Скарбниці три мільони (3 000 000) карбованців для негайної попередньої допомоги постраждавшому від погромів єврейському населенню, а саме: населенню міста Житомира два мільони (2 000 000) карбованців та населенню міста Бердичева один мільон (1 000 000) карбованців.

2. Зазначені гроші мають розподіляти тамтешні Єврейські громадські ради за згодою Міністерства єврейських справ.

Голова Ради Народніх Міністрів

В. Чеховський

Міністр єврейських справ

А. Ревуцький

ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 265. – Арк. 6 зв.

Додаток 26

Закон про відновлення національно-персональної автономії

24 січня 1919 року

Закон бувшого гетьманського уряду від 9 липня 1918 р. «Про відміну закону 9 січня 1918 р. про національно-персональну автономію й про скасування національних міністерств» (Державний Вісник 1918 р., ч. 23) скасувати.

Голова Ради Народних Міністрів

В. Чеховський

Державний Секретар

М. Корчинський

Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 447.

Додаток 27

Телеграма Головного отамана Армії УНР С. Петлюри до Миргородського штабу отамана Сушка про розслідування єврейського погрому на станції Ярецьки, запобігання подібним ексцесам у майбутньому та кримінальне переслідування винних

28 січня 1919 року

Міністерство Єврейських справ повідомляє про грабунки та ексцеси на ст. Єриськи над Єврейським населінням з боку проходящих ешелонів крапка наказую розслідувати справу і мені донести, а також вжити міри, щоб подібні ексцеси надалі, не мали міста і карно переслідувалися.

28 січня 1919 р.

Головний отаман Петлюра.

ЦДАВО України. – Ф. 2060. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 10.

Додаток 28

Наказ по Запорізькій козацькій бригаді Українського республіканського війська імені Головного отамана Петлюри

Прокурів. Відділ залоговий. 6 лютого 1919 року*

§ 1. Місто Прокурів і повіт оголошую в стані облоги. Всякий рух після 7. г. вечора рішуче забороняю. Рух дозволяється тільки лікарям, акушеркам і служачим тих інституцій, в котрих у ночі провадиться праця; вони повинні отримати обовязково дозвіл від мого штабу.

§ 2. Всім інституціям, як військовим так і цивільним, наказую негайно приступити до праці. Страйки, як на залізницях, так і в майстернях, рішуче забороняються; такі будуть подавлятися озброєною силою.

§ 3. Зібрання і мітинги мною рішуче забороняються і як такі розганятимуться скорострільним вогнем. Всякі труси й арешти без ордера повітового коменданта рішуче забороняю. Забороняю вести агітації, яко-го б роду вони не були. Всі агітатори без суду будуть розстрілюватися. Грабіжникам і злодіям смерть.

§ 4. Наказую до 4-х годин знести всю зброю до мого штабу. Хто не знесе зброї і у нього після трусу буде знайдена така, той буде на місці розстріляний.

§ 5. Всяки труси і арешти вночі рішуче забороняю. Труси і арешти вночі можуть робитися тільки в негайних випадках. На такі труси й арешти мною буде видаватися особливий дозвіл.

§ 6. Пропоную населенню припинити свої анархичні вибухи, бо з вами у мене досить сил боротися; це більше всього зауважаю жидам. Знайте, що ви народ всіма націями не любимий, а ви робите такий бешкет між хрещеним людом. Хіба ви не бажаєте жить? Хіба вам не жалко своєї нації? Вас коли не чіпають, то й сидить мовчки, а то така нещасна нація каламутить бідний люд.

§ 7. Всі склади, крамниці і базари повинні негайно працювати. Наказую в трьохденний термін переписати вивіски по-українському, і щоб я ні жадної московської надписі не бачив. Написати обовязково літературно, а заклеювати букви патрами я рішуче забороняю, бо де побачу на вивісці

* Очевидно, цифра 6 є помилковою, оскільки П. Христюк, із праці якого взято документ, на с. 106 пише: «Цей «літературний» наказ з'явився після жорстокого подавлення большевицького повстання в Прокурові і єврейського погрому» [Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4-х т. Т. IV / П. Христюк. – [Фототип. передрук для студій із вид. 1921 р.]. – Нью-Йорк : Вид-во Чарторийських, 1969. – С. 106]. Тобто мова йде про дату 16 лютого. Про цю ж дату йдеться у «Доповіді А. Гілерсона про погром у Прокурові 15 лютого 1919 року» [Див.: Сергійчук В. Погроми в Україні. 1914–1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, прихованої в радянських архівах / В. Сергійчук ; вступ. ст. В. Михальчука. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 1998. – С. 223].

заклеєну букву, то я певен, що це зрадник і такий мною буде преданий військовому суду.

§ 8. Наказую не військовим обов'язково зняти з себе одяг військового зразку і такову за одні сутки знести до Штабу Бригади, бо багатьо не військових ходе у військовій зодязі і під маркою військових роблять бешкети і агітують. У кого після трусу буде знайдено військове майно: шинель, штани, більше двох пар білизни на кожного військового у семі, сукно військового зразку, то така людина буде предана військовому суду.

Оригінал підписав Командір Запоріжської Бригади Отаман Семесенко.

З оригіналом згідно: Осаул Бригади Значковий Яценко.

Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4-х т. Т. IV / П. Христюк. – [Фототип. передрук для студій із вид. 1921 р.]. – Нью-Йорк : Вид-во Чарторийських, 1969. – С. 105–106.

Додаток 29

Закон Західно-Української Народної Республіки про мови на її території

15 лютого 1919 року

Закон

з дня 15 лютого 1919 р. про уживання мови у внутрішнім і зовнішнім урядованню державних властей і урядів, публічних інституцій і державних підприємств на Західній області Української Народної Республіки.

Українська Національна Рада постановила:

§ 1. Державною мовою на Західній області Української Народної Республіки є мова українська.

§ 2. Цю мову вживають у внутрішнім і зовнішнім урядованню всі державні власті і уряди, публічні інституції і державні підприємства.

§ 3. Законно признаним національним меншостям полишається свободу уживання як усно так і в письмах їх матірньої мови в урядових зносинах з державними властями і урядами, публічними інституціями і державними підприємствами.

§ 4. Закон цей обов'язує з днем його оповіщення.

За Виділ Української Національної Ради:

Д-р Горбачевський, в. р., Д-р Петрушевич, в. р.

Національні відносини в Україні у ХХ ст. : зб. док. і матеріалів / редкол. : І. Ф. Курас (голова), М. І. Панчук та ін. – К. : Наук. думка, 1994. – С. 92

Додаток 30

**Постанова про заснування окремої Слідчої комісії
для проведення слідства в справі погрому 15–16 лютого 1919 року
в м. Проскурові й 17 лютого в м. Фельштині Проскурівського повіту**

Лютий 1919 року

ІМЕНЕМ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Затверджуємо: 9 квітня 1919 р.

Голова Директорії П е т л ю р а.

Член А. Макаренко.

Член-Секретарь Андрієвський.

Посвідчую: т. в. о. Державного Секретаря С. Гаєвський.

УХВАЛЕНО КАБІНЕТОМ НАРОДНИХ МІНІСТРІВ

П О С Т А Н О В А

про заснування окремої Слідчої комісії для переведення слідства
в справі погрому 15–16 лютого 1919 року в м. Проскурові
й 17 лютого в м. Фельштині Проскурівського повіту.

1. Для переведення слідства в справі погрому 15–16 лютого 1919 року в м. Проскурові й 17 лютого в м. Фельштині Проскурівського повіту, заснувати окрему слідчу Комісію.

2. Розпросторити на зазначену в п. 1 цієї постанови Комісію затверджений 3 березня 1919 р. Статут Слідчої Комісії в м. Житомирі.

Заступник Голови Кабінету Народних Міністрів Чопівський
Державний Секретарь М. Корчинський

З оригіналом згідно:

За Начальника відділу Департаменту Законодавчих
Справ Державної Канцелярії [*підпис*]

Копія. Машинопис.

ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 1.

Додаток 31

Урядове звернення Директорії УНР про недопустимість єврейських погромів в Україні, які провокують більшовики

Лютий 1919 року

Про погроми на Україні

При старому режимі царські слуги казали, що жиди це вороги народа і весь час через свої газети, а також через агентів розпалювали що ненависть серед селян, а особливо в війську. Наслідком цього були жидівські погроми, які провадились з нечуваною жорстокістю. Царі не давали народу землі, держали народ у темряві, що драгувало народ, викликало незадоволення. Поліція царська старалась всю вину скласти на жидів, на них грім гніву народнього направити. Тепер знову починають з'являтися такі-ж явища. Із-за того, що знаходяться окремі особи спекулянтів, або групи із жидів, які стоять на ґрунті большевицькому, не можна всіх жидів як націю обвинувачувати. Ми, демократи, мусимо пам'ятати, що всі народи у нас на Україні рівними правами користуються, що в спільці і згоді народів ми будемо мати силу нашої Республіки і багатство краю.

Отже, селяне і робітники, агітаторів, котрі кличуть до погромів, тягніть до відповідальності і не піддавайтесь заходам контр-революціонерів, котрі пролізли всюди між військом в образі царських і гетьманських офіцерів і мутять його ріжною чорносотенною агітацією. Відомо також, що большевики, аби спровокувати Українську ідею, яка весь час стоїть на перешкоді їхнього панування на Україні, підбивають багатьох з вас до жидівського погрому.

Погром жидів це сором для всякої свідомої нації, а для нас українців особливо тепер, коли ми боремося за те, щоб завести лад, порядок, рівність і братерство всіх, хто живе на нашій землі, будь то жид, татарин чи циган. До єднання і спільної праці трудящих клясів усіх народів Української землі кличемо Вас, селяне і робітники.

Нехай будівання нашої Трудової Республіки не псує ця дикунська жадова крови, чужого майна, сліз своїх сусідів.

Не самосуд, а суд правий, розлід над винним; не погроми, а організована ідейна боротьба допоможуть нам у наших змаганнях до кращого вільного життя.

Центр. Інф. Бюро при Директорії У.Н.Р.

м. Винниця. Лютий 1919 року.

Листівка.

Сергійчук В. Погроми в Україні. 1914–1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, приховуваної в радянських архівах / В. Сергійчук ; вступ. ст. В. Михальчука. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 1998. – С. 250–251.

Додаток 32

Урядове звернення до українського народу

Рівне, 12 квітня 1919 року

Для підтримання порядку, спокою та законности, перших умов вільного життя всіх громадян УНР, Український Уряд буде боротися усіма засобами проти порушень суспільного порядку та зі всією суворістю каратиме бандитів і підбурювачів погромів. Особливо це стосується погромів, спрямованих проти єврейського населення. Уряд вирішив не тільки не терпіти їх ніяким чином, але використовуватиме всі засоби, які має у своєму розпорядженні, для боротьби з мерзотниками, особами, що безчестять націю в очах цивілізованих народів.

Уряд УНР, який вже на початку революції задекларував права національних меншин в Україні, впевнений, що український народ, який протягом багатьох років зазнавав національного гноблення та знає ціну національної волі, допоможе Урядові в його боротьбі з бандитизмом.

Шульгин О. Україна і червоний жах: Погроми в Україні / О. Шульгин. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2001. – С. 72.

Додаток 33

Лист голови Ради Народних Міністрів УНР до міністра юстиції з вимогою зробити все для того, щоб погромні злочини були негайно розслідувані, а винуваті притягнуті до відповідальності

17 квітня 1919 року

ГОЛОВА
РАДИ НАРОДНИХ
МІНІСТРІВ

--: :--

17 квітня 1919 року

До Пана Міністра Юстиції

Погромна протиеврейська хвиля чим далі, то все більше шириться. Ґрунтом для поширення цього зла почасти є і те, що більшість погромщиків лишається не наказаними за свої вчинки. Погромну хвилю можна спинити лише шляхом наложення суворої кари, як на фізичних учасників погрому, так і на тих елементів, які тим чи іншим шляхом сприяють зросту погромної пошести. Тому звертаюся до Вас, Пана Міністре, зробити все для того, аби погромні злочинства розслідувались негайно, а винуваті в цих вчинках притягались до відповідальности.

ГОЛОВА РАДИ МІНІСТРІВ Б. Мартос

Машинопис.

ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 2.

Додаток 34

Наказ Головного управління військ УНР № 259 із оголошенням наказу № 77 від 10 квітня 1919 р. про припинення погромної агітації у військових частинах*

19 квітня 1919 року

По канцелярії Военного министерства

Оглашаю приказ войскам действующей армии от 10 апреля 1919 г. № 77:

Черносотенцы, большевики и просто грабители проводят среди наших казаков бешеную агитацию за то, чтобы уничтожать и грабить еврейское население, которое будто бы является виною всего, что делается у нас на Украине и в России. Эта компания всеми способами старается вызвать на Украине еврейские погромы, чтобы на этом совершить свое грязное дело. Черносотенцы надеются, что когда начнутся у нас беспорядки и погромы, то скорее придут на Украину союзники и посадят царя, который вернет прежнее положение. Большевики же и другие грабители и разбойники [действуют], просто чтобы набить себе карманы и, грабя еврея, запустить свои лапы и к другому, кто попадет под руку. Подобные людишки стараются пролезть в нашу армию и, прикидываясь верными, подбивают подлинных народных оборонцев вторить беспорядки, чтобы скорее накинуть петлю на шею нашему вольному украинскому народу. Казаки, те, кто желает добра своей Родине, кто хочет, чтобы не было у нас чужаков, – китайцев, латышей, московских грабителей-большевиков и т. п., кто хочет, чтобы снова не было царя или гетмана, кто хочет, чтобы наш народ был вольным республиканским, – тот обязан помнить, что всякий беспорядок и особенно погром мирного населения приведет до этого беззастыдья и страшно вооруженного врага, что со всех сторон на нас насовывается. Помните, казаки, что из-за погромов может ослабиться наша сила, ибо смерть невинно убитых во время погромов навлечет на нас злобу, и число наших врагов еще увеличится. Козаки, слава – бить вооруженного врага, что бы он ни был, а не воевать с женщинами, детьми и стариками, на что вас хотя бы подбить враги, чтоб запятнать перед светом наш народ и нашу державность.

Вперед приказую: всех, кто только будет проводить погромную агитацию между козаками, задержать и немедленно предать чрезвычайному суду.

Попытки погромной агитации в войсковых частях немедленно подавлять.

*Подписал: врио наказного атамана Мельник
За начальника штаба действующей армии, сотник Синклер
Подписал: и.о. военного министра, атаман Сиротенко*

*С оригиналом верно:
Начальник канцелярии, атаман Балкин*

Книга погромов. Погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России в период Гражданской войны. 1918–1922 гг. : сб. док. / отв. ред. Л. Б. Милякова. – Москва : РОССПЭН, 2007. – С. 105.

* Наказ опубліковано в газеті «Подільський край» 17 червня 1919 р.

Додаток 35

**Закон Директорії УНР про утворення Особливої Слідчої
Комісії для розслідування єврейських погромів**

27 травня 1919 року

Копія

ІМЕНЕМ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ
РЕСПУБЛІКИ ЗАТВЕРДЖУЄМО:

Голова Директорії Петлюра

Члени – А.Макаренко

Член-секретар Ф.Швець

27 травня 1919 року

Посвідчую: т.в.о. Державний Секретар

Іван Лизанівський

Ухвалений Радою Народних міністрів

ЗАКОН

Про утворення особливої слідчої комісії
для розслідування протиеврейських погромних подій.

1. Для розслідування протиеврейських погромних подій закласти Особливу Слідчу Комісію з найширшими повноваженнями.

2. Усі справи, у яких буде виявлено цією комісією винних, передати до розгляду надзвичайного військового суду.

3. На Особливу Слідчу Комісію покладається:

а) всестороннє розслідування протиеврейських погромів на території України і злочинної агітації проти єврейського населення;

б) виявлення винних і притягнення їх до карної відповідальності.

4. Комісія розпочинає справи з пропозиції Міністра Юстиції після порозуміння його з Міністром Єврейських Справ.

5. Комісія складається: з Голови, який призначається Директорією з ухваленого Радою Народних Міністрів внесення Міністра Юстиції, і п'яти членів, які призначаються відповідними міністрами по одному від Міністерств Юстиції, Військового, Праці, Внутрішніх Справ, Єврейських Справ.

6. Для законності постанов Комісії необхідна участь в засіданні Голови Комісії або його заступника, яким вважається представник Міністерства Юстиції, не менше, як два члени Комісії та Секретар Комісії чи його товариш.

7. Постанови Комісії оскарженню не підлягають, а постанови та акти окремих членів Комісії та осіб, виконуючих її доручення, оскаржуються до Комісії, причому скарга не затримує дальнішого руху справ.

8. Комісія має окрему канцелярію в складі Секретаря, його Товариша та трьох урядовців за призначенням Голови Комісії.

9. Комісія, окремі члени її з доручення Комісії, а також особи, які будуть в розпорядженні Комісії для переведення розслідування, користуються всіма

правами, судових і військових слідчих і виконують свої обов'язки згідно уставів: судочинства карного й військовосудового.

10. Комісії надається право накладати на військових і судових слідчих, членів окружних, апеляційних і військових судів виконання слідчих обов'язків як за окремими дорученнями, так і за цілими справами, причому в такому разі ці особи вважаються приведеними в розпорядження Слідчої Комісії.

11. Комісія, окрім її члени й особи, що знаходяться в її розпорядженні, мають право безпосередніх зв'язків з усіма урядовими особами й установами, безпосередньої виїмки кореспонденції, накладення арештів на капітали та інші цінності, заборони привласнення нерухомого майна осіб, притягнених до слідства, переведення обшуків і арештів, а також мають право вимагати від усіх осіб і установ державних, громадських і приватних неодмінної допомоги і співучасти.

12. Комісія має право безпосередньо ініціювати (починати) переслідування проти урядових осіб усіх рангів, як за загальні, так і за службові карні вчинки, що є в зв'язку з погромними подіями. Правило це відносно службових злочинів не поширюється на урядових осіб судової та військовосудової офіції.

13. Комісія має право тимчасово усувати з посад усіх притягнених до слідства урядових осіб за винятком, зазначеним в ст. 12 цього закону. Постанова про усунення надсилається для виконання відповідному зверхникові. Урядові особи перших трьох клас можуть бути усунені з посад після ухвали Радою Міністрів внесеної Міністром Юстиції пропозиції Слідчої Комісії про це усунення.

14. Зупиняється обвинувачення проведення за постановою Комісії за участі у складі Комісії особи прокурорського нагляду за призначенням Міністра Юстиції.

15. Зазначені справи з постановами, викладеними стосовно до вимог ст. 520 Устава Карного Судочинства, Комісія передає відповідному військовому зверхникові, який користується правами Командира Корпусу, котрий на підставі закону від 26 січня 1919 року складає надзвичайний військовий суд для розгляду цих справ.

Примітка: У випадках, коли це визнають необхідним Міністри Юстиції, Військових і Єврейських Справ, склад надзвичайного військового суду призначається Директорією за загальним представленням вищезазначених міністрів.

16. Комісії надається право, не дочекавшись закінчення всього розслідування, передавати тим самим порядком до зазначеного суду з'ясовані справи щодо окремих обвинувачених.

17. Видатки на утримання Особливої Комісії переводяться з коштів Державної Скарбниці й потрібні суми асигнуються в розпорядження Міністра Юстиції в порядку авансового асигнування.

18. За правом, у Комісії, крім утримання, що одержується в інших державних інституціях за всіма додатками, в тім числі й евакуаційними на постійних посадах, одержують: Голова Комісії, члени Комісії і особи, приведені до Комі-

сії для постійної праці до 50 гривень на добу з тим, що ці гроші видається щотижня.

19. Голова і члени Комісії, які не займають урядових посад, одержують винагороду за участь у Комісії: Голова до 150 гривень, а члени по 120 гривень на добу з тим, що ці гроші видаються щотижня.

20. Канцелярські працівники, які будуть приведені до комісії з державних інституцій, крім отримання за всіма додатками, в тім числі й евакуаційними по їх постійних посадах, одержують винагороду за працю в Комісії по 30 гривень на добу з тим, що ці гроші видаються щотижня.

21. Канцелярські працівники, які не займають урядових посад, одержують винагороду в Комісії за призначенням Голови Комісії тим самим порядком не вище як 100 гривень для секретаря і 80 гривень для інших урядовців на добу.

22. Голова Комісії користується правами урядової особи 3-ої класи, а члени Комісії правами 4-ої класи.

23. На видатки при утворенні Особливої Слідчої Комісії і переведення в життя цього закону асигнувати в розпорядження Міністра Юстиції з коштів Державної скарбниці двісті (200 000) тисяч гривень авансу.

24. Закон цей провести в життя по телеграфу.

За Голову Ради – Андрій Лівіцький
Міністер Єврейських Справ – П.Красний

Вищенаведений закон був ратифікований під № 322 від імені Української Республіки та підписаний Головою Директорії С.Петлюрою, членом Директорії А.Макаренко та секретарем Ф.Шевцем та посвідчений заступником Державного Секретаря Іваном Лизанівським.

Шульгин О. Україна і червоний жах: Погроми в Україні / О. Шульгин. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2001. – С. 72–75.

Додаток 36

Постанова Ради Народних Міністрів про боротьбу з протієврейською погромною агітацією

Кам'янець-Подільський, 15 червня 1919 року

Офіційно.

1. Звернутись через Голову Ради Народних Міністрів до Головного і Наказного Отаманів, аби були вжиті самі рішучі заходи до цілковитої ліквідації погромних протієврейських подій, а винні щоб були притягнені до суворой кари по законам військового часу.

2. Доручити міністрам військовому і внутрішніх справ вжити негайно всіх заходів для встановлення нормального життя і забезпечення [...] та спокою всього населення.

3. Доручити міністру преси і інформації стежити, щоби в пресі і в відозвах не велось злочинної погромної протієврейської агітації, а винних притягати до суворой відповідальності.

4. Доручити військовому міністру вяснити справу з арештами, негайно визволити невинних і вжити заходів до припинення самочинних арештів.

5. Звернутись до Наказного отамана, аби був одданий наказ усім комендантам припинити розповсюдження злочинної протієврейської погромної літератури.

6. Доручити міністру шляхів вжити заходів до припинення розповсюдження на залізницях погромної літератури і забезпечення життя проїзжаючих пасажирів.

7. Перевести негайно слідство і вяснить справу з друкуванням погромної протієврейської літератури.

8. Звернутись від імені Народного правительства до населення і армії і вяснити їм ті сумні наслідки і величезну шкоду, які несуть для українського народу і для діла визволення Української Народної Республіки протієврейські погромні події, і закликати населення і козацтво ділом допомогти Народному уряду знищити в корні всі ці злочинні для нашої республіки явища.

9. Постанову цю розпублікувати негайно.

Міністр преси і інформації

Іван Лизанівський

Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 539.

Додаток 37

**Телеграма Головного Отамана військ УНР С. Петлюри
коменданту тилу з вимогою негайно розстрілювати провокаторів,
що підбурюють козаків до єврейських погромів,
і повідомляти про це населення**

17 червня 1919 року

Копія телеграми, одержаної Канцелярією Військового Міністерства з Ставки 17 червня 1919 р.

Нижче цього передаю для відому та виконання в копії телеграму Головного Отамана Ч. 279.

Всім всім

Смерть погромникам

Телеграма Головного Отамана Військ Української Народньої Республіки Коменданту тила.

Копія
Наказному Отаманові
Прем'єр-Міністру
Міністру Внутрішніх справ
Міністру Єврейських справ

В часопису «Український козак», число третє, повідомлення, що в Волочиську після вступу нашого війська самими козаками був заарештований невідомий робітник, що підбивав наших козаків до єврейського погрому. Коли це було в дійсности, то наказую провокаторів негайно розстрілювати, повідомивши про це населення. Надалі в таких випадках вимагаю твердості і рішучої розправи з такими провокаторами по закону військового часу.

Ч. 279.

8 червня 1919 року.

Головний Отаман

Петлюра

Нашгадарм

Тютюник

17 червня 1919 р.

Ч. 1599/2283

З оригіналом згідно: Діловод

[*підпис нерозбірливий*]

Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство / В. Сергійчук. – [вид. 2-ге, допов.]. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2006. – С. 103–104.

Додаток 38

Комюніке Головного Отамана Петлюри

4 липня 1919 року

Головний Отаман Петлюра відіслав телеграму голові Ради Народних Міністрів, Головнокомандувачеві Армії, Військовому Міністрові та Міністрові у Справах Євреїв, щоб довести їх до відома, що він сам, як і всі команданти Української Армії, енергійно борються проти погромів та безладдя, від яких страждає єврейське населення, та проти тих, хто намагається посягати розбрат між представниками різних національностей, що живуть на одній території.

Головний Отаман підкреслює в своїй телеграмі, що євреї зазнали великих втрат людьми в боротьбі за незалежність Української Народньої Республіки.

Факти, що дійшли до його відома, доводять, що представники єврейського населення, які допомагали українським військам та віддано підтримували законний Уряд Республіки, були розстріляні комуністами та більшовиками, їхні жінки звалтовані, діти – вбиті, і що всі погроми проти єврейського населення були організовані комуністами, які їх обкрадали до останнього шматка.

Він глибоко сумує за цими жертвами єврейського населення, що були принесені на вівтар вітчизни. Головному Отаманові також відомо, що єврейське населення допомагало хворим та пораненим українцям, що єврейські діти доглядали за українськими героями в шпиталях, організованих євреями нашвидкоруч у п'яти верстах від фронту з більшовиками.

Головний Отаман був схвилюваний вдячністю, яку хворі та поранені висловлювали за сердечний догляд, який вони отримували від євреїв.

Головний Отаман з радістю відзначив, що козаки Української Армії виставили пости охорони перед крамничками та складами євреїв для захисту їх від розкрадання.

Він сподівається, що в майбутньому такі факти будуть примножуватися для добра та спокою в країні.

Відомо, що часто погроми були навмисно спровоковані агітаторами більшовиків одразу після відходу Української Армії, аби дезорганізувати український фронт та всю роботу, проведену Українським Урядом.

Він наполягає на тому, що цей, типовий для системи більшовиків метод, часто удавався ворогові, але з не меншим успіхом українські козаки вміли ліквідувати цей ефект, проводячи безжалісну боротьбу з провокаторами.

Він звертається до доброї волі всіх переслідувати цих провокаторів і твердо надіється, що це позитивно допоможе Українському Урядові у звершенні того великого завдання, що він собі накреслив, розбити з одного боку могутність більшовизму та, з другого, консолідувати сили Української Народньої Республіки, в межах якої кожен народ має право на вільне та спокійне життя.

Урядове повідомлення Української Народньої
Республіки 9 липня 1919 р.

Шульгин О. Україна і червоний жах: Погроми в Україні / О. Шульгин. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2001. – С. 76–77.

Додаток 39

**Повідомлення про зустріч єврейських діячів
із Головою Директорії С. Петлюрою в м. Кам'янці-Подільському**

17 липня 1919 року

Копія
Переклад з єврейської мови

Доклад

делегатії єврейського населення, бувшої
у Пана Головного Отамана 17 Липня ц. р.

Пан Головний Отаман починає промову тим, що він прохав Міністра Внутрішніх Справ і Міністра Єврейських Справ, щоб до нього прибула делегація всього єврейського населення, а не від партій, щоб переговорити про бажання п. Головного Отамана й про бажання представників єврейського населення, як найкраще упорядкувати мирне життя цих двох народів.

Бесіда була не політичною, але зовсім відсторонити політичний мент є неможливим.

Большовизм існує, це хвороба, але большевизму не буде, тому що він не має коренів на Україні, де 84% населення це селяне. Протиєврейські ексцеси це результат роздратування, викликаного провокацією. З провокацією я буду нещадно боротися як з огляду державного, так і з огляду військового.

Я добре розумію, що козаки, котрі грабують, – з людей військових пертворюються в простих бандитів. Козаки це вже розуміють і самі вживають проти цього заходів. В зв'язку з розвитком наступу нашої армії я буду вимагати від інспектури і військового начальства, щоб вони вживали самих рішучих заходів в боротьбі з погромами.

В Галичині євреї йдуть разом з українцями. Поляки їх однаково переслідують, а Галицьке Суспільство дуже оцінює цю спільну працю. А також і наші козаки звернули свою увагу на це. Він хоче слово від делегації, що вона буде впливати на той бік фронту. Він розповсюдить по той бік фронту свої телеграми і телеграми єврейського Міністра. Він буде впливати на повстанців, що треба жити в повній згоді з єврейським населенням. Треба боротися з большевиками, але боротьби з євреями він не допустить. Йому відомо, що большевики хтять деморалізувати українську армію навіть асігнували для цього мільйони грошей. Йому відомо, що большевики грабують єврейське населення, так було в Солонківцях, і він радив представникам єврейського населення Солонківців звернутися до Єврейського Міністра, доставити йому список шкід, а Міністр вже буде дбати, щоб уряд асігнував необхідні кошти. Поки що він видав їм допомогу на кілька днів. Він хоче почути від делегації слово, котре переконало би його, що єврейське населення допоможе йому в боротьбі з большевиками. Але окрім боротьби з большевиками, Україна веде боротьбу за свою самостійність. Євреї весь час підтримували Українську самостійність. Він прохав

і надалі підтримувати його в цьому. Війську необхідні набої, і він прохає допомоги дістати їх через Румунських євреїв.

Крайз говорить: Як би не хтіли обійти політичний мент, це є неможливим, понеже делегація складається з слідуючих осіб: Равина Гутмана – представника Кам'янецької ортодоксії, Кнейдермана – представника Кам'янецької Єврейської Громади, Альтмана – представника сіоністів і Громади: Крайза – представника трудових кол, Драхлера – представника Поалей-Ціон і Богарада – представника Бунда і з'єднаних соціалістів.

Головний Отаман заявив, що готовий з задоволенням вислухати кожного.

Першим говорив на єврейській мові равин Гутман: Релігійні звичаї вимагають, що коли бачать Голову народа, то говорять молитву: Благословен Той, хто відділив від своєї честі чоловікові. За часів царизму у нього такого випадку не було, і він не зміг би висловити таку молитву, як Владі, опоганивші частину божества в собі єврейськими погромами. У большевиків він теж не міг висловити цю молитву, понеже вони цілком опоганили божество.

Тепер він висловляє молитву з легким серцем, бо зміст і склад Уряду намічається демократичним, при котрім єврейському народові буде легко жити. Найкращим доказом цього являється те, що Україна являється першою країною, в котрій є єврейській міністр. Большевизм був з погляду святої Тори свого роду Вавилонське Ствоптворіння, покоління котрого було покаране потопом, понеже не могло існувати. Також і большевизм, бажаючи підкопатися під ґрунт, на котрім тримається релігійна частина єврейства, не міг користуватися симпатіями цієї частини. А тепер перед тим, як висловити молитву, він вимовляє клятьбу від імені всіх єврейських святинь, що у віруючій частині єврейства не має місця для большевизму. Він бажає і вірить в божу силу, що Україна буде самостійною країною і від імені святого Бога він прохає світлого отамана не допустити в місцях, куди увійде українське військо, сумних днів для євреїв, і піднімаючись разом з всією делегацією, а разом з Головним Отаманом, він говорить молитву: «Благословенний, відділивший з своєї честі чоловікові» (весь час і в час промови молитви равин був у ярмолці).

Промова перекладена на українську мову представником трудових кол Крайзом.

Альтман: Я представник Громади і сіоністів, особливо остатніх. Як вільний громадянин Української Республіки, перед вільним Головним Отаманом я буду говорити вільно, хоч би і несолодкі були мої слова. Ми, сіоністи, дивимось на український народний рух, як на сіоністський рух, і ми не можемо не привітати його. Ми вітаємо його і бажали би всіма можливостями підтримувати його. Ми терпимо разом з вами сотні років і вже хотіли би в купі з вами радуватися. Єврейський нарід страждає на протязі двох тисяч років невірування і навчився бути добрим громадянином. А пан Головний Отаман добре знає, які ми добрі німецькі, французькі, англійські і американські громадяни. Ми, сіоністи, не можемо стояти за большевизм, ми віримо в большевизм менш як хто-небудь, але коли кажуть, що їх штовхають погроми з цього боку і примусова мобілізація з другого. Як, наприклад, він показує на Оринівський погром і як

провокує явище. Взагалі після Проскурова легка можливість була дати себе провоціювати. Неможливо тільки обвинувачувати євреїв, котрі йдуть до червоної армії, треба також осудити ті причини, котрі штовхають їх туди. Як приклад, він показує на те, що Галицьке Єврейство йде вкупі з українцями проти польських погромів. Тепер мусить провадитись така політика, щоби і вовк був ситий і цап цілий. Коли хочуть, щоби наша інформація мала відповідний вплив на той бік фронту, то необхідно усунути такі випадки, які були, наприклад, в Китай-Городі. Що торкається зброї, то такої у нас зовсім нема, бо вона своєчасно була відібрана.

Кнейдерман: вказує, що коли би євреї хотіли роз'їзжати по селах купувати набої, то це було би неможливим. Прикладом він приводить той факт, що місто Кам'янець голодує в той час, як в дванадцяти верстах від міста можна купити хліб і ніхто не відважується їхати, боячись бути забитим по дорозі.

Головний Отаман відповідає: Він вжив і вживе всіх заходів, но в один день нічого не можна зробити, тим більш, провокація росте. Він вживає заходів через інспектуру і військово начальство. Копія його наказів стане відомою делегації через єврейського Міністра. Тепер определюється судьба всіх народів, і вона знаходиться в руках 4 осіб, котрі собою являють Антанту. У єврейських колах є можливість увійти в відношення з Західною Європою, ви можете сказати, що ви йдете разом з Україною і добиваєтеся признання самостійності України. Крайз, з'ясувавши, що він являється представником єврейських ремісників і дрібних крамарів, цього єврейського селянства в місті, котрому при будуванні Української держави суджено відіграти більшу роль, як єврейському робітництву, дуже зруйнованому завдяки остатнім подіям, вказав, що вони стоять міцно на принципі Української Самостійности і незалежности України. Ця позиція ремісників має національний і економічний ґрунт. Ремісники є єврейські націоналісти, і для них ясно, що для їх економіки згубним є большевизм. Рівним чином і влада великої буржуазії, котру веде за собою Денікін, поставить в тяжчі обставини ремісників. Тільки в демократичній директоріяльній Україні ремісники зможуть жити і розвиватися. Тому ми беремо участь в державнім будуванні і хочемо брати участь і в майбутнім. У нас для цього є сили, у нас є велика і гарна інтелігенція. На жаль, декотрі Міністерства неприязно відносяться до євреїв і навіть звільняють служачих євреїв. Ми цілком підтримуємо нинішній уряд, пітримуємо Єврейського Міністра т. Красного, котрий по своїй партійній окрасці являється виразником волі єврейського трудового народу. Ми особливо зацікавлені в тім, щоби особа, керуюча здійсненням національно-персональної автономії, котру завоювала єврейська демократія, щоб була демократом. Погроми, від котрих особливо страждає єврейська біднота, є наслідком діяльности чорносотенних елементів, вкоринившихся у військо, урядові органи і міліцію. Необхідно зняти з фронту наші частини, реорганізувати їх і вигнати з них чорносотенців, а вперед треба пустити Галичан, добре дисциплінованих, котрим погромна хвиля чужа. Інститут інспектури ми знаємо і покладаєм на нього великі надії, но треба для постійного контакту армії з єврейським населенням утворити поруч з загальною інспектурою і єврейську. Ремі-

сники вже беруть участь в обороні краю. Спілки ремісників працюють по постачанню армії. Ремісники готові виконати обов'язок громадян і вступити до війська, але вимагають утворення в армії такої атмосфери, при котрій українець не дивився би на єврея-козака, як на ворога.

Драхлер: Я представник політичної партії не рахую можливим говорити про судьбу українського визвольного руху, не торкаючись політики. Коли ви, Пане Головний Отамане, стоїте на чолі Уряду, а не Гетьман Скоропадський, це саме є політичне явище – наслідок певної політичної ситуації. Неможливо пообивательськи творити державу, а необхідно мати під собою політичний ґрунт. Я не буду зупинятись на політичних помилках української політики до Гетьмана, зупинюсь тільки на головних етапах Директоріяльної політики, котру ми, Поалей-Ціон, проробили разом з вами від Вінниці до Києва і назад до Вінниці. Як єврейський соціаліст я страждав душою за ту позицію, котру заняли представники національних меншостей на урядовім конгресі. Орієнтуючись на большевизм, вони просто не оцінили як слід соціяльну кон'юнктуру України. Але правдивим було їх політично-етичне почуття, котре відштовхнуло їх від вас. Ваше політичне вагання утворило дві України – паперову і дійсну. Трудовий Конгрес і житомирський погром найкраща ілюстрація цих двох світів. Ми глибоко переконані і маємо досить фактів, що Житомирський і Бердичівський погроми виникли проти волі Уряду. Зараз же після Житомирського погрому російські і польські чортосотенці хвалилися: «Задуманий погромний плян нам прегарно вдався, і кінець Україні». Но Уряд винен своїм замовчуванням погрому. Уряд, котрий став на соціялістичний шлях, повинен вдуматися в погромне питання. Він повинен був зрозуміти, що погроми є наслідком такої високої реакційної температури, від котрої будуть таяти найкращі соціяльні обіцянки...

Но цей струмінь лави, я переконаний, відштовхнув Директоріяльний Уряд від Києва по той бік Збруча. Повстання і обстріл селянами відступаючих Директоріяльних частин, це не є випадком, а наслідком вагаючоїся політики.

Відступ від Києва по той бік Збруча було нашою жажливішою соціяльною і національною трагедією. Ви, носители національного звільнення, залишилися без народу, за котрий ви хотіли боротися, а ми, представники єврейського робітництва, котре хотіло разом з вами будувати звільнившуюся Україну, залишилися без робітників. І зробилося це завдяки тому, що ваші дії розійшлися з обіцянками і це відштовхнуло неукраїнське населення з правдивого шляху спільної праці за вільну Самостійну Україну.

У теперішнім наступі від Збруча на Київ новий соціялістичний Уряд намагається запобігти попередній помилці. При першій вступі на українську територію Ви суворо наказали не терорізувати селянство. Завдяки цьому вам вдалося почасти виграти допомогу села. Але коли ми переходимо до вашого просування по містах і містечках, ми констатуємо, що боротьба Уряду з погромами не дала ще належних наслідків. Жажлива картина Проскурівської та Фельдштинської різни утворила в єврейському населенню переконання, що ваш новий наступ може їм принести ці самі муки. Перший раз заняття міста Ориніна вашою військовою частиною в травні місяці тільки підтвердило жах єврейсь-

кого населення. Оринівський погром страшний не кількістю жертв, а своєю дикістю і садизмом. Коли якийсь отаман оголює бороду єврея і примушує його проковтнути її, коли інший отаман примушує старуху семидесяти років танцювати круг трупа її забитого сина і при цьому співати: «Ще не вмерла Україна» – це погром не фізичний, но моральний, це погром споганюючий почуття людини, а такі отамани далеко козаків не поведуть.

Сумні події гнали єврейське населення на старий шлях: «Найбільш сильні хапалися почасти за самогубство, почасти за зброю проти Директоріяльного війська, слабі – за поди і пивниці.

Наша партія стоїть на старовиннім погляді, що єврейська демократія нарівні з українським народом заінтересовані в самостійності вільної України. На той же шлях ми кличемо широку єврейську масу й організоване єврейське робітництво. Ця боротьба нашої партії потребує відповідної допомоги і відгуку, самої енергійної боротьби Уряду і військового головного Командування з єврейськими погромами.

Я глибоко переконаний, що не тільки ми, но вся єврейська демократія діями візьме саму активну участь в боротьбі за звільнення країни. І в рядах армії єврейський козак рука у руку буде воювати – носити свою кров і життя на алтар національного і соціального звільнення України.

Боград. Щоб не повторити те, що говорили мої товариші, я заявляю, що я представник Бунду і з'єднаної єврейської соціалістичної партії. Бунд є та партія, котра завжди мала і тепер має найбільший вплив серед єврейської демократії, тому що вона фактично є лише єдина соціал-демократична партія, круг котрої групується все робітництво. Між єврейськими партіями, повинні Ви знати, пане Головний Отаман, виник розкол. Комуністичні частини цілком вийшли з партії і утворюють тепер комуністичну спілку. Бунд, як Бунд, залишився на позиції, котра Панові Головному Отаманові відома ще з Трудового конгресу, – це є лінія, котру вели інтернаціоналісти і бундісти, сторінники Литвака. При цьому я повинен зазначити, що після виступу т. Винниченка на Трудовім Конгресі, коли він обвинувачував демократію меншости в неприйнятті участі в Уряді, що мало вплив на поправління політики, багато членів Бунда і з'єднанців були з цим згодні, бо Уряд з свого боку не виявив урядові влади по відношенню до Бердичівських погромщиків, що впливало відштовхуюче на демократію. Тепер Бунд і з'єднані єврейські соціалісти не хочуть зробити цю помилку. Ми стоїм тепер перед вільною Самостійною Українською Народною Республікою, коли хочете, то вже тільки по одному тому, що нема з ким федерувати, не з большевицько-комуністичною Росією, як не з імперіялістичною Антантою. Тільки демократія Українського краю може утворити вільну і самостійну Українську Народню Республіку.

Уряд в теперішнім складі як соціалістичний нами підтримується, то дозвольте мені, Пане Головний Отамане, сказати Вам те, що треба сказати. Бунд мав революційну мужність при царизмі висловити то, що йому треба було сказати, і в Кам'янці за часів комуністичного ісполкому ми знову мали мужність разом з українськими С.Д. і С.Р., Російськими С.Д. і С.Р., об'єднаними єврейським

соціалістами і Поалей-Ціон подати меморандум комуністичному ісполкомові, вимагаючи соціалістичних прав. Тепер при соціалістичнім Уряді ми не можемо не звернути увагу, що соціалісти пануючої нації можуть легально продовжувати свою працю, а єврейські соціалісти, котрі потягнулись було за комуністичною течією, но зараз же повернулись назад, не можуть мати легального існування, не кажучи вже про проведення якої-небудь соціалістичної праці. Прикладом приведу одного нашого товариша Пістермана, за котрого центральне Бюро, з'єднаний Бунд, професійна спілка торгово-промислових служачих, робітничий клуб і інші гарантують, свідчать, що він вийшов від свого чотирьохтижневого комунізму, більш того, сам Міністр Праці Безпалько теж хоче поручитися за нього, але все ж при соціалістичнім Уряді цей товариш не може бути легалізований, в той час як українські соціалісти з подібними, а може з ще тяжчими гріхами, вільно походжують і продовжують свою працю. Я також не можу не вказати на факт, котрий знаходиться з могого погляду в компетенції Головного Командування. Ви, Пане Головний Отамане, вказуєте і ми підтверджуємо, що великий відсоток єврейських робітників знаходиться в комуністичній армії, котра бореться проти самостійности України. Но, Пане Головний Отамане, українських комуністів є не менша кількість, як єврейських, коли не більша, котра бореться проти самостійности своєї нації, а вони такі ж злочинці, як єврейські комуністи, як не більш з національного погляду, але вже беручи в полон єврейських червоноармійців, їх розстрілюють, а українських звільняють, а часто довіряють їм відповідну працю. Такий засіб боротьби з нашого погляду є антисемітським, з котрими Республіканський Уряд і Армія повинні боротися. Я ще повинен вказати Панові головному Отаманові, що Бунд і Об'єднані єврейські соціалісти не можуть звернутися до весвітнього єврейського народу, як цього бажав би Пан Головний Отаман від Равина, Сіоністської громади і сіоністів. Ми можемо говорити тільки з демократією, а коли, Пане Головний Отамане, бажаєте від нас бесіди з демократією по той бік фронту, то це залежить цілком від Вас, Пане Головний Отамане. Утворіть такі умови, котрі нас не дискредитували в очах демократії по той бік фронту за наш український державний погляд. Утворіть правдиву, чисто витриману соціалістично демократичну атмосферу, і я запевняю Вас, що демократія по той бік фронту не буде чекати нашого заклик, а сама до нас прийде.

Я хочу ще підкреслити, що ми підтримуємо єврейського Міністра Красного. Це найбільш відповідаюча в теперішній мент особа, котра може і повинна бути на цьому посту. До того часу, поки єврейська демократія не призначить иншу особу, ми входимо в Раду Міністра Єврейських Справ і підтримуємо його.

Ми, Пане Головний Отамане, свою початкову демократичну працю зробили й йдемо навіть далі, тепер ваша черга.

Відповідаючи представникам єврейського населення, Головний Отаман дав своє слово, що він всю силу свого авторитету використає для того, щоб усунути всі ексцеси проти євреїв, котрі перешкоджають державній праці. Отаман буде рішуче боротися з хуліганством. Цієї боротьби вимагає і селянство, котре хоче твердої влади. Отаман просить широко в пресі сповістити про те активне

підтримування, котре виявляє єврейське населення спільно з ним утворити сприяючі обставини для мирного сожиття братерських народів, просить допомогти Україні стати на ноги. Відносно участі євреїв в Армії, Отаман підкреслив, що в Ушицькім і Могилівськім повітах єврейські делегації просили Отамана мобілізувати для армії і євреїв козаків. Що торкається Оринінських і Кам'янецьких подій, то агітацію за погром вели між козаками ліві С.Р. і незалежники з першого Кам'янецького Ревкому.

Оригінал за належними підписами

З оригіналом згідно:

Директор Департаменту Загальних Справ [підпис нерозбірливий]

Ч. 1261.

22 липня 1919 р.

Начальник Відділу

[підпис нерозбірливий]

Машинопис.

ЦДАВО. – Ф. 2060. – Оп. 1. – Спр. 18-а. – Арк. 5–9.

Додаток 40

**Подяка Оринінської єврейської громадської управи
в. о. державного інспектора постачання А. Бібікові
за його енергійну працю**

30 липня 1919 року

З військового життя.

Подяка Інспектурі

Оринінська єврейська громадська управа висловлює велику подяку через Міністерство єврейських справ панові В. о. Державного інспектора постачання Андрієві Васильовичу Бібікові за його енергійну працю й вжиття заходів для заведення ладу й спокою в містечку й недопущення до ніяких ексцесів.

Про корисну працю п. Бібікова ми прохаємо довести до відома п. Голови Директорії й п. Головного Отамана

Голова – Мордко-Вольф Кіявицер

ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 265. – Арк. 9.

Додаток 41

Бюлетень Міністерства інформації УНР про телеграму С. Петлюри щодо рішучої боротьби з більшовицькими провокаторами єврейських погромів

Липень 1919 року

Жиди і Українська Республіка
(Телеграма Головного Отамана)

Головний Отаман Петлюра прислав Прем'єр-Міністрові, Наказному Отаманові, Військовому Міністрові і Міністрові Єврейських Справ телеграму, в котрій вважає необхідним повідомити, що він і командний склад нашої армії рішуче бореться з погромами єврейського населення і взагалі з якими-небудь насиллями над ним і всіма проявами, які би могли внести загострення співжиття двох народів.

Головний Отаман стверджує, що євреї понесли не одну людську жертву на будівня Української Незалежної Республіки. Головний Отаман знає факти, коли представників єврейського населення, яке допомогало нашому війську, лояльно підтримувало законну республіканську владу, вороги нашої держави – комуністи, більшовики розстрілювали, насилували жінок і дітей, чинили погроми єврейського населення і забрали останні матеріальні засоби для життя.

Головний Отаман ставиться з великою пошаною до цих жертв єврейського населення, яких воно принесло на вівтар нашої Отчизни.

Головний Отаман знає факт, коли єврейське населення допомогало нашим хворим і раненим, і діти євреїв обмивали кров з наших героїв в шпиталях, на швидко zorganizованих самими ж євреями в п'яти верстах від лінії боїв з більшовиками. Головного Отамана зворушували ті сльози подяки, які з'являлись у наших хворих, або ранених козаків до євреїв за їх сердечне піклування і допомогу ближньому.

Головний Отаман з приємністю спостерігав, як козаки нашої армії ставили варту біля крамниць і склепів єврейських, охороняючи їх майно від грабунків. Головний Отаман має тверду надію, що такі факти надалі будуть частішими і принесуть користь, так потрібну справі заспокоєння нашого краю.

Головний Отаман повідомляє, що погромна агітація часто навмисно провадиться більшовицькими провокаторами в тилу нашої армії з метою дезорганізувати наш фронт і всю державно-будівничу роботу нашого правительства.

Головний Отаман підкреслює, що це є певна система більшовиків, переведенню якої вони мають великий хист, але з не меншим хистом наші козаки відривають цих провокаторів і провадять безпощадну боротьбу з ними.

Головний Отаман закликає боротись з цією провакцією, маючи тверду надію, що це значно допоможе нашому правительству щасливо справитись з тою великою і відповідальною роботою, яку воно провадить, одночасно руйнуючи силу більшовизму і творючи та скріплюючи нашу Самостійну Республіку, в якій кожний народ має право вільного і спокійного життя.

Вид. Мін Преси У.Н.Р.
Друкарня «Слава» Б. Акслера.

Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство / В. Сергійчук. – [вид. 2-ге, допов.]. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2006. – С. 116–117.

Додаток 42

**Глушківський Т. Стережіться провокацій!
(Чому і хто нас підбиває на погроми?). – Кам'янець на Поділля:
Вид. Міністерства преси й інформ. У. Н. Р., 1919. – 8 с.**

Липень 1919 року

Стережіться провокацій!

Українське козацтво, Українські селяни й робітники!

Ви часто чуєте навколо: «жиди винуваті в усьому тому лихові, яке ми зараз переживаємо. Жиди зробили революцію. Всі жиди – більшовики. Нарід страждає, а жиди панують, радіючи». Багацького і ще до сього всього приплітається і все кінець кінцем кінчається закликком: «треба вибити всіх жидів, або принаймні всіх їх вигнати з нашої країни».

По ріжному відносяться люде до таких закликів: ті, що розуміють сю брехню, вилаються тільки добре та й заспокоються; ті що бачуть всю ганебну провокацію в сих словах, яка ведеться виключно для того, аби замутити нарід, занепокоїти, а потім скористатися тим – вони борються з провокаторами і тими словами, що пускаються ними в темний люд. Але є й такі, які по своїй темноті не розбирають – де правда, де брехня, що йде на добро народові, а що на зло – вони слухають все те, вірять і йдуть на погроми. Таких погромів вже було багацько. Багацько народу побито, багацько добра розрабовано, а ще більше знищено. І все те крім зла нічого другого не дало. Щоб вияснити, в чому тут зло, і написана для того ся маленька книжечка.

Коли бувають погроми?

Агітація проти якої будь групи суспільства громадянства, підбивання на погроми се явище не нове. З історії кожного народу ми бачимо подібне до наших жидівських погромів явище, і се буває кожний раз в часи народніх заворушень. Таке саме було вже і у нас на Україні в революцію 1905 року. І над тим, що погроми бувають завжди лише при народніх рухах, повстаннях, треба подумати.

Народні рухи, повстання бувають в історії кожного народу тоді, коли умови життя трудящого люду робляться надто важкими, коли повинности, що накладаються на робочі верстви народу пануючими через уряд, яким володіють ті пануючі, збільшуються, а за собиддя [так у тексті. – Авт.] життя кожної людини зокрема, вільний час для праці на себе зменьшується. Настає такий час, коли робочі маси села і міста зовсім не мають можливости задовольняти свої потреби, бо значна доля їхнього часу, вироблених продуктів їхнею працею мусить бути передана по ріжним повинностям, податкам, акцизам державі; державою керують виключно пануючі і тому всі державні видатки покриваються не панами, а з праці пригнобленого робочого люду.

Настає час, коли ніяк вже жити, терпець народній поривається, прокочуються по країні хвилі повстань, як протест проти визискування, як засіб скинути тягар, порвати ланцюги, якими зв'язано народню працю, все життя в усіх його проявах. Тріщать в такі моменти історії народу старі будівлі-форми, в які

вкладали пануючі життя народу, дзвенять ланцюги, якими сковано волю народню. І вільний нарід починає творити нове вільне життя, коли б кожний працював і кожний мав би все те, що зроблено його працею.

Не дуже се подобається тим, які продавались на послугу панам і зовсім не подобається самим пануючим. Але нема такої сили у них, якою б вони подавили народ. Бо в часи панування вони сильні лише покiрністю народньою, його розбитістю, роз'єднаністю, і се помагає їм набирати військо з працюючих і тим військом приневолювати працюючих коритись. Коли ж народ повстає, то й військо не помагає вже пануючим, бо само пристає до своїх братів – повставших селян, робітників. І лишаються пануючі лише з своїми наймитами, що за гроші продали панам і совість свою і честь, та мало їх, їхньою силою прямо не поб'єш нарід. І пани з наймитами йдуть иншим шляхом.

Нарід повстає од того, що важко жити, що нема на що кормитись, одягатись. І коли нарід повстає, то се не значить, що кожний вже всім має бути зараз задоволений, що у нього з'являється і хліб, і одiж. Ні, повставший нарід лише має замінити обставини, умови для своєї діяльності, для своєї праці так, щоб надалі кожний міг вільно працювати і мав би для себе все те, що він робить власними руками. Отже для того, щоб поліпшити своє становище, треба в сих нових умовах працювати. Се добре знають ті, кому не вигідні народні повстання і вони через своїх гайворонів-наймитів починають нашіптувати народові: «на що вам працювати? Адже ж багатство на світі є, беріть його і ним живіть». На сей заклик піддаються темні, гультаї, перестають працювати. А який же може бути добробут для народу, коли праця стає? Ясно, що жити робиться ще важче. А тут знову з'являється те ж саме гайвороння й, прикидаючись другим народом, кричить: «людям ще гірше стало жити, тому хтось винуватий є, треба його знайти й покарати». Винуватими звичайно роблять тих, кого зробити винуватими найлегше, кого нарід не любить, а се звичайно бувають не пани, а такі робочі иншої нації. На тих винуватих нацьковують. На них кидаються, б'ють. Починається таким чином заколот серед повстанців. Тим користуються пани з наймитами й скоро знову запрягають працюючого в плуг орати панські поля; так в історії людській було вже не раз. В історії кожного народу в часи революції ми се бачимо.

Погроми в 1905 році.

Погроми були й у нас в революцію 1905 року, коли селян нацьковували на жидів, – а се легко було зробити, бо жидів у нас не люблять – почались по містах і містечках погроми: почали бити жидів, розбивати жидівські квартири, лавки, а хто не дуже багачко мав у собі чести – той кинувся грабувати, де що можна. І поки темний нарід робив погроми, успіли привезти до нас козаків з Дону, інгушів, жандармів і почали розстрілювати повставший робочий люд. І не встигли оглядітись ті, які робили погроми, як їх уже почали бити царські й панські наймити. Скоро повстанців було придушено і що ми після того мали? Народ ходив, як очумілий, після кривавої різні, бідні містечкові жиди плакали над забитими, стягували недобите, нерознесене добро своє, по селах лютували

інгуші, стражники. А понад усім сидів задоволений порядком цар, та бенькетували раді своєю перемогою над повставшим робочим людом пани.

Погромна агітація тепер.

Так було в 1905 році. Погромною агітацією так намагаються зробити пани з своїми продажними наймитами й зараз, бажаючи народню волю потопити в жидівській, а потім і в повстанчеській вашій – селяне і робітники – крові.

Селяне й робітники України! Ви повстали проти поневолення соціального і національного. Ви зусиллям спільним скинули панування буржуазії – поміщиків й капіталістів, також ви скинули панування Москви над нашою Україною. Проти повставшого робочого люду зараз стоять всі пануючі, а їм жалко розстатись з їхніми привілеями на працю пригнобленого люду, якими вони користувались через державу і державні інституції; а в тих інституціях сиділи вони самі та їхні запродавці, от їм тепер і треба знову прибрати до своїх рук державу і державні всі інституції і потім розпоряджатись людом так, як то їм те буде до вподоби. Другі вороги – національні, то є чужинці: москалі, поляки, які хочуть захватити в свої руки управління нашим краєм для того, щоб вивозити од нас до Москви, або ж до Варшави все те, чим ми багаті: хліб, цукор, вугіль, залізо, сіль і т. інше.

Але і поміщикам з капіталістами, і москалям з ляхами захватити силою нашу державу і державні інституції, та сісти там самим, щоб вільно порядкувати, не можна, бо сили тієї мало у них, а робочий люд зараз є сльний против їх своєю з'єднаністю.

Збільшити свої сили нашим ворогам нема як, бо в послугу до них ніхто вже не йде. Зібрав Денікін в своїй армії всіх добровольців-поміщиків, поляки – своїх лядських панів, а большевики-москалі навіть китайців та литишів понаймали; та все те нічого не помогло – сили у них, щоб подужати український робочий люд, не хватас.

От і пускаються вони на хитрощі, вони намагаються роз'єднати спаяні сили робочого люду, внести заколот в його ряди. А коли се станеться, тоді легко роз'єднаний, розколотий робочий люд підпорядкувати собі. Щоб се зробити, то пускають в нарід провокаторів, які ходять по містах, містечках, селах, серед козаків, робочих і селян, підбурюючи їх один на одного: робочого нацьковують на селянина, селянина на робочого, козака на робочого і селянина в надії, що коли почнеться бійня між козаками, робочими і селянами, то тоді найкраще буде перемогти трудовий люд, бо один одного битимуть. Але трудно нацькувати християнина на християнина, а богацько лекше нацькувати християнина на жида й жида на християнина. От провокатори й кричать християнам-козакам, робочим, селянам: «жиди винуваті в тому, що всім важко живеться. Бийте жидів». А жидів намовляють: «християни-селяне, робітники й козаки хочуть погроми робити, бити вас будуть, а через те ви мусите озброїтись і піти з большевиками бити сих християн-українців».

І от їх ганебний замір: коли робітники, селяне та козаки послухають їх й підуть бити жидів, то жида муситимуть тікати до табору московських большевиків, щоб з ними бити погромщиків і вернутись на свої старі місця. А з друго-

го боку, коли темні селяне й робітники будуть робити погроми, то козаки, свідомі, коли не підуть на цю провокацію, то будуть встановлювати порядок, а для цього вони муситимуть розганяти тих селян, робітників, які роблять погроми. От і буде ворожнеча між козаками з одного боку, а темними селянами й робітниками з другого боку; тобто вже ворогуватимуть, а то може й битимуться проміж себе християни-козаки з християнами-селянами й робітниками. А до того може бути ще й так, що громитимуть жидів-робітників, а потім битимуть селяне взагалі робітників, хоч би й християн. А з того вийде ворожнеча між робітниками й селянами.

Отже, як видно з цього, є замір поставити через жидівські погроми селян проти робітників, селян і робітників проти козаків. А цього не панам та їх наймитам тільки і треба: коли тут почнеться заколот, коли всі ворогуватимуть проміж себе, тоді дуже скоро і дуже легко встановить лад і спокій Денікін з своїми добровольцями-поміщиками та польські пани. І коли селяне і робітники опам'ятаються та оглядяться, то тоді вже пануватимуть ті ж старі добре всім відомі російські пани, польські поміщики, капіталісти всіх вір і націй.

І все се мусять добре пам'ятати селяне й робітники: ніколи не треба забувати, що погромами робочий люд сам себе битиме.

Український народний уряд все се знає, тому і видані накази, щоб всі ті, які підбивають на жидівські погроми, передавались до суду, як вороги народу, що копають йому яму.

Всі козаки, селяне й робітники таких провокаторів **повинні заарештовувати**, бо коли то свідомі люде, то то є панські наймити-провокатори, а коли то несвідомі люде, то вони або злочинці-грабіжники, що хочуть скористатись погромами аби пограбувати жидів, або нерозумні люде, обмануті провокаторами. Коли всі погромницькі агітатори будуть передані до суду, то суд розбере і покарає винуватих.

Всі свідомі селяне й робітники мусять роз'яснювати темним, що погроми то є могила волі робочого люду, права на вільний труд та землю, бо з тих погромів хочуть зробити початок розбрату між повстанцями селянами й робітниками, щоб знову загнuzдати їх у неволю. **Пам'ятайте се селяне й робітники і не слухайте провокаторів.**

Липень 1919 р.

ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 265. – Арк. 27–30 зв.

Додаток 43

Наказ головного державного інспектора В. Кедровського державним інспекторам Армії УНР розгорнути найрішучішу боротьбу проти пограбувань та погромів

2 серпня 1919 року

Ч. 29

У той час, як наша героїчна армія з великим успіхом іде вперед, поза нею та іменем її різні злочинні елементи провокують мирне населення своїми анархічними виступами, грабунками й погромами, прикриваючись іменем славетних полків Народньої Республіканської Армії. Точно установлено, що большевики, відходячи, залишають у запіллі нашої армії спеціальних агентів, яких завданням є за всяку ціну всіма засобами дезорганізувати наше запілля, що не раз виявлено при затриманні погромників і грабіжників, у яких після пильного обшуку знаходили червоноармійські посвідки.

Наказую Державним Інспекторам широко вяснити козакам усю шкідливість для успіху нашої боротьби й спокою в запіллі таких гидких і жорстоких вчинків проти мирного населення й перестерегти війська від провокації, до якої можуть їх кликати ворожі елементи. Не спиняючись перед ніякими засобами, наказую повести найрішучішу боротьбу проти ворожого, провокуючого військового елементу й уразі порушення спокою в частині та допущення грабунків, або погромів відповідальність буде покладена не тільки на начальників частин, а в однаковій мірі й на Державних Інспекторів.

Головний Державний Інспектор В. Кедровський.

Іванис В. Симон Петлюра – Президент України. 1879–1926 / В. Іванис. – Торонто : Накладом «5-ї станиці Союзу бувших укр. вояків», 1952. – С. 165–166.

Додаток 44

Урядове звернення 7 серпня 1919 р. до громадян та робітників-євреїв України

7 серпня 1919 року

Українська республіка веде жорстоку боротьбу проти ворогів за своє існування і незалежність, за свободу народу та за прерогативи, що надаються революцією за захист прав трудящих та повагу до законів, які забезпечують роботою та захищають робітників.

Російські більшовики-комуністи хочуть відновити ставлення до України часів царизму в надії ввести комунізм за допомогою громадянської війни та кривавої роботи багнетів. Вони намагаються збудити в народних масах найбільш ниці інстинкти та найгірші пристрасті; ця система вже, на жаль, принесла свої плоди в Україні, де пронеслися, як ураган, погроми.

Уряд, який стоїть на чолі Республіки, у згоді з Головним Отаманом Петлюрою, веде енергійну боротьбу з погромами, з метою викрити всі відомі випадки, що входять в цю категорію, як і інші випадки заворушень та віддати винних до військового трибуналу. Він створив спеціальну комісію для розслідування, що має надзвичайні повноваження. Членами цієї комісії є також представники єврейської демократії.

Він ввів у армію державних інспекторів з поширеними повноваженнями. Ці інспектори повинні боротися з усіма проявами погромів. На останньому з'їзді інспекторів було надане право, на прохання Міністра Єврейських Справ, мати свого представника в корпусі інспекторів.

Отаман Петлюра видав низку наказів, в яких визначає заходи для радикального придушення усіх погромів та для знищення підбурювачів погромів, які будуть розстріляні; вся відповідальність при цьому лягає на цивільну та військову владу.

Військовий трибунал вже виніс багато смертних вироків: багато підбурювачів вже було розстріляно.

В низці відозв Головний Отаман Петлюра підкреслює активну допомогу, яку єврейське населення надало Українській Республіці в її боротьбі за незалежність і звертається до всього народу, зокрема до повсталих на другому боці фронту, боротися з погромами, які є розрухою для Республіки та загрозою її існування.

Уряд готовий активно підтримати «Центральний Український Комітет допомоги постраждалим» (при єврейському міністрі) в поновленні нерухомости, яка належала євреям, що змушені були втікти, та відновленні цих останніх в правах власности. Більш як 20 000 000 грн. з державного скарбу вже було призначено для перших допомог.

Уряд базується на законі про національну і персональну свободу (автономію) і готовий захищати її всіма засобами, які є в його розпорядженні до повної її реалізації.

Закон про автономію єврейської спільноти є дуже поширеними повноваженнями, які включають право збирати податки, був опублікований одним з перших.

Єврейське населення допомагає УНР і підтримує її. В багаточисельних заявах всі єврейські партії висловились за абсолютну незалежність України.

Єврейська демократія зі своїми товариствами: Obiedinentzi, PoaleyZion на чолі з народницькою партією підтримує народний Уряд, тому що її представники складають частину єврейської Ради Міністрів і її знані провідники займають чільні пости в різних міністерствах.

Єврейське населення і особливо кляса трудящих взяло активну участь в розповсюдженні першого Універсалу, хоча єврейське населення не знало, що він з'явився напередодні національної автономії, про яку було повідомлено трохи пізніше, 7 січня.

Національне почуття надихає єврейське населення боротися за свою долю в злагоді з українською демократією за незалежність України, оскільки неза-

лежність однієї тягне за собою Незалежність другої, тому що обидві демократії, маючи одну і ту саму соціальну структуру, розділяють одну долю.

Вільний розвиток ремесел, за рахунок яких живуть єврейські робітники, та розумне використання робочої сили можливі тільки в демократичній та незалежній Україні.

У той час, як у Республіканській Армії бажання тісної та мирної співпраці народів Україні розвивається з кожним днем, в армії більшовиків, навпаки, безладдя та деморалізація стануть з кожним днем все більш відчутними.

Останнім часом сталася ціла серія погромів, які скоїли різні більшовицькі полки. Неухильне підвищення недисциплінованості в більшовицькій армії тісно пов'язане з посуванням вперед республіканських та галицьких військ, що нараховують у своїх рядах велику кількість євреїв, солдат та командирів.

Більшовизм своїми терористичними актами та деспотизмом готує ґрунт для реакції, яка у вигляді уряду Денікіна є нічим іншим, як відновлення царизму в повному значенні цього слова.

Громадяни євреї! Подумайте про небезпеку, яка вам загрожує, подумайте про свій обов'язок врятувати Україну від більшовицької анархії і разом з нею всі ваші привілеї, політичні, громадянські та національні, яких вас позбавить страшна реакція, яку несе з собою режим Денікіна.

Подумайте, що долі українського та єврейського народів тісно пов'язані, і що ми маємо за собою триста років рабства та винищення російським царизмом.

Як справжні громадяни України захищайте разом з українським народом нашу спільну Батьківщину!

Хай живе незалежна Українська Республіка!

Хай живе братерський союз українського та єврейського народів в Україні!

Хай живе національна та персональна автономія!

Хай живе союз трудящих всіх народів в Україні!

Хай живе соціалізм!

Голова Ради: В. Мартос.

Міністер Єврейських Справ: Красний.

Шульгин О. Україна і червоний жах: Погроми в Україні / О. Шульгин. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2001. – С. 78–80.

Додаток 45

Урядове повідомлення з 15 серпня 1919 р.

15 серпня 1919 року

Постанова

про асигнування в розпорядження Міністра 11 460 000 гривень
на допомогу єврейському населенню міст та містечок,
які постраждали від погромів.

Асигнувати в розпорядження Міністра Єврейських Справ з фондів Державної Скарбниці 11 460 000 грн. для видачі допомоги біднішому єврейському населенню міст і містечок, які постраждали від погромів.

Цей Указ повинен бути введений по телеграфу.

Голова Ради: В.Мартос

Міністер Єврейських Справ: П.Красний

Примітка: Крім цього документу, який ми цитуємо як приклад, ми можемо нагадати численні випадки відкриття важливих кредитів Міністру Єврейських Справ.

Законом Директорії з 24 січня 1919 – 1 000 000 карбованців на потреби Міністерства у Справах євреїв;

Декретом з 18 січня 1919 – 2 000 000 гривень для євреїв, що постраждали від погромів у Житомирі та 1 000 000 гривень – постраждалим в Бердичеві;

Декрет з 28 лютого 1919 – 1 000 000 гривень для видання єврейською мовою «вибраного» з української літератури.

Декрет з 23 березня 1919 – 600 000 гривень – на єврейські школи, 300 000 гривень – для учнів-євреїв, що постраждали від погромів.

Декрет з 9 квітня 1919 – 2 000 000 гривень для євреїв Проскурова, що зазнали погромів;

Декрет з 12 квітня 1919 – 2 000 000 гривень для євреїв, що постраждали від погромів.

Примітка: 1 грн.=0,50 карбованця; в той час 1 грн.=1 австрійській кроні; 1 карбов.=приблизно 1 франку (ціна 1919 р.).

Шульгин О. Україна і червоний жак: Погроми в Україні / О. Шульгин. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2001. – С. 80–81.

Додаток 46

**Указ Ради Народних Міністрів Української Республіки
з 18 серпня 1919 р. (Протокол засідання № 171)**

18 серпня 1919 року

Рада Міністрів, заслухавши доповідь Міністра Єврейських Справ Пінкоса Красного про ситуацію, що склалася у зв'язку з фактом погромів в Україні і, зокрема, в Києві, наказує наступне:

Спільний ворог єврейського та українського народів, які разом працюють для відновлення Української Республіки, намагається породити безлад та анархію, щоб знищити Українську Республіку. З цієї метою він організує погроми, розповсюджує фальшиві відомості за кордоном про погроми в Україні, щоб здійснити свої завойовницькі наміри, пригнобити український народ або з допомогою польських панів, або завдяки реакційному режиму Денкіна.

У своїх абсурдних комюнікатах, фальшивих та провокаційних, вони змінювали назви міст, де мали місце погроми, що їх скоювали самі більшовики в Україні, при цьому їм допомагали кримінальні елементи.

Завдяки фальшивій інформації, відкритим листам, адресованим найбільш впливовим представникам Європи, завдяки тіншовим махінаціям вони зробили відповідальним за погроми Уряд України, хоча останній взяв на себе місію енергійно боротися зі всім, що пов'язане з погромами.

Беручи до уваги, що подібні дії, як і злочинні наміри реакційних партій, загрожують здобуткам боротьби, яку ми ведемо за свободу Української Республіки, за майбутній спокій населення, що проживає в Україні, Уряд Республіки бере на себе зобов'язання терміново покласти край подібним провокаціям, погромам та іншим ексцесам та, вважаючи відповідальними за ці злочини ворожі елементи Української Держави, які плянують та здійснюють погроми, вважати їх зрадниками та переслідувати з відповідною суворістю.

Уряд вирішив:

1. Негайно звернутися до Головного Отамана з тим, що він видав наказ до всіх командувачів військами, який би зробив їх відповідальними за всі акти з ознаками недбайливості чи байдужості до погромів, щоб зловмисники були негайно заарештовані та передані до військового суду, трактовані як зрадники батьківщини та щоб понесли найбільш суворе покарання, включаючи смертну кару. Покарання підбурювачів та посібників погромів повинно проводитися залізною рукою.

2. Передати наказ від імені Уряду та Головного Отамана всім повстанцям, які знаходяться на окупованій ворогом території, щоб вони енергійно виступали проти всякої агітації за погроми, щоб придушували погроми на своєму шляху та суворо карали винних.

3. Негайно створити спеціальну урядову комісію з найширшими повноваженнями для розслідування погромів та боротьби з ними. В цю Комісію повинні увійти відповідні представники: Головного Отамана, Державного Інспектора, Міністра Юстиції, Міністра Внутрішніх Справ та Міністра Єврейських Справ. Ця Комісія відправиться негайно на фронт та населені пункти й міста, звільнені Українською Армією; Головний Отаман для поглиблення розслідування може передати цій Комісії всю повноту влади та всі необхідні права.

4. Довести шляхом інспекції до відома всіх полків та комісарів Української Республіки про провокаційні заходи ворогів Республіки, які за кордоном користалися у своїх приватних цілях осудом, викликаним погромами.

5. Довести до відома Директорії Української Республіки наведені пункти та підкреслити тверду волю та зусилля Уряду, який бажає покінчити раз і назавжди з можливістю погромів в Україні.

6. Видати до наступного розпорядження урядове звернення до населення.

Міністр Преси та Інформації повинен розгорнути ефективну пропаганду проти погромів, інформуючи пресу та суспільство про справжній стан речей, спростовуючи наклепи, що безчестять Уряд Української Республіки.

Міністр Юстиції повинен негайно вжити заходів, щоб усі помічники погромів, як ті, що вже заарештовані, так і ті, що будуть взяті під арешт в наступному, були передані військовому судові.

Цей наказ повинен бути опублікований.

Шульгин О. Україна і червоний жак: Погроми в Україні / О. Шульгин. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2001. – С. 81–83.

Додаток 47

Наказ Головної команди військ УНР

Ч. 131

26 серпня 1919 року

Українське хоробре військо, скуте національною свідомістю свого великого визвольного завдання, освячене кращими заповідями своїх прадідів, непереможнo й швидкою ходою посунуло вперед, до кращої долі, здобуваючи її своєю і вражою кров'ю. Самою історією судилося нашому славетному козацтву принести на своїх багнетах волю й щастя своїй рідній землі й усім тим, хто на ній з давніх-давен мирно оселився. А бандити всього світу, спіймані на гарячому вчинку, – большевики, наче ті полохливі злодії, нестримно тікають на північ, у свій темний закуток.

Проте на вільній, але занапащеній нашій землі ще залишився сморід конячого звіря-ворога. Йому було мало чесної крові вояцтва; йому захотілося ще крові невинної, ні в чому неповинного населення. Темні люди, чорносотенці й червоносотенці (одна темна згряя), різні провокатори, кинувши зброю, повилазили зі своїх закутів і розпочали ганебну працю на іншому ґрунті. Вони завзято снують своє ганебне павутиння провокації, викликаючи погроми єврейської нації й часом підбуруючи на це страшне діло й деякі несталі елементи нашого війська. В такий спосіб вони хочуть заплямити перед усім чесним миром нашу боротьбу за волю й загришити нашу національну справу.

Старшино й козацтво! Час нам знати, що єврейство, так само як і більшість нашого українського населення, зазнало лиха від большевицько-комуністичної навали й зрозуміло вже, де правда. Найкращі єврейські партії, як ось: «Бунд», «Об'єднанці», «Поалей Ціон», «Фолькс Партай», рішуче стали на бік української самостійної державности й рука в руку з нами працюють на її користь. Час уже зрозуміти, що мирне єврейське населення – їхні діти, їхні жінки, так само,

як і ми – було поневолене й позбавлене своєї національної волі. Йому нікуди йти від нас; воно живе з нами з давніх-давен, поділяючи з нами нашу долю й долю.

Лицарське військо, що несе всім націям України братерство, рівність і волю, не повинно спокійно слухати всяких пройдисвітів і провокаторів, жадаючих людського м'яса. Так само воно не може спричинитися до тяжкої недолі євреїв. Хто ж допускається такого тяжкого злочину, той є зрадник і ворог нашого краю й мусить бути усунений від людського співжиття.

Старшино й козацтво! Весь світ дивиться й не надивується на наші визвольні подвиги. Не плямуйте ж їх, хоч би й випадково, ганебним ділом і не задавайте нашій державі пекучого сорому на весь світ. Наші численні зовнішні й внутрішні вороги вже використовують погромні події; вони вже тичуть у нас пальцями й цькують на нас, нібито ми негідні на незалежне державне існування й мусимо знову запрягатися в ярмо неволі.

Я, ваш Головний Отаман, кажу вам, що якраз тепер на міжнародньому суді розв'язується справа: бути чи не бути нашому державному незалежному життю.

Старшино й козацтво! У ваших руках ця справа. Виступайте зі зброєю проти справжнього ворога й пам'ятайте, що наше чисте діло вимагає й чистих рук. Будьте певні, що всіх ворогів краю зустріне сувора законна кара народнього суду, а пімста, часто-густо небміркована, – це некозацьке діло.

Всіх же, що підбурюватимуть вас на погроми, рішуче наказую викидати геть з нашого війська й віддавати під суд як зрадників Вітчизни. Суд же нехай судить їх по їхніх вчинках, не жаліючи для злочинців найсуворіших кар закону. Уряд УНР, розуміючи всю шкоду від погромів для держави, видав до всього населення краю відозву, в якій закликає виступити проти всіх заходів ворогів, що підіймають погроми єврейського населення.

Наказую всьому вояцтву пильно прислухуватись до цієї відозви й найширше розповсюдити її серед населення та серед товариства. Наказ цей прочитали в усіх дивізіях, бригадах, полках, куренях та сотнях як наддніпрянської й наддністрянської армії, так і серед повстанських частин.

Головний отаман

[С.] Петлюра

Начальник штабу Головного отамана отаман

[М.] Юнаков

Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 564–565.

Додаток 48

Резолюція, прийнята засіданням Єврейської соціал-демократичної партії в Кам'янці-Подільському

26 серпня 1919 року

Під час засідання 26 серпня 1919 року губерніяльного Комітету Поділля та міського Комітета Кам'янець-Подільського соціал-демократичної єврейської партії «Поали-Ціон» одностайно прийняли наступну резолюцію стосовно призначення кандидатів партії на муніципальні пости:

Ми визнаємо, що труднощі, які виникли під час переговорів в Станіславові, у квітні, між Гольдельманом, Ревуцьким та представниками Уряду, тепер повністю полагождені, і ми констатуємо:

Уряд та командування Армією енергійно борються з погромами.

Домовленість між українською та єврейською демократіями стала визначеною, і вона вже дала найкращі результати. Уряд в питанні національної автономії дає свою тверду підтримку національній та соціалістичній єврейській демократії, а за політикою слідує Міністр Єврейських Справ.

Уряд створив інституції для повного визначення законом соціалістичних партій євреїв, а також для реалізації в парламентському статуті інших політичних груп та комуністів за умов їх лояльності до Української Республіки.

Уряд є повністю соціалістичний та створений демократично.

Міністерство Праці знаходиться в прямому контакті з робітничими організаціями; воно заявило, що готове відновити робітничі ради, які є представниками пролетаріату та мають дорадчий голос і здійснюють контроль соціальних та економічних питань, які стосуються трудящих. Беручи до уваги все те, що викладено попереду, ми вважаємо бажаним, щоб член нашої партії забезпечував функції міністра, що дозволило б партії взяти на себе відповідальність відносно політики Уряду. Ми також бажаємо, щоб член нашої партії займав місце радника Міністра Праці та Політичної Економії, і, нарешті, щоб державні Комітети доводили до відома (суспільства) списки кандидатів на вищезначені пости в муніципалітетах.

Шульгин О. Україна і червоний жах: Погроми в Україні / О. Шульгин. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2001. – С. 87–88.

Додаток 49

Відозва Головного отамана С. Петлюри до українських військ, спрямована проти погромних дій

27 серпня 1919 року

Вояки Української Армії!

Українське Народне Республіканське Військо Наддніпрянщини і Наддністрянщини, з'єднане в одну Армію, побідним маршем іде наперед, розбиваючи ворога, з кожним днем здобуває все нові та нові простори України, звільняючи від грабіжників-большевиків, і цим несе Українському Народові свободу, волю і надії на світлі дні державного ладу і порядку.

Большевицька анархія і безладдя, страшний червоний терор, панування чрезвычайок, каторжан, у яких немає нічого святого в житті, виснажили останні соки у нашого народу і залили наші степи річками крові невинних і сльозами людськими.

З дзвонами в церкві, з хлібом-сіллям, квітками і сльозами радості зустрічає стомлений, знесилений і обідраний Український Нарід вас, хоробрі лицарі, як визволителів з-під ярма і знуцань большевицьких, і як плоть від своєї плоті, і як кров від своєї крові. Великий національний ентузіазм охоплює наш нарід при вашому вході в села і міста, і урочиста зустріч вас завжди чекає, а винюниками всього цього являєтесь ви, старшини і козаки Української Армії.

Славні і ніколи незабутні хвилини переживаєте ви в цей час, а з вами і всі народи, які живуть на терені українському.

Свята боротьба за визволення поневолених, незгідно на належність їх до тої чи другої нації, за панування правди і волі, народоправства і за самостійність нашої Республіки, – ось ваші ідеали в цій боротьбі.

Об'єднання всіх демократичних сил України всіх національностей, які стали на ґрунті самостійності нашої Республіки і участь їх в державному будівництві буде запорукою нашої перемоги над ворогами і запорукою нашого самостійного і ні від кого незалежного життя.

Але вороги наші не сплять і уважно слідкують за кожним нашим кроком, аби тим чи іншим вчинком внести розлад серед нас і цим пошкодити скорішшою здійсненню змагань нашого народу.

Ті ж самі большевики вважають Україну спадщиною Москви, тільки різниця та, що раніш була спадщина чорної, а тепер червоної Москви.

Вони бачать, що прийшов уже кінець їх пануванню на Україні, бо сам нарід український повстав проти них, але вони не гублять ще надії на поневолення народу українського.

Провокацією, на яку вони витрачають величезні суми, вони хотять розкласти нас зсередини, підкуплюючи злочинний елемент, який підбурює наших козаків до різних бешкетів і до погромів над невинним єврейським населенням, і цим хотять накласти тавро погромників на чоло лицарів, які несуть визволення всім народам на просторах України.

Цим способом наші вороги хотять роз'єднати українські і єврейські працюючі маси, шляхи яких дійсно зв'язані і мають за собою 300 років знуцання і гніту російського царизму.

Наша Народня Армія мусить нести рівність, братерство і визволення українському і єврейському громадянствам, бо останнє активно підтримує Правительство У.Н.Р. Всі його партії, як-то: Бунд, Об'єднанці, Поалей-Ціон і Фолкс-Партей стали на ґрунті самостійности України і беруть участь у будівництві Республіки.

Я сам знаю, коли представники єврейського населення допомагали нашому війську і підтримували законну республіканську владу.

Вороги нашої державности – большевики розстрілювали і розстрілюють не тільки українське населення, але й єврейське, часто із останнього забирали останні засоби для життя.

З великою пошаною я ставлюся до тих жертв єврейського населення, які воно понесло на вівтар нашої Отчизни в цій боротьбі.

З донесення командуючих нашими славними дивізіями і корпусами і од державних інспекторів я знаю також про те, що єврейське населення допомагало нашим хворим і раненим, і діти євреїв обмивали кров з ран у наших козаків в шпиталях, наскоро улаштованих за 3–5 верст од бойової лінії.

Мене зворушили сльози подяки на очах наших козаків до євреїв за їх сердешне піклування і допомогу ближньому, і я з приємністю спостерігав, як козаки нашої армії ставили варту біля крамниць та склепів єврейських, охороняючи їх майно від грабунків.

Виправлення мосту єврейським населенням під Староконстантиновом, зруйнованого большевиками, в дуже короткий термін і допомога харчами, білизною теж говорять за лояльне до нашої армії відношення. Маю певність і тверду надію, що такі факти надалі будуть частішими з боку єврейського громадянства і принесуть користь, так потрібну в справі заспокоєння для нашого краю.

Міністер Єврейських Справ цілим рядом заходів вплинув уже на большевицькі кола єврейства, і вони вже не підтримують большевиків, бо бачать в цьому свою загибель. Разом з вами кличу єврейське громадянство йти з нами і всім допомагати нашому війську і правительству, і тоді можна сказати з певністю, що Правительство УНР і ви, його армія, справитесь з тою великою і одповідальною роботою, яку ви провадите, одночасно руйнуючи силу большевиків і творячи нашу самостійну Республіку, в якій кожний нарід має право вільного, спокійного життя.

СТАРШИНИ І КОЗАКИ УКРАЇНСЬКОЇ АРМІЇ!

Українські [і] єврейські працюючі маси дивляться на вас, як [на] визволителів, і грядучі покоління не забудуть ваших заслуг перед цими народами, а історія з гордістю впише на свої сторінки моменти з цієї боротьби. Уникайте провокацій, а з провокаторами, хто сам чинить погроми, та підбиває слабших від нас, будьте безпощадними.

Кара на смерть мусить упасти і на голову погромників, і провокаторів.

Більше карности і дисципліно-карности я вимагаю від вас в цьому відношенні, щоб ні один волос не упав з голови невинного.

Пам'ятайте, що ви є кращі сини свого великого народу, який хоче жити своїм самостійним життям і нікого не хоче поневолювати, а тому і ви, його військо, і надалі стійте непохитно на сторожі його інтересів і інтересів того, хто вам допомагає і благає вас і про його визволення.

Винуваті перед українським народом і республікою, незгідно на їх належність до тої чи іншої національності, понесуть саму тяжку кару по законах, які мають чинність на території Української Народної Республіки, а невинуватим ви мушите нести визволення з-під ненависного ярма большевицького.

Республіки і моя сердешна подяка і пошана вам за вашу лицарську хоробрість, завзяття і самопожертву, яку несете ви на вівтар Отчизни, визволяючи од большевиків нашу Україну і всі народи, що її населяють, а тим самим і єврейський.

З Богом за велике і святе діло визволення народів з тяжкого ярма большевицького.

Головний отаман

[С.] Петлюра

Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 566–568.

Додаток 50

Телеграма голови Бердичівської єврейської громадської управи Червоненкіса до Головного Отамана військ УНР С. Петлюри про становище в повіті

6 вересня 1919 року

Копія

Телеграма Кам'янець-Под. із Бердичева № 61

Подана 6-го 19 ч. 30 м.

Кам'янець-Под. Штабу Головного Отамана

Копія Міністру Єврейських Справ

Відповідаю на Ваші почтові телеграми. М. Бердичеві тепер тихо, але населення тривожне, бо волочаться темні підозрілі особи, які робили бешкети в інших місцях. Необхідно залишити для забезпечення ладу в місті галицькі частини, про що просимо. Бувають у нас самочинні арешти з сумними наслідками. Окрузі Бердичева дуже плачливе положення, були погромні бешкети з убійствами в Янушполі, Білополі, Котельні і Погребищах і інших місцях. В Погребищах більш як триста вбитих і багато ранених. Становище страшливе.

Голова Єврейської Громадської Управи – Червоненкіс.

З оригіналом згідно, ч. 2562

Начальник Відділу [*підпис нерозбірливий*]

8 вересня 1919 року

Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство / В. Сергійчук. – [вид. 2-ге, допов.]. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2006. – С. 117–118.

Додаток 51

Телеграма подільського губернського комісара міністрові внутрішніх справ Директорії УНР про грабежі й насильства польських легіонерів

18 вересня 1919 року

Телеграма из Проскурова на имя подольского губернского комиссара получена 17 сентября с. г.

[В] уезде спокойно. Для привлечения [к] мобилизации трудящихся снова составлено две мобилизационные комиссии, которые приступили к работе.

Привожу выписку из телефонограммы инструктора Юринецкой волости: «[В] пограничной полосе, где господствуют поляки, крестьянство очень угнетено, польские банды почти каждый день разъезжают и забирают государственный хлеб, гоняются за украинской администрацией. 12 сентября [в] с. Липовку приехали поляки в количестве 100 человек конницы, 100 пехоты, со всех сторон окружили село, согнали крестьян к панскому хлебу на фольварки, некоторых били, некоторых собирались расстрелять, взяли из села 17 подвод, много крестьян с награбленным крестьянским добром, кроме того, наложили контрибуции 45 000 руб. австрийскими кронами или 15 пудов зерна с десятины. Все это следует отдать помещику Юлиану Жураковскому. № 79».

Подписал уездинструктор-информатор Краснопра

С подлинным верно:

Помощник делопроизводителя (подпись)

Пану министру внутренних дел УНР

18 сентября 1919 г. № 2704

За губернского комиссара Подолии [подпись]

За управляющего канцелярией [подпись]

С подлинным верно:

За начальника отдела Чайковский

Гражданская война на Украине. 1918–1920: Сб. док. и материалов : в 3 т., 4 кн. Т. 2 : Борьба против денikinщины и петлюровщины на Украине. Май 1919 г. – февраль 1920 г. / редкол. : С. М. Короливский (отв. ред.) и др. ; под ред. С. М. Короливского. – К.: Наук. думка, 1967. – С. 368.

Додаток 52

**Телеграма голови Управи
Погребищенської єврейської громади Гарника
Головному Отаманові військ УНР Петлюрі з проханням
залишити для охорони міста коменданта Супруненка**

23 вересня 1919 року

Каменец

Срочная

Погребища

Кам'янець-Под. Ставка Головного Отамана Військ Української Нар. Республіки
Головному Отаману Петлюрі.

23 серпня проходившим отрядом войск, назвавшим себе повстанческим, была совершена кошмарная резня еврейского населения м. Погребище вбито 350 человек ранено более 100 разграблено містечко по прибытию комендатуры ч. 10 в местечке был поставлен порядок і население приступило до мірної жінні. Произведенные потом неоднократные нападения на местечко со стороны неизвестных вооруженных отрядов были отражены благодаря енергії і усіліям славного українського коменданта Супруненка при содействіи частей галицїйскої армії.

Теперь комендант Супруненко получил распоряжение оставить местечко. В окрестных местечках Дзинькове і Борщаговка происходят резни еврейского населения. Дома сжигаются, добро уничтожается. Мы просим великого вождя армії У.Н.Р. распорядиться об оставлении на время коменданта Супруненка в нашем местечке, в противном случае население из 300 душ обречено на гибель.

Голова управи єврейської громади

Гарник

Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство / В. Сергійчук. – [вид. 2-ге, допов.]. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2006. – С. 118–119.

Додаток 53

**Розповідь очевидця про погроми, безчинства і грабежі
денікінців при захопленні ними м. Ніжина Чернігівської губернії
і про тимчасове зайняття Ніжина червоними партизанами**

Кінець вересня 1919 року

Товарищ, оставшийся в Нежине после ухода наших войск, а затем проборавшийся обратно, рассказывает о вступлении деникинцев в город. После дня безвластья, наконец, долгожданные гости добровольцы и казаки прибили к вокзалу. На вокзале к этому времени собралась радостно настроенная буржуазная и мелкобуржуазная публика. Вместо «галантных» и «любезных» офицеров из броневика и зшелонов высыпали казаки, татары, курды с криками: «Где коммунисты, комиссары и жида?» И тут же бросились грабить всех находящих-

ся на вокзале. У всех без исключения были отняты часы, кошельки, кольца, а кое у кого и одежда. Затем погром перешел на город. В течение первых двух дней были ограблены почти все еврейские дома, причем забиралось все, имеющее хоть какую-нибудь ценность.

Этот грабеж был неожиданно для всех прерван налетом партизанского отряда полковника Крапивянского (коммуниста). Повстанцы овладели комендатурой, убили коменданта города Нежина полковника Лагодовского, человек 8 офицеров и около 40 человек казаков. Казаки, несмотря на то, что их было около 3000 человек, а повстанцев не более 200, в панике, без боя покинули город. Лишь через несколько часов опомнились и повели наступление на город. Повстанцев однако уж и след простыл. Войдя вторично в город, в ответ на налет деникинцы организовали избиение евреев. Убито больше 100 человек. После погрома, когда у евреев грабить было уже нечего, начались грабежи у русских. Для этого достаточно было указания какого-либо мальчишки, что здесь жил коммунист или комиссар, и квартира вместе с живущими подвергалась беспощадному ограблению.

В течение нескольких дней жизнь в городе совершенно замерла. Никто из жителей, за исключением гимназистов, записавшихся в добровольцы, не решался даже днем выйти на улицу.

У крестьян в течение двух недель казаки ограбили все до нитки.

Гражданская война на Украине. 1918–1920: Сб. док. и материалов : в 3 т., 4 кн. Т. 2 : Борьба против деникинщины и пеллоровщины на Украине. Май 1919 г. – февраль 1920 г. / редкол. : С. М. Короливский (отв. ред.) и др. ; под ред. С. М. Короливского. – К.: Наук. думка, 1967. – С. 399–400.

Додаток 54

Лист академіка В. І. Вернадського редактору газети «Призовський край»

4 жовтня 1919 року

М[илостивый] г[осударь] г[осподин] редактор!

В № 213 «Призовского края» помещена заметка об Украинской академии наук в Киеве, в которой сообщаются некоторые сведения о ней, не вполне отвечающие действительности.

В уставе Украинской академии наук было поставлено обязанностью печатать все на украинском языке, но в то же самое время всякий автор мог требовать печатать одновременно его работы на любом другом языке, в том числе, конечно, и на русском.

Когда в Киев пришла власть Директории, она неожиданно для Академии наук изменила несколько параграфов ее устава и ограничила право академии печатать на русском языке. Она не решилась запретить печатать на русском языке, но потребовала прохождения этих работ через общее собрание академии и уменьшила количество экземпляров на русском (и других языках, кроме пяти оговоренных в декрете Директории). Академия наук вынуждена была по-

дчиниться этому декрету, но ряд академиков протестовал против этого постановления и занес протест в протокол, но обсудить окончательно этого вопроса не успела, т. к. власть Директории была свергнута большевиками. Ни о каких изменениях устава при большевиках, конечно, не могло быть и речи.

Пункт этот остался в уставе, но практического значения не имел, т. к. ряд изданий академии печатался и сдан в печать на русском языке в том же самом количестве экземпляров, как и текст, печатаемый по-украински.

Проявление недопустимого шовинизма здесь было со стороны Директории, но не со стороны Академии наук, которая, наоборот, считалась Директорией слишком русской.

[21.IX/4.X.1919]

Акад. В. Вернадский

Володимир Іванович Вернадський і Україна. Т. 1, кн. 2 : Володимир Іванович Вернадський. Вибрані праці / ред. кол. : А. Г. Загородній, О. С. Онищенко (голова), В. А. Смолій та ін. ; уклад. : О. С. Онищенко, В. М. Даниленко, Л. А. Дубровіна та ін. ; НАН України ; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; Ін-т іст. України ; Коміс. НАН України з наук спадщини акад. В. І. Вернадського. – К., 2011. – С. 229.

Додаток 55

Шульгин В. В. Пытка страхом

8 жовтня 1919 року

По ночам на улицах Киева наступает средневековая жуть. Среди мертвой тишины и безлюдья вдруг начинаются душераздирающие вопли.

Это кричат «жиды». Кричат от страха. В темноте улицы где-нибудь появится кучка пробирающихся «людей со штыками», и, завидев их, огромные пятиэтажные, шестизэтажные дома начинают выть сверху донизу. Целые улицы, охваченные смертельным ужасом, кричат нечеловеческими голосами, дрожа за жизнь.

Жутко слушать эти голоса послереволюционной ночи. Конечно, страх этот преувеличен и приобретает с нашей точки зрения нелепые и унижительные формы. Но все же это подлинный ужас, настоящая «пытка страхом», которой подвержено все еврейское население.

Власть, поскольку это в ее силах, борется за то, чтобы не допустить убийств и грабежей. Русское же население, прислушиваясь к этим ужасным воплям, исторгнутым «пыткою страхом», думает свою думу.

Оно думает о том, научатся ли в эти страшные ночи чему-нибудь евреи.

Поймут ли они, что значит разрушать государства, не ими созданные? Поймут ли они, что значит добывать равноправие какой угодно ценой? Поймут ли они, что значит по рецепту «великого учителя» Карла Маркса натравливать класс на класс? Поймут ли они, что такое социалисты, из лона коих вышли большевики? Поймут ли они, что такое в России осуществление принципа народовластия?

Поймут ли они, что им надо сделать сейчас?

Будут ли во всех еврейских синагогах всенародно прокляты все те евреи, которые приложили руку к смуте? Отречется ли толща еврейского населения с

той же страстністю, с якої вона напала на старий режим, от созидателей «нового»? Будет ли еврейство, бия себя в грудь и посыпая пеплом главу, все-народно каяться в том, что сыны Израиля приняли такое роковое участие в большевистском бесновании?

Будет ли основана «Еврейская Лига борьбы с социализмом»?

Или же все останется по-старому, и после страшных ночей, проведенных в смертельном ужасе, по-прежнему будет создаваться «Лига борьбы с антисемитизмом», своим нелепым отрицанием совершенно ясных фактов разжигая антисемитские чувства?

Перед евреями две дороги:

Первая – признать и покаяться.

Вторая – отрицать и обвинять всех, кроме самих себя.

От того, какой дорогой они пойдут, будет зависеть их судьба. Ужели же и «пытка страхом» не укажет им верного пути?

Кіевлянинъ. – 1919. – 8 октяб.

Додаток 56

Лист І. Цангвіля до українського уряду

20 жовтня 1919 року

Шановний пане президент!

Для мене велика честь одержати запрошення українського уряду взяти участь у Комісії для розслідування антиєврейських погромів, але зараз я перебуваю в Уельсі на лікуванні, отже не маю сил для такої подорожі Але якщо д-р Йохельман, член Ради Єврейської Територіальної Організації, буде одним із членів Комісії, то буде представлена вся наша організація Я ж користаюся цією нагодою, аби заявити, що навіть якби Ви й не зробили цього кроку або щиро й чесно не визнали тих страхітливих фактів, які відбувалися по Ваших містах, я був би однаково переконаний у тому, що Ваш уряд робить багато, можливо усе, на що здатен, аби припинити вбивства, яких можна було б уникнути, якби не нестабільний стан нинішньої Росії.

Ті національні права, які Ви надали євреям, є виявом Вашої державної мудрості й прямою протилежністю єврейської політики нової Польщі. І я плекаю надію, що Вашій республіці вдасться відстояти свою незалежність і тим самим явити усьому світові приклад сили та щирого патріотизму, джерелами якого є сердечна співпраця та повага до всіх расових та релігійних елементів, що складають сучасну державу. Якщо ж ці вбивства триватимуть надалі, то вони знищать не тільки невинних людей, але й Вашу державу. І мені, як прихильнику принципу самовизначення, стає особливо сумно від того, що всі Ваші зусилля по повному припиненню погромів поки що виявляються марними.

Ще раз дякую Вам за Ваше запрошення

Щиро Ваш Ізраїль Цангвіль

Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї / Т. Гунчак. – К. : Либідь, 1993. – С. 43.

Додаток 57

**Повідомлення про погром, вчинений денікінцями
у м. Черкасах Київської губернії**

3 січня 1920 року

Лица, прибывшие из Черкасс, передают об ужасном погроме, устроенном деникинцами над еврейским и крестьянским населением города при их отступлении. В связи с приближением Красной армии «добровольческие» части оставили Черкасы и остановились по дороге между Черкассами и Смелой. В тот же день в город вошло несколько отдельных отрядов партизан. Добровольцы, узнав про это, вернулись обратно в Черкасы и в течение всей ночи и последующего дня убивали и грабили евреев и крестьян, мстя последним за их поддержку партизан. Приближение к городу Красной армии положило конец погрому. После двухчасового боя на улицах деникинцы были выбиты из Черкасс. Число жертв огромное. В городе нет ни одного уцелевшего дома.

Гражданская война на Украине. 1918–1920: Сб. док. и материалов : в 3 т., 4 кн. Т. 2 : Борьба против деникинщины и петлюровщины на Украине. Май 1919 г. – февраль 1920 г. / редкол. : С. М. Короливский (отв. ред.) и др. ; под ред. С. М. Короливского. – К.: Наук. думка, 1967. – С. 622.

Додаток 58

Лист-подяка

**командирові 4-ї Стрілецької бригади полковникові П. Шандрукові
від єврейської міської громади Озаринців Могилівського пов.**

3 червня 1920 року

У. Н. Р.

Міністерство Єврейських Справ

ОЗАРІНЕЦЬКА

Єврейська Громадська

УПРАВА

Червня 3 д. 1920 р.

Ч. 245

м. Озарінець на Поділля

Пану Високошановному

Командирові 4-ї

Стрілецької бригади

полковнику Шандруку

Єврейське населення

м. Озарінець на Поділля приносить Вам свою щирю подяку за те, що на протязі місячного перебування з Вашою славетною бригадою Ви весь час ішли на зустріч місцевого населення. З дня Російської революції ми ще так спокійно не жили як тепер. І Ваша бригада дійсно показала хто такий Український козак, котрий дуже гарно поведився з нами.

Бажаємо Вам і Вашим козакам найгарнішого успіху на фронті військових подій.

Голова Управи [підпис нерозбірливий]
 [печатка]
Члени [3 підписи]
Духов. Рав. [підпис]
Секретар [підпис]

Оригінал. Рукопис.

ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 262. – Арк. 179.

Додаток 59

Лист міністра закордонних справ УНР до міністра єврейських справ УНР

30 червня 1920 року

Копія.

Кам'янець на Поділлію
30 червня 1920 р.
Ч. 530/1255.

Вельмишановний
Пане Міністр

Газета «Дейлі Гарольд» – орган крайніх лівих – від 22 травня містить таке повідомлення: «Комітет жидівської делегації в Парижу одержав вістки, що на Поділлію останнім часом учинилися страшні погроми жидів. Місто Балта цілком спалене».

До цього маю честь додати на увагу Вельмишановного Пана Міністра, що газета «Дейлі Гарольд» взагалі провадить антиукраїнську лінію і особливо гостро в зв'язку з польсько-українським союзом, так що винним за цю провокаційну звістку може бути не тільки Парижський Жидівський Комітет чи місцеві ворожі злочинні Україні громадяни, але також редакція цієї газети. Тому дуже важко було би, без огляду на те, звідки походить така провокаційна інформація, вияснити з боку Уряду і зокрема от Міністерства єврейських справ, що такі факти місця не мали (тим більше, що наші війська навіть не дійшли були до м. Балти) і що злочинні елементи, сіючи неправдиві вістки про Україну, чинять шкоду не тільки народів українському, але й єврейському.

Міністр Закордонних Справ [підпис] Ніковський.

Начальник Відділу Преси [підпис нерозбірливий]

ЦДАВО. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 589. – Арк. 6.

Додаток 60

**Лист міністра закордонних справ УНР
до військового міністра УНР**

2 липня 1920 року

Копія.

№ 1310
2. VII – 20 р.

Вельмишановний Пане Міністр!

Нині закордонні дипломатичні представники в своїх докладах до Міністерства Закордонних Справ звертають особливу увагу на це, що справа жидівських погромів на Україні є одною з найважливіших справ при визнанні Українцями державами Заходу. Для з'ясування цієї справи навести хоч би тільки голос п. Посла УНР в Лондоні, який в своєму докладі до п. Головного Отамана від 12. 2. б. р. пише: «...Найшкідливіше відбилось на відношеннях до нашого руху погроми... Відношення до єврейського питання є тепер ніби лакмусовий папір для культурних народів Європи та Америки... Правда, погроми, що поробила денкінська армія, богацько гірші, ніж погроми, що були весною 1919 р. І само собою розуміється, що ми тут, в Лондоні, робимо всі заходи, щоб з'ясувати це. Але цього мало; треба оздоровити наш адміністраційний апарат авторитетною декларацією про твердий намір... Уряду... збудувати Державу силами всіх народів, мешкаючих на території України.

З огляду на вагу цієї справи бажаним було би – якщо, Ви Пане Міністр, вважаєте це відповідним – віднестись з Вашого боку до всіх частин Армії УНР і з'ясувати їх начальникам значіння і шкідливість не тільки погромів, але і взагалі протижидівських виступів і переслати Міністерству Закордонних Справ копію такого обіжника для оголошення його в газетах, щоби переконати світ, що не тільки Уряд УНР як такий, але і Військове Міністерство робить важливі заходи, щоби погроми більше не мали місця.

Можливе швидке надіслання копії такого обіжника, що зістане розповсюджений вкупі з просктованою декларацією Уряду УНР, дуже мене зобов'яже.

Міністр Закордонних Справ
Начальник Відділу Преси [підпис нерозбірливий]

Кам'янець на Поділля
2-го липня 1920 р.
Ч. 539.

Машинопис.

ЦДАВО. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 589. – Арк. 9–9 зв.

Додаток 61

Наказ командування армії УНР про боротьбу з протиеврейською погромною агітацією

7 липня 1920 року

НАКАЗ

Головної команди Війська Української Народної Республіки.

Ч.18.

До відома уряду дійшло, що в деяких місцевостях та військових частинах були спроби проводити протиеврейську погромну агітацію. Це є робота ворогів українського народу і української державності, це є один із засобів звести нанівець всі наші зусилля, всі наші жертви, всю пролиту кров кращих синів України.

Ця провокаційна робота має перш за все розбити єдність наших внутрішніх сил в боротьбі за державну суверенність українського народу, бо ми можемо збудувати свою державу лише спільними силами всього населення, в тому числі і єврейського і ніхто нас не подолає, коли буде повна згода між всіма верствами люду, що населяє нашу землю. Вороги наші, підбурюючи до єврейських погромів, підбурюють одну частину населення проти другої, сіють між ними розбрат і колотнечу, провокують нас в очах єврейського населення, штовхають його в число ворогів української державності.

Правда, й між євреями є комуністи, так само, як воно є і між нашими, але це не значить, що всі євреї комуністи, це не значить, що за дійсних злочинців проти нашого народу мусять відповідати безневинні.

Всякий, що руйнує нашу справу, чи то єврей, чи москаль, чи свій брат українець, є ворогом нашого народу, але й таких громити не можна, а слід вилловлювати і віддавати під суд, який знайде для них достойну кару. Друга мета протиеврейської погромної агітації – скомпрометувати нас та ідею української державності в очах інших держав.

Через єврейські погроми наші вороги хочуть викликати за кордоном обурення проти нас, збільшити число наших ворогів, зменшити число наших прихильників і тим самим зменшити число джерел, звідки ми можемо дістати все необхідне нам для боротьби.

По-третє, всякі погроми та насильства не личать лицареві української армії, оборонцю свого народу. Всякі насильства над беззбройним населенням плямують нас, плямують наше святе діло. На вістрях наших багнетів ми несемо волю, щастя та добробут всьому населенню України, а не насильство.

Отже, наша власна користь, наша честь, гідність нашої державності вимагають від нас всіма силами протистояти протиеврейській погромній ації.

Я, Ваш Головний отаман, що вже третій рік веду вас до волі і завжди говорив Вам тільки правду, іменем Української Народної Республіки, пам'яттю Ваших товаришів, що загинули в кривавій боротьбі за волю всього українського народу, майбутньою долею Батьківщини наказую:

1. Всіх, хто буде підбивати, чи провокувати до єврейських, чи яких інших погромів, заарештовувати на місці, хто б ці злочинці не були, і віддавати їх до суду.

2. Грабійників, погромщиків, пійманих на гарячому вчинку, негайно карати по всій суворості законів військового часу.

3. Начальників всіх ступенів притягати до суворой відповідальності за погромні вчинки своїх підлеглих, нарівні з дійсними винуватцями.

Головний отаман [С.]Петлюра

Військовий міністр

Генерального штабу полковник [В.]Сальський

Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 653–654.

Додаток 62

Наказ командувача

**Окремої кінної дивізії полковника І. Омеляновича-Павленка
про коректне ставлення вояків до всіх національностей Галичини та про
особисту відповідальність командирів за будь-які безпорядки**

18 липня 1920 року

Копія

Наказ командуючого
Окремої кінної дивізії
18 липня 1920 р. м. Езержани
Ч. 9

Зараз дивізія знаходиться в Галичині, звідки представники місцевого населення мають тісний зв'язок з державами Європи. Козаки як дивізії, так і інших частин звикли під час партизанської боротьби на Наддніпрянщині поводитися з жидами так, як того бажалося кожному козаку зокрема. Не виправдовуючи ні з якого боку минулого, сурово наказую: з жидами Галичини поводитися точнісінько так, як і з рештою населення, тим більше, що галицькі жиди були і є прихильниками Української справи як такої. Козаки, переходячи містечка та села, наводять своєю поведінкою жах на населення взагалі і на жидівство зокрема. Потрібно мати на увазі, що кожний найменший грабунок і кривда береться на рахунок, а по цим рахункам врешті прийдеється Державі нашій заплатити новими річками крові тих же козаків та старшин, бо грабунки населення взагалі і жидівства зокрема до цього часу являлися одною з сильних причин, завдяки яким затримується визнання культурним світом нашої Державности, з чим тільки і має прийти лад і спокій в нашій Україні, за існування і добробут якої ми тільки б'ємся. Частини дивізії мають зараз досить грошей на задоволення людей та коней, а тому рішуче наказую платити за всі заборані від населення харчові продукти та інші потрібні для існування частини річі. У випадку конечної потреби можуть вживатися реквізиції, але з кожного разу по окремому на те дозволу. Можливо допускати реквізиції, але ж ця реквізиція не мусить виглядати як грабїж, бо коли робитиметься реквізиція організовано рахуватимуться з частиною і буде поважати

її як військову силу, а коли мають місце грабунки, то населення тільки жахається частин, яко розбишацько-грабіжницьких ватаг. Безперечно грабунками займаються поодинокі особи, які плямують цим не тільки свої частини, а Армію Українську в цілому і тим самим бруднять нашу святую ідею визволення замученого народу Українського. А тому наказую боротися з грабіжниками на рівних підставах з ворогами Українського народу. Ворог наш – російські більшовики – вживає героїчних заходів до знищення в корені грабіжництва у своєму війську, не дивлячись на те, що це військо має далеко більше рації як наше грабувати населення чужого йому краю, який вони використовують тільки як багату країну, а нам зовсім не належить поводитися так, як ми поведимося зараз з населенням краю, який ми рахуємо своїм і який взяли визволити з поневолення чужинцями. Насильствами та грабунками ми підніmemo проти себе наших же братів і дамо можливість нашому ворогові зайняти в серцях населення те місце, на яке ми претендуємо і на яке вимагаємо права усі – то ми замість боротьби з ворогом самі себе винищуємо і назавжди дискредитуємо нашу справу. Козаки бачили на свої очі як дякуючи тільки грабіжництву та насильствам нераз дощенту було розбито далеко сильнішу від нашої – большевицьку армію, а також денікінську. Маючи на увазі зазначене, треба поміркувати над питанням: чи не буде того ж з нашою армією, бо ми дуже своїми вчинками нагадуємо бувших і сучасних наших ворогів.

Отже, виходячи з зазначених міркувань, наказую командирам частин і взагалі всім старшинам звернути максимум уваги на місце в дивізії явища – брутальну розправу з невинним мирним населенням, прикласти всіх зусиль, використовувати свій вплив на козаків, роз'яснити їм справу і завдання припинення грабунків і взагалі кривд населенню. На винуватців накладати найсуворіші кари, включно до віддання до Надзвичайного суду. Я яко командуючий дивізією не зупинюся ні перед якою найтяжчою карою за грабунки та насильство, не звертаючи ніякої уваги на те, який козак провинився, чи боєвий чи не боєвий, бо слава козака ж боєвого не дає йому права бути грабіжником, навпаки він мусить бути зразком моральності, лицаря і оборонця рідного краю та народу. За грабіжницькі вчинки мають відповідати не тільки винуватці, а і старшини. Рівно ж і командири частин будуть притягатися до відповідальності за бездіяльність та антиморальний стан доручених їм частин.

Для того, аби попереджувати грабунки, наказую в місцях розташування частин мати особливі патрулі під доглядом старшин і козаків чужих частин в районі розташування частин дивізії затримувати, перевіряти по документам їх право перебувати в даній місцевості.

Наказ цей оголосити всім старшинам і козакам дивізії, кожен старшина має розписатися в читанні цього наказу.

Оригінали підписали: командуючий дивізією полковник Омелянович-Павленко, т.в.о. начальника штабу поручник Силенко-Кравець.

З оригіналом згідно:

Т.в.о. начальника інспекторського відділу підполковник [підпис нерозбірливий]

Копія. Рукопис.

ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 24–24 зв.

Додаток 63

**Лист Голови Директорії УНР Симона Петлюри
до міністра єврейських справ П. Красного з проханням
дати роз'яснення для зарубіжних єврейських кіл щодо
ситуації з єврейськими погромами в Україні**

29 грудня 1920 року

Голова Директорії
1459
Грудня 29. 1920
Тарнів.

Копія
До пана Міністра
Єврейських Справ
Копія Міністру
Закордонних Справ

Від Посольства У.Н.Р. в Німеччині одержано відомости, що у всіх німецьких часописах починається добре зорганізована пресова кампанія проти української справи взагалі і Уряду У.Н.Р. зокрема за єврейські погроми. В цих часописах між иншим дуже яскравими фарбами малюються «звірства, що поповнені нібито нашими військами». Складається навіть чорна книга про ці погроми на різних європейських мовах.

Звичайно, підстава цієї кампанії криється не в погромах, яких в дійсности не було, а десь глибше, в тайниках європейської дипломатії, провадиться особами, яким в цей час потрібно здискредитувати українське питання. Але-ж все таки не можна залишити без належної відповіді і пояснень тих закидів, які робляться в німецькій пресі нашої армії, нашому Уряду.

Як Член Уряду У.Н.Р., Ви самі мали змогу пересвідчитись, що відносини між нашою армією і населенням були дуже гарні. Ви не раз і самі мені про це говорили. Ви знаєте, що єврейське населення України було дуже задоволене вступом нашого війська в жовтні цього року, що з оголошенням відповідного торгу одразу почалось в країні рухливе торговельне мирне життя, що коли під натиском ворога ми залишали рідні терени, то єврейське населення, яке тільки мало змогу, прямувало за нашою армією, тікало від большевиків.

Якщо де може і траплялись випадки, коли офірою якого нападу був єврей, то в цьому були винні банди розбійників, яких після большевицького панування залишилось чимало і яких одразу не можна було знищити. Про погроми, про масові грабїжництва та вбивства мирного єврейського населення я нічого не знаю і навіть не припускаю, щоб це могло бути.

Отже прошу Вас, Пане Міністре, звернути на це свою особливу увагу і вжити відповідних заходів для припинення цього антиукраїнського походу, який може дуже пошкодити справі української державности, і мирному співжиттю українського і єврейського населення, яке утворилось на терені У.Н.Р.

Петлюра [в. р.]

Посвідчую. Керуючий Справами М. Миронович [в. р.]

З оригіналом згідно:

За Начальника Відділу [підпис нерозбірливий]

Копія. Машинопис.

Додаток 64

Розписка міністра єврейських справ УНР П. Красного про одержання 15 тисяч польських марок, пожертвуваних С. Петлюрою на допомогу єврейським біженцям з України

18 лютого 1921 року

1921 року лютого 18 дня п'ятнадцять тисяч польських марок (15.000), офір-
рованих ПАНОМ ГОЛОВОЮ ДИРЕКТОРІЇ Комітету Допомоги Євреям-
біженцям Громадянам У.Н.Р., одержав.

Міністр Єврейських Справ

П. Красний

Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство / *В. Сергійчук.* – [вид. 2-ге, допов.]. – К. : ПП
Сергійчук М. І., 2006. – С. 125.

Додаток 65

Лист командувача Дієвою армією УНР до міністра закордонних справ УНР

18 лютого 1921 року

Командуючий
Дієвою армією
18 лютого 1921 р.
Ч. 16
м. Петроков

До Пана
Міністра закордонних справ

Армія УНР, починаючи з того часу, як вона в 1919 р. стала переходити на
регулярний стан, не може взяти на себе відповідальності за ті вчинки, котрі
робилися як окремими людьми, так і різними, нікому не підлеглими відділами
проти власности громадян. Даже в важку хвилю відворотів в листопаді 1919 і
1920 р. ті бешкети, які в дійсности мали місця, траплялися лише тоді, коли ча-
стини відходили під ворожим навалом, а залишалися дезертири, до яких прие-
днувався місцевий бандитський елемент, який і займався бешкетами. Таким
чином не може бути сумніву, що ніяких погромів Армія УНР не проводила.
Окремі ж бешкети мали місця як в залишених при відворотах теренах, так і в
запіллю армії і з ними весь час проводилася боротьба особисто [*так у*
документі. – *Авт.*] в послідніх випадках і винні, як тільки була змога виявити
їх, несли сувору кару.

А тому не маєтья ніякої змоги дати конкретну відповідь на цілком абстра-
ктні звинувачення. Матеріялів про жидівські погроми в ділах армії не маєтья,
бо ні одного погрома частинами армії зроблено не було. Коли в пресі були б
приведені назви міст, в яких ніби то було вчинено погроми, або вказана назва
частини, то тоді на кожне окреме обвинувачення, як на конкретний факт, мож-
на було б дати цілком правдиву і докладну відповідь. Рахую, що таким чином,

розбиваючи докладно кожне обвинувачення, тільки і можна боротися з піднімаємою в часописах кампанією. Відповідаючи на кожний приводимий часописами факт «погрома» цілком отверто, що в дійсності погрома не було, а може коли він і був, то там не було наших частин, ми скорійш підірвемо віру в такі обвинувачення, які після цього повинні будуть самі припинитися.

До цього можу додати, що боротьба з грабунками в часи відворотів уявляє з себе найважчу галузь праці начальників у всіх арміях. Навіть в арміях зі сталою організацією і певною дисципліною, яку мали армії держав, котрі боролися в Всесвітній війні, траплялися грабіжницькі вчинки, особливо в часі відворотів. Цілком зрозуміло, що справа гірше стоїть в молодих арміях, які при слабких кадрах мають більшість випадкового елементу, моральне обличчя якого після 3-х років революційного стану, не весь час буває високим. Коли регулярно німецька армія, в складі якої майже не було ні жодного неграмотного солдата, грабувала доценту бельгійських громадян, то можна лише дивуватися, що наша молода армія в більшості успішно боролася з грабіжництвом среди своїх вояків і та невелика кількість вчинків окремих осіб чи нікому не підлеглих відділів, лише яскраво підкреслює, що грабіжницькі вчинки весь час суворо прислідувалися командуванням армії, бо в іншому випадкові їх було б значно більше.

Генерал-Поручник

[підпис] Омелянович-Павленко.

Т. в. о. Начальника Штабу

Генерального Штабу

Генерал-Хорунжий

[підпис нерозбірливий]

ЦДАВО. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 589. – Арк. 64–64 зв.

Додаток 66

Зведення № 6 Особливої наради при головнокомандувачу Збройними силами Півдня Росії «Положение на Украине к 10 марта 1921 г.» (витяги)

10 березня 1921 року

Волна крестьянских восстаний заставила Советскую власть отменить демобилизацию в частях красной Армии, расположенных на Украине. По отношению к еврейскому населению Украины большевики тоже применяют репрессии. Целый ряд погромов и, между прочим, кровавую резню 18–19 декабря в Могилеве большевики в один голос объясняют «искоренением из еврейских масс петлюрофильства». В Каменце налеты красных банд на еврейские кварталы продолжались около трех дней. Невероятно пострадал ряд местностей в районах Лянцкоруна и Бара. В настоящее время регулярно производятся гонения на евреев в Проскуровском районе. Эта «ответственная работа» не доверя-

ется местным коммунистам. Ревкомы командированы из Харькова, а специально сформированный штаб Ч.К. – из Одессы. Между прочим, полученные письма в Каменце из Одессы говорят о 4000 расстрелянных там в течение последних 6-ти месяцев.

Еврейская эмиграция из Украины колоссальна. В Восточной Галиции уже насчитывается до 40 000 евреев-беженцев, и число это увеличивается с каждым днем. Все беженцы сочувственно отзываются о петлюровских войсках и заявляют, что еврейское население края окажет украинцам всемерную поддержку. Ненависть к большевикам и страх перед ними чрезвычайно велики.

Советский комиссариат продовольствия объявил новую раскладку хлеба между крестьянами – по 10 пудов с десятины. Эта мера вызвала новое недовольство в селах, и крестьяне взялись за оружие под командою сотника Морделевича, который, заняв все главные пути, из Житомира в уезды, не допускает в деревни реквизиционные партии.[...]

О положении петлюровского правительства польский министр внутренних дел Скульский заявил, что согласно прелиминарным условиям с Советской Россией члены правительства Украинской Республики, находящиеся в Польше, рассматриваются властями как частные лица-беженцы, а тем самым прекращены всякие сношения между польским и украинским правительствами.[...]

Несмотря на уход графа Тышкевича из правительства Петлюры в Париже продолжают сношения Петлюры с определенными польскими кругами. Варшавская газета «Курьер Поранный» говорит об усилившихся вновь в последние дни слухах о подготовляющихся шагах к объединению Восточной и Западной церквей и указывает, что слухи эти так или иначе связаны с таинственными хлопотами «украинского» митрополита Шептицкого в Риме. Газета указывает, что уже один раз, в 1920 году, Польша много потеряла при игре в унию церквей, и выражает сомнение, что с религиозной психологией украинского народа подобная комбинация могла бы быть приемлема.

Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї / Т. Гунчак. – К. : Либідь, 1993. – С. 43–44.

Додаток 67

Звернення С. Петлюри до населення України із закликом не допускати єврейських погромів

18 березня 1921 року

До населення України

До Вас, завятих борців, що напружуєте останні зусілля, оберігаючи рідну хату від ворога, до Вас, що перед цілим світом вкрили себе славою, обороняючи свою Батьківщину, до вас, дорогих братів, буде оце слово моє.

Кати наші – більшовики скрізь поширюють чутки, що буцімто українські повстанці нищать єврейське населення. Я, Головний Отаман Українського

Війська, не вірю цьому, не вірю, бо знаю нарід Український, який, утиснений грабіжниками-завойовниками, сам не може утиснути народу іншого, що так само страждає від більшовицького панування, як і він.

Гляньте довкола себе, придивіться уважно і ви побачите, що не тільки селянство, а й робітники, і ремісники, і торговці, одним словом, все, що є на Україні живого і чесного, стогне під ярмом комуністів. Всіх, хто звик заробляти свій хліб чесною працею чи своїх рук, чи розуму, комуністи хтять загнати, як робочу худобу, до одної обори – комуни.

Єврейське населення – дрібні торговці, ремісники та робітники – що, як і всі трудящі, заробляє кусок хліба своєю працею, також скривджене і пограбоване більшовицькими порядками. Крам з крамниць торговців, струмент і верстатки у ремісників відбираються для комуни. Хиба ж це не розорення для єврейського населення? Хиба ж, загибаючи з голоду, пограбоване єврейське населення може радіти грабіжникам-більшовикам? Ні. Єврейське населення так, як і ви, селяне, жде, не діждеться визволення від комуністів-грабіжників.

Коли ви зустрінете серед комуністів євреїв, пам'ятайте, що вони для свого народу такі ж запроданці – каїни, що забули віру і закони батьків своїх, як і ті з наших зрадників, що пристали до комуністів; і несправедливо було б складати вину за них на весь єврейський нарід, як неможливо складати вину за наших зрадників – комуністів на весь український нарід. Я знаю, що таких запроданців відщуралася чесна єврейська громада і яко зрадників свого народу плямувала їх.

Я певен, що ви це добре розумієте і що не ви переслідуєте і нищите єврейське населення, а нищать його самі більшовики та ті бандити, які при комуні розплодилися на нашій землі.

В своїй боротьбі з нашим народом більшовики не гидують ані брехнею, ані підкупам. На награбоване чуже золото вони, розіславши по всіх країнах своїх представників, позакладали газети на всіх мовах, в яких ганьблять нашу святу справу – визвольний рух нашого народу, малюють його, як бандитський, погромний і на кожній сторінці кричать про єврейські погроми, які нібито чинять українські повстанці.

Робітництво і селянство деяких держав Європи, що ще не бачили на власні очі більшовиків, мали їх за народодлюбців, вірили наклепам на українських повстанців і до нашого визвольного руху відносились підозріло.

Але та сердечна зустріч, яку проявило єврейське населення при поверненню нашого війська на рідну територію в минулому році, ті сльози, якими єврейське населення провожало відступаюче наше військо і той жах, який охопив єврейське населення перед навалою більшовиків, ті десятки тисяч євреїв, що потягнулися за нашим військом, тікаючи від більшовицької навали, і що тут, разом з нами, на чужині ділять нашу долю, і мріють нашими мріями, – все це переконало цілий світ, що бандити не ми, а самі більшовики!

Тяжко мені чути цю більшовицьку брехню про вас, брати-селяне, і коли б серед вас завелась яка паршива вівця, що плямує усіх вас ганебними бандитськими звичками, мусите викинути її з ваших рядів негайно.

Як Головний Отаман Війська Українського я наказую вам: більшовиків – комуністів і інших бандитів, що роблять єврейські погроми та нищать населення, карати безпощадно, і як один стати в оборону бідного змученого населення і через наші військові суди розправлятися з бандитами негайно.

В скорому часі я повернуся з Українським Військом і Урядом на Україну, і ті, що шкодили нашій справі, приставали до повстанців для грабунків і погромів, будуть суворо покарані по законах військового часу як зрадники нашого народу та прислужники ворога.

Петлюра

Головний Отаман військ
Української Народньої Республіки

18 березня 1921 р. Ставка.

Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство / В. Сергійчук. – [вид. 2-ге, допов.]. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2006. – С. 125–128.

Додаток 68

**Рапорт т.в.о. командувача дивізією генерал-хорунжого Яшніченка
командувачу Армії УНР про вжиті заходи по боротьбі з погромами**

6 квітня 1921 року

Копія. Таємно

Ч. 879. 6 квітня 1921 року табор Вадовиця
Командуючому Армією У. Н. Р.

Рапорт

Згідно відношення начальника штабу Армії від 7 березня б. р. за ч. 226 і від 19 березня б. р. за ч. 242 доношу, що на заборону погромів, грабунків і взагалі якого б то не було свавілля в дивізії з боку командного складу дивізії було звернуто особисту увагу. Про дійсність цього можуть свідчити ті накази, які видані були як командиром дивізії, так і командирами частин дивізії. Якщо траплялись окремі випадки грабунків, то ці випадки були дрібними непорозуміннями між окремими вояками дивізії і населенням, при чому і про такі, навіть окремі випадки, були переведені доходженням з розпорядження відповідних чинників Армії. [...]

...Щодо заходів, які були прийняті командним складом дивізії, щодо припинення грабунків, погромів і ріжного роду свавіль, то про це можуть свідчити ті накази, які до цього додаються... Наприклад Гайсинсько-Брацлавський курінь 2-ої пішої бригади, згідно наказу по дивізії від 20/VII 1920 р. за ч. 57, за учинені ним грабунки та насильство був розформований. Таким чином видно, що проти грабіжників і погромщиків, які виявлялися в дивізії і які тим самим підривали авторитет Армії і української державности приймалися самі рішучі заходи до розстрілу на місці...

Т.в.о. Командуючого дивізією генерал-хорунжий Яшніченко. За начальни-
ка штабу поручник Енгельман.

Певно:

Т.в.о. начальника штабу 1-ої Запорозької Стрілецької дивізії
підполковник [підпис]

Копія. Машинопис.

ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 2–2 зв.

Додаток 69

З записки Інформаційно-статистичного відділу Київської комісії Єврейського громадського комітету з оглядом подій в м. Смела Київської губ. і Смілянському районі в 1919 – червні 1921 р.

10 червня 1921 року

Как видно из тетрадей протоколов показаний очевидцев о пережитых ими погромах на местах, первые погромы в наших местах начались бандами Григорьева в мае 1919 г. Картины ужасов и зверств довольно монотонны, но отличаются такими жестокостями, перед которыми бледнеют времена Хмельницкого и гайдаматчины. В Смеле пьяный матрос во главе небольшого отряда сгоняет 38 евреев, преимущественно глубоких стариков, на ст. Смела в вагон, увозит вагон на несколько верст от станции, а там прикладами выгоняет сквозь строй стреляющих солдат их из вагона и всех убивает. В Телепино ту же историю повторяет атаман Железняк: как он забрал у них все наличные деньги и все склады их в местном товариществе. В некоторых пунктах (Ротмистровке, Белозерье, Городище) поджигают магазины и дома. Деникинские банды при приходе в августе 1919 г. и при уходе от нас в декабре того же года убивают, вешают, насилюют, грабят, грабят без конца несчастных страдальцев евреев во всех этих пунктах. Серию погромов в нашем районе заканчивает атаман млевской банды Голый своим налетом 17 сентября 1919 г. на Городище. Узнав о приближении небезызвестного разбойничьего атамана к Городищу, еврейское население оставило все свое состояние на произвол судьбы и ушло куда глаза глядят. К несчастью, не всем удалось спастись. 112 евреев, в том числе много женщин и детей, было необычайно зверски убито. Разрушение и грабежи были доведены до последних пределов.

Плотно населенные еврейские пункты – Ротмистровка, Белозерье, Телепина, Медведовка, впоследствии и Городище, окончательно опустели. Население еврейское переехало в Смелу и Черкасы, и только небольшая часть зажиточных эмигрировала в другие города. Положение беженцев в нашем районе было в первое время прямо ужасающее. Количество евреев в Смеле увеличилось на 25%. Уплотнение квартир превзошло всякую фантазию. Беженцы без белья, теплого платья и обуви ютились семьями в 7–8 чел. в одной комнате 4 на 4 аршина. Эти невозможные условия жизни, начиная с осени 1919 г., предоста-

вили эпидемии тифа и других болезней вырвать у евреев, особенно у беженцев, еще несколько сотен жертв, ни в чем не повинных, никому не нужных.

Отношение украинской интеллигенции к погромам и к погромленным в Смеле можно назвать нейтральным: активного участия в погромах она не принимала, но никакой активности для предотвращения не проявляла. Что же касается остальных пунктов нашего района, то там, по словам очевидцев, были случаи активности агитаторского характера о погромах со стороны местной украинской полуинтеллигенции (Белозерье, Ротмистровка).

Самооборона организована в Смеле в октябре 1920 г. всего из 30 чел., имея 5–6 винтовок. Эта группа лиц старалась приобрести от обывателя, где только возможно, ружья за деньги. 13 марта 1921 г., благодаря поездке местных представителей в Харьков, центр санкционировал самооборону в Смеле и обещал возможное содействие. Сейчас в Смеле имеется до 600 чел. вооруженных в самообороне. Они несут гарнизонную службу, выставляя ежевечерне до 100 чел. на заставах и заменяя воинские части. Представители воинских частей относятся к еврейской самообороне дружелюбно и всячески поддерживают ее; отношение местных гражданских властей различно, в зависимости от состава людей в том или ином отделе.

Еврейское население относится в высшей степени дружелюбно к самообороне, видя в ней единственно возможную самозащиту и спасение от оперирующих в наших окрестностях банд. Христианское же население отчасти симпатизирует ей, отчасти боится ее. Самооборона состоит преимущественно из еврейских трудовых элементов, состав ее контролируется политтройкой из представителей местного паркома, совпрофа и рот участка терполкокрюга. В карательных экспедициях самооборона участия не принимает. Списки жертв в погромах, учиненных организованными бандами Григорьева, Деникина и Голого в нашем районе, без сомнения, не полны и неточны, потому что в период погромов ни погребальные братства, ни ЗАГС не могли быть на высоте, а в некоторых маленьких местечках таких учреждений или совсем не существовало, или [они] прекратили свое существование из-за отсутствия подходящих людей, которые занимались бы этим делом. Мы старались составить эти списки из таких местечек совместно с группой выходцев из этих мест и тщательно проверить их; и все-таки можем с уверенностью сказать, что число жертв, показанное нами в списках, менее действительного количества еврейских мучеников. Да будет легка им земля.

Заведующий информ[ационно]-статист[ическим] отделом

Книга погромов. Погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России в период Гражданской войны. 1918–1922 гг. : сб. док. / отв. ред. Л. Б. Милякова. – Москва : РОССПЭН, 2007. – С. 486–487.

Додаток 70

**Лист міністра єврейських справ УНР П. Красного до С. Петлюри
про діяльність єврейського пресового бюро**

19 серпня 1921 року

До pana Голови Директорії
Української Народньої Республіки
(Копія п.п. Голові Ради Народніх Міністрів та
Міністрові Закордонних Справ)

У відповідь на відношення від 15-го ц/м., ч. 1031, маю за честь подати Вам, пане Голово, нищеслідуючі міркування та відомости:

1) Міністерство Єврейських Справ весь час давало і продовжує давати як через з'організоване ним Єврейське Пресове Бюро, так і іншими відповідними шляхами докладні відомости про становище на Україні і про необхідність для єврейського населення всіма силами підпирати і надалі український державний центр.

Що ж до наслідків цієї невпинної праці Міністерства, то вони, будучи взагалі цілком позитивними, зокрема залежали, розуміється, також від того, як почувало себе єврейське населення під нашою владою в той або інший час.

Пригноблене зовнішньою економікою та деспотизмом єврейське населення, натурально, прагнуло весь час до такої державности, якою з'являється Українська Народня Республіка.

Але, на превеликий жаль, деякі періоди нашої державности, завдяки злочинній роботі ворожих як українському, так і єврейському народові елементів, супроводжувалися такими сумними для єврейського населення подіями, які, руйнуючи дощенту добробут та життя його, просто фізично позбавляли всакої можливости постраждавші верстви деякий час бути активними чинниками нашої державности. При тому необхідно підкреслити, що навіть за часів усих сумних для єврейського населення подій єврейські народні маси в цілому, добре знаючи, що Українська Народня Республіка найбільш відповідає умовинам життя українського населення взагалі та єврейського зокрема, приймали активну участь в боротьбі за українську державність, що, між іншим, констатовано і Вами, пане Голово, в ряді офіційних актів.

Коли ж восени минулого року наше військо почало звільняти рідний терен від ненависних єврейському населенню окупантів-більшовиків, вносячи з собою повний лад та спокій, то воно скрізь зустрічалось єврейським населенням з безмежною радістю. І, навпаки, надзвичайно велике було горе єврейського населення, коли наше військо повинно було тоді під напором переважаючих сил большевиків залишити рідний терен.

І це горе своє єврейське населення виявило в таких конкретних фактах, як залишення насижених місць та відхід разом з нашим військом з рідного терену за кордон. Причому це було явищем не випадковим, явищем не з боку лише окремих осіб, а з боку самих широких та ріжнومانітних верств єврейського населення. З цим явищем єврейське громадянство в найкращий спосіб показало цілому світу, яке дійсне становище на Україні під владою большевицьких окупантів та наскільки воно рахує необхідним йти спільно з українським державним центром.

Необхідно далі констатувати, що таким же цілком позитивним настроєм до нашого державного центру проникнуті також і промислові єврейські групи, котрі свою діяльність в напрямку відновлення зруйнованого економічного життя на Україні звязують з поверненням влади нашої державности. Конкретним прикладом в цьому відношенні можуть служити, між иншим, збори українських євреїв, які недавно відбулися у Відні по ініціативі відповідних чинників як з боку Міністерства Єврейських Справ, так і певних єврейських промислових кол, і які цілком стали на ґрунт активного підпертя нашого державного руху.

Для того ж, щоби таке позитивне відношення різноманітних верств єврейського населення до нашої державности і на далі тільки ширилось та зміцнювалось, необхідно нам вжити всіх заходів, щоби майбутні події на Україні не несли в собі небезпеки перетворитися в жакхливу хвилю протиеврейських подій, до чого будуть, без сумніву, прямувати ворожі нашої державности елементи, аби таким чином позбавити наш визвольний рух можливости досягнути від майбутньої акції на Україні позитивних наслідків, а саму акцію остаточно здіскредитувати в очах цілого світу.

2) Що ж до затронутого Вами, пане Голово, питання про становище євреїв-біженців з України, то маю за честь подати слідуючі відомости:

Кількість єврейського населення, що емігрувало з України, не подається точному підрахункові, головним чином, через те, що ця еміграційна хвиля розпорошилась по цілій низці країн та держав. Приблизно ж емігрувало з України до Польщі за час до 1-го липня ц/р. коло 200 тисяч чоловік, а до Румунії коло 50 тисяч. Починаючи ж з 1-го липня кордони Польщі цілком замкнуті для збігців, якщо вони не можуть певними документальними даними доказати, що вони з'являються політичними емігрантами.

Стан, в якому всі ті біженецькі маси знаходяться, надзвичайно тяжкий, не дивлячись на те, що є досить багато різних інституцій, які мають своїм завданням допомогти цим нещасним, але не мають спроможности в повній мірі перетворити це завдання в життя, завдяки величезним розмірам, котрих досягла біженецька хвиля.

За останні часи почалась в досить широких розмірах робота по самоорганізації біженецької маси. Так, в місцях її розташування складаються землячества, котрі об'єднуються у відповідні спілки та угруповання, які разом з відповідними ж організаціями та чинниками і провадять свою працю по допомозі біженцям.

Допомога ця виявляється, головним чином, в підшуканню та улаштуванню помешкань, видачі хліба та деяких продуктів та в деякій мірі і одягу. Звернено особливу увагу на улаштування належної лікарської допомоги. Відкриваються хлібопекарні, в котрих працюють самі ж біженці. Зокрема звернено увагу на підшукання відповідної праці для біженців, з якою метою улаштовуються також різного виду майстерні. Багато праці покладається також на забезпечення дітей-сирот і на відкриття відповідних притулків для них.

Необхідно, накінець, підкреслити, що пануючим настроєм цілої маси євреїв-біженців з України з'являється очікування менту можливо скоршого повернення разом з нашою державністю на звільнену від большевицької окупації

батьківщину, щоби мати можливість продовжувати вкупі з українським народом мирну працю по відбудові цілого життя нашої зруйнованої країни.

П. Красний, Міністр Єврейських Справ

В. о. Директора Департаменту Загальних справ [підпис нерозбірливий]

Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство / В. Сергійчук. – [вид. 2-ге, допов.]. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2006. – С. 129–132.

Додаток 71

Договір Жаботинський–Славинський

4 вересня 1921 року

[Зворотний переклад з німецької мови].

4 вересня н. ст. 1921 року в місті Карлсбаді у готелі «Олімпік Паляс – готель» завершено принциповий договір між підписаними Максимом Антоновичем Славинським і Володимиром Євгеновичем Жаботинським на наступних основах:

1) У військових з'єднаннях Української Народної Республіки, відділі української державної жандармерії, буде створена автономна жидівська жандармерія перехідного характеру, з спеціальним завданням охороняти жидівське населення в місцевостях, зайнятих армією Української Народної Республіки.

2) Жидівська жандармерія не бере жодної участі у військових акціях.

3) Жидівська жандармерія буде спеціально підібрана жидівською організацією на її власну відповідальність, до цієї формації жидівської жандармерії не належить приймати лише комуністів.

4) На чолі жидівської жандармерії має стояти жид у погодженні між вищезгаданими організаціями і Головним командуванням армії Української Народної Республіки.

5) Комендант жидівської жандармерії, згідно з загальними принципами, є підпорядкований командуванню української жандармерії. Він має право прямого контакту з командою Генерального штабу, якій підпорядкована вся жандармерія по лінії військових операцій, або з іншою особою, якій буде підпорядкована українська жандармерія.

6) Члени жидівської жандармерії мають усі права української жандармерії і, згідно з законом, як і вона, однаково відповідальні за свою поведінку.

7) Жидівська жандармерія, як і українська жандармерія, вступає безпосередньо за військом Української Народної Республіки в окуповану територію і виконує свої спеціальні завдання безпосередньо після опанування армією Української Народної Республіки місцевостей з жидівським населенням.

Територіальний поділ й інші розподіли функцій будуть встановлені на підставі попередньо виробленого плану, який буде узгоджений з командуванням

жидівської жандармерії і підтвержений Генеральним штабом у рамках згаданого пляну.

Акція жидівської жандармерії є автономна.

Додаток: Головне військове командування Української Народної Республіки повторює свій наказ про безумовну заборону будь-яких актів насильства супроти християнської і жидівської людности, навіть у випадку, коли акти насильства мали б бути виконані перед приходом війська Української Народної Республіки. Подібні акти насильства будуть розглядати військові польові суди, які у своєму складі, по можливості, мусять мати представників як християнської, так і жидівської людности.

Підписані зобов'язуються, кожний у своєму обсязі, негайно використати всі можливості, щоб здійснити цей плян.

Технічні подробиці становитимуть підставу дальших переговорів.

Підписали: Максим Славинський, Володимир Жаботинський.

Сучасність. – 1976. – Ч. 10 (190). – С. 115–116.

Додаток 72

Звіт М. Славинського про переговори з В. Жаботинським щодо створення «жидівської жандармерії»

16 вересня 1921 року

Копія

У. Н. Р.

Надзвичайна Дипльомат.

Місія в Чехословаччині.

16-го Вересня 1921 р.

Прага

аа 825 о. к.

ДОКЛАД

Зносини з сіоністами

В кінці липня, як я писав, в Празі відбулися приготівчі засідання Центр. Виконав. Комітета Сіоністів, щодо Конгресу. Серед сіоністичних лідерів був відомий у нас діяч В. Е. Жаботинський тепер член Центр. Викон. Сіон. Комітета і шеф їхньої інформаційної служби (під їх впливом 450 щоденних газет у цілому світі), з яким я мав два побачення. Як старі приятелі ми обговорювали принципіально справу, як налагодити попсовану жидівську світову опінію щодо Українства. Я дав йому весь матеріал який мав, а крім того ми напали на думку про заснування жидівської жандармерії.

1-го вересня почався світовий Сіоністичний Конгрес в Карлсбаді. Я був у Карлсбаді двічі: 29-го, 30-го і 31-го серпня і 3-го та 4-го вересня. Першу конференцію з Жаботинським я мав 30-го серпня в присутности нашого Берлінського

посла п. Романа Стоцького. Дальші конференції відбулися 30-го і 31-го серпня, але вже без нього. Ми зговорилися, щодо тактики серед членів конгресу, я передав своє привітання (прилога, яке було прочитане в перший день конгресу і викликало дуже добре вражіння на цілому конгресі).

Моє привітання і наші конференції уже самі собою мали цей добрий наслідок, що спинили одну неприємну для У. Н. Р. акцію, а іменно, – велика група східноєвропейських і англійсько-американських сіоністів хотіла при обговоренні питання про погроми на Україні виставити військо і уряд У. Н. Р. винниками цих подій, покликаючись головним чином на інформації з «Українського Прапора» і інших галицьких видань – бо, як вони говорили, то самі українці про себе пишуть. Акція цієї групи була погашена моїми і Жаботинського інформаціями і появленнями.

Між 31 серпня і 3-ім вересня йшло обговорення нашої з Жаботинським думки про жидівську жандармерію в сіоністичних групах. Прийшли до постанови:

Справу жидівської жандармерії і переговори з Урядом У. Н. Р. бере на себе окрема організація, яка стоїть поза межами сіоністичної організації, бо сіоністи організація світова, в складі якої є групи близькі до комуністів... Ця організація бере на себе і підготовчі видатки, а жидівська жандармерія приходить на утримання У. Н. Р. з моментом вступу її на територію України.

Згода наша вилилась в принципіальний проект (прилога) підписаний мною і Жаботинським.

В останніх конференціях, де зредаговано наш проект, приймав участь, між іншим, англійський полковник Патерсон, який дуже гаряче поставився до цієї справи і обіцяв всю свою допомогу, а він впливова людина в Англійському та закордонному міністерствах.

Поза тим, що не написано в проекті, зазначу думки, які висловлювалися лідерами сіоністів: «Нам треба звязати українських жидів і українців і на щастя і на біду на завше». Колиб практично з цього і не вийшло великої справи, то моральні наслідки цього для співжиття обох народів не можна переоцінити» і т. д.

Дальші переговори, що справи мусять вестись головою названої організації (правдоподобно то буде Темкин) і відповідними чинниками У. Н. Р.

М. Славинський.

З оригіналом згідне: Начальник Канцелярії Директорії.

Сучасність. – 1976. – Ч. 10 (190). – С. 114–115.

Додаток 73

Лист міністра єврейських справ УНР П. Красного до С. Петлюри про приєднання євреїв в Україні до повстання проти більшовицької влади

9 листопада 1921 року

У.Н.Р.
Міністр
Єврейських Справ
9 листопада 1921 р.

До Пана Голови
Директорії У.Н.Р.

У відповідь на Ваш шановний лист від 15 [іжучого] місяця, маю за честь подати Вам, пане Голово, низчеззначені інформації про українсько-єврейські взаємовідносини в звязку з подіями, які мають зараз місце на теренах нашої Батьківщини:

1) всі відомости, котрі все більше і більше надходять з різних місцевостей України від надзвичайно поважних та відповідальних єврейських громадських джерел, в один голос свідчать про те, що широка хвиля співчуття та активного співділання з боку єврейських народніх мас іде назустріч розпочавшомуся нашому визвольному рухові. Не дивлячись на жакхливі репресії, які більшовики внаслідок розвернувшихся подій приміняють зараз на Україні між иньшим до єврейського населення, останнє цілком одверто виявляє свої сприяючі настрої до цих подій, проявляючи це в житті в цілій низці конкретних фактів. До цих проявів, яко ілюстрацію, треба віднести, наприклад, повстанчу частину лікаря Рабиновича, котра оперує на Поділля, численне приєднання до повстаньчого руху на Херсонщині євреїв разом з німецькими колоністами, співділання євреїв з повстанцями на Київщині і т. д. Таке відношення єврейського населення України до почавшогося повстаньчого руху є, як свідчать про те вищеззначені відомости, наслідком не тільки того, що цей рух має скинути ярмо большевицьких окупантів також і з шеї всієї частини населення України, але, зокрема, ще і тим, що, як вже досі виявилось, повстаньче командування вживає відповідних заходів не дати ріжним злочинним елементам провокувати повстаньчий рух та направити його в бік погромних подій, хоча в пресі були занотовані два випадки спроби до протиеврейських ексцесів з боку деяких повстаньчих груп (для вяснення правдивости цих відомостей мною вживаються відповідні заходи), все ж таки можна констатувати, що єврейська опінія все більше приходить до переконання в стремлінні проводирів повстання не допустити ні в якому разі до погромних явищ. І якщо повстаньчому командуванню вдасться провести цю свою протипогромну лінію діяльности до кінця, то можна з певністю сказати, що всебічна підтримка нашого визвольного руху з боку як єврейського населення України, так цілої єврейської опінії за кордоном взагалі цілком забезпечена.

2) В зв'язку з розпочавшимися подіями мною були вжиті відповідні заходи до належного впливу на єврейську опінію у Варшаві та інших місцях за кор-

доном, що дало вже досить позитивні наслідки. Заходи ці продовжуються, як за кордоном, так, по можливості, і на Україні.

3) «ТДПРЕС» розвертає інтенсивну діяльність в напрямку українсько-єврейського співділання. Думки, які висловлені Вами у Вашому листі, будуть мною всебічно використані через «ТДПРЕС».

З правдивою пошаною П. Красний.

З оригіналом згідно. За начальника канцелярії Директорії Иножарський

Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство / В. Сергійчук. – [вид. 2-ге, допов.]. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2006. – С. 132–134.

Додаток 74

Лист міністра єврейських справ УНР П. Красного до С. Петлюри про підготовку спеціальної літератури про українсько-єврейські відносини

19 грудня 1921 року

Голові Директорії УНР

Високоповажний пане Голово!

Надзвичайної ваги справа, якій Ви, Пане Голово, присвятили одержаний 12-го цього місяця шановний лист Ваш, була мною на протязі останнього тиждня обміркована на кількох довірочних нарадах з належними відповідальними єврейськими чинниками з метою намічення найкращих шляхів для переведення її в життя.

Міркування, що висловлюються Вами, Пане Голово, відносно потреби створення спеціальної літератури, яка вияснила би та поглибила в свідомості громадянства справу українсько-єврейських відносин, цілком поділяється також і Міністерством Єврейських Справ.

І виходячи з цих саме міркувань, особи, які входять чи входили в склад Міністерства, або близькі до нього по своїй ідеології, користуючись перебуванням зараз на еміграції, присвячують певний час своєї праці сфері літературній. Причому темами всіх цих літературних творів служать український визвольний рух та єврейсько-українські відносини в зв'язку з цим рухом.

Так, окрім упомянутих Вами, Пане Голово, книжки п. Гольдельмана та майбутнього видання п. Марголіна, вийшла недавно книжка п. Гуменера, яка написана популярною єврейською мовою та уявляє з себе огляд подій на Україні взагалі та на Поділлію зокрема за 1919-ий та 1920-ий роки. Книжка ця поширюється серед всіх тих, хто цікавиться українським визвольним рухом та українсько-єврейськими взаємовідносинами, тим більше, що автор цієї книжки – п. Гуменер був у 1919-м та 1920-м роках одним з відповідальних працівників Міністерства Єврейських Справ.

Далі, готується до видання серйозна праця радника Міністерства Єврейських Справ п. Драхлера, в якій автор поставив собі завданням дати огляд життя на Україні взагалі та українсько-єврейських відносин зокрема, починаючи

приблизно з 1914-го року, переходячи затим до аналізу українського визвольного руху та українсько-єврейських відносин з початку 1917-го року і кінчаючи подіями останнього часу.

На ту ж тему намічаються деякі літературні твори ще і іншими особами, що стоять на ґрунті співділання з українським визвольним рухом.

Міністерство цілком поділяє також Вашу, Пане Голово, думку про необхідність використання в цьому напрямкові відповідних літературних сил. В цьому відношенні як Міністерством, так і відповідними громадськими організаціями, були вже і раніше прийняті певні кроки.

В міру можливости, праця ця буде провадитись і надалі.

Міністр єврейських справ П. Красний

19 грудня 1921 р.

Сергійчук В. Симон Пеглюра і єврейство / *В. Сергійчук.* – [вид. 2-ге, допов.]. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2006. – С. 134–136.

Додаток 75

**Рапорт т.в.о. командувача 1-ю Запорізькою стрілецькою дивізією
полковника Мазюкевича генералові Вовкові
про боротьбу проти погромних акцій**

4 березня 1922 року

Тасмно

У. Н. Р.

Т. в. о. Командуючий

ДО ПАНА ГЕНЕРАЛА ВОВКА

1-ї

ЗАПОРОЖСЬКОЇ СТРЕЛЕЦЬКОЇ ДИВІЗІЇ

4 березня 1922 р.

Ч. 92 / т

РАПОРТ

Стржалково

Згідно копії припису пана Головного Отамана, надісланому при надпису начальника Загальної управи військового міністерства за ч. 316 з дня 10 жовтня 1921 р., доношу, що докладних відомостей про факти припинення нашими частинами погромних акцій на терені України в даний мент доставити неможливо, дякуючи відсутности багатьох старих старшин дивізії, що брали безперервну участь в акціях, що проводила Запорозьська дивізія, починаючи з перших днів визвольної боротьби.

Шляхом запитів командирів частин дивізій та окремих старшин, вдалося зібрати невеликі по змісту, але правдиві відомости, про які й докладаю:

I. Відомости дані старшим старшиною збірної батареї дивізії сотником Гришко Григорієм:

а) під час керування батареєю при 1-й Запорозькій республіканській дивізії в 1918 р., коли частини Армії У.Н.Р. були на ст. Тальне, був випадок пограбування козаком батареї сотника Гришко – Касянюком селянина м. Тальне, прізвища котрого сотник Гришко не пам'ятає.

Козак Касянюк забрав у селянина 500 крб. грішми і 2 пари селянської білизни, що властиво й послужило аргументом обвинувачення козака Касянюка в грабінництві.

Сотником Гришко козак Касянюк був арештований і відправлений до коменданта станції і разом з цим поданий рапорт командирові Богданівського полку призначення Військово-польового суду. Судом, зібраним у складі: голови полковника Кіріченка і членів: двох сотників, одного хорунжого і одного козака батареї винесено вирок: «Покарати козака Касянюка смертною карою через розстріл, а утримання його внести на погашення забраних грошей у селянина.

Суд складений був у день грабунку і через 12 годин козак Касянюк був розстріляний.

б) козак батареї сотника Гришко – Винник за ограбування і помордування місцевого жида в Галичині був сотником Гришко арештований і про вчинок його було донесено командирі 1-ої Запорозької стрілецької дивізії.

На рапорті командира дивізії була накладена резолюція: «Покарати злочинця по закону і донести».

Рапорт з резолюцією командира дивізії сотником Гришко був представлений командирові Кінно-горного артилерійського дивізіону, котрим було призначено Військово-польовий суд.

Зібраним Судом під головуванням полковника Красулі в складі 4-х членів – старшин, було винесено вирок: «Козака Винника покарати смертною карою через розстріл. Підстава: Наказ по дієвій Армії ч. 3».

Козака Винника розстріляно в селі Крилос у Галичині. Зазначений випадок трапився в 1920 р., коли Армія У.Н.Р. була на Дністрі в Галичині...

II. Відомости, дані командиром кінного Чорних Запорозжців полку полковником Дяченком Петром:

Під час останнього відступу кінних Чорних Запорозжців полк знаходився в складі Сводно-козачої дивізії осаула Яковлева. 18 листопада 1920 р. дивізія підходила до м. Проскурова з боку Деражні. По донесенням м. Проскурів було зайнято ворогом. Вирішено було вести наступ, але бійки не було, бо ворог довідавшись, залишив місто. Перший ввійшов до міста Волчанський драгунський полк, який розпочав погром жидівського населення м. Проскурова. До Волчанського полка приєднались і решта частин дивізії.

Полковник Дяченко на чолі з полком був висланий з метою захвату (з початку операції) в бік Ружичної, завдяки чому й прийшов до м. Проскурова, спізнившись приблизно на годину. Штабу дивізії в місті вже не було, а частини дивізії Яковлева, що залишались ще, «господарювали» в жидівських мешканнях.

Полковником Дяченком зразу ж по вступі до міста було віддано наказ негайно припинити грабунки. Багато козаків інших частин дивізії було «випорото», і всі частини в скорому часі були виведені з міста.

Населення дякувало старшинам і козакам кінного Чорних Запорозжців полку...

Полковник Мазюкевич

Т. в. о. начальника штабу підполковник

[підпис нерозбірливий]

Оригінал. Машинопис.

ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 61–61 зв.

Додаток 76

Донесення підполковника Армії УНР Поготовка полковнику Садовському про захист українськими підрозділами єврейського населення м. Волочиська від погромів

8 листопада 1922 року

Таємно

Ч. 119/т

Полковнику Садовському

Під час відступу нашої армії в 1920 р. 21-го листопада в м. Волочиську, крім Українських частин скупчилися відділи генерала Перемикина, графа Паліна та осаула Яковлева.

Коли більшість українських частин перейшла річку Збруч, в м. Волочиську почалися грабунки та насильства над місцевим населенням з боку вищезгаданих відділів російських формацій. Під час цих ганебних подій було навіть кільканадцять смертей з боку цивільного жидівського населення Волочиська.

Від жандармерії були вислані патрулі, які й припинили цей погром.

Коли настала черга жандармерії залишити рідний терен, до мене прибула делегація від місцевого жидівського населення з проханням побути ще хоч трохи в місті, аби не лишити їх без захисту.

На прохання делегації для встановлення ладу й спокою в місті була залишена одна сотня жандармерії, котрій у деякій мірі й удалося стати на захист жидівського населення

Сотня ця оставалася в місті до останньої хвили, поки не перейшли на польський терен всі російські відділи.

Більше відомостей про погроми у мене нема.

Підполковник Поготовко

Поручник Скворців

Оригінал. Рукопис.

ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 65–65 зв.

Додаток 77

Витяг із листа пана інженера Єфрема Плюща
до пана М. М. Ковальчука з Відня

11 листопада 1927 року

«Позавчора до мене на службі заходив п. Жуковський – руховик, рекомендований на службу А. В. Лукашевичем і Рановим, і зробив таку заяву: кілька днів тому до нього, а раніше до його жінки – українки звернулися жидівські посланці з пропозиціями їхати в Париж з метою давати свідчення в процесі Шварцбарта проти С. Петлюри, а саме – показати, що Проскурівська різня зроблена згідно розпорядження С. Петлюри. За це він, Жуківський, одержить 5000 доларів. Жуківський під час різни в Проскуріві не був, – виїхав до Кам'яця П., але жиди переконують його підтвердити заяви коменданта Проскурова Петрива і коменданта Червоного Датського Хреста Пшанівського, котрі були свідками різни, а кілька днів пізніше чули, як С. Петлюра дякував виконавця різни Самусенка «за стисле виконання його (Петлюри) розпорядження». За це Петрів одержав чи має одержати від жидів 10 000 доларів, а Пшанівський значно більше, крім того Пшанівський має виголосити про це в Варшаві і в інших дуже великих місцях відчити з умовою, що полово чистого збору іде на його користь.

Жуківський просив у мене поради, як йому реагувати на ці жидівські провакації. Не знаючи ближче п. Ж., я йому відповів, що треба робити то, що йому підказує сумління; я б на його місці зробив про цю ганебну працю жидівську, про спокусу бідних людей продати свою честь і совість за велику суму грошей – заяву до У. Ц. К. особисто і листовно (на папері) до слідчого в цьому процесі, можна також оголосити в пресі українській, польській, московській, французькій, або навпаки прикинувся б, що згодився на їх пропозицію їхати до Парижу, взяв би гроші в повній сумі, а на суді показав чисту правду, хай жиди порадуються, бо з ними треба боротися їх же методами. Каже, що жиди не такі дурні і без гарантій гроші не видадуть. Обіцяв він зголоситься до Вас, п. Сальського, або Лукашевича, щоб докладно оповісти, як саме жиди його спокушали. На мою думку треба було б викликати його, а також його жінку, котра в Варшаві, і буває в У. Ц. К. і записати все, що вони знають про цю справу і надіслати до Парижу. Правда, жиди так всіх залякали, що люди без міцних переконань і великого національного почуття бояться виступати проти них, кажучи – «моя хата з краю, я нічого не знаю».

За згідність:

Член керівник секції правничої [підпис]

Секретар [підпис]

[Печатка, де міститься напис: «Український Центральний Комітет в Річі
Посполитій Польській»]

Машинопис.

ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 262. – Арк. 70–70 зв.

Наукове видання

Микола Васильович Лазарович

**ЕТНОПОЛІТИКА
УКРАЇНСЬКОЇ ВЛАДИ
ДОБИ НАЦІОНАЛЬНО-
ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ
1917–1921 РОКІВ:
КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ**

Монографія

Комп'ютерна верстка – *Хомацький Юрій*

Літературний редактор – *Бойчук Оксана, Щербак Лариса*

Дизайн обкладинки – *Одобецька Марія*

Підписано до друку 07. 05. 2013 р.
Формат 60x84 ¹/₁₆. Гарнітура Times.
Папір офсетний. Друк на дублікагорі.
Умов. друк. арк. 44,2. Облік.-вид. арк. 51,9.
Зам. № М037-13. Наклад 300 прим.

Видавець та виготовлювач
Тернопільський національний економічний університет
вул. Львівська, 11, м. Тернопіль, 46004

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців ДК № 3467 від 23.04.2009 р.*

Видавничо-поліграфічний центр «Економічна думка ТНЕУ»
вул. Львівська, 3, м. Тернопіль, 46004
тел. (0352) 47-58-72
E-mail: edition@tneu.edu.ua

**ЛАЗАРОВИЧ
МИКОЛА ВАСИЛЬОВИЧ,**

заслужений працівник освіти України, кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича.

Народився 17 березня 1963 р. у селі Бані-Березові на Івано-Франківщині. Закінчив Коломийський технікум МОД, а після служби в армії – з відзнакою історичний факультет Кам'янець-Подільського педінституту. Працював викладачем Кременецького педагогічного коледжу ім. Т. Шевченка. Навчався в аспірантурі Тернопільської академії народного господарства. У 1996 р. захистив кандидатську дисертацію «Українське січове стрілецтво: формування, ідея, чин». Упродовж 2005–2008 рр. очолював кафедру українознавства Тернопільського національного економічного університету.

Коло наукових інтересів – політична історія українського національно-визвольного руху 1914–1921 рр., Голодомор 1932–1933 рр. Автор і співавтор понад 150 наукових і навчально-методичних праць, у тому числі близько 20 монографій, підручника та низки навчальних посібників з історії України, економічної історії, політичного менеджменту. Головний редактор фахового наукового збірника «Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє». Як науковий керівник підготував 3 кандидати історичних наук за напрямками «історія України» та «всесвітня історія».

Нагороджений Почесною грамотою Міністерства освіти і науки України (2006), лауреат Всеукраїнської літературно-мистецької премії імені братів Богдана і Левка Лепких (2011).